

ND = 15.555
KOE 815.424

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

«Κοινωνικοποίηση και Μορφές Θρησκευτικής Συνείδησης
των Νέων στη Μέση Εκπαίδευση»

Χρήστου Πατσού

Επιβλέπων Καθηγητής: Αντώνης Παπαρίζος

Αθήνα 2005

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

«Κοινωνικοποίηση και Μορφές Θρησκευτικής Συνείδησης
των Νέων στη Μέση Εκπαίδευση»

Χρήστου Πατσού

Επιβλέπων Καθηγητής: Αντώνης Παπαρίζος Αν. Καθηγητής

Μέλη Τριμελούς Επιτροπής: Νότα Κυριαζή Καθηγήτρια

Ανδρέας Λύτρας Αν. Καθηγητής

Αθήνα 2005

Στην Άννα και στον Νικόλα

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον Καθηγητή κ. Αντώνη Παπαρίζο επιβλέποντα της παρούσας διατριβής, ο οποίος με οδήγησε στο πεδίο της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, για τις πολύτιμες συμβουλές του και τη στήριξή του σ' όλες τις φάσεις της παρούσης διατριβής.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω εγκάρδια τους καθηγητές κα. Νότα Κυριαζή και κ. Ανδρέα Λύτρα, μέλη της Τριμελούς Επιτροπής για την άριστη συνεργασία που είχαμε.

Θερμά ευχαριστώ τα υπόλοιπα μέλη της Επταμελούς Επιτροπής, τους καθηγητές κ.κ Γ. Κοντογιώργη, Δ. Λαμπρέλλη, Μ. Μπέγζο και Αν. Περσελή για τη συμβολή τους στη διαδικασία αξιολόγησης της παρούσης έρευνας.

Θερμές ευχαριστίες στον Δρ. Σάββα Παπαπέτρου για την σημαντική του βοήθεια στην επεξεργασία των στατιστικών δεδομένων της έρευνας, καθώς και στο συνάδελφο Πέτρο Πετρίδη για την βοήθειά του στην γλωσσική επιμέλεια του έργου.

Τέλος ένα μεγάλο ευχαριστώ στην αγαπητή φίλη και συνάδελφο Φωτεινή Παρθένη για την πολύτιμη βοήθειά της στην παράδοση και επίβλεψη της συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων από τους μαθητές στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.

Η Κοινωνικοποίηση ως Διαδικασία Συνεχούς Σχηματισμού των Διαφόρων Μορφών συνείδησης.....	2
1.1 Εισαγωγικά.....	2
1.2. Το Ψυχικό υπόβαθρο της Κοινωνικοποίησης.....	8
1.3. Το Γνωστικό περιεχόμενο της Κοινωνικοποίησης.....	13
1.4. Η κοινωνικοποίηση ως διαδικασία σχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων και των κοινωνικών ρόλων. Η συγκρότηση του εαυτού μέσω του «άλλου» και του «γενικευμένου άλλου».....	20
1.4.1. Η Κοινωνικοποίηση μέσα από τη θεωρία των Ρόλων.....	21
1.4.2. Κριτική στην Παρσονική θεωρία.....	37
1.4.3. Η Κοινωνικοποίηση στη θεωρία της Συμβολικής Διαντίδρασης (Ερμηνευτική προσέγγιση).....	30
1.4.4. Κριτική στη θεωρία της Συμβολικής Διαντίδρασης.....	37
1.5. Η Κοινωνικοποίηση ως διαδικασία ανάπτυξης μορφών κοινωνικής και θρησκευτικής συνείδησης.....	40
1.5.1. Οι σύγχρονες προσεγγίσεις της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας μέσω της οποίας αναδύονται συνεχώς τα κοινωνικά υποκείμενα, τα οποία δύνανται να σχηματίσουν μορφές κοινωνικής συνείδησης.....	41
1.5.2. Τα άτομα μέσω και διαμέσου της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας σχηματίζουν μορφές ατομικής και κοινωνικής συνείδησης.....	48
1.5.3 Η κοινωνιολογική προσέγγιση του E. Durkheim.....	49
1.5.4. Η Δομή, το περιεχόμενο των μορφών θρησκευτικής συνείδησης.....	60
1.5.5. Η ανάπτυξη του κοινωνικού υποκειμένου.....	68
1.5.6. Ατομική και Κοινωνική Αυτονομία.....	69
1.5.7. Η ατομική αυτονομία και η ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη.....	71
1.5.8. Το «σχήμα αντίληψης, σκέψης και πράξης» θεός.....	75
1.5.9. Το «σχήμα αντίληψης σκέψης και πράξης» θρησκεία.....	79
1.6 Μορφές θρησκευτικής Συνείδησης.....	87

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.

Ξένωση, αυτόνομη κριτική σκέψη και θρησκευτική συνείδηση στους μαθητές και μαθήτριες του Λυκείου.....	94
1.1 Εισαγωγικά.....	94
1.2 Ο εργαλειακός -ωφελιμιστικός λόγος ως σύγχρονη μορφή αυταρχικής ιδεολογίας.....	97
1.3. Ο μεταφυσικός και ο θρησκευτικός λόγος εμποδίζουν την ανάπτυξη μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.....	100

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

Τα σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης του εργαλειακού-ωφελιμιστικού και του μεταφυσικού-θεολογικού λόγου αποκρυσταλλώνονται σε μορφές εξάρτησης και αυταρχικότητας της ελληνικής κοινωνίας στο οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο.

2.1. Στο οικονομικό πεδίο	103
2.2 Στο πολιτικό πεδίο	119
2.3. Στο πολιτιστικό πεδίο	123

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

Ο αυταρχικός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας εκφράζεται μέσα και διαμέσου εθνικιστικών και ρατσιστικών «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης»..... 128

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η αυταρχικότητα της ελληνικής «ορθόδοξης» οικογένειας	144
4.1. Συμπέρασμα	155

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η αυταρχικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος	157
5.1 Εισαγωγικά	157
5.2 Το ελληνικό εκπαιδευτικό πεδίο ασφυκτιά από τον κρατικό εναγκαλισμό	161
5.3 Η αυταρχικότητα των εκπαιδευτικών και η παθητικότητα των μαθητών/τριών καθιστούν δύσκολη την ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες	165

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η δυσκολία ανάδυσης μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών/τριών μέσω των Μαζικών Μέσων Ενημέρωσης (Μ.Μ.Ε)	182
6.1. Εισαγωγή	182

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η αυταρχικότητα του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος και το αυτονόητο της εκκλησιαστικής παρέμβασης στην ελληνική κοινωνία και στην εκπαίδευση παρεμποδίζουν την ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες	200
7.1 Εισαγωγικά	200
7.2. Η αυταρχικότητα του χριστιανικού δόγματος και ειδικότερα της ορθόδοξης Εκκλησίας	204
7.3. Οι επιπτώσεις του ορθόδοξου δόγματος στην ελληνική κοινωνία	207
7.4. Το αυτονόητο της Εκκλησιαστικής παρέμβασης στην ελληνική κοινωνία και στην εκπαίδευση ως εμπόδιο στην ανάπτυξη μορφών θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες	220
7.5. Η Καθηγητική παρέμβαση της ορθόδοξης εκκλησίας στον χώρο της εκπαίδευσης μέσω των καθηγητών θεολογίας και του μαθήματος των θρησκευτικών	232
7.5.1. Οι Καθηγητές Θεολογίας	232
7.5.2. Οι νόμοι και τα αναλυτικά προγράμματα σχετικά με τη θρησκευτική εκπαίδευση των μαθητών/τριών μετά την Μεταπολίτευση του 1974 μέχρι σήμερα φανερώνουν του στόχους και τους σκοπούς των κυριάρχων κοινωνικών ομάδων	235

7.5.3. Τα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος των Θρησκευτικών εμποδίζουν την ανάδυση διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών /τριών	238
7.5.4. Η υποχρεωτική σχολική προσευχή και ο εκκλησιασμός ως πρακτικές άσκησης θρησκευτικής «συμβολικής βίας» στους μαθητές/τριες.....	242

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.	
Μεθοδολογικά ζητήματα	247
1.1. Μέσα και τρόπος συλλογής δεδομένων	247
1.2. Διαδικασία επεξεργασίας των ερωτηματολογίων και ανάλυση των δεδομένων	248
1.3. Περιγραφή δείγματος	248
1.4. Έλεγχος Υποθέσεων	264
1.4.1. Οι βασικές υποθέσεις της έρευνας.....	267
1.5. Επαλήθευση των βασικών υποθέσεων	268
1.5.1. Μέσα και διαμέσου της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας που συντελείται στα πλαίσια των κοινωνικών θεσμών της οικογένειας, του σχολείου και των ΜΜΕ καθορίζεται η ανάδυση των μορφών θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες.....	268
1.5.2. Η αυταρχικότητα και οι κοινωνικές ανισότητες που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία, συνιστούν εμπόδιο στην ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών/τριών.....	272
1.5.3. Μέσω και διαμέσου της θρησκευτικής κοινωνικοποίησης που υφίστανται οι μαθητές/τριες οδηγούνται στην πλειονότητά τους σε μορφές συναισθηματικής προσέγγισης του Θεού και της θρησκείας, καθώς και σε μορφές πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης.	299
1.5.4. Το φύλο, η οικονομικοκοινωνική προέλευση, ο τόπος διαμονής είναι οι καθοριστικοί παράγοντες που επιδρούν στα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» των μαθητών/τριών σχετικά με το Θεό και τη θρησκεία, καθώς και στο σχηματισμό μορφών θρησκευτικής συνείδησης.	314

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

2.1. Τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης για το Θεό και τη θρησκεία με βάση το φύλο των μαθητών/τριών	318
2.2. Τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» για το Θεό και τη θρησκεία των μαθητών/τριών με βάση τον τόπο προέλευσης και διαμονής τους.....	335
2.3. Η οικονομικοκοινωνική προέλευση των μαθητών/τριων ως παράγοντας μορφών θρησκευτικής συνείδησης.	357

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Γενικά συμπεράσματα.....	411
4. Βιβλιογραφία	436
5. Παραρτήματα	451

Εισαγωγή

Στην ελληνική κοινωνία η συντριπτική πλειονότητα των μελών της δηλώνει να αποδέχεται το ορθόδοξο χριστιανό δόγμα. Σε μια τέτοια «θρησκευόμενη» κοινωνία παρατηρείται το φαινόμενο να είναι ελάχιστες οι γνώσεις μας γύρω από θέματα θρησκείας, θεού, πίστης, θρησκευτικών αντιλήψεων και πεποιθήσεων των Ελλήνων. Αυτό, μεταξύ των άλλων, σημαίνει ότι ελάχιστες είναι οι επιστημονικές μελέτες και έρευνες γύρω από αυτά τα θέματα. Μάλιστα, απ' ότι είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, καμιά κοινωνιολογική εμπειρική έρευνα δεν έχει γίνει στην ελληνική κοινωνία όσον αφορά αυτό το θέμα. Επίσης η αποδοχή του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος από τα μέλη της ελληνικής κοινωνίας ως αυτονόητου και φυσιολογικού, χωρίς βασικές αμφισβητήσεις στις βασικές του αρχές, μας προκάλεσε το ενδιαφέρον να αναζητήσουμε τα αίτια αυτού του φαινομένου.

Επιλέξαμε το υποκείμενο της έρευνάς μας να είναι οι μαθητές και οι μαθήτριες του Λυκείου, η ηλικία των οποίων κυμαίνεται μεταξύ 16 και 19 ετών περίπου, στηριζόμενοι στη θέση ότι μόνο μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης που υφίστανται οι νέοι/ες δύναται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα να διαιωνίζεται και αναπαράγεται στις βασικές του τουλάχιστον δομές και αρχές.

Συγκεκριμένα στη διατριβή αυτή αναζητούμε να καταγράψουμε, να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τα εξής ερωτήματα.

- A. Πως μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης οι μαθητές/τριες σχηματίζουν τις αντιλήψεις τους για το θεό και τη θρησκεία. Ποιοι είναι οι κοινωνικοί θεσμοί που επιδρούν περισσότερο στον σχηματισμό αυτών των αντιλήψεων και πεποιθήσεων.
- B. Τι είναι η διαδικασία της κοινωνικοποίησης και τι είναι η θρησκευτική συνείδηση. Ποια είναι η σχέση τους;
- Γ. Όλοι οι μαθητές/τριες σχηματίζουν μορφές θρησκευτικής συνείδησης; Αν όχι ποιοι είναι οι ανασταλτικοί παράγοντες που τους εμποδίζουν;

Με βάση αυτά τα ερωτήματα διαπραγματευόμαστε στο πρώτο μέρος τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης τόσο μέσα από τις παραδοσιακές προσεγγίσεις όσο και μέσα από τις σύγχρονες. Αναφερόμαστε στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης ως το σύνολο των συμπεριφορών, των τρόπων σκέψης και δράσης καθώς και τους τρόπους βάσει των οποίων ενεργούν σε κάθε περίπτωση τα άτομα. Δεν αποδεχόμαστε τη κοινωνικοποίηση ως μια απλή μηχανική εκμάθηση κοινωνικών ρόλων, όπως την συνέλαβαν οι διάφορες

θεωρίες των ρόλων, αλλά ως μια συνεχή και δυναμική διαδικασία διαμόρφωσης προδιαθέσεων, τάσεων, κλίσεων, τρόπων σκέψης και πράξης, στην οποία τα νεαρά άτομα υπόκεινται καθ' όλη τη διαδικασία της ζωής τους. Φυσικά η άσκηση των κοινωνικών ρόλων είναι κοινωνικά προσδιορισμένοι, με την έννοια ότι περικλείουν συμπεριφορές «τυποποιημένες». Το άτομο ασκώντας κοινωνικούς ρόλους συνειδητά ή ασυνειδητά εσωτερικεύει τις κοινωνικές επιταγές, τις οποίες προβάλλει σε κάποιο βαθμό στις προσεχείς του πράξεις. Οι ρόλοι αντιπροσωπεύουν τη θεσμισμένη κοινωνική κανονικότητα. Μέσω των ρόλων εσωτερικεύονται όλοι οι θεσμοί, σε μια κοινωνική πραγματικότητα στην οποία τα πάντα λειτουργούν μέσα από θεσμίσεις.

Όμως τα κοινωνικά υποκείμενα δεν προκύπτουν μέσω του απλού γεγονότος της απλής φυσικής γέννησης τους, αλλά μέσα και διαμέσου της διαλεκτικής τους σχέσης με το περιβάλλον. Για τον J. Piaget δεν υπάρχει στην αρχή ούτε υποκείμενο ούτε αντικείμενο, αλλά διαμορφώνονται και τα δύο μέσα από την ανθρώπινη πράξη, επειδή αυτή είναι το αρχικό εργαλείο συναλλαγής. Τόσο με το φυσικό όσο και με το ανθρωπογενές περιβάλλον, το κοινωνικό υποκείμενο διαμορφώνει τον κόσμο του, διαμορφούμενο ταυτόχρονα και το ίδιο.

Ο τρόπος που ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται και πράττει στην αντιπαράθεσή του με τη φύση, τον εαυτό του, τους άλλους και την κοινωνία αποτελούν τη βάση των οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών συνολικού χαρακτήρα δομών μέσα και διαμέσου των οποίων συγκροτείται ως ανθρώπινη και κοινωνική οντότητα. Η ανθρώπινη πράξη είναι σε τελική ανάλυση η ουσία της ανάδυσης τόσο του ανθρώπου όσο και της κοινωνίας. Ο άνθρωπος διαμορφώνει την ουσία του μέσα και διαμέσου της πράξης του, πρωταρχικά απέναντι στη Φύση και στη συνέχεια απέναντι στη κοινωνία του. Όπως αποφαίνεται ο Α Παπαρίζος «Ο άνθρωπος έτσι είναι η μορφή της Φύσης που αποσχίστηκε, επειδή γνώρισε, και γνώρισε, επειδή αποσχίστηκε». Η ανθρώπινη πράξη είναι αυτή που δίνει σε τελική ανάλυση υπόσταση στην ανθρώπινη διάσταση. Ο άνθρωπος δημιουργεί και ταυτόχρονα δημιουργείται μέσα από τη δράση του.

Ο άνθρωπος διαμορφώνει την ύπαρξή του μέσα από την πράξη του. Η ιστορία του κόσμου δεν είναι τίποτα άλλο από τη συνεχή εργασία των ανθρώπινων γενεών. Ο άνθρωπος είναι κοινωνικό προϊόν με την έννοια ότι δεν μπορεί να υπάρξει έξω από την κοινωνία. Αναδύθηκε μέσα από την ταυτόχρονη δράση του να κατασκευάζει την κοινωνία του και να κατασκευάζεται από αυτήν. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Κ. Καστοριάδης «Το κοινωνικό άτομο δε φυτρώνει σαν ένα φυτό, δημιουργείται, κατασκευάζεται από την κοινωνία μέσα από μια βίαιη ρήξη με αυτό που ήταν η πρώτη κατάσταση της ψυχής του» εννοώντας τη Φύση που υπάρχει εντός του, όπως είναι οι ενορμήσεις, ροπές, αρχέτυπα, γονιδιακό πληροφοριακό υλικό που ενυπάρχουν με τη βιολογική του

γέννηση και με την οποία ιστορικό-κοινωνικά έχει έρθει σε μια διαρκή ρήξη, η οποία επήλθε μέσα και διαμέσου της Φύσης με τη μορφή του ανθρώπου, αφού <<άνθρωπος είναι η «εκ-ρηξη» της Φύσης...η ζωή που μέσα της ψύχονται η «έκρηξη» και η «σχάση» και εγείρονται με τη μορφή της ψυχής».

Η θέση που υποστηρίζουμε σχετικά με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης είναι ότι μέσω αυτής το άτομο αναδύεται συνεχώς στα πλαίσια της εκάστοτε ιστορικό-κοινωνικής πραγματικότητας και που ιστορικά ήρθε σε ρήξη με τη Φύση, και εξαιτίας του γεγονότος αυτού συνεχώς αυτοδημιουργείται στην προσπάθειά του να δημιουργήσει τον κόσμο του. Το «κοινωνικό ριζικό φαντασιακό», το «λέγειν» και «το πράττειν» των άλλων -για να μιλήσουμε με όρους του Καστοριάδη- είναι αυτό που βιαίως επιβάλλεται στο αναδυόμενο άτομο, έτσι ώστε να το «μεταλλάξει» σε κοινωνικό υποκείμενο. Αυτό συμβαίνει, επειδή η «αναδυόμενη ψυχή» δε δύναται από μόνη της να «εκκοινωνισθεί».(κοινωνικοποιηθεί) Για να επέλθει ο εκκοινωνισμός της η επέμβαση των άλλων καθίσταται αναγκαία, δηλαδή ο εκκοινωνισμός της «αναδυόμενης ψυχής» χρειάζεται την ιστορικά θεσμισμένη κοινωνία. Με άλλα λόγια η θέσμιση της κοινωνίας είναι ταυτόχρονα και θέσμιση του κοινωνικού ατόμου. Δεν μπορεί να υπάρξει το ένα δίχως το άλλο.

Δείξαμε τη συνάφεια που υπάρχει μεταξύ κοινωνικοποίησης και θρησκευτικής συνείδησης, επειδή σε τελική ανάλυση κάθε μορφή συνείδησης αναδύεται και διαμορφώνεται μέσω και διαμέσου της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης. Η ενασχόλησή μας με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης έχει σκοπό να φανερώσει τον καθοριστικό ρόλο της στη διαμόρφωση κάθε ατομικού και κοινωνικού συστήματος παραστάσεων, αντιλήψεων και μορφών σκέψης και πράξης, η οποία εξηγεί τόσο την ανάδυση (κοινωνικοποίηση) του ατόμου, όσο και της κοινωνίας μέσα και διαμέσου της δυναμικής διαλεκτικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ τους.

Ξεκινήσαμε την προσέγγιση της κοινωνικοποίησης αναζητώντας α) το ψυχικό υπόβαθρο της β) το γνωστικό περιεχόμενο της γ) τη σχέση μεταξύ κοινωνικοποίησης και κοινωνικών σχέσεων και ρόλων δ) τη σχέση κοινωνικοποίησης και της ανάδυσης του κοινωνικού υποκειμένου και μορφών κοινωνικής συνείδησης, και ε) τη σχέση της κοινωνικοποίησης και της ανάδυσης μορφών θρησκευτικής συνείδησης.

Η μελέτη αυτών των προσεγγίσεων μας βοήθησε να μελετήσουμε και να κατανοήσουμε τη δομή και το περιεχόμενο της θρησκευτικής συνείδησης, κάτι που μας επέτρεψε σε τελική ανάλυση να κατανοήσουμε τη δομή και το περιεχόμενο των μορφών θρησκευτικής συνείδησης που τυχόν ενυπάρχουν στους μαθητές/τριες του Λυκείου που είναι τα υποκείμενα της έρευνάς μας.

Τελειώσαμε το πρώτο μέρος καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η ανάδυση μορφών θρησκευτικής συνείδησης είναι το αποτέλεσμα μιας διαλεκτικής σχέσης που αρχίζει να πραγματοποιείται από τη γένεση του ατόμου μεταξύ του εαυτού του, των σημαντικών άλλων, των κοινωνικών δομών, θεσμών κλπ, και της Φύσης μέσω και διαμέσου της δυναμικής κοινωνικοποιητικής διαδικασίας. Έτσι λοιπόν η ανάδυση του κοινωνικού υποκειμένου, η κατάκτηση μορφών ελεύθερης έλλογης, σκέψης καθώς και η κατάκτηση μορφών συλλογικής και ατομικής αυτονομίας σε συνδυασμό με τις κατακτήσεις του διαφωτισμού που ήταν η εκλογίκευση, η εκκοσμίκευση και η απομάγευση του κόσμου, ήταν οι αναγκαίες και ικανές συνθήκες τόσο σε κοινωνικό όσο και σε ατομικό επίπεδο για το σχηματισμό μορφών θρησκευτικής συνείδησης στα μέλη των σύγχρονων κοινωνιών, επειδή μέσω και διαμέσου αυτών μπόρεσε ο άνθρωπος να διαλέγεται με τον εαυτό του, τη φύση, τους άλλους και γενικά με τον σύμπαντα κόσμο. Η θρησκευτική συνείδηση μπορεί να στηρίζεται σε μορφές «πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης», ολοκληρώνεται όμως μόνο μέσω της διαλεκτικής σχέσης του ανθρώπου με τους άλλους, όταν παίρνει τη μορφή της «διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης», που στην ουσία είναι μια σύνθεση αμφισβήτησης και πίστης στην ύπαρξη ενός υπέρτατου όντος.

Στο δεύτερο μέρος εξετάζουμε την ελληνική κοινωνία, έτσι ώστε μέσα από τη μελέτη των πολιτισμικών, πολιτικών και οικονομικών θεσμών, των κοσμοαντιλήψεων, των πεποιθήσεων, των ιδεών και γενικότερα της κουλτούρας και της ιδεολογίας που κυριαρχούν στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία να μας οδηγήσει στο να κατανοήσουμε τους παράγοντες εκείνους που είτε διευκολύνουν είτε εμποδίζουν τους μαθητές να αναδείξουν μορφές ατομικής αυτονομίας και αυτεξουσιότητας, μορφές που θα τους επιτρέψουν να στοχάζονται αυτόνομα και αυτοδύναμα, δηλαδή ελεύθερα από τα κυρίαρχα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» όσον αφορά το θεό και τη θρησκεία, και έτσι να σχηματίσουν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Για να μπορέσουμε να στηρίξουμε τη θέση αυτή, αναφερόμαστε στον εργαλειοκό-ωφελιμιστικό και το μεταφυσικό-θρησκευτικό λόγο, για να δείξουμε ότι μέσα και μέσω αυτών των δυο μορφών λόγου οι μαθητές/τριες επηρεάζονται ιδεολογικά, με αποτέλεσμα τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» που σχηματίζουν σε σχέση με το θεό και τη θρησκεία να βρθούν από κυρίαρχες ιδέες, στερεότυπα και μύθους, που ο κυρίαρχος ορθόδοξος θρησκευτικός λόγος προβάλλει και επιβάλλει, έτσι ώστε να καθίσταται δύσκολη η ανάδυση ενός ελεύθερου έλλογου κριτικού λόγου που θα επιτρέψει στους μαθητές/τριες να στοχαστούν διαλεκτικά και ενδεχομένως να αμφισβητήσουν, να τροποποιήσουν ή να απορρίψουν απόψεις, αντιλήψεις, ιδέες γύρω από το θεό

και τη θρησκεία, έτσι ώστε είτε να οδηγηθούν στην ολική ή μερική αποδοχή ή απόρριψή τους.

Τονίσαμε ότι ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός λόγος στη βάση του είναι μια σύγχρονη αυταρχική ιδεολογία, μέσω της οποίας κυριαρχούν οι εκάστοτε οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές ελίτ. Η κυριαρχία αυτή στηρίζεται μεταξύ των άλλων στη δημιουργία εμποδίων για κοινωνική και ατομική αυτονόμηση των μελών της κοινωνίας. Επίσης δείξαμε ότι μεταφυσικός-θρησκευτικός λόγος οδηγεί στην ανάδυση ανορθολογικών αντιλήψεων - οι οποίες δεν συγκροτούνται μέσω ορθολογικών μεθόδων δηλαδή με βάση το «Λόγο» (reason) - και στην προσφυγή σε «γεγονότα» που στηρίζονται στις αισθήσεις και τις εμπειρίες των κοινωνικών ατόμων, αλλά βασίζονται στη διαίσθηση, στα ορμέφυτα, στο συναίσθημα, στη μυστικιστική εμπειρία, στην εξ αποκαλύψεως αλήθεια, που διάφορες μεταφυσικές και θεολογικές αντιλήψεις υποστηρίζουν.

Εγκλωβισμένα μέσα σ' αυτή την ιδεολογία, όπως και από την αυταρχική ιδεολογία που πηγάζει από τον μεταφυσικό και θρησκευτικό λόγο βρίσκονται τα μέλη και ιδιαίτερα οι μαθητές/τριες της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» για το θεό και τη θρησκεία να καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από αυτές τις κύριες μορφές λόγου, επειδή η «ψυχοκοινωνική δομή του ατόμου είναι στενά συνδεδεμένη με τη δομή του συστήματος που επικρατεί και με τις κοινωνικές φαντασιακές σημασίες που έχει θεσπίσει αυτό το σύστημα».

Η βασική θέση που υποστηρίζουμε στο δεύτερο μέρος της διατριβής μας είναι ότι στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, ακριβώς, λόγω της κυριαρχίας των δύο αυτών μορφών λόγου (ορθόδοξου θεολογικού-μεταφυσικού και εργαλειακού-ωφελιμιστικού καπιταλιστικού) δεν καλλιεργείται και δεν προάγεται σε ικανοποιητικό βαθμό η έλλογη κριτική σκέψη, μέσω της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας, όπως αυτή πραγματοποιείται από το εκπαιδευτικό σύστημα, την οικογένεια, την ορθόδοξη εκκλησία και τα ΜΜΕ , με αποτέλεσμα να μην διευκολύνονται οι μαθητές να αναπτύξουν κάποιες μορφές θρησκευτικής συνείδησης στηριζόμενοι στην ελεύθερη κριτική σκέψη.

Στο τρίτο μέρος της διατριβής παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας που πραγματοποιήσαμε στους μαθητές/τριες του Λυκείου.

Τα μέσα και ο τρόπος συλλογής των δεδομένων είναι τα εξής:

Τα στοιχεία της έρευνας συγκεντρώθηκαν με ανώνυμο ερωτηματολόγιο.. Το πρώτο τμήμα του ερωτηματολογίου αναφερόταν στα ατομικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων. Το δεύτερο μέρος περιείχε ερωτήσεις που αφορούσαν τους σκοπούς της έρευνας.

Για την εκπόνηση του ερωτηματολογίου ακολουθήθηκε η παρακάτω διαδικασία. Καταγράφηκαν ανοικτές ερωτήσεις από τον ερευνητή, οι οποίες στη

συνέχεια δόθηκαν προς συμπλήρωση σε μικρό αριθμό μαθητών (πιλοτικά). Κατόπιν συζητήθηκαν κατά τη διάρκεια συνεντεύξεων με μικρό αριθμό υπευθύνων. Από την αποδελτίωση των απαντήσεων τους προέκυψαν οι κλειστές ερωτήσεις που περιέχονται στο ερωτηματολόγιο. Στις κλειστές ερωτήσεις υπήρχε πάντα η δυνατότητα να γράψουν τα υποκείμενα που πήραν μέρος στην έρευνα, δικές τους απαντήσεις στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες δεν τους ικανοποιούσαν οι δυνατές επιλογές του ερωτηματολογίου.

Τα ερωτηματολόγια διανεμήθηκαν σε δείγμα 1453 υποκειμένων.

Η διανομή των ερωτηματολογίων έγινε μέσα στην τάξη από εμάς τους ίδιους.

Το ερωτηματολόγιο διανεμήθηκε συνολικά σε 1453 υποκείμενα που αντιπροσωπεύουν μαθητές που φοιτούν στην Α', Β' Γ' τάξεων των διαφόρων τύπων Λυκείων.(Γενικό, Τ.Ε.Λ, Τ.Ε.Σ, Ε.Π.Λ, Πειραματικό, Εσπερινό).

Η τελική επεξεργασία έγινε σε 1403 ερωτηματολόγια.

Οι βασικές υποθέσεις της έρευνας είναι οι εξής:

1. Υπάρχει άμεση σύνδεση μεταξύ κοινωνικοποιητικής διαδικασίας και της ανάδυσης των μορφών θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες του Λυκείου. Ο βασικός κοινωνικοποιητικός χώρος είναι ο οικογενειακός, ακολουθεί το σχολείο, τα ΜΜΕ και οι παρέες συνομηλίκων.

Μετά την επεξεργασία και τον σχολιασμό των αποτελεσμάτων καταλήξαμε ότι στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας η οικογένεια παραμένει αδιαφιλονίκητα ο πιο σημαντικός φορέας θρησκευτικής κοινωνικοποίησης, με τη μητέρα σε θέματα θρησκείας να επιδρά περισσότερο σε σχέση με τον πατέρα, το σχολείο δε να έπεται με μεγάλη διαφορά, τα ΜΜΕ , (ειδικότερα η τηλεόραση) να ακολουθούν και τέλος οι παρέες συνομηλίκων, οι οποίες τουλάχιστον σε θέματα θρησκείας φαίνεται να μην ασκούν τόσο σημαντικό ρόλο, όσο η οικογένεια και το σχολείο.

2. Η αυταρχικότητα, η κυριαρχία του εργαλειακού-ωφελιμιστικού και μεταφυσικού –θρησκευτικού λόγου καθώς και η κοινωνική ανισότητα που διέπει την ελληνική κοινωνία στο οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο, διαχέεται και αντικατοπτρίζεται στους κοινωνικούς θεσμούς της οικογένειας, του σχολείου, της εκκλησίας και των ΜΜΕ, με αποτέλεσμα να παρεμποδίζεται από τη μια η ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες και από την άλλη τους ωθεί προς μια άκριτη και παθητική αποδοχή των «σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης» που πρεσβεύει το χριστιανικό ορθόδοξο δόγμα.

Η ανάλυση των δεδομένων επαλήθευσε τη βασική μας υπόθεση ότι οι μαθητές στην πλειονότητά τους δε δύνανται να σχηματίσουν μορφές

διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, επειδή παρατηρείται μια άκριτη και παθητική αποδοχή των σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος. Τούτο φαίνεται να εμποδίζει την εμφάνιση μιας σχετικής ατομικής αυτονομίας των μαθητών/τριών από τις δογματικές του αντιλήψεις και πρακτικές που σε συνδυασμό με την κυριαρχία του εργαλειακού –ωφελιμιστικού λόγου δεν τους επιτρέπουν να αποκτήσουν ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψης, που σε τελική ανάλυση θα τους οδηγούσε σε μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

- 3 Οι μαθητές/τριες στην πλειονότητά τους αναπτύσσουν μορφές πρακτικής και λιγότερο διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, επειδή κοινωνικοποιούνται και εκπαιδεύονται να προσεγγίζουν το θεό και τη θρησκεία μέσω των συναισθημάτων τους και λιγότερο μέσω της ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης τους.

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων μας οδήγησε στην επαλήθευση της υπόθεσής μας πώς οι μαθητές/τριες προσεγγίζουν το θεό και τη θρησκεία κυρίως μέσω του συναισθήματος και όχι μέσω της ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης. Το γεγονός αυτό τους οδηγεί στη διαμόρφωση μιας "συναισθηματικής θρησκευτικότητας συντείνοντας έτσι στο σχηματισμό μιας κουλτούρας της "συγκίνησης"

4. Το φύλο, η οικονομικοκοινωνική προέλευση, ο τόπος διαμονής είναι καθοριστικοί μεταβλητές που επιδρούν στα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» των μαθητών/τριών σε σχέση με τη θρησκεία και το θεό.

Καταλήξαμε στη διαπίστωση από τη μελέτη των πινάκων, οι οποίοι είναι οι στατιστικές απεικονίσεις των ευρημάτων της έρευνάς μας ότι επαληθεύεται σε μεγάλο βαθμό η υπόθεσής μας ότι το φύλο παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των θρησκευτικών αντιλήψεων και πεποιθήσεων και πιο συγκεκριμένα τα κορίτσια, λόγω της κοινωνικοποίησής τους, παρεμποδίζονται από μια πατριαρχική και αυταρχική κοινωνία, καθώς και ένα ορθόδοξο δεσποτικό θρησκευτικό δόγμα να αναπτύξουν την ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψης τους σε θέματα θεού και θρησκείας στον ίδιο βαθμό με τα αγόρια, με αποτέλεσμα να μην αμφισβητούν τις παγιωμένες αντιλήψεις του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, να το δέχονται παθητικά και άκριτα, πράγμα που ευνοεί την εμφάνιση μορφών συναισθηματικής θρησκευτικής προσέγγισης και μορφών πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης και λιγότερο στην ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Επίσης η υπόθεσή μας στη βασική θέση της επαληθεύεται από τα ευρήματα της έρευνάς μας, δηλαδή λόγω της κοινωνικοποίησης που υφίστανται οι μαθητές που προέρχονται από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές φαίνεται να

αποδέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό το ορθόδοξο δόγμα ως έχει, κάτι που τους οδηγεί στην διαμόρφωση μιας συναισθηματικής και συγκινησιακής προσέγγισης του θεού και της θρησκείας , γεγονός που τους οδηγεί σε μορφές παθητικού θρησκευτικού συναισθήματος και ενδεχομένως σε μορφές πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης. Δύσκολα όμως θα τους επιτρέψει να αναδεικνύουν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Συμπερασματικά τα ευρήματα που απεικονίζουν οι πίνακες που αναλύσαμε καθιστούν την αρχική μας υπόθεση αληθή, με την έννοια ότι επιβεβαιώνουν τη θέση μας, ότι όσο υψηλότερο είναι το οικονομικοκοινωνικό στρώμα προέλευσης του/της μαθητή/τριας, τόσο σε μεγαλύτερο βαθμό συμμετέχει στην καλλιέργεια της έλλογης κριτικής σκέψης που έχει ως αποτέλεσμα να μην υιοθετεί παθητικά και άκριτα το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα και κατ' επέκταση αυξάνονται οι πιθανότητες να σχηματίσει μορφές διαλεκτική θρησκευτικής συνείδησης. Αντίθετα όσο χαμηλότερο είναι το οικονομικοκοινωνικό στρώμα προέλευσης των μαθητών/τριων τόσο οι δυνατότητες να καλλιεργήσουν την έλλογη κριτική σκέψη τους είναι μικρή, γεγονός που τους οδηγεί σε μια συναισθηματική και συγκινησιακή προσέγγιση του θεού και της θρησκείας και ενδεχομένως στο σχηματισμό μορφών πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Χρήστος Πατσός

Καλοκαίρι 2005

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.

Η Κοινωνικοποίηση ως η διαδικασία συνεχούς σχηματισμού των διαφόρων μορφών συνείδησης.

1.1 Εισαγωγικά

Η κοινωνικοποίηση ως όρος πρωτοεμφανίζεται στις κοινωνικές επιστήμες από τον Ε. Durkheim, που τη χρησιμοποίησε για πρώτη φορά στην προσπάθεια του να ορίσει την Αγωγή χαρακτηρίζοντάς την «μεθοδευμένη κοινωνικοποίηση» (*socialisation methodique de la jeune generation*). Εννοούσε δε ο Γάλλος κοινωνιολόγος με τον όρο κοινωνικοποίηση όλες εκείνες τις σκόπιμες και συστηματικές επιδράσεις της παλιάς γενιάς στην νέα γενιά, οι οποίες είχαν ως σκοπό να αναπτύξουν τα ψυχικά, πνευματικά και ηθικά εκείνα χαρακτηριστικά των παιδιών, που η κοινωνία θεωρούσε απαραίτητα για την ένταξή τους στο κοινωνικό περιβάλλον¹. Ο Ε. Durkheim αντιλαμβανόταν την κοινωνία ως μια δύναμη που βρίσκεται έξω και πάνω από τα άτομα, ως μια «ηθική κοινότητα» που βρίσκεται σε μια υπερβατική σχέση με το άτομο «συλλογική συνείδηση»². Η κοινωνία επηρεάζει, διαμορφώνει και πιέζει το άτομο, αντιλήψεις που οδήγησαν τον Ε. Durkheim να αναφερθεί στην διαδικασία της κοινωνικοποίησης για να περιγράψει τις κοινωνικές επιδράσεις και επιταγές στα άτομα.

« Συνοπτικά, αν θέλει κανείς να αποφύγει την σύγχυση, είναι αδύνατο να χρησιμοποιήσει μία και την ίδια λέξη, για τη διαδικασία με την οποία ένα συλλογικό αίσθημα αναπτύσσεται σε ένα σύνολο ανθρώπων, για την διαδικασία από την οποία δημιουργείται ή μέρους μιας παραδοχής κοινών ή παραδοσιακών κανόνων συμπεριφοράς, και τέλος για την διαδικασία που οδηγεί τα πρόβατα του Πανούργου να πέσουν όλα στο νερό επειδή ένα απ' αυτά έκανε την αρχή. Είναι άλλο πράγμα να αισθάνεται κανείς συλλογικά, άλλο πράγμα να υποτάσσεται στο κύρος της κοινής γνώμης, άλλο πράγμα, τέλος να επαναλαμβάνει αυτόματα αυτό που κάνουν οι άλλοι»³.

¹ Durkheim E. *L' education morale*. P.U.F, 1963, και του ίδιου *Education et sociologie* P.U F Le sociologue, 1966 σ. 92. Επίσης δες το Ιωάννης Λαμπίρη-Δημάκη Προς μίαν Ελληνικήν Κοινωνιολογίαν της Παιδείας. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1974,τόμ.Α',σελ.54.

² Για την έννοια της «συλλογικής συνείδησης» στο Durkheim θα αναφερθούμε πιο κάτω στην παράγραφο 1.4β

³ Durkheim E. *La Suicide*. 1897. F. Alcan σ.128-9.

Για τον Durkheim η κοινωνική πίεση και ο κοινωνικός καταναγκασμός δεν εκφράζονται ουσιαστικά με την μίμηση αλλά με την εσωτερίκευση της συλλογικής συνείδησης, με την αυτόβουλη αποδοχή αλλά παράλληλα δεσμευτική για το άτομο αποδοχή του κοινωνικού κανόνα. Ο εξαναγκασμός που τα κοινωνικά πράγματα ασκούν πάνω στο άτομο γίνεται με τον τρόπο αυτό ηθικός, «υποκειμενικός».

Στη χώρα μας ο όρος κοινωνικοποίηση χρησιμοποιείται με διπλή σημασία: τόσο οικονομική όσο και ψυχοκοινωνιολογική. Η κοινωνικοποίηση με την οικονομική σημασία της αναφέρεται στην μεταφορά των μέσων παραγωγής από τους ιδιώτες στο κοινωνικό σύνολο. Στην εργασία μας αυτή θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο με την ψυχοκοινωνιολογική του σημασία. Επίσης πρέπει να σημειώσουμε ότι ο όρος κοινωνικοποίηση χρησιμοποιείται ευρέως από όλες σχεδόν τις κοινωνικές επιστήμες και έχει γίνει αντικείμενο έρευνας τόσο της κοινωνιολογίας, όσο και της ψυχολογίας, της παιδαγωγικής, της κοινωνικής ψυχολογίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας κ. ά.⁴

Παρόλο που το φαινόμενο της κοινωνικοποίησης μελετήθηκε στην Ευρώπη, η σχετική έρευνα αναπτύχθηκε κυρίως στις Η.Π.Α, προφανώς επειδή στην χώρα αυτή υπάρχει μεγάλη πολυμορφία κοινωνικών ομάδων και ποικιλία φυλών. Τα προβλήματα που προκύπτουν μεταξύ των διαφορετικών ομάδων ώθησε τους Αμερικανούς κοινωνιολόγους να ασχοληθούν με την μελέτη αυτών των ομάδων.

Το 1939 το περιοδικό «American Journal Of Sociology» δημοσίευσε εργασίες με τον τίτλο «Κοινωνικοποίηση>>», και το 1940 ένα βιβλίο κοινωνιολογίας αναφέρθηκε στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης μέσω της οποίας το άτομο διαμορφώνεται σε προσωπικότητα.⁵

Από τις Η.Π.Α ο όρος επανήλθε στην Ευρώπη στα τέλη περίπου της δεκαετίας του 1930 με πιο ευρύ περιεχόμενο από αυτό που είχε, όταν πρωτοεμφανίστηκε. Η κοινωνικοποίηση πλέον περιλαμβάνει πολύ περισσότερα πράγματα απ' ότι πριν, όπως για παράδειγμα η έννοια της "αγωγής" για την οποία μιλούσε ο Emile Durkheim είναι ένα μέρος της κοινωνικοποίησης και δεν ταυτίζεται η κοινωνικοποίηση στο σύνολό της με την

⁴ Βλ. Ιωάννα Λαμπίρη -Δημάκη,ό.π.,σελ.54

⁵ Βλ. Kurt Danziger αναφέρεται στο Γ. Πυργιωτάκη, *Κοινωνικοποίηση και Εκπαιδευτικές ανισότητες* Εκδ.

Γρηγόρη σ.16 1989). Επίσης δεξ Νοβα-Καλτσούνη Χ.(1995). *Κοινωνικοποίηση*. Gutenberg σ.13.

αγωγή. Αυτό που ο E. Durkheim ονόμαζε «μεθοδευμένη κοινωνικοποίηση»⁶ και εννοούσε τις σκόπιμες επιδράσεις της παλιάς προς τη νέα γενιά, θεωρείται σήμερα ως **αγωγή**, ενώ η κοινωνικοποίηση είναι διαδικασία συνολικότερη και περιλαμβάνει όλο το φάσμα των επιδράσεων του περιβάλλοντος και των σχέσεων σε διατομικό και συλλογικό επίπεδο, δίχως να είναι απαραίτητο οι ενέργειες των ενηλίκων να προέρχονται από συνειδητές και σκόπιμες πράξεις. Η αγωγή ως πρακτική ή τρόπος σκέψης και πράξης παραμένει στην ουσία της έτσι όπως την διατύπωσε ο E. Durkheim και είναι κλασική. Αντίθετα η διαδικασία της κοινωνικοποίησης, όπως προαναφέραμε, έχει διευρυνθεί και συμπεριλαμβάνει ως μέρος της την αγωγή δίχως να τίθεται θέμα "προβαδίσματος" του ενός ή του άλλου όρου, αφού ο ένας "προϋποθέτει" τον άλλον. Η διαφορά έχει να κάνει με το γεγονός ότι, ενώ η αγωγή-εκπαίδευση στις μέρες μας έγκειται στην μεθοδευμένη και προγραμματισμένη δραστηριότητα εκμάθησης ικανοτήτων, δεξιοτήτων, καθώς επίσης και επιστημονικής πληροφόρησης προς τους μαθητές γίνεται κυρίως στο σχολικό χώρο μέσα στα πλαίσια ενός αναλυτικού σχολικού προγράμματος, η διαδικασία της κοινωνικοποίησης είναι πανταχού παρούσα σε κάθε πτυχή της κοινωνικής πραγματικότητας, τόσο στην οικογένεια, στο σχολείο, στην γλώσσα, στην τέχνη, στην εργασία, στην θρησκεία, με μια φράση, βρίσκεται σε κάθε στιγμή της καθημερινότητας⁷.

Στο ερώτημα τι είναι κοινωνικοποίηση η απάντηση δεν είναι εύκολη και τούτο οφείλεται στην ευρύτητα της έννοιας της κοινωνικοποίησης. Δηλαδή είναι προσαρμογή του ατόμου στο σύστημα κανόνων και αξιών ή ψυχική ωρίμανση ενός ατόμου; Εξέλιξη της προσωπικότητάς του ή σχέση αλληλεπίδρασης ατόμου, κοινωνίας και φύσης μέσω της οποίας αναδύονται ταυτόχρονα τα κοινωνικά υποκείμενα και η κοινωνία Ή όλα αυτά μαζί; Εκείνο που πλέον έχει γίνει αποδεκτό από τις κοινωνικές επιστήμες (και ειδικότερα από την ψυχολογία, την κοινωνιολογία, την παιδαγωγική και την πολιτική επιστήμη) είναι ότι

⁶ Durkheim Emile. (1999) *Education et Sociologie* PUF. 7e edition σ. 102.

⁷ Ο E. Durkheim στο βιβλίο του *Education et Sociologie* δέχεται την αγωγή με την ευρεία έννοια, κάτι που συμπεριλαμβάνει και την κοινωνικοποίηση, όπως την ορίζουμε δηλαδή ως μια διαδικασία που δεν σταματά ποτέ και που γίνεται όχι μόνον συνειδητά αλλά και ασυνειδητά μέσω της ομιλίας και γενικά όλων των πράξεών μας. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι την αγωγή την επικεντρώνει στους γονείς και στους δασκάλους. Βλ. σχ Durkheim E. (1999) ο.π σ.6

πρόκειται για μια διαδικασία ή καλύτερα πολλαπλές και σύνθετες διαδικασίες⁸. Κάθε κοινωνία ανακαλύπτει ποικίλες μεθόδους και μηχανισμούς μέσα και διαμέσου των οποίων το άτομο μαθαίνει και αλλάζει τον κόσμο στον οποίο ήδη βρίσκεται και ταυτόχρονα γνωρίζει και αλλάζει τον εαυτό του. Τον άνθρωπο τον αντιλαμβανόμαστε ως ένα κοινωνικό όν, το οποίο στην προσπάθειά του να διαμορφώσει-δημιουργήσει τον κόσμο του αυτοδημιουργείται⁹.

Όμως στις παραδοσιακές προσεγγίσεις η κοινωνικοποίηση εκλαμβάνονταν ως μια διαδικασία μάθησης μέσω της οποίας τα μέλη μιας κοινωνίας ή ομάδας αφομοιώνουν, εσωτερικεύουν σε μικρό ή μεγάλο βαθμό συνειδητά ή ασυνειδητά, όλα εκείνα τα πολιτισμικά στοιχεία της κοινωνίας τους γενικά και του κοινωνικού στρώματος ειδικότερα. Μαθαίνουν να εσωτερικεύουν όλες τις αξίες, τους κανόνες που ρυθμίζουν τις συμπεριφορές τους, την άσκηση των κοινωνικών τους ρόλων με βάση την κοινωνική τους θέση και γενικά μέσω της κοινωνικοποίησης συνιστούν και εκφράζουν τη δεδομένη κοινωνία ή ομάδα τους. Έτσι λοιπόν τα άτομα και οι ομάδες στο πλαίσιο αυτών των θεωρήσεων συναναστρέφονται άλλα άτομα και ομάδες και αναπτύσσουν προσωπικές και διαπροσωπικές σχέσεις. Αυτό σημαίνει ότι μέσω αυτής της συναναστροφής διαμορφώνονται, συνειδητά ή ασυνειδητά συμπεριφορές και πρακτικές σύμφωνα με τις αξίες, τους κανόνες, τα πολιτισμικά στοιχεία της συγκεκριμένης ομάδας ή κοινωνίας.

Οι θεωρήσεις όμως αυτές αντιμετωπίζουν το άτομο ως το όν εκείνο που έχει την ικανότητα μέσω των αισθήσεων, των εικόνων και των συνειρμών να συλλάβει την κοινωνική πραγματικότητα, ενώ η αγωγή, γινόταν κατανοητή ως μια διαδικασία μάθησης, ως μια συστηματική εκπαίδευση κατά την οποία τα άτομα έπρεπε απλώς να αποκαλύψουν καταστάσεις που ήδη υπάρχουν. . Υπάρχουν όμως από πού; Ποιος τις δημιουργεί; Για ποιο λόγο; Ερωτήματα που οι παραδοσιακές θεωρήσεις της κοινωνικοποίησης δεν μπόρεσαν να

⁸ Αναφερόμενοι στη «διαδικασία κοινωνικοποίησης» δεν εννοούμε ένα γεγονός το οποίο διαδραματίζεται στο σύνολό του στη βάση συγκεκριμένων κανόνων και προδιαγραφών και έχει ως απόληξη ένα επιθυμητό αποτέλεσμα. Πρόκειται αντίθετα για ένα σύνθετο σύνολο από ποικίλες πράξεις-διαδικασίες κοινωνικοποίησης. Για τον λόγο αυτό παρατηρούμε διαφορετικές κοινωνικοποιητικές προσεγγίσεις με βάση το φύλο, την κοινωνική θέση, κοινωνική τάξη, θρησκευτική ή εθνική μειονότητα κλπ) βλ. σχ. Νοβα-Καλτσούνη Χριστίνα (1995) *Κοινωνικοποίηση. Η Γένεση του Κοινωνικού Υποκειμένου*. Gutenberg, σ. 16

⁹ βλ. σχ. Καστοριάδης Κορνήλιος (1985). *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*. Ράππα σ.350, 450 κ.ε

απαντήσουν στην ουσία τους και παραμένουν ακόμη για τους «οπαδούς» αυτών των θεωρήσεων αναπάντητα¹⁰.

Έτσι λοιπόν θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε το περιεχόμενο και τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης πέρα από αυτές τις παραδοσιακές προσεγγίσεις, αφού βέβαια πρώτα παρουσιάσουμε τις βασικές θέσεις αυτών των παραδοσιακών προσεγγίσεων¹¹. Κρίνουμε αναγκαίο να αναφερθούμε στο πρώτο μέρος της εργασίας μας στα θέματα αυτά επειδή όπως έχουμε ήδη αναφέρει, δεν μπορεί να υπάρξει άτομο και κοινωνία δίχως τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης τα κοινωνικά υποκείμενα διαμορφώνουν προδιαθέσεις, τάσεις, ροπές και κλίσεις. Αυτές οι προδιαθέσεις, οι τάσεις, οι κλίσεις, οι ροπές και οι νοοτροπίες που διαμορφώνονται στα άτομα δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν δίχως της δικής τους πράξης. Στο σύνολο των συμπεριφορών, των τρόπων σκέψης και δράσης καθώς και στους τρόπους βάσει των οποίων ενεργούν σε κάθε περίπτωση τα άτομα στηρίζεται η κοινωνικοποίηση. Δεν πρόκειται για απλή μηχανική εκμάθηση κοινωνικών ρόλων όπως την συνέλαβαν οι διάφορες θεωρίες των ρόλων, αλλά για μια συνεχή και δυναμική διαδικασία διαμόρφωσης προδιαθέσεων, τάσεων, κλίσεων, τρόπων σκέψης και πράξης, στην οποία τα νεαρά άτομα υπόκεινται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους, που δεν έχει τέλος. Όμως τα κοινωνικά υποκείμενα δεν προκύπτουν μέσω του απλού γεγονότος της απλής φυσικής γέννησης τους, αλλά μέσα και διαμέσου της διαλεκτικής σχέσης με το περιβάλλον τους. Τόσο με το φυσικό όσο και με το ανθρωπογενές περιβάλλον το κοινωνικό υποκείμενο διαμορφώνει τον κόσμο του, διαμορφούμενο ταυτόχρονα και το ίδιο. Ο τρόπος που ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται και πράττει στην αντιπαράθεσή του με την φύση, τον εαυτό του, τους άλλους και την κοινωνία του, αποτελούν τη βάση των οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών συνολικού χαρακτήρα δομών μέσα και διαμέσου των οποίων συγκροτείται ως ανθρωπίνη και κοινωνική οντότητα. Η ανθρωπίνη πράξη είναι σε τελική ανάλυση η ουσία της ανάδυσσης τόσο του ανθρώπου, όσο και της κοινωνίας.

¹⁰ Στο θέμα της κοινωνικοποίησης πρωτοποριακές είναι οι θέσεις των J. Piaget, K. Καστοριάδη, A. Παπαρίζου, τις θέσεις των οποίων θα αναπτύξουμε στις επόμενες παραγράφους. Θέσεις που θα μας βοηθήσουν να ξεπεράσουμε αυτό το θεωρητικό αδιέξοδο.

¹¹ Που παραμένουν κυρίαρχες στο χώρο της κοινωνιολογίας, τουλάχιστον στη χώρα μας. Ενδεικτικό αυτής της κυριαρχίας τους είναι ότι διδάσκονται αποκλειστικά μόνο αυτές σε όλα τα βιβλία κοινωνιολογίας και γενικότερα των κοινωνικών μαθημάτων της β/εκπαίδευσης. Βλ. σχ. τα σχολικά. εγχειρίδια «Κοινωνιολογία» της γ' Λυκείου, το «Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή» της γ' Γυμνασίου.

Επίσης θα προσπαθήσουμε να δείξουμε τη συνάφεια που υπάρχει μεταξύ κοινωνικοποίησης και θρησκευτικής συνείδησης. Για να το κατορθώσουμε αυτό θα πρέπει προηγουμένως να δείξουμε ότι σε τελική ανάλυση κάθε μορφή συνείδησης αναδύεται και διαμορφώνεται μέσω και διαμέσου της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης. Η ενασχόλησή μας με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης έχει σκοπό να φανερώσει τον καθοριστικό ρόλο της στη διαμόρφωση κάθε ατομικού και κοινωνικού συστήματος παραστάσεων, αντιλήψεων και μορφών σκέψης και πράξης, η οποία εξηγεί τόσο την ανάδυση (κοινωνικοποίηση) του ατόμου, όσο και της κοινωνίας μέσα και διαμέσου της δυναμικής διαλεκτικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ τους.

Θα ξεκινήσουμε την προσέγγιση της κοινωνικοποίησης αναζητώντας:

- α) το ψυχικό υπόβαθρο της κοινωνικοποίησης
- β) το γνωστικό περιεχόμενο της κοινωνικοποίησης
- γ) τη σχέση μεταξύ κοινωνικοποίησης και κοινωνικών σχέσεων και ρόλων
- δ) την σχέση κοινωνικοποίησης και της ανάδυσης του κοινωνικού υποκειμένου και μορφών κοινωνικής συνείδησης, και
- ε) τη σχέση της κοινωνικοποίησης και της ανάδυσης μορφών θρησκευτικής συνείδησης.

Η μελέτη αυτών των προσεγγίσεων θα μας βοηθήσει να μελετήσουμε και να κατανοήσουμε τη δομή και το περιεχόμενο της θρησκευτικής συνείδησης, κάτι που θα μας βοηθήσει σε τελική ανάλυση να κατανοήσουμε τη δομή και το περιεχόμενο των μορφών θρησκευτικής συνείδησης που τυχόν ενυπάρχουν στους μαθητές/τριες του Λυκείου που είναι τα υποκείμενα της έρευνάς μας.

1.2. Το ψυχικό υπόβαθρο της κοινωνικοποίησης.

Κάθε άνθρωπος με τη γέννησή του είναι ήδη φορέας δυνατοτήτων και ιδιοτήτων,¹² που τις έχει αποκτήσει μέσω του πληροφοριακού υλικού που του μετέδωσαν οι γεννήτορές του¹³. Το γεγονός αυτό τον καθιστά έναν πολύπλοκο και σύνθετο βιολογικό και ψυχικό οργανισμό, πράγμα που σημαίνει ότι το ανθρώπινο όν δε γεννιέται «*tabula rasa*».¹⁴ Η γενετική μας φανέρωσε την καθοριστική σημασία των χρωμοσωμάτων, στη διαμόρφωση της προσωπικότητας κάθε ανθρώπου. Από την άλλη είναι πλέον γνωστό ότι οι έμφυτες εσωτερικές δυνάμεις που ενυπάρχουν στο άτομο με τη γέννησή του καθορίζονται και προσδιορίζονται από τις επίκτητες εξωτερικές περιβαλλοντικές δυνάμεις τόσο της φύσης όσο και του ανθρώπου. Υπάρχει δηλαδή μια καθοριστική αλληλεπίδραση μεταξύ αυτών των δύο δυνάμεων, στις οποίες η μια καθορίζει και καθορίζεται από την άλλη¹⁵.

Ποιες εσωτερικές δυνάμεις υπάρχουν στον άνθρωπο και πώς με την αλληλεπίδρασή τους με το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον επιδρούν στην κοινωνικοποίηση των μελών μιας κοινωνίας; Πρόκειται για το ψυχικό υπόβαθρο της κοινωνικοποίησης το οποίο θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε έτσι ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα το πολύπλοκο και

¹² Όταν μιλάμε για δυνατότητες και ιδιότητες των οποίων είναι φορέας ο άνθρωπος ήδη με την γέννησή του εννοούμε ότι δε γεννιέται ένα λευκό χαρτί, αλλά μέσα του περιλαμβάνει ένα σύνολο από πληροφορίες. Πρόκειται για μια βιολογική κληρονομιά, αποτέλεσμα εκατομμυρίων ετών εξέλιξης, προσαρμογών και γνώσεων. Φυσικά οι δυνατότητες και ιδιότητες αυτές δεν είναι συνειδητές και δεν έχουν ολοκληρωμένη μορφή. Πρόκειται για εν δυνάμει δυνατότητες, που κάτω από συγκεκριμένες φυσικές και κυρίως κοινωνικές συνθήκες δύνανται να αναδυθούν και να αναπτυχθούν.» Γνωρίζουμε όμως ότι το ανθρώπινο ον γεννιέται με μια δεδομένη βιολογική συγκρότηση...» Καστοριάδης Κ.(1992) *Ο θρυμματισμένος Κόσμος*, Ύψιλον, σ.58 Επίσης δες σχ. D. Lecourt εισαγωγή στο Β. Cygulnik (1995) *Η Γέννηση του Νοήματος*. Κάτοπτρο σ12. Επίσης δες J. Piaget (1988) *Η Ψυχολογία της Νοημοσύνης*. Καστανιώτης σ.189 κ.ε. Επίσης δες Α. Παπαρίζο(2001) *Θεός Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση*. Ελληνικά Γράμματα σ.84.

¹³ Βλ. σχ. Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λάrous Μπριτάνικα στο λήμμα χρωμόσωμα, καθώς επίσης και στο λήμμα γενετική.

¹⁴ Μέχρι τις ημέρες μας κυρίαρχα ήταν και εν μέρει παραμένουν τα σχήματα αντίληψης, ότι το παιδί γεννιέται χωρίς γνωστικό υπόβαθρο και άρα κάθε παιδαγωγικό σύστημα πρέπει να τροφοδοτήσει το παιδί ωσάν να ήταν ένα» κενό δοχείο».

¹⁵ Οι θέσεις του Boris Cygulnik πάνω στο θέμα είναι ενδιαφέρουσες. Ο Γάλλος νευρολόγος, ψυχίατρος ψυχαναλυτής και ηθολόγος επιχειρηματολογεί με πειστικότητα ότι το έμφυτο ενυπάρχει στο επίκτητο και αντίστροφα. Βλ. σχ. Β.Cygulnik (1995) *Η Γέννηση του Νοήματος*. Κάτοπτρο σ. 97,100-107

δυναμικό περιεχόμενο της, που σε τελική ανάλυση δεν είναι τίποτα άλλο από την διαρκή και συνεχή ανάδυση τόσο του ατόμου όσο και της κοινωνίας.

Η επιστήμη της κοινωνιολογίας ενσωμάτωσε ψυχαναλυτικές-ψυχολογικές έννοιες όπως συνειδητό, ασυνειδητό, αρχέτυπα, όνειρα, στρες, ψυχογένεση, ταύτιση, προσκόλληση, κατοχή αντικειμένου, εσωτερίκευση ή αφομοίωση, Εγώ, Υπέρ-Εγώ, Αυτό, στην προσπάθειά της να κατανοήσει τον πολύπλοκο υποκείμενο που είναι ο άνθρωπος ξεφεύγοντας από παραδοσιακές προσεγγίσεις που ήθελαν το κοινωνικό υποκείμενο να σχηματίζεται μόνο από εξωγενείς προς αυτό κοινωνικές δυνάμεις.

Η φροϋδική θεωρία υποστηρίζει ότι η προσωπικότητα του ατόμου κτίζεται πάνω σε δύο δυνάμεις οι οποίες εκφράζονται ως αρχές της ηδονής και της πραγματικότητας¹⁶. Διαιρούνται σε τρία μέρη, το αυτό, το εγώ και το υπέρ-εγώ που, ενώ το καθένα έχει τη δική του λειτουργία και εξέλιξη βρίσκονται όμως σε διαρκή σχέση αλληλεπίδρασης με τα άλλα δύο, καθορίζοντας έτσι την συμπεριφορά του ατόμου και την ψυχοκοινωνική του εξέλιξη. Έτσι λοιπόν από τη μια υπάρχει το αυτό, δηλαδή το σύνολο των ασυνειδητών ορμέφυτων, ροπών, συναισθημάτων και βιολογικών αναγκών που ενυπάρχουν με τη γένεση του ατόμου. Πρόκειται για δυνάμεις τυφλές, οι οποίες πιέζουν για έκφραση και ικανοποίηση «εδώ και τώρα», δίχως κανέναν περιορισμό, μάλιστα το αυτό έχει παρομοιασθεί ως «μια χύτρα που κοχλάζουν τα συναισθήματα»> είναι η χώρος των ορμών, όπου δεν έχουν θέση έννοιες όπως χρόνος, αντίφαση, περιορισμός και άρνηση.¹⁷ Το αυτό αποτελεί το ασυνειδητό μέρος της ψυχής, κυριαρχείται από τις ενστικτώδεις ορμές και κυρίως από την αρχή της ηδονής.¹⁸ Βρίσκεται μακριά από την αρχή της πραγματικότητας και αποτελεί μια δεξαμενή σεξουαλικών και επιθετικών ορμών. Επίσης είναι ο χώρος όπου απωθούνται και συσσωρεύονται τα στοιχεία εκείνα που κάποτε ήταν συνειδητά ή προσυνειδητά. Στην φροϋδική θεωρία το αυτό είναι το αρχαιότερο και σημαντικότερο τμήμα του ψυχισμού ενός ατόμου και παραμένει σε όλη τη διάρκεια της ζωής του.¹⁹ Από την άλλη υπάρχει το υπέρ-εγώ δηλαδή το σύνολο

¹⁶ Freud S. (1974) *Ο Πολιτισμός Πηγή Δυστυχίας*, εκδ. Επίκουρος σ.σ 9,16,17,18,19.

¹⁷ βλ. Freud S. (1973) *Essais de Psychanalyse* σσ.186-195 ed. Petite bibliotheque Payot

¹⁸ Η ηδονή γίνεται αντιληπτή με την ευρύτερη έννοια του όρου και δεν περιορίζεται στο ερωτικό πεδίο. Αποτελεί, όπως παρατηρεί η Νασιάκου,» πηγή για την κινητοποίηση της ψυχικής συσκευής, πηγή για την ενεργοποίηση, τη δημιουργία, γι' αυτό και είναι πηγή της ζωής» Νασιάκου, Μ.. Η Ψυχολογία Σήμερα, εκδ. Παπαζήση 1982, σ. 45 αναφέρεται σε Χριστίνα Νόβα-Καλτσούνη ό.π σ.160 υποσ.22.

¹⁹ βλ. Freud S. (1973) ο.π

των κοινωνικών επιταγών, κανόνων, αξιών και κάθε μορφής δεσμεύσεων, οι οποίες επιβάλλουν περιορισμούς στις τυφλέ και ακόρεστες επιθυμίες και ορέξεις του «αυτού». Ο ρίζες του υπέρ-εγώ με βάση τη φροϋδική θεωρία εντοπίζονται στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα και συγκροτείται από την ταύτιση με το πατέρα,²⁰ την αλλαγή κατεύθυνσης των ερωτικών επιθυμιών του υποκειμένου από τη μητέρα προς τρίτο ερωτικό αντικείμενο και την αφομοίωση αυτής της απαγόρευσης ως ηθικά ορθής. Βάση της φροϋδικής θεωρίας θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ανάδυση των ανθρωπινων πολιτικών κοινωνιών οφείλεται στην προσπάθεια ξεπεράσματος από τα μέλη αυτών των κοινωνιών του οιδιπόδειου συμπλέγματος, της απαγόρευσης της αιμομιξίας και της απαγόρευσης του φόνου και του κανιβαλισμού. Οι απαγορεύσεις αυτές οδηγούν σε τελική ανάλυση στη δημιουργία του νόμου.²¹ Για τη θεωρία της κοινωνικοποίησης το υπέρ-εγώ κατέχει σημαντική θέση επειδή δηλώνει τη διαδικασία αφομοίωσης των κανόνων, επιταγών, αξιών που μια κοινωνία ή κοινωνική ομάδα τείνει να επιβάλει στα μέλη της από τη γέννησή τους μέχρι το θάνατό τους. Πρόκειται για επιβολή του πολιτισμικού συστήματος στα άτομα.

²⁰ Ο πατέρας εκφράζει τους κοινωνικούς περιορισμούς, το νόμο, τις αξίες, οι οποίες θα διεισδύσουν στο υπέρ-εγώ του ατόμου και μαζί με τις άλλες οργανωμένες ή μη κοινωνικές δυνάμεις (σχολείο, θρησκεία, διοίκηση κλπ) θα τείνουν προς μορφές ελέγχου και χειραγώγησης των τυφλών δυνάμεων που ενυπάρχουν στο άτομο. Ενδιαφέρουσα είναι η κριτική στην ψυχανάλυση και ειδικότερα στο έργο του Freud και αφορά στην παραγνώριση της σπουδαιότητας που επιφυλάσσεται από την φροϋδική θεωρία στους κοινωνικούς θεσμούς ως παράγοντες που επιδρούν στις πράξεις των κοινωνικών υποκειμένων, καθώς επίσης και στην υπερβολική βαρύτητα που αποδίδεται σε δυσνόητες και σκοτεινές δυνάμεις (*forces obscures*), θεωρώντας τις ως βασικούς μηχανισμούς που καθορίζουν την κοινωνική ζωή. Βλ.σχ. Gidens A. (1987). *La constitution de la Societe*. PUF σ.53

²¹ βλ. Freud S.(1980) *Totem et Tabou ed.petit bibliotheque payot*, Paris σσ.9-28 Η απαγόρευση της αιμομιξίας, του κανιβαλισμού και του φόνου είναι γενικά αποδεκτές ως οι θεμελιώδεις αρχές πάνω στις οποίες στηρίχθηκε η ανάδυση του ανθρωπίνου πολιτισμού. Για το τοτεμικό γεύμα ως σημείο εκκίνησης ηθικών προσταγών, θρησκειών, μορφές οργάνωσης βλ. Freud ό,π σ.σ.165-168. Επίσης για τις απαγορεύσεις και τις στερήσεις ως προϋποθέσεις για το πέρασμα από την ζωώδη πρωτόγονη κατάσταση δες Freud S. (1974) *Ο Πολιτισμός Πηγή Δυστυχίας*, εκδ. Επίκουρος σσ., 92-93, 81-82. Για τις κριτικές που έχουν ασκηθεί στον «Φροϋδικό μύθο», βλ. Παπαρίζος Αντώνης. (2001) *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνειδηση*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα σ.411-425. Μάλιστα ο εν λόγω συγγραφέας, αμφισβητεί την φροϋδική εκδοχή ως το πέρασμα στον πολιτισμό, αντιπαράθετοντας την άρνηση του φόνου και τη θυσία της ζωής ως θεμέλια ανάδυσης της πολιτικής κοινωνίας. Το βήμα του ανθρώπου προς τον πολιτισμό θα παραμένει μετέωρο αιωνίως επειδή «ο άνθρωπος θα είναι αιωνίως ημιτελής, όπως είναι και η Φύση, διαφορετικά θα πάψει η ζωή». Βλ. Παπαρίζος Α.(2001) ό.π.σ.455.

Η επίδραση²² της φροϋδικής θεωρίας ήταν καταλυτική στις ψυχολογικές και ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις της κοινωνικοποίησης. Οι ψυχολόγοι και οι ψυχαναλυτές στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν τον σχηματισμό της κοινωνικότητας του ατόμου, δηλαδή τη διαδικασία μέσω της οποίας σχηματίζεται η προσωπικότητά του, στηρίζονται στη κλασσική φροϋδική θέση ότι η βάση για τον σχηματισμό κάθε μορφής κοινωνικότητας είναι οι συνεχείς συγκρούσεις και κρίσεις που διαδραματίζονται μεταξύ του εσωτερικού και εξωτερικού κόσμου του νεογέννητου καθώς διασχίζει το υποχρεωτικό πέρασμα από τα στάδια ψυχοσεξουαλικής εξέλιξης,²³ εννοώντας προφανώς το περιεχόμενο του αυτού και του υπερ-εγώ στη φροϋδική θεωρία²⁴.

Όμως η φροϋδική θεωρία δεν κατάφερε να μας ξεδιαλύνει στο σύνολό του, αυτόν τον σκοτεινό αθέατο κόσμο της ψυχής του ανθρώπου, επειδή μας βοήθησε να κατανοήσουμε μόνο ένα μέρος της. Συγκεκριμένα, πώς βρέθηκαν αυτές οι «σκοτεινές» δυνάμεις εντός του ατόμου; Στο ερώτημα αυτό προσπάθησε να απαντήσει ο Κ. Γιουνγκ με τη θεωρία μιας ενεργητικής ψυχής που στην ολότητά της μπορεί να χαρακτηριστεί σαν τάση ενότητας, αφού προσπάθησε να προσδώσει συμπληρωματική σχέση μεταξύ του εγώ και του ασυνείδητου. Συγκεκριμένα υποστήριξε ότι το ασυνείδητο μέρος της ψυχής δεν αποτελείται μόνο από μερικές τάσεις των ενστίκτων και των ορμέφυτων. Εντός της υπάρχει και το ομαδικό ασυνείδητο ως αποτέλεσμα των χιλιόχρονων εμπειριών του ανθρώπου, πρόκειται για τα αρχέτυπα, όπως τα αποκάλυψε ο Γιουνγκ²⁵. Δηλαδή η χιλιόχρονη ομαδική συμβίωση των ανθρώπων²⁶ και η σχέση του ανθρώπου με τη φύση, τους άλλους και τον εαυτό του δημιούργησαν ποικίλα «σχήματα αντίληψης, γνώσης και πράξης»²⁷ εκ των οποίων

²² Erikson, E (1990). *Η Παιδική ηλικία και η Κοινωνία*. Καστανιώτη, σ. 18. Δες επίσης σχ. με τη θεωρία του Erikson το βιβλίο του Gidens A.(1987) *La constitution de la Societe* .PUF. σ. 100-109.

²³ Κάθε διαδοχικό στάδιο και κρίση διέπεται από ειδική σχέση με ένα από τα βασικά στοιχεία της κοινωνίας, για τον απλό λόγο, ότι ο κύκλος ζωής του ανθρώπου και οι ανθρώπινοι θεσμοί έχουν εξελιχθεί από κοινού. Erikson , E. (1990) , ο.π., σ.262

²⁴ Freud S.(1973) *Essais de Psychanalyse*. Petite bibliotheque Payot σ. 187-195.

²⁵ Για τη θεωρία της ενεργητικής ψυχής και τα αρχέτυπα βλ. σχ. Γιουνγκ Καρλ (χ.χ) *συνείδητο και ασυνείδητο*. Αναγνωστίδης. σ. 13 κ.ε

²⁶ Πάνω από 500000 χιλιάδες χρόνια υπολογίζεται η ύπαρξη του ανθρώπου με τη μορφή που τον γνωρίζουμε.

²⁷ Την ορολογία «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» τη δανειζόμαστε από τον Παπαρίζο Α. (2001) ό.π. Πρόκειται για βασική θέση του συγγραφέα που διατρέχει τα έργα του. Βλ. ενδεικτικά την προσέγγιση που κάνει για να ερμηνεύσει την ιστορία μέσα από την «συνέχεια και ασυνέχεια ή ρήξη» των «σχημάτων αντίληψης σκέψεων και πράξεων» που οι νεότερες

σχηματίσθηκαν ποικίλες κοσμοθεωρήσεις που στις μετέπειτα γενεές ήταν γνωστές μέσω των μύθων, της ποίησης και των θρησκειών.²⁸ Η θεωρία του Γιουνγκ στηρίζεται στη θέση κατά την οποία η κατανόηση της πραγματικότητας του εξωτερικού κόσμου περνά μέσα από την κατανόηση της πραγματικότητας του εσωτερικού κόσμου και αντίστροφα, δηλαδή είναι αδύνατη η κατανόηση της πραγματικότητας του εσωτερικού κόσμου δίχως την κατανόηση της πραγματικότητας του εξωτερικού κόσμου. Τούτο συμβαίνει επειδή υπάρχει μια ενιαία εικόνα του κόσμου που συνδέει τον εξωτερικό κόσμο και τον εσωτερικό κόσμο.²⁹ Κάθε μορφή γνώσης γ' αυτόν απαρτίζεται από ψυχικά στοιχεία. Η σημασία της θεωρίας των αρχέτυπων³⁰ είναι σημαντική για την κατανόηση της ανάπτυξης του κοινωνικού υποκειμένου και της κοινωνίας. Επειδή θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι στην ιστορική τους εξέλιξη άνθρωποι, κοινωνία και φύση αλληλεπιδρώντας συν-διαμορφώνονται και αναδύονται συνεχώς.

Η προσφορά των ψυχολογικών και ψυχαναλυτικών θεωριών στην κατανόηση της κοινωνικοποίησης έγκειται στο γεγονός ότι φανέρωσαν τον σκοτεινό και αθέατο κόσμο του ανθρώπινου όντος, από τον οποίο αναδύονται συνεχώς οι πρωτογενείς ψυχικές δυνάμεις του ατόμου και που ερχόμενες σε επαφή με τις εξωγενείς κοινωνικές δυνάμεις τροφοδοτούν αενάως την ανάπτυξη του ατόμου και της κοινωνίας³¹. Χάρη στις θεωρίες αυτές κατανοήσαμε ότι η διαδικασία της κοινωνικοποίησης δεν είναι μια μηχανική και έξωθεν του ατόμου επιβολή προτύπων, αξιών, κανόνων, αλλά πρόκειται για μια δυναμική ψυχοκοινωνική διαδικασία που αρχίζει με την σύλληψη του ατόμου και τελειώνει με τον θάνατό

γενεές κληρονομούν από τους άμεσους προγόνους τους και ταυτόχρονα υπερβαίνουν. Πρβλ. Στο Παπαρίζος Α (2001) ό.π σ.82 κ.ε.

²⁸ Το έπος του Γκιγκλαμές, η κοσμογονία του Ησίοδου, η Βίβλος κ.α , είναι μερικές από τις εμπειρίες και τις γνώσεις της ανθρώπινης πρωτόγονης ιστορίας που αποκρυσταλλώθηκαν με τη μορφή μύθων, κοσμοθεωρήσεων ή θρησκειών. Βλ. σχ. Γιουνγκ (χ.χ) ό.π σ.15

²⁹ Γιουνγκ Κ.(χ.χ) ό.π σ. 8

³⁰ Το αρχέτυπο στη θεωρία του Γιουνγκ είναι η αποκρυστάλλωση του ομαδικού ασυνείδητου που συνυπάρχει μαζί με το προσωπικό ασυνείδητο στο Ασυνείδητο κάθε ανθρώπου. Το ομαδικό ασυνείδητο προέρχεται από τις χιλιόχρονες εμπειρίες του ανθρώπινου γένους. Γιουνγκ Κ. (χ.χ) σ. 9,13κ.ε.

³¹ «Οι μητέρες γεννούν την αίσθηση εμπιστοσύνης στα παιδιά τους με τον κατάλληλο εκείνο χειρισμό, που συνδυάζει την ευαίσθητη φροντίδα των ατομικών αναγκών του βρέφους και κάποια σταθερή αίσθηση προσωπικής αξιοπιστίας μέσα στα έμπιστα πλαίσια του τρόπου ζωής του πολιτισμού τους . Αυτό ακριβώς αποτελεί τη βάση για μια αίσθηση ταυτότητας στο παιδί, που αργότερα θα συνδυάσει την αίσθηση ότι είναι «εντάξει», ότι είναι ο εαυτός του, και ότι γίνεται αυτός, που οι άλλοι πιστεύουν πως θα γίνει». Erikson. Ε, ό.π σ. 261

του, αφού προηγουμένως συμμετείχε σε κάποιο βαθμό, όχι μόνο στο σχηματισμό της προσωπικότητάς του και της κοινωνίας του, αλλά, ανεξάρτητα αν έχει συνείδηση του γεγονότος αυτού, στο σχηματισμό και στην ανάπτυξη των απογόνων του και ως κάποιο βαθμό στον σχηματισμό και στις μορφές που θα αποκτήσουν οι μελλοντικές κοινωνίες³².

Για τη συνεχή ανάπτυξη των ατόμων και των κοινωνιών θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά στα κεφάλαια: «Η κοινωνικοποίηση ως διαδικασία ανάπτυξης του κοινωνικού υποκειμένου και μορφών κοινωνικής συνείδησης» και «Η κοινωνικοποίηση ως διαδικασία ανάπτυξης μορφών θρησκευτικής συνείδησης».

1.3. Το γνωστικό περιεχόμενο της κοινωνικοποίησης

Μέσω ποιας διαδικασίας το άτομο αμέσως μετά την γέννησή του αποκτά τη δεξιότητα να μαθαίνει; Ποιες ψυχοκοινωνικές διεργασίες πραγματοποιούνται στο νεογέννητο ώστε αυτό να αρχίσει εισέρχεται στο κόσμο της γνώσης; Η γνώση είναι μια φυσική λειτουργία του ανθρώπινου οργανισμού, η οποία θα εμφανιστεί ούτως ή άλλως από μόνη της, όπως συμβαίνει με τη σωματική του ανάπτυξη ή χρειάζονται συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες για να αναπτυχθούν; Αυτά είναι μερικά από τα ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν σε αυτό το κεφάλαιο.

Υποστηρίζουμε ότι ο άνθρωπος αναδύεται³³ συνεχώς και δεν γεννιέται. Αυτό που γεννιέται είναι ένας βιολογικός οργανισμός, ο οποίος δύναται κάτω από ορισμένες συνθήκες να γίνει άνθρωπος ή με μια άλλη πρόταση το άτομο γεννιέται εν δυνάμει άνθρωπος, δηλαδή κάτω από συγκεκριμένες κοινωνικές διαδικασίες έχει τις πιθανότητες³⁴ να γίνει άνθρωπος. Η πρότασή μας αυτή δηλώνει ότι οι όποιες πληροφορίες φυσικής προσαρμογής είναι εγγεγραμμένες στα γονίδια του, όπως επίσης τα όποια συγκεχυμένα σχήματα εικόνων και παραστάσεων που βρίσκονται στο προσωπικό και ομαδικό μέρος του ασυνείδητου, κατά την χιλιόχρονη ιστορική του πορεία του δε θα μπορέσουν να

³² Εννοούμε εδώ ότι μέσω του γενετικού βιολογικού υλικού και της πολιτισμικής παράδοσης που οι προηγούμενες γενεές μεταδίδουν στους απογόνους τους, επιδρούν σε κάποιο βαθμό, στα σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης τόσο των απογόνων τους, όσο και των κοινωνιών που αυτά δομούν. Βλ. σχ. Παπαρίζος Α. (2001) ό.π σ. 82

³³ Για την κατάδειξη αυτής της θέσης δες πιο κάτω στα κεφάλαια Ε και ΣΤ του πρώτου μέρους.

³⁴ Πιθανότητες που δεν έχει, για παράδειγμα ένα κατοικίδιο ζώο, παρότι ζει σε ανθρωπογενές περιβάλλον.

βγουν στο φως του συνειδητού και δε θα μπορέσουν να πάρουν τη μορφή συγκεκριμένων «σχημάτων αντίληψης, γνώσης και πράξης»³⁵ δίχως τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Το πως αυτό συμβαίνει είναι το θέμα που θα εξετάσουμε σε αυτό το κεφάλαιο.

Από τη γέννησή του το άτομο αρχίζει να αλληλεπιδρά με το οικογενειακό, κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον του. Το γεγονός αυτό το καθιστά από τη μια δέκτη πολλαπλών σημείων, αξιών, κανόνων, επιταγών και από την άλλη το νεογέννητο αντιδρά στις δράσεις του οικογενειακού και κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος με έναν τρόπο ασυνείδητο, δηλαδή είτε πρόκειται για τα πρόσωπα του περιβάλλοντός του είτε για τα πράγματα του σπιτιού το παιδί αντιδρά επάνω τους με τον ίδιο τρόπο, τουλάχιστον μέχρι την ηλικία των δύο ετών, επειδή στο στάδιο αυτό αγνοεί τη λογική σκέψη μάς αναλύει ο J. Piaget ³⁶. Έτσι λοιπόν η σκέψη του παιδιού αναδύεται ταυτόχρονα με τη γνώση που το παιδί αποκτά μέσα και διαμέσου της δυναμικής σχέσης που πραγματοποιεί με το κοινωνικό και φυσικό του περιβάλλον. Θα εστιάσουμε την προσοχή μας στο κοινωνικό περιβάλλον επειδή αυτό είναι που μας ενδιαφέρει εδώ.

Έχει λεχθεί ότι «η κοινωνία μεταμορφώνει την ίδια τη δομή του ατόμου ως βιολογικού οργανισμού περισσότερο και από το φυσικό περιβάλλον, επειδή το αναγκάζει να αναγνωρίζει τα γεγονότα, όπως επίσης του παρέχει ένα διαμορφωμένο σύστημα σημείων που τροποποιούν τη σκέψη του»³⁷.

Πώς όμως μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης μετασχηματίζεται η βιολογική σκέψη του ατόμου; Αυτό επιτυγχάνεται με την εκμάθηση της γλώσσας³⁸ στο παιδί. Η πρόσκτηση της γλώσσας ως συμβολικό σύστημα σημείων οδηγεί το άτομο να μεταμορφώνει τη βιολογική αισθησιοκινητική νοημοσύνη του σε συμβολική υποστηρίζει ο Πιαζέ³⁹. Το μικρό παιδί μέσω των συμβολικών σημείων της γλώσσας δεν εκφράζεται απλά και μόνο, αλλά «παίζει» αυτό που σκέφτεται. Μαθαίνει να συμβολίζει τις ιδέες του διαμέσου χειρονομιών ή αντικειμένων, ν' αναπαριστάνει τα πράγματα διαμέσου της μίμησης, το σχέδιο ή την κατασκευή. Επίσης μαθαίνει μέσω και διαμέσου της

³⁵ Παπαρίζος Α. (2001) ό.π σ.84 κ.ε

³⁶ Πρόκειται για το στάδιο ανάπτυξης της αισθησιοκινητικής νοημοσύνης. Βλ. σχ. Piaget . J (1988) Η Ψυχολογία της νοημοσύνης. Καστανιώτη σ. 144

³⁷ βλ. σχ. Piaget. J (1988) ό.π σ.179

³⁸ Εκμάθηση που μόνο μέσω ενός» προσώπου προσκόλλησης» του παιδιού μπορεί να επιτευχθεί, δηλαδή η εκμάθηση της γλώσσας πραγματοποιείται μόνο μέσω της κοινωνικοποίησης του παιδιού. Ποτέ μόνο του δε θα τα καταφέρει. Βλ. σχ. Cyrulnik B.(1995) ό.π.σσ. 57-66.

³⁹ βλ. σχ. Piaget J.(1988) ό.π σ.182 κ.ε

γλώσσας να γίνεται αποδέκτης ενός προκατασκευασμένου συστήματος σημασιών, ταξινομήσεων, σχέσεων, αξιών κλπ, με άλλα λόγια το άτομο μέσω της γλώσσας μαθαίνει να σημασιοδοτεί τον κόσμο του, τόσο τον εσωτερικό του, όσο και τον εξωτερικό. Αυτή η συνεχής νοηματοδότηση⁴⁰ του εαυτού του και του κόσμου που τον περιβάλλει είναι η διαδικασία μέσω της οποίας σε τελική ανάλυση μαθαίνει τόσο τον εαυτό του όσο και τον κόσμο του και με τον τρόπο αυτό αναδύεται σε κοινωνικό υποκείμενο.

Επίσης μέσα και διαμέσου της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης το παιδί μαθαίνει να αντιπαρά τίθεται με τους άλλους (του κοινωνικού του περιβάλλοντος) διαμορφώνοντας με τον τρόπο αυτό τη νοημοσύνη και τις γνώσεις του. Πώς πραγματοποιείται αυτό; Μέσω της χρήσης της γλώσσας το παιδί βλέπει τις σκέψεις του άλλοτε να επιδοκιμάζονται και άλλοτε να αποδοκιμάζονται. Το γεγονός αυτό το οδηγεί να ανακαλύψει τον απέραντο κόσμο των σκέψεων, έναν κόσμο που δεν είναι δικός του, που όμως του μαθαίνει να ανταλλάξει σκέψεις, είτε με τη μορφή έτοιμων ιδεών, είτε κάνοντας συλλογισμούς⁴¹. Αυτό που συμβαίνει με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης σε σχέση με τον σχηματισμό της λογικής είναι ότι μέσα και διαμέσου της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας το άτομο δύναται να αποκτήσει την ικανότητα να κάνει λογικούς συλλογισμούς. Τούτο συμβαίνει, επειδή μέσω των κοινωνικών σχέσεων συντελείται η συνεργασία η οποία αποτελεί τη βασική προϋπόθεση για αντικειμενικό διάλογο. Με τον αντικειμενικό διάλογο σχηματίζεται ταυτόχρονα και ένας διάλογος του ατόμου με τον εαυτό του στη βάση πάντα της αντικειμενικής αντιπαράθεσης που προϋποθέτει και επιβάλλει ένας αμοιβαίος διάλογος.

Η λογική ως μια «ηθική της σκέψης»,⁴² δηλαδή ως σύνολο δεσμευτικών κανόνων είναι η βάση κάθε αντικειμενικού διαλόγου και δεν μπορεί παρά να είναι κοινωνικό προϊόν, πράγμα που σημαίνει ότι το άτομο υποχρεούται από τους συνομιλητές του να τηρήσει τους λογικούς κανόνες, αν δεν θέλει να κατηγορηθεί ως αντιφατικός, άρα ως μη αποδεκτός. Έτσι λοιπόν η επιβολή και ο καταναγκασμός της λογικής στη σκέψη των ατόμων από τους άλλους, μαζί με την αντικειμενικότητα, την ανάγκη της επαλήθευσης, την αναγκαιότητα οι λέξεις

⁴⁰ Για το πως μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης τα μικρά παιδιά προσδίδουν στα πράγματα νόημα και με τον τρόπο αυτό εντάσσονται ως μέλη μιας ομάδας βλ. σχ. Cyrulnik Boris (1995) ό.π ,σ.75

⁴¹ Το πως τα νεαρά άτομα περνούν από τη διαισθητική σκέψη στη διεργασιακή βλ. σχ. Piaget J.(1988) σ. 139 κ.ε

⁴² Piaget J. (1988) ό.π σ. 186

και οι ιδέες να διατηρούν μια κάποια σταθερότητα μόνο η κοινωνία δηλαδή οι άλλοι (κοινωνικοί εταίροι), το οργανωμένο κοινωνικό σύστημα, οι κοινωνικοί θεσμοί, αλλά και η παράδοση διασφαλίζουν στο άτομο την καλλιέργεια και την εξέλιξη της σκέψης και των γνώσεων του, κάτι που δεν θα μπορούσε να πετύχει το άτομο αν ζούσε εκτός κοινωνίας. Έτσι λοιπόν τα άτομα αναδύονται σε κοινωνικά υποκείμενα μόνο και χάρη στο λόγο (γλωσσικός κώδικας, λογική, νόημα), δηλαδή στην ικανότητά τους να προσδίδουν συνεχώς νόημα στα πράγματα, ακόμη και σε αυτά που είναι απόντα. Αυτό κάνει τον B. Cyrulnik να συμπεράνει ότι « ο λόγος δεν είναι ουρανοκατέβατος, έχει τις ρίζες του στο σώμα, το συναίσθημα και την κοινωνική ζωή... το ανθρώπινο ον θεωρούμενο ως άτομο είναι ένα κοινωνικό ον»⁴³.

Καταλήγουμε λοιπόν ότι το άτομο δεν μπορεί να φτάσει στη λογική και στη γνώση παρά μόνο μέσω και διαμέσου της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης.⁴⁴

⁴³ Cyrulnik B.(1995) ό.π σ. 122

⁴⁴ Στη διαπίστωση αυτή καταλήγει και ο J. Piaget. Βλ. σχ. Piaget J (1988) ό.π σ. 189

Χάρη στη θεωρία του Piaget για την κοινωνικοποίηση του παιδιού κατάφεραν οι κοινωνικές επιστήμες να ξεφύγουν από αντιλήψεις που υποστήριζαν ότι η κοινωνικοποίηση είναι ένα απλό φορμάρισμα διαμόρφωσης χαρακτήρα με την έννοια ότι εγχαρτάσει στο νου των παιδιών κανόνες, πρότυπα ή αξίες μέσα από τους θεσμούς αντιμετωπίζοντας το άτομο ως παθητικό δέκτη, όπως κάνει η λειτουργιστική προσέγγιση. Επίσης η θεωρία του Piaget ήρθε σε ρήξη με μια γραμμική παρουσίαση της κοινωνικοποίησης ως ένα σύνολο από γνωστικές συσσωρεύσεις ή μια συνεχή εξέλιξη κλίσεων. Η έννοια των «σταδίων» και της πορείας εξισορρόπησης μας οδηγεί σε μια δυναμική αντίληψη της κοινωνικοποίησης του παιδιού, το οποίο στην προσπάθειά του να βρει σημεία εξισορρόπησης δρα ταυτόχρονα τόσο καταστροφικά όσο και δημιουργικά..

Στη θεωρία του Piaget η εξέλιξη της προσωπικότητας γίνεται αντιληπτή ως μια συστηματική διαδικασία ανάπτυξης ικανότητας για τη σταδιακή προσαρμογή στο περιβάλλον. Για τον Piaget η ανάπτυξη της νοημοσύνης και η γνωστική ανάπτυξη παρουσιάζονται ως μια «κατάσταση ισορροπίας, προς την οποία τείνουν οι αφομοιωτικές και συμμορφωτικές ανταλλαγές ανάμεσα στον οργανισμό και το περιβάλλον». Η διαδικασία αυτή εκτυλίσσεται μέσω ποιοτικά αλληλοσυμπληρούμενων σταδίων. Τα στάδια αυτά είναι αφομοιωτικά σχήματα του παιδιού σε μια δεδομένη φάση της εξέλιξής του. Η μετάβαση από το ένα στάδιο στο άλλο προϋποθέτει μια ποιοτική διαφοροποίηση των σχημάτων, που έχουν αποκτηθεί, καθώς και νέα οργάνωση. Σε κάθε μία από τις περιόδους χειρισμών συντελείται ένα είδος «δόμησης» της σκέψης. Κάθε στάδιο αποτελεί ένα επίπεδο εξισορρόπησης με το περιβάλλον. Πρόκειται για ένα συνεχή «διάλογο» του ατόμου με τον περιβάλλον του, μια απάντηση στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος, το οποίο μεταβάλλεται διαρκώς από τη δράση του υποκειμένου. « Το άτομο δρα μόνο όταν αισθάνεται κάποια ανάγκη, δηλαδή όταν διαταραχθεί, έστω και στιγμιαία , η ισορροπία μεταξύ οργανισμού και περιβάλλοντος, δηλαδή αποσκοπεί στην αναπροσαρμογή του οργανισμού. Συνεπώς μια συμπεριφορά αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση ανταλλαγής ανάμεσα στο υποκείμενο και στον εξωτερικό κόσμο».

Τα στάδια ανάπτυξης της νοημοσύνης κατά την πιαζετική θεωρία είναι:

- Στάδιο αισθησιοκινητικής νοημοσύνης (0-2).
- Στάδιο συμβολικής , προλογικής νοημοσύνης, ή το προεπιχειρησιακό στάδιο (2-7).

- Στάδιο χειρισμών μέσω συγκεκριμένων λογικών πράξεων ή το στάδιο των συγκεκριμένων διανοητικών επιχειρήσεων ή πράξεων.(7-11).
 - Στάδιο χειρισμών αφαιρετικής σκέψης ή το στάδιο των τυπικών διανοητικών επιχειρήσεων ή πράξεων , που είναι η περίοδος της εφηβείας. (11 χρόνων μέχρι την ενηλικίωση).
- Ο Piaget υποστήριζε ότι το καθένα από τα τέσσερα στάδια γνωστικής ανάπτυξης χαρακτηρίζεται από ένα ειδικό είδος λειτουργικών ή διανοητικών διαδικασιών που το άτομο στο συγκεκριμένο στάδιο μπορεί να πραγματοποιήσει. Έδειξε με τα πειράματα που έκανε στα ίδια τα παιδιά του ότι τα ανθρώπινα όντα περνούν αυτά τα διάφορα στάδια γνωστικής ή νοητικής ανάπτυξης. Για να μπορούν δε να περάσουν στο επόμενο στάδιο πρέπει να έχουν συμπληρώσει με επιτυχία το προηγούμενο.
- Σύμφωνα με τον Piaget η ανάπτυξη της ηθικής κρίσης στο παιδί συνδέεται με γενικές γνωστικές ικανότητες. Πριν η γνωστική ευελιξία αναπτυχθεί σε ικανοποιητικό βαθμό, η ηθική κρίση του παιδιού είναι ταυτόσημη με την αυστηρή προσαρμογή σε κανόνες, δηλαδή μια συμπεριφορά εκλαμβάνεται είτε ως εντελώς σωστή είτε ως εντελώς λαθεμένη. Βασίζεται δε αυτή η κρίση στα εξωτερικά στοιχεία μιας ενέργειας, ανεξάρτητα από τις προθέσεις του δράντος υποκειμένου. Στο στάδιο αυτό ο Πιαζέ αναπτύσσει την έννοια της «εγγενούς δικαιοσύνης», δηλαδή το παιδί πιστεύει ότι κάθε παρέκκλιση συνεπάγεται αυτόματη τιμωρία. Με τη σταδιακή ωρίμανσή του και τη γνωστική διαφοροποίηση καθίσταται και η ηθική κρίση περισσότερο ευέλικτη, οι δε κανόνες γίνονται αντιληπτοί ως μεταβαλλόμενοι και συνδεδεμένοι με την κατάσταση. Η μετάβαση στη σχετικότητα γίνεται δυνατή μέσω της ενεργούς συμμετοχής του παιδιού στο κοινωνικό περιβάλλον, κατάσταση που το οδηγεί να κατανοήσει ότι η θέσπιση κανόνων, που συμβάλλουν στην ρύθμιση της κοινωνικής ζωής, εμπεριέχουν και το στοιχείο της αμφισβήτησης και της αλλαγής τους.
- Στηριζόμενοι στη θεωρία του Πιαζέ, ιδιαίτερα στα τέσσερα στάδια ανάπτυξης της νοημοσύνης , αρκετοί ψυχολόγοι ασχολήθηκαν με την ανάλυση του τρόπου που το άτομο συγκροτεί τον κοινωνικό του κόσμο στην πορεία της εξέλιξής του.
- Κατά τον Kohlberg, L., η ηθική ωρίμανση του ατόμου ολοκληρώνεται σε μια διαδικασία έξι σταδίων, από τα οποία το καθένα χαρακτηρίζεται από μια διαφορετική διάσταση της ηθικής κρίσης. Εν συντομία τα στάδια είναι τα εξής:
- Προσανατολισμός ηθικής κρίσης σε υπακοή-επιβράβευση ή ανυπακοή –τιμωρία.
Στο στάδιο αυτό η δράση του παιδιού προσδιορίζεται από την αρχή: αποφυγή της τιμωρίας με κάθε τρόπο. Οι κανόνες γίνονται σεβαστοί ως έχουν, οι πράξεις αξιολογούνται και κρίνονται με βάση τις συνέπειες που αυτές έχουν στο δρων υποκείμενο και όχι από τις προθέσεις ή τους σκοπούς του. Το στάδιο αυτό ανταποκρίνεται στο στάδιο προ-λογικής σκέψης του Piaget .
 - Προσανατολισμός προς το σκοπό.
Τα παιδιά του σταδίου αυτού αντιλαμβάνονται τη συμμόρφωση στους κανόνες ως το αποτέλεσμα σχέσεων αμοιβαιότητας με τους άλλους, σχέση από την οποία αναμένουν να προκύψει κάποιο όφελος. Σωστό στο στάδιο αυτό είναι ό,τι είναι δίκαιο. Και δίκαιο είναι μια δίκαιη ανταλλαγή σε συμφωνία με τους άλλους με στόχο την ατομική ικανοποίηση. Αυτό προϋποθέτει ότι το δρων υποκείμενο πρέπει να είναι ικανό να αντιληφθεί ότι για να ικανοποιηθεί τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες του , πρέπει να λαμβάνει υπ' όψιν του και τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες των άλλων. Το παιδί χρειάζεται να αποκτήσει την ικανότητα να μπαίνει στη θέση του άλλου έτσι ώστε να μπορεί να κρίνει την συμπεριφορά του μέσω της θέσης του άλλου. Η μετάθεση στη θέση του άλλου είναι μια ικανότητα που βοηθά το παιδί να αντιληφθεί το γεγονός ότι οι ιδιότητες των άλλων προσώπων είναι ανεξάρτητες από το ίδιο.
 - Προσανατολισμός σε διαπροσωπικές σχέσεις

Εδώ η ηθική κρίση στηρίζεται στη διατήρηση της αποδοχής και αναγνώρισης του κοινωνικού περιβάλλοντος. Η δράση του ατόμου προσανατολίζεται με γνώμονα την ανταπόκριση προσδοκιών των άλλων, ανταπόκριση σε ό,τι οι άνθρωποι περιμένουν από τον κάτοχο συγκεκριμένων κοινωνικών θέσεων και ρόλων. Το στάδιο αυτό έχει χαρακτηριστεί ως επιβολή της «αμοιβαίας ανταλλαγής ρόλων». Ατομικά συμφέροντα και επιδιώξεις συνδέονται με εκείνα της ομάδας, προσδοκίες και συναισθήματα μοιράζονται με τους άλλους

- Προσανατολισμός προς την κοινωνία (σεβασμός του νόμου και της τάξης)
Στο στάδιο αυτό ο τομέας των κοινωνικών σχέσεων είναι ο πιο καθοριστικός. Από την δυνατότητα μετάθεσης στη θέση-ρόλο του άλλου το άτομο του σταδίου αυτού περνάει στη μετάθεση στη θέση της κοινωνίας ή της κοινωνικής ομάδας. Σωστό και δίκαιο τώρα είναι ό,τι ενισχύει τη λειτουργία της κοινωνίας, της ομάδας, του θεσμού. Η συμμόρφωση προς τους κανόνες γίνεται με στόχο τη στήριξη των θεσμών. Οι προσωπικές σχέσεις αξιολογούνται με βάση την κοινωνική τους σημασία και οι άνθρωποι γίνονται αντιληπτοί ως ταυτόσημοι της κοινωνικής ευταξίας, χωρίς να τους αναγνωρίζεται καμιά αυτονομία. Υποστηρίζεται ότι στο στάδιο αυτό γεννιέται η ιδεολογία (ομαδικά και κοινωνικά προσανατολισμένο εννοιολογικό σύστημα). Ό,τι είναι δίκαιο ορίζεται μέσω της ομάδας και είναι ταυτόσημο με τους κανόνες της ομάδας, τις συνήθειες, την παράδοση, της ηθικές αξίες. Δεν τίθεται το ερώτημα ούτε για τη σκοπιμότητα της θέσπισης αυτών των κανόνων ούτε για το περιεχόμενό τους, πολύ δε περισσότερο για τη μεταβολή τους. Το στάδιο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για μας, επειδή όταν αναπτύξουμε το θέμα για την θρησκευτική συνείδηση των μαθητών θα διαπιστώσουμε πόσο άκριτα δέχονται οι μαθητές τους θρησκευτικούς κανόνες, αξίες, συνήθειες, παραδόσεις.
Οι τυχόν αλλαγές αντιλήψεων των ατόμων του σταδίου αυτού δεν οφείλονται σε δικές τους νοητικές, στοχαστικές και κριτικές λειτουργίες αλλά είναι η συνέπεια αλλαγών στο κοινωνικό περιβάλλον. Τα άτομα ανταποκρίνονται και συμμορφώνονται στις επιρροές και στις απαιτήσεις του περιβάλλοντός τους.
- Κοινωνικό συμβόλαιο ή κοινωνικό όφελος και ατομικά δικαιώματα.
Στο στάδιο αυτό το άτομο αντιλαμβάνεται τη σχετικότητα των κοινωνικών κανόνων και αξιών. Γίνεται κατανοητό στα άτομα του σταδίου αυτού ότι οι κοινωνικοί κανόνες και αξίες παρά την σχετικότητάς τους είναι χρήσιμοι και πρέπει να γίνονται σεβαστοί γιατί μόνον έτσι εξασφαλίζεται η κοινωνική συνύπαρξη και συνεργασία.
- Προσανατολισμός σε πανανθρώπινες (οικουμενικές) ηθικές αξίες και αρχές.
Εδώ τα άτομα τα διακρίνει η δυνατότητα να επιλέξουν ελεύθερα ηθικές αρχές οι οποίες προέχουν συγκεκριμένων νόμων και κοινωνικών δεσμεύσεων. Σε περίπτωση σύγκρουσης ηθικών αρχών και νόμων-κανόνων το άτομο μένει πιστό στις αρχές του.

Η κριτική που έχει ασκηθεί στη θεωρία του Kohlberg έχει να κάνει με το ότι αναφέρεται κυρίως στο αγόρι, όπως και ο Freud. Επίσης από άποψη ηθικής εξέλιξης η γυναίκα δεν καταφέρει να ολοκληρώσει όλα τα στάδια. Για τον Kohlberg η γυναίκα μένει καθηλωμένη στο τρίτο στάδιο, όπου η ηθική προσδιορίζεται με έννοιες διαπροσωπικές, ενώ ηθική και δίκαιο είναι ισοδύναμα με βοήθεια και φροντίδα για τους άλλους. Για τον Kohlberg τα ανώτερα στάδια ηθικής ανάπτυξης (πέμπτο και έκτο) συνιστούν αντανάκλαση κατανόησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. « Το δικαίωμα του ανθρώπου να πράττει ό,τι τον ικανοποιεί χωρίς να καταλύει τα δικαιώματα των άλλων αντιπροσωπεύει ένα επίπεδο ηθικής ωρίμανσης, του οποίου τα δικαιώματα του ανθρώπου τοποθετούνται υπεράνω των κοινωνικών κανόνων». Πρόκειται για ικανότητα που δε διαθέτει η γυναίκα. Ακόμη και τα παιχνίδια των κοριτσιών, αν μελετήσει κανείς μπορεί να αντιληφθεί αυτή την καθήλωση του κοριτσιού στο τρίτο στάδιο ηθικής ανάπτυξης.

Ο Piaget J. εισήγαγε ένα μοντέλο για τις αλλαγές αυτές σύμφωνα με το οποίο η κατανόηση του κόσμου από το παιδί ποικίλλει ανάλογα με το συγκεκριμένο γνωστικό στάδιο στο οποίο βρίσκεται. Τα αποτελέσματα των πράξεων των γονέων εξαρτώνται από τον τρόπο που τις ερμηνεύουν τα παιδιά και ποικίλλουν ανάλογα με το στάδιο της γνωστικής ανάπτυξης του παιδιού.

Για παράδειγμα, για το βρέφος των τριών μηνών, που βρίσκεται στο αισθησιοκινητικό στάδιο γνωστικής ανάπτυξης, ο γονέας είναι απλώς ένα άθροισμα εικόνων, ήχων και οσμών. Για ένα τριχρονο παιδί, που βρίσκεται στο προσυλλογιστικό στάδιο γνωστικής ανάπτυξης, το παιδί μπορεί να λάβει υπόψη του μόνο μια οπτική γωνία, τη δική του και οι γονείς υπάρχουν, για να ικανοποιούν τις επιθυμίες τους. Μόνο προς το τέλος της παιδικής ηλικίας, όταν εμφανίζεται μια περισσότερο ώριμη αντίληψη του κόσμου, τα παιδιά θα δουν τους γονείς τους ως αυτόνομα όντα με τα οποία μπορούν να συνάψουν σχέσεις αμοιβαιότητας.

Η γνωστική –αναπτυξιακή θεωρία εστιάζεται κυρίως στην αντίληψη του κοινωνικού κόσμου εκ μέρους του παιδιού και επιχειρεί να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο το παιδί προσλαμβάνει και ερμηνεύει τις προσπάθειες των γονέων του για την κοινωνικοποίησή του.

Συμπερασματικά η θεωρία του Piaget βασίζεται στην άποψη ότι η κοινωνική ανάπτυξη επιτελείται ως συνέπεια διαδοχικών αλλαγών που συμβαίνουν στη γνωστική (νοητική) ανάπτυξη. «Γνωρίζω» για τον κόσμο του παιδιού σημαίνει αφομοιώνω την πραγματικότητα σε δομές αλλαγής. Κατά τον Piaget σε όλες τις βαθμίδες της εξέλιξης, από τις στοιχειώδεις πράξεις του νηπίου ως τους ανώτερους συλλογισμούς των ενηλίκων παρατηρούμε την επιδίωξη του ατόμου να οργανώνει την πραγματικότητα σε πράξεις ή σε σκέψεις και όχι απλά να αντιγράφει την πραγματικότητα. Οι πρώτες αφομοιωτικές δραστηριότητες του παιδιού καταλήγουν σε αισθησιοκινητικές πράξεις, με την πάροδο του χρόνου οι αφομοιωτικές δραστηριότητες καταλήγουν σε εσωτερικοποιημένες δραστηριότητες, λογικούς και μαθηματικούς συλλογισμούς, (operations) οι οποίοι δεν παύουν να είναι πράξεις. Η πράξη αυτή καθ' εαυτή, όταν εσωτερικοποιηθεί, αποτελεί λογική πράξη. Έτσι για τον Piaget οι πράξεις αποτελούν την πηγή των νοητικών δραστηριοτήτων. Αυτό που έχει σημασία για μας στη θεωρία του Piaget είναι:

A. Δίχως την πράξη δεν μπορεί το άτομο να διαμορφωθεί.

B. Το σύστημα των τεσσάρων σταδίων του Piaget είναι κοινό σε όλες τις κοινωνίες. Οι άνθρωποι κοινωνικοποιούνται και αναπτύσσονται μέσα απ' αυτά τα στάδια με την ίδια σειρά. Μόνο το περιεχόμενο αλλάζει πολιτιστικά. Όλοι δε φτάνουν στο τελευταίο στάδιο. Πολλοί σταματούν στο τρίτο και έχουν δυσκολία να κατανοήσουν τις αφηρημένες έννοιες. Αυτό ισχύει για τα άτομα που δεν εκτίθενται στη φορμαλιστική σκέψη στο κοινωνικό τους περιβάλλον.

Οι διαπιστώσεις αυτές θα μας φανούν χρήσιμες, όταν αναπτύξουμε το κεφάλαιο της αυταρχικής ελληνικής κοινωνίας και θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι η διαδικασία της κοινωνικοποίησης, όπως αυτή πραγματοποιείται στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας, δε διευκολύνει τους μαθητές να περάσουν στο τέταρτο στάδιο, έτσι ώστε να μπορέσουν να αναπτύξουν τις τυχόν αφαιρετικές ικανότητές τους, με αποτέλεσμα να αντιλαμβάνονται τη θρησκευτική πραγματικότητα της ορθόδοξης παράδοσης κυρίως μέσα από πραγματικές παραστάσεις, όπως αυτές τους παρουσιάζονται από την επίσημη ορθόδοξη εκκλησία διαμέσου της οικογένειας, του σχολείου, των Μ.Μ.Ε, δίχως να έχουν την ικανότητα να προσεγγίσουν αφαιρετικά και υποθετικά το ορθόδοξο δόγμα. Με λίγα λόγια εμποδίζονται από τον τρόπο που αναπτύσσονται σε ένα αυταρχικό κοινωνικό περιβάλλον σε κάποια μορφή νοητικού περιορισμού, που έχει ως αποτέλεσμα την καθήλωσή τους στο τρίτο στάδιο. Την επαλήθευση αυτής της υπόθεσής μας θα την διαπραγματευτούμε στο δεύτερο και τρίτο μέρος της εργασίας μας.

1.4. Η κοινωνικοποίηση ως διαδικασία σχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων και των κοινωνικών ρόλων. Η συγκρότηση του εαυτού μέσω του «άλλου» και του «γενικευμένου άλλου».

Από τις προηγούμενες ψυχολογικές προσεγγίσεις μεταξύ των άλλων συμπεράναμε ότι κανένα βιολογικό όν δε γεννιέται, ούτε γίνεται άνθρωπος έξω από την κοινωνία. Στη παράγραφο αυτή θα προσεγγίσουμε το θέμα μας κοινωνιολογικά, δηλαδή την κοινωνικοποίηση που είναι η κατεξοχήν κοινωνική διαδικασία μέσα και διαμέσου της οποίας αναδύονται τα κοινωνικά υποκείμενα θα την προσεγγίσουμε στη βάση κοινωνιολογικών θεωριών⁴⁵. Συγκεκριμένα θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα, πώς μια κοινωνία⁴⁶ «μετασχηματίζει» ένα εν δυνάμει άνθρωπο σε άνθρωπο,⁴⁷ όπως επίσης, πώς αποκτά αυτός ο «κοινωνικά» προσδιορισμένος άνθρωπος μορφές κοινωνικής και θρησκευτικής συνείδησης.

Παρότι η κοινωνιολογία είναι σχετικά η νεότερη από της κοινωνικές επιστήμες, βρίθουν οι κοινωνιολογικές θεωρίες της κοινωνικοποίησης, που προσπαθούν να δώσουν πειστικές απαντήσεις μεταξύ των άλλων στο ερώτημά μας. Επιλέξαμε να προσεγγίζουμε το θέμα μας ξεκινώντας από αυτές που κυριάρχησαν στο χώρο της επιστήμης της κοινωνιολογίας, για να καταλήξουμε μετά από μια κριτική προς αυτές σε μια δική μας θεωρητική προσέγγιση.

⁴⁵ Θα μπορούσε ο τίτλος αυτού του κεφαλαίου να ήταν το κοινωνικό υπόβαθρο και περιεχόμενο της κοινωνικοποίησης.

⁴⁶ Την κοινωνία δεν την αντιλαμβανόμαστε ως πρόσωπο που ενεργεί, σκέφτεται και πράττει ανεξάρτητα από τα μέλη που την αποτελούν, αλλά ως το σύνολο και τη συνισταμένη των ατομικών και ομαδικών αντιλήψεων σκέψεων και πράξεων που είτε κυριαρχούν, είτε κυριαρχούνται σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή. Έτσι λοιπόν οι ποικίλες κοσμοαντιλήψεις, οι επιστημονικές θεωρήσεις, τα θρησκευτικά δόγματα και οι διάφορες μορφές κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής (θρησκευτικής) συνείδησης είναι απότοκα αυτού του κοινωνικού συνόλου και των τυχών συνισταμένων που προκύπτουν κάθε φορά μέσω και διαμέσου της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ ατόμων, κοινωνίας και φύσης.

⁴⁷ Τον άνθρωπο εδώ τον αντιλαμβανόμαστε ως το ον εκείνο το οποίο στη χιλιόχρονη ιστορική του πορεία και εξέλιξη κατάφερε να αναδείξει μια μορφή λόγου (γλωσσικός κώδικας, νόημα και λογική) βάσει του οποίου άρχισε να δίνει νόημα στον εαυτό του, στους άλλους και γενικά στον σύμπαντα κόσμο. Πράγμα που τον κατέστησε το μοναδικό βιολογικό όν, στον πλανήτη μας τουλάχιστον, που απέκτησε μορφές συνείδησης. Περισσότερα για το θέμα αυτό στα επόμενα κεφάλαια, κυρίως στις παραγράφους 1.4α και 1.4β. του πρώτου μέρους.

1.4.1. Η κοινωνικοποίηση μέσα από τη θεωρία των ρόλων.

Ο όρος ρόλος χρησιμοποιείται από ορισμένους κοινωνικούς επιστήμονες για να συνδέσει την λειτουργία της κοινωνίας με τους διάφορους τρόπους συμπεριφοράς των ατόμων.⁴⁸ «Η ανάληψη του ρόλου του ετέρου>> υποδηλώνει τον μηχανισμό δια μέσου του οποίου το υποκείμενο αποδέχεται νοερά τη στάση του άλλου. Η ανάληψη του ρόλου του ετέρου αποτελεί μια νοερή διαδικασία από την οποία εξαρτάται η προσαρμογή του ατόμου με τη συμπεριφορά των συνεργών του και που κάνει δυνατή τη συμμετοχή του στην κοινωνική πράξη.

Για τον G. H. Mead, η διαδικασία αυτή που είναι ουσιαστικός παράγοντας για τη γένεση της συνείδησης,⁴⁹ προέρχεται από τη θεατρική ορολογία και χρησιμοποιείται μεταφορικά στην καθημερινή δράση. «Η κοινωνική πραγματικότητα είναι μια σκηνή και μάλιστα μια πολύπλοκη, με θεατές, ηθοποιούς και κομπάρσους, με πλατεία και παρασκήνιο και με μερικές ιδιαιτερότητες που δεν υπάρχουν στη θεατρική παράσταση>>.⁵⁰ Σήμερα η σημασία του όρου «ρόλος» τείνει να ταυτιστεί με τον όρο κοινωνική θέση (status), ενώ κερδίζει πλέον έδαφος στις κοινωνικές επιστήμες η εκδοχή ότι κάθε άτομο σε κάθε κοινωνία κατέχει μια συγκεκριμένη θέση, ένα συγκεκριμένο στάτους. Αυτή η θέση του επιβάλλει μια σειρά από καθήκοντα που πρέπει να εκτελέσει, ενώ συγχρόνως καρπούται ή δύναται να καρπωθεί ορισμένα δικαιώματα. «Είναι αυτό το πολυσύνθετο σύνολο των σκοπών, των καθηκόντων και των δικαιωμάτων που αποκαλούμε «κοινωνικό ρόλο>>. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη ο ρόλος που ασκεί ένα άτομο εμπεριέχει την άποψη της κοινωνίας ή της ομάδας του και ανταποκρίνεται σε μια έκδηλη και σαφή συμπεριφορά από

⁴⁸ Για τον A. M. Rocheblave-Spenle η ταξινόμηση των ρόλων γίνεται σε τρεις κατηγορίες. – Ρόλοι θεσμικοί, πρόκειται για τους ρόλους της ολικής κοινωνίας, συγγενικοί προς τη βασική προσωπικότητα, ρόλοι βιοκοινωνικοί, όπως είναι η ηλικία, το φύλο, ρόλοι της κοινωνικής τάξεως, ρόλοι επαγγελματικοί, ρόλοι συνεργασιών). – Ρόλοι των μικρών ομάδων, (ηγέτες, μέλος της ομάδας).-Ρόλοι προσωπικοί, (ανάλογα με τα πρότυπα που προβάλλουν τα ΜΜΕ.) Βλ. σχετικά το έργο του *Notion de Role en Pshychologie Sociale*, PUF., Paris, 1969.

⁴⁹ G.H. Mead *Mind Self and Society*, Chicago University Press, 1934. Αναφέρεται σε *Βασικά θέματα Κοινωνιολογίας-Κοινωνιολογικό Λεξικό. Καστανιώτης* σ.452. Για την διαδικασία της κοινωνικοποίησης και τη σημασία υιοθέτησης και το>παιξίμο των ρόλων> των άλλων στη θεωρία του G.H. Mead δες το N. S. Timasheff-G.A. Theodorson *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών* Gutenberg σ.397 κ.ε.

⁵⁰ Dahrendorf, R., (1993). Πρόλογος στο: Goffman, *The Presentation of self in Everyday Life*. Αναφέρεται σε Νόβα-Καλτσούνη ό.π σ.189. Επίσης στο Τσαρδάκη Ε ό.π σσ.25-26.

μέρους του.⁵¹

Ο Τ. Parsons επιχειρεί να συνδέσει τη μικροπροοπτική της ατομικής ψυχικής δυναμικής με τη μακροπροοπτική των κοινωνικών δομών. Αναζήτησε τους μηχανισμούς εκείνους καθώς και τις διαδικασίες με τις οποίες το κοινωνικό υποκείμενο αφομοιώνει το πολιτισμικό σύστημα της κοινωνίας του. Οι διαδικασίες αυτές δεν είναι άλλες από την κοινωνικοποίηση η οποία σε τελική ανάλυση διαμορφώνει την προσωπικότητα του ατόμου.

Στο ερώτημα πώς επιτυγχάνεται η ενότητα και η ισορροπία μιας κοινωνίας, παρά τις διαφοροποιήσεις και τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα που αντικειμενικά ενυπάρχουν στη κοινωνία, ο Αμερικανός κοινωνιολόγος απάντησε μέσω των εννοιών της δράσης και του συστήματος.

Για τον Parsons η κοινωνιολογία είναι η επιστήμη της κοινωνικής δράσης,⁵² κάτι που σαφώς δείχνει την επίδρασή του από τον Max Weber⁵³. Οι μονάδες δράσης των ατόμων είναι εκούσιες συμπεριφορές και ενσωματώνονται σε συστήματα. Η στοιχειωδέστερη μονάδα του συστήματος κοινωνικής δράσης είναι η πράξη (unit act). Η πράξη αποτελείται από τρία στοιχεία: το δρών υποκείμενο (actor), την περίσταση της πράξης (situation of action) και τον προσανατολισμό του δρώντος σε σχέση με την περίσταση (orientation of the actor to the situation). Οι δρώντες μπορεί να είναι άτομα ή ομάδες, η δε «περίσταση της πράξης» να ορίζεται από φυσικά, πολιτισμικά και κοινωνικά δεδομένα, που σχετίζονται με τη συγκεκριμένη πράξη. Αυτά όμως τα δεδομένα μπορεί να είναι πράγματα (αντικείμενα) ή πρόσωπα (υποκείμενα).

Ο προσανατολισμός του δρώντος υποδηλώνει ότι η πράξη υπόκειται σε συγκεκριμένα κριτήρια επιλογών, σε συγκεκριμένους κανόνες. Ο προσανατολισμός είναι αποφασιστικής σημασίας για την κοινωνική δράση και διακρίνεται σε προσανατολισμό κινήτρων και σε προσανατολισμό αξιών. Τα στοιχεία εκείνα που είναι απαραίτητα για τον προσανατολισμό του δρώντος υποκειμένου σε σχέση με την περίσταση (κανόνες, αξίες, κριτήρια επιλογής κλπ) βρίσκονται στο πολιτισμικό σύστημα και αφομοιώνονται στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης.

⁵¹ R. Linton (1959) "Le Fondement Culturel de la Personnalité" Dunond, Paris, σ.98

⁵² Parsons, T., The structure of Social Action, New York 1963 (Αναφέρεται σε: Βασικά θέματα κοινωνιολογίας και κοινωνιολογικό λεξικό, εκδ. Καστανιώτη σ.423).

Επίσης δεξ. Dubar C.(1998) ό.π σ.46-53.

⁵³ Ο Μ. Βέμπερ διακρίνει τέσσερις τύπους δράσης. Την ορθολογική δράση σε σχέση με τον σκοπό, σε σχέση με τις αξίες, την παραδοσιακή και τη συγκινησιακή δράση. Βλ. σχ. Max Weber(1983) *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*. Κένταυρος σ. 63. Επίσης στα "Βασικά Θέματα κοινωνιολογίας..." ό.π σ.36

Στην παρσονική θεώρηση συναντούμε τρία υποσυστήματα δράσης σε μια βιομηχανική σύνθετη κοινωνία. Το κοινωνικό, το υποσύστημα προσωπικότητας και το πολιτισμικό. Αργότερα διαχωρίζει το υποσύστημα προσωπικότητας από το οργανικό της μέρος και αντιλαμβάνεται τον οργανισμό ως ιδιαίτερο υποσύστημα (οργανισμικό). Τα υποσυστήματα αυτά αποτελούν το αντικείμενο της θεωρίας της κοινωνικής δράσης.

Το κοινωνικό σύστημα και το υποσύστημα προσωπικότητας είναι τα ίδια φορείς της δράσης. Το πολιτισμικό υποσύστημα είναι εξίσου σημαντικό για την ανάλυση και κατανόηση της δράσης, αφού αυτό είναι διάχυτο στο κοινωνικό υποσύστημα και αφομοιώνεται από αυτό της προσωπικότητας στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Ο Parsons ιεραρχεί αυτά τα υποσυστήματα τοποθετώντας στην κορυφή το πολιτισμικό, το οποίο το αντιλαμβάνεται σε ρόλο καθοδηγητή και ελέγχου των κοινωνικών υποκειμένων. Το υποσύστημα προσωπικότητας αποτελεί τη βάση αυτής της ιεραρχίας.

Τα κοινωνικά συστήματα αποτελούνται από ένα μεγάλο αριθμό αλληλοενεργούντων προσώπων, των οποίων η δράση χαρακτηρίζεται από την επίτευξη στόχων. Τα δρώντα αυτά υποκείμενα μετέχουν με ένα μέρος του εαυτού τους, με ένα «απόσπασμα» της συνολικής τους δράσης. Το «απόσπασμα» αυτό ονομάζεται κοινωνικός ρόλος.

Η κοινωνική δομή για τον Parsons είναι ένα σύστημα από πρότυπα σχέσεων ανάμεσα σε πρόσωπα που δρουν και στην ιδιότητά τους ως φορείς ρόλων. Πρωταρχικός στόχος ενός συστήματος είναι, κατά τον Parsons, να επιβιώσει. Αυτό σημαίνει ότι θα αναπτύξει λειτουργίες, που θα του εξασφαλίσουν ισορροπία απέναντι στις αλλαγές του περιβάλλοντος ή θα το βοηθήσουν να επανακτήσει τη διαταραχθείσα ισορροπία του.⁵⁴ Για την παρσονική θεωρία η σταθερότητα της ανθρωπίνης δράσης και η ισορροπία του συστήματος - αποτέλεσμα αυτής της σταθερότητας- συντελείται με την αφομοίωση και ενσωμάτωση του πολιτισμικού συστήματος (κανόνες και αξίες) στο σύστημα προσωπικότητας. Αυτό επιτυγχάνεται στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης κατά την οποία το άτομο αφομοιώνει τους διάφορους ρόλους και τα πρότυπα

⁵⁴ Ο Parsons αναφέρει τέσσερις λειτουργίες λειτουργικών προσπαιτούμενων ή προβλημάτων που κάθε σύστημα έχει να επιλύσει. Πρόκειται για τα λειτουργικά προσπαιτούμενα των υποσυστημάτων δράσης. (πολιτισμικό, κοινωνικό, οργανισμικό, προσωπικότητας.). Η λέξη AGIL προκύπτει από τα αρχικά των εννοιών Adaptation (προσαρμογή), Goal-Attainment (επίτευξη στόχων), Integration (ένταξη-ενσωμάτωση), Latency (δυναμικότητα. Βλ. Σχ. Ν.Σ. Thimasheff, G.A. Theodorson. "Ιστορία κοινωνιολογικών θεωριών". Gutenberg 1983., σσ.432,433. Επίσης δεξ. Dubar C.(1998) ό.π σ.48

συμπεριφοράς που αντιστοιχούν σ' αυτούς και στη συνέχεια δρα με βάση τις απαιτήσεις που απορρέουν από αυτούς τους ρόλους. Η κοινωνικοποίηση είναι, σύμφωνα με τον Parsons, μια διαδικασία ένταξης του ατόμου σε όλο και περισσότερο πολύπλοκα συστήματα⁵⁵.

Η ένταξη του ατόμου σε όλο και υψηλότερου βαθμού κοινωνικά συστήματα συντελείται μέσω μιας διαδικασίας διαφοροποίησης τάσεων και ενδιάμετων αναγκών του ατόμου, καθώς και των ρόλων που αυτό αφομοιώνει. Προσδιοριστικός παράγοντας αυτής της διαφοροποίησης είναι οι «μεταβλητές προσανατολισμού» ή «μεταβλητές προτύπων δράσης», έννοια που ο Parsons ανέπτυξε στα πλαίσια της θεωρίας του για τη δράση. Πρόκειται για εναλλακτικές δυνατότητες που το άτομο έχει μέσα στο σύστημα δράσης και με τη βοήθεια των οποίων κάθε φορά προβαίνει σε θεμελιώδεις επιλογές στα πλαίσια μιας κατάστασης με την οποία έρχεται αντιμέτωπο. Τα πέντε ζεύγη εναλλακτικού προσανατολισμού στη θεωρία του Parsons αντιστοιχούν στις πέντε φάσεις της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας⁵⁶.

⁵⁵ Το πρώτο και πλέον απλό σύστημα, στο οποίο εντάσσεται το παιδί, είναι το σύστημα της οικογένειας, ενώ το τελικό στάδιο αυτής της διαδικασίας ένταξης είναι η εσωτερικευση ολόκληρου του κοινωνικού συστήματος. Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης αρχίζει με την εσωτερικευση κοινωνικών αντικειμένων και ιδιαίτερα των προσώπων που αποτελούν τα πρώτα πρόσωπα αναφοράς, με τα οποία το παιδί αναπτύσσει μια σχέση επικοινωνίας. Παράλληλα με αυτή την ένταξη αφομοιώνεται σταδιακά το σύστημα κανόνων και αξιών σε μια διαδικασία πέντε φάσεων, η κάθε μια από τις οποίες είναι υψηλότερης τάξης από την προηγούμενη. Πρόκειται για μια πορεία διαφοροποιημένων σχέσεων αλληλοεπίδρασης και σχέσεων ρόλων όπου το άτομο δεν παίζει απλά το ρόλο του, αλλά είναι το ίδιο ο ρόλος. Η θέση αυτή του Parsons δηλώνει σύμπτωση μεταξύ κοινωνικών προσδοκιών, που απορρέουν από το ρόλο, και ερμηνείας του ρόλου κάτι που σε τελευταία ανάλυση μπορεί να εκληφθεί ως ταύτιση ατόμου και κοινωνίας.

⁵⁶ Οι φάσεις είναι οι εξής:

1. Ατομικό συμφέρον έναντι συλλογικού συμφέροντος (self-interest versus collectives interest). Οι κοινωνικοί κανόνες επιτρέπουν την επιδίωξη ατομικού συμφέροντος ή αντίθετα να το υποχρεώνουν να δράσει προς το συμφέρον της ομάδας.
2. Ιδιαιτερότητα έναντι διαχύσεως (specificity versus diffuseness). Ένα συμφέρον μπορεί να οριστεί ειδικά, έτσι που να μην αναλαμβάνεται καμιά υποχρέωση πέρα από τα περιγραφόμενα όρια ή να οριστεί κατά διάχυτο τρόπο, έτσι που να μπορεί να θεωρηθεί πως υπάρχουν υποχρεώσεις πέρα από τις ρητά προσδιορισμένες.
3. Συναισθηματική σχέση έναντι συναισθηματικής ουδετερότητας. (Affectivity versus affective neutrality). Ο προσανατολισμός είναι συναισθηματικής φύσης όταν επιδιώκεται η άμεση ικανοποίηση των εκφρασμένων αναγκών του. Είναι όμως συναισθηματικά ουδέτερο αν επιβάλλει την πειθαρχία ή απαιτεί την απάρνηση ορισμένων συμφερόντων έναντι άλλων.
4. Οικουμενικότητα έναντι μερικότητας (Universalism versus Particularism). Στην πρώτη περίπτωση το άτομο έχει γενικούς προσανατολισμούς σε γενικές αξίες και κανόνες, η δράση του είναι ορθολογική. Η μερικότητα αναφέρεται σε πρότυπα αξιών που έχουν

Στην παρσονική αντίληψη βλέπουμε να παρουσιάζονται πρότυπα εναλλακτικών μεταβλητών προσανατολισμού, στα οποία παρατηρείται μια διαδικασία διχοτόμησης ρόλων και ενδιάθετων αναγκών με το πέρας της οποίας ολοκληρώνεται η κοινωνικοποίηση του ατόμου. Η διαφοροποίηση ρόλων και ενδόμυχων αναγκών πραγματοποιείται στα πλαίσια πέντε προκαθορισμένων φάσεων, τις οποίες ο Parsons ανέπτυξε σύμφωνα με το πρότυπο της ψυχοσεξουαλικής εξέλιξης του Freud. Η διαδοχή της μιας φάσης από την άλλη συνοδεύεται από κρίσεις.

Η διαδικασία αυτή διαφοροποίησης συντελείται στα πλαίσια ένταξης του ατόμου σε όλο και περισσότερο πολύπλοκα κοινωνικά σχήματα(συστήματα). Το πρώτο από αυτά τα σχήματα είναι κατά τον Parsons η οικογένεια, η οποία γίνεται αντιληπτή με την μορφή της πυρηνικής και χαρακτηρίζεται από αυστηρά προκαθορισμένους ρόλους (λειτουργικούς για τον άνδρα-πατέρα και εκφραστικούς για τη γυναίκα-μητέρα), καθώς και από ιεραρχημένες σχέσεις εξουσίας.⁵⁷

σημασία για ένα συγκεκριμένο δρών υποκείμενο σε συγκεκριμένες σχέσεις με συγκεκριμένα αντικείμενα.

5.Επίδοση έναντι ποιότητας.(Performance versus Quality). Το άτομο στη σχέση του με τους άλλους, είτε δίνει έμφαση σε στοιχεία που σχετίζονται με την επίδοση είτε σε στοιχεία ποιοτικά του άλλου, που είναι ανεξάρτητα από την επίδοσή του. βλ. N.S. Timasheff-G.A. Theodorson ο.π.σσ.195-197.

⁵⁷Οι πέντε προκαθορισμένες φάσεις κατά Parsons είναι:

1. *Φάση της στοματικής εξάρτησης από τη μητέρα. (αντιστοιχεί στην στοματική φάση του Freud).*

Αμέσως με την γέννηση του ατόμου και την «στοματική του εξάρτηση» αρχίζει σύμφωνα με τον Parsons η διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Η μητέρα στη φάση αυτή κατέχει λειτουργικό ρόλο, επειδή φροντίζει το νεογέννητο και είναι φορέας εξουσίας. «Το βρέφος εντάσσεται {...} ήδη από τις πρώτες εβδομάδες , αν όχι μέρες της ζωής του, σε ένα κοινωνικό σύστημα. Προκύπτουν σχετικά συγκεκριμένες προσδοκίες αναφορικά με τη συμπεριφορά του, όχι μόνο ως προϋπόθεση, αλλά με μια κανονιστική έννοια. Θηλάζει «καλά» ή «άσχημα», κλαίει μόνο όταν «πρέπει» και είναι τον υπόλοιπο χρόνο ήσυχο ή «κλαίει χωρίς λόγο και αιτία» Δεν αποτελεί όμως μέλος αυτού του συστήματος, αλλά είναι για τα υπόλοιπα μέλη «αντικείμενο κατοχής». Από την πλευρά του παιδιού αναπτύσσεται ένα είδος συλλογικής ταυτότητας, αφού αυτό δεν είναι ακόμη ένα «Εγώ», αλλά όλα είναι ένα «εμείς».

Προς το τέλος της φάσης αυτής συντελείται η πρώτη διχοτόμηση του συστήματος ρόλων υποστηρίζει ο Parsons, δηλαδή αρχίζει να γίνεται κατανοητό το ατομικό συμφέρον από το συλλογικό, επειδή το παιδί αρχίζει να διακρίνει τα στοιχεία που ανήκουν στον εαυτό του, από εκείνα της ομάδας μητέρα-παιδί.

2.*Φάση εξάρτησης από την αγάπη (αντιστοιχεί στην πρωκτική φάση του Freud).*

Τη φάση αυτή ο Parsons αποκαλεί «πρωκτική κρίση» και αντιστοιχεί στην «πρωκτική φάση» του Freud. Η σχέση του παιδιού με την μητέρα εξελίσσεται, όχι μόνον στη βάση βιολογικών εξαρτήσεων αλλά και στη βάση ψυχοσυναισθηματικής εξάρτησης. Το παιδί αρχίζει να αναζητά την ικανοποίηση της ανάγκης του για αγάπη. Στη φάση αυτή αρχίζει να ανεξαρτητοποιείται από τη μητέρα και αντιλαμβάνεται το νόημα των πρώτων ρόλων, των

οποίων φορείς είναι το ίδιο και η μητέρα του. Για το παιδί της φάσης αυτής οι διαστάσεις των ρόλων «εξουσία-αδυναμία» και «λειτουργική –εκδηλωτική» συμπεριφορά αποτελούν ακόμη ένα αξεδιάλυτο σύνολο. Στη φάση αυτή συντελείται και η αφομοίωση του δεύτερου ζεύγους εναλλακτικού προσανατολισμού «οριοθέτηση-ασάφεια».

3. Οιδιπόδεια φάση.

Στην οιδιπόδεια φάση το παιδί εσωτερικεύει σταδιακά ολόκληρο το σύστημα ρόλων της οικογένειας και ιδιαίτερα τα είδη συμπεριφοράς δημιουργώντας νέες ταυτίσεις με τα πρόσωπα των οποίων η παρουσία γίνεται τώρα συνειδητή.

Οι ταυτίσεις του παιδιού με τη γενιά του (αδελφία), καθώς και με το φύλο του στη φάση αυτή είναι σημαντικές. Η ταύτιση με το φύλο του έχει ενδοοικογενειακή διάσταση. Ενώ μπορεί να διακρίνει την διαφορά ανάμεσα σε «πατέρα» και «αδελφός», ή «μητέρα» και «κόρη», δεν μπορεί να κάνει την διάκριση ανάμεσα στις έννοιες «πατέρας» και «άνδρας», ή «μητέρα» και «γυναίκα» κάτι που θα κάνει εξωοικογενειακά στην επόμενη φάση.

Με το τέλος της οιδιπόδειας φάσης έχει αφομοιωθεί κατά την παρσονική θεώρηση ολόκληρο το σύστημα της οικογένειας και ιδιαίτερα τα είδη συμπεριφοράς. Η «λειτουργική – εκδηλωτική» συμπεριφορά αντικαθίστανται από τη συμπεριφορά που χαρακτηρίζεται από «εξουσία-αδυναμία». Επίσης στη φάση αυτή συντελείται η τρίτη διαφοροποίηση και εσωτερικεύση του εναλλακτικού ζεύγους προσανατολισμού «συναισθηματική σχέση-συναισθηματική ουδετερότητα», με αποτέλεσμα με τη μεν μητέρα να υπάρχει έντονος συναισθηματισμός, ενώ με τον πατέρα η συναισθηματική σχέση να είναι ουδέτερη και να αναπτύσσεται η λειτουργική σχέση.

4. Λανθάνουσα φάση

Τα παιδί χωρίς να έχει ανεξαρτητοποιηθεί από το οικογενειακό περιβάλλον στέφεται προς την επιλογή νέων αντικειμένων εκτός οικογένειας. Στο στάδιο αυτό αφομοιώνει το ζεύγος εναλλακτικού προσανατολισμού «οικουμενικότητα-μερικότητα», κάτι που είναι απαραίτητο για τη διάκριση μεταξύ των εννοιών «πατέρας» και «άνδρας», «μητέρα» και «γυναίκα», «αδελφή» και «κορίτσι», καθώς και των προτύπων αξιών που αντιστοιχούν σ' αυτές τις έννοιες (ρόλους). Στο στάδιο αυτό το σχολείο αποκτά στην παρσονική θεωρία ιδιαίτερη σημασία για την πορεία της κοινωνικοποίησης, λόγω της έκθεσής του σε συνεχείς συναγωνισμούς, βάσει των οποίων θα προκύψουν κοινωνικές ομάδες με δομή διάφορη και ανεξάρτητη από εκείνη που έχουν οι οικογένειες των μαθητών. Ο συναγωνισμός κινείται σε δύο άξονες: ο ένας με βάση τη κριτήρια της επίδοσης που θέτει το σχολείο, ο άλλος στην προσπάθεια κατάκτησης μιας θέσης μέσα στην ομάδα (αρχηγού ή οπαδού).

5. Φάση της εφηβείας.

Για τον Parsons με την εφηβεία ολοκληρώνεται η διαδικασία της κοινωνικοποίησης, καθώς και η διαδικασία ταύτισης με τους τέσσερις βασικούς τύπους ομάδων έξω από το οικογενειακό πλαίσιο, αφού έχουν αφομοιωθεί οι αξίες, τα πρότυπα και οι προσανατολισμοί τους. Οι ομάδες αυτές είναι: α) η ομάδα ομηλικών που εκπροσωπεί την αποκαλούμενη κουλτούρα των νέων β) το σχολείο ως πρότυπο οργάνωσης, που αποσκοπεί στην επίτευξη ενός εξειδικευμένου στόχου μέσω της πειθαρχίας και της επιδόσης γ) η ομάδα ομηλικών ως πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης για την ικανοποίηση αμοιβαίων ενδιαφερόντων, και δ) η ερωτική-σεξουαλική σχέση ως πρότυπο σχέσεων ενηλίκων, στην οποία το ερωτικό στοιχείο είναι πλέον έκδηλο. Οι ταυτίσεις αυτές θα αποτελέσουν τη βάση για την ανάληψη ρόλων ενηλίκων. Ειδικότερα μέσω της συμμετοχής στην κουλτούρα των νέων θα επιτευχθεί η συμμετοχή στην κουλτούρα της κοινωνίας ως όλου. Η σχολική φοίτηση οδηγεί στην ανάληψη επαγγελματικών ρόλων ενηλίκων, ενώ η ταύτιση με την ομάδα ομηλικών βοηθάει στην ανάληψη συνεργατικών ρόλων σε μια σειρά από κοινωνικές ομάδες και οργανώσεις. Ο νεανικός ερωτισμός οδηγεί στο γάμο και στην ανάληψη γονικού ρόλου. Για τον Parsons στη

1.4.2. Κριτική στην παρσονική θεωρία.

Στα πλαίσια μιας τέτοιας αντίληψης παραγνωρίζεται ο χαρακτήρας της κοινωνικοποίησης ως εξασομικευμένης διαδικασίας, που το τελικό της προϊόν δεν είναι μόνον η εξασφάλιση της ισορροπίας του κοινωνικού συστήματος αλλά προπάντων η συγκρότηση της προσωπικότητας του ατόμου.

Έχει υποστηρικτεί ότι η θεωρία των ρόλων «θεατριοποιεί»⁵⁸ την κοινωνική ζωή και την συμπεριφορά των ατόμων. Τούτο συμβαίνει, επειδή παρουσιάζει τα πάντα ως εάν να ήταν από κάποια δύναμη (κοινωνικό σύστημα-δομές) προκαθορισμένα σε τέτοιο βαθμό, ώστε το μόνο που μένει στα μέλη μιας κοινωνίας είναι να υποτάσσονται αφομοιώνοντας τις αξίες, τους κανόνες και τους ρόλους που η κοινωνική τους θέση επιτάσσει.

Η θέση αυτή προσλαμβάνει την κοινωνία στατικά, δηλαδή δεν επιτρέπει να την αντιληφθούμε ως μια δυναμική οντότητα, η οποία αντικειμενικά μεταβάλλεται και μάλιστα στην εποχή μας με ταχύς ρυθμούς. Παράλληλα υποτιμά τον παράγοντα άτομο, επειδή το αντιλαμβάνεται ως παθητικό δέκτη, ως απλό «δοχείο» το οποίο το μόνο που δύναται να πράξει είναι να «ανοίξει» έτσι, ώστε να γεμίσει με τα πρότυπα και τις επιταγές της κοινωνίας. Αντιλαμβάνεται το κοινωνικό σύστημα ως κυρίαρχο και εξαναγκαστικό. Την δε κοινωνικοποιητική διαδικασία την εκλαμβάνει ως μηχανική, με την έννοια ότι συντελείται αυτόματα με την γέννηση του ατόμου, ανεξαρτήτως της ατομικής βιοψυχικής ιδιοσυστασίας του κάθε ατόμου.

διαδικασία της κοινωνικοποίησης υπάρχει μια συνέχεια, η οποία οδηγεί από αντικείμενα ταύτισης της παιδικής ηλικίας στην ανάληψη ρόλων ενηλίκων.

Στην εφηβεία εσωτερικεύεται το πέμπτο ζεύγος εναλλακτικού προσανατολισμού «επιδόση-ποιότητα». Το άτομο δίνει έμφαση είτε σε επιδόσεις του άλλου ή του εαυτού του είτε σε στοιχεία καθαρά ποιοτικά.

Στο τέλος της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας το άτομο έχει αφομοιώσει σε τέτοιο βαθμό το σύνολο των κοινωνικών ρόλων και τις κοινωνικές προσδοκίες που αντιστοιχούν σε αυτούς, ώστε η συμμόρφωση με τις επιταγές τους προβάλλει στο άτομο ως αυτονόητη, με αποτέλεσμα την πλήρη σύμπτωση αντικειμενικών(κοινωνικών) και υποκειμενικών (ατομικών) προσδοκιών. Το κοινωνικό υποκείμενο δεν παίζει μόνο το ρόλο του, αλλά είναι ο ίδιος ο ρόλος. Η όλη διαδικασία κοινωνικοποίησης παρουσιάζεται έτσι σαν ένας αγώνας αφομοίωσης ρόλων και απόκτησης ικανοτήτων και δεξιοτήτων με τελικό στόχο την εύρυθμη λειτουργία και τη διασφάλιση της ισορροπίας του συστήματος. βλ. σχ. Parsons, T. *Family Structure and Socialization of the Child* σ.107 Αναφέρεται από Νοβα-Καλιτσούνη Χ.(1995) ό.π σ 198 Επίσης σε Τσαρδάκη Ε. (1993) ό.π σ 38-41

⁵⁸ Παπαρίζος Αντώνης, *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση*, Ελληνικά Γράμματα σ.373 υπ.137. Επίσης σχετικά με την αντίληψη της κοινωνίας ως θεάτρου δες Σενέτ Ρίτσαρ *Η Τυραννία της Οικειότητας* (1999). Νεφέλη σ. 55-57.

Το υπ' κοινωνικοποίηση άτομο είναι σύμφωνα με την θεωρία του Parsons μια «*tabula rasa*», στο οποίο το σύστημα γράφει “πάνω του” ότι επιθυμεί. Τέλος η θέση του T. Parsons κατά την οποία η κοινωνικοποίηση τελειώνει με το πέρας της εφηβείας δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή, επειδή ακόμη και στα πλαίσια της δικής του λογικής το κοινωνικό σύστημα δε μένει σταθερό, άρα χρειάζεται συνεχή αναθεώρηση των αξιών, κανόνων, επιταγών και των κοινωνικών ρόλων για να μπορέσει να συνεχίσει να διαιωνίζεται. Αυτό σημαίνει ότι η διαδικασία της κοινωνικοποίησης πρέπει να είναι δυναμική, συνεχής και αδιάλειπτη.⁵⁹

Ο R. Dahrendorf ⁶⁰ ασκεί κριτική στη παρσονική θεωρία, επειδή όπως υποστηρίζει, η συμμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς προς τις κοινωνικές προσδοκίες δεν προέρχεται από την πλήρη αφομοίωση προς τις κοινωνικές επιταγές, αλλά αποτελεί συμμόρφωση λόγω της απειλής του κοινωνικού ελέγχου. Το «ελεύθερο» κοινωνικό υποκείμενο γίνεται αντιληπτό ως αποδέκτης ενός ρόλου που η «σωστή» του ερμηνεία είναι αποτέλεσμα ασφυκτικού κοινωνικού ελέγχου και όχι αυτονόητης αφομοίωσης και ενσωμάτωσης στο σύστημα προσωπικότητάς του. Παρά την αλλοτριωτική διαδικασία, στην οποία υποβάλλεται το υποκείμενο, η προσαρμογή του στο ρόλο θεωρείται βέβαιη, ακριβώς λόγω της απειλής των κυρώσεων.

Ο J. Habermas επίσης κατηγορεί την κλασική θεωρία των ρόλων του T. Parsons για «ανεπίτρεπτο κοινωνιολογισμό», αφού δέχεται ότι υπάρχει απόλυτη προσαρμογή της συμπεριφοράς του υποκειμένου στις απαιτήσεις του ρόλου. Αρνείται ότι δύναται η κοινωνία να προσδιορίζει με μεγάλη ακρίβεια το περιεχόμενο των ρόλων (δικαιώματα και υποχρεώσεις) και τα άτομα να τον ερμηνεύουν σύμφωνα με τις επιταγές της.

Για τον J. Habermas, αν ισχύει η πλήρης υιοθέτηση κοινωνικών κανόνων και αξιών- άρα και ρόλων- από τα άτομα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να νιώθουν από μόνα τους την ανάγκη να συμμορφωθούν στις επιταγές τους- όπως δέχεται η παρσονική θεωρία- τότε έχουμε να κάνουμε με μια «παθολογική ακραία περίπτωση» και όχι με μια φυσιολογική κατάσταση. Αυτή η παθολογική

⁵⁹ Για μια κριτική θεώρηση της θεωρίας του T. Parsons και γενικότερα της σχολής των λειτουργιστών βλ. σχ. N.S. Thimasheff-G.A. Theodorson (1983) *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*. Gutenberg σσ.410. Επίσης Bottomore T.B (1993) *Κοινωνιολογία*, Gutenberg, σσ.58-63. Επίσης σε Dubar C.(1998)ό.π σ.53-56. Δε επίσης Gidens. A (1987) ό.π σ.324-337.

⁶⁰ Dahrendorf, R., *Homo Sociologicus*, Αναφέρεται σε Τσαρδάκη Δ, (1993) στο *Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*,. Παπαζήση σ.26-29

κατάσταση οδηγεί σε μια «ψευτοκοινότητα», στην οποία φαινομενικά υπάρχει αρμονία μεταξύ των μελών μιας ομάδας ή κοινότητας, αφού οι προσδοκίες και οι ανάγκες ή επιθυμίες των μελών καταπιέζονται και μαζί τους καταπιέζονται και οι συγκρούσεις. Η καταπίεση αυτή των συγκρούσεων, οι οποίες αν εκδηλώνονταν, θα απειλούσαν τη συνοχή της ψευτοκοινότητας, οδηγεί την κοινότητα στον προσδιορισμό άκαμπτων ρόλων. Σ' αυτή την περίπτωση όμως δεν αναγνωρίζεται στο άτομο καμιά δυνατότητα ατομικής ερμηνείας του ρόλου, με αποτέλεσμα να εμποδίζεται η εξατομίκευσή του.

Ο J. Habermas προτείνει τη «διαλεκτική σχεδίασης και αποδοχής» ενός ρόλου⁶¹, με την έννοια ότι θα πρέπει το περιεχόμενο των ρόλων να είναι χαλαρά προσδιορισμένο έτσι ώστε τα άτομα να μπορούν να εσωτερικεύουν και να ερμηνεύουν τους ρόλους τους στη βάση των ατομικών τους αναγκών και ελευθερίας τους. Στο κατά πόσο δύναται το άτομο να αποκτήσει την ικανότητα της κριτικής εφαρμογής των εσωτερικευμένων κανόνων ή θα συμπεριφέρεται αντιδραστικά απέναντι στην καταπίεση είναι θέμα που σχετίζεται άμεσα με την κοινωνικοποίηση και τις δεξιότητες που αποκτά στην πορεία αυτής της διαδικασίας.

Τέλος η θεωρία των ρόλων δεν αντιλαμβάνεται ότι το κοινωνικό υποκείμενο δεν παίζει απλά τον ρόλο, αλλά τον βιώνει το σώμα, ο νους, η ψυχή, δηλαδή τα άτομα εντάσσονται με την γέννησή τους σε μια διαδικασία κατά την οποία στη συμπεριφορά τους δεν συμμετέχει μόνο ο νους τους, με την έννοια της κατανόησης μιας πράξης, αλλά το ίδιο το σώμα μέσα από «μια αναπαράσταση που οργανώνεται από την αντίληψη του ίδιου του σώματος του παιδιού και τα συναισθήματα που προέρχονται από τον περίγυρο»⁶². Παρόμοιες είναι και οι αναλύσεις του P. Bourdieu, όσον αφορά την αυτόματη ένταξη των ατόμων σε μια κοινωνική ομάδα, μέσω της κοινωνικής κατασκευής του ανθρώπινου σώματος και των μορφών σκέψεων που αναπτύσσονται σε μια κοινωνία. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Το σώμα πιστεύει σ' αυτό που παίζει: κλαίει, όταν μιμείται τη θλίψη. Δεν αναπαριστά αυτό που παίζει, δεν απομνημονεύει το παρελθόν, δρα (agit) το παρελθόν, έτσι ακυρωμένο ως τέτοιο, το ξαναζεί. Αυτό

⁶¹ Habermas J. *Theorie de l' agir communicationnel*. Αναφέρεται σε Φιοράβαντες Β., (χ.χ) *Κριτική θεωρία και Άνθρωπος επίσης το Theorie des Kommunikativen*. Αναφέρεται σε Νόβα-Καλτσούνη ό.π., σ. 220. Επίσης σε Τσαρδάκη Ε, (1993) ό.π σ.43. Για τις θέσεις του Habermas όσον αφορά την κοινωνικοποίηση δεξ Dubar C. (1998) ό.π σ.82-88.

⁶² Cyrulnik Boris, (1995), *Η Γέννηση του Νοήματος*, Κάτοπτρο σ.53.

που έμαθε κανείς με το σώμα δεν είναι κάτι που κατέχει ως γνώση...αλλά κάτι που είναι»⁶³.

1.4.3. Η κοινωνικοποίηση στη θεωρία της Συμβολικής Διαντίδρασης (ερμηνευτική προσέγγιση).

Η έννοια του ρόλου στη θεωρία της διαντίδρασης αποκτά μια διαφορετική σημασία. Το διαφορετικό στοιχείο είναι ότι προσεγγίζει το ρόλο περισσότερο ψυχαναλυτικά και λιγότερο κανονιστικά (normative). Ενώ σύμφωνα με το κανονιστικό πρότυπο- όπως είδαμε- η δράση του υποκειμένου προσδιορίζεται από ένα εσωτερικευμένο σύστημα κανόνων και αξιών, κοινό για όλα τα δρώντα υποκείμενα, δηλαδή από εξωυποκειμενικούς παράγοντες, στη συμβολική διαντίδραση η δράση του υποκειμένου αποτελεί μια διαδικασία κατά την οποία το άτομο δεν ενεργεί στη βάση προδιαγεγραμμένων προσδοκιών που ενυπάρχουν στους ρόλους, αλλά οι συμπεριφορές του είναι αποτέλεσμα μιας κάθε φορά επαναπροσδιοριζόμενης ερμηνευτικής διαδικασίας της πραγματικότητας την οποία συναντά. Στην οπτική αυτή η δράση του υποκειμένου γίνεται αντιληπτή ως συμβολική συμπεριφορά και η διαντίδραση βασίζεται σε κοινές συμβολικές σημασίες. Οι σημασίες αυτές μαθαίνονται στη διάρκεια της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης.

Με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης το άτομο μαθαίνει μια σειρά από ρόλους τους οποίους «παίζει» και ερμηνεύει ανάλογα με το πρόσωπο που βρίσκεται σε σχέση διαντίδρασης αλληλεπίδρασης μαζί του, ρόλοι που περιέχουν κανόνες, αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς και οδηγούν το άτομο σε ποικίλες συμπεριφορές. Το άτομο ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του ρόλου, επειδή σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, το άτομο με την κοινωνικοποίησή του έχει μάθει να προβλέπει και να γνωρίζει τις προσδοκίες των άλλων ανθρώπων,. Έτσι το άτομο αναλαμβάνει το ρόλο του role-taking. Η έννοια του role-taking προϋποθέτει την έννοια του role-making, την ερμηνεία της συγκεκριμένης αλληλεπίδρασης μεταξύ του ατόμου και του άλλου, απαραίτητη προϋπόθεση για να υπάρξει συνέχεια στην επικοινωνία.

Ο George Herbert Mead στο έργο του *Self, Mind and Society* ήταν ο πρώτος που προσέγγισε την κοινωνικοποίηση ως «κατασκευή κοινωνικής

⁶³ Bourdieu P. (1980) *Les Sens Pratique* Minuit σ.111-134 .

ταυτότητας».(construction d' une identite sociale), μέσω της αλληλεπίδρασης ή της επικοινωνίας με τους άλλους.⁶⁴

Ο G.H. Mead συνέβαλε την έννοια του «κοινωνικού συμπεριφερισμού» σύμφωνα με την οποία ο Mead ερμηνεύει την δράση των υποκειμένων ως εξής. Η αλληλεπίδραση των κοινωνικών υποκειμένων είναι συμβολική, με την έννοια ότι το δρών υποκείμενο ερμηνεύει τη δράση των άλλων υποκειμένων και ανακαλύπτει το νόημά της με βάση μηνύματα, σύμβολα που οι άλλοι εκπέμπουν, πριν αντιδράσει⁶⁵.

Για τον G.H. Mead η «ανάληψη του ρόλου του ετέρου», υποδηλώνει το μηχανισμό μέσω του οποίου το υποκείμενο αποδέχεται νοερά τη στάση του άλλου. Έτσι λοιπόν η «ανάληψη του ρόλου του ετέρου» αποτελεί βασικά μια νοερή διαδικασία από την οποία εξαρτάται η προσαρμογή του ατόμου προς τη συμπεριφορά των συνεργών του και που κάνει δυνατή τη συμμετοχή του στην κοινωνική πράξη. Η διαδικασία αυτή είναι για τον G.H.Mead ουσιαστικός παράγοντας για τη γένεση της συνείδησης. Στη θεωρία του Mead το κοινωνικό υποκείμενο δε δρα κυρίως κάτω από την επίδραση εξωτερικών καταστάσεων, αλλά προδίδει στις καταστάσεις των οποίων είναι δέκτης μια νοηματική διάσταση βάσει του αποθέματος γνώσεων, προσδοκιών των άλλων, εμπειριών του παρελθόντος και επιλογών του μέλλοντος⁶⁶. Ο άνθρωπος λόγω της εξελικτικής διαδικασίας απέκτησε τη δυνατότητα να δημιουργεί «φωνητικά νεύματα ή σύμβολα» βάσει των οποίων προκαλούνται στα άτομα αντιδράσεις με τη μορφή σημασιών, αισθημάτων, όμοιες με την αντίδραση που προκαλείται στα άλλα άτομα με τα οποία βρίσκεται σε σχέσεις διαντίδρασης. Η δυνατότητα αυτή ενδοσκοπήσης και ερμηνείας των σημαινόντων συμβόλων είναι για το Mead η ειδοποιός διαφορά μεταξύ του ανθρώπου και του ζώου.

Η ανάληψη ρόλων από την πλευρά του παιδιού σημαίνει πρωταρχικά τη δυνατότητα να αναλάβει το ρόλο του άλλου. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της διαδικασίας της αντιγραφής και της μίμησης συμπεριφορών ατόμων που βρίσκονται πολύ κοντά του. Αυτό σημαίνει ότι μαθαίνει να εσωτερικεύει τα σύμβολα και τις σημασίες τους που είναι συνυφασμένα με αυτούς τους ρόλους. Το περιεχόμενο αυτών των σημασιών το οδηγούν να επικοινωνεί ταυτόχρονα με τον εαυτό του και τους άλλους. Για παράδειγμα στο ρόλο ενός κατηχητή

⁶⁴ βλ. σ. Dubar C.(1998) ό.π σ.95-98.

⁶⁵ N.S. Timasheff-G.A. Theodorson (1983) ό.π σσ.396,397. Επίσης Dubar C. (1998) ό.π σ. 96 κ.ε.

⁶⁶ Βλ. σχ. . N.S. Timasheff –G.A. Theodorson (1983)ό.π σσ.398, 399. Επίσης σε Dubar C. (1998) ό.π σ.96.

αντιστοιχούν συγκεκριμένα σύμβολα με συγκεκριμένο νόημα και σημασίες. Για ένα παιδί του κατηχητικού που υιοθετεί το ρόλο του κατηχητή του με ό,τι αντιστοιχεί σε αυτόν, γνωρίζει τι νόημα έχει μια εκδήλωση δυσφορίας ή μια έκφραση ικανοποίησης του κατηχητή του, ξέρει δηλαδή τι προκαλεί δυσφορία ή ικανοποίηση στον κατηχητή του, το γεγονός αυτό θα λειτουργήσει ως μέτρο αντιμετώπισης της δικής του συμπεριφοράς, ακόμα και αν ο κατηχητής του δεν ελέγχει άμεσα τη δράση του. Πρόκειται δηλαδή για ένα μηχανισμό αυτοελέγχου. Αυτό δεν θα μπορούσε να συμβεί αν το άτομο δεν ήταν σε θέση να παίρνει συγχρόνως το ρόλο του υποκειμένου και αντικειμένου. Όταν το άτομο μιλά στους άλλους, παρατηρεί ο Mead, είναι σαν να μιλά στον εαυτό του και αντίστροφα. Αν δεν ήταν έτσι, το άτομο δε θα ήξερε για ποιο πράγμα μιλά.⁶⁷

Τη θέση του αυτή ο Mead διευκρινίζει με παραδείγματα από το ατομικό παιδικό παιχνίδι, που είναι κατά αυτόν ένα απλό σχήμα συγκρότησης της ταυτότητας του ατόμου. Παίζοντας με τη φαντασία του στο ατομικό παιχνίδι το παιδί προσποιείται διάφορους ρόλους, καταλαβαίνει από τις αντιδράσεις των άλλων πώς μπορεί να φαίνεται στα μάτια τους⁶⁸ παίρνοντας συγχρόνως θέση υποκειμένου και αντικειμένου,⁶⁹ είναι συγχρόνως κλέφτης και αστυνόμος, πωλητής και αγοραστής, δάσκαλος και μαθητής. Με την ωρίμανσή του και τη μετάβαση στο ομαδικό παιχνίδι συντελείται συγχρόνως και η μετάβασή του από ρόλους παιγνιδιού σε οργανωμένους κοινωνικούς ρόλους με κανόνες, κάτι που είναι αναγκαίο για τη συγκρότηση του «εαυτού»⁷⁰.

Στο ατομικό παιχνίδι το παιδί αποκτά την ικανότητα να χρησιμοποιεί σημαίνοντα σύμβολα, να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως «εαυτό» απέναντι στον άλλον και να παίζει ρόλους τον έναν μετά τον άλλον. Στο ομαδικό παιχνίδι πρέπει να αφομοιώσει όλους τους ρόλους, που ανήκουν στην ομάδα. Οι ρόλοι αυτοί συνδέονται μεταξύ τους με την έννοια ότι αποτελούν ένα σύνολο προτύπων συμπεριφοράς και προσδοκιών ίδιων με εκείνα που ισχύουν στην υπόλοιπη κοινωνία. Πρόκειται για τα ίδια κανονιστικά πρότυπα που προβάλλουν τόσο σε μια ομάδα παιγνιδιού όσο και σε μια άλλη κοινωνική ομάδα.

⁶⁷ G.H. Mead *Mind, Self and Society*, (1934) Chicago University Press, Αναφέρεται σε : Ν. S. Timasheff- G.A. Theodorson (1983)ό.π σ.397.

⁶⁸ στο ίδιο, σ.398

⁶⁹ «...το υποκείμενο δεν υπάρχει παρά στο βαθμό που θέτει ένα αντικείμενο» μας αναλύει πειστικά ο Κ. Καστοριάδης. Βλ. σχ. Καστοριάδης Κ. *Η Φαντασιακή Θέσμιση της κοινωνίας*, Ράππα Αθήνα 1985 σ.155.

⁷⁰ Αναφέρεται σε Ν. S. Timasheff-G.A. Theodorson (1983)ό.π σσ.399.

Στην περίπτωση του ομαδικού παιχνιδιού δεν μπορεί το παιδί να «υποδύεται» διάφορους ρόλους, τον έναν μετά τον άλλον, όπως στο ατομικό παιχνίδι, αλλά πρέπει ανά πάσα στιγμή οι ρόλοι να είναι ενεργοποιημένοι με τη μορφή ενός δομημένου συνόλου από κανόνες, που ελέγχει τις αντιδράσεις κάθε παίκτη. Ότι ο καθένας κάνει το κάνει έχοντας γνώση και των πιθανών αντιδράσεων των άλλων. Για τον Mead κοινωνικά παιχνίδια και γλωσσικά παιχνίδια έχουν την ίδια δομή. Η δυνατότητα του παιδιού να αντι-δρα απέναντι στον εαυτό του είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη συγκρότηση του «εαυτού».

Κατά τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης το παιδί αφομοιώνει όλο και περισσότερους ρόλους που υπάρχουν σε μια κοινωνία, καθώς και τις στάσεις, τα πρότυπα συμπεριφοράς και τις προσδοκίες, που αντιστοιχούν σ' αυτούς τους ρόλους. Με τον τρόπο αυτό το παιδί σχηματίζει την εικόνα που ο Mead ονόμασε «γενικευμένος άλλος».⁷¹ Η αφομοίωση του «γενικευμένου άλλου» συντελείται με τη μετάβαση από το ατομικό παιχνίδι ρόλων στο ομαδικό. Η έννοια του «γενικευμένου άλλου» δεν μπορεί να οριστεί ως άθροισμα ρόλων που το παιδί έχει μάθει στη διαδικασία της κοινωνικοποίησής του, αλλά αποτελεί ένα σύστημα κανονιστικών προτύπων, που δεν αναφέρονται στα συγκεκριμένα πρόσωπα, των οποίων τους ρόλους έχει αφομοιώσει, αλλά σε στάσεις, αντιλήψεις, πρότυπα συμπεριφοράς που επικρατούν σε μια κοινωνία. Για παράδειγμα ο ρόλος του ιερωμένου δεν αναφέρεται στα συγκεκριμένα πρόσωπα (ιερείς), που αποτελούν μέρος της ατομικής εμπειρίας του πιστού, αλλά σε στάσεις, αντιλήψεις και πρότυπα συμπεριφοράς που επικρατούν σε μια κοινωνία αναφορικά με το ρόλο του ιερέα.

Πριν το παιδί συγκροτήσει μια αντίληψη για την ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα, έχει ήδη συγκροτήσει μια αντίληψη για μια πρώτη ειδική και

⁷¹ Ο G.H. Mead θεμελιωτής της έννοιας αυτής την παρουσιάζει με ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: Σ' ένα αθλητικό αγώνισμα με κανονισμούς-όπως είναι το base-ball- το μέλος της ομάδας πρέπει να καθορίσει: κάθε πράξη του, αποδεχόμενο τον ρόλο των άλλων μελών της. «Είναι» ταυτόχρονα και κάθε άλλο μέλος της ομάδας εφ' όσον φυσικά οι στάσεις των άλλων μελών επιδρούν πάνω στην ιδιαίτερη, τη δική του αντίδραση. Η οργάνωση αυτή των στάσεων όλων εκείνων των ατόμων που παίρνουν μέρος στην ίδια διαδικασία αποτελεί «το γενικευμένο άλλο» στο επίπεδο της ομάδας του base-ball.

Σε μια άλλη κλίμακα το «γενικευμένο άλλο» είναι η ίδια η οργανωμένη κοινότητα, της οποίας το άτομο ολοκληρώνει τους ρόλους της και δίνει την ενότητα του «εαυτού». Είναι κάτω από τη μορφή του «γενικευμένου άλλου», που η κοινωνική διαδικασία επηρεάζει τη συμπεριφορά των ατόμων που συμμετέχουν σ' αυτή. Είναι επίσης κάτω από τη μορφή του «γενικευμένου άλλου» που η Κοινότητα ασκεί τον έλεγχο της πάνω στη διαγωγή των μελών της. Βλ. σχ. *Βασικά θέματα της Κοινωνιολογίας- κοινωνιολογικό λεξικό* (1982)Καστανιώτη. σ.322. Επίσης στο Dubar C.(1998) ό π σ.97.

αποφασιστικής σημασίας πραγματικότητα, η οποία απαρτίζεται από τους «σημαντικούς άλλους», όπως γονείς, αδέρφια και άλλους συγγενείς. Φυσικά ο βαθμός σημαντικότητας αυτών των προσώπων και των ρόλων τους προσδιορίζεται από τη συχνότητα επικοινωνίας που το παιδί έχει μαζί τους, καθώς και τις σχέσεις που έχει μαζί τους⁷².

Η διαδικασία συγκρότησης του «γενικευμένου άλλου» συνιστά τη μια πτυχή της διαδικασίας κοινωνικοποίησης. Η ανάπτυξη του «εαυτού» αποτελεί την άλλη σημαντική πλευρά της. Η ανάπτυξη του «εαυτού» αποτελεί την ικανότητα του παιδιού να κατανοεί τα σύμβολα και να αναλαμβάνει ρόλους άλλων, να μεταφέρεται με τη φαντασία του στη θέση κάποιου άλλου και να ενεργεί σαν να ήταν αυτός ο ίδιος.⁷³

Για τον Mead ο «γενικευμένος άλλος» προβάλλει ως τέτοιος «στο βαθμό που ως οργανωμένη διαδικασία η κοινωνική δραστηριότητα αποτελεί συστατικό στοιχείο των εμπειριών κάθε υποκειμένου», δηλαδή ένα σύνολο προσδοκιών μπορεί να εκληφθεί τότε μόνον ως «γενικευμένος άλλος», όταν αυτός υπάρχει στις εμπειρίες του υποκειμένου.⁷⁴

Ο Mead δεν θεωρούσε το άτομο ως απλό δημιούργημα της κοινωνίας. Δεχόταν πως και το άτομο διαμόρφωνε την κοινωνία, «το άτομο είναι η δημιουργική δύναμη της κοινωνίας».⁷⁵ Ο Mead διέκρινε στο άτομο δύο όψεις: το «εμέ>>(Me) και το «εγώ>>(I). Το «εμέ>> είναι το κοινωνικό επίπεδο του ατόμου, είναι ο γενικευμένος άλλος που έχει εσωτερικεύσει το άτομο μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης. Περιλαμβάνει κανόνες, αξίες, πρότυπα συμπεριφοράς. Το «εμέ>> είναι ο έλεγχος της κοινωνίας μέσα στο άτομο,(αυτοέλεγχος) με την έννοια ότι κάνει το άτομο να δρα, στη βάση του κανονιστικού συστήματος προτύπων που αυτή έχει καθορίσει. Το άτομο δεν

⁷² Για την ενδιαφέρουσα άποψη του B. Cyrulnik για το πόσο σημαντικός είναι ο βαθμός και η ένταση της επικοινωνίας και των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των συγγενών πρώτου βαθμού στην κοινωνικοποίηση του ατόμου σχετικά με το φαινόμενο του ταμπού της αιμομιξίας, δες αναλυτικά στο Cyrulnik Borris (1995) *Η Γέννηση του Νοήματος*. Κάτοπτρο., σ. 107-114

⁷³ «Ο Εαυτός» αποτελεί τον «κατοπτρικό εαυτό», έννοια που χρησιμοποίησε ο Cooley και επηρέασε τη θεωρητική σύλληψη του Mead για τον «Εαυτό». Οι όψεις του «αντικατοπτρικού εαυτού» είναι , σύμφωνα με τον Cooley α) η αντίληψη που έχουμε για τον τρόπο που μας βλέπουν οι άλλοι, β) η αντίληψη που έχουμε για το πως ο άλλος κρίνει την εμφάνισή μας και γ) μια μορφή εκτίμησης του «Εαυτού» μας, όπως είναι η περηφάνια ή η περιφρόνηση, μια διαδικασία αυτοπαράτηρησης και αυτοκρίσης, που αντανάκλα στην ουσία εκτιμήσεις των άλλων για μας.(δες σχ. Νόβα-Καλτσούνη Χ.,(1995) ό.π σ.211).

⁷⁴ Αναφέρεται σε Νόβα-Καλτσούνη Χ.(1995), ό.π σ.211.

⁷⁵ Για την έμφαση που έδινε ο Mead στο δημιουργικό ρόλο του ατόμου βλ. σχ. N.S. Timasheff-G.A. Theodorson (1983) ό.π σ.398. Επίσης δες Dubar C.(1998) ό.π σ.97.

γεννιέται με το «εμέ» αλλά είναι το αποτέλεσμα της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας, πράγμα που σημαίνει ότι οι «σημαντικοί άλλοι» (γονείς, δάσκαλοι,) συμμετέχουν στην διαμόρφωσή του. Επίσης διαμορφώνεται από το τρόπο που οι άλλοι βλέπουν το δρων υποκείμενο και κυρίως τον τρόπο που αυτό οφείλει να δράσει, έτσι ώστε να ανταποκριθεί στις προσδοκίες τους.⁷⁶

Για τον Mead το «εαυτό» αποτελείται από το «εμέ», που εκφράζει την κοινωνική του διάσταση και το «εγώ» που εκφράζει την ψυχική του. Το «εμέ», παρά τις διαφορές που τυχών συναντούμε στα διάφορα άτομα, ο παρατηρητής μπορεί να διακρίνει σε μια ορισμένη περίοδο επαναλαμβανόμενες κανονιστικές μορφές που μαρτυρούν την ύπαρξη κάποιας σταθερότητας του οργανωμένου «εαυτού». Το «εγώ» αποτελεί ένα μη προβλέψιμο τμήμα του «εαυτού»⁷⁷, στοιχείο που διαφοροποιεί τα άτομα μεταξύ τους. Επειδή το άτομο στη σχέση αλληλεπίδρασης με την κοινωνική πραγματικότητα ερμηνεύει διαφορετικά αυτή την πραγματικότητα ανάλογα με τις εμπειρίες του, στοιχείο διαφορετικό σε κάθε άτομο, το «εγώ» καλεί το «εμέ» αλλά και ανταποκρίνεται στο «εμέ». Μαζί και τα δύο συνθέτουν την προσωπικότητα, τέτοια που εμφανίζεται στην κοινωνική εμπειρία.

Ο εαυτός στην ουσία του είναι για τον Mead μια κοινωνική διαδικασία που εκτυλίσσεται μέσω αυτών των δύο φάσεων. Αν δεν υπήρχαν αυτές οι δύο φάσεις δε θα μπορούσε να υπάρχει συνειδητή ευθύνη και δεν θα υπήρχε τίποτα το καινούργιο στην εμπειρία. Το «εγώ» παρέχει την εξήγηση του δυναμικού και δημιουργικού στοιχείου της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Σε μια κατάσταση διαντίδρασεως η συμπεριφορά των ατόμων που μετέχουν σε αυτή δεν μπορεί ποτέ να προβλεφθεί εντελώς με βάση τη γνώση των κοινωνικών προσδοκιών. Η διαντίδραση είναι στη θεωρία του Mead μια δημιουργική διαδικασία και η ίδια η κοινωνία υπόκειται συνεχώς σε μεταβολή. Η κοινωνία οδηγεί στη δημιουργία του ατομικού εαυτού, το άτομο όμως δύναται με τη σειρά του να μεταβάλει την κοινωνία.⁷⁸

Το κοινωνικό υποκείμενο στη θεωρία του Mead διαθέτει μεγαλύτερο βαθμό αυτονομίας και δυνατότητας να δράσει διαφορετικά απ' ότι στην κανονιστική προοπτική των ρόλων, κάτι που κάνει τον Mead να αισιοδοξεί για την συμβολή

⁷⁶ Φαίνεται εδώ η επίδραση του Freud στη σκέψη του Mead, αφού και η αντίληψή του για το «εμέ» και το «εγώ» δύναται να παραλληλιστεί με τη σχέση «Υπερ-Εγώ» και «Εγώ» της φροϋδικής θεωρίας.

⁷⁷ Θα λέγαμε ότι παραλληλίζεται με τη σχέση του «Αυτό» με το «Εγώ» στη φροϋδική θεωρία.

⁷⁸ Βλ. σχ. N.S. Timasheff-G.A. Theodorson ό.π σ.400

του ατόμου στην κοινωνική μεταβολή και την εδραίωση της δημοκρατίας, όπου η εκπαίδευση θα έπαιζε αποφασιστικό ρόλο.⁷⁹

Για τον Mead άτομο και κοινωνική πραγματικότητα βρίσκονται σε μια διαλεκτική σχέση, μια κοινωνική πραγματικότητα που δύναται να επαναπροσδιοριστεί και να μεταβληθεί μέσα από τη σχέση αυτή, εφ' όσον οι κοινωνικές δομές εκλαμβάνονται ως προϊόν ερμηνείας και αλληλεπίδρασης των κοινωνικών υποκειμένων.

Για τη σχολή της «συμβολικής διαντίδρασης» τα πράγματα δε φέρουν εγγενείς σημασίες, αλλά αυτά αποκτούν τη σημασία τους κατά τη χρήση τους από τους ανθρώπους. Η σημασία ενός κοινωνικού αντικειμένου προκύπτει από τη συμβολική ερμηνεία των ανθρώπων που εμπλέκονται στη χρήση του και δεν μπορεί να είναι μια φορά και για πάντα διατυπωμένη. Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνική πραγματικότητα είναι θέμα ορισμού των υποκειμένων που την απαρτίζουν, άρα ευμετάβλητη και συνεχώς επαναπροσδιοριζόμενη.⁸⁰

Παρόμοια είναι και η θέση του E. Goffman ⁸¹, ο οποίος στη θεωρία του για τη «δραματουργική θεώρηση» δέχεται ότι τα άτομα αντιλαμβάνονται την κοινωνική πραγματικότητα όπως τους παρουσιάζεται μέσα από τα σύμβολα. Η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι οργανωμένη από μόνη της και η ατομική συμπεριφορά δεν έχει δικιά της εγγενή σημασία, αλλά αποκτά νόημα μόνο στα πλαίσια της ερμηνείας στην οποία την υποβάλλουν τα κοινωνικά υποκείμενα. Στη βάση αυτή της ερμηνευτικής διαδικασίας τα άτομα προσπαθούν να παρουσιάσουν την καλύτερη εικόνα του εαυτού τους, που νομίζουν ότι ανταποκρίνεται περισσότερο στις προσδοκίες των άλλων, έτσι ώστε να τους βοηθήσουν στην επίτευξη των στόχων τους.

Ο Goffman δανείζεται το ερμηνευτικό του πρότυπο από τον κόσμο του θεάτρου. Έννοιες όπως ηθοποιός, παράσταση, μάσκες, ρόλοι, σκηνικό, παράσταση και παρόμοια θεατρική ορολογία, του χρησιμεύουν για την ανάλυση της κοινωνικής συμπεριφοράς που αποκτά τη σημασία μιας θεατρικής παράστασης.

Σύμφωνα με τον E. Goffman, η κανονιστική προσέγγιση του ρόλου, όπως παρουσιάζεται μέσα από την παρσονική θεωρία, έχει εφαρμογή μόνο στα πλαίσια ολοκληρωτικών θεσμών (άσυλα, φυλακές, στρατώνες κλπ) όπου η

⁷⁹ Βλ. σχ. N.S. Timasheff-G.A. Theodorson ό.π σσ.400-401

⁸⁰ Η έννοια επομένως των προσπατούμενων στα λειτουργικά συστήματα, όπως διατυπώθηκε από τον Parsons, παραμένει εδώ χωρίς σημασία βλ. σχ. Νόβα-Καλτσούνη Χ.,(1995) ό.π σ.214.

⁸¹ . N.S. Timasheff-G.A. Theodorson ό.π σσ 406-410

δομή της εξουσίας είναι τέτοια ώστε δεν αφήνει στο άτομο κανένα περιθώριο ερμηνείας της κατάστασης αλλά είναι όλα εξαρχής προσδιορισμένα, με αποτέλεσμα τη σύμπτωση ορισμού και ερμηνείας του ρόλου.⁸²

1.4.4. Κριτική στη θεωρία της Συμβολικής Διαντίδρασης.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι η θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης συνετέλεσε σε μεγάλο βαθμό στην κατανόηση της διαμόρφωσης και εξέλιξης της προσωπικότητας στα πλαίσια ενός διαλόγου του ατόμου με το περιβάλλον του. Παράλληλα όμως επικρίθηκε, επειδή δεν έλαβε υπόψη της το ρόλο των κοινωνικών δομών στη διαδικασία αυτή. Αποσιώπησε τα θεσμικά και οργανωτικά σχήματα, καθώς και τις σχέσεις εξουσίας, που τις περισσότερες φορές όχι μόνον επηρεάζουν αλλά και καθορίζουν την ανθρώπινη δράση. Τα άτομα εμφανίζονται στα πλαίσια της θεωρίας αυτής ως ελεύθερα και ικανά να διαμορφώνουν την κοινωνική πραγματικότητα και τις μεταξύ τους σχέσεις.⁸³

Στο παράδειγμα που ο Cicourel⁸⁴ περιγράφει μεταξύ ενός κοινωνικού λειτουργού και ενός ανήλικου παραβάτη, που έχει εμπλακεί σε καυγά με χρήση βίας, ο εν λόγω επιστήμονας προκειμένου να ερμηνεύσει τη συγκεκριμένη πράξη θα κάνει χρήση μια σειράς στοιχείων από προσδοκίες και εμπειρίες από παρόμοιες καταστάσεις. Η συγκεκριμένη πράξη μπορεί να ορίζεται ως «καυγάς» ή «σωματική βλάβη» και να βοηθάει τον κοινωνικό λειτουργό, ή οποιονδήποτε άλλον εκπρόσωπο του επίσημου κοινωνικού ελέγχου να την εντάξει σε μια κατηγορία και ανάλογα να τη χειριστεί, αλλά για τον ίδιο τον ανήλικο η πράξη αυτή μπορεί να αποκτά μια εντελώς διαφορετική σημασία. Γι' αυτόν η πράξη θα πρέπει να οριστεί εντελώς διαφορετικά, για να αποκτήσει σημασία για το δικό του «εαυτό».

Θα πρέπει οπωσδήποτε να ληφθούν υπόψη και μια σειρά στοιχεία από την «περίσταση της πράξης», που ο κοινωνικός λειτουργός αφήνει απαρατήρητα, αφού πρέπει να περιοριστεί στο πλαίσιο που ο επίσημος κοινωνικός έλεγχος τού ορίζει. Οι κοινωνικές δομές δεν είναι πάντα θέμα υποκειμενικής ερμηνείας, αλλά αποκτούν πολλές φορές τη δικής τους ποιότητα και δυναμική χάρη στην

⁸² Goffman, E., *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and other Inmates*, Penguin Books 1968. Αναφέρεται σε Νόβα-Καλτσούνη ό.π σ. 214. Για μια κριτική στη θεωρία του Goffman, βλ. R. Sennett (1999) *Η Τυραννία της Οικειότητας*. Νεφέλη σ.56,57

⁸³ N.S. Timasheff-G.A. Theodorson ό.π σσ. 410-411

⁸⁴ Cicourel, A., *The Social Organization of Juvenile Justice*, New York-London- Sidney 1968. Αναφέρεται σε Νόβα-Καλτσούνη ό.π σ.216.

οποία αυτονομούνται από τους δημιουργούς τους και εμφανίζονται ως «προδομημένες πραγματικότητες».

Η βασική κριτική στη θεωρία των ρόλων εστιάστηκε στο γεγονός ότι αυτή παραγνωρίζει την ιστορική διάσταση της κοινωνικής μεταβολής και ιδιαίτερα τις σχέσεις εξουσίας που είναι άμεσα συνδεδεμένες με την έννοια των ρόλων. Για την θεωρία αυτή η κοινωνική μεταβολή ως συνολική διαδικασία χάνεται από το οπτικό πεδίο των κοινωνικών υποκειμένων, τα οποία οδηγούνται σε προσαρμογή στις «απαιτήσεις των ρόλων» και στην ιδιώτευση. Παρατηρείται μια αντιστροφή της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από τη θεωρία των ρόλων. Μια τέτοια αντιστροφή διαφαίνεται για παράδειγμα μέσα από την προσπάθεια να παρουσιασθούν οι ενδοοικογενειακοί ρόλοι (πατέρας, μητέρα, παιδιά) ως σημείο εκκίνησης και όχι ως αποτέλεσμα μιας κοινωνικής διαδικασίας.

Με τον τρόπο αυτό συρρικνώνεται η κοινωνική πραγματικότητα και στη σκηνή μένει μόνο το άτομο ως φορέας ενός ρόλου, που είναι ίδιο με τα άλλα άτομα, με μόνο στοιχείο διαφοροποίησής του από αυτά ένα διαφορετικό ρόλο. Δίπλα στο άτομο που κατέχει το ρόλο της γυναίκας στέκεται ένα άλλο ίδιο με το προηγούμενο, με μόνη διαφορά ότι το δεύτερο κατέχει το ρόλο του άνδρα, δίπλα στο φορέα του ρόλου του εργαζόμενου βρίσκεται ο φορέας ενός ρόλου εργοδότη κλπ. Πρόκειται για μια πλήρη θεατροποίηση της κοινωνικής ζωής, γεγονός που παθητικοποιεί πλήρως το άτομο, εμποδίζοντάς το να αναπτύξει οποιεσδήποτε ικανότητες που τυχών διαθέτει. Παράλληλα, αυτή η παθητικοποίηση των κοινωνικών υποκειμένων θα καθιστούσε αδύνατη κάθε δυνατότητα κοινωνικής μεταβολής, επειδή αενάως τα άτομα θα «έπαιζαν συνεχώς το ίδιο έργο».

Για τον R. Sennett⁸⁵ η εικόνα της κοινωνίας ως θεάτρου εξυπηρετεί τρεις ηθικούς στόχους. Α) Εισήγαγε την ψευδαίσθηση και την αυταπάτη ως θεμελιακά ζητήματα της κοινωνικής ζωής. Β) Απέσπασε την ανθρώπινη φύση από την κοινωνική δράση. Γ) Οι απεικονίσεις του κοινωνικού θεάτρου (*theatrum mundi*) αποτελούν απεικονίσεις της τέχνης που ασκούν άνθρωποι στην καθημερινή ζωή. Δεν μπορούμε κατά τον R. Sennett να βγάλουμε συμπεράσματα ασφαλή για την ανθρώπινη φύση από τις ενέργειες και πράξεις που εκτυλίσσονται στο κοινωνικό θέατρο, επειδή ο άνθρωπος ως ηθοποιός προκαλεί αίσθημα πίστης έξω από τις συνθήκες και τη χρονική στιγμή της παράστασης, πίστη που πιθανόν να μην εμφανιζόταν ποτέ. Τούτο σημαίνει ότι μέσω της διανομής των

⁸⁵ Sennett R.(1999) ό.π σ.55,56

ρόλων και το παίξιμο αυτών οδηγούνται τα άτομα να αναγνωρίζουν τον εαυτό τους και τους άλλους όχι όπως είναι, αλλά μέσα από αυτό που παίζουν, στην ουσία οδηγούνται σε μια ψευδαίσθηση της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ο Κ. Καστοριάδης αμφισβητώντας τις θέσεις των θεωριών που υποστηρίζουν ότι τα άτομα μαθαίνουν ή επωμίζονται κοινωνικούς ρόλους αναρωτιέται θέτοντας το ερώτημα: για να υπάρξουν ρόλοι θα πρέπει να υπάρχει έργο, αλλά ποιο έργο και ποιος το έγραψε; Συνέχεια θα δώσει την απάντηση ότι μόνο η ιστορικό-κοινωνική πραγματικότητα στη βάση πραγματικών γεγονότων είναι αυτή που καθορίζει τις σχέσεις των ανθρώπων και όχι απλά τα άτομα, όπως ψυχολογικές και ψυχαναλυτικές θεωρήσεις προσπαθούν να εξηγήσουν.⁸⁶

Στην εργασία μας αυτή λαμβάνουμε υπόψη μας την κριτική που ασκείται στις θεωρίες περί κοινωνικοποίησης στις οποίες στηρίζονται οι αναλύσεις γύρω από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Οι θεωρίες και ειδικότερα τα μοντέλα στη βάση των οποίων στηρίζονται οι ορισμοί της κοινωνικοποίησης επικρίνονται ως «συντηρητικά», επειδή προϋποθέτουν οι κοινωνικές αξίες, οι κοινωνικοί κανόνες να γίνονται άκριτα αποδεκτοί από τα κοινωνικοποιούμενα άτομα και έτσι οι αξίες θα πρέπει να αποτελούν το «σταθερό ιδεολογικό προσανατολισμό» προς τον οποίο πρέπει να προσανατολισθούν και να αποδεχθούν οι νέοι⁸⁷.

Η κριτική που ασκείται στα μοντέλα αυτά εξηγείται με το ότι εστιάζουν την προσοχή τους περισσότερο, στο πώς θα διατηρηθεί και θα λειτουργήσει το εκάστοτε κοινωνικό σύστημα και λιγότερο στην ανάπτυξη της ατομικής προσωπικότητας των ατόμων, τη δημιουργία του καινούριου και πρωτότυπου. Αναφέρονται μάλιστα ως «καταφατικά» και «κομφορμιστικά» μοντέλα κοινωνικοποίησης. Έντονη είναι η κριτική της «σχολής της Φρανκφούρτης» απέναντι στις δομολειτουργικές θεωρίες. Ειδικότερα ο J. Habermas δείχνει ότι τα μοντέλα αυτά καλλιεργούν στη βάση τους τη συντήρηση και τον κομφορμισμό, δηλαδή προσεγγίζουν τα άτομα ως παθητικούς δέκτες⁸⁸.

⁸⁶ Καστοριάδης Κ.(1985) ό.π σ. 506,508

⁸⁷ βλ. σχ. Μ. Δαμανάκη (1981),*Χειραφετική κοινωνικοποίηση*, περιοδ.«Σχολείο και Ζωή» τευχ. 2, σ. 54.

⁸⁸ βλ. J.Habermas, *Thesen zur Theorie der Sozialisation* (1968), Frankfurt a.m, ακόμη του ίδιου, *Kultur und kritik*. Αναφέρεται σε Πυργιωτάκη ό.π.. σελ.19. Επίσης. Δαμανάκη Μ (1981),ό.π 55

1.5 Η κοινωνικοποίηση ως διαδικασία ανάδυσης μορφών κοινωνικής και θρησκευτικής συνείδησης.

Μέχρι τώρα προσπαθήσαμε να παρουσιάσουμε τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης όπως αυτή προσεγγίζεται από της κλασσικές ψυχολογικές και κοινωνιολογικές θεωρίες. Στην ενότητα που ακολουθεί θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι άτομο και κοινωνία εμφανίζονται και μετασχηματίζονται ταυτόχρονα, γεγονός που μας επιτρέπει να ξεπεράσουμε τις παραδοσιακές θεωρίες κατά τις οποίες η καθεμιά έδιδε προβάδισμα είτε στο άτομο (ψυχολογισμός), είτε στη κοινωνία (κοινωνιολογισμός).

Το περιεχόμενο της λέξης «ανάδυση» προκύπτει από την προσπάθεια ορισμένων κοινωνικών επιστημόνων (ψυχολόγων, κοινωνιολόγων και πολιτικών επιστημόνων) να αντικρούσουν τις αντιλήψεις ορισμένων που υποστήριζαν το «δόγμα της ακινησίας»(fixistes-fixisme), της σταθερότητας του είδους, δόγμα που αναπτύχθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα ως αντίθεση στη θεωρία της εξέλιξης του είδους.(Harmonie preetablie του Leibniz)⁸⁹ Η προκαθορισμένη αρμονία προκύπτει από την αντίληψη του κλασσικού δημιουργισμού (κρεασινισμός) που υποστηρίζει ότι υπάρχει μια «προκαθορισμένη αρμονία μεταξύ οργανισμού και περιβάλλοντος σε έναν από πριν δημιουργημένο σχηματισμό «προσχηματισμό», που επιτρέπει στους οργανισμούς να ανταποκρίνονται σε κάθε κατάσταση βάζοντας σε κίνηση τις δομές τους.

Δημιουργημένο από ποιόν; Πότε; Για πιο λόγο; Αναρωτιόμαστε βάσει της σκέψης του Κ. Καστοριάδη. Οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα καθορίζουν σε τελευταία ανάλυση το κατά πόσο μια επιχειρούμενη προσέγγιση ξεκινά από υπερβατικές και μεταφυσικές αφετηρίες ή από καθαρά επιστημονικές, δηλαδή στη βάση παρατηρήσεων και αναλύσεων που στηρίζονται στον ορθό κριτικό λόγο.

Μέσα στα πλαίσια των σύγχρονων κοινωνιολογικών προσεγγίσεων η αντίληψη της «ανάδυσης» έρχεται για να αμφισβητήσει αυτές τις δογματικές προσεγγίσεις, επειδή δέχεται « τη δίχως αιτία και κανένα εκ των προτέρων

⁸⁹ Πιαζέτ Ζ.(1988)ό.π σ.22

σχέδιο απρόβλεπτη δημιουργία μιας εντελώς νέας μορφής ζωής και συνάμα υπόθεσης».⁹⁰

1.5.1. Οι σύγχρονες προσεγγίσεις της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας μέσω της οποίας αναδύονται συνεχώς τα κοινωνικά υποκείμενα, τα οποία δύνανται να σχηματίσουν μορφές κοινωνικής και θρησκευτικής συνείδησης.

Στις παραδοσιακές προσεγγίσεις η κοινωνικοποίηση εκλαμβάνονταν ως μια διαδικασία μάθησης μέσω της οποίας τα μέλη μιας κοινωνίας ή ομάδας αφομοιώνουν, εσωτερικεύουν σε μικρό ή μεγάλο βαθμό συνειδητά ή ασυνειδητά όλα εκείνα τα πολιτισμικά στοιχεία της κοινωνίας τους γενικά και του κοινωνικού στρώματος ειδικότερα, δηλαδή μαθαίνουν να εσωτερικεύουν όλες τις αξίες, τους κανόνες που ρυθμίζουν τις συμπεριφορές τους, μαθαίνουν επίσης την άσκηση των κοινωνικών τους ρόλων με βάση την κοινωνική τους θέση και γενικά μέσω της κοινωνικοποίησης συνιστούν και εκφράζουν τη δεδομένη κοινωνία ή ομάδα τους. Η μορφή αυτή μάθησης, πραγματοποιείται μέσα από την αλληλεπίδραση κατ' αρχάς ανάμεσα στα παιδιά και τους γονείς τους, στη συνέχεια μεταξύ ατόμων και ομάδων (παρέες συνομηλίκων, σχολείο, Μ.Μ.Ε κλπ) και έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία συγκεκριμένων τρόπων σκέψης και πράξης σε όλα τα επίπεδα. Τα άτομα και οι ομάδες συναναστρέφονται άλλα άτομα και ομάδες και αναπτύσσουν προσωπικές και διαπροσωπικές σχέσεις. Μέσω αυτής της συναναστροφής διαμορφώνονται συνειδητά ή ασυνειδητά συμπεριφορές και πρακτικές σύμφωνα με τις αξίες, τους κανόνες, τα πολιτισμικά στοιχεία της συγκεκριμένης ομάδας ή κοινωνίας.

Οι θεωρήσεις ⁹¹ όμως αυτές αντιμετωπίζουν το άτομο ως το όν εκείνο που έχει την ικανότητα μέσω των αισθήσεων, των εικόνων και των συνειρμών να συλλάβει την κοινωνική πραγματικότητα, η δε αγωγή, γινόταν κατανοητή ως μια διαδικασία μάθησης, ως μια συστηματική εκπαίδευση κατά την οποία τα άτομα έπρεπε απλώς να αποκαλύψουν καταστάσεις που ήδη υπάρχουν . Υπάρχουν όμως από πού; Ποιος τις δημιούργησε; Για ποιο λόγο; Ερωτήματα που στην ουσία τους έμεναν αναπάντητα, εκτός βέβαια από τις ιδεαλιστικές θεωρήσεις

⁹⁰ Βλ. σχ. Παπαρίζος Α.(2001) *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση*. Ελληνικά Γράμματα. σ.67 υπ.37. Επίσης σε Πιαζέ Ζ.(1998) ό.π σ.22-24, υπ.2.

που πρέσβευαν και πρεσβεύουν, μια υπέρτατη οντότητα με τη μορφή ενός «Θεού», ενός υπέρτατου όντος ή μιας πανίσχυρης κοινωνίας, η οποία συμπεριφέρεται ως πρόσωπο και δημιουργεί ως υπέρτατη αυθεντία βάσει ενός σχεδίου, τα άτομα και τον σύμπαντα κόσμο.

Οι εργασίες του J. Piaget κ.ά μας έδειξαν ότι το άτομο συλλαμβάνει τον εαυτό του τους άλλους και τον κόσμο γενικά μέσα και διαμέσου της διαλεκτικής δυναμικής σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ ατόμου, κοινωνικής ολότητας και Φύσης. Ο άνθρωπος κατανοεί κάτι, επειδή το έχει ανακαλύψει. Όπως χαρακτηριστικά έχει λεχθεί: «εφευρίσκοντας ο άνθρωπος κατανοεί». Ο Piaget μάς έδειξε ότι ο άνθρωπος γίνεται άνθρωπος, δηλαδή ον με νόηση και συνείδηση, επειδή μπόρεσε και συνεχίζει να μπορεί να κατασκευάζει τον κόσμο του και τον εαυτό του. Αυτό το επιτυγχάνει με το να κατασκευάζει νέες δομές με βάση τις δομές που υπάρχουν μέσα στον πραγματικό κόσμο. Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τον κόσμο και τον εαυτό μας, εάν δεν τον ανοικοδομήσουμε, εάν δεν επιφέρουμε αλλαγές στις σχέσεις που ήδη υπάρχουν μέσα στον κόσμο που μας περιτριγυρίζει. Καταλαβαίνω τον κόσμο σημαίνει ανασυνθέτω τον κόσμο, τον αφομοιώνω μέσα μου. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Piaget «ένα κουνέλι που τρώει χόρτο, δε γίνεται χόρτο, αλλά το χόρτο γίνεται κουνέλι».⁹²

Για τον Piaget η νοητική αφομοίωση είναι η δράση του οργανισμού πάνω στα αντικείμενα που τον περιβάλλουν, πράγμα που σημαίνει ότι άνθρωπος δεν υποτάσσεται παθητικά στο περιβάλλον, αλλά το τροποποιεί, επιβάλλοντας τη δική του δομή. « Τα άτομα στην καθημερινή τους ζωή δεν είναι μόνο αυτές οι παθητικές μηχανές που υπακούουν στους μηχανισμούς, καταγράφουν μηνύματα και αντιδρούν στα εξωτερικά ερεθίσματα, όπως τα εμφανίζει μια κοινωνική ψυχολογία της ισορροπίας, περιορισμένη στη συλλογή απόψεων και εικόνων. Αντίθετα κατέχουν τη φρεσκάδα της φαντασίας και την επιθυμία να δώσουν ένα νόημα στην κοινωνία και στο σύμπαν που είναι δικά τους».⁹³

Μάλιστα ο Γάλλος κοινωνιολόγος αντιλαμβάνεται τις προδιαθέσεις ως ένα σταθερά δομημένο σύστημα το οποίο λειτουργεί ως δομές δομούσεις (Structures structurantes), κάτι στο οποίο φαίνεται να αντιλαμβάνονται με ανάλογο τρόπο και οι T. Parsons και E. Shils.⁹⁴

⁹¹ Για μια εμπεριστατωμένη παρουσίαση και κριτική αυτών των θεωρήσεων δες Πιαζέ Ζ.(1988). *Η Ψυχολογία της Νοημοσύνης*. Καστανιώτη., σ.21-28.

⁹² Πιαζέ Ζ.(1988) ό.π, σ.17

⁹³ Moscovici Serge,(1976) *La psychanalyse, son image et son public*. PUF ό.π, σ.82.

⁹⁴ Paparizos A.(1987) ό.π σ.52.

Το σύνολο των συμπεριφορών, των τρόπων σκέψης και δράσης καθώς και τους τρόπους βάσει των οποίων ενεργούν σε κάθε περίπτωση τα άτομα στηρίζεται η κοινωνικοποίηση. Δεν πρόκειται για απλή μηχανική εκμάθηση κοινωνικών ρόλων, όπως την συνέλαβαν οι διάφορες θεωρίες των ρόλων, αλλά για μια συνεχή και δυναμική διαδικασία διαμόρφωσης προδιαθέσεων, τάσεων, κλίσεων, τρόπων σκέψης και πράξης, στην οποία τα νεαρά άτομα υπόκεινται καθ' όλη την διαδικασία της ζωής τους. Φυσικά η άσκηση των κοινωνικών ρόλων είναι κοινωνικά προσδιορισμένοι, με την έννοια ότι περικλείουν συμπεριφορές «τυποποιημένες». Το άτομο ασκώντας κοινωνικούς ρόλους συνειδητά ή ασυνείδητα εσωτερικεύει τις κοινωνικές επιταγές, τις οποίες προβάλλει σε κάποιο βαθμό στις προσεχείς του πράξεις. Οι ρόλοι αντιπροσωπεύουν τη θεσμισμένη κοινωνική κανονικότητα. Μέσω των ρόλων εσωτερικεύονται όλοι οι θεσμοί, σε μια κοινωνική πραγματικότητα στην οποία τα πάντα λειτουργούν μέσα από θεσμίσεις⁹⁵.

Όμως τα κοινωνικά υποκείμενα δεν προκύπτουν μέσω του απλού γεγονότος της απλής φυσικής γέννησής τους, αλλά μέσα και διαμέσου της διαλεκτικής τους σχέσης με το περιβάλλον. Για τον J. Piaget δεν υπάρχει στην αρχή ούτε υποκείμενο ούτε αντικείμενο, αλλά διαμορφώνονται και τα δύο μέσα από την ανθρώπινη πράξη, επειδή αυτή είναι το αρχικό εργαλείο συναλλαγής⁹⁶. Τόσο με το φυσικό όσο και με το ανθρωπογενές περιβάλλον, το κοινωνικό υποκείμενο διαμορφώνει τον κόσμο του, διαμορφούμενο ταυτόχρονα και το ίδιο.

Ο τρόπος που ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται και πράττει στην αντιπαράθεσή του με τη φύση, τον εαυτό του, τους άλλους και την κοινωνία αποτελούν τη βάση των οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών συνολικού χαρακτήρα δομών μέσα και διαμέσου των οποίων συγκροτείται ως ανθρώπινη και κοινωνική οντότητα⁹⁷. Η ανθρώπινη πράξη είναι σε τελική ανάλυση η ουσία της ανάδυσης τόσο του ανθρώπου, όσο και της κοινωνίας. Ο άνθρωπος διαμορφώνει την ουσία του μέσα και διαμέσου της πράξης του, πρωταρχικά απέναντι στη Φύση και στη συνέχεια απέναντι στη κοινωνία του. «Ο άνθρωπος έτσι είναι η μορφή της Φύσης που αποσχίστηκε, επειδή γνώρισε και γνώρισε, επειδή αποσχίστηκε⁹⁸». Η ανθρώπινη πράξη είναι αυτή που δίνει σε τελική ανάλυση

⁹⁵ Berger P.-Luckmann Th. (1996) *La construction sociale de la realite*. Armand Colin. σ.105-107

⁹⁶ Piaget J (1979) *Epistemologie Genetique*. PUF. σ. 12

⁹⁷ Παπαρίζος Α. (2001),ό.π σ.120,υπ.26.

⁹⁸ Παπαρίζος Α.(2001)ό.π σ.22.

υπόσταση στην ανθρώπινη διάσταση. Ο άνθρωπος δημιουργεί και ταυτόχρονα δημιουργείται μέσα από τη δράση του⁹⁹.

Ο άνθρωπος διαμορφώνει την ύπαρξή του μέσα από την πράξη του. Η Ιστορία του κόσμου δεν είναι τίποτα άλλο από την συνεχή εργασία των ανθρώπινων γενεών¹⁰⁰. Ο άνθρωπος είναι κοινωνικό προϊόν με την έννοια ότι δεν μπορεί να υπάρξει έξω από την κοινωνία, αναδύθηκε μέσα από την ταυτόχρονη δράση του να κατασκευάζει την κοινωνία του και να κατασκευάζεται από αυτήν¹⁰¹. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Κ. Καστοριάδης «Το κοινωνικό άτομο δεν φυτρώνει σαν ένα φυτό, δημιουργείται, κατασκευάζεται από την κοινωνία μέσα από μια βίαιη ρήξη με αυτό που ήταν η πρώτη κατάσταση της ψυχής του¹⁰²» εννοώντας τη Φύση που υπάρχει εντός του, όπως είναι οι ενορμήσεις, ροπές, αρχέτυπα, γονιδιακό πληροφοριακό υλικό που ενυπάρχουν με την βιολογική του γέννηση και με την οποία ιστορικό-κοινωνικά έχει έρθει σε μια διαρκή ρήξη, η οποία επήλθε μέσα και διαμέσου της Φύσης με την μορφή του ανθρώπου αφού «άνθρωπος είναι η «εκ-ρήξη» της Φύσης...η ζωή που μέσα της ψύχονται η «έκρηξη» και η «σχάση» και εγείρονται με τη μορφή της ψυχής»¹⁰³.

Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης σε τελική ανάλυση είναι η διαρκής ανάδυση μέσα στα πλαίσια τής εκάστοτε ιστορικό-κοινωνικής πραγματικότητας και που ιστορικά ήρθε σε ρήξη με την Φύση και εξαιτίας του γεγονότος αυτού συνεχώς αυτοδημιουργείται στην προσπάθειά της να δημιουργήσει τον κόσμο της. Το «κοινωνικό ριζικό φανταστικό», το «λέγειν» και «το πράττειν» των άλλων -για να μιλήσουμε με όρους του Καστοριάδη- είναι αυτό που βιαίως επιβάλλεται στο αναδυόμενο άτομο, έτσι ώστε να το «μεταλλάξει» σε κοινωνικό υποκείμενο. Αυτό συμβαίνει, επειδή η «αναδυόμενη ψυχή» δε δύναται από μόνη της να «εκκοινωνισθεί».(κοινωνικοποιηθεί) Για να επέλθει ο εκκοινωνισμός της η επέμβαση των άλλων καθίσταται αναγκαία, δηλαδή ο εκκοινωνισμός της «αναδυόμενης ψυχής» χρειάζεται την ιστορικά θεσμισμένη κοινωνία. Με άλλα λόγια η θέσμιση της κοινωνίας είναι ταυτόχρονα και θέσμιση του κοινωνικού ατόμου, δεν μπορεί να υπάρξει το ένα δίχως το άλλο.¹⁰⁴

⁹⁹ Μάρξ Κ-Ενγκελς Φρ.(χ.χ) *Η Γερμανική Ιδεολογία*. σ. 11-21.

¹⁰⁰ C. Wackenheim,(1963) *La Fallite de la Religion d' apres Marx* . PUF.σ. 213.

¹⁰¹ Marx K, *Manuscrit 1844 Sociales*. σ. 91.

¹⁰² Καστοριάδης Κ.(1985) *Η Φανταστική Θέσμιση της Κοινωνίας*. Ράππα. σ. 355

¹⁰³ Παπαρίζος Α. (2001) ό.π σ.21. Επίσης Καστοριάδης. Κ (1985) ό.π σ.397.

¹⁰⁴ Καστοριάδης (1985) ό.π σ.420,423.

Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης μεταξύ των άλλων φέρει σ' επαφή διαφορετικές γενιές με σκοπό οι νεότερες να συνεχίσουν την πολιτισμική εξέλιξη της κοινωνίας μέσω της οικειοποίησης της γλώσσας, του πολιτισμού και γενικότερα ολόκληρης της πολιτισμικής κληρονομιάς των παλαιότερων γενεών. «...Οι άνθρωποι αναδύονται και υπάρχουν ιστορικά, διότι αποκρυσταλλώνονται ως ζώντες τρόποι σκέψης και πράξης...Οι τρόποι αυτοί σκέψης και πράξης, μέσω των οποίων δημιουργούνται και υπάρχουν κάθε φορά, δεν είναι παρά εκείνοι των προγόνων τους. Τους ανακαλύπτουν στο σώμα, στη σκέψη και στην ψυχή τους, κυρίως από την εφηβεία και μετά, ως "δική τους φύση" και παράλληλα ως ιδιότητες και χαρακτηριστικά του ανθρώπου. Ζουν μέσα και διαμέσου των τρόπων αυτών, τους μεταβάλλουν ή τους απορρίπτουν, δημιουργώντας εν μέρει ή συνολικά νέους»¹⁰⁵

Επειδή είναι δύσκολο να μελετήσουμε την αποτελεσματικότητα της κοινωνικοποίησης αυτής καθ' εαυτής, την επιτυχία της τη συμπεραίνουμε μέσα από την συμπεριφορά των κοινωνικοποιούμενων υποκειμένων, που στην περίπτωση μας είναι οι νέοι. Άλλωστε το γεγονός αυτό είναι που συντείνει στην αναπαραγωγή της κοινωνίας και από την άλλη προκαλεί τον μετασχηματισμό της. (διαλεκτική κίνηση της ιστορίας)¹⁰⁶

Ένα βασικό χαρακτηριστικό της κοινωνικοποίησης είναι η δυναμικότητά της. Η κοινωνικοποίηση αρχίζει με τη γέννηση και τελειώνει με το θάνατο του ατόμου και τούτο, επειδή η ανάθεση και η άσκηση των ρόλων, οι κοινωνικές αξίες και οι κοινωνικοί κανόνες εξελίσσονται και τροποποιούνται στο χώρο και στο χρόνο, ειδικότερα μάλιστα, όταν συντελούνται δομικές αλλαγές στην κοινωνία. Για το λόγο αυτό οι απόψεις ορισμένων που θεωρούν την κοινωνικοποίηση ως φαινόμενο που αφορά την παιδική και εφηβική ηλικία είναι εσφαλμένη. Μέσα στα πλαίσια αυτά το άτομο μαθαίνει και αναθεωρεί τις απόψεις του μέχρι τα βαθιά του γεράματα.

Μια άλλη διευκρίνιση που κρίνουμε αναγκαία είναι η διαφορά που υπάρχει μεταξύ της κοινωνικοποίησης και της αγωγής, διαφορά δύσκολη να επισημανθεί και να εκφραστεί με σαφήνεια. Στην σχετική βιβλιογραφία, η αγωγή εκλαμβάνεται ως ενέργεια συνειδητή και σκόπιμη, ενώ η κοινωνικοποίηση γίνεται αποδεκτή κυρίως ως διαδικασία που απορρέει από τις σχέσεις,

¹⁰⁵ Παπαρίζος Α. (2001) ό.π σ.84.

¹⁰⁶ Παπαρίζος Α. (2001) ό.π σ. 85.

συνειδητές ή ασυνειδητες, ατόμων και ομάδων και κοινωνικού περιβάλλοντος, καθώς και τα βιώματα που προσκομίζουν τα άτομα από τις σχέσεις αυτές¹⁰⁷.

Για παράδειγμα η ασυνειδητή εκμάθηση της μητρικής γλώσσας από το παιδί μεταξύ των άλλων είναι μια κατ' εξοχήν διαδικασία κοινωνικοποίησης, γιατί η γλώσσα δεν είναι απλά ένα μέσο επικοινωνίας ή μάλλον, καθίσταται μέσο επικοινωνίας, επειδή έχει ιστορικά και κοινωνικά καταστεί όργανο κατηγοριοποίησης του κόσμου, απόδοσης νοήματος στα αντικείμενα, είναι ένας εσωτερικός λόγος που γίνεται εξωτερικός και προφορικός για τις ανάγκες της επικοινωνίας μας λέγει ο Boris Cyrulnik¹⁰⁸ και όχι μόνον. Ο Κορνήλιος Καστοριάδης αναφέρεται εκτενώς στο θέμα της γλώσσας ως «φάτις» δηλαδή ως φωνή, λόγος, ομιλία, πράγμα που σημαίνει ότι μέσω της γλώσσας θεσμίζονται άμεσα ή έμμεσα σημασίες, γεγονός που επιτρέπει μέσω του «λέγειν» και του «τεύχειν»¹⁰⁹ να οργανώνεται η σύνολη κοινωνία και μέσω αυτού να θεσμίζεται το κοινωνικό υποκείμενο¹¹⁰.

Στην δυνατότητα της γλώσσας να διαμορφώνει την πραγματικότητα της καθημερινής ζωής αναφέρονται και οι Peter Berger- Thomas Luckmann. «Η γλώσσα, μπορεί να οριστεί εδώ ως ένα σύστημα από φωνητικά σύμβολα αποτελώντας το πιο σημαντικό σύστημα συμβόλων της ανθρωπίνης κοινωνίας...Η αντικειμενικότητα της καθημερινής ζωής διασώζεται κυρίως στηριζόμενη στον γλωσσικό συμβολισμό. Η καθημερινή ζωή είναι πρώτα από όλα μια ζωή η οποία μπορεί και συνεχίζεται χάρη στη γλώσσα που μοιράζεται κανείς με τους όμοιους του. Μια ακριβής κατανόηση της γλώσσας λοιπόν είναι καθοριστική για κάθε κατανόηση της καθημερινής πραγματικότητας»¹¹¹

Επίσης το παράδειγμα της γλώσσας μάς βοηθά να κατανοήσουμε πώς η κοινωνία κοινωνικοποιεί τα μέλη της μέσω των θεσμών της, δίχως αυτό να γίνεται πάντοτε συνειδητά και προγραμματισμένα, πράγμα που σημαίνει επίσης ότι η διαδικασία της κοινωνικοποίησης είναι συστατικό στοιχείο της κοινωνίας και των ατόμων και δε δύναται να υπάρξουν κοινωνία και άτομα δίχως αυτή την καθοριστική διαδικασία. Η κοινωνία είναι μια ανθρωπίνη δημιουργία και έχει

¹⁰⁷ Herder-Verlag, Worterbuch der Padagogik, Freiburg 1977, Αναφέρεται σε Πυργιωτάκη Ι. ό.π σ. 29.

¹⁰⁸ Cyrulnik Boris (1995) ό.π σσ.11,114-123

¹⁰⁹ «Λέγειν» και «Τεύχειν» στον Καστοριάδη είναι αλληλένδετα, «Δεν υπάρχει λέγειν παρά μόνον εάν το τεύχειν και τα αποτελέσμά του είναι ήδη διαθέσιμα. Δεν υπάρχει τεύχειν, παρά μόνον εφόσον το λέγειν και τα αποτελέσμά του είναι ήδη διαθέσιμα» Καστοριάδης Κ.(1985) ό.π, σ.355.

¹¹⁰ Καστοριάδης Κ. (1985) ό.π σ.341-342,456,520).

¹¹¹ Berger P.-Luckmann Th. (1996) ό.π σ.55.

πάντοτε μια αντικειμενική υπόσταση. Ο άνθρωπος είναι μια κοινωνική δημιουργία. Αυτή η διαλεκτική σχέση μεταξύ ανθρώπου και κοινωνίας καθιστά εφικτή την ύπαρξη και του πρώτου αλλά και της δεύτερης¹¹².

Στη σημασία της γλώσσας ως πεδίου μέσα και διαμέσου του οποίου αναδύονται και δημιουργούνται ο άνθρωπος, η κοινωνία και η Φύση αναφέρεται ο Α. Παπαρίζος, ο οποίος γράφει «Όλα συμβαίνουν με τέτοιο τρόπο, ώστε θα μπορούσαμε να πούμε ότι η γλώσσα αποτελεί εκείνο το θεσμικό πεδίο δημιουργίας το οποίο εγείρεται ανάμεσα πρώτον στον άνθρωπο, στους άλλους και στη Φύση, δεύτερον, ανάμεσα στο σώμα, στην ψυχή και στο νου και, τρίτον, αναπόφευκτα ανάμεσα στο ασυνείδητο και στη συνείδηση»¹¹³.

Κάθε ατομική, συλλογική και κοινωνική πράξη περιλαμβάνει μέσα της τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Τούτο συμβαίνει, επειδή μέσω της μεταβίβασης των τρόπων σκέψης και πράξης, αξιών, νοοτροπιών στις νέες γενιές δύναται να διαιωνιστεί η κοινωνία και το άτομο. Η εσωτερίκευση αυτών των κοινωνικών πεποιθήσεων και επιταγών μέσα από την κοινωνική διαλεκτική επιτρέπει σε τελική ανάλυση την συνέχιση της κοινωνικής ύπαρξης τόσο της κοινωνίας όσο και των μελών της¹¹⁴.

Ταυτόχρονα μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης συντελείται και ο κοινωνικός έλεγχος. Αυτός είναι απαραίτητος, επειδή η ύπαρξη των κοινωνικών κανόνων, αξιών και ρόλων δεν αρκεί για να ωθήσει τα άτομα σε υιοθέτηση και τήρησή τους. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι το πέρασμα του ατόμου από το στάδιο της φύσης, στο οποίο βρίσκεται με την γένεσή του δε γίνεται από μόνο του. Η συνεχής κοινωνικοποίηση του κοινωνικού υποκειμένου είναι μια συνεχής, αδιάλειπτη, δύσκολη και οδυνηρή διαδικασία. Μάλιστα ο Α. Παπαρίζος αναλύει τη θέση σύμφωνα με την οποία το πέρασμα από την Φύση στον πολιτισμό αιώνες τώρα δεν έχει ολοκληρωθεί και ούτε πρόκειται να ολοκληρωθεί.¹¹⁵

Στηριζόμενοι στη θέση αυτή θα λέγαμε ότι και η διαδικασία της κοινωνικοποίησης είναι μια διαδικασία χωρίς τέλος, με την έννοια ότι όχι μόνον αρχίζει και τελειώνει με τη ζωή ενός ατόμου, αλλά κυρίως με το γεγονός ότι ποτέ

¹¹² Berger P.-Luckmann Th. (1996) σ.87.

¹¹³ Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ 22 υπ.2.

¹¹⁴ Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ 87.

¹¹⁵ «Το πέρασμα από τη Φύση στον Πολιτισμό δεν συντελέστηκε ποτέ. Από τότε που ο άνθρωπος δημιουργεί πολιτισμό, δημιουργώντας συνάμα αυτό που είναι, βρίσκεται μετέωρος ανάμεσα στα δύο, επάνω ακριβώς και μέσα στη ρήξη και το κενό που τα χωρίζει και τα συνδέει, και θα βρίσκεται πάντα στη θέση αυτή συνθέτοντας και όντας ταυτοχρόνως Φύση, Πολιτισμός και το ανεκπλήρωτο πέρασμα». Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ. 19 κ.ε.

δεν θα ολοκληρωθεί. Μονίμως τα άτομα θα υπολείπονται σε σχέση με την πλήρη αφομοίωση και εσωτερίκευσης των κοινωνικών επιταγών και ρόλων, επειδή ποτέ μια κοινωνία δε θα ολοκληρωθεί ως τέτοια, αφού από τη μια θα είναι σε «συνεχή ρήξη»¹¹⁶ με τη Φύση, τον εαυτό της και τα μέλη της, και από την άλλη τα άτομα, δηλαδή τα μέλη αυτής της κοινωνίας, θα βρίσκονται σε συνεχή ρήξη με την Φύση, τον εαυτό τους και την κοινωνία τους. Η δυναμική αυτή διαλεκτική κίνηση και η υπέρβαση που προκύπτει, αν προκύψει, είναι που κάνει τον άνθρωπο μονίμως να βρίσκεται σε συνεχή κοινωνικοποίηση και σε τελευταία ανάλυση να βρίσκεται συνεχώς σε κατάσταση ανταγωνιστική¹¹⁷ με τον εαυτό του, τους άλλους, τη κοινωνία του και τη Φύση.

1.5.2. Τα άτομα μέσω και διαμέσου της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας σχηματίζουν μορφές ατομικής και κοινωνικής συνείδησης

Ένας από τους στόχους μας είναι να δείξουμε τη συνάφεια που υπάρχει μεταξύ κοινωνικοποίησης και μορφών θρησκευτικής συνείδησης. Για να το επιτύχουμε αυτό θα πρέπει να προηγηθεί η σύνδεση κοινωνικοποιητικής διαδικασίας και μορφών κοινωνικής συνείδησης, επειδή η θρησκευτική συνείδηση¹¹⁸ αποτελεί μέρος της κοινωνικής συνείδησης. Στην προσπάθειά μας αυτή ξεκινήσαμε με την υπόθεση ότι κάθε μορφή συνείδησης αναδύεται και διαμορφώνεται μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης. Η ενασχόλησή μας με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης έχει σκοπό να δείξει τον καθοριστικό ρόλο της στη διαμόρφωση κάθε ατομικού και κοινωνικού συστήματος παραστάσεων, αντιλήψεων και μορφών σκέψης και πράξης, η οποία εξηγεί τόσο την ανάδυση (κοινωνικοποίηση) του ατόμου, όσο και της κοινωνίας μέσα και μέσω της δυναμικής διαλεκτικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ τους. Έτσι λοιπόν, πριν εστιάσουμε την προσοχή μας στην θρησκευτική συνείδηση, κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε πρώτα στην κοινωνική συνείδηση αφού δεχόμαστε ότι κάθε μορφή συνείδησης, άρα και η θρησκευτική, είναι κοινωνικό

¹¹⁶ Παπαρίζος Α. (2001) σ.84 κ.ε.

¹¹⁷ Η διαλεκτική αυτή σχέση μεταξύ ατόμων, κοινωνίας και φύσης που οδηγεί σε ενδεχόμενες υπερβάσεις εξηγεί κατά τη γνώμη μας της θεωρία των συγκρούσεων σε όλα τα επίπεδα και όχι στη βάση κάποιας ιστορικής νομοτέλειας ή βάση ενός «σχεδίου» όπως υποστηρίζουν ορισμένοι δογματικοί μαρξιστές.

¹¹⁸ Για τη Δομή και το περιεχόμενο της θρησκευτικής συνείδησης θα μιλήσουμε αναλυτικά πιο κάτω.

προϊόν, και όπως αναφέραμε, κάθε κοινωνικό προϊόν είναι το αποτέλεσμα της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ του ατόμου της κοινωνίας και της Φύσης.

1.5.3 Η κοινωνιολογική προσέγγιση του E. Durkheim

Δε θα μπορούσαμε να διαπραγματευτούμε το θέμα της κοινωνικής συνείδησης χωρίς να αναφερθούμε στον E. Durkheim, μιας και είναι ο πρώτος που αναφέρθηκε διεξοδικά στο θέμα. Μάλιστα η έννοια της «συλλογικής συνείδησης» είναι κάτι που απασχόλησε τον E. Durkheim, πράγμα που προκύπτει από το γεγονός ότι η συλλογική συνείδηση είναι ένα θέμα που το διαπραγματεύεται σε όλα τα έργα του.

Οι απόψεις του Durkheim για τη συλλογική συνείδηση προκύπτουν από την βασική θέση του σύμφωνα με την οποία το κοινωνικό όλον είναι «κάτι περισσότερο» από το άθροισμα των επί μέρους που το αποτελούν. Αυτό το κάτι περισσότερο το αποδίδει ως «συλλογική συνείδηση». Έχει υποστηρικτεί ότι οι απόψεις του για την συλλογική συνείδηση, από τότε που πρωτοδιατυπώνονται στο έργο του με τίτλο «Καταμερισμός της κοινωνικής εργασίας» και μετά, έχουν υποστεί μεταβολές.¹¹⁹

Αρχικά στη σκέψη του E. Durkheim η «συλλογική ή κοινή συνείδηση» ορίζεται σαν «το σύνολο των πεποιθήσεων και των αισθημάτων που είναι κοινά στον μέσο όρο των μελών της ίδιας κοινωνίας»¹²⁰ και αναφέρεται σε μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από την ομοιότητα των μελών της, τα οποία στερούνται ατομικότητας. Εδώ διατυπώνεται η πρωτοτυπία, η ιδιαιτερότητα και η υπερβατικότητα¹²¹ της συλλογικής συνείδησης. «Επειδή τα άτομα σχηματίζουν μια κοινωνία, καινούρια φαινόμενα δημιουργούνται, που έχουν σαν αίτιο τη συνένωση και επιδρώντας στις ατομικές συνειδήσεις, τις διαμορφώνουν κατά μεγάλο μέρος».¹²²

Επίσης στην εργασία του «Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου» αναφέρει. «Η ομάδα σκέπτεται, αισθάνεται, δρα τελείως διαφορετικά από ότι θα έκαναν τα μέλη της αν ήσαν μεμονωμένα. Αν λοιπόν ξεκινήσουμε από τα μεμονωμένα αυτά μέλη, δε θα μπορέσουμε να καταλάβουμε τίποτα από ότι συμβαίνει μέσα σε μια ομάδα».¹²³ Ο E. Durkheim στη συνέχεια συνέδεσε τη συλλογική συνείδηση με την ηθική κάνοντας παράλληλα μια τρίτη διάκριση της

¹¹⁹ Thimasef T. Theodorson G.A.(1983) *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*. Gutenberg. σ.191.

¹²⁰ Durkheim E.(1960) *De la Division du Travail*. PUF,σ.46.

¹²¹ Durkheim E.(1960)ό.π σ.46

¹²² Durkheim E. (1960) ό.π, σ.342.

¹²³ Durkheim E. (1978) *Οι Κανόνες της Κοινωνιολογικής Μεθόδου*. Gutenberg. σ. 74.

συνείδησης, πέρα από αυτή της συλλογικής και ατομικής. Διακρίνει τη «μέση» συνείδηση με το εξής σκεπτικό: «Ο μέσος άνθρωπος είναι πολύ μετρίας ηθικής...πώς μπορεί να δημιουργηθεί μια ηθική που να τον ξεπερνά σε τέτοιο βαθμό, αν αυτή δεν εκφράζει παρά τον μέσο όρο των ατομικών ιδιοσυγκρασιών; Αν εξαιρέσει κανείς την περίπτωση θαύματος, το περισσότερο δε θα μπορούσε να προέλθει από το λιγότερο. Αν η κοινή συνείδηση δεν είναι άλλο πράγμα από την πιο γενική συνείδηση, δεν μπορεί να υψωθεί πάνω από το επίπεδο του χυδαίου... Η ηθική δεν μπορεί να υπάρχει παρά μέσα σε μια συνείδηση. Αν δεν είναι σ' αυτήν του ατόμου, τότε λοιπόν είναι σ' εκείνη της ομάδας. Αλλά τότε πρέπει να παραδεχθεί κανείς πως η δεύτερη, αντί να συγχέεται με τη μέση συνείδηση, την ξεπερνά από όλες τις πλευρές>>¹²⁴ Επίσης αλλού αναφέρει πώς «η μέση συνείδηση είναι μέτρια τόσο από πνευματικής όσο και από ηθικής πλευράς. Η συλλογική συνείδηση αντίθετα είναι άπειρα πλούσια, αφού περικλείει όλο τον πολιτισμό».¹²⁵

Στην πορεία της σκέψης του E. Durkheim παρατηρούμε μια τάση να προσδώσει στην κοινωνία μέσω της συλλογικής συνείδησης ιδεαλιστικές ερμηνείες, παρότι αυτοχαρακτηριζόταν ως ορθολογιστής. Αντιλαμβάνεται τη συλλογική συνείδηση ως μια ανώτερη και άλλης ποιότητας ψυχική ζωή, διαφορετικής από την ατομική. Για αυτόν το κοινωνικό νοείται υπέρβαση του ατομικού, και τα κοινά ιδανικά που αποτελούν τη συλλογική συνείδηση (η οποία υπάρχει ανεξάρτητα από την ατομική), ωθούν το άτομο στην επιδίωξη μιας ανώτερης ποιότητας ζωής. Στο έργο του «*Les formes elementaires de la vie religieuse*» προσεγγίζει καθαρά ηθικολογικά την συλλογική συνείδηση. Η τελευταία εμφανίζεται ως εάν να ήταν η πηγή κάθε ορθολογικής σκέψης και κάθε αξίας και με την έμφαση που αποδίδει στην ιδανική όψη της κοινωνίας, φθάνει στην εξίσωση κοινωνίας και θρησκείας. Ενδεικτικά παραθέτουμε «Η πραγματικότητα την οποία παρουσίασαν με τόσες διαφορετικές μορφές οι μυθολογίες αλλά η οποία είναι το καθολικό και εσωτερικό αντικειμενικό αίτιο των ιδιότυπων αυτών συναισθημάτων από τα οποία αποτελείται η θρησκευτική εμπειρία, είναι η κοινωνία»¹²⁶

Επίσης σε άλλο έργο του αναφέρει «Πρέπει κανείς να επιλέξει ανάμεσα στο θεό και την κοινωνία. Δε θα εξετάσω εδώ τους λόγους που μπορούν να συνηγορούν υπέρ της μιας ή της άλλης λύσης, που είναι συναφείς... η επιλογή

¹²⁴ Durkheim E.(1978) ό.π σ.317.

¹²⁵ Durkheim E. στο *Annee Sociologique* t.xi σ.45.

¹²⁶ Durkheim E.(1991) *Les Formes Elementaires de la vie Religieuse*. Livre de Poche. σ.506.

αυτή με αφήνει αρκετά αδιάφορο, γιατί δε βλέπω στο θείο παρά την μεταμορφωμένη και συμβολικά νοούμενη κοινωνία».¹²⁷

Η θεωρία της συλλογικής συνείδησης, που αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο στη σκέψη του Durkheim και είναι παρούσα σε όλα τα έργα του, επέσυρε έντονη κριτική σε τρία βασικά σημεία της:

- α. στη θεώρηση περί υπερατομικότητας της συλλογικής συνείδησης,
- β. τη σταδιακή της ταύτιση με το θείο
- γ. την αποκλειστική αντίληψη της σαν μία και ποτέ σαν πολλές¹²⁸.

Πάνω στο θέμα της συλλογικής συνείδησης όπως την παρουσιάζει στα βιβλία του ο E. Durkheim, ο G. Gurvitch παρατηρεί ότι ο Durkheim υποστηρίζοντας την υπερ-ατομικότητα του συλλογικού ψυχισμού κάνει το ίδιο λάθος με τον G. Tarde, τον οποίο κατηγορεί. Αγνοεί δηλαδή τη διαλεκτική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις συλλογικές και τις ατομικές συνειδήσεις, επειδή βλέπει α) τη συλλογική συνείδηση να υπερβαίνει την ατομική, γιατί είναι πλουσιότερη και πληρέστερη, β) ότι η συλλογική συνείδηση υπάρχει πριν επηρεάσει το άτομο και γ) πως η συλλογική συνείδηση δε συνδέεται προς τη συνείδηση του μέσου όρου των ατόμων, που απαρτίζουν το σύνολο¹²⁹.

Συγκεκριμένα ο G. Gurvitch τονίζει αναφορικά με τις απόψεις του Durkheim: «προϋποθέτουν ότι οι τελείως μεμονωμένες ατομικές συνειδήσεις μπορούν να έλθουν μεταξύ τους σε επαφή ανεξάρτητα από οποιαδήποτε αναφορά στη συλλογική συνείδηση»¹³⁰, «προϋποθέτουν...ότι οι συνειδήσεις είναι ουσιαστικά κλειστές, κλεισμένες στον εαυτό τους»¹³¹. Τέλος ο Durkheim καταλήγει να συσχετίσει την συλλογική συνείδηση με τα κοινωνικά ιδεώδη, δεχόμενος ότι υπάρχει μεταξύ των δύο αμοιβαία σχέση. Τα κοινωνικά ιδεώδη δημιουργούν τη συλλογική συνείδηση και η συλλογική συνείδηση δημιουργεί με την σειρά της τα κοινωνικά ιδεώδη. Δηλαδή τα ιδεώδη πηγάζουν από την πραγματικότητα, αλλά την ξεπερνούν κατά πολύ. Η θρησκεία, το δίκαιο, η ηθική και η οικονομία είναι για τον Durkheim τα κύρια κοινωνικά συστήματα και είναι ταυτόχρονα και συστήματα αξιών και ιδεωδών. Τα κοινωνικά ιδεώδη αποτελούν την συλλογική συνείδηση που υπάρχει ανεξάρτητα από τις ατομικές αντιλήψεις¹³².

¹²⁷ Durkheim E.(1974) *Sociologie et Philosophie* . 4em edition. PUF σ.71.

¹²⁸ Gurvitch G.(1968) *La Vocation Actuelle de la Sociologie*. 2ος τόμος. PUF. σ1).

¹²⁹ Gurvitch G. (1968)ό.π σ.27). Επίσης δες Thimasheff T. Theodorson G.A.(1983) ό.π σ.194

¹³⁰ στο ίδιο σ.28.

¹³¹ στο ίδιο σ.29.

¹³² Thimasheff T. Theodorson G.A.(1983) ό.π σ.194.

Ο Emile Durkheim είχε δείξει ότι μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης διαμορφώνεται η «συλλογική συνείδηση», την οποία αποκάλεσε και ως τη «συνείδηση των συνειδήσεων». Ο Γάλλος κοινωνιολόγος μέσω της «συλλογικής συνείδησης» θέλησε να δείξει την ιδιομορφία και το συμβολισμό της κοινωνίας σε σχέση με τα άτομα που τη συγκροτούν. Συγκεκριμένα γράφει. «Το σύνολο των κατά μέσο όρο πεποιθήσεων και των κοινών αισθημάτων των μελών μιας και της αυτής κοινωνίας μορφοποιούν ένα δοσμένο σύστημα, που έχει τη δική του ιδιαίτερη ζωή. Μπορούμε να αποκαλέσουμε το σύστημα αυτό συλλογική συνείδηση ή κοινότητα. Αναμφισβήτητα δεν υπάρχει σαν ένα ενιαίο όργανο. Είναι από τον ίδιο τον προσδιορισμό της διάχυτη σ' όλη την έκταση της κοινωνίας. Παρ' όλα αυτά διαθέτει και ειδικά χαρακτηριστικά που τη μετατρέπουν σε μια ξέχωρη πραγματικότητα η οποία είναι ανεξάρτητη από τις ειδικές συνθήκες μέσα στις οποίες είναι τοποθετημένα τα άτομα. Οι συνθήκες παρέρχονται, εκείνη όμως παραμένει, αποτελεί τον ψυχικό τύπο της κοινωνίας»¹³³.

Ο E. Durkheim δέχεται δύο τύπους συνειδήσεων: την ατομική συνείδηση και τη συλλογική¹³⁴. Τη συλλογική συνείδηση αντιλαμβάνεται να απορρέει από τη σύνδεση (association) με τις ατομικές συνειδήσεις, κάτι που συμβαίνει όχι αυτόματα αλλά μέσα από μακρά στάδια. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Να γιατί η πρώτη ύλη κάθε συλλογικής συνείδησης είναι άμεσα συνδεδεμένη με το πλήθος των κοινωνικών στοιχείων»¹³⁵. Επίσης σε άλλο έργο του αναφέρει πως «δεν υπάρχει κοινωνία που δεν αισθάνεται την ανάγκη να διασφαλίσει και να ενισχύσει με τακτικές διακοπές τα συλλογικά συναισθήματα και τις κοινωνικές ιδέες που καθορίζουν τους δεσμούς και την ιδιαιτερότητά της»¹³⁶.

Αυτό που κάνει ο E. Durkheim στην προσπάθειά του να υπερασπιστεί τον αυτόνομο λόγο της κοινωνιολογίας έναντι της ψυχολογίας είναι να διαφοροποιεί τη συλλογική συνείδηση από την ατομική. Αυτό το αιτιολογεί ως εξής :«...Αλλά οι κατηγορίες της συλλογικής συνειδήσεως είναι άλλης φύσης από εκείνες της ατομικής, είναι παραστάσεις άλλου είδους. Η συλλογική νοοτροπία διαφέρει από την ατομική, έχει τους δικούς της νόμους».¹³⁷ Σε άλλο σημείο αναφέρει ότι τα κοινωνικά γεγονότα είναι «μια τάξη γεγονότων που εμφανίζουν πολύ

¹³³ Durkheim E. (1974) ό.π σ. 76

¹³⁴ Για την κριτική που έχει ασκηθεί στη θέση αυτή του E. Durkheim δες Paparizos A.(1987) ό.π σ.217 κ.ε Επίσης σε Gurvitch G.ο.π σ..., Επίσης σε Thimasheff ο.π σ. 191κ.ε

¹³⁵ Durkheim E, (1974) ό.π σ.45 κ.ε.

¹³⁶ Durkheim E. (1991) ό.π σ. 543.

¹³⁷ Ντυρκάιμ E,(1978) ό.π σ.52.

ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: συνίσταται σε τρόπους του δραν, του σκέπτεσθαι και του αισθάνεσθαι, εξωτερικούς σε σχέση με το άτομο και προικισμένους με μια δύναμη εξαναγκασμού, χάρη στην οποία του επιβάλλονται».

Στο σημείο αυτό θα συμφωνήσουμε με την κριτική που ασκεί ο Α. Παπαρίζος στη θέση του Durkheim, δηλαδή ότι δεν μπορεί να διαφοροποιηθεί η ατομική από την συλλογική συνείδηση. Κατά τον Α. Παπαρίζο η σκέψη του Ε. Durkheim πέφτει σε «μια αντίφαση μεταξύ δύο επιπέδων: α) ενώ σε επίπεδο μεθόδου η διαφοροποίηση του κοινωνικού από του ψυχολογικού θα μπορούσε να έχει κάποιο νόημα, β) σε επίπεδο πραγματικής ανάλυσης των φαινομένων ο διαχωρισμός δεν έχει θέση».¹³⁸

Μέσα στη σκέψη του Durkheim η συλλογική συνείδηση δεν συνιστά μια άλλη μορφή της ανθρώπινης συνείδησης.¹³⁹ Αυτό συμβαίνει γιατί η σκέψη του (Ε. Durkheim) διέπεται από δυϊσμό, δηλαδή από το έργο του προκύπτει ένας σαφής διαχωρισμός μεταξύ κοινωνικών φαινομένων και ατομικών, πράγμα που απορρέει από την αντίληψή του (Durkheim) ότι άτομο και κοινωνία στην ουσία είναι δύο «κόσμοι» διαφορετικοί.¹⁴⁰

Από όσα αναφέραμε για τις απόψεις του Ε. Durkheim σχετικά με τη συλλογική και ατομική συνείδηση μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η διαδικασία της κοινωνικοποίησης για τον Durkheim δεν μπορεί να είναι τίποτα άλλο παρά μια επιβολή των κοινωνικών θεσμών, κανόνων, αξιών, παραστάσεων της κοινωνίας στα μέλη της, γεγονός που σημαίνει ότι αντιλαμβάνεται το άτομο ως κάτι το διαφορετικό από την κοινωνία στην οποία αισθάνεται, δρα, πράττει, ως απλός δέκτης των κοινωνικών επιταγών. Παρότι φαίνεται να έχει συλλάβει το δυναμικό ρόλο του ατόμου έναντι των κοινωνικών επιταγών, αυτό φαίνεται όταν αναφέρει «το ότι οι κοινωνικές πεποιθήσεις και ενέργειες εισχωρούν έτσι μέσα μας από έξω, δε σημαίνει πως τις δεχόμαστε παθητικά και χωρίς να τις αλλοιώσουμε. Συλλογιζόμαστε τους κοινωνικούς θεσμούς, αφομοιώνοντάς τους, τους εξατομικεύουμε, τους βάζουμε λίγο –πολύ την προσωπική μας σφραγίδα και με τον τρόπο αυτόν τα διάφορα υποκείμενα προσαρμόζονται διαφορετικά στο ίδιο φυσικό περιβάλλον. Γι' αυτόν το λόγο ο καθένας μας διαμορφώνει σε κάποιο ποσοστό τη ηθική του, τη θρησκεία του, τον τρόπο της ζωής του. Δεν υπάρχει κοινωνικός ομοιομορφισμός που να μην ενέχει μια

¹³⁸ Paparizos A.(1987) *Contribution a une Apprehension du Rapport Enter Politique et Religion et l'Emergence du Christianisme*. These du Doctorat d' Etat. Universite de Droit, d' Economie et des Sciences Sociales de Paris II.-Sorbonne. σ.225 κ.ε.

¹³⁹ Paparizos A.(1987) ό.π σ.226

¹⁴⁰ Paparizos A. (1987) ό.π σ.227, επίσης υπ. 118).

ολόκληρη κλίμακα ατομικών αποχρώσεων, είναι όμως περιορισμένο το πεδίο των επιτρεπτών παραλλαγών, ανύπαρκτο ή πολύ μικρό στο κύκλο των θρησκευτικών και ηθικών φαινομένων, στον οποίο η παραλλαγή γίνεται εύκολα έγκλημα, είναι ευρύτερο σε ό,τι αφορά την οικονομική ζωή. Αλλά αργά ή γρήγορα ακόμα και σ' αυτή την τελευταία περίπτωση, συναντά κανείς κάποιο αζεπέραστο όριο».¹⁴¹

Γίνεται φανερή λοιπόν η αδυναμία του E. Durkheim, λόγω της δομολειτουργιστικής προσέγγισης των κοινωνικών φαινομένων που επιχειρούσε να κατανοήσει σε επιστημονικό επίπεδο, το πέρασμα από τη μη συνειδητή ψυχικό-βιολογική κατάσταση στην οποία βρίσκεται το άτομο με την γέννησή του στη διαμόρφωση-ανάδυση μιας συνείδησης μέσα και διαμέσου της συνεχούς αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμου κοινωνίας και φυσικού περιβάλλοντος, κάτι που έκαναν με επιτυχία οι θεμελιωτές της θεωρίας της γνωστικής ανάπτυξης και της επιστήμης της ηθολογίας.¹⁴²

Η διαφοροποίησή μας με τις θέσεις του E. Durkheim έγκειται στο γεγονός ότι η κοινωνική συνείδηση δεν επιβάλλεται απλά στα άτομα διαμορφώνοντας έτσι τις ατομικές τους συνειδήσεις μέσω της κοινωνικοποίησης και του κοινωνικού ελέγχου. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, θα έπρεπε να αναρωτηθούμε πώς προέκυψε η κοινωνική συνείδηση. Δηλαδή «η κοινωνία», ως μια ξένη προς τα άτομα οντότητα, γέννησε την κοινωνική συνείδηση ερήμην των μελών της; Αν ναι, με την έννοια ότι το «όλον είναι κάτι περισσότερο από το άθροισμα των μερών του», όπως θα υποστήριζε ο Durkheim, η απάντηση δεν μας ικανοποιεί, επειδή στην περίπτωση αυτή θα πρέπει η κοινωνία να εκληφθεί ως μια συμπαγής οντότητα, ως ένα πρόσωπο το οποίο αποφασίζει, ενεργεί και πράττει βάσει ενός σχεδίου. Ποιο σχέδιο όμως, από ποιον, τότε και για ποιο σκοπό εκπονήθηκε θα αναρωτηθούμε παραφράζοντας τον Κ. Καστοριάδη.¹⁴³

Παρατηρούμε ότι παρά τις ενδιαφέρουσες προτάσεις του E. Durkheim σε σχέση με τη σύλληψη της συλλογικής συνείδησης υποτίμησε¹⁴⁴ τον ατομικό παράγοντα με κίνδυνο να οδηγηθεί στις παρυφές ιδεαλιστικών αντιλήψεων,

¹⁴¹ Ντυρκάϊμ E.(1978) ό.π σ.59, υπ.6.

¹⁴² βλ. σχ. ό.π τις θέσεις επί του θέματος των: J. Piaget, D Denton., B. Cyrulnik., K. Καστοριάδη, Α. Παπαρίζου στις προηγούμενες αναφορές μας.

¹⁴³ Καστοριάδης Κ.(1985) ό.π σ.508

¹⁴⁴ Όπως είδαμε ο Durkheim δεν αγνόησε τελείως τον ατομικό παράγοντα, αλλά τον υποτίμησε ως προς τον καθοριστικό ρόλο που παίζει στην συνδιαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης, ίσως επειδή το κύριο μέλημά του την εποχή εκείνη, ήταν η διαφοροποίησή του από ατομιστικές προσεγγίσεις που η ψυχολογία του G. Tarde προσπαθούσε να επιβάλλει στην ερμηνεία τέτοιων φαινομένων.

όπου η εξήγηση για το πώς προκύπτει η κοινωνία και το παράγωγο αυτής η συλλογική συνείδηση να μη στηρίζονται γερά στη βάση μιας αυστηρής επιστημονικής επιχειρηματολογίας.

Η ύπαρξη πολλών μορφών ατομικών και συλλογικών συνειδήσεων τόσο στο χρόνο όσο και στο χώρο ιστορικά καταδεικνύουν ότι, για να υπάρχουν διάφορες μορφές συνείδησης, θα πρέπει να υπάρχουν διάφοροι παράγοντες που τις δημιουργούν. Αυτοί (οι παράγοντες) δεν μπορεί να είναι άλλοι από τις συνεχείς αλληλεπιδράσεις ατόμων και κοινωνικών ομάδων στα οικονομικά πολιτικά και πολιτισμικά πεδία, μέσα από την διαλεκτική σχέση που αναπτύξαμε στο κεφάλαιο περί κοινωνικοποίησης. Οι μορφές ατομικών και κοινωνικών συνειδήσεων αναδύονται ταυτόχρονα, όπως ταυτόχρονα αναδύονται άτομα και μορφές κοινωνικές οργάνωσης μέσα από τις συνεχείς αλληλεπιδράσεις μεταξύ ατόμων, κοινωνικών ομάδων και Φύσης.

Τα άτομα μέσω του ψυχικού¹⁴⁵ τους κόσμου, μέσω του ασυνείδητου κόσμου τους στην επαφή τους με τους άλλους και τη Φύση, συν-διαλέγονται δυναμικά με αποτέλεσμα να εμφανίζονται ταυτόχρονα ατομικές και κοινωνικές παραστάσεις, κανόνες και νοήματα, δηλαδή αναφύονται ταυτόχρονα μορφές συλλογικών και ατομικών συνειδήσεων, ως συστατικό στοιχείο της ατομικής και συλλογικής ανάδυσής τους.

Η θέση μας αυτή επιβεβαιώνεται από την ιστορία του ανθρώπου¹⁴⁶, μια ιστορία που βρίθεται από διαφορετικά σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης(διαφορετικές κουλτούρες, ιδεολογίες, κοσμοαντιλήψεις, θρησκευτικά δόγματα και δοξασίες κλπ) τα οποία είναι ταυτόχρονα το αίτιο και το αιτιατό των ατομικών παραστάσεων, αντιλήψεων, ιδεών, γνώσεων, κανόνων, νοημάτων και πρακτικών κάθε μορφής. Στο σημείο αυτό να διευκρινίσουμε ότι κάτω από την

¹⁴⁵ Για τον Κ. Καστοριάδη η πρωταρχική ανάδυση των παραστάσεων συντελείται μέσα και διαμέσου της ψυχής.» Η παράσταση δεν μπορεί να διαμορφωθεί παρά μέσα στην ψυχή και από την ψυχή...Η ψυχή είναι κάτι που μορφώνει, που δεν υπάρχει παρά μέσα και χάρη σ' αυτό που μορφώνει και όπως το μορφώνει. Είναι Bildung και Einbildung- μόρφωση και φαντασία- είναι ριζική φαντασία που προκαλεί την ανάδυση μιας«πρώτης» παράστασης από ένα τίποτα παράστασης, δηλαδή από το τίποτα». Καστοριάδης Κ.(1985) ό.π σ.398 και 400. Επίσης δες Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ.490 υπ.275,όπου αναφέρει» Η αναπαράσταση και οι παραστάσεις, θα λέγαμε συνοψίζοντας, αναδύονται μέσα και διαμέσου της ανάδυσης της ψυχής και αποτελούν το σημείο εκκίνησης και μόρφωσης του εγώ και αναπόφευκτα των μορφών συνείδησης.

¹⁴⁶ Σχετικά με την ποικιλία των θρησκευτικών κοσμοαντιλήψεων κλασσικές παραμένουν οι εργασίες των Eliade Μ(1981)*Πραγματεία πάνω στην ιστορία των θρησκειών*. Χατζηνικολή. Και σε πιο κοινωνιολογική οπτική των : Weber Μ (1971) *Societe et Economie*. Plon. Menschig G.(1954) *Sociologie Religieuse*. Payot.. Wach J.(1955)*Sociologie de la Religion*. Payot. Desroche H.(1972) *l' Homme et ses Religions*. Les editions du Serf.

δυναμική διαλεκτική σχέση μεταξύ ατόμου, κοινωνικών ομάδων και Φύσης δεν εκλαμβάνουμε καμιά μορφή ατομικής και κοινωνικής συνείδησης ως δεδομένη και αναγκαία¹⁴⁷. Όλα είναι δυνατά και ενδεχόμενα. Έτσι στο επίπεδο ανάδυσης των μορφών ατομικής και κοινωνικής συνείδησης τίποτα δεν είναι προδιαγεγραμμένο. Όλες οι μορφές συνείδησης¹⁴⁸ είναι πιθανές, επειδή προκύπτουν, όπως έχουμε ήδη τονίσει μέσα από μια διαρκή δημιουργία και αναδημιουργία.

Καταλήγοντας θα λέγαμε ότι κοινωνική και ατομική συνείδηση είναι το σύνολο των παραστάσεων, αντιλήψεων, ιδεών, γνώσεων που τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες συν-αποκτούν μέσα και διαμέσου της διαλεκτικής σχέσης τόσο μεταξύ τους όσο και με την Φύση μέσα και διαμέσου της πράξης τους. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρξει γνώση έξω από τη διαδικασία της ζωής, που από τη φύση της είναι μια καθεαυτή διαδικασία πράξης. Με σαφή τρόπο οι Κ. Marx- Fr. Engels αναφέρουν «...Οι ίδιοι οι άνθρωποι αρχίζουν να ξεχωρίζουν από τα ζώα μόλις αρχίσουν να παράγουν τα μέσα της ύπαρξής τους... Παράγοντας τα μέσα ύπαρξής τους οι άνθρωποι παράγουν έμμεσα την ίδια την υλική ζωή τους»¹⁴⁹. Στο ίδιο έργο τους αναφέρουν « Η παραγωγή των ιδεών, των παραστάσεων και της συνείδησης είναι πρώτα-πρώτα άμεσα και

¹⁴⁷ Κάτι που φαίνεται να κάνει η θεώρηση του κοινωνικού ντετερμινισμού, η οποία εκλαμβάνει την ιστορία ως αποτέλεσμα αναγκαίων σταδίων εξέλιξης κάθε κοινωνικού συστήματος. Τέτοια περίπτωση είναι και η μαρξιστική θεώρηση που αντιλαμβάνεται την ιστορία ως μια αναγκαιότητα που προκύπτει αποκλειστικά μέσα και διαμέσου της πάλης των τάξεων. Η θεώρηση αυτή δε μας εκφράζει επειδή ο παράγοντας της ταξικής πάλης είναι ένας από τους πολλούς που ενδεχομένως δύναται να επιδράσουν στις ιστορικές εξελίξεις. Ο παράγοντας θρησκεία, η πληθυσμιακή αύξηση, τα επιτεύγματα της επιστήμης, η τυχαιότητα είναι μερικοί παράγοντες που θα μπορούσαν (και ιστορικά έχει συμβεί όπως μας έδειξε ο Μ. Weber στην εργασία του Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού) να διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο στο ιστορικό γίνεσθαι.

¹⁴⁸ Για τον Α. Παπαρίζο υπάρχουν δύο μορφές συνείδησης η «πρακτική» και η «διαλεκτική». Η πρώτη καθίσταται προϋπόθεση για τον σχηματισμό της δεύτερης. Η πρακτική συνείδηση είναι μια «σιωπηλή συνείδηση», «είναι αυτονόητη, σιωπηλή» όπου το υποκείμενο δεν μπορεί να διαφοροποιήσει τη σκέψη και τη πράξη, οι οποίες υπάρχουν αλληλένδετες μας λείπει ο συγγραφέας εννοώντας ότι υπάρχει αυτονόητη, δίχως να παρατηρεί και να διαλέγεται με τον εαυτό της». Τη δεύτερη περιγράφει ως εξής: «διαλεκτική είναι η συνείδηση στη σύνθεση ή δομή της οποίας» υπ-άρχει» (sic) η αντίθεση, η σύνθεση και η συνεχής υπέρβαση, πρώτων της σκέψης και δεύτερον, της γνώσης της σκέψης» δηλαδή η διαλεκτική γνωρίζει, αλλά και επιχειρεί με τη συνεχή αντίθεση και σύνθεση των δύο διαστάσεων της που είναι η «πράξη της σκέψης» και η «γνώση της σκέψης» μέσα από την ανασυγκρότηση του εγώ να καταστήσει διαφανή κάθε διάσταση και δομική στιγμή του ανθρώπου. Να καταστήσει δηλαδή διαφανείς τις δυνάμεις του σώματος, τις διαστάσεις της ψυχής και τις δυνάμεις, τα μέσα και τις διαδικασίες του νου-σκέψης, όπως και τις μεταξύ τους σχέσεις». Παπαρίζος Α. (2001)ό.π σ.491-492

εσώτερα δεμένη με την υλική δραστηριότητα και τις υλικές σχέσεις των ανθρώπων, είναι η γλώσσα της πραγματικής ζωής... Η συνείδηση δεν μπορεί ποτέ να είναι άλλο πράγμα από το συνειδητό Είναι και το Είναι των ανθρώπων είναι το προτσές (sic) (διαδικασία) της πραγματικής τους ζωής...Απεναντίας είναι οι άνθρωποι εκείνοι που, αναπτύσσοντας την υλική παραγωγή τους και τις υλικές σχέσεις τους, μεταβάλλουν μαζί με τη δικής τους πραγματικότητα και τη σκέψη τους και τα προϊόντα της σκέψης τους»¹⁵⁰.

Ολόκληρη η ιστορία του ανθρώπινου γένους¹⁵¹ είναι συνεχείς πράξεις, οι οποίες προκαλούν μορφές ατομικών και κοινωνικών συνειδήσεων ως απόρροια των διαλεκτικών σχέσεων μεταξύ ατόμων, κοινωνικών ομάδων και του φυσικού περιβάλλοντος απέναντι στο οποίο βρίσκονται σε συνεχή ρήξη.¹⁵²

Τελικά καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι μεταξύ κοινωνικοποίησης και συνείδησης έχουμε αλληλεπιδράσεις, επειδή και μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης, έχουμε την ταυτόχρονη ανάδυση του ανθρώπου και της κοινωνίας σε μια συνεχή δυναμική αλληλεπίδραση. Αυτό δύναται να οδηγήσει στη δημιουργία κοινωνικών ατόμων με αισθήσεις, αισθήματα, νου, ψυχή τα οποία σε μια δυναμική αλληλεπίδραση με τους άλλους και τη Φύση διαμορφώνουν προδιαθέσεις, ικανότητες, τάσεις, ροπές, κλίσεις, παραστάσεις, αντιλήψεις, γνώσεις, με μια λέξη συνείδηση. Οδηγούν δηλαδή σε τρόπους σκέψεις και πράξεις, δημιουργούν κοινωνικούς θεσμούς και αντίστροφα, και όλα αυτά μέσα σε μια συνεχή δυναμική αλληλεπίδραση. Τούτο σημαίνει ότι η συλλογική συμβίωση διαμορφώνει και επιβάλλει πρότυπα συμπεριφοράς, τρόπους ατομικής και συλλογικής δράσης και γενικά τα στοιχεία εκείνα που θεμελιώνουν τη συλλογική και ατομική ταυτότητα¹⁵³ και επιφέρουν καταστάσεις

¹⁴⁹ Κ. Μαρξ- Φρ. Εγγκελς (χ.χ). Αναγνωστίδης, , ό.π σ.12

¹⁵⁰ Κ. Μαρξ-Φ. Εγγκελς (χ.χ) ό.π σ.18-19.

¹⁵¹ «Οι άνθρωποι έχουν ιστορία γιατί οφείλουν να παράγουν τη ζωή τους και οφείλουν να το κάνουν αυτό με τρόπο καθορισμένο. Αυτό συνδέεται με τη φυσική τους οργάνωση. Το ίδιο και η συνειδησή τους. Δες σε Μαρξ Κ., Εγγκελς Φ. *Η Γερμανική Ιδεολογία*. (χ.χ) Αναγνωστίδης, ό.π σ.28, υπ.1

¹⁵² Για την ρήξη ανθρώπου και Φύσης βλ Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ.22 κ.ε

¹⁵³ Αντιλαμβάνομαστε την ατομική και συλλογική ταυτότητα ως τον τρόπο που ένα άτομο ή ομάδα αντιλαμβάνεται τον εαυτό/της σε σχέση με τους «άλλους» και τη Φύση ως τον τρόπο αντίληψης που προκύπτει από τη διαλεκτική σχέση μεταξύ ατόμου, κοινωνικής ομάδας και Φύσης, στην οποία κάθε φορά το άτομο , κοινωνικές ομάδες και φυσικό περιβάλλον με τα οποία συν-εργάζεται ή αντι-παράκειται συν-διαμορφώνουν νοήματα, σχήματα αντιλήψεων και πράξεων» βάσει των οποίων διαφοροποιείται/ούνται ως οντότητα/τες με αποτέλεσμα να αποκτούν μορφές συνείδησης της ύπαρξής τους και της διαφορετικότητάς τους, τόσο μεταξύ τους, όσο και σε σχέση με άτομα άλλων κοινωνικών ομάδων ή όντων του φυσικού περιβάλλοντος. Με μια φράση η ατομική και συλλογική ταυτότητα είναι το αποτέλεσμα της

σχετικής κοινωνικής ισορροπίας, καταστάσεις που θα επιτρέψουν αφ' ενός στα κοινωνικά σύνολα να αποκτούν οντότητα και αφ' ετέρου διαμορφώνεται το κοινωνικό πεδίο στα πλαίσια του οποίου δύναται το άτομο να αναδύεται σε κοινωνικό υποκείμενο. Δηλαδή το κάθε άτομο μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης συν-διαμορφώνει στα πλαίσια της κοινωνίας του παραστάσεις, αντιλήψεις και τις ιδέες, που θα το οδηγήσουν σε μορφές επίγνωσης τόσο του κόσμου που το περιβάλλει όσο και του εαυτού του, με μια φράση τα άτομα μέσω και διαμέσου της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας αποκτούν μορφές ατομικής και κοινωνικής συνείδησης.

Με βάση τα όσα έχουμε ήδη αναφέρει μπορούμε να καταλήξουμε στην διαπίστωση ότι το να μελετάμε τις μορφές κοινωνικής συνείδησης είναι σαν να αναλύομαι την ζωή των κοινωνικών ατόμων και ομάδων, τους τρόπους που παράγουν, τους τρόπους που διαμορφώνουν σχέσεις σε οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό (θρησκευτικό) επίπεδο, επειδή όπως εύστοχα έχει λεχθεί, «δεν είναι η συνείδηση που καθορίζει τη ζωή, είναι η ζωή που καθορίζει τη συνείδηση».¹⁵⁴

Τελειώνοντας τη θέση μας όσον αφορά σχέση κοινωνικοποιητικής διαδικασίας και κοινωνικής συνείδησης καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η διαδικασία σχηματισμού μορφών ατομικής και κοινωνικής συνείδησης γίνεται ταυτόχρονα με την ανάδυση του ατόμου και της κοινωνίας μέσω και διαμέσου της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας. Η αλληλεπίδραση που παρατηρείται μεταξύ της κοινωνικοποίησης και των μορφών της ατομικής και κοινωνικής συνείδησης προκύπτει από τη δυναμική διαλεκτική σχέση μεταξύ ατόμων, κοινωνικών ομάδων και φυσικού περιβάλλοντος, και διαφοροποιείται σε σχέση με κάθε θεολογική¹⁵⁵ και ιδεαλιστική αντίληψη,¹⁵⁶ που δέχεται την ύπαρξη της

κοινωνικοποίησης. Σχ με το θέμα βλ. G. H. Mead *La socialisation comme construction d' une Identite Sociale dans et par la interaction ou la communication avec les autres*, σε C. Dubar ό.π σ.95. Φουκώ Μ. *Οι λέξεις και τα Πράγματα*. (μτφρ.Α. Τρουλιανού. Γνώση 1986 σ.98 κε. Επίσης σε Παπαρίζος Α. (2001) ό.π σ.277υπ.54, καθώς και σ.288κ.ε. Επίσης του ίδιου *Η Ταυτότητα των Ελλήνων, τρόποι προσδιορισμού και η επίδραση της ελληνικής Ορθοδοξίας* στο συλλογικό έργο («εμείς» και οι «άλλοι» αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα). ΕΚΚΕ 1999 σ.135, όπου υπάρχει πλούσια αναφορά στο θέμα. Επίσης σε Κ. Καστοριάδη(1985) ό.π σ.σ 350,429,499, επίσης σε Κυριακούλη Α.(2002). *Η Διαχείριση του Άλλου Διαμέσου του Λόγου της Ορθοδοξίας*. Διπλωματική εργασία. Πάντειο Πανεπιστήμιο. σ.32κε.

¹⁵⁴ Κ. Μάρξ-Φ. Εγγέλς ό.π (χ.χ) σ. 19.

¹⁵⁵ Βλ. τις θέσεις του «πατέρα» της σύγχρονης προτεσταντικής θεολογίας. Schleirmacher F. D. E (1934) *Discours sur la religion*. Aubier-Montagne σ, 281. Επίσης τις θέσεις του λουθηριανού θεολόγου Rudolf Otto στο έργο του Lemaitre A.A (1924) *La pensee religieuse de Rudolf Otto et le mystere de divin*. Droz. Όσον αφορά τους έλληνες ορθόδοξους θεολόγους βλ. σχ. Μαντζαρίδης Γ.(1990) *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*. Αφοι Κυριακίδη.

ατομικής και κοινωνικής συνείδησης ως κάτι προσδιορισμένο και καθορισμένο από δυνάμεις και οντότητες έξω από το άτομο και των σχέσεών του με άλλα άτομα, κοινωνικές ομάδες και φυσικού περιβάλλοντος.

Με μια φράση η συνείδηση, η κάθε μορφή συνείδησης, δεν είναι σε τελική ανάλυση μια εφ' άπαξ δοσμένη αντίληψη, γνώση, και παράσταση, αλλά συνεχείς παραστάσεις, ιδέες, αντιλήψεις, σημασίες και γνώσεις που αναδύονται συνεχώς μέσα και διαμέσου δυναμικών διαλεκτικών σχέσεων μεταξύ ατόμου, κοινωνικών ομάδων και φυσικού περιβάλλοντος. Τέτοιες σχέσεις αναπτύσσονται από τη μια στα πλαίσια κοινωνικών θεσμών όπως είναι της οικογένειας, του σχολείου και των Μ.Μ.Ε και από την άλλη στις καθημερινές προσωπικές και εξωθεσμικές αλληλεπιδράσεις ατόμων και ομάδων.

¹⁵⁶ Κλασσικό είναι το έργο του Κ. Μαρξ όπου αμφισβήτησε τη δυαδικότητα σώματος και πνεύματος βλ. σχ. Marx κ. *Manuscripts de 1844*. Επίσης δεξ Desroche H. *Marxisme et Religions*. PUF 1962. Επίσης Παπαρίζος Α.(2001)ό.π σ.480 κ.ε

1.5.4. Η Δομή, το περιεχόμενο και ο σχηματισμός των μορφών θρησκευτικής συνείδησης.

Αν μέσω της διαδικασίας κοινωνικοποίησης έχουμε συνεχή ανάδυση¹⁵⁷ του ατόμου και της κοινωνίας, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αυτό σημαίνει ότι έχουμε συνεχή ανάδυση της ατομικής και κοινωνικής συνείδησης, συνεπώς θα πρέπει να έχουμε συνεχή παραγωγή σχημάτων ατομικών και κοινωνικών, παραστάσεων (λεκτικών, ακουστικών, οπτικών), αντιλήψεων, σημασιών, γνώσεων και με μια φράση όλα αυτά που αποτελούν το περιεχόμενο της ατομικής και κοινωνικής συνείδησης.

Με βάση όσα έχουμε αναπτύξει μέχρι τώρα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι δεν υπάρχει μία μόνο ατομική και κοινωνική συνείδηση αλλά μορφές¹⁵⁸ ατομικής και κοινωνικής συνείδησης. Τούτο συμβαίνει, επειδή έχουμε συνεχή ανάδυση διαφορετικών σχημάτων αντίληψης, ιδεών και παραστάσεων τόσο σε ατομικό, συλλογικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο (από κοινωνία σε κοινωνία) μέσα και διαμέσου των ατομικών και συλλογικών πράξεων.

Επίσης μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι μορφές ατομικής και κοινωνικής συνείδησης είναι κοινωνικό προϊόν,¹⁵⁹ (αποτέλεσμα της διαλεκτικής σχέσης ατόμου, κοινωνίας και Φύσης, παίρνοντας αποστάσεις από κάθε ιδεαλιστική

¹⁵⁷ Υπενθυμίζουμε ότι την έννοια της ανάδυσης την αντιλαμβανόμαστε ως το συνεχές προϊόν της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης, επειδή μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης αναδύεται συνεχώς το κοινωνικό υποκείμενο άνθρωπος και η κοινωνία, με την έννοια ότι αποκρυσταλλώνονται τα σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης ως ένζυμα βιώματα εμπειριών και καταστάσεων του σώματος. Μέσω της ταυτόχρονης διαλεκτικής σχέσης ατόμου, κοινωνίας και Φύσης αναδύεται το σώμα, ο νους και η ψυχή δηλαδή συνεχώς δημιουργούνται αισθήσεις, αισθήματα, ικανότητες και ιδιότητες, γνώσεις και μορφές συνείδησης αυτών των καταστάσεων από την πλευρά του κοινωνικού υποκειμένου.

¹⁵⁸ Μορφές ατομικές και συλλογικές με την έννοια ότι κάθε άτομο και κάθε κοινωνία έχει ιστορικά διαπιστωθεί ότι μπορεί να αντιληφθεί και να σχηματίσει ποικίλες αντιλήψεις, σκέψεις και πράξεις. Η ύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών, ιδεολογιών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών συστημάτων μαρτυρούν το διαφορετικό τρόπο σκέψης και πράξης που ιστορικά διαμορφώνουν οι άνθρωποι ως κοινωνικά σύνολα. Σχ με το θέμα των ιστορικών μεταβολών των κοινωνιών δες, Godelier M(1988). *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*. Gutenberg τ α'. σ.27-28.

¹⁵⁹ Ότι η Συνείδηση είναι κοινωνικό προϊόν δες Κ. Μαρξ-Φ. Ενγκελς, ό.π. σ. 28. Για τη δύναμη της κουλτούρας να μετασχηματίζει την κληρονομικότητα δες Denton D (1995) ό. π., σ. 81.Επίσης δες, στο πρώτο μέρος αυτής της εργασίας τις αναφορές μας στους : Piaget J. Durkheim E, Καστοριάδη Κ., Παπαρίζο Α.,

αντίληψη¹⁶⁰ που διαφοροποιεί¹⁶¹ τον άνθρωπο σε σώμα και πνεύμα¹⁶² ως δύο ιδιότητες αυτόνομες και ανεξάρτητες (θεωρία της δυαδικότητας). Παρουσιάσαμε τη θέση κατά την οποία σώμα, ψυχή και νους αναδύονται ταυτόχρονα ως μια ολότητα μέσα και διαμέσου των σχέσεων με το ανθρωπογενές και φυσικό περιβάλλον.¹⁶³

Μπορούμε επίσης να καταλήξουμε στην εξής διαπίστωση: Μέσω και διαμέσου της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης πραγματοποιείται ο σχηματισμός μορφών ατομικής και κοινωνικής συνείδησης, πράγμα που σημαίνει ότι όσα αναφέραμε για την ανάδυση των μορφών ατομικής και κοινωνικής συνείδησης, αν τα μεταθέσουμε στο θρησκευτικό πεδίο, θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε τη διαδικασία ανάδυσης των μορφών θρησκευτικής συνείδησης, μιας και πρόκειται στην ουσία για την ίδια διαδικασία. Τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» που οι άνθρωποι μέσω της διαλεκτικής τους σχέσης με τους άλλους και τη Φύση¹⁶⁴ αναπτύσσουν σε σχέση με το θεό και τη θρησκεία, τόσο την δική τους, όσο και των άλλων αποτελούν το περιεχόμενο της θρησκευτικής συνείδησης.

Θα πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι η δυσκολία κατανόησης και ανάλυσης της συνείδησης (σ' όλες τις μορφές που αυτή παίρνει, όπως είναι η κοινωνική, πολιτική, οικονομική θρησκευτική, οικολογική κλπ) απορρέει από την ιδιαιτερότητα που τη χαρακτηρίζει. Συγκεκριμένα η συνείδηση είναι μια «μέθοδος γνώσης» στην οποία το γνωστικό αντικείμενο συνυπάρχει με το υποκείμενο της γνώσης, επειδή η προσέγγισή του γίνεται τόσο μέσα όσο και

¹⁶⁰ Ότι το φαινόμενο της συνείδησης μαζί με την έλλογη σκέψη ήταν το πιο αποτελεσματικό εργαλείο που τα έμβια όντα εφεύραν και συνεχώς βελτιώνει ο άνθρωπος στην εξελικτική του πορεία βλ. Denton D.(1995) *L' émergence de la conscience de l' animal a l' homme. Flammarion.* , σ.13,50,62,65,71,80,221,

¹⁶¹ Σχ. με το θέμα βλ. Denton D.(1995) ό.π σ.27,28. Επίσης ενδιαφέρον έχουν οι αναφορές του συγγραφέα για τις αναφορές του στον Πλάτωνα ως το κατ' εξοχήν εκπρόσωπο του διαχωρισμού μεταξύ σώματος και πνεύματος, ενώ τον Αριστοτέλη τον κατατάσσει στους εκπροσώπους της ολικής αντίληψης σώματος και πνεύματος. Βλ. σχ. σ 41

¹⁶² Η χρήση του όρου πνεύμα δεν έχει θέση στο επιστημονικό λεξιλόγιο. Το νόημά της πηγάζει από ιδεαλιστικές και θεολογικές αντιλήψεις, για να δηλώσει κάτι το άυλο, δηλαδή προϋποθέτει έναν κόσμο υλικό (κατώτερο) και έναν κόσμο άυλο (ανώτερο). Για μάς η χρήση του όρου **νους** δηλώνει την ανάδυση στον άνθρωπο της σκέψης μέσω και διαμέσου, από την μια ,της διαλεκτικής σχέσης σώματος, ψυχής και λόγου αλλά και της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ ανθρώπου , κοινωνίας και Φύσης. Βλ. σχ. τις θέσεις Παπαρίζου Α, Καστοριάδη Κ. κ.ά όπως τις αναπτύξαμε στο 1.4α παράγραφο του πρώτου μέρους.

¹⁶³ Βλ. τις αναφορές μας στους J. Piaget, K. Καστοριάδη και Α. Παπαρίζο ό.π.

¹⁶⁴ Σχετικά με τις πρώτες θρησκευτικές αντιλήψεις στη ιστορία του ανθρώπου σε σχέση με τη λατρεία των φυσικών δυνάμεων , (religion de la nature) Βλ. σχ. Desroche H (1962). *Marxisme et Religion* PUF, σ. 30,31 κ.ε

έξω από αυτό με κίνδυνο να τα εκλάβουμε ως ένα και το αυτό, πράγμα που δεν συμβαίνει, όταν γνωστικό αντικείμενο είναι η φύση, αφού η γνώση για τη φύση μένει έξω από τον άνθρωπο. Στην περίπτωση της συνείδησης το απλό γεγονός της γνώσης επιφέρει μια ουσιαστική αλλαγή στο γνωστικό αντικείμενο, τον άνθρωπο. Αυτή η μέθοδος γνώσης (αυτογνωσία) παρέχει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να κατανοήσει μέσα του κάτι που ήταν ήδη γνωστό σε λανθάνουσα κατάσταση. «Η συνείδηση είναι η εγνωσμένη αναγκαιότητα που ενυπάρχει στο αντικείμενο, εκφρασμένη μέσα από την αυτογνωσία του προσώπου, στην προσπάθειά του να κατανοήσει τον κόσμο. Χάρη στη συνείδηση του αντικειμένου-που μπορεί να είναι η φύση, η κοινωνία, η θρησκεία κλπ, καθώς και ο εσωτερικός κόσμος του ανθρώπου- ο άνθρωπος αποκτά μεγαλύτερη δύναμη, επειδή οι τυφλές μέχρι τότε δυνάμεις αφυπνίζονται στη συνείδησή του μετατρεπόμενες σε συνειδητά, ενεργά μέσα δράσης και πράξης»¹⁶⁵.

Για την πρωταρχική σύνθεση των στοιχείων που οδήγησαν στην ανάδυση μορφών συνείδησης αναφέρεται αναλυτικά ο Α. Παπαρίζος με την εξής διατύπωση:

«...Η έκρηξη σ' αυτό που ονομάζουμε Φύση με τη μορφή της ένζωσης υπόθεσης, με τη μορφή της ρήξης που είναι ταυτοχρόνως γνώση, η έκρηξη-γνώση που αναδύθηκε ως άνθρωπος, θέτει τη σύζευξη ζωής και γνώσης ως το ταυτόχρονα σημείο εκκίνησης των δύο μορφών θεσμικής ζωής που γνωρίζουμε: του ανθρώπου ως σκεπτόμενου όντος και της Φύσης ως ρέουσας και ανεξάντλητης τυφλής γονιμότητας. Η «ρήξη» στο ενιαίο σώμα της Φύσης και η «γνώση» δεν αποτελούν παρά ένα και το αυτό γεγονός, μέσα και διαμέσου του οποίου αναδύονται με μιας, και από εκείνη τη στιγμή συνεχώς, δυο πλήρως διακριτές μορφές ζωής: ο άνθρωπος και η Φύση. Η πρώτη αυτόνομη γνώση του ανθρώπου είναι η γνώση της ρήξης, η γνώση του αποχωρισμού της ζωής που ονομάσαμε άνθρωπο, από τη γυμνή ζωή που ονομάσαμε Φύση. Η πρώτη, δηλαδή γνώση είναι η ίδια η ρήξη, η αίσθηση της ρήξης, η γνώση ρήξης, η οποία "γνωρίζοντας-θέτοντας" αυτό που η ίδια είναι με ποικίλους και άδηλους καταρχήν τρόπους, αναδύεται ως σκεπτόμενο ον και στη συνέχεια ως άνθρωπος. ... Εάν έτσι έχουν τα πράγματα,... τότε αυτό που διαφοροποιεί τον άνθρωπο από τη Φύση είναι η μετατροπή σε γνώση της

¹⁶⁵ Βακαλιός .Θ (1986) *Είναι και Συνείδηση .Γνώση και Αλήθεια*. Gutenberg σ.91

πληροφόρησης που ενυπάρχει στη Φύση. Μετατροπή η οποία αναπτύσσεται σταδιακά και εξελίσσεται σε μορφές συνείδησης».¹⁶⁶

Οι αντιλήψεις, οι ιδέες, οι παραστάσεις που ενυπάρχουν ως συστατικά στοιχεία της συνείδησης, καθώς και η γνώση σε κάποιο βαθμό, της ύπαρξης και της κατανόησης τους, μας οδηγεί στην διαπίστωση ότι για να κατανοήσουμε τις μορφές θρησκευτικής συνείδησης των ανθρώπων, θα πρέπει να διερευνήσουμε από πότε και κάτω από ποιες ιστορικές συνθήκες και κοινωνικές σχέσεις μπορούν να αποδεχτούν ή να απορρίψουν έναν κάποιο θεό, έναν κάποιο δημιουργό του κόσμου, μια αφηρημένη αντίληψη του θεού, κ.λ.π. στη βάση κάποιων λογικών εξηγήσεων και επιχειρημάτων.¹⁶⁷

Το στοιχείο που χαρακτηρίζει κάθε μορφή θρησκευτικής συνείδησης είναι ένας ελάχιστος βαθμός ελεύθερης έλλογης σκέψης που ενυπάρχει εντός της, γιατί μόνο μέσα και διαμέσου της ελεύθερης έλλογης σκέψης μπόρεσε ο άνθρωπος στη διάρκεια της ιστορίας του να προσεγγίσει, να μελετήσει, να αναλύσει και ως κάποιο βαθμό να κατανοήσει το θρησκευτικό φαινόμενο ως οικουμενικό.¹⁶⁸ Θα λέγαμε καλύτερα, ότι οι μορφές θρησκευτικής συνείδησης (και κάθε μορφή συνείδησης) και η ελεύθερη έλλογη σκέψη σχηματίζονται στους ανθρώπους ταυτόχρονα, με την τη προσπάθειά τους να κατανοήσουν το θεό, τόσο τον δικό τους όσο και των άλλων.

¹⁶⁶ Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ 481-482 . Επίσης σχ. με το ίδιο θέμα δεσ Καστοριάδη Κ.(1993) *η ελληνική πόλις και η δημιουργία της δημοκρατίας*. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. Αθήνα. 1993, σ.37 Επίσης Καστοριάδης Κ(1999) *η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*. Ύψιλον, σ.20-24

¹⁶⁷ Δεν έχει και τόσο σημασία το περιεχόμενο των επιχειρημάτων αλλά κυρίως η διαδικασία του να στοχάζονται κριτικά πάνω σε αυτά τα θέματα. Δεν είναι τυχαία άλλωστε η θέση που πρεσβεύουν ορισμένοι θεολόγοι και ιδεαλιστές φιλόσοφοι (R. Otto, Fr. Schleiermacher ό.π) :ότι δεν υπάρχει θρησκευτική συνείδηση αλλά θρησκευτικό συναίσθημα, δηλαδή ότι η σχέση του ανθρώπου με το θεό είναι «έμφυτη», υπάρχει ως «εσωτερική εμπειρία» που δεν προκύπτει από το κοινωνικό γίνεσθαι, πράγμα που τους οδηγεί να καταλήξουν ότι το θρησκευτικό συναίσθημα ως ένα εντελώς ιδιαίτερο συναίσθημα δε δύναται να έχει θέση επιστημονικού αντικειμένου και ως εκ τούτου κάθε αμφισβήτηση, κριτική προσέγγιση της θρησκείας, της πίστης, του θεού κλπ δεν είναι μόνο ανέφικτη , αλλά συνιστά και θρησκευτικό αμάρτημα για τους πιστούς, γιατί μπορεί να θέσει σε αμφισβήτηση την «αυτονόητη»; ύπαρξη του θεού. Βλ. σχ. Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ.463-466. Στη βάση αυτής της λογικής το «πίστευε και μη ερεύνα» έρχεται από την «πίσω πόρτα». Στην εξέταση του θέματος αυτού θα επανέλθουμε στο β' μέρος της εργασίας μας, επειδή θεωρούμε ότι συνιστά μια απο τις αυταρχικές θέσεις του χριστιανισμού και ειδικότερα της ορθοδοξίας, μιας και αποβλέπει στην παρεμπόδιση άσκησης της κριτικής σκέψης σε θέματα φιλοσοφίας, ανθρώπινης ιστορίας, κοσμογονίας και κατ' επέκταση εμποδίζει το σχηματισμό θρησκευτικής συνείδησης, προβάλλοντας παράλληλα την άκριτη και παθητική υιοθέτηση του ορθόδοξου θρησκευτικού δόγματος στους μαθητές/τριες.

¹⁶⁸ Παπαρίζος Α. (2001) ό.π σ.496

Αυτό σημαίνει ότι καλούνται να αναρωτηθούν τι είναι θεός, ποιος θεός είναι αληθινός, παντοδύναμος, αθάνατος, δημιουργός των πάντων, ποια θα πρέπει να είναι η σχέση μαζί του, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, ποιες είναι οι παρεμβάσεις του στην ατομική, συλλογική πραγματικότητα, με ποιο τρόπο γίνονται αυτές οι παρεμβάσεις, για ποιο σκοπό, κάτι που ενδεχομένως δε θα έκαναν, αν παρέμειναν στις δικές τους θρησκευτικές παραστάσεις και αντιλήψεις¹⁶⁹, τις οποίες εξελάμβαναν συνήθως ως αληθείς και δεδομένες.

Με άλλα λόγια προκαλείται εκ των πραγμάτων ο απαραίτητος διάλογος τόσο με τις άλλες θρησκευτικές δοξασίες, όσο και με τις δικές τους δοξασίες, πράγμα που σημαίνει ότι δύναται ανά πάσα στιγμή να τεθεί σε αμφισβήτηση το εκάστοτε θρησκευτικό δόγμα. Κάθε μορφή διαλόγου όμως προϋποθέτει ύπαρξη ελεύθερων κοινωνικών υποκειμένων, γιατί μόνο ελεύθερα έλλογα σκεπτόμενα υποκείμενα είναι σε θέση να κρίνουν και ενδεχομένως να αμφισβητήσουν το λόγο της παράδοσής τους, το δικό τους και του άλλου. Το γεγονός άλλωστε ότι μόνο στις σύγχρονες κοινωνίες, αν εξαιρέσουμε τις αρχαιοελληνικές και ενδεχομένως τις ρωμαϊκές κοινωνίες λόγω της απουσίας της έννοιας της απόλυτης αυθεντίας,¹⁷⁰ η οποία δε διαλέγεται πραγματικά παρατηρείται το φαινόμενο της ανάδυσης μορφών θρησκευτικής συνείδησης.

Στις σύγχρονες κοινωνίες, για ιστορικούς λόγους¹⁷¹ μετά την αναγέννηση και κυρίως μετά τον διαφωτισμό διαμορφώθηκαν οι οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες που επέτρεψαν την ανάδυση ελεύθερων κοινωνικών υποκειμένων, έτσι ώστε ερχόμενοι σε ουσιαστική επαφή με άλλες κοινωνίες και

¹⁶⁹ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Παπαρίζος Α. «Η διαπίστωση παραδείγματος χάριν, ότι οι άνθρωποι άλλων κοινωνιών πίστευαν ή πιστεύουν στους θεούς τους με την ίδια η μεγαλύτερη ένταση από εκείνη με την οποία πίστευαν στο δικό τους το θεό οι χριστιανοί της Ευρώπης, αποτέλεσε ένα μεγάλο συνειδησιακό πλήγμα (σοκ) στο τρόπο με τον οποίο οι Ευρωπαίοι αντιμετώπιζαν το θεό τους, τη θρησκεία τους και τον πολιτισμό τους. Η αυτονόητα ανωτερότητα του θεού των χριστιανών και της θρησκείας τους κάποια στιγμή κατέρρευσε, δημιουργώντας τρομακτικές ρήξεις στις μορφές πρακτικής και διαλεκτικής συνείδησης των Δυτικών». Παπαρίζος Α (2001) ό.π σ.496 υπ.278. Στο θέμα της απόλυτης αυθεντίας ως ανασταλτικός παράγοντας σχηματισμού ελεύθερης έλλογης σκέψης και θρησκευτικής συνείδησης θα επανέλθουμε στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας.

¹⁷⁰ Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ.60 κ.ε, επίσης δεσ σ.459.

¹⁷¹ Θα ξεφεύγαμε από την προβληματική μας αν αναπτύσσαμε το θέμα αυτό. Για μια εμπεριστατωμένη ανάλυση του πώς η ανθρώπινη σκέψη κατάφερε να αποδεσμευτεί από τοικίλες δουλείες βλ. σχ. Παπαρίζος Α.(2001) σ.119 κ.ε,470κ.ε, κυρίως την παράγραφο»Η επιστήμη, η ελεύθερη έλλογη σκέψη και η πίστη».

πολιτισμούς, άρχισαν να απελευθερώνονται από μεταφυσικές προσεγγίσεις.¹⁷² Αυτή τους η επαφή με τα πολιτισμικά στοιχεία τόσο των αρχαιοελληνικών κοινωνιών μέσω των γραπτών κειμένων και αρχαιολογικών ευρημάτων όσο και των συγχρόνων μέσω κυρίως της ανάπτυξης του εμπορίου και των ΜΜΕ,¹⁷³ τους οδήγησε να στοχαστούν μεταξύ των άλλων και σε θέματα θρησκείας, θεού, πίστης, με αποτέλεσμα να αρχίσουν να αναθεωρούν τις μέχρι τότε θρησκευτικές τους αντιλήψεις, παραστάσεις και ιδέες και να παράγουν νέες. Η εκκοσμίκευση των κοινωνιών και η απο-ιεροποίηση¹⁷⁴ της Φύσης και του κόσμου ήταν το αποτέλεσμα αυτών των βημάτων που έκαναν οι δυτικές κοινωνίες παράλληλα με την ανάπτυξη των επιστημών.¹⁷⁵

Με άλλα λόγια για να υπάρξει κάποια μορφή θρησκευτικής συνείδησης, θα πρέπει παράλληλα να υπάρξουν κάποιες μορφές ελεύθερης έλλογης σκέψης. Με μια φράση, ανάδυση θρησκευτικής συνείδησης και ελεύθερης έλλογης σκέψης η μία προϋποθέτει την άλλη μέσω μιας διαλεκτικής συμπληρωματικότητας¹⁷⁶, κάτι που χαρακτηρίζει τη νεωτερικότητα¹⁷⁷. Για να υπάρξει όμως ελεύθερη έλλογη σκέψη, χρειάζεται να αναδυθεί το άτομο-υποκείμενο,¹⁷⁸ όπως τονίσαμε, το οποίο με τη σειρά του χρειάζεται

¹⁷² Δες σχ. Χορκχάιμερ Μ-Αντόρνο Τ.(1986) *η διαλεκτική του διαφωτισμού*. Ύψιλον σ. 19 . Κονδύλης Π.(1993) *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός* τ.β' σσ. 1,12,15 κε. Επίσης δες Παπαρίζος Α.(2001)ό.π σ.480.

¹⁷³ Βλ. σχ. Touraine Α.(1992) *Critique de la modernité*, Paris, Fayard, 1992 σ.240

¹⁷⁴ Κατά τον Α. Παπαρίζο απο-ιεροποίηση (απομάγευση) της Φύσης και εκκοσμίκευση των κοινωνιών σημαίνει κυρίως βασικές ρήξεις στους τρόπους σκέψης και πράξης των ανθρώπων λόγω της διάκρισης και του χωρισμού ανάμεσα : α) στον άνθρωπο, στον πιστό και στον πολίτη, β) στη θρησκεία και στην πολιτική, γ)στη θρησκευτική, στην οικονομική και στην πολιτική ηθική, δ)στην προσωπική ή οικογενειακή ζωή και στην επιχείρηση, ε) στην ανθρώπινη και στην θεϊκή δικαιοσύνη, στ) στην έλλογη αιτιακή σκέψη και στο θρησκευτικό λόγο, η) στο κράτος και στην Εκκλησία κ.ά. βλ. σχ. Παπαρίζος Α(2001)ό.π σ.473 υπ.256.

¹⁷⁵ Σχ. με την πορεία ανάδυσης της ελεύθερης επιστημονικής σκέψης που επέτρεψε τον σχηματισμό μορφών θρησκευτικής συνείδησης βλ. Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ.470 κ. ε Επίσης δες Weber Μ. *Η Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, σ. 91,102. Επίσης του ίδιου: *Economie et Société*, Paris, Plon, 1971 σσ.429-637.

¹⁷⁶ Βλ. σχ. Ζ. Γκυρβίτς, *Διαλεκτική και Κοινωνιολογία* Αναφέρεται στο Timasheff Ν.Σ.-Theodorson(1983) ό.π σ.457.

¹⁷⁷ Η ανάδυση του υποκειμένου και η συνεχώς ανασυγκροτούμενη έλλογη σκέψη αποτελούν μαζί με τις μορφές του ορθολογισμού τους δύο πόλους των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών κατά τον Α.Touraine . βλ. σχ Touraine Α (1992) ό.π. σ. 240. Επίσης για την ταυτόχρονη ανάδυση υποκειμένου και αντικειμένου δες Κ. Marx. *Manuscripts de 1844, Paris Sociales*, 1972 σ.89, επίσης,

J. Piaget *Les formes elementaires de la dialectique*. Galimard 1980.

¹⁷⁸ Για την ανάδυση του κοινωνικού υποκειμένου χρειάστηκε να κοπεί ο ομφάλιος λώρος που συνέδεε τον πρωτόγονο άνθρωπο με τις πρωτογενείς ομάδες του βλ. σχ. Desroche Η.(1962), ό.π σ.30.

πληροφόρηση και γνώση, για να δύναται να θέτει να ερευνά, να αμφισβητεί, να κρίνει και να δημιουργεί¹⁷⁹. Ο συλλογισμός αυτός μάς πηγαίνει κατ' ευθείαν στην ιστορική ανάδυση του ανθρώπου και τις σχέσεις του με τους άλλους και τη Φύση.¹⁸⁰

Πριν αναφερθούμε στη σχέση της θρησκευτικής συνείδησης και της ελεύθερης έλλογης σκέψης, ας θυμηθούμε μερικά βασικά σημεία που έχουμε ήδη αναφέρει. Η ιστορία της ανθρωπότητας ξεκινά ως μια έκρηξη της Φύσης, που εντελώς τυχαία και χωρίς κανένα σχέδιο πραγματοποιείται. Τόσο οι πρώτες μορφές ζωής που εμφανίστηκαν, όσο και η ανάδυση του σκεπτόμενου ανθρώπου ήταν μια πραγματικότητα που θα μπορούσε να μην είχε συμβεί. «Ο άνθρωπος είναι μια πιθανότητα της Φύσης, ένα ενδεχόμενο στη δυναμικότητα της...».¹⁸¹

Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε και με βάση τη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης¹⁸² μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η εμφάνιση του ανθρώπου ακολουθεί μια εξελικτική πορεία, όμοια με αυτή των άλλων μορφών ζωής έως ότου καταφέρνει να μετατρέψει την απλή πληροφόρηση που του παρέχει η Φύση σε γνώση, γνώση που σταδιακά μετατρέπεται σε συνείδηση, δηλαδή ο άνθρωπος συνειδητοποιεί ότι γνωρίζει. Όμως η ικανότητά του να μετατρέπει τα πάντα σε γνώση δεν αρκεί από μόνη της να τον οδηγήσει σε μορφές συνείδησης, αφού εκτός του ανθρώπου και στα έμβια όντα έχουμε μορφές γνώσεις¹⁸³, γνώσεις όμως που δεν μετατρέπονται σε μορφές συνείδησης ή καλύτερα την έχουν σε εμβρυώδη κατάσταση.¹⁸⁴ Για να σχηματιστούν αυτές χρειάζεται να σχηματιστεί η έλλογη κριτική σκέψη που θα οδηγήσει τον άνθρωπο να περάσει από την «πρακτική ή σιωπηλή συνείδηση» σε μορφές «διαλεκτικής συνείδησης»,¹⁸⁵ δηλαδή την ικανότητα της σκέψης να αναπτύξει παραστάσεις, ιδέες, εικόνες

¹⁷⁹ Για την αναγκαιότητα της κριτικής σκέψης στον άνθρωπο για την κατανόηση του εαυτού του, των άλλων και της Φύσης βλ Χορκχάιμερ Μ.-Αντόρνο Τ(1986). ό.π σ.31 κ.ε

¹⁸⁰ Για το θέμα αυτό βλ. στην παρούσα εργασία ό.π σ.71κ.ε

¹⁸¹ Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ .21

¹⁸² βλ. σχ. Νεκρασφ (χ.χ) *Κάρολος Δαρβίνος. Το έργο του . Η θεωρία της Εξέλιξης*. Αναγνωστίδη σ. 341,428,438

¹⁸³ Για την ικανότητα των πιθήκων να έχουν αντιληπτική«σκέψη» και«νοημοσύνη» βλ. Cyruulnik. Β. ό.π. σ. 73,74. Επίσης στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Denton D.(1995) ό.π σ.55,71,72

¹⁸⁴ Στο ίδιο. ό.π σ.24. Επίσης για το ίδιο θέμα δες, Παπαρίζο Α.(2001) ό.π σ.485, επίσης D. Denton (1995) *L ' emergence de la conscience, de l' animal a l' homme* .Paris , Flammarion, σ.24. Επίσης σε Touraine A. (1992) *Critique de la Modernite*, Paris, Fayard σ. 242-243.

¹⁸⁵ Για μια αναλυτική προσέγγιση της«πρακτικής» και της«διαλεκτικής συνείδησης» δες Παπαρίζος Α(2001) σ.480 κ.ε

που θα τον βοηθήσουν να συνειδητοποιήσει τον εαυτό του, τους άλλους και τη Φύση¹⁸⁶.

Σε τελική ανάλυση, αυτό που διαφοροποιεί τον άνθρωπο από τα υπόλοιπα έμβια όντα δεν είναι η κατασκευή του εργαλείου ούτε η ικανότητα επικοινωνίας¹⁸⁷, όπως πιστευόταν μέχρι πρόσφατα, αλλά η ικανότητα που ανέπτυξε ο άνθρωπος, στη διάρκεια της ιστορικής του εξέλιξης να προσδίδει νόημα¹⁸⁸ στα πράγματα, « Αυτό που διαφοροποιεί τον άνθρωπο από τα άλλα έμβια όντα...είναι προπαντός η απίστευτη ικανότητα του ανθρώπου να ενσωματώνει σημασίες»¹⁸⁹ και να σκέφτεται κριτικά.¹⁹⁰ Κάνοντάς το αυτό μετατρέπει τα αφηρημένα και α-νόητα πράγματα σε αντικείμενα με σημασίες, ¹⁹¹μία ικανότητα που διαμορφώνεται μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης. Έτσι λοιπόν η ικανότητα του ανθρώπου να παράγει συνεχώς νόημα και να το ενσωματώνει στα πράγματα-αντικείμενα του περιβάλλοντός του μέσα και διαμέσου της διαδικασίας της κοινωνικοποίησής του είναι που τον κάνει σε τελική ανάλυση άνθρωπο, δηλαδή τον διαφοροποιεί σε σχέση με τα άλλα έμβια όντα.

Μέσω λοιπόν της έλλογης σκέψης ο ώριμος¹⁹² άνθρωπος στην προσπάθειά του να προσεγγίσει και να κατανοήσει το θεό στην ουσία προσπαθεί να κατανοήσει, να αντιληφθεί και κατ' επέκταση να ερμηνεύσει τόσο τον εαυτό του,την κοινωνία, τη φύση όσο και το σύμπαντα κόσμο που τον περιβάλλει.

¹⁸⁶ βλ. σχ. παρούσα εργασία πργ. Δ16.π σ.71

¹⁸⁷ Cyrułnik. B,ό.π σ.118-119.

¹⁸⁸ Σχ.βλ. Καστοριάδης Κ.(1985)ο.π σ.450

¹⁸⁹ Cyrułnik. B .ο.π σ.75,121, Αναφερόμενος στην έννοια της έλλογης σκέψης γράφει συγκεκριμένα: «με έμφαση στην ικανότητά της να ενσωματώνει σημασίες στα πράγματα ,έτσι τα πάντα μπορούν να γίνουν σημεία, ένα πράγμα μπορεί να μεταμορφωθεί σε αντικείμενο με ιστορία, ένας θόρυβος μπορεί να οργανωθεί σε μουσική ή σε λέξη κλπ. Δηλαδή η δυνατότητα που παρέχεται να έχουμε πρόσβαση σε ένα κόσμο ολωσδιόλου απόντα. Όταν η ύλη ανάγεται στις ακριβείς διαστάσεις της συντονίζεται με το σύμβολο για να σχηματίσει το άυλο» (βλ. Boris Cyrułnik Η Γέννηση του νοήματος ό.π σελ.122).

¹⁹⁰ Κριτική σκέψη εννοούμε τη δυνατότητα να αμφισβητώ και να σκέπτομαι αφαιρετικά στο χωροχρόνο. Κανένα ζώο δεν μπορεί να ασκήσει κριτική στη σκέψη ενός άλλου ζώου μας πληροφορεί ο Β. Cyrułnik ό.π σ.119, ενώ ο J. Piaget (βλ. ό.π σ.24, 31) μας αναλύει ότι στο τέταρτο στάδιο των χειρισμών αφαιρετικής σκέψης δεν καταλήγουν κατ' ανάγκη όλοι οι άνθρωποι. Το ατομικό ιστορικό τους και το ανθρωπογενές και φυσικό περιβάλλον είναι καθοριστικοί παράγοντες για την εξέλιξή τους. Αυτό επιβεβαιώνει τη θέση ότι ο άνθρωπος και οι κοινωνίες θα βρίσκονται μόνιμως σε εξελικτική διαδικασία χωρίς ποτέ να ολοκληρωθούν. Παπαρίζος Α (2001) ο.π

¹⁹¹ βλ. σχ. Καστοριάδης Κ(1992) Ο *Ορυμματοποιημένος κόσμος*. Ύψιλον., σ.187

¹⁹² «Ανωριμότητα είναι η ανικανότητα να χρησιμοποιήσεις το νου σου χωρίς τη βοήθεια κάποιου άλλου» υποστηρίζει ο Καντ. Αναφέρεται σε Χορκχάιμερ Μ.- Αντόρνο Τ.(1986) *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού* Ύψιλον σ. 100.

Αυτό σημαίνει ότι η θρησκευτική συνείδηση είναι μια διαδικασία γνώσης μέσω της οποίας ο άνθρωπος, επιδιώκει να κατανοήσει τον εαυτό του, τους άλλους, το ανθρωπογενές και φυσικό περιβάλλον μέσα από μια δυναμική διαλεκτική σχέση.

1.5.5. Η ανάδυση του κοινωνικού υποκειμένου.

Ένα άλλο στοιχείο που είναι απαραίτητο για το σχηματισμό θρησκευτικής συνείδησης είναι και η ανάδυση του κοινωνικού υποκειμένου. Στην ιστορία της ανθρωπίνης σκέψης παρατηρούμε ότι οι προσπάθειες του ανθρώπου (μέσω και διαμέσου της κοινωνίας του πάντα και ποτέ μόνος) να ξεφύγει από τον μικρόκοσμο του εαυτού του, της μικρής του κοινωνικής ομάδας και του περιορισμένου φυσικού περιβάλλοντος στο οποίο κινούνταν, τον οδήγησαν στο να ανακαλύψει ότι η φύση και γενικά οι δυνάμεις που τον φόβιζαν, τον απειλούσαν αλλά και τον συντηρούσαν¹⁹³ δεν ήταν έξω και μακριά από αυτόν αλλά υπήρχαν και μέσα του. Ο άνθρωπος στο πέρασμά του στη νευτερικότητα γίνεται κοινωνικό υποκείμενο μέσω και χάρη της πληροφόρησης που παίρνει από τη Φύση, την οποία μετατρέπει σε γνώση που γίνεται στη συνέχεια συνείδηση του γεγονότος ότι πράγματι γνωρίζει ό,τι γνωρίζει. Το πώς προκύπτει αυτό ο A. Touraine το εκφράζει ως εξής: « Η νευτερικότητα θριαμβεύει, όταν ο άνθρωπος, αντί να ζει μέσα στη φύση, αναγνωρίζει τη φύση μέσα του. Δεν υπάρχει παραγωγή υποκειμένου, παρά στο βαθμό που η ζωή ανθίστανται στο άτομο, και αντί να εμφανίζεται ως ο δαίμων που θα πρέπει να εκδιωχθεί, γίνεται αποδεκτή ως libido ή σεξουαλικότητα, και μετατρέπεται ...σε προσπάθεια να κατασκευάσει εκτός από την πολλαπλότητα των βιωμένων χώρων και χρόνων την ενότητα ενός προσώπου. Το άτομο δεν είναι παρά η ιδιαίτερη ενότητα, στην οποία εμπλέκονται η ζωή και η σκέψη, η εμπειρία και η συνείδηση. Το υποκείμενο είναι το πέρασμα από το αυτό (ca) στο εγώ (je). Είναι ο ασκούμενος έλεγχος σ' αυτό που βιώνεται, ώστε να υπάρξει ένα προσωπικό νόημα και να μετατραπεί το άτομο σε δρών που επεμβαίνει στις

¹⁹³ Ενδεικτική είναι η πληροφόρηση που μας παραθέτει ο Godelier σχετικά με το γεγονός ότι η φυλή των Mputi θεωρεί τη Φύση, στη περίπτωση τους το γειτονικό δάσος, ως υπέρτατο όν, από το οποίο εξαρτάται πλήρως. σχ., Godelier M (1988) τ. α' ό.π σ.46

κοινωνικές σχέσεις μετασχηματίζοντάς τες, δίχως όμως ποτέ να ταυτιστεί πλήρως με κάποια ομάδα ή με κάποια συλλογικότητα.»¹⁹⁴

Η ανάδυση λοιπόν του κοινωνικού υποκειμένου¹⁹⁵ ως το αποτέλεσμα μιας ιστορικής και κοινωνικής εξελικτικής διαδικασίας εμφανίζεται ταυτόχρονα με τον σχηματισμό της ελεύθερης έλλογης σκέψης ως μια από τις πολλές μορφές που θα μπορούσε να είχε πάρει η σκέψη των έμβιων όντων, όπως αναφέραμε πιο πάνω. Η συγκρότηση του εγώ του κάθε υποκειμένου είναι συνυφασμένη με την συνείδηση του ατόμου-υποκειμένου ως ξεχωριστής προσωπικότητας¹⁹⁶ και επιτρέπει στο άτομο-υποκείμενο να σχηματίσει μορφές θρησκευτικής συνείδησης.

1.5.6.Ατομική και Κοινωνική Αυτονομία

Αυτονομούμαι σημαίνει ελέγχω τη Φύση και την κοινωνία, που υπάρχουν μέσα μου με την μορφή των ενορμήσεων, ροπών, τάσεων, όπως επίσης και οτιδήποτε μέσω της κοινωνικοποίησής μου έχει εισέλθει, ασυνείδητα, εντός μου ως αξίες, κανόνες και κοινωνικές παραστάσεις, γενικά ό,τι αποτελεί το κόσμο του ασυνείδητου, δηλαδή η αυτονομία... «είναι η κυριαρχία του συνειδητού πάνω στο ασυνείδητο»¹⁹⁷. Για τον Κ. Καστοριάδη αυτονομία είναι ο νόμος μου,

¹⁹⁴ Touraine A.(1992)ό. π σ. 242-243. Επίσης σε Παπαρίζο Α.(2001)ό.π σ.483.

¹⁹⁵ Στις πρωτογενείς κοινωνίες δεν υπάρχει άτομο ως υποκείμενο που έχει κάποια σχετική αυτονομία, σε οικονομικό, πολιτικό, πολιτισμικό και ψυχολογικό επίπεδο. Υπάρχει ως αναπόσπαστο μέρος ενός κοινωνικού όλου, υπάρχει το ΕΜΕΙΣ και οι ΑΛΛΟΙ. Το γεγονός αυτό μας εξηγεί γιατί δεν μπορούμε να διακρίνουμε μορφές θρησκευτικής συνείδησης στις κοινωνίες αυτές. Για την ανάδυση του υποκειμένου μέσω και διαμέσου μιας δραστηριότητας πάντα σε σχέση με κάτι, όπου το υποκείμενο υπάρχει στο βαθμό που θέτει ένα αντικείμενο βλ. Καστοριάδη Κ(1985) ό.π. σ.155,430 όπου ο συγγραφέας τονίζει το υποχρεωτικό πέρασμα από την«τριαδική φάση: υποκείμενο-άλλος, αντικείμενο» για τη διαμόρφωση του υποκειμένου ως καθοριστικό και υποχρεωτικό«επί ποινή θανάτου». Μάλιστα συνδέει ο Κ. Καστοριάδης αυτό το πέρασμα ως το πρώτο στάδιο κοινωνικοποίησης (εκκοινωνισμός της ψυχής) του ατόμου. Για την έννοια του υποκειμένου δεσ επίσης στο ίδιο σ.156 υπ. 33. Για μια ψυχαναλυτική προσέγγιση ανάδυσης του ανθρώπινου υποκειμένου βλ. Καστοριάδης Κ(1992) *Ο Θρυμματισμένος κόσμος*. Ύψιλον σ.171 κ.ε, επίσης σ.194κ.ε

¹⁹⁶ Συνείδηση της ανεξάρτητης προσωπικότητας δεν υπήρχε στις πρωτογενείς ομάδες. Στις ομάδες αυτές όλα άρχιζαν και τελείωναν μέσα και διαμέσου της ομάδας. Βλ. σχ. Desroche H.(1962)ό.π σ.33

¹⁹⁷ Καστοριάδης Κ.(1985) ό.π σ.150-151. Ο Καστοριάδης ξεκινώντας από τη φράση του S. Freud» Όπου ήταν Αυτό πρέπει Εγώ να γίνω» θεωρεί το Εγώ ως το συνειδητό μέρος του εαυτού, και το Αυτό ως αρχή και τόπο των ενορμήσεων, ενώ το Εγώ θεωρείται ως συνείδηση και θέληση που πρέπει να πάρει η θέση των σκοτεινών δυνάμεων που«μέσα μου» κυριαρχούν, δρουν για μένα. Σημειώνει ότι αυτή η φράση δεν πρέπει να εκληφθεί ως κατάργηση των ενορμήσεων ούτε απορρόφηση του ασυνείδητου , αλλά την αντικατάστασή

αντιτιθέμενος στη ρύθμιση από ένα ασυνείδητο που είναι ένας νόμος άλλος, ο νόμος ενός άλλου είτε αυτός είναι ο νόμος της Φύσης είτε της κοινωνίας. Στο ερώτημα για ποιον άλλον πρόκειται απαντά με τα λόγια του J. Lacan: «το ασυνείδητο είναι ο λόγος του άλλου», είναι σ' ένα βαθμό, το ίζημα των βλέψεων, των πόθων, των επενδύσεων, των απαιτήσεων, των προσδοκιών-των σημασιών που είχαν ως αντικείμενό τους το άτομο ήδη από τη γέννησή του αλλά και πριν, γι' αυτούς που το γέννησαν και το ανάθρεψαν»¹⁹⁸, δηλαδή τονίζεται η κοινωνική διάσταση του άλλου. Ο Καστοριάδης συνδέει την αυτονομία του εγώ με την ανάδυση του υποκειμένου που ακριβώς μέσω και διαμέσου της συνεχούς αντιπαράθεσης με το λόγο και τις πράξεις του άλλου «εργάζεται πάνω στον ίδιο τον εαυτό του»¹⁹⁹. Το εγώ της αυτονομίας για τον Καστοριάδη είναι σε τελική ανάλυση «η ενεργός και διαιυγής αρχή που αναδιοργανώνει συνεχώς τα περιεχόμενα, βοηθούμενη από αυτά τα ίδια τα περιεχόμενα, που παράγει μ' ένα υλικό και σε συνάρτηση με ανάγκες και ιδέες, οι οποίες είναι μείγμα αυτού που βρήκε να υπάρχει ήδη και αυτού που η ίδια παρήγαγε... Δεν πρόκειται... για μια εξ' ολοκλήρου εξάλειψη του λόγου του άλλου... γιατί ο άλλος είναι κάθε φορά παρών μέσα στη δραστηριότητα που τον εξαλείφει... Η ίδια η αλήθεια του υποκειμένου είναι πάντα μέθεξη σε μια αλήθεια που το υπερβαίνει, η οποία τελικά ριζώνει και ριζώνει το υποκείμενο μέσα στην κοινωνία και μέσα στην ιστορία, τη στιγμή ακριβώς που αυτό πραγματοποιεί την αυτονομία του».²⁰⁰ Φυσικά όταν μιλούμε για αυτονομία του υποκειμένου δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι μόνον στα πλαίσια μιας αυτονομημένης κοινωνίας δύναται να υπάρξει. Η ανθρώπινη ύπαρξη είναι μια ομαδική ύπαρξη²⁰¹, με την έννοια ότι δεν μπορεί τίποτα να υπάρξει εκτός του κοινωνικού

τους ως **αρχών λήψεως αποφάσεων**. Η αυτονομία θα είναι η κυριαρχία του συνειδητού πάνω στο ασυνείδητο.

¹⁹⁸ Καστοριάδης Κ.(1985)ό.π σ. 151. «Ο λόγος ο δικός μου» σημαίνει για τον Καστοριάδη έναν λόγο που είτε αρνείται το λόγο του άλλου, είτε τον αποδέχεται εν επιγνώσει», δηλαδή συνειδητά. Για τον Καστοριάδη το Εγώ στη φράση του S. Freud δεν πρέπει να εκληφθεί «όχι (ως ένα) τελειωμένο καθεστώς, αλλά ως μια ενεργός κατάσταση, όχι σ' ένα ιδανικό πρόσωπο που θα είχε γίνει ένα για πάντα καθαρό Εγώ, που θα διατύπωνε έναν αποκλειστικά δικό του λόγο... αλλά σ' ένα πραγματικό πρόσωπο, που δεν σταματά να ξανακοιτάει το κεκτημένο, το λόγο του Άλλου.... που δεν αφήνει να κυριευθεί από αυτά [τα φαντάσματα], εκτός και αν το θέλει. Δες στο ίδιο ό.π. σ.154

¹⁹⁹ Μέσω της πράξης (δραστηριότητας) το υποκείμενο αναδύεται. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «το υποκείμενο είναι επίσης δραστηριότητα. Όμως η δραστηριότητα είναι δραστηριότητα πάνω σε κάτι, διαφορετικά δεν είναι τίποτα. Συγκαθορίζεται συνεπώς από αυτό που λαμβάνει σαν αντικείμενο» βλ. σχ. Καστοριάδης Κ. (1985) ό.π σ.155

²⁰⁰ Καστοριάδης Κ.(1985) ό.π σ.157-158.

²⁰¹ Καστοριάδης Κ.(1992) ό.π σ.191κε

και ιστορικού πεδίου, είναι οι δεδομένες δομές, οι θεσμοί, κάθε υλική ή άυλη δημιουργία, «αυτό που δομεί, θεσμίζει, υλοποιεί»²⁰² τα υποκείμενα, τα μικρά ή μεγάλα κοινωνικά σύνολα. Με άλλα λόγια αυτονομία του κοινωνικού υποκειμένου δύναται να υπάρξει μόνο εκεί όπου υπάρχει κοινωνική αυτονομία.

Υπάρχουν τέτοιες κοινωνίες σήμερα; Και ποιο συγκεκριμένα η σύγχρονη ελληνική κοινωνία είναι αυτόνομη; Τη θέση μας στο ερώτημα αυτό θα την δώσουμε στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας. Εδώ απλώς θέλουμε να τονίσουμε ότι μόνο χάρη στην ύπαρξη μορφών κοινωνικής αυτονομίας δύνανται ορισμένα κοινωνικά υποκείμενα να οδηγηθούν σε μορφές ατομικής αυτονομίας και έτσι σε συνδυασμό με την κατάκτηση της ελεύθερης έλλογης σκέψης να σχηματίσουν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

1.5.7. Η ατομική αυτονομία και η ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη .

Αναφέραμε ότι η εκκοσμίκευση των κοινωνιών και η απο-ιεροποίηση της φύσης ήταν η αναγκαία συνθήκη ανάδυσης των πρώτων μορφών θρησκευτικής συνείδησης, επειδή οι άνθρωποι έπαψαν σταδιακά να ερμηνεύουν τον εαυτό τους και τον κόσμο που τους περιβάλλει ως ορατές ή αόρατες προσωποποιημένες δυνάμεις που τους καθόριζαν, και έπρεπε να τις λατρεύουν, για να χαίρουν της ευμένειάς τους. Τούτο ιστορικά συνέβη, επειδή λόγω κλιματολογικών, δημογραφικών και άλλων μεταβολών, όφειλαν, για να αντιμετωπίσουν τα νέα αυτά δεδομένα να μετατρέψουν τις νέες πληροφορίες και γνώσεις που έπαιρναν από ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον σε νέα σχήματα παραστάσεων, αντιλήψεων, σκέψεων και πράξεων, δηλαδή άρχισαν σταδιακά να διαφοροποιούν την ύπαρξή τους από τις προσωποποιημένες αυτές φυσικές ή μεταφυσικές δυνάμεις και να αποκτούν σταδιακά πίστη στον εαυτό τους και στις ατομικές και συλλογικές δυνάμεις τους. Για να συμβεί όμως αυτό θα πρέπει ο άνθρωπος να αναμετρηθεί με τη θρησκεία και την εκκλησία, που ως θεσμοί τον εγκλωβίζουν²⁰³ σε συγκεκριμένα «σχήματα αντιλήψεων, σκέψεων και πράξεων», καθοδηγώντας έτσι όλες τις δραστηριότητές του. Με άλλα λόγια θα έπρεπε να απελευθερωθεί από παραστάσεις, αντιλήψεις, και ιδέες που δεν μπορούσε να ελέγξει. Η απελευθέρωση του από μορφές αλλοτρίωσης²⁰⁴ στις οποίες ήταν

²⁰² Καστοριάδης Κ.(1985) ό.π σ.160

²⁰³ Για τον καταπιεστικό χαρακτήρα των θεσμών βλ. Καστοριάδης Κ. ο.π σ.161-162 υπ.41

²⁰⁴ βλ. σχ. Καστοριάδης Κ(1993)ό.π σ.36,38

εγκλωβισμένος ήταν το βήμα που έπρεπε να κάνει, για να αποκτήσει ανεξάρτητη κριτική σκέψη.

Όπως είδαμε η αναγέννηση και κυρίως ο διαφωτισμός προέκυψαν από την ανάγκη του να ερμηνεύσει τον εαυτό του, τους άλλους και τη Φύση στηριζόμενος περισσότερο στις δικές του δυνάμεις δίχως να χρειάζεται πλέον να εξαρτάται για την ερμηνεία και την κατανόηση του εαυτού του, των άλλων και του σύμπαντος κόσμου από τους εκπροσώπους των μεταφυσικών οντοτήτων²⁰⁵. Η σταδιακή απελευθέρωση από ξενώσεις²⁰⁶ παντός τύπου οδήγησε τον άνθρωπο της νεωτερικότητας προς την απόκτηση εμπιστοσύνης στη σκέψη του και την κριτική του ικανότητα. Με μια φράση άρχισε να γίνεται ώριμος.

Το θέμα της αλλοτρίωσης(ξένωσης) μας οδηγεί σε ένα άλλο στοιχείο που είναι απαραίτητο στον σχηματισμό της ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης και της θρησκευτικής συνείδησης. Πρόκειται για το στοιχείο της αυτονομίας του υποκειμένου.

Γιατί όμως υποστηρίζουμε ότι η αυτονομία του κοινωνικού υποκειμένου είναι μαζί με την ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη του οι αναγκαίες συνθήκες που θα του επιτρέψουν να διαμορφώσει μορφές θρησκευτικής συνείδησης;

Διότι μια στοιχειώδης ατομική αυτονομία είναι η τρίτη προϋπόθεση, η αναγκαία και ικανή συνθήκη με την οποία το ελεύθερο, έλλογο, κοινωνικό υποκείμενο δύναται να στοχάζεται, να κρίνει, να αμφισβητεί θρησκευτικά δόγματα, θεολογικές προσεγγίσεις και θρησκευτικές πρακτικές, έτσι ώστε να καταλήξει στη μερική ή πλήρη αποδοχή ή απόρριψη ενός θρησκευτικού δόγματος, ενός θεού ή θεών.

Πότε όμως ένα κοινωνικό υποκείμενο μπορεί να πει ότι είναι αυτόνομο; Ο Κ. Καστοριάδης απαντά: «...Μπορώ να το πω σε μια και μόνο περίπτωση: εάν μπορώ να πω διαυγασμένα και αυτοστοχαστικά, αυτοανακλαστικά ότι αυτός ο νόμος είναι επίσης δικός μου».²⁰⁷ Εξηγεί στη συνέχεια ότι αυτό δεν σημαίνει ότι ο καθένας μας επιδοκιμάζει αναγκαστικά το περιεχόμενο του, εφ' έσον «αρκεί να μου έχει δοθεί η δυνατότητα ενεργούς συμμετοχής στη διαμόρφωση και τη

²⁰⁵ Οι Μ. Horkheimer-Adorno Τ. Όσον αφορά το θέμα του διαφωτισμού αναφέρουν»Ανέκαθεν ο διαφωτισμός με την ευρύτερη έννοια της προοδευούσας σκέψης επιδίωκε να απελευθερώσει τους ανθρώπους από το φόβο και να τους κάνει κυρίαρχους... Το πρόγραμμα του διαφωτισμού ήταν η απελευθέρωση του κόσμου από τη μαγεία. Ήθελε να διαλύσει τους μύθους και να προσφέρει στη φαντασία την υποστήριξη της γνώσης» βλ. σχ. Χορκχάιμερ Μ.-Αντόρνο Τ.(1986) *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού* Ύψιλον σ.19.

²⁰⁶ Για μια εμπεριστατωμένη προσέγγιση της ξένωσης βλ. Καστοριάδη Κ.(1985) ό.π σ.160 κ.ε

²⁰⁷ Καστοριάδης Κ.(1990)ό.π σ.67

λειτουργία του νόμου. Ενώ φυσικά άμεση συμμετοχή όχι μέσω «αντιπροσώπων»...Αυτό προϋποθέτει φυσικά την πλήρη συμμετοχή ή την πλήρη και πραγματική δυνατότητα συμμετοχής όλων στη διαμόρφωση και λειτουργία των νόμων».²⁰⁸

Οι απόψεις αυτές του Κ. Καστοριάδη μας βοηθούν να κατανοήσουμε στο θρησκευτικό πεδίο ότι, εάν τα κοινωνικά υποκείμενα που έχουν αναπτύξει ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη δε δύνανται να αμφισβητούν τυχόν θρησκευτικές δοξασίες και δεν τους δίδεται παράλληλα η δυνατότητα να συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση και τη λειτουργία των θρησκευτικών δοξασιών, κανόνων, αντιλήψεων και πρακτικών, όπως επίσης, εάν δεν μπορούν να εκφράζονται ιδιωτικά και δημόσια σχετικά με θέματα θρησκείας, θεού, μυστηρίων συμμετέχοντας σε συζητήσεις, διαλόγους στη βάση της ισότητας και ισηγορίας τόσο μέσω των ΜΜΕ, (ηλεκτρονικών και έντυπων), στους χώρους εργασίας, σχολικούς και ακαδημαϊκούς χώρους, χωρίς αποκλεισμούς, φόβους κυρώσεων και ποικίλων επιπτώσεων τότε οι τυχόν μορφές θρησκευτικής γνώσης που ενδεχομένως θα προκύψουν υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να μην αποκρυσταλλωθούν σε καθαρά σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης, πράγμα που ίσως δεν τους επιτρέπει να σχηματίσουν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, επειδή, όπως έχουμε ήδη τονίσει, η έκφραση των συναισθημάτων, σκέψεων και πράξεων λειτουργούν διαλεκτικά, δηλαδή αναδύονται ταυτόχρονα μέσω και διαμέσου αυτής της διαλεκτικής σχέσης που τα χαρακτηρίζει και τα προσδιορίζει.

Στη δυνατότητα που δίδεται στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας στους ανθρώπους να συμμετέχουν ενεργά σε τέτοιες δραστηριότητες δίχως προβλήματα αποκλεισμού, λογοκρισίας και φόβου επιβολής ποινών, καθώς και πρακτικές άσκησης συμβολικής βίας (επιβολής θρησκευτικών δοξασιών) που ασκείται στους τρομοκρατημένους πιστούς και ιδιαίτερα στους μαθητές από την ορθόδοξη χριστιανική εκκλησία θα αναφερθούμε αναλυτικά στο β' μέρος της εργασίας μας, όταν θα αναπτύσουμε το θέμα της αυταρχικότητας της ελληνικής κοινωνίας και ιδιαίτερα αυτής που απορρέει από το δόγμα της ελληνικής ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας²⁰⁹.

²⁰⁸ στο ίδιο σ.68

²⁰⁹ Τα «σχήματα αντίληψης και σκέψης και πράξης» που δημιουργούν αλλά και αναδύονται από ένα χριστιανικό πολιτισμό που έχει ως βασικό συστατικό χαρακτηριστικό της φύσης του ,την απόλυτη αυθεντία, είτε με τη μορφή του χριστιανικού θεού, είτε της απόλυτης ιδέας του καλού, συνιστά τον βασικό ανασχετικό παράγοντα παρεμπόδισης της ανάδυσης, τουλάχιστον, της διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Τούτο προκύπτει απο το γεγονός ότι

Τελειώνοντας θα μπορούσαμε να πούμε, ότι οι μορφές θρησκευτικής συνείδησης δημιουργούνται, όταν έχουμε συνήθως το σύνολο ή μέρος των κάτωθι παραγόντων:

- της ανάδυσης του κοινωνικού υποκειμένου,
- του σχηματισμού ελεύθερης έλλογης σκέψης
- της ύπαρξης κοινωνικής και ατομικής αυτονομίας
- της εκκοσμίκευσης, εκλογίκευσης και απομάγευσης της κοινωνίας.

Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε πιο αναλυτικά τόσο στο δεύτερο όσο και στο τρίτο μέρος της εργασίας μας, όπου θα εξετάσουμε τα οικονομικά, πολιτικά και πολιτισμικά πεδία της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, στα οποία η αυταρχικότητα των δομών και των θεσμών της δεν επιτρέπουν εσωτερικά επεξεργασμένες, συνεπείς και συμπαγείς μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές του Λυκείου. Αυτό θα μας επιβεβαιώσει το τρίτο μέρος της εργασίας μας, στο οποίο θα παρουσιάσουμε την έρευνα πεδίου που πραγματοποιήσαμε σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 1453 μαθητών στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού των δημόσιων ελληνικών Λυκείων όλων των τύπων.

μια Απόλυτη Αυθεντία από την φύση της δεν διαλέγεται και δεν μετα-τρέπεται σε οτιδήποτε άλλο εκτός από αυτό που είναι, πράγμα που σημαίνει ότι η μόνη σχέση που μπορεί να έχει κάποιος μαζί της είναι είτε η πλήρης και συνειδητή άρνησή της είτε η τυφλή υποταγή και υπακοή . Σχ. βλ. Παπαρίζος Α(2001) σ. 532-533. Επίσης όσον αφορά την μη υποδούλωση της ελεύθερης έλλογης σκέψης σε νοητικά σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης μιας Απόλυτης Αυθεντίας στον πολιτισμό των αρχαίων Ελλήνων δες το Paparizos A.(1997) *Les*

1.5.8. Το «σχήμα αντίληψης, σκέψης και πράξης» θεός²¹⁰

Πριν προχωρήσουμε στην περαιτέρω ανάλυση της θρησκευτικής συνείδησης, κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε στο θεό και τη θρησκεία, επειδή πρόκειται για τα βασικά «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» μέσα και διαμέσου των οποίων η συνεχώς αναδυόμενη θρησκευτική συνείδηση των ατόμων καλείται είτε να γνωρίσει και να αποδεχτεί είτε να αμφισβητήσει και ενδεχομένως να τ' απορρίψει.

Έχει λεχθεί ότι αρχή κάθε ιδέας περί θεού είναι η πίστη των ανθρώπων σε πνεύματα,²¹¹ δηλαδή σε μη υλικές οντότητες που καθορίζουν τον κόσμο, από την πρωτόγονη κατάστασή του μέχρι σήμερα. Το φαινόμενο του ονείρου για μερικούς άλλους κατέστη η αιτία για να συλλάβουν οι άνθρωποι έναν κόσμο παράλληλο με αυτόν που ζούσαν, πράγμα που τους οδήγησε στην σύλληψη της ιδέας της ψυχής,²¹² που στην πορεία εξελίχθηκε στην ιδέα του θεού ή των θεών. Η πίστη σε υπέρτατες οντότητες που είτε «κατοικούν» στον ουρανό, στη γη είτε βρίσκονται πανταχού παρούσες, είναι κάτι που συναντούμε σχεδόν σ' όλες οι κοινωνίες σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, με τον έναν ή άλλον τρόπο.²¹³

Για τον Ε. Durkheim η βάση κάθε θρησκευτικής αντίληψης για το θεό, τον άνθρωπο την Φύση είναι ο τοτεμισμός, τον οποίο προσδιορίζει ως την θρησκεία που λατρεύει μια ανώνυμη και απρόσωπη δύναμη που βρίσκεται διάχυτη παντού. Στα πλαίσια αυτά ο θεός βρίσκεται μέσα στο φυτικό και ζωικό βασίλειο με τη μορφή φυσικών δυνάμεων. Είναι ένας θεός απρόσωπος, δίχως ιστορία,

modes de pensee chez Hesiode et le negation de l' autorite absolue. Στο Minerva, n. 12, Valladolid, Universite de Valladolid. Espagne., σ. 17-39.

²¹⁰ Οι επικρατέστερες ετυμολογικές εκδοχές για την προέλευση της λέξης θεός είναι: θεός= κίνηση, ενέργεια φωτεινή, θεός= λαμπρότητα, ήλιος, φως, ημέρα, (dieus=διος=λάμπων π.χ διος Απόλλων, διος Αχιλλεύς, κλπ) Ζεύς-Ζηός=ζην, ζωή και Διός-διος=ήλιος=ζωοδότης ήλιος. Ευ-Δία=ημέρα φωτεινή, Θεός =φωτιά από το αἴθω=καίω, θεός σημαίνει δύναμη λαμπρή, επίσης εποπτεία από το θεώμαι-παντεπόπτης. Υπάρχει μια ταύτιση του Ήλιου με τον θεό. Ο Όμηρος ταυτίζει τον Ήλιο με τον Δία-Λόγο. Ο θεός-Λόγος των γνωστικών φιλοσόφων. Ιαώ είναι ο Ιεχωβά ή ο Αδωνάι των Εβραίων, που ο Ωριγένης εξομοιώνει με τον ήλιο. Ο Ιάμβλιχος ονομάζει τον Ήλιο εικόνα της θεϊκής διάνοιας και σοφίας. Ένα χριστιανικό μανυσωλείο που βρέθηκε το 1939 κάτω από τον ναό του Αγ. Πέτρου στο Βατικανό περιείχε το πιο παλιό μωσαϊκό με χριστιανικό περιεχόμενο, απ' όσα βρέθηκαν μέχρι τώρα. Είναι του 3ου αιώνα, και έχει την παράσταση του Χριστού-Ήλιου. Πηγή: Ευαγγέλου Ιάσων (2001) *Η Φανταστική Δομή των Θρησκειών*. Δωδώνη, σ.69-70.

²¹¹ Βλ. σχ. Ελευθερόπουλος Ε. (1953) *Θρησκεία, Θεός, Ηθικότης και Οι Άνθρωποι*. Α. Παπαζήση, σ.51.

²¹² Βλ. σχ. Λαφαργκ Π.(χ.χ) *Η Γένεση της ιδέας του Θεού και της Ψυχής*. Αναγνωστίδης σ 232

²¹³ Βλ. σχ. Eliade M.(1981). *Πραγματεία πάνω στην Ιστορία των Θρησκειών*. Χατζηνικολή, σ.68 κ.ε

διάχυτος παντού.²¹⁴ Για τον Γάλλο κοινωνιολόγο οι Αυστραλοί μέσω του τοτεμικού τους συστήματος καταλήγουν σε έναν υπέρτατο θεό, επειδή ο τελευταίος εκφράζει το συλλογικό συναισθημα της φυλετικής ενότητας, (εκφράζει) «τη δύναμη ενότητας των ανθρώπων μεταξύ τους, ανασυντίθεται στο πεδίο της σκέψης ως θεός, επιτρέποντας την επινόηση λατρευτικών σχέσεων, σχέσεων ουσιαστικά που ενισχύουν την αρχική ενότητα και αποτελούν ταυτοχρόνως θεμελιώδεις σχέσεις οργάνωσης της κοινωνίας»²¹⁵. Για τον M. Weber ²¹⁶«θεός είναι ένας ιστορικός και μεταβαλλόμενος ιδεότυπος» που άλλοτε μπορεί να είναι απρόσωπος, συγκεκριμένος, ορθολογικός, ανάλογα με τη φάση εξέλιξης στην οποία βρίσκεται κάθε κοινωνία, καθώς και η ικανότητα του ανθρώπου να σκέπτεται γενικά και αφηρημένα. Για τον S. Freud θεός είναι ο παντοδύναμος πατέρας. Χαρακτηριστικά αναφέρει: « Αυτή την πρόνοια δεν μπορεί ο κοινός άνθρωπος να τη φανταστεί αλλιώς παρά στη μορφή ενός μεγαλόπρεπα εξυψωμένου πατέρα. Μόνο ένας τέτοιος πατέρας μπορεί να γνωρίζει τις ανάγκες ενός ανθρώπου, να ακούει τις παρακλήσεις του, να κατευνάζεται με τα δείγματα της μετάνοιάς του».²¹⁷ Σύμφωνα με τον Hegel- σε φιλοσοφικό επίπεδο- θεός είναι «η απόλυτη ιδέα»,²¹⁸ ενώ για τον L. Feuerbach «θεός είναι το καθαρό συναισθημα, το απεριόριστο, το ελεύθερο» που εκφράζει ο ελεύθερος άνθρωπος, θεός «είναι η άπειρη ανθρώπινη νόηση» που δεν έχει όρια.²¹⁹

Όμως σε τελική ανάλυση τι κοινό θα μπορούσαν να έχουν τα ποικίλα αυτά σχήματα αντίληψης περί θεού, που ιστορικά οι άνθρωποι δημιούργησαν;

Τα βασικά μέρη που συναποτελούν αυτά τα σχήματα αντίληψης είναι ότι ο θεός είναι μια υπέρτατη υπερβατική, παντοδύναμη δύναμη που βλέπει, κατανοεί και γνωρίζει τα πάντα μας αναλύει ο M. Eliade. Γράφει χαρακτηριστικά « Μην ξεχνάμε... ότι για τον πρωτόγονο άνθρωπο... η σοφία ή γνώση υπήρξαν- και εξακολουθούν να είναι-επιφάνειες της «εξουσίας» και της «ιερής δύναμης».

²¹⁴ Durkheim E.(1991) *Les formes elementaires de la vie religieuse*. Le Livre de Poche .172,194,237.

²¹⁵ Βλ. σχ. την ενδιαφέρουσα παρουσίαση που κάνει στις θέσεις του Durkheim ο Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ.251-256.

²¹⁶ Weber M. (1971) *Economie et Societe*. Plon σ. 453 κ.ε

²¹⁷ βλ. σχ. Φρόνιτ Σ. (1974) *Ο Πολιτισμός πηγή δυστυχίας. Το μέλλον μιας Αυταπάτης*. Επίκουρος,, σ.14. Επίσης δες Φρόνιτ Σ.(1975) *Ο Μωυσής και ο Μονοθεϊσμός*. Μάρη, σ.112 κ.ε

²¹⁸ Hegel G.W.F (1876) *Philosophie de la religion*.. Germer Baillier, τ. 1. σ. 138 και 37-38. Αναφέρεται σε Παπαρίζο Α.(2001) ό.π σ.235 υπ. 11. Όπου υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τις ποικίλες αντιλήψεις περί θεού.

²¹⁹ Φόϋρμπαχ Λ.(χ.χ) *Η Ουσία του Χριστιανισμού*. Αναγνωστίδη, σ.81 κ.ε

Εκείνος που τα βλέπει όλα και τα ξέρει όλα μπορεί να είναι το παν. Καμιά φορά κάποιο υπέρτατο ον ουράνιας καταγωγής γίνεται το θεμέλιο του σύμπαντος, ο δημιουργός και ελεγκτής των κοσμικών ρυθμών και τείνει να συμπίσει είτε με την αρχή ή τη μεταφυσική υπόσταση του σύμπαντος, είτε με το νόμο, μ' αυτό που είναι αιώνιο και παγκόσμιο μέσα στην παροδικότητα των φαινομένων του γίγνεσθαι, το νόμο που και οι ίδιοι οι θεοί δεν μπορούν να καταργήσουν».²²⁰

Η Παντοδυναμία, η γνώση, η ικανότητα να δημιουργούν τον κόσμο, ο έρωτας και η γονιμότητά τους, η καταστροφική τους δύναμη, η σύνδεσή τους με την εξουσία, εγγυητές της παγκόσμιας τάξης, φύλακες των κανόνων και ενσάρκωση του νόμου είναι οι βασικές ιδιότητες κάθε σχήματος αντίληψης περί θεού,²²¹ που οι άνθρωποι μέσα και διαμέσου της κοινωνικής συμβίωσής τους, στις σχέσεις τους με τους άλλους και με τις δυνάμεις της Φύσης σχημάτισαν και συνεχίζουν να σχηματίζουν ιστορικά.

Ο Α. Παπαρίζος²²² αντιλαμβάνεται το «σχήμα αντίληψης σκέψης και πράξης» θεός ως «μετατρεπτικό και ερωτικό ενδιάμεσο» δηλαδή ως το μέσο εκείνο μέσω και διαμέσου του οποίου αποκτούν νόημα και μορφή οι σχέσεις του ανθρώπου με τον εαυτό του, τους άλλους και τη Φύση. Συγκεκριμένα αναφέρει. «Ο θεός μ' άλλα λόγια είναι το σύνολο των σχέσεων νοηματικής ιδιοποίησης και δημιουργίας του ανθρώπου από τον ίδιο τον άνθρωπο, μέσα και μέσω της ταυτόχρονης νοηματικής ιδιοποίησης και δημιουργίας των άλλων ανθρώπων και της κοινωνίας, της ανθρωπότητας όλης και της Φύσης. Οι σχέσεις αυτές αναπτύσσονται και ασκούνται αμοιβαία από τον κάθε άνθρωπο ξεχωριστά, αλλά συνάμα κι απ' όσους συμμετέχουν σ' αυτές ή από την κοινωνία ολόκληρη, όταν κοινοποιείται μαζικά ή μέσω των θεσμών της. Αυτό σημαίνει πως διαμέσου του θεού ο άνθρωπος ιδιοποιείται και δημιουργεί νοηματικά τον εαυτό του, τις

²²⁰ στο ίδιο ό.π σ.72. Παρόμοια είναι και η θέση του M. Weber.(1971) *Economie et Societe*. Plon σ.456. Όσον αφορά την μη παραβίαση του νόμου ακόμη και από τον ίδιο το θεό βλ. σχ. περί της μη παραβίασης του «πρωταρχικού νόμου» στην Παλαιά Διαθήκη στο Φρομ Ε.(1977) *Και Ως Θεοί Έσεσθε*. Μπουκουμάνη, σ. 32.

²²¹ στο ίδιο ό.π σ.54-118.

²²² Ο Α. Παπαρίζος,, μέσα από μια διαλεκτική αφαίρεση αλλά και σύνθεσης όλων των θεωρητικών προσεγγίσεων που έχουν ιστορικά προηγηθεί περί θεού από τους κλασσικούς θεωρητικούς (Marx, Freud, Durkheim και Weber) αναπτύσσει τη δική του θέση, που δίχως να έρχεται σε σύγκρουση μαζί τους , κάνει την υπέρβαση αυτών των θεωριών μέσα από τις θέσεις ότι θεός είναι»σχέσεις νοηματικής ιδιοποίησης» που επέτρεψαν στους ανθρώπους να εξηγήσουν νοηματικά,»νοηματικές εξηγήσεις», τον εαυτό τους, τους άλλους τη Φύση. Επίσης ότι»θεός είναι οικουμενικό, μετατρεπτικό και ερωτικό ενδιάμεσο», όπως επίσης και ότι»θεός είναι ταυτοχρόνως και σχέσεις εξουσίας». Βλ. σχ. Παπαρίζος Α.(2001) *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση. ό.π σ.246 κ.ε.*

κοινωνίες του και την περιβάλλουσα Φύση». ²²³ Εν τέλει καταλήγει σε έναν πιο σύντομο αλλά περιεκτικό ορισμό: «...{θεός} ως σχέσεις νοηματικής ιδιοποίησης και δημιουργίας από τον άνθρωπο των εννομήσεων και των αισθημάτων του, των σχέσεων του με τον εαυτό του, με τον κάθε άλλο και την κοινωνία του, όπως και με τη Φύση». ²²⁴

Με βάση αυτές τις προσεγγίσεις διαπιστώνουμε ότι τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» θεός τονίζουν την ατομική και κοινωνική προέλευση της αντίληψης θεός, πράγμα που σημαίνει ότι κάθε κοινωνία, κάθε κοινωνική ομάδα και σε κάποιο βαθμό τα μεμονωμένα άτομα αντιλαμβάνονται το θεό συγχρόνως με τον ίδιο τρόπο αλλά και διαφορετικά. Τούτο συμβαίνει, επειδή από τη μια είναι κοινός ο οικονομικός, κοινωνικός και πολιτικός τρόπος οργάνωσης της κοινωνίας, ενώ από την άλλη κάθε κοινωνική ομάδα και περισσότερο κάθε μεμονωμένο άτομο βιώνει αυτόν τον τρόπο κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης ξεχωριστά από ότι τα άλλα άτομα που ανήκουν σε διαφορετικά οικονομικοκοινωνικά στρώματα. Η διαπίστωση αυτή σημαίνει επίσης ότι τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» θεός δεν μένουν σταθερά στο χρόνο και χώρο, μετασχηματίζονται στο βαθμό που οι οικονομικοί, πολιτικοί και πολιτισμικοί παράγοντες μέσω και διαμέσου των οποίων αναδύονται μεταβάλλονται ²²⁵. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στην διαπίστωση ότι στις μορφές θρησκευτικής συνείδησης που ερευνούμε στους μαθητές θα πρέπει να αναζητήσουμε από την μια τον κοινό πυρήνα των αντιλήψεων περί θεού και από την άλλη τις ενδεχόμενες διαφορετικές αντιλήψεις που προκύπτουν από τη διαφορετική οικονομική και κοινωνική τους προέλευση .

Στο τρίτο μέρος της εργασίας μας θα αναφερθούμε αναλυτικά στις ποικίλες μορφές των «σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης» των μαθητών σε σχέση με το θεό.

²²³ Παπαρίζος Α. (2001) ό.π σ.233

²²⁴ στο ίδιο ό.π σ.256

1.5.9. Το «σχήμα αντίληψης σκέψης και πράξης» θρησκεία²²⁶

Τα διάφορα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που συναντούμε για τον θεό δε θα μπορούσαν να υπάρξουν παρά μόνο μέσα και διαμέσου μιας συλλογικής προσπάθειας των ανθρώπων να ερμηνεύσουν, να κατανοήσουν και να προσδώσουν νόημα στον κόσμο που τους περιβάλλει, στους άλλους και στον εαυτό τους. Το άτομο ως μονάδα δεν είναι ικανό να σχηματίσει μόνο του και ανεξάρτητα από τους άλλους τις οποιεσδήποτε αντιλήψεις, σκέψεις και πράξεις σε σχέση με το θεό. Μόνο κάτω από τις δυναμικές διαλεκτικές σχέσεις με τον εαυτό του, τους άλλους και τη Φύση θέτει ερωτήματα και δίνει απαντήσεις αναφορικά με θέματα της πρακτικής καθημερινής του ατομικής και κοινωνικής ζωής, όσο και σε ερωτήματα υπαρξιακά, όπως είναι το γεγονός της γέννησης και του θανάτου. Το κατ' εξοχήν πεδίο μέσα και διαμέσου του οποίου οι σχέσεις αυτές αποκρυσταλλώνονται σε συγκεκριμένα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» είναι το θρησκευτικό.

Από την άλλη μεριά η θρησκεία ως κοινωνικό φαινόμενο που είναι θα μας απασχολήσει, επειδή η θρησκευτική συνείδηση σχηματίζεται μέσα και διαμέσου αυτής. Κάθε άτομο σχηματίζει τη θρησκευτική του συνείδηση μέσα από τη θρησκεία του. Συγκεκριμένα τα συλλογικά «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που έχουν να κάνουν με τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στο θεό, των τρόπων και των μεθόδων που θα πρέπει να προσεγγίζεται και να λατρεύεται ο θεός σχηματίζονται μέσα από τη διαλεκτική σχέση που συνεχώς πραγματώνεται στο θρησκευτικό πεδίο, πράγμα που σημαίνει ότι το θρησκευτικό πεδίο είναι σε τελική ανάλυση αυτό που θα

²²⁵ Για την μεταβολή των σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης του θεού της Παλαιάς Διαθήκης βλ. σχ. From E.(1977) *Και Ως Θεοί Έσεσθε*. Μπουκουμάνη.

²²⁶ Στις δυτικές κοινωνίες που κυριαρχούν οι μονοθεϊστικές θρησκείες έχουμε την τάση να αντιλαμβανόμαστε τη θρησκεία σε σχέση με κάποιον θεό. Μας διαφεύγει ότι ιστορικά υπάρχουν θρησκείες χωρίς θεό π.χ. τοτεμισμός, ανιμισμός και μάλιστα μεγάλες θρησκείες όπως είναι ο Βουδισμός, Ταοϊσμός, Κομφουκισμός συνεχίζουν να κηρύττουν μέχρι τις μέρες μας την απουσία συγκεκριμένου θεού-προσώπου. Βλ. σχ. From E.(1974) *Ψυχανάλυση και Θρησκεία*. Μπουκουμάνη, σ.34. Το γεγονός όμως ότι τα τελευταία χρόνια η λατρεία του Βούδα έχει αναγάγει τον τελευταίο ως θεό, παρ' ότι ο ίδιος κήρυττε ότι δεν είναι θεός, αλλά άνθρωπος που αυτοθεοποιήθηκε, μας κάνει να θεωρούμε ότι σε κάθε θρησκεία έστω και συγκαλυμμένα υπάρχει η λατρεία και η πίστη σε μια ανώτερη ή ανώτερες υπερφυσικές δυνάμεις, είτε προσωποποιημένες είτε απρόσωπες. Για τις θέσεις του Βουδισμού δες σχ. εγκυκλοπαίδεια *Παπυρος-Λαρούς-Μπριτανικά* στο λήμμα «Βουδισμός» σ.132-165

καθορίσει και τις μορφές της θρησκευτικής συνείδησης που θα σχηματίσει το άτομο.

Με μια φράση, ανάλογα με τη θρησκεία στην οποία είτε συνειδητά είτε ασυνειδητά²²⁷ ένα άτομο είναι ενταγμένο θα καθορισθεί και η μορφή της θρησκευτικής συνείδησης που θα σχηματίσει. Τούτο σημαίνει ότι κάποιος γίνεται πιστός, αγνωστικιστής ή άθεος μόνο μέσω και διαμέσου μιας θρησκείας και ποτέ έξω απ' αυτή. Δηλαδή είναι δυνατό να έχουμε αγνωστικιστές ή άθεους χριστιανούς, μουσουλμάνους, όπως επίσης πιστούς χριστιανούς, μουσουλμάνους. Είναι με άλλα λόγια η θρησκεία το κοινωνικό πεδίο που μέσω και διαμέσου του οποίου κάθε άτομο οδηγείται στην αποδοχή ή την απόρριψη ενός ή κάποιων θεών²²⁸. Η πρότασή μας αυτή δεν πρέπει να εκληφθεί ότι η απόρριψη ενός θεού γίνεται κατ' ανάγκη ως αντίδραση στην ύπαρξη ενός θεού, πράγμα που ενδεχομένως θα νομιμοποιούσε έστω και αρνητικά την αντικειμενική ύπαρξη ενός θεού, αλλά πρέπει να εκληφθεί ότι η θρησκεία είναι το κοινωνικό πεδίο μέσω και διαμέσου του οποίου το άτομο συν-διαλέγεται με τον εαυτό του, τους άλλους σε θέματα πίστης, θεού, κοσμογονίας, Φύσης, γένεσης, θανάτου κλπ, πράγμα που ενδεχομένως θα το οδηγήσει στον σχηματισμό ποικίλων μορφών θρησκευτικής συνείδησης.

Πώς προσδιορίζεται και προσεγγίζεται κοινωνιολογικά η θρησκεία;

Στους κλασσικούς μελετητές του φαινομένου θρησκεία κυριαρχούν οι διαπιστώσεις: ότι δεν υπάρχει ιστορικά γνωστή ανθρώπινη κοινωνία που να μην είχε με τον έναν ή τον άλλον τρόπο ένα σύστημα ερμηνείας του κόσμου, του εαυτού της των άλλων και γενικά του σύμπαντος κόσμου²²⁹. Παντού σε κάθε πολιτισμό η θρησκεία είναι ένα από τα συστατικά μέρη του. Η ανάγκη εξήγησης γένεσης του σύμπαντα κόσμου, του ανθρώπου, της κατανόησης της γονιμότητας της Φύσης, της διαχείρισης της ζωής και του θανάτου ήταν οι βασικοί παράγοντες μέσω και διαμέσου των οποίων αναδύθηκαν τα διάφορα θρησκευτικά συστήματα. Κάθε θρησκευτικό σύστημα είναι η προσπάθεια

²²⁷ Η γέννηση ενός ατόμου σε ένα οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον που η θρησκεία ως τρόπος ζωής έχει εισέλθει στην καθημερινότητα της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής δε συνειδητοποιείται ως ένταξη σε κάποιο θρησκευτικό δόγμα αλλά βιώνεται ασυνειδητά ως «φυσιολογικός» τρόπος ζωής. (κουλούρα)

²²⁸ Σχετικά με τη θέση αυτή δες Παπαρίζος Α(2001) ό.π σ.509

²²⁹ Για τον Gramsci κάθε θρησκεία περιλαμβάνει: α) Την πίστη για την ύπαρξη μιας ή περισσότερων θεοτήτων οι οποίες καθορίζουν υπερβατικά της συνθήκες ύπαρξης στον χωρόχρονο, β) Την αίσθηση των ανθρώπων για την εξάρτηση από αυτές ανώτερων νοτοτήτων που κυβερνούν απόλυτα τη ζωή στον κόσμο γ) η ύπαρξη ενός συστήματος

απάντησης στα παραπάνω ερωτήματα που έθετε και συνεχίζει να θέτει ο άνθρωπος. Η άγνοια των νόμων της φύσης, από τις πρωτογενείς κοινωνίες τις οδήγησε αρχικά στη λατρεία αυτών των φυσικών δυνάμεων (νατουραλισμός)²³⁰, παράλληλα²³¹ αργότερα και σε συνδυασμό με την οικονομική, πολιτική, κοινωνική και νοητικής τους εξέλιξη είχε ως αποτέλεσμα την καλύτερη κατανόηση των φυσικών δυνάμεων, γεγονός που τις οδήγησε σε μια «νοηματική εξήγηση»²³² αυτών των φυσικών δυνάμεων. Έτσι ανέπτυξαν «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης», μέσω των οποίων ερμήνευαν ότι πίσω και μέσα σε κάθε φυσικό και κοινωνικό αντικείμενο, (νερά, όρη, φυτά, ζώα, άνθρωποι) υπάρχουν «πνευματικές δυνάμεις» που τα ορίζουν και τα κινούν.(ανιμισμός).²³³ Στην εξελικτική πορεία της κάθε κοινωνία και με βάση τις αλλαγές που συντελούνται σε οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» για το πώς πρέπει να αντιλαμβάνεται τον εαυτό της, τους άλλους και τον σύμπαντα κόσμο αλλάζουν. Δηλαδή η μελέτη εξέλιξης των θρησκευτικών «σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης» μιας κοινωνίας είναι ταυτόχρονα και μελέτη της οικονομικής, πολιτικής και οικονομικής εξέλιξής της.

Με βάση τις αντιλήψεις των πρωτογενών κοινωνιών μπορούμε να πούμε ότι θρησκεία είναι ένα σύστημα διδασκαλίας και πίστης στην ύπαρξη ενός ή πολλών υπερφυσικών οντοτήτων που δημιουργούν και ρυθμίζουν τον σύμπαντα κόσμο και οφείλουν οι άνθρωποι να τις λατρεύουν έτσι ώστε να έχουν την ευμένειά τους²³⁴. Στις παραδοσιακές κοινωνίες (αγροτικές, φεουδαρχικές, προβιομηχανικές) η θρησκεία ως συλλογικά «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» αντανakλά τις υφιστάμενες οικονομικές

σχέσεων (λατρείας) μεταξύ των ανθρώπων και των θεών . Βλ σχ. Portelli H.(1974) *Gramsci et la question religieuse*. Editions Anthropos σ. 22.

²³⁰ βλ. σχ. Eliade M.(1992)ό.π σ.54 κ.ε

²³¹ Για τον Durkheim E.(1991) ό.π σ. 419. Έχουμε ταυτόχρονη εμφάνιση του νατουραλισμού και του ανιμισμού. Ενώ στον Weber M.(1974)ό.π σ.432, η αντίληψη της ψυχής είναι το αποτέλεσμα της αφαιρετικής σκέψης στους ανθρώπους κατά την εξελικτική τους πορεία.

²³² Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ.247.

²³³ Βλ. σχ. Durkheim E.(1991) ό.π σ.418 κ.ε. Επίσης Weber M(1971) *Economie et Societe*. Plon.σ.432 Επίσης Freud S.(1980) *Totem et Tabout* σ. 89 κ.ε. Επίσης δες Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ.248 κ.ε

²³⁴ Με την έννοια αυτή μαγεία και θρησκεία έχουν κοινά. Η κύρια διαφορά τους έγκειται στο ότι: στη μαγεία«υποχρεώνονται» οι υπερβατικές δυνάμεις να βοηθήσουν τους ανθρώπους, ενώ στη θρησκεία μέσω του λατρευτικού τελετουργικού και θυσιών εκλιπαρείται λόγω φόβου προς αυτές η ευμένειά τους. Για τις διαφορές αλλά και τα κοινά μεταξύ μαγείας και θρησκείας βλ. σχ. Weber M.(1971)ό.π σ. 433 ,447,450 κ.ε

πολιτικές και πολιτισμικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης²³⁵. Η απόλυτη συγκέντρωση των πολιτικών εξουσιών σε ένα πρόσωπο στη ρωμαϊκή, βυζαντινή και οθωμανική αυτοκρατορία, όπως και η φεουδαρχική μορφή οργάνωσης, καθώς και στις απόλυτες μοναρχίες που ακολούθησαν στη δυτική Ευρώπη, συνέβαλλαν στην ανάδυση νέων «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης» τόσο του θεού, όσο και του τρόπου που αυτός θα πρέπει να προσεγγίζεται. (θρησκευτικό δόγμα και τελετουργικό). Στις σύγχρονες δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» θεός προσαρμόζονται στα νέα οικονομικά πολιτικά και πολιτισμικά δεδομένα του ισχυρού έθνους και κράτους²³⁶(εθνοκράτος) και μιας απρόσωπης αλλά πανίσχυρης παγκόσμιας αγοράς, ενώ μέσω ενός « πανίσχυρου αόρατου χεριού» ρυθμίζονται οι παραγωγικές σχέσεις. Η θρησκεία αντικατοπτρίζει αυτά τα οικονομικά και πολιτικά σχήματα οργάνωσης στα νέα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» του θεού.

Έτσι λοιπόν ο θεός, ως αντανάκλαση της κατοχής, διατήρησης και διαχείρισης της κοσμικής εξουσίας από τα οικονομικό-πολιτικά συστήματα των απόλυτων μοναρχιών γίνεται ο απόλυτος άρχων, ο παντοδύναμος, ο απόλυτος εξουσιαστής των πάντων και αξιώνει πλέον από τον αδύναμο και ασήμαντο άνθρωπο απόλυτη υπακοή, σεβασμό και λατρεία. Η έλλειψη υπακοής, σεβασμού και λατρείας αποτελούν τις ύψιστες αμαρτίες, όπως άλλωστε η ανυπακοή, η έλλειψη σεβασμού και λατρεία στο πρόσωπο του κοσμικού μονάρχη ήταν πράξεις ύψιστης πολιτικής ανυπακοής. Ο θεός συμβολίζει την απόλυτη δύναμη και εξουσία, πράγμα που σημαίνει ότι εκφράζει και νομιμοποιεί την απόλυτη δύναμη και εξουσία της κοσμικής απόλυτης εξουσίας.²³⁷ Έτσι η

²³⁵ Οι διαπιστώσεις αυτές είναι διάχυτες στην μαρξιστική βιβλιογραφία. Σχ δες. Μάρξ- Ενγκελς Φ.(χ.χ) Η Γερμανική Ιδεολογία σ. 12 κ.ε. Επίσης Desroche H.(1962) *Marxisme et religion* P.U.F σ.9 κ.ε , 23 κ.ε. Επίσης δες Godelier M (1988)*Μαρξιστικοί Ορίζοντες στην Κοινωνική Ανθρωπολογία*.Gutenberg. τ.α,σ.43 κ

²³⁶ Για τον Α. Παπαρίζο η ταύτιση του απόλυτου θεού, του απόλυτου εργαλείου και της απόλυτης εξουσίας σε ένα»μοναδικό γενικό μετατρεπτικό ενδιάμεσο» στο δυτικό πολιτισμό του 20ου αιώνα επιτρέπει στο κράτος, στο κόμμα να αναδειχθούν σε απόλυτες μορφές εξουσίας, έστω και με συγκαλυμμένη και αόρατη μορφή . Δηλαδή για τον συγγραφέα η αντίληψη της απόλυτης αυθεντίας του θεού νομιμοποιεί τις οικονομικές , πολιτικές και κοινωνικές μορφές οργάνωσης. Παπαρίζος Α(2001) ό.π σ.60-75.

²³⁷ Το δόγμα»το κράτος είμαι εγώ» του Λουδοβίκου 14ου όσο και το «Βασιλεύειν ελέω θεού» της απόλυτης μοναρχίας μέχρι και στα μέσα του 19ου αιώνα στην ελληνική κοινωνία, αυτά τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» εξέφραζαν. Ενδιαφέρον έχουν οι θέσεις του Α. Παπαρίζου όσον αφορά την»ιστορική νομιμοποίηση» που το σχήμα της απόλυτης αυθεντίας του θεού προσέδωσε και προσδίδει στα αυτοαποκαλούμενα»όργανα της θείας βούλησης». Βλ. σχ. Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ.60 κ.ε

θρησκεία γίνεται η πίστη και η αποδοχή εκ μέρους του ανθρώπου ανωτέρων και αόρατων υπερφυσικών και παντοδύναμων δυνάμεων, τα οποία ελέγχουν και εξουσιάζουν τη ζωή του και απαιτούν υπακοή, σεβασμό και λατρεία²³⁸.

Η αντίληψη της απόλυτης αυθεντίας²³⁹ του υπέρτατου όντος, ενώ από τη μια φαίνεται να προκύπτει από τις υφιστάμενες οικονομικές και πολιτικές και πολιτισμικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης, από την άλλη φαίνεται να τις συντηρεί, να τις διαιωνίζει και να τις αναπαράγει, έτσι ώστε να οδηγεί τις κοινωνίες σε αυταρχικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης με τον εξής τρόπο.

Εφ' όσον ο πιστός δέχεται ότι η ζωή του αυτή καθ' εαυτή δεν του ανήκει, αλλά προέρχεται από κάποια υπέρτατη σε αυτόν θεϊκή δύναμη, καταλήγει να αντιλαμβάνεται τη ζωή του ως εάν αυτή καθ' εαυτή να μην έχει ιδιαίτερη αξία. Μέσω αυτής της αντίληψης μετατρέπεται ο άνθρωπος σε μέσο για την επίτευξη των σκοπών που θέτει ο δημιουργός-θεός του. Εδώ εντοπίζεται ο κεντρικός πυρήνας της αλλοτρίωσης του ανθρώπου²⁴⁰. Όπως χαρακτηριστικά έχει γραφτεί «όσο πιο τέλειος γίνεται ο θεός τόσο πιο ατελής γίνεται ο άνθρωπος,

²³⁸ Σχετική είναι και η θέση του Ελευθερόπουλου Α.(1953) *Θρησκεία, Θεός, Ηθικότητας και Άνθρωπος*. Παπαζήσης, σ.27.

²³⁹ Το σχήμα αντίληψης σκέψης και πράξης της «απόλυτης αυθεντίας» βρίσκεται στον κεντρικό πυρήνα της προβληματικής του Α. Παπαρίζου μέσω της οποίας ο συγγραφέας καταδεικνύει τη βάση γένεσης και εξέλιξης του δυτικού πολιτισμού σε αντιπαράθεση με τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό, στον οποίο τονίζεται η απουσία κάθε «απόλυτης αυθεντίας». Για τον Α. Παπαρίζο οι μορφές αυταρχισμού και ολοκληρωτισμού που αναδύθηκαν στον δυτικό πολιτισμό βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό στις μορφές της «απόλυτης αυθεντίας» που συνέχισε και συνεχίζει να υπάρχει τόσο μέσα στα θρησκευτικά σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης, όσο και στα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά. Όπως χαρακτηριστικά γράφει «όλα συνέβησαν με τέτοιο τρόπο ώστε θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο δυτικό κόσμο η έλλογη επιστημονική όπως και η ελεύθερη πολιτική σκέψη ηττήθηκαν από την απόλυτη αυθεντία ως προς το γεγονός ότι δεν κατόρθωσαν να θέσουν και να κατοχυρώσουν τον άνθρωπο και τις κοινωνίες του ως τους αποκλειστικούς διαχειριστές της ιστορίας και να δημιουργήσουν εντελώς νέες και πλήρως ελεύθερες κοινωνίες. Το «απόλυτο» και το «υπέρτατο» κυριάρχησαν και εξακολουθούν να κυριαρχούν στη θέση του «ανθρώπινου» και του «μέτρου» του «απλώς ορθού», του «ορθότερου» ή και του «άριστου», να κυριαρχούν δηλαδή στη θέση σχημάτων τρόπων αντίληψης, σκέψης και πράξης που αποτελούν το βαθύτερο νοητικό και νοηματικό περιεχόμενο, τόσο της έλλογης σκέψης όσο και της ιστορικής αλήθειας όσο και των μορφών της αντικειμενικής πραγματικότητας. Αποτέλεσμα μάλιστα της κυριαρχίας αυτής ήταν η αναζήτηση κυρίως κατά τον 20αίωνα της «υπέρτατης και αήττητης κοινωνίας», από τη μια πλευρά, και της «απόλυτα χειραφετημένης κοινωνίας», από την άλλη, γεγονός που οδήγησε μέσω της αντίληψης ενός «μεταφυσικού» κατ' ουσίαν κράτους ή μιας «παντοδύναμης» και θεοποιημένης, θα λέγαμε, κρατικής μηχανής σε δύο απάνθρωπους ολοκληρωτισμούς: το ναζισμό και το σταλινισμό». Παπαρίζος Α (2001)ό.π σ. 16-17

²⁴⁰ Για τη κριτική του θρησκείας ως πεδίου αλλοτρίωσης του ανθρώπου στον Α. Gramsci δες Portelli H.(1974) ό.π σ.23.

προβάλλει ό,τι καλύτερο έχει μέσα του στο θεό και με αυτό τον τρόπο φτωχαίνει ο ίδιος.»²⁴¹ Ο άνθρωπος παύει να έχει αυτοπεποίθηση στις δικές τους δυνάμεις. Το γεγονός αυτό τον καθιστά ανίκανο να ωριμάσει, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να αντιληφθεί τις οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές του σχέσεις στις πραγματικές τους διαστάσεις.

Όλες οι περαιτέρω μορφές αλλοτρίωσης ξεκινούν από το σημείο αυτό. Στο οικονομικό πεδίο δεν μπορεί να αναγνωρίσει ότι η εργασία δεν είναι μόνο μια μηχανική παραγωγική διαδικασία που έχει ως τελικό στόχο της την παραγωγή κάποιων καταναλωτικών προϊόντων²⁴² αλλά ότι είναι ταυτόχρονα και ξεδιπλωμα δημιουργικών ψυχικών και νοητικών δυνάμεων που επιτρέπουν στον άνθρωπο να αναδείξει τις τυχόν δεξιότητες και ικανότητές του. Με την εργασία ο άνθρωπος μετασχηματίζει τη Φύση τον εαυτό του και τους άλλους. Όμως ο αλλοτριωμένος άνθρωπος δε συνειδητοποιεί ότι σε τελική ανάλυση μόνο ο εργαζόμενος άνθρωπος παράγει πλούτο μέσω της απλήρωτης εργασίας («υπεραξία»)²⁴³. Οι μορφές αυτές αλλοτρίωσης στο οικονομικό πεδίο τον καθιστούν αδύναμο να αναπτύξει μορφές «ταξικής συνειδησης»²⁴⁴, δηλαδή να αποκτήσει επίγνωση της κυριαρχούμενης οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής θέσης του στον εργασιακό χώρο. Στο πολιτικό πεδίο αδυνατεί να σχηματίσει μορφές πολιτικής συνειδησης επειδή ο αλλοτριωμένος πιστός αποδίδει στους ηγέτες του, ακόμη και στους πιο αυταρχικούς, ιδιότητες υπέρτατης σοφίας και καλοσύνης,²⁴⁵ αποποιούμενος το δικαίωμά του για συμμετοχή του σε μορφές άσκησης της πολιτικής εξουσίας και της διαχείρισης των κοινών. Στο πολιτισμικό επίπεδο η αλλοτρίωση του ατόμου δύναται να εμφανιστεί με το να εκλαμβάνει την απόκτηση της γνώσης, της μόρφωσης, των ικανοτήτων και των επιδεξιοτήτων ως δοσμένες και αυτονόητες στους

²⁴¹ Φρομ Ε.(1974) ό.π σ.61.

²⁴² Για την αλλοτρίωση του εργάτη σε σχέση με το προϊόν που παράγει δες Marx K.(1977) ό.π σ.87

²⁴³ Σχετικά με την υπεραξία δες Marx.M. (1977) *Les Capital. , Sociales*. σ.118-119 κ.ε. Επίσης Godelier M(1988)ό.π τ. β' σ. 238

²⁴⁴ βλ. σχ. Marx K.(1977).ό.π. σ. 472. Επίσης Poulantzas N.(1974), *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*.Seuil.σ.10 κ.ε. Επίσης, Althusser L.(1976). *Marxisme et Lutte de Classe στο Positions . Editions Sociales* σ.61-66. Επίσης Aron R.(1964) *La lutte de classes*. Gallimard.σ.231κ.ε

²⁴⁵ Βλ. σχ. τη μαζική έκφραση πίστης και λατρείας στους: Αδόλφο Χίτλερ, Μουσολίνι , Στάλιν , Μάο και άλλους δικτάτορες, αλλά και στους λεγόμενους«δημοκρατικά» εκλεγόμενους χαρισματικούς ηγέτες. Το ίδιο μπορεί να συμβεί και σε οικονομικά και πολιτικά συστήματα, π.χ η πίστη στη δύναμη του« αόρατου χεριού» που ρυθμίζει τη λειτουργία του συστήματος της ελεύθερης οικονομίας.

ανθρώπους από εξωκοινωνικές δυνάμεις(Φύση, θεός, κοινωνικούς θεσμούς) και όχι ως το αποτέλεσμα της οικονομικοκοινωνικής του προέλευσης και της ατομικής τους προσπάθειας. Έτσι λοιπόν η απόκτηση υψηλού ή χαμηλού βαθμού «μορφωτικού και πολιτισμικού κεφαλαίου»²⁴⁶ γίνεται ασυνείδητα,

²⁴⁶ Bourdieu P.- Passeron , J.C. (1964) *Le Heritiers*. Minuit.. Η βασική θέση τους είναι ότι τα παιδιά έρχονται στο σχολείο με μια«**ελεύθερη παιδεία**»(που έχουν πάρει από το οικογενειακό περιβάλλον), όπου τους προσδίδεται το«**μορφωτικό κεφάλαιο**»(αποτελείται από γνωστικά και ιδεολογικά στοιχεία), καθώς και το«**μορφωτικό ταξικό έθος**»(**Habitus**) (συγκεκριμένες "στάσεις" και "συμπεριφορές"), διαμορφώνοντας έτσι με το σχολείο και την παιδεία(κουλτούρα) που αυτό καλλιεργεί, μια προνομιακή σχέση. Αυτή η«**ελεύθερη παιδεία**», ένα σύνολο από μορφωτικά εφόδια, όπως γνώσεις και εξοικείωση με τα μορφωτικά αγαθά, που το παιδί έχει πάρει από το οικογενειακό περιβάλλον του. Παρά το γεγονός ότι δεν αποτελούν άμεσα την σχολική ύλη, εφοδιάζουν το άτομο με μια θετική προδιάθεση απέναντι στη μάθηση. Έτσι για τους Γάλλους κοινωνιολόγους οι μακροχρόνιες σπουδές για τα παιδιά με το "μορφωτικό κεφάλαιο" δεν αντιμετωπίζονται σαν μια δύσκολη ατομική προσπάθεια, ως ένα είδος προσωπικής κατάκτησης, αλλά ως μια φυσιολογική κατάληξη, κάτι σαν να τελειώνουν το δημοτικό σχολείο. Τούτο συμβαίνει κατά τους Πασερόν και Μπουρντιέ λόγω της μακρόχρονης εξοικείωσης τους με τις διανοητικές πρακτικές και δραστηριότητες. Διαμορφώνεται η«**ωσμωτική καλλιέργεια**»(όπως εύστοχα την αποδίδει η Α. Φραγκουδάκη(1985) *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*. Παπαζήση σ. 165) που τους επιτρέπει να εμφανίζονται με αυξημένες, συγκριτικά με τα παιδιά των μη προνομioύχων, διανοητικές ικανότητες και δεξιότητες. Η μάθηση δεν είναι και δεν θεωρείται μόχθος για τα μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Αυτές οι "στάσεις" και "συμπεριφορές" απέναντι στο σχολείο και στην παιδεία γενικότερα ,ενώ έχουν άμεση και αποκλειστική κοινωνική προέλευση ,παίζουν τεράστιο ιδεολογικό ρόλο ,καλλιεργώντας και διαιωνίζοντας το μύθο των "φυσικών χαρισμάτων". Επειδή η μάθηση είναι αποτέλεσμα της ασυνείδητης, μακρόχρονης τριβής και εξοικείωσης με τις διανοητικές πρακτικές και με τα έργα τέχνης που του προσφέρει η οικογένειά του, δημιουργείται η "ωσμωτική μάθηση". Ακριβώς λόγω αυτής της "ωσμωτικής μάθησης" η παιδεία που αποκτιέται δίχως κανέναν εξωτερικό καταναγκασμό βιώνεται από τα ίδια τα άτομα και το περιβάλλον του σαν ατομικό χάρισμα, σαν φυσική ανωτερότητα, σαν εγγενές χαρακτηριστικό του ατόμου που γεννήθηκε με τη σφραγίδα του εκλεκτού. Το ίδιο ακριβώς κάνει και το σχολείο με το να αντιμετωπίζει τους κατόχους του μορφωτικού κεφαλαίου ως ευφυέστερους, μεταφράζοντας το«κοινωνικό κεκτημένο σε φυσικό προσόν». Ανταμείβοντας τους κατόχους αυτού του μορφωτικού κεφαλαίου διαιωνίζει και αναπαράγει την πίστη στην εγγενή ικανότητα για μόρφωση, νομιμοποιώντας μια βαθιά κοινωνική ανισότητα στα μάτια τόσο των κυρίαρχων ομάδων αλλά κυρίως στα μάτια των κυριαρχούμενων.

Στο δεύτερο βιβλίο τους οι Bourdieu P. και Passeron J.C (1970) *La Reproduction*. Minuit. Βλέπουν το σχολείο (και όχι μόνον) ως τον κατ'εξοχήν μηχανισμό που η βασική αποστολή του είναι η επιλογή και αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας. Αυτό γίνεται μέσα από την έννοια κλειδί«**συμβολική βία**» (την επιβολή σημασιών, αντιλήψεων, ερμηνειών αρχών, αξιολογήσεων με τρόπο έμμεσο σαν επίσημες, νόμιμες και κυρίαρχες, εμποδίζοντας την κατανόηση των σχέσεων εξουσίας που θεμελιώνονται στις κοινωνικές σχέσεις). Το εκπαιδευτικό σύστημα επιβάλλοντας ορισμένες μόνο "σημασίες" με την μέθοδο της επιλογής ως τις μόνο άξιες να αναπαραχθούν ,αποκλείει με τον τρόπο αυτό, την ύπαρξη άλλων δυναμικών σημασιών. Το περιεχόμενο αυτών των "σημασιών" καθορίζεται από την κυρίαρχη παιδεία (η παιδεία των κυρίαρχων στρωμάτων και κοινωνικών τάξεων). Η«συμβολική βία» που ασκεί το σχολείο δεν έγκειται τόσο στη μετάδοση μιας ορισμένης ποσότητας

επειδή εκλαμβάνεται ως κάτι δοσμένο και φυσιολογικό, αδυνατώντας να αντιληφθεί τις άμεσες και κυρίως έμμεσες συσχετίσεις με την οικονομική - κοινωνική προέλευση του ατόμου.

Η αλλοτρίωση του ανθρώπου από τις ατομικές και συλλογικές ικανότητες και δεξιότητες που διαθέτει τόσο σε σχέση με το θεό όσο και σε σχέση με τους άλλους, σε τελική ανάλυση τον οδηγούν σε ένα φαύλο κύκλο εξάρτησης. Τον καθιστούν ανίκανο να συνειδητοποιήσει ότι όσο πιο πολύ εξαρτάται η ύπαρξή του από έναν κάποιο θεό, ηγέτη, εργοδότη τόσο πιο αδύναμος καθίσταται κάνοντας αυτή την εξάρτηση ακόμα πιο ισχυρή. Η θρησκευτική οικονομική και πολιτική συνειδητοποίηση νομίζουμε ότι είναι ο μόνος τρόπος που συγκεντρώνει τις πιο πολλές πιθανότητες να «σπάσει» αυτόν τον φαύλο κύκλο της εξάρτησης και υποταγής σε οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές μορφές εξουσίας²⁴⁷.

Τέλος στα πλαίσια του θρησκευτικού πεδίου²⁴⁸ αναπτύσσονται «σχήματα αντιλήψεων, σκέψεων και πράξεων» που αναφέρονται στα χαρακτηριστικά και στις ιδιότητες του θεού, αντανακλούν όμως και καθορίζουν τις σχέσεις των ατόμων. Ένα τέτοιο σημαντικό «σχήμα αντίληψης σκέψης και πράξης» είναι -

πληροφοριών της κυρίαρχης παιδείας αλλά κυρίως στη μετάδοση του μηνύματος, ότι η κυρίαρχη παιδεία είναι η μόνη νόμιμη και ορθή. Έτσι συμπεραίνουν οι Γάλλοι συγγραφείς, το σχολείο μέσω της "συμβολικής βίας" αναπαράγει την κυρίαρχη παιδεία και συμβάλλει, στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων με τρόπο έμμεσο και αποδεκτό από όλους. Αυτό συμβαίνει με το να προβάλλει αξίες όπως η μη βία, (αποσιωπώντας την δική του "συμβολική βία"), δικαιοσύνη, (η επιλογή των ατόμων γίνεται δίκαια, αξιολογικά με βάση τις ικανότητες και τις γνώσεις των ατόμων (αποσιωπώντας το "μορφωτικό κεφάλαιο"). Διαμορφώνει λοιπόν το σχολείο μια κοινωνική και ατομική συνείδηση, ώστε να δεχθούν όλοι τη νομιμοποίηση της ύπαρξης κυρίαρχων και κυριαρχούμενων ομάδων, ως φυσιολογική, αναπόφευκτη, αλλά και αναγκαία, μια και θα μας κυβερνούν οι πιο άξιοι της κοινωνίας μας.

²⁴⁷ Όπως έχουμε ήδη αναφέρει οι μορφές θρησκευτικής συνείδησης δύνανται να σχηματιστούν όταν έχουμε το σύνολο ή μέρος των κάτωθι παραγόντων:

- της ανάδυσης του κοινωνικού υποκειμένου,
- του σχηματισμού ελεύθερης έλλογης σκέψης
- της ύπαρξης κοινωνικής και ατομικής αυτονομίας
- της εκκοσμίκευσης, εκλογίκευσης και απομάγευσης της κοινωνίας

Οι παράγοντες αυτοί (που ταυτόχρονα είναι και «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης») στις σύγχρονες κοινωνίες άρχισαν να αναδύονται μέσω και διαμέσου του κινήματος της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού στην Δυτική Ευρώπη. Βλ. σχ. Παπαρίζος Α(2001) ό.π σ.470

²⁴⁸ Τα κοινωνικά πεδία (*champs sociales*) τα χρησιμοποιούμε στη βάση που τα αντιλαμβάνεται ο P. Bourdieu δηλαδή ως κοινωνικούς χώρους μέσω και διαμέσου των οποίων τα άτομα δρουν. Κάθε πεδίο θεωρείται ένας δομημένος και ρυθμιζόμενος χώρος συναλλαγών. Κάθε πεδίο είναι χώρος συνεχούς σύγκρουσης και ανταγωνισμού. Κάθε πεδίο είναι προ-δομημένο και ταυτόχρονα βρίσκεται σε συνεχή διαδικασία δόμησης. Βλ. Bourdieu P(1984) *Questions de Sociologie*. Les Editions de Minuit σ. 113 κ.ε

όπως αναφέραμε - η αντίληψη της απόλυτης αυθεντίας του Θεού. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας θα επανέλθουμε στην αντίληψη της απόλυτης αυθεντίας του Θεού, επειδή θα μας βοηθήσει να δείξουμε ότι η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από αυταρχικά «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» που αντανακλώνται και απορρέουν ταυτόχρονα μέσα και διαμέσου του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, ο πυρήνας του οποίου βασίζεται στην απόλυτη αυθεντία του χριστιανικού Θεού.²⁴⁹

1.6. Μορφές θρησκευτικής Συνείδησης

Υπενθυμίζουμε ότι «η θρησκευτική συνείδηση συνθέτει την αμφισβήτηση και ταυτοχρόνως την πίστη στην ύπαρξη ενός κάποιου Θεού»,²⁵⁰ πράγμα που σημαίνει ότι το βασικό χαρακτηριστικό της θρησκευτικής συνείδησης είναι η «ελεύθερη έλλογη σκέψη»²⁵¹ όπου μέσα και διαμέσου της οποίας ο άνθρωπος δύναται να συλλάβει την έννοια του Θεού και να οδηγηθεί είτε στην αμφισβήτησή του και στην ολική ή μερική απόρριψή του είτε στην πλήρη ή μερική αποδοχή του μέσα και διαμέσου των ποικίλων «σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης» που ο άνθρωπος σχημάτισε και συνεχίζει να σχηματίζει²⁵² για το Θεό και τη θρησκεία.

Η θέση αυτή, όπως αναφέραμε, προϋποθέτει την ύπαρξη ενός συνεχώς αναδυόμενου αυτόνομου κοινωνικού υποκειμένου με ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη, ενταγμένου μέσα στα πλαίσια μιας εκκοσμικευμένης και απομαγευμένης κοινωνίας²⁵³.

Επίσης διαφοροποιήσαμε τη θρησκευτική συνείδηση από αυτό που ονομάζεται «θρησκευτικό συναίσθημα»²⁵⁴ και τούτο επειδή πίσω από αυτή τη

²⁴⁹ Για μια εμπεριστατωμένη ανάλυση της απόλυτης αυθεντίας βλ. Παπαρίζος Α (2001) ό.π σ. 60-75

²⁵⁰ Παπαρίζος Α. (2001)ό.π σ.495.

²⁵¹ στο ίδιο ό.π σ 495

²⁵² Η ανάδυση των «σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης» είναι συνεχής, επειδή συνεχής και δίχως τέλος είναι ο σχηματισμός και ο μετασχηματισμός της κοινωνίας στο οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο μέσα και διαμέσου των οποίων αυτά τα σχήματα συνδιαμορφώνονται.

²⁵³ Touraine A(1992)*Critique de la modernite*. Fayard σ.235 κ.ε Επίσης Παπαρίζος Α(2001) ό.π σ.496

²⁵⁴ Δες σχ. σελ.94 υπ.167ό.π της εργασίας μας. Για τον Α. Παπαρίζο όσοι προσεγγίζουν τη θρησκεία ως συναίσθημα στηρίζονται σε δύο χριστιανικές αρχές: Αντιλαμβάνονται τον άνθρωπο ως δημιουργημακατ' εικόνα και ομοίωση» του Θεού, πράγμα που σημαίνει ότι διαθέτει έμφυτες και αμετάβλητες διαισθήσεις και συναισθήματα και δεύτερον ότι το θρησκευτικό συναίσθημα , ακόμη και στην ιστορική του αποκρυστάλλωση είναι σε τελική

θεώρηση βρίσκεται μια ιδεαλιστική²⁵⁵ και μεταφυσική αντίληψη των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης» των ανθρώπων σε σχέση με το θεό και τη θρησκεία, που σε τελική ανάλυση είναι μια «α-ιστορική» προσέγγιση του εαυτού τους, των άλλων και της Φύσης.

Όταν αναφερθήκαμε στην ανάδυση της συνείδησης, τονίσαμε μεταξύ των άλλων ότι πρόκειται για μια ικανότητα που κατάφερε να αναπτύξει ο άνθρωπος²⁵⁶ στη διάρκεια της ιστορικής του εξέλιξης και που του επέτρεψε να αποκτήσει επίγνωση του γεγονότος ότι γνωρίζει. Τονίσαμε ότι η γνώση αποτελεί την απαρχή κάθε μορφής συνείδησης.²⁵⁷ Τούτο συμβαίνει, επειδή ο άνθρωπος

ανάλυση εξατομικευμένο, γεγονός που οδηγεί στην ατομική σωτηρία του ανθρώπου, όπως ατομική είναι και η σχέση του με το θεό. Τέλος ο Παπαρίζος Α διαβλέπει μια προσπάθεια αντιπαράθεσης ορισμένων κύκλων απέναντι στα σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης που από την Αναγέννηση και κυρίως μέσω και διαμέσου του Διαφωτισμού άρχισαν να αναδύονται, με αποτέλεσμα η προσέγγιση, η κατανόηση και η ερμηνεία του θεού και της θρησκείας να γίνεται πλέον μέσω και διαμέσου της ελεύθερης κριτικής σκέψης. Μπορούμε να καταλήξουμε ότι η ανάδυση της θρησκευτικής συνείδησης στην Ευρώπη ήταν το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας. Βλ. σχ. Παπαρίζος Α.(2001) ό.π. σ.469

²⁵⁵ Βασική θέση κάθε ιδεαλιστικής αντίληψης είναι η τοποθέτηση της Συνείδησης σε πρώτη μοίρα σε σχέση με την αντικειμενική πραγματικότητα. Επίσης η αντίληψη ότι η συνείδηση του κάθε ανθρώπου είναι ένα κομμάτι μιας καθολικής υπερατομικής Συνείδησης (του Θεού), προικισμένη με όλες τις ιδιότητες που έχει αυτή η υπερατομική Συνείδηση. Κατά την αντικειμενική ιδεαλιστική προσέγγιση τη μόνη πραγματικότητα αποτελούν οι ιδέες, οι έννοιες. Η εξωτερική πραγματικότητα δεν είναι τίποτα άλλο παρά το καθρέφτισμα των ιδεών ή το σύνολο αισθημάτων, ουσιών ή πνευματικών μονάδων. Για τους ιδεαλιστές η Συνείδηση είναι ένα σύνολο αισθημάτων ή μια πνευματική μονάδα. Έτσι οι έννοιες ή τα αισθήματα δημιουργούν τη συνείδηση. Ο κόσμος που μας περιβάλλει είναι ένα φαινόμενο, ένα καθρέφτισμα του μόνου πραγματικού κόσμου, του κόσμου των ιδεών. Δηλαδή για τους ιδεαλιστές το ανθρώπινο «πνεύμα» (η νόηση για μας) δεν μπορεί να περικλείει και να προέρχεται από την ύλη μια και το ίδιο είναι άυλο. Αυτό σημαίνει ότι καθετί που γνωρίζω μέσω του «πνεύματος» μου δεν μπορεί παρά να είναι καμωμένο από την ίδια υφή με το «πνεύμα» μου, δηλαδή να έχει «πνευματική» και όχι υλική υπόσταση. Έτσι λοιπόν για τους ιδεαλιστές η υλική όψη του κόσμου αποτελεί φαινόμενο και όχι πραγματικότητα. Κύριοι εκπρόσωποι αυτής της ιδεαλιστικής προσέγγισης είναι ο Πλάτων, ο Λαίμπνιτς και κύριως ο Χέγκελ (απόλυτος ιδεαλισμός). Βλ. σχ. Μανωλεδάκης. Ι (1980). *Εισαγωγή στην Επιστήμη. Παρατηρητής*, σ.18-19. Επίσης άκρως ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση του Α. Παπαρίζου στη θέση του Έγελου για την «Απόλυτη Ιδέα» όπου αποδεικνύει το αδιέξοδο του φιλόσοφου μέσω της ίδιας της διαλεκτικής του. Ο Έγελος κατά τον Α. Παπαρίζο δεν οδηγείται στην υπέρβαση των δύο βασικών αντιθέτων που είναι η ελεύθερη έλλογη σκέψη (που εκφράζεται μέσω τη φιλοσοφίας) και της εξαρτημένης σκέψης από την απόλυτη αυθεντία (που εκφράζεται μέσω της θρησκείας), προς νέες μορφές ελεύθερης ή και εξαρτημένης σκέψης. Αλλά ο Έγελος «νομιμοποιεί και παγιώνει» την «Απόλυτη Ιδέα» με εκείνη της «Απόλυτης Αλήθειας». Όλα αυτά συντελούνται, καταλήγει ο Α. Παπαρίζος μέσω της θρησκευτικής αναπαράστασης, επειδή η συνείδηση κυριαρχείται από τη θρησκεία. Βλ. σχ. Παπαρίζος Α (2001) ό.π σ.529.

²⁵⁶ Δες σχ. την αναλυτική και βασική υπόθεση του Παπαρίζου Α(2001)ό.π σ.21-36

²⁵⁷ Βλ. σχ. Μανωλεδάκης Ι (1980) *Εισαγωγή στην Επιστήμη. Παρατηρητής*, σ.25κ.ε

καταφέρνει τις πληροφορίες που ενυπάρχουν στη Φύση μέσω της αναπόφευκτης εμπειρίας του (πράξη), να τις μετατρέπει σε γνώση²⁵⁸. Ο άνθρωπος έγινε αυτό που είναι μέσα και διαμέσου αυτής της μετατρεπτικής²⁵⁹ και γνωστικής διαδικασίας.

Είχαμε τονίσει ότι ανάλογα με τη θρησκεία στην οποία είτε συνειδητά είτε ασυνειδητά ένα άτομο είναι ενταγμένο θα καθορισθεί και η μορφή της θρησκευτικής συνείδησης που θα σχηματίσει. Με τη θέση μας αυτή δεν εννοούμε ότι το θρησκευτικό δόγμα αυτό καθ' εαυτό δύναται να οδηγήσει τα άτομα στο σχηματισμό θρησκευτικής συνείδησης, αλλά ότι με βάση το εκάστοτε θρησκευτικό δόγμα το άτομο ερχόμενο σε επαφή με τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που έχουν αποκρυσταλλωθεί εντός του δόγματος, δύνανται να σχηματίσει μορφές θρησκευτικής συνείδησης, δηλαδή να αμφισβητήσει²⁶⁰ υπάρχουσες θρησκευτικές δογματικές και λατρευτικές προσεγγίσεις. Για να συμβεί όμως αυτό, τονίσαμε, θα πρέπει να συντρέχουν οι εξής παράγοντες:

- της ανάδυσης του κοινωνικού υποκειμένου,
- του σχηματισμού ελεύθερης έλλογης σκέψης
- της ύπαρξης κοινωνικής και ατομικής αυτονομίας
- της εκκοσμίκευσης, εκλογίκευσης και απομάγευσης της κοινωνίας

Όμως ποιες κοινωνίες, ποια άτομα κατόρθωσαν να αποκτήσουν ολοκληρωμένους τους παραπάνω παράγοντες;

Μέχρι τις μέρες μας είναι ιστορικά διαπιστωμένο ότι καμία κοινωνία και κανένα άτομο δεν κατόρθωσε να τους αποκτήσει σε απόλυτο βαθμό και ούτε πρόκειται να τους αποκτήσει. Πάντα το κοινωνικό υποκείμενο θα συνεχίσει να αναδύεται, η ελεύθερη έλλογη σκέψη του συνεχώς θα βελτιώνεται αλλά δε φαίνεται ποτέ να σταματά με την «τελεία» ολοκλήρωσή της. Το ίδιο άλλωστε φαίνεται να συμβαίνει και με την κοινωνική και ατομική αυτονομία, κάτι που ιστορικά προκύπτει από τις ατομικές, ομαδικές και ταξικές πολιτικές διεκδικήσεις για περισσότερη αυτονομία. Επίσης η διαδικασία εκκοσμίκευσης, εκλογίκευσης

²⁵⁸ Βλ. σχ. στην παρούσα εργασία μας την παράγραφο 1.2 *Το γνωστικό περιεχόμενο της κοινωνικοποίησης* σ.21κ.ε

²⁵⁹ Το πως ο άνθρωπος εφευρίσκοντας τον θεό, την εξουσία και το εργαλείο ως μετατρεπτικά και ερωτικά ενδιάμεσα που του επέτρεψαν να μετατρέψει τη τυφλή γονιμότητα της Φύσης από τη μια σε δημιουργία και πολιτισμό και από την άλλη σε καταστροφή και βαρβαρότητα δες Παπαρίζος Α (2001) ό.π σ.37 κ.ε

²⁶⁰ Όπως έχουμε ήδη αποδεχθεί «το βαθύτερο περιεχόμενο της θρησκευτικής συνείδησης είναι η αμφισβήτηση του θεού». Βλ. σχ. Παπαρίζος Α (2001) σ.457

και απομάγευσης των κοινωνιών φαίνεται ότι ιστορικά είναι το ζητούμενο, αλλά ποτέ δεν θα συντελεστούν σε απόλυτο βαθμό. Πάντοτε θα υπάρχουν σε σχέση με την ερμηνεία της Φύσης και του ανθρώπου «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που θα απορρέουν από μεταφυσικές και ιδεαλιστικές προσεγγίσεις²⁶¹ και θα συγκρούονται με τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που θα προκύπτουν από επιστημονικές ανακαλύψεις και εφευρέσεις. Άλλωστε μέσα από αυτές τις συγκρούσεις πραγματοποιείται η διαλεκτική κίνηση της ιστορίας²⁶². Τούτο, επειδή όπως σωστά έχει γραφτεί, «Ο άνθρωπος θα αποτελεί το αιώνια ανεκπλήρωτο και μετέωρο πέρασμα, το ανεκπλήρωτο και μετέωρο βήμα από τη Φύση στον πολιτισμό, από τη Φύση στον τέλειο άνθρωπο, και επομένως στον επίγειο θεό, ή από τη Φύση στην τελειότητα, από τη Φύση σ' αυτό που η ίδια η Φύση ονειρεύτηκε να γίνει επιτρέποντας την ανάδυση του ανθρώπου: τέλεια Φύση. Ο άνθρωπος θα είναι αιωνίως ημιτελής, όπως είναι και η Φύση. Διαφορετικά θα πάψει η ζωή. Η διαρκής μεταφυσική τελειότητα άλλωστε ισούται με το μηδέν».²⁶³

Το περιεχόμενο κάθε θρησκευτικής συνείδησης αποτελείται τόσο από ανορθολογικά,²⁶⁴ όσο και από ορθολογικά «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» όσον αφορά το θεό και μέσω αυτού των ερμηνειών για τη Φύση και τον άνθρωπο. Αυτό σημαίνει ότι ποτέ δεν θα έχουμε ολοκληρωμένη καθαρή θρησκευτική συνείδηση. Η θρησκευτική συνείδηση των ατόμων θα είναι μονίμως εν εξελίξει, μονίμως θα αναδύεται, θα σχηματίζεται και μετασχηματίζεται και ποτέ δεν θα είναι καθαρή γνώση, όπως συμβαίνει με την επιστημονική γνώση. Μερικά άτομα, ορισμένες κοινωνίες ίσως πλησιάζουν περισσότερο σε σχέση με κάποια άλλα άτομα και κοινωνίες προς μορφές καθαρής θρησκευτικής συνείδησης, όμως ποτέ δεν θα φτάσουν στην απόλυτη θρησκευτική συνείδηση, επειδή όπως προαναφέραμε η πορεία αυτή είναι

²⁶¹ Ενδιαφέρον είναι το ερώτημα για το κατά πόσο βρισκόμαστε μπροστά σε ένα «ξανανάγκημα» του κόσμου στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες της δύσης. Βλ. σχ. Lenoir F (2003) *Les Metamorphoses de Dieu.. La nouvelle spiritualite occidentale*. Plon., σ.237 κ.ε

²⁶² Λουκατς Γκ.(χ.χ) *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*. Οδυσσέας, σ.134

²⁶³ Παπαρίζος Α.(2001) ό.π σ.455

²⁶⁴ Η συνείδηση δεν είναι απόλυτα καθαρή, αφού όταν αποκραυαλλώνονται εντός της ο εξωτερικός κόσμος ,είναι ήδη φορτισμένη με πλήθος άλλων παραστάσεων και εικόνων, επειδή φέρει μέσα της μια ιστορία, δηλαδή το σύνολο των εμπειριών που το κάθε άτομο έχει αποικήσει. Η συνείδηση του κάθε ατόμου είναι υποκειμενική. Οι προκαταλήψεις, οι λανθασμένες γνώσεις και πληροφορίες που ενδοχομένως παίρνουμε από το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, η υπερβολική προσήλωση και εξάρτηση από ποικίλες οικονομικές, πολιτικές και θρησκευτικές αυθεντίες είναι μερικοί από τους παράγοντες που μας κάνουν να μιλάμε για μη καθαρή συνείδηση και κατ' επέκταση για μη καθαρή θρησκευτική συνείδηση.

ταυτόχρονα και πορεία προς την απόλυτη γνώση του σύμπαντος κόσμου, των άλλων και του εαυτού του, μια πορεία που ποτέ δεν θα ολοκληρωθεί.²⁶⁵

Όπως έχει ήδη λεχθεί η θρησκευτική συνείδηση στηρίζεται στη διαλεκτική συνείδηση ή καλύτερα ... «είναι μια δυναμική δομική στιγμή της διαλεκτικής συνολικής συνείδησης του ανθρώπου». ²⁶⁶ Όμως η «διαλεκτική συνείδηση στηρίζεται στην «πρακτική ή σιωπηλή συνείδηση».²⁶⁷ Για να μπορέσει να αναδυθεί σε αυτή την περίπτωση και αναλογικά θα πρέπει να υπάρχει μια «πρακτική ή σιωπηλή» θρησκευτική συνείδηση πάνω στην οποία στηρίζεται η «διαλεκτική» θρησκευτική συνείδηση.

Ποιο μπορεί να είναι το περιεχόμενο τη «πρακτικής ή σιωπηλής» θρησκευτικής συνείδησης και ποιο της «διαλεκτικής» θρησκευτικής συνείδησης;

Ο βασικός πυρήνας κάθε μορφής θρησκευτικής συνείδησης είναι η με οποιοδήποτε τρόπο προσέγγιση του θεού και της θρησκείας από ένα ελεύθερο κοινωνικό υποκείμενο, σχετικά αυτόνομο που μπορεί να θέσει στον εαυτό του και στους άλλους ερωτήματα σε σχέση με τις κυρίαρχες ή μη αντιλήψεις για το θεό και τη θρησκεία και να δώσει για τον ίδιο κάποιες απαντήσεις²⁶⁸ βασιζόμενο στη δική του εμπειρία και στην ελεύθερη έλλογης σκέψη. Η ειδοποιός διαφορά με τη διαλεκτική συνείδηση έγκειται στο γεγονός ότι το άτομο που έχει κάποια μορφή «πρακτικής ή σιωπηλής» θρησκευτικής συνείδησης δεν είναι απαραίτητο να έχει άμεση επίγνωση των ενδεχόμενων διαφορετικών «σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης» σε σχέση με αυτό που πρεσβεύει το κυρίαρχο θρησκευτικό δόγμα στο οποίο είναι άμεσα ή έμμεσα ενταγμένο. Μπορεί να αμφισβητεί, να τροποποιεί, να πράττει διαφορετικά απ' ότι το θρησκευτικό δόγμα επιτάσσει χωρίς να αισθάνεται ένοχος, αιρετικός ή άθεος. Επίσης μπορεί να μη συμμετέχει στις θρησκευτικές τελετουργίες, να μην ασχολείται με το θεό, τη θρησκεία και ταυτόχρονα να μην αισθάνεται ξένος προς αυτήν. Επειδή αντιμετωπίζει το θεό και τη θρησκεία ως κομμάτια μιας καθημερινής, λαϊκής κουλτούρας, στην οποία συμμετέχει όταν θέλει και όπως θέλει.²⁶⁹ Αντίθετα στη

²⁶⁵ Δες θέση Παπαρίζου Α (2001) ό.π σ.455

²⁶⁶ στο ίδιο ό.π σ.499.

²⁶⁷ Παπαρίζος Α (2001) ό.π σ.491

²⁶⁸ στο ίδιο ό.π σ.499 κ.ε

²⁶⁹ Είναι σύνηθες το φαινόμενο πολύ Έλληνες να συμμετέχουν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο στις θρησκευτικές εορτές του ορθόδοξου Πάσχα και αυτής των Χριστουγέννων, ακόμη να συμμετέχουν σε θρησκευτικά μυστήρια όπως αυτό της βάπτισης, όπως ακόμη και να τελούν θρησκευτικό γάμο , χωρίς να αισθάνονται πιστοί ή άθεοι, απλώς συμμετέχουν για λόγους που δεν έχουν να κάνουν με το θέμα πίστης ή μη πίστης., αλλά αντιλαμβάνονται τις θρησκευτικές πρακτικές κυρίως ως μέρος μιας παραδοσιακής κουλτούρας , όπου το στοιχείο

«διαλεκτική» θρησκευτική συνείδηση το κύριο γνώρισμα είναι η διαλεκτική κίνηση των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης», πράγμα που σημαίνει ότι το άτομο θα πρέπει να μπορεί να στοχάζεται όχι μόνο εν πλήρει συνειδήσει, αλλά και πολύπλοκα. Με άλλα λόγια από τα απλά «σχήματα σκέψης και πράξης» που μπορεί να έχει για το θεό και τη θρησκεία, που απέκτησε μέσα από τα προσωπικά του βιώματα και την κοινωνικοποίησή του κυρίως από την οικογένειά του και το σχολείο, (θα αρχίσει) να τα μετατρέπει μέσα από αφαιρετικές διεργασίες²⁷⁰ σε γνώση αντικειμενική. Ό,τι έχει να κάνει με τις μέχρι τότε αντιλήψεις και πρακτικές για τον θεό και την θρησκεία να τις «απογυμνώσει» από καθετί το περιττό που ενδεχομένως εμποδίζει²⁷¹ την πραγματική ουσία: το τι είναι θεός, θρησκεία έως ότου αρχίσει να στοχάζεται και να βιώνει την σχέση του με το θεό και τη θρησκεία διαφορετικά απ' ότι πριν. Στην πορεία ο διαλεκτικός τρόπος σκέψης του θα τον οδηγήσει σε μια σύνθεση των γνώσεων που απέκτησε μέσω της αφαίρεσης για το θεό και τη θρησκεία. Η πορεία αυτή θα τον οδηγήσει σε νέα σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης για το θεό και τη θρησκεία πράγμα που θα του επιτρέψει σε τελική ανάλυση να αντιληφθεί το θεό, τη θρησκεία, τον σύμπαντα κόσμο πολύ πιο κοντά στην πραγματική του διάσταση από ότι τον αντιλαμβανόταν στην αρχή αυτής της διαλεκτικής πορείας. Ο τρόπος αυτός της διαλεκτικής προσέγγισης θα τον οδηγήσει αναπόφευκτα να θέτει ερωτήματα, για το θεό, τη θρησκεία, τον εαυτό του, τους άλλους, τη συσχέτισή τους ενδεχομένως με την οικονομική, πολιτική και κοινωνική οργάνωση ερωτήματα και συσχετίσεις που μέσω της «πρακτικής ή σιωπηλής» συνείδησης δεν θα μπορούσε να θέσει εν πλήρη συνειδήσει²⁷².

της»λαμπρότητας του τελετουργικού» τους εντυπωσιάζει.(Η νύφη στο λευκό της νυφικό να ανεβαίνει τα σκαλιά της εκκλησίας). Επίσης αρκετοί ενδίδουν για παράδειγμα στη τέλεση θρησκευτικού γάμου επειδή δεν επιθυμούν μια κάποια σύγκρουση με τους θρησκευόμενους συγγενείς. Πάντως ενδιαφέρον θα είχε μια κοινωνιολογική έρευνα για τους πραγματικούς λόγους που ωθούνται οι νεόνυμφοι να τελούν και θρησκευτικό γάμο.

²⁷⁰ Για την αφαιρετική ικανότητα των ατόμων δεξ σχ. το στάδιο χειρισμών αφαιρετικής σκέψης ή το στάδιο των τυπικών διανοητικών επιχειρήσεων ή πράξεων του J. Piaget στην σελίδα 57 της παρούσης εργασίας.

²⁷¹ Η έλλογη κριτική προσέγγιση καθώς και η αμφισβήτηση του θρησκευτικού δόγματος είναι μια από τις νοητικές λειτουργίες που η αφαιρετική σκέψη θα του επιτρέψει να πραγματοποιήσει.

²⁷² Χρήσιμες σε σχέση με την διαφορά πρακτικής -σιωπηλής συνείδησης και της διαλεκτικής συνείδησης είναι η διάκριση που κάνει ο Κ. Καστοριάδης αναφερόμενος στην ανθρώπινη συνείδηση και σε αυτό που αποκαλεί»ανακλαστική στοχαστικότητα» υποστηρίζοντας, μέσα από το πρίσμα της ψυχανάλυσης, ότι»το απλό συνειδητό δεν είναι τυφλό πάνω σε αυτό που κάνει, αλλά γενικά είναι κάτι παραπάνω από τυφλό πάνω στο γιατί το κάνει, παρόμοια σκέπτεται κάτι, αλλά δεν διερωτάται γιατί σκέπτεται αυτό και όχι το αντίθετο ή κάποιο άλλο πράγμα». Για τον λόγο αυτό Καστοριάδης προάγει την ιδέα της»ανακλαστικής

Συμπερασματικά καταλήγουμε στο ότι η ανάδυση μορφών θρησκευτικής συνείδησης είναι το αποτέλεσμα μιας διαλεκτικής σχέσης που αρχίζει να πραγματοποιείται από τη γένεση του ατόμου μεταξύ του εαυτού του, των σημαντικών άλλων, των κοινωνικών δομών, θεσμών κλπ, και της Φύσης μέσω και διαμέσου της δυναμικής κοινωνικοποιητικής διαδικασίας. Έτσι λοιπόν η ανάδυση του κοινωνικού υποκειμένου, η κατάκτηση μορφών ελεύθερης έλλογης σκέψης καθώς και η κατάκτηση μορφών συλλογικής και ατομικής αυτονομίας σε συνδυασμό με τις κατακτήσεις του διαφωτισμού που ήταν η εκλογίκευση, η εκκοσμίκευση και η απομάγευση του κόσμου ήταν οι αναγκαίες και ικανές συνθήκες τόσο σε κοινωνικό όσο και σε ατομικό επίπεδο (που δύνανται να επιτρέψουν) για το σχηματισμό μορφών θρησκευτικής συνείδησης στα μέλη των σύγχρονων κοινωνιών, επειδή μέσω και διαμέσου αυτών μπόρεσε ο άνθρωπος να διαλέγεται με τον εαυτό του, τη φύση, τους άλλους και γενικά με τον σύμπαντα κόσμο. Η θρησκευτική συνείδηση μπορεί να στηρίζεται σε μορφές «πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης», ολοκληρώνεται όμως μόνο μέσω της διαλεκτικής σχέσης του ανθρώπου με τους άλλους, όταν παίρνει τη μορφή της «διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης», που στην ουσία είναι μια σύνθεση αμφισβήτησης και πίστης στην ύπαρξη ενός υπέρτατου όντος.²⁷³

στοχαστικότητας» για να δηλώσει το κάτι παραπάνω που κάνει το ανθρώπινο υποκείμενο να στοχάζεται δημιουργικά. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Στην ανακλαστική στοχαστικότητα έχουμε κάτι διαφορετικό [από το ανθρώπινο συνειδητό] τη δυνατότητα να γίνει «αντικείμενο» η προσιδιάζουσα στο «υποκείμενο» δραστηριότητα, τη διασαφήνιση του εαυτού ως ενός μη αντικειμενικού αντικειμένου ή ως ενός αντικειμένου που είναι απλώς θέσει και όχι φύσει. Και μόνο στο βαθμό που μπορεί κανείς να είναι για τον εαυτό του ένα αντικείμενο θέσει ή φύσει γίνεται δυνατός ο άλλος, με την αληθινή έννοια του όρου». Και παρακάτω προσθέτει: «...υπάρχει αληθινή αυτοδημιουργία της ανθρώπινης υποκειμενικότητας ως ανακλαστικής στοχαστικότητας» και πιο κάτω καταλήγει ότι: «Η ανακλαστική στοχαστικότητα προϋποθέτει την δυνατότητα για τη φαντασία να θέτει ως όν αυτό που δεν είναι. Να βλέπει, το Υ από Χ, αι ειδικά, να βλέπει διπλά, να βλέπει τον εαυτό της διπλό, να βλέπει τον εαυτό της καθώς βλέπει τον εαυτό της ως άλλο» Καστοριάδης Κ (1992) *Ο Θρυμματισμένος Κόσμος*: Ύψιλον, σ. 197-198

²⁷³ Ο Παπαρίζος Α. συλλαμβάνει τις σύγχρονες μορφές θρησκευτικής συνείδησης ως εξής: α) σε αυτούς που αποδέχονται ή απλώς πιστεύουν στο θεό ή στην ύπαρξη κάποιου θεού με δύο υποκατηγορίες: 1) στις ποικίλες παλαιότερες ή σύγχρονες αντιλήψεις μέσω των οποίων αποδέχονται ότι υπάρχει ένας κάποιος θεός ή ένα ανώτερο ον, που δημιούργησε ή ελέγχει την ζωή και τον κόσμο, 2) οι αντιλήψεις που εκφράζονται από επιστημονικά βιβλία και επιστήμονες. β) Τέλος σ' αυτούς που αναζητούν μια βαθιά προσέγγιση με το θείο σε κάποια μορφή ένωσης μαζί του. Βλ. σχ. Παπαρίζος Α. (2001) ό.π σσ. 510-511

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.

Ξένωση, αυτόνομη κριτική σκέψη και θρησκευτική συνείδηση στους μαθητές και μαθήτριες του Λυκείου.

1.1 Εισαγωγικά

Τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία θα την προσεγγίσουμε μέσω μιας σύνθεσης μεταξύ της κριτικής και ερμηνευτικής κοινωνιολογίας με κυρίαρχη την πρώτη, πράγμα που θα μας βοηθήσει να προσεγγίσουμε ταυτόχρονα τόσο τις μικροκοινωνικές όσο και τις μακροκοινωνικές διαδικασίες που συντελούνται στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και συμβάλλουν στον σχηματισμό της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών/τριων. Συγκεκριμένα από τη μια πλευρά αυτή μας η προσέγγιση θα μας βοηθήσει να ερμηνεύσουμε τη συμπεριφορά των μεμονωμένων ατόμων και να κατανοήσουμε το υποκειμενικό νόημα των πράξεών τους και από την άλλη πλευρά να τοποθετήσουμε τις συμπεριφορές και τις σχέσεις των ατόμων στο ευρύτερο κοινωνικό τους περιβάλλον. Κάθε μορφή δράσης πραγματοποιείται μέσα σε μια κοινωνική και οικονομική δομή²⁷⁴ και ως ένα βαθμό προσδιορίζει²⁷⁵ τις δυνατότητες του ατόμου.

Η δομή αυτή είναι προϊόν της συλλογικής και ατομικής δράσης του παρελθόντος και έχει διαμορφωθεί από αναρίθμητους ανθρώπους κατά την διάρκεια της ιστορίας. Για κάθε μεμονωμένο άτομο όμως αντιπροσωπεύει μια αντικειμενική πραγματικότητα την οποία πρέπει να λάβει υπόψη του. Επί πλέον το οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό σύστημα στο οποίο ανήκουμε δεν ελέγχει, απλώς τις πράξεις μας αλλά και «συμμετέχει» είτε αμέσως, είτε εμμέσως στην ανάδυση των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης». Επηρεάζει την αντίληψή μας για το σύμπαντα κόσμο, τους άλλους και τον εαυτό μας ως μέλη του εκάστοτε οικονομικού-πολιτικού και κοινωνικού συστήματος στο οποίο είμαστε σε μικρό ή μεγάλο βαθμό ενταγμένοι.

²⁷⁴ Ως δομή εννοούμε τον τρόπο που είναι οργανωμένη μια κοινωνία, το πώς δηλαδή διαρθρώνεται και συντονίζεται σε πολιτικό, οικονομικό, πολιτισμικό επίπεδο, καθώς επίσης και σε επίπεδο ιδεολογίας και κουλτούρας. Ο όρος δομή έχει να κάνει με τη συναρμογή-οργάνωση των σχέσεων των μερών-στοιχείων του όλου Βλ. σχ. Βασικά θέματα Κοινωνιολογίας και Κοινωνιολογικό Λεξικό. Καστανιώτης σ. 88-92

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να τονίσουμε ότι δεν εκλαμβάνουμε τα κοινωνικά υποκείμενα ως παθητικούς δέκτες των κοινωνικών δομών και των κοινωνικών λειτουργιών και τούτο, επειδή τα άτομα μέσω της εκλεκτικής διαδικασίας ταύτισης, φιλτράρουν και επιλέγουν από την πληθώρα των μηνυμάτων, αντιλήψεων, και ιδεών που δέχονται βάσει της ατομικής βιοψυχικής ιδιοσυστασίας τους, των κοινωνικών θέσεων και ρόλων που κατέχουν και ασκούν. Αυτή μας η θέση δε σημαίνει ότι από μόνο του το γεγονός της εκλεκτικής διαδικασίας ταύτισης που χαρακτηρίζει τα άτομα, τα καθιστά αυτόματα και ικανά να προσεγγίσουν κριτικά²⁷⁶ τον εαυτό τους, τους άλλους και τη Φύση με βάση τον ορθό λόγο. Για να συμβεί αυτό θα πρέπει τα εν λόγω άτομα να έχουν κοινωνικοποιηθεί και παιδευτεί έτσι ώστε να καταστούν αυτόνομα κοινωνικά υποκείμενα, με έλλογη ελεύθερη κριτική σκέψη και - όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε- δε φαίνεται να συμβαίνει, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος, στην περίπτωση των μελών της ελληνικής κοινωνίας.

Ο καθοριστικός ανασταλτικός παράγοντας προς αυτή την κοινωνική και ατομική αυτονομία²⁷⁷ είναι από την μια μεριά ο εργαλειακός -ωφελισμικός λόγος της ιδεολογίας της λεγόμενης «ελεύθερης» αγοράς²⁷⁸ και από την άλλη ο μεταφυσικός και θρησκευτικός λόγος του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος. Οι δύο μορφές λόγου παράγουν και επιβάλλουν, ως κυρίαρχες μορφές λόγου που είναι, την αυταρχικότητα και την "ξένωση" της κοινωνίας και των μελών της, την μη ολοκλήρωση της εκκοσμίκευσης και απομάγευσης από μεταφυσικά και ιδεαλιστικά «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης», με αποτέλεσμα το

²⁷⁵ «Φυσικά η ψυχοκοινωνική δομή του ατόμου είναι στενά συνδεδεμένη με τη δομή του συστήματος που επικρατεί και με τις κοινωνικές φαντασιακές σημασίες που έχει θεσμίσει αυτό το σύστημα» Καστοριάδης Κ (1992) *Ο Θρυμματισμένος Κόσμος*. Ύψιλον., σ. 167

²⁷⁶ «Κριτική: κρίνω, ρήμα το οποίο πριν να σημαίνει κρίνω, θέλει να πει χωρίζω, διακρίνω, ...κριτική στάση: η προσπάθεια να διακρίνεις και να χωρίσεις κάτι...» μας τονίζει ο Καστοριάδης Κ(1992) ό.π σ. 100 Δηλαδή μέσω της κριτικής στάσης αμφισβητείς κάθε προγενέστερη ερμηνεία που δεν είναι δική σου, που δεν προκύπτει από δικούς σου συλλογισμούς. Με όρους του Καστοριάδη θα λέγαμε ό,τι δεν είναι προϊόν της δικής σου «ανακλαστικής στοχαστικότητας». Όταν δε δέχεσαι τίποτα δεδομένο και αυτονόητο, όταν ξεκινάς από την αρχή, κάθε φορά την όποια προσέγγιση που κάνεις απέναντι στο προς κρίση αντικείμενο, τότε και μόνο τότε μπορούμε να πούμε ότι η προσέγγισή σου είναι κριτική.

²⁷⁷ Για το θέμα της ατομικής και κοινωνικής αυτονομίας δες το πρώτο μέρος της εργασίας μας σ. 102 κ.ε., όπου στηριχθήκαμε κυρίως στη σκέψη του Κορνήλιου Καστοριάδη όπως αυτή θεδipλώνεται στα έργα του *Ή Φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, *Ή ελληνική πόλις και η δημιουργία της δημοκρατίας* εκδ. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα* Ύψιλον, 1986, καθώς επίσης ο *Ή Θρυμματισμένος κόσμος*, Ύψιλον, 1992.

5 Για τα ιδεολογικά πλαίσια της οικονομίας της αγοράς και την αυταρχικότητα που αυτή προϋποθέτει δες σχ. Γκρέι Τ.(1999) *Αυταπλή Αυγή. Οι Αυταπάτες του Παγκόσμιου Καπιταλισμού*. Πόλις σ. 10-11, 345 κ.ε Επίσης Dixon Κ.(1998) *Οι Ευαγγελιστές της Αγοράς* Πατάκης, σ. 129 κ.ε

περιεχόμενο των μορφών θρησκευτικής συνείδησης που τα νεαρά μέλη της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας σχηματίζουν να περιλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό παθητικά και άκριτα τα κυρίαρχα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που έχουν να κάνουν με το θεό και τη θρησκεία.

Η χρήση μέρους της θεωρίας του Max Weber, όσον αφορά την προσπάθεια ατόμων και ομάδων να αποκτήσουν οικονομική, πολιτική και πολιτισμική δύναμη, καθώς και οι θεωρίες της σχολής της Φρανκφούρτης που μέσω της κριτικής τους θεωρίας,²⁷⁹ θα μας βοηθήσουν να ξεπεράσουμε την μονοσήμαντη αντίληψη της πάλης των τάξεων ως το μοναδικό παράγοντα ερμηνείας και κατανόησης των φαινομένων των σύγχρονων κοινωνιών με τη μετατόπιση του βάρους ερμηνείας τους από τον ταξικό αγώνα (πάλη των τάξεων) στον αγώνα και την υπερεκμετάλλευση της φύσης από τον άνθρωπο, μιας υπερεκμετάλλευσης και κυριαρχίας που αντανακλάται και στις κοινωνικές σχέσεις του. Και όπως εύστοχα έχει λεχθεί η «Η κυρίαρχηση της φύσης εμπεριέχει την κυρίαρχηση του ανθρώπου».²⁸⁰

Η μελέτη των πολιτισμικών, πολιτικών και οικονομικών θεσμών, των κοσμοαντιλήψεων, των πεποιθήσεων, των ιδεών και γενικότερα της κουλτούρας και της ιδεολογίας που κυριαρχούν στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία θα μας οδηγήσει στο να κατανοήσουμε τους παράγοντες εκείνους που είτε διευκολύνουν, είτε εμποδίζουν τους μαθητές, να αναδείξουν μορφές ατομικής αυτονομίας και αυτεξουσιότητας, μορφές που θα τους επιτρέψουν να στοχάζονται αυτόνομα και αυτοδύναμα, δηλαδή ελεύθερα από τα κυρίαρχα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» όσον αφορά το θεό και τη θρησκεία και έτσι να σχηματίσουν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Για να μπορέσουμε να στηρίξουμε τη θέση, αυτή θα πρέπει προηγουμένως να αναφερθούμε συνοπτικά στον εργαλειακό-ωφελιμιστικό και το μεταφυσικό-θρησκευτικό λόγο και να δείξουμε ότι μέσα και μέσω αυτών των δυο μορφών λόγου οι μαθητές/τριες επηρεάζονται ιδεολογικά με αποτέλεσμα τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» που σχηματίζουν σε σχέση με το θεό και τη θρησκεία να βρθούν από κυρίαρχες ιδέες, στερεότυπα και μύθους που ο κυρίαρχος ορθόδοξος θρησκευτικός λόγος προβάλλει και επιβάλλει,²⁸¹ έτσι ώστε να καθίσταται δύσκολη η ανάδυση ενός ελεύθερου έλλογου κριτικού

²⁷⁹ Που λειτουργεί συμπληρωματικά ως προς τη θεωρία του Καρλ Μάρξ, βλ. σχ. Ζαν-Μαρί Βενσάν (1977) *‘Η σχολή της Φρανκφούρτης και η κριτική θεωρία*. Αθήνα. Επίκουρος, σ. 123, 126-127.

²⁸⁰ βλ. σχ. Μάξ Χορκχάιμερ, (1987) ό.π σ. 156-117.

²⁸¹ Σχετικά με την επιβολή του ορθόδοξου θρησκευτικού λόγου μέσα και διαμέσου της συμβολικής βίας που ασκεί, δες το πρώτο μέρος της εργασίας μας.

λόγου που θα επιτρέψει στους μαθητές/τριες να στοχαστούν διαλεκτικά και ενδεχομένως να αμφισβητήσουν, να τροποποιήσουν ή να απορρίψουν απόψεις, αντιλήψεις, ιδέες γύρω από το θεό και τη θρησκεία, έτσι ώστε είτε να οδηγηθούν στην ολική ή μερική αποδοχή ή απόρριψή τους.

1.2. Ο εργαλειακός -ωφελιμιστικός λόγος ως σύγχρονη μορφή αυταρχικής ιδεολογίας.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τους παράγοντες που συμμετέχουν στην ανάδυση των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης» των μαθητών/τριών σχετικά με τον θεό και την θρησκεία θα μας βοηθήσει η κατανόηση και η διάκριση που υπάρχει μεταξύ του ορθού κριτικού λόγου και του εργαλειακού-ωφελιμιστικού λόγου, ενός λόγου που είναι ρητά συνδεδεμένος με την επικράτηση της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς.²⁸²

Η ευρωπαϊκή αστική τάξη ιστορικά στην πράξη υιοθέτησε τον εργαλειακό λόγο και συχνά απέρριψε τον κριτικό ορθό λόγο²⁸³. Πρόκειται για ένα λόγο που είναι συνδεδεμένος με την αυτοσυντήρηση και την υπολογιστική σκέψη²⁸⁴. Ο εργαλειακός και ωφελιμιστικός λόγος δεν είναι ουδέτερος, δηλαδή δεν έχει να κάνει με την καλή ή κακή χρήση του αλλά πρόκειται για έναν τρόπο σκέψης που πηγάζει από μια ιδεολογία κυριαρχίας, επιβολής και χειραγώγησης η οποία είναι συστατικό στοιχείο της κουλτούρας και της ιδεολογίας των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, που μέσα από αυτόν το λόγο επιβάλλουν την δική τους ερμηνεία και θέαση των πραγμάτων κάνοντας χρήση τόσο της φυσικής όσο και της «συμβολικής βίας», αποσπώντας με τον τρόπο αυτό την «συναίνεση» των κυριαρχούμενων ομάδων για την "ορθότητα" των κοσμοαντιλήψεών τους, των πεποιθήσεών τους των ιδεών τους, των αξιών τους²⁸⁵. Όπως μάλιστα είδαμε στο πρώτο μέρος, η κυριαρχία των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης» για το θεό και τη θρησκεία μεταξύ

²⁸² Πρόκειται για τον ιδεολογικό λόγο που παρήχθη από την επικράτηση της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής βιομηχανικής και υπερκαταναλωτικής κοινωνίας.

²⁸³ Λίποβατς Θ.,(1991) ό.π σ. 124.

²⁸⁴ βλ. σχ. Χορκχάιμερ Αντόρνο (1987) ό.π. σ. 78

²⁸⁵ Ενδιαφέρουσες πάνω στο θέμα της κυριαρχίας της παράφρονης «εργαλειακής ορθολογικότητας» των ολοκληρωτικών καθεστώτων του ναζιστικού κόμματος του Χίτλερ και του κομμουνιστικού κόμματος του Στάλιν πάνω στις κοινωνίες τους, είναι οι απόψεις του Καστοριάδη Κ(1992) ό.π σ. 65 κάτι που συμβαίνει σε άλλη βάση και στις μορφές της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που για τον Καστοριάδη είναι στη βάση τους αντιδημοκρατικές και οδηγούν σε «φιλελεύθερες ολιγαρχίες». Ό.π σ, 153

των άλλων είναι σε τελική ανάλυση κυριάρχηση συγκεκριμένων οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών μορφών οργάνωσης.

Για τον Χορκχάιμερ ο εργαλειακός λόγος εμποδίζει τα μέλη των σύγχρονων κοινωνιών να απελευθερωθούν από τις σχέσεις κυριαρχίας που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές τους σχέσεις, έτσι ώστε να αποκτήσουν συνείδηση της αλλοτρίωσής τους²⁸⁶.

Σε παρόμοια συμπεράσματα έχει καταλήξει και ο Κ. Καστοριάδης, όταν υποστηρίζει ότι είναι η αδυναμία της κοινωνίας και των μελών της να αποκτήσουν επίγνωση της αυτοθέσμισης τους, πρόκειται για μια κατάσταση που τους οδηγεί στην "ξένωση". Η κοινωνία δηλαδή δεν αναγνωρίζει στον εαυτό της και στα μέλη της τη θεσμική τους δημιουργικότητα, δηλαδή ότι μόνο αυτοί είναι οι δημιουργοί των θεσμών, σημασιών, νόμων, κανόνων, πεποιθήσεων και αντιλήψεων μέσω της "δημιουργικής φαντασιακής ικανότητάς τους".²⁸⁷

Μέσω του εργαλειακού, και ωφελιμιστικού λόγου οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες τείνουν να επιβληθούν με κάθε μέσο και τρόπο, χρησιμοποιώντας κάθε μορφή βίας, επιχειρώντας να υποτάξουν τα πάντα και τους πάντες στους τεχνικούς, οικονομικούς και γραφειοκρατικούς σκοπούς τους²⁸⁸. Γενικά ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός λόγος εξυπηρετεί τα ιδιοτελή συμφέροντα μιας ομάδας ή ατόμου με σκοπό την κυριαρχία εν αντιθέσει με τα καθολικά συμφέροντα που εξυπηρετεί ο ορθός κριτικός λόγος. Ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός λόγος συνδιαλέγεται με ιδεολογίες, νοοτροπίες, μύθους μέσω κυρίως του ασυνείδητου εν αντιθέσει με τον ορθό λόγο που είναι πάντα συνειδητός και απαιτεί πάντα από το σκεπτόμενο ορθολογικά άτομο προσπάθεια, κόπο, ακριβολογία και επιχειρηματολογία που στηρίζεται στην κριτική σκέψη.²⁸⁹

Ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός λόγος έχει κυριαρχήσει στην εποχή μας ως το αποτέλεσμα μιας αλυσιδωτής αιτιακής σχέσης φαινομένων, όπως είναι η μη επικράτηση στην πλειονότητα των μελών της κοινωνίας μιας αυτόνομης συλλογικής και ατομικής σκέψης, ο εκφυλισμός της σύγχρονης δημοκρατίας²⁹⁰, «η έκλειψη της κοινωνικής και πολιτικής αμφισβήτησης, όπου κυριαρχούν η

²⁸⁶ βλ. σχ. Μαξ Χορκχάιμερ (1987) *Η Έκλειψη του Λόγου. Κριτική*, σ. 79-80, επίσης βλ. Μαξ Χορκχάιμερ- Τεόντορ Αντόρνο *Η Διαλεκτική Του Διαφωτισμού*. Ύψιλον. σ. 102

²⁸⁷ βλ. Καστοριάδης(1978) ό.π σ. 171.

²⁸⁸ βλ. σχ. Λίποβατς Θ. (1991)*Ζητήματα Πολιτικής Ψυχολογίας* Εξάντας σ. 231.

²⁸⁹ βλ. σχ. Θ. Λίποβατς- Ν. Δεμερτζής (1994)*Δοκίμιο για την ιδεολογία*. Οδυσσέας. σ. 55,58,65

²⁹⁰ βλ. σχ. Λουίτζι Φεραγιόλι (1985) *Η Αυταρχική Δημοκρατία και Κριτική της πολιτικής Στοχαστής*

απάθεια, ο κυνισμός, η ιδιωτικοποίηση, η στυνή και βία και η με κάθε τρόπο και μέσο η επιδίωξη αύξησης της κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών», και - όπως έχει λεχθεί χαρακτηριστικά - πρόκειται για μια «εκπροσωπευτική δημοκρατία που εξελίσσεται μοιραία προς την ολιγαρχία» που «έγινε η δαμόκλειος σπάθη της σύγχρονης εποχής»²⁹¹

Η συνειδητοποίηση της σημασίας του εργαλειακού-ωφελιμιστικού λόγου και οι βασικές του διαφορές από τον ορθό κριτικό λόγο θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε τους παράγοντες εκείνους που εμποδίζουν τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας να καλλιεργήσουν αυτόνομη έλλογη κριτική σκέψη, που μέσω της ισοτιμίας, ισηγορίας και ελευθερίας θα δυνηθούν ενδεχομένως στην διαμόρφωση ποικίλων μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός λόγος εμφανίζεται σαν ορθός κριτικός λόγος, χωρίς όμως να είναι, επειδή αυτό που τον χαρακτηρίζει δεν είναι η αναζήτηση της αλήθειας μέσω ορθολογικών μεθόδων σκέψης και πράξης, αλλά μέσω της εκλογίκευσης αποβλέπει στην απόσπαση συναίνεσης από τα υποκείμενα εκείνα που δεν έχουν εκπαιδευτεί να τον αναγνωρίζουν ως τέτοιο. Αυτά τα υποκείμενα που όντως εγκλωβισμένα στον εργαλειακό-ωφελιμιστικό λόγο αναζητούν να καλύψουν τις βιολογικές, ψυχικές και κοινωνικές τους ανάγκες στη βάση μιας άκρατης εγωιστικής ατομικής και στενής μικρό-ομαδικής ωφελιμιστικής αντίληψης που τους εμποδίζει, λόγω της "ξένωσής τους", να συνειδητοποιήσουν την αξία που έχει για αυτούς τους ίδιους όσο και για την κοινωνία τους το γεγονός ότι μόνο η απελευθέρωση από τον στενό εργαλειακό-ωφελιμιστικό λόγο θα τους επιτρέψει να κατακτήσουν τον ορθό κριτικό λόγο που είναι ο μόνος λόγος που δύναται να τους οδηγήσει στην κοινωνική και ατομική αυτονόμηση, αναγκαίες συνθήκες για διαμόρφωση κάθε μορφής πολιτικής-οικονομικής και διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Με άλλα λόγια ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός λόγος στην βάση του είναι μια σύγχρονη αυταρχική ιδεολογία,²⁹² μέσα και μέσω της οποίας κυριαρχούν οι εκάστοτε οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές ελίτ. Η κυριαρχία αυτή

²⁹¹ Όλες τα εισαγωγικά αναφέρονται στον Καστοριάδη Κ (1992) *Ο Θρυμματισμένος κόσμος*. Ύψιλον, σ. 167,105. Για μια ενδιαφέρουσα κριτική που ασκεί ο Καστοριάδης τόσο στις σύγχρονες μορφές κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, που τις αποκαλεί χαρακτηριστικά «φιλελεύθερες ολιγαρχίες», όσο και στο οικονομικό σύστημα της ελεύθερης αγοράς, το οποίο στη ουσία του είναι καταστροφικό, δες ό.π σ. 152-156

²⁹² «ορίζουμε την ιδεολογία ως ένα ιδιαίτερο και λίγο ως πολύ συστηματοποιημένο σύνολο προτάσεων/αποφάνσεων που συγκροτείται από ειδικούς φορείς στις κοινωνίες της νεωτερικότητας και προσφέρεται, αφενός μεν ως ορθολογική εξήγηση και δικαίωση σχέσεων εξουσίας και κυριαρχίας και του τρόπου που τα υποκείμενα εντάσσονται σ' αυτές, αφετέρου» Βλ. σχ. Θ. Λίποβατς-Ν.Δεμερτζής(1991) ό.π σ. 31

στηρίζεται μεταξύ των άλλων στη δημιουργία εμποδίων για κοινωνική και ατομική αυτονομία των μελών της κοινωνίας. Εγκλωβισμένα μέσα σ' αυτή την ιδεολογία, όπως και από την αυταρχική ιδεολογία που πηγάζει από τον μεταφυσικό και θρησκευτικό λόγο - όπως θα δείξουμε πιο κάτω - βρίσκονται τα μέλη και ιδιαίτερα οι μαθητές/τριες της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» για τον θεό και την θρησκεία να καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από αυτές τις κύριες μορφές λόγου, επειδή η «ψυχοκοινωνική δομή του ατόμου είναι στενά συνδεδεμένη με τη δομή του συστήματος που επικρατεί και με τις κοινωνικές φαντασιακές σημασίες που έχει θεσμίσει αυτό το σύστημα»²⁹³.

Όλα αυτά μας οδηγούν σε ένα πρώτο συμπέρασμα ότι τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» σχετικά με το θεό και τη θρησκεία που σχηματίζουν οι μαθητές/τριες μέσα και διαμέσου της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας, θα περιλαμβάνουν στο περιεχόμενό τους τα χαρακτηριστικά του εργαλειακού-ωφελιμιστικού λόγου.

1.3. Ο μεταφυσικός και ο θρησκευτικός λόγος εμποδίζει την ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Για την κατανόηση της ανάδυσης των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης» για το θεό και τη θρησκεία των μαθητών/τριών σημαντική είναι η θέση που κατέχει ο μεταφυσικός και θρησκευτικός λόγος, που ο συμβολικός γλωσσικός του κώδικας, η λογική του και το νόημά του αντιστρατεύονται σε κάθε γνήσια, καθαρή μορφή του ορθού κριτικού λόγου. Ο μεταφυσικός λόγος στην ελληνική κουλτούρα εισήλθε ως κυρίαρχος με την επικράτηση του χριστιανισμού (κυρίως με την ορθόδοξη μορφή που πήρε) στη βυζαντινή αυτοκρατορία²⁹⁴ και ο οποίος ενισχύθηκε κατά την διάρκεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας μέσω της ανάδειξης του ορθόδοξου πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σε πολιτική, οικονομική και κυρίως πολιτισμική

²⁹³ Καστοριάδης Κ(1992) ό.π σ, 167

²⁹⁴ Αν και πρωτογενή στοιχεία του συναντούμε τόσο στην πλατωνική σκέψη και στους πυθαγόρειους, όσο και κυρίως στους νέο-πυθαγόρειους είναι αποτέλεσμα της διείσδυσης της ανατολικής σκέψης στην ελληνική σκέψη μετά την "παραγκώνιση" της σκέψης των προσωκρατικών φιλοσόφων. Για τον Κ. Καστοριάδη ήδη στους Στωικούς, στον Πλάτωνα, μα κυρίως στην χριστιανική θεολογία, υπάρχει η τάση να τίθεται η φιλοσοφία από δημιουργική αμφισβήτηση της καθεστηκυίας τάξης, στην υπηρεσία διατήρησης αυτής της τάξης. Δες σχ. Καστοριάδης. Κ (1992) *Ο θρυμματισμένος κόσμος*. Ύψιλον, σ. 120-121

υπερδύναμη²⁹⁵. Ο μεταφυσικός-θρησκευτικός λόγος οδηγεί στην ανάδυση ανορθολογικών αντιλήψεων, οι οποίες δεν συγκροτούνται μέσω ορθολογικών²⁹⁶ μεθόδων δηλαδή με βάση το «Λόγο» (reason) και στην προσφυγή σε «γεγονότα» που στηρίζονται στις αισθήσεις και τις εμπειρίες των κοινωνικών ατόμων, αλλά που βασίζονται στη διαίσθηση, στα ορμέφυτα, στο συναίσθημα, στην μυστικιστική εμπειρία, στην εξ αποκαλύψεως αλήθεια που διάφορες μεταφυσικές και θεολογικές αντιλήψεις υποστηρίζουν. Χαρακτηριστικές στο θέμα αυτό είναι οι δηλώσεις του Αρχιεπισκόπου της εκκλησίας της Ελλάδας Χριστόδουλου «...Το θέμα του Θεού και καθετί μεταφυσικό δεν μπορεί να υπαχθεί σ' αυτή τη διαδικασία (υπό το βάσανο της λογικής) Και πράγματι κάνουν λάθος όσοι άνθρωποι θέλουν να περικλείσουν την έννοια του Θεού μέσα στο λογικό, ανθρώπινο μυαλό, το οποίο από τη φύση και την κατασκευή του είναι περιορισμένο...»²⁹⁷

Για λόγους ιστορικούς, οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία επικράτησε και κυριάρχησε ένα μίγμα μεταξύ του μεταφυσικού -θρησκευτικού λόγου²⁹⁸ και του εργαλειακού και ωφελιμιστικού λόγου, γεγονός που δεν επέτρεψε και δεν επιτρέπει ακόμη και σήμερα να αναδυθεί και να κυριαρχήσει ο ορθός κριτικός λόγος όπως αυτός εμφανίστηκε

²⁹⁵ Για τις εξουσίες του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως δες σχ. Τσουκαλάς Κ (1987) *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα* Θεμέλιο β' έκδοση σ. 3. Επίσης Περσελή Ε.(1994) *Χριστιανική Αγωγή και σύγχρονος κόσμος*. Αρμός σ. 2. Επίσης Μαργιπλής Δ(2002) *Σχέσεις και Λειτουργία των Θεσμών. Η διαπλοκή της πολιτικής και της θρησκείας στην κοινωνία του Βυζαντίου*. Εκδοτικός Οίκος Σταμούλη., σ.71 κ.ε

²⁹⁶ Για μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση ορθολογισμού και ανορθολογισμού δες Κονδύλη Π.(1993) *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*. Θεμέλιο τ.α', σ. 47 κ.ε. Ο Κονδύλης ορίζει τον Ορθολογισμό ως την «σκόπιμη και άσπογη (από την άποψη της τυπικής λογικής) χρήση των επιχειρηματολογικών μέσων και σκέψης, για να κατοχυρωθεί θεωρητικά μια δεδομένη θεμελιώδη στάση απέναντι στον κόσμο». Ενδιαφέρουσες πάνω στο θέμα του ορθολογισμού και του αδιεξόδου που αυτός δύναται να οδηγήσει, όταν εκληφθεί ως αυτονόητος και μη αμφισβητήσιμος και έτσι να παραγνωρισθεί ότι είναι το «φανταστικό» που τον θεμελιώνει και τον καθιστά μοναδικό, είναι και οι θέσεις του Καστοριάδη Κ. (1992) ο.π σ. 65-66.

²⁹⁷ Συνέντευξη στο ΒΗΜΑgazino 11-2-2001. Επίσης βλ. σχ. Τάκης Φωτόπουλος "Θρησκεία, Αυτονομία, Δημοκρατία".. Ελεύθερος Τύπος, σ. 81-95

²⁹⁸ Για τις αντιδράσεις και τα εμπόδια που ο ανώτερος κλήρος της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας έθεσε στις προσπάθειες εισαγωγής της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού στα εκπαιδευτικά ιδρύματα κατά τον 18ον και 19ον αιώνα δες σχ. Περσελή Ε (1994) ό.π σ.28 Στις ημέρες μας ενδεικτικές του πώς αντιλαμβάνονται οι θρησκευτικές ηγέτες της ορθόδοξης εκκλησίας και των παραθρησκευτικών οργανώσεων τις επιστημονικές θεωρίες είναι η απαίτησή τους να καταργηθεί(και όντως καταργήθηκε) το βιβλίο της Ιστορίας της Α Λυκείου του Σταυριανού ως ιστορικό σχολικό εγχειρίδιο, επειδή αναφερόταν στη θεωρία της εξέλιξης. Σκηνές «μεσαιωνικές» εξελίχθηκαν στην πλατεία Συντάγματος το 1984 με το δημόσιο κάψιμο και τον αφορισμό του εν λόγω βιβλίου. Ακόμη και σήμερα μόνο μέσα σε λίγες σελίδες στην Γ γυμνασίου και στο μάθημα της βιολογίας στη θετική κατεύθυνση οι

μετά την Αναγέννηση και κυρίως μέσα από τον Διαφωτισμό στη Δυτική Ευρώπη. (τουλάχιστον στο χώρο της ευρωπαϊκής διάνοησης), ο οποίος δύναται να απελευθερώσει τον άνθρωπο από την ψυχική, πνευματική και σωματική δουλεία. Ένας Λόγος που αμφισβητεί τα πάντα, δεν δέχεται τίποτα ως δεδομένο και αυτονόητο, παρά μόνον αυτά που στηρίζονται στην έλλογη κριτική σκέψη. Ένας Λόγος που ενδέχεται να οδηγήσει τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο σε μορφές διαλεκτικής οικονομικής, πολιτικής και θρησκευτικής συνείδησης.

Η βασική θέση που υποστηρίζουμε σ' αυτή την εργασία είναι ότι στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, ακριβώς λόγω της κυριαρχίας των δύο αυτών μορφών λόγου (ορθόδοξου θεολογικού-μεταφυσικού και εργαλειακού-ωφελιμιστικού καπιταλιστικού) δεν καλλιεργείται και δεν προάγεται η έλλογη κριτική σκέψη, μέσω και διαμέσου της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας, όπως αυτή πραγματοποιείται από το εκπαιδευτικό σύστημα, την οικογένεια, την ορθόδοξη εκκλησία και τα ΜΜΕ , με αποτέλεσμα να μην διευκολύνονται οι μαθητές να αναπτύξουν κάποιες μορφές θρησκευτικής συνείδησης στηριζόμενοι στην ελεύθερη κριτική σκέψη.

Το αποτέλεσμα αυτής της έκλειψης του ορθού κριτικού λόγου θα το διαπιστώσουμε στο τρόπο που είναι δομημένη και λειτουργεί η ελληνική κοινωνία. Η σύντομη αναφορά μας στη πολιτική, οικονομική και πολιτισμική οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας αποβλέπει στο να φανεί ότι αυτή είναι απότοκος ενός μείγματος μεταφυσικού-θεολογικού και εργαλειακού-ωφελιμιστικού λόγου , που σε τελική ανάλυση επιδρά καταλυτικά στην διαμόρφωση των μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες.

μαθητές της β/θμιας εκπαίδευσης έρχονται σε επαφή με τη θεωρία της εξέλιξης. βλ. σχ. το βιβλίο βιολογίας γ. γυμνασίου και το βιβλίο βιολογίας θετικής κατεύθυνσης της γ' λυκείου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

Τα σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης του εργαλειακού-ωφελιμιστικού και του μεταφυσικού-θεολογικού λόγου αποκρυσταλλώνονται σε μορφές εξάρτησης και αυταρχικότητας της ελληνικής κοινωνίας στο οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο.

2.1. Στο οικονομικό πεδίο.

Η σύγχρονη ελληνική οικονομία στηρίζεται στην ιδεολογία της ελεύθερης αγοράς²⁹⁹, που αναδύθηκε κατά τον 19ον αιώνα στην Αγγλία και σήμερα στην σύγχρονη εκδοχή της, προωθείται από τις Η.Π.Α.³⁰⁰ και κυριαρχεί πλέον- μετά την κατάρρευση των χωρών της ανατολικής Ευρώπης και του οικονομικού τους συστήματος που στηριζόταν στην ιδεολογία της ελεγχόμενης αγοράς από ένα ισχυρό κράτος – με σκοπό να καταστεί ως η μόνη κυρίαρχη μορφή οικονομικής οργάνωσης σε παγκόσμιο επίπεδο.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της ελεύθερης αγοράς στην πρακτική της εφαρμογή δεν έχουν και μεγάλη σχέση με ό,τι σε θεωρητικό επίπεδο διδάσκεται στα εγχειρίδια της πολιτικής οικονομίας. Το βασικό της χαρακτηριστικό είναι τα μονοπώλια, τα ολιγοπώλια και τα καρτέλ³⁰¹, το δε φαινόμενο της διανομής του εισοδήματος στους κοινωνικούς εταίρους παρά τις όποιες οικονομικές θεωρίες δεν έχει κατανοηθεί και εξηγηθεί πλήρως³⁰².

²⁹⁹ Η ελεύθερη αγορά κατατάσσεται στις ιδεολογίες επείδη «...θέτει ως ευγενή στόχο την απελευθέρωση των οικονομικών υποκειμένων και των αγορών από τις αγκυλώσεις και τις ασφυκτικές προκαταλήψεις που επιβραδύνουν την οικονομική δραστηριότητα και προσβλέπει σε μια ολοκληρωτική αναδιάταξη του οικονομικού και κοινωνικού σκηνικού που θα μοιράσει απλόχερα τα δώρα της ευημερίας σε όλα τα συμβαλλόμενα μέρη. Επείδη προεξοφλεί κατά κάποιον τρόπο, την ευεργετική επίδραση του προγράμματος που επαγγέλλεται ανεξαρτήτως των επιθυμιών, των στοχεύσεων και των αντιστάσεων όσων πρόκειται «αντικειμενικά» να ωφεληθούν, αλλά δεν το γνωρίζουν. Αποτελεί έτσι γνήσιο τέκνο της μεγάλης αφήγησης του διαφωτισμού: αναγνωρίζει ότι υπάρχουν οικουμενικές αλήθειες, οικουμενικές αξίες και οικουμενικά ζητούμενα που συγκροτούν ένα ενιαίο πετρωμένο για το σύνολο της ανθρωπότητας. Η ιστορία διαγράφει γραμμική τροχιά από το χτες στο σήμερα και το αύριο, δεν ξεστρατίζει αλλά υπακούει σε μια εσωτερική λογική που οδηγεί όπως η βελόνα της πυξίδας στο επόμενο στάδιο προόδου». Δες σχ. Α. Λυμπεράκη την εισαγωγή της στο Γκρέι Τ.(1999) *Απατηλή Αυγή. Οι αυταπάτες του παγκόσμιου καπιταλισμού*. Πόλις, 8-9.

³⁰⁰ Η κατασκευή και η επιβολή της ελεύθερης αγοράς απαιτεί ένα πολιτικό σχέδιο που μόνο δυνατό και ισχυρά κράτη μπορούν να υλοποιήσουν υποστηρίζει η Α. Λυμπεράκη στην εισαγωγή της στο Γκρέι Τ.(1999) ό.π σ.10

³⁰¹ Για μια σύγχρονη προσέγγιση του μονοπωλιακού καπιταλισμού δες. Λύτρας Ν.Α.(2000) *Κοινωνία και εργασία. Ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων. Παπαζήση, σ.σ 37-44*

³⁰² Στο σημείο αυτό ο Κ. Καστοριάδης είναι κατηγορηματικός. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «Το πρόβλημα δηλαδή της διανομής στον καθένα ενός εισοδήματος, το οποίο να έχει μια πραγματική σχέση με την πραγματική συμβολή του στην παραγωγή είναι θεωρητικά τελείως άλυτο και στην πράξη λύνεται στη βάση κεκτημένων καταστάσεων». Δες σχ.

Η θέση των οικονομολόγων που στηρίζουν το ιδεολόγημα της «ελεύθερης αγοράς» σύμφωνα με το οποίο μέσω της παραγωγής καλύπτονται, όπως λανθασμένα υποστηρίζουν, οι απεριόριστες ανάγκες των ατόμων και ειδικότερα των «νοικοκυριών» δεν γίνεται αποδεκτή από πολλούς αναλυτές³⁰³. Επίσης οι αντιλήψεις κατά τις οποίες μέσα στα πλαίσια αυτής της αγοράς ικανοποιείται κάθε καταναλωτική επιθυμία είναι επίσης ένα άλλο ιδεολόγημα του καπιταλιστικού μοντέλου³⁰⁴, που εξυπηρετεί τις κερδοσκοπικές τάσεις των σύγχρονων οικονομικών επιχειρήσεων (τοπικών, εθνικών και υπερεθνικών) και οι οποίες προωθούν και διαμορφώνουν «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» στο οικονομικό πεδίο, σχετικά με το υλοποιήσιμο αυτού του ιδεολογήματος, και το οποίο αγνοεί προκλητικά δύο βασικές αντικειμενικές συνισταμένες που το κάνουν όχι μόνον ανέφικτο, αλλά κυρίως επικίνδυνο είναι επίσης ανέφικτο, επειδή οι συντελεστές παραγωγής είναι περιορισμένοι. Πρόκειται για την λεγόμενη «στενότητα των παραγωγικών συντελεστών»,³⁰⁵ γεγονός που σημαίνει ότι δεν μπορούμε να παράγουμε οτιδήποτε, οποτεδήποτε και στην ποσότητα και ποιότητα όλων των αγαθών και των υπηρεσιών που επιθυμούμε³⁰⁶. Από την άλλη μεριά έχει γίνει πλέον επιστημονικώς παραδεκτό ότι η υπέρμετρη παραγωγή και κατανάλωση πάσης

Καστοριάδης Κ(1993) ό.π σ. ,154 Επίσης ο Κ. Τσουκαλάς μας τονίζει ότι σήμερα στις σύγχρονες κοινωνίες του ύστερου Καπιταλισμού η εμφάνιση του Κοινωνικού Κράτους επιτρέπει «στο άτομο ν' απολαμβάνει μια νέα πρωτόγνωρη επιβιωτική δυνατότητα» παράλληλα με τις «κυρίαρχες ακόμα αγοραίες συναλλακτικές επιβιωτικές μορφές». Τσουκαλάς Κ(1991) ό.π σ. 485

³⁰³ Ο Κ. Καστοριάδης είναι ένας από αυτούς, ο οποίος υποστηρίζει ότι «... αυτή η παραγωγική-αντιθέτως με ό,τι λέγεται- με κανένα τρόπο- και αυτό το βλέπουμε σήμερα- δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες, για τον απλούστατο λόγο ότι η παραγωγή δημιουργεί τις ανάγκες. Δεν υπάρχουν γενικά και αόριστα καθορισμένες ανθρώπινες ανάγκες, η μόνη ανθρώπινη ανάγκη την οποία μπορούμε να ορίσουμε γενικά και αόριστα είναι 2000 περίπου θερμίδες την ημέρα...». Καστοριάδης Κ (1992) ό.π σ. 155. Στις διαπιστώσεις αυτές φαίνεται να συμφωνεί και Κ. Τσουκαλάς(1991) *Είδωλα Πολιτισμού. Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*. Θεμέλιο, σ. 479,487

³⁰⁴ «Ο καπιταλισμός δεν είναι απλώς η ατέλειωτη συσσώρευση για τη συσσώρευση, η συνεχής επανάσταση της παραγωγής του εμπορίου, του χρήματος και της κατανάλωσης. Ενσαρκώνει μια καινούρια κοινωνική φαντασιακή σημασία: την απεριόριστη επέκταση της «ορθολογικής κυριαρχίας»

³⁰⁵ Σχετικά με τη «Στενότητα των Παραγωγικών Συντελεστών» στην οικονομία δες σχ. Γεωργακόπουλος Θ. Λιανός Θ., κ.ά. (1982) *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*. Gutenberg σ. 22. Επίσης η θεωρία του εναλλακτικού κόστους μας εξηγεί ότι λόγω του περιορισμένου των συντελεστών παραγωγής θα πρέπει να θυσιάσω την παραγωγή ορισμένων αγαθών και υπηρεσιών προς όφελος αυτών που θέλω να παράγω. Στο σημείο αυτό βρίσκεται η ουσία τελικά της πολιτικής, της οικολογίας, και της οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας.

³⁰⁶ Βλέπε. σχ. τη διαπίστωση ότι «η διαρκώς αναπτυσσόμενη καταναλωτική κοινωνία είναι εγγενώς ασυμβίβαστη με την κοινωνία της αφθονίας». Boudrillard J (1970) *La societe de consommation. Ses mythes, ses structures*. Denoel σ. 89.

μορφής αγαθών και υπηρεσιών έχει ήδη καταστήσει ορατό τον κίνδυνο της μη αντιστρέψιμης αλλοίωσης της οικολογικής ισορροπίας στον πλανήτη.³⁰⁷

Επίσης έντονη είναι η κριτική που έχει ασκηθεί στην προσπάθεια επιβολής του «ανεξέλεγκτου καπιταλισμού της ελεύθερης αγοράς» ως μορφής οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης των κοινωνιών σε ολόκληρο τον κόσμο, και περιγράφονται οι σοβαρότατες συνέπειες που θα έχει μια τέτοια επιβολή, όπως η καταδίκη εκατομμυρίων ανθρώπων σε συνθήκες φτώχειας, η αύξηση των εστιών του πολέμου, η αναβίωση του εθνικισμού και των εθνοτικών συγκρούσεων. Η «κατασκευή της Ελεύθερης Παγκόσμιας Αγοράς» ωθεί σε βίαιο μετασχηματισμό τις σύγχρονες κοινωνίες και μαζί τους και την ελληνική, με αποτέλεσμα να παρατηρείται ριζική αναδιάταξη θεσμών και συμπεριφορών προς αυταρχικά μοντέλα άσκησης της εξουσίας, επειδή, «προκειμένου να υπάρξει η ελεύθερη αγορά, χρειάζεται αυταρχική εξουσία, χρειάζεται δηλαδή το εργαλείο του μαζικού εγκλεισμού σε φυλακές και της αστυνόμευσης, ώστε να διασφαλίζεται η έννομη τάξη»³⁰⁸

Μέσα στα πλαίσια της κυριαρχίας της ιδεολογίας της ελεύθερης αγοράς η σύγχρονη ελληνική κοινωνία αλλάζει με γρήγορους ρυθμούς. Οι ραγδαίες εξελίξεις αφορούν κυρίως οικονομικές και τεχνολογικές αλλαγές, που σε μεγάλο βαθμό είναι το αποτέλεσμα των οικονομικών και τεχνολογικών εισροών από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Έτσι λοιπόν (η οικονομικά και τεχνολογικά βοηθούμενη ελληνική οικονομία στα πλαίσια της Ε.Ε) από το επίπεδο μηδενικής ή και με αρνητικούς ρυθμούς ανάπτυξης που είχε την δεκαετία του '80 εισέρχεται δειλά μεν αλλά σταθερά στο επίπεδο σύγκλισης των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Η ένταξη της ελληνικής οικονομίας στην Οικονομική Νομισματική Ένωση (Ο.Ν.Ε),(ανακοινώθηκε επίσημα στις 19 Ιουνίου 2000) επέφερε μείωση του πληθωρισμού. Από 8% που ήταν στα τέλη του 1996 υποχώρησε σε 2% το Μάρτιο του 2000. Τα δημοσιονομικά ελλείμματα μειώθηκαν από 10,2% του ΑΕΠ στο 1,3% το 2000. Το δημόσιο χρέος από 111,3% του ΑΕΠ το 1996

³⁰⁷ Το μοντέλο της οικονομικής ανάπτυξης που προτείνεται από την ιδεολογία του καπιταλιστικού συστήματος και προωθεί μεταξύ των άλλων ο ΟΟΣΑ, αν εφαρμοστεί στο σύνολο των οικονομιών, ο πλανήτης θα καταρρεύσει. Έχει υπολογιστεί ότι στην περίπτωση που κάθε νοικοκυριό στον πλανήτη μας είχε την δυνατότητα να κάνει χρήση απλού ηλεκτρικού ρεύματος, όπως κάνουν τα νοικοκυριά στις λεγόμενες βιομηχανικές κοινωνίες, οι οικολογικές δυνατότητες θα έφθαναν στα όριά τους. Αυτό σημαίνει ότι το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η τρύπα του όζοντος θα μας εξαφάνιζαν.

³⁰⁸ Για τις επιπτώσεις του σύγχρονου καπιταλιστικού μοντέλου σε παγκόσμια κλίμακα καθώς και της συνύπαρξης της ελεύθερης αγοράς και της αυταρχικής εξουσίας όπως και παρά τις αντιθέτου διακηρύξεις δεν μπορεί να συνυπάρξει με τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Δες σχ. Γκρέϊ Τ. (1999) *Απατηλή Αυγή. Οι αυταπάτες του παγκόσμιου καπιταλισμού*. Πολις σ., 11 κ.ε

μειώθηκε στο 103,7% το 2000. Υπήρξε μείωση των μακροπρόθεσμων επιτοκίων από 17% το 1995 σε 9,4% τον Μάρτιο του 2000.³⁰⁹

Παρά την τεράστια οικονομική βοήθεια που ελληνική οικονομία είχε και συνεχίζει να έχει από τα ευρωπαϊκά ταμεία³¹⁰ δεν πρέπει να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι επειδή υπάρχει καλύτερευση των οικονομικών μεγεθών (σε επίπεδο ονομαστικής σύγκλισης και όχι πραγματικής), θα υπάρξει κατ' αναλογία και καλύτερευση των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή δυνατότητα να οδηγηθεί η ελληνική κοινωνία σε άμβλυνση των κραυγαλέων οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών ανισοτήτων και αντιθέσεων που παρατηρούνται στους κόλπους της . Σε 17-22% υπολογίζεται το ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού που ζει με εισόδημα κάτω από το όριο φτώχειας³¹¹.

Οι οικονομικές ανισότητες και αντιθέσεις συμβάλλουν στη διαμόρφωση αυταρχικών δομών και αυταρχικής νοοτροπίας (κουλούρας) στην ελληνική κοινωνία, και τούτο για τους εξής λόγους:

Η οικονομική ανάπτυξη που παρατηρείται κυρίως προς το τέλος της δεκαετίας του '90 δε στηρίχτηκε αποκλειστικά σε ενδογενείς παράγοντες της ελληνικής οικονομίας. Η όποια καλύτερευση των οικονομικών μεγεθών δε στηρίχθηκε σε «υγιείς» τρόπους ανάπτυξης, έτσι όπως το σύστημα της ελεύθερης αγοράς καθορίζει, πράγμα που σημαίνει ότι οι κοινωνικές δυνάμεις που ελέγχουν τα μέσα παραγωγής, (αστικά στρώματα), εκτός ολίγων εξαιρέσεων, παραμένουν «νόθα». Χωρίς την κρατική και ευρωπαϊκή στήριξη οι ελληνικές επιχειρήσεις τους δεν μπορούν να υπάρξουν ως αυτόνομες οικονομικές επιχειρήσεις, αφού η επιβίωσή τους εξαρτάται από τα δημόσια έργα και τις φορολογικές διευκολύνσεις, γεγονός που τις καθιστά σε μεγάλο βαθμό «κρατικοδίαιτες» και «ευρωδίαιτες»³¹². Γίνεται λοιπόν φανερό πως η κινητήριος δύναμη που ώθησε την οικονομία προς τα εμπρός είναι τα κοινοτικά πλαίσια στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης³¹³. Το φαινόμενο αυτό σημαίνει μια πλήρη εξάρτηση τόσο των οικονομικών επιχειρήσεων όσο και του

³⁰⁹ βλ. Εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας. Επίσης έκθεση ΟΟΣΑ, Ευρωπαϊκής Ένωσης, Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, επίσης άρθρο Θ.Ι. Λιανού *Τα Δώρα της ΟΝΕ*, στο βήμα τις 9-1-2000, επίσης Το χρονικό , Τέσσερα χρόνια προσπάθειας, ρεπορτάζ εφ, Το βήμα της Κυριακής .

³¹⁰ βλ. σχ. Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα και τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης 1,2,3.

³¹¹ Πηγή: Θ. Π. Λιανός "Το βήμα της Κυριακής" 8.4.2001.

³¹² βλ. σχετικά τα μέτρα που προτείνουν ο ΟΟΣΑ και η Ε.Ε για μείωση του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία, Εφημ. "Τα Νέα" στο ένθετο οικονομία στις 5-6/2/2000

³¹³ βλ. σχετικά Π. Πιζάνια *Από τον Τρικούπη στη Σοφοκλέους* άρθρο στο "Το Βήμα της Κυριακής" στις 19/12/1999).

συνόλου της οικονομίας από το κράτος και τους διεθνείς χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς (ΔΝΤ, ΟΟΣΑ, Παγκόσμια Τράπεζα, κλπ).

Η αύξηση των οικονομικών μεγεθών σε επίπεδο εθνικής οικονομίας δεν πρέπει να εκλαμβάνεται κατ' ανάγκη και ως καλυτέρευση των συνθηκών ζωής του συνόλου των μελών της ελληνικής κοινωνίας. Η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από βαθιά οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ανισότητα. Ένα 10% του πληθυσμού προσπορίζεται το 26,3% του ΑΕΠ, ενώ σε ένα άλλο 10% αναλογεί μόλις το 2,3% του ΑΕΠ³¹⁴. Τέλος σε 2.000.000 υπολογίζει τους φτωχούς στην Ελλάδα το Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας το 1999.³¹⁵

Παρατηρείται εξάλλου το φαινόμενο οι οικονομικές ανισότητες να αυξάνουν παράλληλα με τον οικονομικό πλούτο. Ενώ οι κερδοφορία των επιχειρήσεων αυξάνεται, δεν συμβαίνει το ίδιο με τις αμοιβές των μισθωτών, ιδιαίτερα των χαμηλόμισθων. Το διαθέσιμο εισόδημα του μέσου μισθωτού με βάση σύγκρισης το 1980(1980=100) είναι 100,2, δηλαδή βρίσκεται στα επίπεδα του 1980, χαμηλότερα των ετών 1978 (103,2), 1985 (102,5) και 1990 (101,2). Οι άνεργοι έφτασαν στις 600.000. Το 70% των συνταξιούχων παίρνει σύνταξη κάτω από 130000 δρχ., ενώ 450.000 αγρότες παίρνουν προνοιακή σύνταξη 46.000 δρχ, και άλλοι 250.000 παίρνουν συντάξεις από 50.000 έως 75.000 δρχ τον μήνα.³¹⁶ Παράλληλα ανεβαίνει η κερδοφορία στη βιομηχανία, στις Τράπεζες και στις μεγάλες εμπορικές επιχειρήσεις, αφού υπερβαίνουν τα 50 δις δρχ τα κέρδη των επτά των μεγαλύτερων κατασκευαστικών ομίλων της χώρας, ενώ προβλέπεται περαιτέρω αύξηση³¹⁷. Η αύξηση των κατά κεφαλήν αμοιβών για το έτος 2000 δεν πρέπει να υπερβεί το 2,4% από 2,2% το 1999, ενώ το κόστος εργασίας προβλέπεται να μειωθεί στο 2%, από το 2,5% το 1999 και 5,5% το 1998, βάση του προγράμματος σύγκλισης της ελληνικής οικονομίας με αυτή των χωρών της Ε.Ε.³¹⁸

Στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι οι διάφορες μορφές κοινωνικών ανισοτήτων και οι διάφορες μορφές αυταρχικότητας διέπονται από μια διαλεκτική σχέση. Το ότι υπάρχουν άτομα, ομάδες ή κοινωνίες με άνιση κατανομή, οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής ισχύος, αυτό δεν οφείλεται σε "φυσικά" αίτια, αλλά είναι κοινωνικά, ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένη, πράγμα που σημαίνει ότι αυταρχικότητα (επιβολή) και κατοχή οικονομικής,

³¹⁴ Πηγή Eurostat

³¹⁵ Για το φαινόμενο της Φτώχειας βλ. σχ. Κ. Τσουκαλά και Θ. Π. Λιανού στο " Το βήμα της Κυριακής" στις 8.4.2001.

³¹⁶ βλ. σχ. Μ. Αρβανιτάκη " Το βήμα της Κυριακής" 8.4.2001).

³¹⁷ Μας πληροφορεί το οικονομικό ένθετο της εφημ. ΤΑ ΝΕΑ 5-6/2-2000,σελ. 29.

³¹⁸ βλ. σχ. εφημ. Καθημερινή στις 23/1/2000 σ. 68).ΑΧ

πολιτικής και πολιτιστικής δύναμης αλληλοκαθορίζονται και αλληλοεπηρεάζονται.³¹⁹

Φυσικά ο σκοπός της εργασίας αυτής, δεν είναι να δείξει απλά την ύπαρξη των διαφόρων μορφών οικονομικών, πολιτικών, πολιτιστικών ανισοτήτων και την σχέση τους με την αυταρχικότητα, αλλά κυρίως να χρησιμοποιήσει τις υπάρχουσες θεωρίες και έρευνες πάνω στο θέμα αυτό, έτσι ώστε να φανεί ότι οι κοινωνικές ανισότητες και η αυταρχικότητα δεν μπορούν να αποτελέσουν εκείνα τα περιβάλλοντα στα οποία θα μπορέσει να καλλιεργηθεί και να διαμορφωθεί ο έλλογος και κριτικός λόγος που με την σειρά του θα οδηγήσει στη συγκρότηση μορφών θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών του Λυκείου στην Ελλάδα του σήμερα. Ενδεικτικά πάντως αναφέρουμε ότι η ύπαρξη κοινωνικών ανισοτήτων και αυταρχικότητας τεκμαίρεται όχι μόνο από την κλασσική και μαρξιστική θεωρία, αλλά και από τις θεωρίες της σχολής της Φραγκφούρτης, τη θεωρία του "Μορφωτικού Κεφαλαίου" και της " Συμβολικής Βίας" των Πιέρ Μπουρντιέ και Ζάκ-Κλώντ Πασσερόν, τις θεωρητικές προσεγγίσεις των "Ριζοσπαστών" κοινωνιολόγων κ.ά.

Η αύξηση των οικονομικών μεγεθών που αφορούν την εθνική οικονομία – όπως αυτή γίνεται μέσα στα πλαίσια της ταξικής διάθρωσης της ελληνικής κοινωνίας - δε θα πρέπει να συνδέεται με μια παράλληλη αύξηση της πολιτικής και πολιτιστικής ισχύος του συνόλου των μελών της ελληνικής κοινωνίας, επειδή τα οικονομικά οφέλη που τυχόν προκύπτουν από την αύξηση της οικονομικής "πίτας" κατανέμονται άνισα μεταξύ των οικονομικών εταίρων ως αποτέλεσμα της προαναφερθείσας ταξικής διάθρωσης. Είναι γνωστό ότι η καλύτερευση των προαναφερθέντων οικονομικών μεγεθών οφείλεται κατά κύριο λόγο στην περιοριστική εισοδηματική πολιτική που ασκήθηκε στις αμοιβές των χαμηλόμισθων, και όχι στη φορολόγηση των υπερκερδών των επιχειρήσεων. Η Κεντρική Ευρωπαϊκή Τράπεζα, με την οποία συμφωνεί και ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων, πιέζουν την συνέχιση της περιορισμένης αύξησης των μισθών σε μόλις 2,5% επί των ακαθάριστων αποδοχών των εργαζομένων σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, παρά τα υπερκέρδη που οι ελληνικές επιχειρήσεις αποκομίζουν. Ταυτόχρονα οι Έλληνες βιομήχανοι δεν επιθυμούν να συνεχιστεί η συμφωνία «κυρίων» μεταξύ αυτών και του Υπουργείου Ανάπτυξης για συγκράτηση στις αυξήσεις των προϊόντων τους, ενώ πιέζουν για απελευθέρωση της αγοράς εργασίας δηλαδή την ελεύθερη εφαρμογή ελαστικού ωραρίου εργασίας, πράγμα που θα οδηγήσει σε καθεστώς

³¹⁹ βλ. σχ. Κ. Τσουκαλάς " Η φτώχεια στον καιρό της αφθονίας" Το βήμα 8.4.2001

εργασίας μερικής απασχόλησης , κατάσταση που οδηγεί σε μείωση των αποδοχών των εργαζομένων και ασταθές μειωμένο ωράριο. Το εργασιακό καθεστώς αυτό θα μετατρέψει τους ανθρώπους κυριολεκτικά σε homo economicus, με την έννοια ότι το κύριο μέλημά τους θα είναι πλέον , το ωράριο και η διάρκεια της εργασίας, γεγονός που θα τους οδηγήσει σε ένα κυνηγητό αναζήτησης δεύτερης και τρίτης μερικής απασχόλησης, έχοντας από επάνω τους, ως δαμόκλειο σπάθη. την ανεργία.³²⁰ Με δεδομένο όμως ότι η μερική απασχόληση και η μερική διευθέτηση του χρόνου εργασίας δεν οδηγούν σε αύξηση των θέσεων εργασίας³²¹ καταλήγουμε στο συμπέρασμα, ότι μέσω των νέων εργασιακών σχέσεων οδηγούμεθα όχι μόνο στη μείωση του εισοδήματος των εργαζομένων, αλλά κυρίως στη δημιουργία ενός κλίματος αβεβαιότητας, ανασφάλειας και υποταγής των εργαζομένων στις "ορέξεις" των εργοδοτών τους. Ήδη στον ιδιωτικό τομέα παρατηρείται μια συστηματική καταστρατήγηση του ωραρίου εργασίας: βλ. π.χ πραγματικό ωράριο εργασίας των υπαλλήλων στις τράπεζες που υπερβαίνει αυτό της συλλογικής σύμβασης³²². Παρατηρούμε λοιπόν ότι στο ισχύον αυταρχικό οικονομικό σύστημα ακόμη και όταν τα οικονομικά μεγέθη αυξάνουν δηλαδή όταν η λεγόμενη "οικονομική πίτα" μεγαλώνει, δε σημαίνει ότι και τα "κομμάτια της" θα μοιραστούν αναλογικά σε εκείνους που την "κατασκεύασαν". Έτσι δεν ευσταθεί το ιδεολόγημα των υποστηρικτών της «ελεύθερης αγοράς» κατά το οποίο η αύξηση και η καλύτερευση των οικονομικών μεγεθών οδηγούν το σύνολο της κοινωνίας σε οικονομική ευμάρεια. Θα μπορούσε να συμβεί αυτό μόνο με μια βασική και ουσιαστική προϋπόθεση, δηλαδή αν οι εργαζόμενοι συμμετείχαν στα κέντρα λήψης απόφασης επιχείρησης, πράγμα ανέφικτο και σε τελική ανάλυση αντισυνταγματικό, με την έννοια ότι η ιδιοκτησία του κεφαλαίου είναι αυτή που αποφασίζει τι προϊόν θα παραχθεί, πώς θα παραχθεί, για ποιο σκοπό θα παραχθεί κλπ. Αυτά τα δικαιώματα οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής αντλούν από την συνταγματικά κατοχυρωμένη ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.³²³

Η ελληνική (και όχι μόνο) οικονομική πραγματικότητα έχει δείξει ότι η συμμετοχή και η συναίνεση των εργαζομένων ζητείται σε περιόδους ύφεσης και

³²⁰ Για την ανεργία ως δομικό στοιχείο της στα πλαίσια του καπιταλισμού και για τις κοινωνικές συνέπειες της ανεργίας που διαιρεί την εργατική τάξη σε δύο ανταγωνιστικά υποσύνολα με αντίθετα συμφέροντα, όπου οι εκάστοτε εργαζόμενοι επιζούν εις βάρος των εκάστοτε ανέργων που λιμοκτονούν δες Τσουκαλά Κ.(1991) ό.π σ. 522 υπ. 5

³²¹ βλ. Δηλώσεις Προέδρου ΓΣΕΕ εφ Το βήμα της Κυριακής 7-5-2000

³²² του ίδιου ό.π

³²³ βλ. σχ. Άρθ. 17 του Ελληνικού Συντάγματος του 1975/86.

κρίσεως μιας επιχείρησης η του συνόλου του οικονομικού συστήματος και σπανίως ζητείται σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης της επιχείρησης, όταν τα κέρδη αυξάνονται με ιλιγγιώδεις ρυθμούς.

Τονίζουμε για μια φορά ακόμη ότι η ελληνική κοινωνία είναι βαθιά οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά και πολιτιστικά άνηση. Το ελληνικό κεφαλαιοκρατικό οικονομικό σύστημα όπως αναπτύχθηκε τους τελευταίους αιώνες - Η Ελλάδα ως χώρα της καπιταλιστικής περιφέρειας - συνέτεινε στην εγκαθίδρυση και επικράτηση μιας κουλτούρας και ιδεολογίας, κατά την οποία υπέρτατη αξία είναι η οικονομική ισχύς μέσω του νόμιμου ή και άνομου κέρδους. Τα πάντα εμπορευματοποιούνται και ως εκ τούτου τα πάντα αγοράζονται και πωλούνται. Οι ανταγωνιστικές σχέσεις σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο γίνονται αποδεκτές ως κάτι το «φυσιολογικό». Δεν υπάρχει σχεδόν καμιά έκφανση της οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής κοινωνικής δραστηριότητας που να μην στηρίζεται σε ανταγωνιστικές σχέσεις.

Έτσι λοιπόν η εργασία από μέσο επιβίωσης και ολοκλήρωσης του ανθρώπου και της κοινωνίας, από υπέρτατη μορφή κοινωνικής δημιουργίας και κοινωνικής αλληλεγγύης, έχει μετατραπεί, στα πλαίσια της δεδομένης καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας με τις δεδομένες ιεραρχικές, εξουσιαστικές, αυταρχικές και εκμεταλλευτικές δομές και σχέσεις σε εμπόρευμα και θεωρείται μονοδιάστατα ως πηγή υλικής εξασφάλισης,³²⁴ γεγονός που οδηγεί στην εξαφάνιση κάθε δημιουργικής, ατομικής και συλλογικής διάστασής της. Επίσης η μετατροπή της εργασίας σε εμπόρευμα οδηγεί την ελληνική κοινωνία σε πεδίο εκμετάλλευσης, σύγκρουσης, αλλοτρίωσης σε βαθμό που το ζητούμενο να μην είναι η παραγωγή και η ανταλλαγή εκείνων των αγαθών και υπηρεσιών που θα καλύψουν τις ατομικές και συλλογικές ανάγκες των ατόμων και της κοινωνίας, αλλά στο όνομα του κέρδους να παράγονται και να καταναλώνονται προϊόντα και υπηρεσίες αμφιβόλου ποιότητας και μερικές φορές επιστημονικώς αποδεδειγμένα ανθυγιεινά και επικίνδυνα για την υγεία των καταναλωτών, (δες περιπτώσεις γενετικά μεταλλαγμένων προϊόντων, προϊόντα με τοξίνες, την ασθένεια Γιάκομπ-Κρόϊσφελντ που περνά στον άνθρωπο μέσω των βοοειδών, κλπ), πράγμα που εξηγείται από τον υπέρτατο οικονομικό κανόνα του ισχύοντος οικονομικού συστήματος, που είναι "ελαχιστοποιώ (το κόστος μου) για να μεγιστοποιήσω τα κέρδη μου". Τα προβλήματα που δημιουργούνται, λόγω της ακαταλληλότητας των

³²⁴ Για την έννοια της εργασίας βλ. σχ. Σ. Παπαϊωάννου *Η κοινωνική κατάσταση και η συνείδηση των νέων* ΕΚΚΕ 1987 τ. 66. σ. 35-37

παραγομένων προϊόντων στην υγεία των καταναλωτών, στο όνομα μιας ανήθικης κερδοσκοπικής λογικής,(εργαλειακός, ωφελιμιστικός λόγος), μετατίθενται για την επίλυσή τους στις φαρμακευτικές εταιρείες και στην θεραπευτική ιατρική. Άλλωστε η εμπορευματοποιημένη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη οφείλει τα μέγιστα στους εν λόγω παραγωγούς, αφού λειτουργώντας με αυτό τον τρόπο συμβάλλουν στην αύξηση του κύκλου εργασιών τους. Πρόκειται δηλαδή για συγκενωνούντα δοχεία. (Π. χ η ανορθολογική χρήση αντιβιοτικών στον άνθρωπο και στην κτηνοτροφία). Παρατηρείται επίσης ότι οι οικονομικές επιχειρήσεις, είτε πρόκειται για επιχειρήσεις τροφίμων είτε φαρμάκων και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, πολλές από αυτές (οι μεγαλύτερες) είναι εισηγμένες στο χρηματιστήριο αξιών, γεγονός που σημαίνει ότι όσο αυξάνονται οι ασθενείς και οι ασθενείς τόσο μεγιστοποιούνται τα κέρδη τους. Το γεγονός ότι η βαρύτητα στο χώρο της υγείας δίνεται στη θεραπευτική ιατρική και όχι στην προληπτική ιατρική, είναι απόρροια αυτής της ωφελιμιστικής "λογικής".

Η αυταρχικότητα του σύγχρονου βιομηχανικού και μεταβιομηχανικού πολιτισμού, κακέκτυπο του οποίου είναι ο νεοελληνικός πολιτισμός , εκφράζεται παράλληλα με την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο και με την οικολογική καταστροφή. Απτά παραδείγματα αποτελούν η Αθήνα, η Ελευσίνα και γενικά η αττική γη, οι οποίες από φορείς ιστορίας και πολιτισμού έχουν μετατραπεί, στο όνομα της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς και της λεγόμενης ανάπτυξης, στις πιο άναρχα δομημένες και μολυσμένες περιοχές της Ευρώπης. Η αργή αλλά σταθερή καταστροφή, λόγω της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, του συμβόλου της κλασσικής Ελλάδας, ο Παρθενώνας, λόγω της ατμοσφαιρικής ρύπανσης είναι για πολλούς ένα μη αντιστρέψιμο γεγονός. Η κατασκευή και λειτουργία των τριών μεγαλύτερων διυλιστηρίων που διαθέτει η χώρα σε απόσταση μερικών χιλιομέτρων από το κέντρο της πόλης της Αθηνάς και στις παρυφές της πόλης των ιερών Ελευσινίων, καταδεικνύει το ήθος και τον πολιτισμό της βιομηχανικής και μεταβιομηχανικής κοινωνίας μας. Η αλλοίωση της μορφολογίας της αττικής γης (Η καταστροφή ιστορικών λόφων: Σκουζέ, Στρέφη, Καισαριανής) η μόλυνση και εξαφάνιση ποταμών (Κηφισός Ιλισός) δια της νεοελληνικής πρακτικής της αντιπαροχής και της αυθαίρετης δόμησης αποδεικνύει την αυταρχικότητα του σύγχρονου πολιτισμού μας.

Η υπερεκμετάλλευση και η καταστροφή της αττικής γης, «της κοιτίδας του παγκόσμιου πολιτισμού», που αυτάρεσκα επαναλαμβάνουν οι Νεοέλληνες, θεωρούμε ότι είναι το αποτέλεσμα του εργαλειακού-ωφελιμιστικού λόγου που

διέπει τον βιομηχανικό και μεταβιομηχανικό πολιτισμό που κυριαρχεί σε παγκόσμιο επίπεδο και έχει μιμηθεί άκριτα και ανορθολογικά η σύγχρονη ελληνική κοινωνία υιοθετώντας μέσω της ιδεολογίας του καπιταλισμού και της κοσμοθεωρίας του χριστιανισμού ένα μίγμα εργαλειακού-ωφελιμιστικού και μεταφυσικού-θεολογικού λόγου.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα της βαρβαρότητας που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική εκμετάλλευση που η ιδιωτική πρωτοβουλία και ο «ορθολογισμός» της ελεύθερης αγοράς προξενεί στον άνθρωπο και στο περιβάλλον είναι η δόμηση της πόλης των Αθηνών, μια πόλης με πλούσιο ιστορικό και αρχαιολογικό πλούτο. Η πόλη της Παλλάδας Αθηνάς κτίστηκε κυρίως μέσω του συστήματος της αντιπαροχής, ενός συστήματος χρηματοδότησης κατά το οποίο ο ιδιώτης εργολάβος δίχως ίδια κεφάλαια, συμβιβάζει απαιτήσεις ιδιοκτητών των οικοπέδων, των κατασκευαστών και των αγοραστών διαμερισμάτων, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα το προσωπικό του κέρδος. Αποτέλεσμα, διαμερίσματα κλουβιά, φυλακές, όπου σε μια πόλη με ιδανικές κλιματολογικές και περιβαλλοντικές συνθήκες να υπάρχουν διαμερίσματα τυφλά, χωρίς ήλιο και αέρα. Η εμπορευματοποίηση έτσι της αγοράς της κατοικίας, αποτέλεσμα καταναλωτισμού, νεοπλουτισμού και ενδοστρεφούς απομόνωσης της νέας «νόθας αστικής τάξης»,³²⁵ (δεν επιτρέπει πλέον καμιά εξασφάλιση οικιστικής ή αισθητικής ποιότητας των κτιρίων. Και όπως χαρακτηριστικά έχει γραφτεί: «Η αρχιτεκτονική από την μεριά της δεν μπορεί να αποκαταστήσει αυτή την αστική ταυτότητα γιατί τα κτίρια αποκτούν ρόλο και λειτουργία μόνο όταν εντάσσονται σε ένα πολεοδομικά δομημένο πλαίσιο, πράγμα που ανήκει αποκλειστικά στις αρμοδιότητες της πολιτικής εξουσίας. Ακόμη και τα πιο αξιόλογα κτίρια παρουσιάζονται συχνά "έσωστρεφή" και όχι μόνο δεν επιδιώκουν διάλογο με το "περιβάλλον" αλλά συχνά το αποστρέφονται επιζητώντας την αυτοαναφορά και τη δημιουργία ενός ιδανικού μικρότοπου με δεδομένη την άναρχη ποιότητα του αστικού χώρου»³²⁶ Η πόλη των Αθηνών είναι δημιούργημα της κουλτούρας της εκμετάλλευσης, του εύκολου κέρδους, της εμπορευματοποίησης των πάντων. Πρόκειται για μια κουλτούρα που διαμορφώνει νοοτροπίες, στάσεις βασισμένες σε ατομικές και συλλογικές μορφές αλλοτρίωσης. Οι ίδιοι οι δημιουργοί θύτες -θύματα αυτού του τερατώματος, που λέγεται πολεοδομικό συγκρότημα της πόλης των

³²⁵ Η ελληνική αστική τάξη ήταν ένα συνονθύλευμα από διάφορες φατρίες παρά μια τάξη. Δες σχ. Θ. Λίποβατς ό.π σ. 246

³²⁶ Βλ. σχετικά Α. Γιακουμακάτος άρθρο στο "Κυριακάτικο Βήμα" της 19/12/1999 με τίτλο *Αθήνα μια πόλη ερμητική κλειστή*

Αθηνών , αποφεύγουν τις μη εργάσιμες ώρες να την προσεγγίσουν ως μια φθοροποιά περιπέτεια., λόγω νέφους, μόλυνσης, θορύβου, κυκλοφοριακού χάους.

Ενώ η πόλη των Αθηνών έχει ιδανικές κλιματολογικές και περιβαλλοντικές συνθήκες και ο τρόπος ζωής θα μπορούσε να ήταν εξωστρεφής και υπαίθριος, οι ασφυκτικές συνθήκες της απωθητικής καθημερινότητας - ή έλλειψη ανοιχτών χώρων, πράσινου - η απουσία αισθητικής του οικοδομημένου μορφώματος, έχουν ως αποτέλεσμα σε συνδυασμό με τη γενικότερη κυρίαρχη αυταρχική οικονομική, πολιτική και πολιτισμική κουλτούρα, την πρόκληση βίαιων και αντικοινωνικών συμπεριφορών, ιδίως μεταξύ των νέων και ορισμένων μειοψηφικών ομάδων που είναι σε τελική ανάλυση τα μοναδικά θύματα του οικιστικής βαρβαρότητας. «Η Αθήνα είναι ένα ερμητικά κλειστό αστικό δοχείο που πυροδοτεί εντάσεις και μια επικίνδυνη κοινωνική δυναμική. Πρόκειται για ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του πώς η ποιότητα του χώρου επιδρά στην ποιότητα των ανθρωπίνων σχέσεων και στο ίδιο το κοινωνικό ήθος των πολιτών. Η Αθήνα, εκτός από τον απόμακρο Παρθενώνα, δεν προτείνει σημεία αναφοράς , δε φιλοξενεί ισχυρούς "κοινωνικούς πυκνωτές" επειδή ο χαρακτήρας της πόλης δεν πρόκειται πλέον – δυστυχώς- να μεταβληθεί ούτε είναι ορατές οι αισθητές βελτιώσεις της ποιότητας του δομημένου χώρου. Το στοιχείο της βιωσιμότητας παίζεται στο πεδίο της συναίνεσης και της κοινωνικής παιδείας, πράγμα που αποτελεί για άλλη μια φορά πρόβλημα πολιτικό».³²⁷ Πρόβλημα πολιτικό είναι για τον ιστορικό της αρχιτεκτονικής Α. Γιακουμακάτο η επιβίωση στην αφιλόξενη Αθήνα και θα συμφωνούσαμε μαζί του μόνο αν η πολιτική ηγείτο της οικονομίας, πράγμα που όπως εμμέσως προκύπτει από αυτή την εργασία, δεν μπορεί να συμβεί επειδή στο υπάρχον οικονομικό-κοινωνικό σύστημα η πολιτική που δε στηρίζεται σε έλλογους και κριτικά σκεπτόμενους και κυρίως αυτόνομους πολίτες αλλά στηρίζεται σε απλούς πελάτες, ψηφοφόρους και οπαδούς δεν μπορεί παρά να έπεται μιας οικονομίας που σε τελική ανάλυση αντικατοπτρίζει την πολιτική βούληση των ολίγων.

Ο αντίλογος στα λεγόμενά μας θα μπορούσε να είναι ότι υπάρχουν νόμοι, κράτος, συντεταγμένα όργανα, μηχανισμοί ελέγχου ποιότητας τροφίμων , χωροταξίας και πολεοδόμησης κλπ θεσμοί και μηχανισμοί, που μια δημοκρατικά οργανωμένη κοινωνία έχει δημιουργήσει για να προστατεύεται από τέτοιου είδους τυχόν παρενέργειες της φιλελεύθερης οικονομίας. Κατά την

³²⁷ Α. Γιακουμάτου ό,π

άποψή μας δεν πρόκειται για παρενέργειες ενός συστήματος τα όσα περιγράψαμε, αλλά για βασικές και αναγκαίες προϋποθέσεις και συνθήκες, για να μπορέσει να υπάρξει το συγκεκριμένο αυταρχικό οικονομικό-πολιτικό-πολιτιστικό σύστημα. Άλλωστε οι θεσμοί εκφράζουν και τείνουν να διαιωνίσουν τα κυρίαρχα «σχήματα αντίληψης σκέψεις και πράξης» από τα οποία προκύπτουν. Αυτά τα σχήματα σε μια κοινωνία με οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές ανισότητες δεν μπορεί να είναι άλλα από τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» των κυρίαρχων οικονομικοκοινωνικών ομάδων. Όπως εύστοχα έχει γραφτεί «κάθε κοινωνία θεσμίζει δημιουργώντας τον δικό της κόσμο. Τούτο δεν σημαίνει μόνο παραστάσεις, αξίες κλπ. Στη βάση όλων αυτών υπάρχει ένας τρόπος του παριστάνειν, μια κατηγορήση του κόσμου, μια αισθητική και μια λογική...»³²⁸

Κάθε ιδιωτική πρωτοβουλία, όταν λειτουργεί ως οικονομική οντότητα στα πλαίσια του συγκεκριμένου βιομηχανικού και μεταβιομηχανικού - κεφαλαιοκρατικού συστήματος, αναγκαστικά στοχεύει στη συνεχή συσσώρευση και ανάπτυξη του αρχικού της κεφαλαίου, διότι αν σταματήσει για οποιονδήποτε λόγο αυτή τη συνεχή διεύρυνση, θα τεθεί εκτός αγοράς, (κάποιος άλλος θα "πάρει τις αγορές"). Η συνεχής αύξηση του κεφαλαίου είναι μονόδρομος για οποιονδήποτε κάτοχο κεφαλαίου (φαινόμενο της χιονοστιβάδας). Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των συγχωνεύσεων μεγάλων πολυεθνικών επιχειρήσεων σ' όλες τους τομείς και κλάδους της οικονομίας που παρατηρείται σε παγκόσμιο και τοπικό επίπεδο ,(βλ. συγχωνεύσεις τραπεζικών συγκροτημάτων, πετρελαϊκών επιχειρήσεων κλπ). Υποστηρίζουμε λοιπόν ότι η συνεχής και η χωρίς όρια αύξηση της παραγωγής (αδιαφορώντας για το τι παράγουμε, με τι τεχνολογία το παράγουμε , ποιες επιπτώσεις υπάρχουν στον άνθρωπο και το περιβάλλον) είναι η αναγκαία και ικανή συνθήκη ύπαρξης του ισχύοντος κεφαλαιοκρατικού συστήματος στα πλαίσια της ελεύθερης αγοράς και της παγκόσμιας μετοχοποίησης των κεφαλαίων. Κάθε παρέμβαση σ' αυτή τη βασική καπιταλιστική αρχή θα σήμαινε την άρνηση του συστήματος αυτού. Κάτω από αυτές τις συνθήκες και σε συνδυασμό με την απουσία ενεργών πολιτών,(οικονομικά, πολιτικά, πολιτιστικά συνειδητοποιημένων) η πολιτική δεν μπορεί να αναχθεί ως η υπέρτατη κοινωνική λειτουργία, δηλαδή κάτω από αυτές τις συνθήκες δεν θα μπορέσει να νοηματοδοτήσει τον κόσμο, αδυνατεί να οραματιστεί τρόπους οικονομικής δραστηριότητας που θα επιδιώκει την αναζήτηση εκείνων των μοντέλων οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής

³²⁸ Καστοριάδης Κ (1999) ό.π σ.32

οργάνωσης που θα στοχεύει στην αρμονική συνύπαρξη τόσο των ανθρώπων μεταξύ τους όσο και με το οικοσύστημά τους (φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον). Παραφράζοντας τον Σίλεϊ θα λέγαμε ότι το σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα είναι σαν την πανούκλα, μολύνει ό,τι αγγίζει. Εδώ μάλιστα η πολιτική έχει μολυνθεί από τον ιό της οικονομίας της αγοράς, που στηρίζεται στην άνευ ορίων επιδίωξη του κέρδους.

Αν και δεχόμαστε τον σημαντικό ρόλο (και όχι κυρίαρχο) του οικονομικού παράγοντα στην πολιτική και πολιτιστική δύναμη που δύναται να αποκτήσει μια κοινωνική ομάδα, αυτό δε σημαίνει ότι μια ποσοστιαία αύξηση (όποιο ύψος και αν έχει) της αγοραστικής δύναμης μια κυριαρχούμενης ομάδας είναι ικανή συνθήκη για να αποκτήσει αυτόματα αυτή η ομάδα πολιτική και πολιτιστική δύναμη. Δεν είναι η κατοχή του χρήματος αλλά η κατοχή και ο έλεγχος της επιστημονικής γνώσης, της τεχνογνωσίας, των μέσων παραγωγής και των φυσικών πόρων, οι βασικοί παράγοντες που προσδίδουν πραγματική οικονομική ισχύ σε μια οικονομική ομάδα.

Η θέση μας για την ελληνική κοινωνία είναι ότι οι οικονομικές αλλαγές που παρατηρούνται τις δύο τελευταίες δεκαετίες, όχι μόνο δεν δύνανται, αλλά και δεν επιδιώκουν να αλλάξουν τα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας που είναι η βαθιά οικονομική, πολιτική και κοινωνική ανισότητα, στην οποία οι μηχανισμοί «οικονομικής βίας» για την εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης δεν αρκούνται πλέον στην απειλή της πείνας που αποβλέπει η ανεργία, αλλά και στην διασπόμευση σε όλους όσους δεν αποδέχονται τις εργασιακές συνθήκες μέσα και διαμέσου των οποίων πραγματώνεται η εκμετάλλευση.³²⁹ Στα πλαίσια αυτά τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που τείνουν να κυριαρχήσουν στην ελληνική κοινωνία είναι ο άκριτος και χυδαίος καταναλωτισμός, ο δίχως κανόνες ανταγωνισμός όσον αφορά την επιδίωξη του κέρδους, η νοοτροπία του τζόγου που παρατηρήθηκε έντονα, τόσο με την αύξηση των τυχερών μαζικών παιγνιδιών (Προπό, Πρότο Τζόκερ, Ξυστό κ.α) όσο και με τη μαζική υστερία του χρηματιστηρίου των Αθηνών στο τέλος της δεκαετίας του 1990, είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης ελληνικής οικονομίας και που σε τελική ανάλυση είναι τα αποτελέσματα της κυριαρχίας του εργαλειακού-ωφελιμιστικού λόγου.³³⁰

Με βάση τα παραπάνω καταλήγουμε στα εξής :

³²⁹ Για τους μηχανισμούς οικονομικής βίας δες Τσουκαλά Κ (1991) ο.π σ. 524

³³⁰ βλ. σχ. Θάνος Λίποβατς *Ζητήματα Πολιτικής Ψυχολογίας* εκδ. Εξάντας σ. 231 ,246-272.

1. Η οικονομική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας δε στηρίζεται σε υγιείς βάσεις, δηλαδή η ανάπτυξη του πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα είναι άναρχη. Η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται από έντονες τάσεις αποβιομηχάνισης και τριτογενοποίησης, ενίσχυση ευέλικτων μορφών απασχόλησης και φαινομένων πολυαπασχόλησης σε δραστηριότητες που τέμνουν τα όρια ανάμεσα την επίσημη οικονομία και στην παραοικονομία. σύμφωνα με εκτιμήσεις η παραοικονομία ανέρχεται στο 35% του ΑΕΠ³³¹ και δεν υπάρχει προγραμματισμός που θα επιφέρει δομικές και διαρθρωτικές αλλαγές στους τομείς αυτούς. Ο ρόλος του κράτους στην οικονομική δραστηριότητα ήταν και παραμένει καθοριστικά κυρίαρχος. Ο απόλυτος έλεγχος του κράτους στις τράπεζες καθιστούσε τις κυβερνήσεις κύριους χρηματοδότες της παραγωγής, πράγμα που έκανε τις κυβερνήσεις να απαιτούν τη συμμόρφωση των χρηματοδοτούμενων όχι τόσο σε οικονομικά και επιχειρηματικά κριτήρια όσο στις δικές του πολιτικές και ιδεολογικές προτεραιότητες. Επίσης οι εκάστοτε κυβερνήσεις ελέγχουν την αγορά εργασίας μέσω των αθρών διορισμών στο Δημόσιο με κριτήριο το κομματικό όφελος. Ο "κρατισμός" και οι "πελατειακές μορφές κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης" διαμορφώνουν τα λεγόμενα "πολιτικά διαπιστευτήρια", δηλαδή γίνονται τα μέσα πρόσβασης στην κρατική μηχανή ως μέσα για την άντληση εισοδήματος. Οι λεγόμενες ιδιωτικές επιχειρήσεις και η ιδιωτική πρωτοβουλία είναι κατά βάθος κρατικοδίαιτες και ευρωδίαιτες³³². Οι δύο αλλητάλληλες ενεργειακές κρίσεις των δεκαετιών του '70 και του '80 έδειξαν ότι οι ελληνικές επιχειρήσεις δεν μπορούσαν να υπάρξουν ως αυτοτελή οικονομικά υποκείμενα. Εθισμένες από τον πολιτικό κρατικό έλεγχο στράφηκαν στη βοήθεια του κράτους για να αντεπεξέλθουν τις ενεργειακές κρίσεις, (αναφερόμαστε στις ονομαζόμενες την δεκαετία του '80 ως προβληματικές επιχειρήσεις). Αποτέλεσμα είναι τη δεκαετία του 1980 ο δημόσιος τομέας φτάνει να αντιπροσωπεύει το 67% της οικονομίας, ενώ παράλληλα υπάρχει πλήρης ανυπαρξία τεταρτογενούς τομέα (έρευνα), πράγμα που σημαίνει ότι η εισαγωγή τεχνολογίας επαφίεται στα ποικίλα συμφέροντα των χωρών παραγωγής της.

2. Η υπερδιόγκωση του τριτογενούς τομέα απορροφά σχεδόν το σύνολο των συντελεστών παραγωγής της ελληνικής οικονομίας και στηρίζεται (όπως

³³¹ βλ. σχετικά Μαρία Πετμεζίδου *Η επικράτηση των μικρομεσαίων*, στο "Κυριακάτικο Βήμα" στις 19/12/1999)

³³² Ανάλογα είναι και τα συμπεράσματα για την εθνική οικονομία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών.(Ε.Β.Ε.Α). Δες σχ. το Δελτίο που εκδόη *Ανάπτυξη* τεύχος 4 Απρίλιος 2004 σ.7

άλλωστε όλη η οικονομία) κυρίως σε εξωγενείς παράγοντες, όπως τουρισμός, ναυτιλία, Κοινοτικά προγράμματα στήριξης κλπ, γεγονός που δηλώνει ότι η ελληνική οικονομία είναι εξαρτημένη από εξωγενείς παράγοντες.

3. Η άναρχη, ευκαιριακή και άλογη χρήση του ελληνικού χρηματιστηρίου αντικατοπτρίζει εύλογα το παράλογο , ευκαιριακό και εύθραυστο της ελληνικής οικονομίας, φανερώνοντας έτσι την τάση για γρήγορο κέρδος, χαρακτηριστικό του εργαλειακού-ωφελιμιστικού και μεταφυσικού-θεολογικού τρόπου σκέψης αρκετών νεοελλήνων. Το χρηματιστήριο δεν εκλαμβάνεται από την πλειοψηφία των "παικτών" ως χώρος επένδυσης σε δυναμικούς κλάδους της οικονομίας και από τους επιχειρηματίες ως χώρος άντλησης χρηματικών κεφαλαίων για επενδύσεις σε παραγωγικούς οικονομικούς τομείς, αλλά ως εύκολος, γρήγορος, πλουτισμός, μέσω της κερδοσκοπίας. Τα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκε μια πρωτοφανής συμμετοχή Νεοελλήνων να "παίζουν" (να κερδοσκοπούν) στο χρηματιστήριο με κίνητρο το κέρδος της μιας ημέρας, (υπολογίζεται ότι γύρω στα 1.500.000 άτομα "παίζουν" στο ελληνικό χρηματιστήριο). Άτομα χωρίς στοιχειώδεις οικονομικές και χρηματιστηριακές γνώσεις, με ελλιπή έως ανύπαρκτη πληροφόρηση ,(εκτός των φημών που σκόπιμα κυκλοφορούσαν στην αγορά), άρχισαν δίκην τζόγου να "παίζουν" στο χρηματιστήριο Αξιών σαν να βρίσκονται σε καζίνο. Δισεκατομμύρια δρχ διοχετεύτηκαν για την αγορά μετοχών εταιριών με χαμηλές οικονομικές αποδόσεις, με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί το φαινόμενο οι τιμές των μετοχών των οικονομικών οργανισμών μονοπωλιακού τύπου, όπως του ΟΤΕ να βρίσκονται σε χαμηλά επίπεδα ενώ οι μετοχές μικρών εταιριών επαρχιακών πόλεων να εκτινάσσονται στα ύψη. Το άλογο των λεγομένων "παικτών" του χρηματιστηρίου φάνηκε με το πως συμπεριφέρθηκαν μετά την τεχνητή πτώση των τιμών των μετοχών, κατά μερικούς αναλυτές ή με την εξισορρόπηση στις πραγματικές τιμές τους των ήδη υπερτιμημένων μετοχών κατά άλλους, παρατηρήθηκε το φαινόμενο οι "παίκτες" του χρηματιστηρίου να πανικοβληθούν και να συμπεριφερθούν ανώριμα, χάνοντας περιουσίες μέσα σε λίγες ημέρες ή ώρες. Το παράλογο και αντικοινωνικό του ελληνικού χρηματιστηρίου φαίνεται και από το γεγονός ότι πολλοί λίγες έως ανύπαρκες είναι οι παραγωγικές επενδύσεις που έγιναν από τις εταιρίες με τα τρις δρχ που απεκόμισαν από το ελληνικό χρηματιστήριο. Δεν παρατηρήθηκε μείωση του ποσοστού ανεργίας στην ελληνική αγορά εργασίας (απεναντίας παρατηρείται μια συνεχής αύξηση) πράγμα που θα είχε συμβεί αν τα κεφάλαια που οι εισηγμένες στο χρηματιστήριο εταιρίες αποκόμισαν, τα επένδυσαν σε μέσα

παραγωγής. Επίσης ενώ τα κέρδη των μεγαλύτερων ελληνικών βιομηχανιών αυξήθηκαν για το 1999 κατά 50% τα μερίσματα προς τους μετόχους αυξήθηκαν μόνο κατά 8%.³³³ Εδώ αποκαλύπτεται ότι επιχειρηματικές συμφωνίες που είχαν δημοσίως λεχθεί από τους ίδιους του επιχειρηματίες ποτέ δεν πραγματοποιήθηκαν, απέδωσαν όμως υπεραξίες δισεκατομμυρίων)³³⁴.

4. Σε μια οικονομία που εισάγει σχεδόν το σύνολο των προϊόντων για να καλύψει τις καταναλωτικές της ανάγκες, παρατηρείται το φαινόμενο προώθησης ενός αήθους και άκρατου καταναλωτισμού. Από τις αρχές του 1980 για να καλυφθεί η ζήτηση της αγοράς καταναλωτικών αγαθών από ευρύτατες ομάδες του πληθυσμού, χρηματοδοτήθηκε κυρίως με τον εσωτερικό και εξωτερικό δανεισμό, καθώς και με τα εισοδήματα από την παραοικονομία, προκαλώντας από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 συνθήκες χαοτικές στα δημόσια οικονομικά. Έκτοτε η υπερκατανάλωση των Νεοελλήνων σε πάσης φύσεως αγαθά έχει μετατραπεί σε μια νέα ιδεολογία. (π.χ. κινητά τηλέφωνα, κομπιούτερς για όλες τις ηλικίες, αυτοκίνητα κλπ).

5.. Γενικά παρατηρείται μια αλλαγή στις εργασιακές σχέσεις την τελευταία δεκαετία που χαρακτηρίζεται από αυταρχικότητα και ανισότητα. Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '90 αλλεπάλληλα οικονομικά προγράμματα ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση του πραγματικού εισοδήματος των εργαζομένων (εργατοϋπαλλήλων) κατά 21,6%³³⁵ Παράλληλα με τις χαμηλές αμοιβές των εργατοϋπαλλήλων που κυμαίνονται πολύ κάτω από τις 150000 δρχ. μηνιαίως, όταν το μηνιαίο εισόδημα μιας τετραμελούς οικογένειας υπολογίζεται σε 600.000 δρχ, εκφράζεται και με την καταστρατήγηση του ωραρίου εργασίας, δηλαδή την επιβολή στους εργαζόμενους, του ελαστικού ωραρίου με βάση τις ανάγκες της επιχείρησης, με αποτέλεσμα το εισόδημα που εισπράττει ο εργαζόμενος να μην επαρκεί για την κάλυψη των αναγκών του. Η αύξηση της ανεργίας υποχρεώνει τους ανέργους να δέχονται χαμηλές αμοιβές και συνθήκες εργασίας που καταπατούν την εργασιακή νομοθεσία και τις συλλογικές συμβάσεις εργαζομένων και εργοδοτών.

³³³ Βλ. σχ. άρθρο της οικονομικής εφημερίδας "Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία" στις 20/2/2000 με τίτλο *Τα παιχνίδια των φημών*)

³³⁴ βλ. επίσης Νίκου Νικολάου. *Μέτρα στην αγορά*. εφημ. Το Βήμα της Κυριακής της 2/4/2000. (Για την ανωριμότητα των επενδυτών στο ελληνικό χρηματιστήριο βλ. επίσης Γ. Π. Ζανιά Το μήλον της έριδος εφημ. Το Βήμα της Κυριακής στις 2/4/200 και 18/6/2000) βλ. επίσης βλ. "Χρηματιστήριο. Οι παίκτες και τα παιχνίδια στο " ΤΟ Άλλο ΒΗΜΑ" 4/2/2001. Επίσης Σ.Ε. Σεραφείμ "Μελέτες για την ψυχολογία του επενδυτή" στο Το Βήμα της Κυριακής 14-1-2001.

³³⁵ Βλ. σχ. Τα «πέτρινα χρόνια» των εργατοϋπαλλήλων Το βήμα της Κυριακής 11/2/2001).

Αυτοί που πλήττονται περισσότερο είναι οι μετανάστες, οι γυναίκες, και οι νέοι εργαζόμενοι. Άλλωστε την αυταρχικότητά του κάθε οικονομικό και πολιτικό σύστημα την ασκεί πάντοτε στα μέλη των αδύναμων και κυριαρχούμενων οικονομικά πολιτικά και πολιτιστικά ομάδων. Συμπερασματικά λοιπόν η ιδεολογία που κυριαρχεί στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία είναι αυτής της «ελεύθερης αγοράς» και αποκρυσταλλώνεται σε μορφές εργαλειακού-ωφελιμιστικού και μεταφυσικού λόγου³³⁶ που καθορίζει και επιβάλλει «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που καθιστούν τις εργασιακές σχέσεις της εκμετάλλευσης, τη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, την ανεργία, την καταναλωτική υστερία, την οικολογική καταστροφή ως φυσιολογικές, αναπότρεπτες και νομοτελειακές εξελίξεις μια δήθεν οικονομικής ανάπτυξης και προόδου για όλους, κάτι που διαψεύδει η ελληνική πραγματικότητα.

2.2 Στο πολιτικό πεδίο.

Η κριτική που ασκείται στο πολιτικό μοντέλο της αντιπροσωπευτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας περιστρέφεται γύρω από την βασική ιδέα ότι δεν πρόκειται στην ουσία του για δημοκρατία, αλλά για μια «φιλελεύθερη ολιγαρχία», Δημοκρατία «σημαίνει το κράτος του δήμου, δηλαδή την εξουσία του λαού, και μια τέτοια εξουσία δεν υπάρχει σήμερα, παρ' όλα όσα λέει το σύνταγμα. Εξουσία υπάρχει βέβαια, αλλά ασκείται από ένα ελάχιστο τμήμα της κοινωνίας»³³⁷. Οι λόγοι που κάνουν το σύστημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στην ουσία του αντιδημοκρατικό είναι κατά τον Κ. Καστοριάδη οι εξής: Όταν υπάρχει αντιπροσώπευση με αντιπροσώπους που δεν είναι ανακλητοί άμεσα, από αυτούς που εκπροσωπούν, τότε έχουμε ριζική και βαθιά απαλλοτρίωση³³⁸ των τελευταίων από τις εξουσίες που μεταβίβασαν: πρόκειται

³³⁶ «...Στην καπιταλιστική εκδοχή του, το νόημα του «Λόγου» είναι σαφές: είναι ο «νους» (η Verstand με την έννοια του Kant και του Hegel) δηλαδή αυτό που αποκαλώ συνολιστική-ταυτιστική λογική, που ενσαρκώνεται ουσιαστικά στην ποσοτικοποίηση και οδηγεί στον εκφετιχισμό της «αύξησης» δι' εαυτήν. Με αφετηρία το κρυμμένο (και φαινομενικά προφανές) αίτημα ότι το μόνο αντικείμενο της οικονομίας είναι να παράγει περισσότερα (outputs) με λιγότερο (inputs), τίποτα δεν πρέπει να αποτελεί εμπόδιο στην πορεία της μεγιστοποίησης: ούτε η «φύση» (του κόσμου και του ανθρώπου) ούτε η παράδοση, ούτε άλλες «αξίες». Τα πάντα καλούνται ενώπιον του δικαστηρίου του (παραγωγικού) Λόγου και πρέπει να αποδείξουν το δικαίωμα υπάρξεώς τους βάσει του κριτηρίου της απεριόριστης επέκτασης της «ορθολογικής κυριαρχίας». Ο καπιταλισμός γίνεται μια διηνεκής κίνηση μιας αυτο-ανα-θέσμησης θεωρούμενης ως ορθολογικής, αλλά ουσιαστικά τυφλής, με την άνευ περιορισμού χρήση μέσων (ψευδο)ορθολογικών προς επίτευξιν ενός μόνον (ψευδο)ορθολογικού σκοπού» Καστοριάδης Κ (1992) ό.π σ.18-19

³³⁷ Καστοριάδης Κ(1991) ό.π σ. 152.

³³⁸ Καστοριάδης Κ(1999) *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*. Ύψιλον, σ. 34

για τη λεγόμενη «μεταφυσική της αντιπροσώπευσης».³³⁹ Για τον Καστοριάδη στο σημείο αυτό υπάρχει μια θεολογική ιδέα στο θέμα της αντιπροσώπευσης, δηλαδή η «κυρίαρχη υπόσταση του λαού, μετά από μια μυστηριώδη χημική διαδικασία, συμπυκνώνεται μια Κυριακή και, μέσω επιφοιτήσεως βρίσκει σκήνωμα σε 300 ανθρώπους, οι οποίοι τη διατηρούν και τη μεταφέρουν ενσαρκώνοντάς την για πέντε χρόνια μέχρι, ξαφνικά, στα πέντε χρόνια απάνω, να ξαναδιαλυθεί μέσα στον λαό που την ξανασυμπυκνώνει και τη μεταφέρει στους 300 κ.ο.κ»³⁴⁰. Επίσης ο θεσμός της εκλογής των σύγχρονων «αρχόντων» αυτός καθ' εαυτός είναι θεσμός «αριστοκρατικός»³⁴¹. Εκλέγουμε τους άριστους. Με ποια κριτήρια; Φυσικά με αυτά που προσδιορίζουν τα κυρίαρχα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που αναδύονται μέσα και διαμέσου των υφιστάμενων οικονομικών πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων κυριαρχίας, δηλαδή πρόκειται για τα σχήματα των αστικών κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων. Ένας άλλος λόγος πολιτικής αλλοτρίωσης στα πλαίσια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι το ζήτημα των αρμοδιοτήτων, δηλαδή ποιος πρέπει να κρίνει την αρμοδιότητα κάποιου έτσι ώστε να ασκήσει την άλφα ή βήτα πολιτική θέση; Στην άμεση δημοκρατία των αρχαίων ελλήνων η γνώμη όλων βαραίνει το ίδιο, «δεν υπάρχει επιστήμη ή τέχνη-με την αρχαία ελληνική έννοια του όρου των πολιτικών πραγμάτων, η γνώση της οποίας να επιτρέπει στους κατόχους της να θεωρούνται καλύτεροι ως κυβερνήται».³⁴² Η σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν μπορεί να υπάρξει δίχως το «σχήμα αντίληψης σκέψης και πράξης» αυτού που καλούμε με τον όρο κράτος. Όπως μας πληροφορεί ο Καστοριάδης για τους αρχαίους Έλληνες κράτος σημαίνει κατάσταση «ωμής βίας» και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, αρκούσε η αντικατάσταση της λέξης πόλις από αυτή του κράτους στο κείμενο του Επιτάφιου του Περικλή από τους ναζιστές στη Γερμανία του 1939 για να το μετατρέψει σε ναζιστικό κείμενο³⁴³. Ενδιαφέρον επίσης έχει η επισήμανση του Καστοριάδη ότι δεν υπάρχει πολιτεία ή Δήμος των Αθηναίων ή οποιουδήποτε λαού, αλλά των Αθηναίων η πολιτεία, των Αθηναίων ο Δήμος κ.ο.κ., για τα αυταρχικά «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που διαχέονται στην πολιτική ορολογία και εκφράζουν ακριβώς την τάση να

³³⁹ Καστοριάδης Κ (1991) ό.π σ. 153

³⁴⁰ Καστοριάδης Κ (1999) ό.π σ. 35

³⁴¹ Καστοριάδης Κ (1999) ό.π σ. 35

³⁴² στο ίδιο ό.π σ. 36

³⁴³ Ο Περικλής αναφέρει στον Επιτάφιο «οι άνθρωποι αυτοί θυσιάσαν τον εαυτό τους για την πόλη» και στο γερμανικό κείμενο απεδόθη ως εξής «...θυσιάσαν τον εαυτό τους για το κράτος» Καστοριάδης Κ.(1999) ό.π σ.37

απαλλοτριώσουν το κοινωνικό άτομο από τον καθοριστικό του ρόλο. Συγκεκριμένα δεν υπάρχουν οι Έλληνες επειδή υπάρχει η Ελλάδα ως γεωγραφική περιοχή, αλλά ακριβώς το αντίθετο: υπάρχει η Ελλάδα, επειδή υπάρχουν Έλληνες. Το να παρανοήσουμε τη βασική αυτή θέση, στην ουσία σημαίνει ότι ο δημιουργικός χαρακτήρας του πολιτικού υποκειμένου ακυρώνεται. Τα όποια χαρακτηριστικά του φαίνεται να μην αναδύονται μέσα και διαμέσου αυτού και των συνεχών σχέσεων του με τους άλλους, αλλά ότι δήθεν είναι δοσμένα από κάποια εδαφική περιοχή, πράγμα που σε τελική ανάλυση οδηγεί στην κατάργηση του πολιτικού υποκειμένου και της πολιτικής του δημιουργίας. «Η εδαφική αντίληψη της πολιτικής κοινότητας είναι σύγχρονη αντίληψη, αρχίζει στους ρωμαϊκούς χρόνους και κορυφώνεται με την φεουδαρχία»³⁴⁴.

Η δομή και λειτουργία της λεγόμενης αντιπροσωπευτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας από το 1974 και έπειτα διαμόρφωσε ένα πολιτικό σύστημα που ενώ φαινομενικά (συνταγματικά) στηρίζεται σε ένα πλουραλιστικό κομματικό μοντέλο, στην πράξη λειτουργεί δικομματικά³⁴⁵. Οι τρεις συνταγματικά κατοχυρωμένες εξουσίες στην πράξη ηγεμονεύονται από την εκτελεστική και κυρίως από την εκάστοτε κυβέρνηση. Ο πρόεδρος της κυβέρνησης, που τυγχάνει να είναι πάντοτε και πρόεδρος- αρχηγός του κυβερνώντος κόμματος (εξαιρείται η περίοδος 1989-1990), στην πράξη είναι αυτός που έχει ουσιαστικά συγκεντρώσει τις πιο πολλές εξουσίες, ενώ ταυτόχρονα την ευθύνη των πράξεων της κυβέρνησης την έχουν οι εκάστοτε υπουργοί, που όμως διορίζονται και παύονται από τον πρωθυπουργό. Ο ρόλος των βουλευτών στο ελληνικό κοινοβούλιο λόγω της κομματικής πειθαρχίας είναι περιορισμένος. Κάτω από τον ασφυκτικό κομματικό έλεγχο δεν μπορεί να διαφοροποιηθεί από την "κομματική γραμμή" χωρίς τον κίνδυνο διαγραφής του από το κόμμα που ανήκει³⁴⁶ (οι τυχόν εξαιρέσεις αφορούν βουλευτές με προσωπική πολιτική/οικονομική δύναμη, που μας επαναφέρει όμως σε προηγούμενο προβληματισμό μας περί εξάρτησης των οικονομικά αδύναμων βουλευτών),

³⁴⁴ Καστοριάδης Κ. (1999) ό.π σ.38

³⁴⁵ Δυο κόμματα εναλλάσσονται σταθερά στην εξουσία από το 1974 μέχρι σήμερα, εκτός ενός συντόμου διαστήματος το 1989, όπου συγκροτήθηκε σύντομη κυβέρνηση με την συνεργασία τριών κομμάτων.

³⁴⁶ Άλλωστε με βάση τον κανονισμό της Βουλής των Ελλήνων η δυνατότητα του Βουλευτή να παρέμβει στην συζήτηση που διεξάγεται στην ολομέλεια είναι αυστηρά περιορισμένη. Ο ρόλος του έγκειται κυρίως στην ψήφιση νομοσχεδίων που συχνά αγνοεί το περιεχόμενό τους. Δες σχ. την περίπτωση του σκανδάλου του Πορτο-Καρράς τον Μάρτιο του 2004, όπου κατά δημόσια δήλωση τους βουλευτές ψήφισαν νομοσχέδιο που αγνοούσαν το περιεχόμενό του.

φαινόμενο που ως ένα βαθμό καταστρατηγεί την έννοια του βουλευτή ως εκπρόσωπου μιας ομάδας πολιτών και μιας περιφέρειας.

Στο ερώτημα κατά πόσο ο ψηφοφόρος στέλνει στην βουλή πρόσωπα ως αντιπροσώπους του ή πολιτικούς θεσμούς, δηλαδή τα πολιτικά κόμματα, δεν έχει απαντηθεί από τους πολιτειολόγους και σκοπίμως παραμένει σε ασάφεια. Θα θέλαμε εδώ να τονίσουμε, ότι το πολιτικό σύστημα στην πράξη του λειτουργεί ως πρωθυπουργικοκεντρικό με την έννοια ότι στο πρόσωπο του πρωθυπουργού συνυπάρχουν ο αρχηγός της εκτελεστικής εξουσίας και ο αρχηγός του κυβερνώντος κόμματος,³⁴⁷ παρά τις όποιες συνταγματικές επιταγές. Άλλωστε δικαίως έχει χαρακτηριστεί η σύγχρονη δημοκρατία ως «κομματική δημοκρατία»³⁴⁸. Τέλος η περιθωριοποίηση και η παθητικότητα που χαρακτηρίζει το εκλογικό σώμα είναι απότοκος τόσο του προαναφερθέντος πολιτικού συστήματος στην πράξη όσο και της αμβλυμένης πολιτικής συνείδησης των ψηφοφόρων, που σε τελευταία ανάλυση είναι το αποτέλεσμα της μειωμένης διαλεκτικής πολιτικής συνείδησής τους.³⁴⁹

Συμπερασματικά η μονοπώληση της πολιτικής εξουσίας από μια μειοψηφική πολιτική ελίτ και η εκμετάλλευση των πολιτικών θεσμών από τους πολιτικά ισχυρούς, διαμορφώνει μια αυταρχική κουλτούρα που επηρεάζει και επηρεάζεται από το οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο. Το φαινόμενο των πελατειακών σχέσεων εξηγείται μεταξύ των άλλων και με το φαινόμενο του πολιτικού συγκεντρωτισμού, που μέσω της ταύτισης κυβερνώντος κόμματος και κυβέρνησης επιχειρείται, με επιτυχία, από συστάσεως του ελληνικού κράτους μια πολιτική και κομματική εκμετάλλευση και ιδιοποίηση θεσμών και ιδίως της δημόσιας διοίκησης, μέσω πελατειακών διορισμών και πάσης φύσεως παροχών για ιδιοτελείς κομματισμούς ή προσωπικούς σκοπούς, πρακτική που έχει ευστόχως χαρακτηριστεί ως κοινοβουλευτική πατρωνία.³⁵⁰ Από την μεταπολίτευση του 1974 και μετά διαμορφώθηκε μια νέου τύπου κομματική κυριαρχία, δηλαδή τα πολιτικά κόμματα γίνονται κέντρα εξουσίας μέσα από την κατάκτηση και τη διαχείριση της εκτελεστικής εξουσίας και κατ' επέκταση της

³⁴⁷ βλ. Ν. Γεωργαράκη *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*. Οδυσσέας σ. 278,

³⁴⁸ βλ. Λουίτζι Φεραγιόλι *Η Αυταρχική δημοκρατία* εκδ. Στοχαστής

³⁴⁹ βλ. σχ. Νόσν Τσόμσκι *Η Βιομηχανία κατασκευής υπηκόων* Ελεύθερος Τύπος, Επίσης δες Ε. Α. Ράουτερ *Η κατασκευή υπηκόων* εκδ. Αιγόκερως, επίσης Θ. Λίποβατς *Ζητήματα πολιτικής ψυχολογίας ό.π.*, επίσης Murray Edelman *Η κατασκευή του πολιτικού θεάματος*, επίσης το Πανταζής Τερλεξής *Πολιτική συμμετοχή στο σύγχρονο κράτος*, εκ. Καστανιώτη, επίσης το συλλογικό έργο επιμ. Δεμερτζής, Ν (1995) *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα σήμερα*. Οδυσσέας.

³⁵⁰ βλ. Δημήτρη Χαράλαμψη *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός- η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*. Εξάντας σελ. 321-324.

κρατικής εξουσίας στο σύνολό της μέσω της ενεργοποίησης και ελέγχου των μηχανισμών λήψης αποφάσεων, δηλαδή «λειτουργούν ως κύριοι συντονιστές των μηχανισμών εξουσίας στο επίπεδο του κράτους»³⁵¹ Σημασία για μας εδώ έχει ότι αυτή η "κομματική δημοκρατία" που έχει αντικαταστήσει άτυπα αλλά ουσιαστικά την κοινοβουλευτική δημοκρατία, έχει να κάνει με το γεγονός ότι κατά την μεταδικτατορική περίοδο αναπαράγεται ένας τύπος κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία και την κοινωνία, σύμφωνα με το οποίο ένα ιδιόμορφο κράτος παροχών αναδιανέμει πλούτο, όχι για άσκηση μιας κάποιας πολιτικής, αλλά για να στηρίξει και διευρύνει την εκλογική πελατεία του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος. Οδηγεί έτσι σε αναποτελεσματικότητα του κράτους να δώσει λύσεις στα πραγματικά προβλήματα της κοινωνίας, δηλαδή παρατηρούμε έναν ανорθολογισμό στην άσκηση της πολιτικής πρακτικής τόσο διαχειριστικού, όσο και στρατηγικού χαρακτήρα³⁵²

2.3. Στο πολιτιστικό πεδίο

Όσον αφορά τις επιπτώσεις που έχει ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός και μεταφυσικός-θρησκευτικός λόγος στο χώρο παραγωγής, διακίνησης και κατανάλωσης των πολιτιστικών αγαθών στην ελληνική κοινωνία παρατηρούμε τα εξής:

Οι τέχνες, τα γράμματα, οι φιλοσοφικές και επιστημονικές αναζητήσεις έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό τους τη βαθιά τους εξάρτηση από ευρωπαϊκά και αμερικανικά κέντρα, ως αποτέλεσμα της οικονομικής και πολιτικής εξάρτησης της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας από αυτά τα κέντρα. Είναι ιστορικά αποδεκτό ότι τόσο στο πολιτικό, όσο στο οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο χώρες όπως η Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία και αργότερα μέσω της «βαυαροκρατίας» η Γερμανία επηρέασαν όχι μόνο πολιτικά αλλά και πολιτισμικά την ελληνική κοινωνία³⁵³

³⁵¹ βλ. Ν., Γεωργαράκη ό.π σ. 277.

³⁵² βλ. Γεωργαράκη ό.π σ. 274.

³⁵³ ενδεικτικό της εξάρτησης των Ελλήνων είναι η επωνυμία των πρώτων πολιτικών κομμάτων, όπως το αγγλόφιλο, το γαλλόφιλο και το ρωσόφιλο, κόμματα του 19ου αιώνα. Δες επίσης τα οικονομικά δάνεια της περιόδου Τρικούπη, που μόλις το 1999 το ελληνικό κράτος κατάφερε να εξοφλήσει! και γενικά την συνεχιζόμενη πολιτική και οικονομική παρέμβαση των ευρωπαϊκών χωρών και αργότερα των ΗΠΑ στις πολιτικές και οικονομικές δραστηριότητες του ελληνικού κράτους μέχρι τις ημέρες μας. Δες σχ. βιβλιογραφία Κ. Τσουκαλάς *Εξάρτηση και Αναπαγωγή* ό.π του ίδιου *Η Ελληνική Τραγωδία Εκ. Νέα Σύνορα-Λιβάνη*, Γ. Γεράσης *Μεταπολίτευση Ενοχή και υποτέλεια* εκδ. Ροές Μ. Νιολινάκου *Αντίσταση και αντιπολίτευση* εκδ. Ολκός,

Υποστηρίζουμε λοιπόν ότι τόσο οι οικονομικές όσο και οι πολιτικές δομές και συνθήκες της οργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη μιας αυτοφυούς πολιτισμικής δημιουργίας (δεν εννοούμε την καθαρή και ανεπηρέαστης ανάπτυξης μιας πολιτιστικής παραγωγής, πράγμα αδύνατο να υπάρξει και ούτε έχει υπάρξει σε κανέναν πολιτισμό αλλά τη δημιουργική επαφή της γηγενούς και αλλογενούς πολιτιστικής δραστηριότητας, που μέσα από μια αφαιρετική και δημιουργική σύνθεση με τα πολιτιστικά προϊόντα άλλων κοινωνιών θα διαμόρφωνε τα δικά της πολιτιστικά προϊόντα.³⁵⁴ Ακόμη και τα πολιτιστικά προϊόντα της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας, έπρεπε να γίνουν κατανοητά στους Νεοέλληνες μέσω της πολιτισμικής αντίληψης της δυτικής Ευρώπης. Αυτό όμως είναι αναπότρεπτο, επειδή η ουσιαστική επαφή των Νεοελλήνων με την σκέψη των αρχαίων ελλήνων έγινε μέσω του κινήματος της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού, που ως γνωστό πραγματοποιήθηκαν στην δυτική Ευρώπη, και τούτο επειδή με την επικράτηση του χριστιανισμού ως κυρίαρχο «σχήμα αντίληψης σκέψης και πράξης» στην βυζαντινή αυτοκρατορία παραμορφώνει την αρχαία ελληνική φιλοσοφία.³⁵⁵

Αναφερόμαστε για παράδειγμα στο τρόπο που οι Έλληνες, καταξιωμένοι σκηνοθέτες κατά τα άλλα, σκηνοθετούν τις αρχαίες τραγωδίες. Ο τρόπος που παρουσιάζονται οι κωμωδίες και οι τραγωδίες από τους ελληνικούς θεατρικούς οργανισμούς βασίστηκαν κυρίως σε απόψεις Γερμανών αναλυτών για το πώς θα μπορούσαν οι Έλληνες της αρχαιότητας να «ανεβάζουν» τα θεατρικά τους έργα, και επειδή οι Έλληνες σκηνοθέτες, τις γενιάς του '30, σπουδασαν στην Γερμανία, σε συνδυασμό με την απουσία αντίστοιχων ελληνικών σπουδών στην Ελλάδα, οι Έλληνες έμαθαν από τους Γερμανούς θεατρολόγους το πως θα πρέπει να σκηνοθετούνται τα εν λόγω θεατρικά έργα.

Έτσι, δίχως να το συνειδητοποιήσει ενδεχομένως, η πολιτιστική ελίτ της εποχής επηρέασε έκτοτε όλους τους νεότερους μέσω της δημιουργίας μια θεατρικής παιδείας, που νοηματοδότησε, τα πολιτιστικά προϊόντα της κλασικής Ελλάδας, μέσω της γερμανικής κουλτούρας των αρχών του 20ου αιώνα. Η συνεχιζόμενη, για να μείνουμε στο χώρο του θεάτρου, αδυναμία οργανωμένης θεατρικής παιδείας, διαμορφώνει ένα καθεστώς ημιμάθειας στο θεατρικό χώρο, με αποτέλεσμα η στείρα απομίμηση ξένων προτύπων να οδηγεί σε μια πλειάδα θεάτρων (πάνω από 150 θέατρα υπάρχουν στην περιοχή των Αθηνών) με ηθοποιούς, σκηνοθέτες, σκηνογράφους, θεατρικούς

³⁵⁴ βλ. σχ. Θ. Λίποβατς Ζητήματα πολιτικής Ψυχολογίας σ.247 περί πνευματικού επαρχιωτισμού.

συγγραφείς να οφείλουν την όποια παιδεία τους, είτε στις σπουδές που έκαναν στις δυτικές χώρες ή στις εγχώριες ιδιωτικές σχολές που στις καλύτερες από αυτές διδάσκουν, οι εκ της εσπερίας ερχόμενοι «θεατράνθρωποι», διαιωνίζοντας και αναπαράγοντας τον κύκλο της υιοθέτησης και στείρας απομίμησης εξωγενών προτύπων. Η δημιουργία θεατρικών πανεπιστημιακών τμημάτων τα τελευταία χρόνια δεν νομίζουμε ότι θα οδηγήσει σε μια αυτόνομη ελληνική θεατρική παιδεία που να στηρίζεται σε ίδιες δυνάμεις, επειδή κάτι τέτοιο προϋποθέτει έρευνα σε όλους τους τομείς της γνώσης, πράγμα που δεν υφίσταται σε οργανωμένη βάση.

Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται στις ερμηνείες και αναλύσεις των αρχαίων κειμένων. Οι σημαντικότερες αναλύσεις αυτών των κειμένων προέρχονται από τη Δύση, μια Δύση που αφομοίωσε δημιουργικά τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό και τον ξεπέρασε, με την έννοια ότι κατάφερε να προάγει τον ορθό λόγο των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων από το θεωρητικό επίπεδο στο πρακτικό με τη δημιουργία «συνταγματικά» κατοχυρωμένων δικαιωμάτων, δημιουργώντας την καθολική αντίληψη ότι κάθε άνθρωπος έχει συγκεκριμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις, που κανείς ανώτερος ή η κοινωνία στο σύνολό της δεν μπορεί αυθαίρετα να του τα αφαιρέσει³⁵⁶ (ατομικά δικαιώματα που η ιεραρχία της ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας θέλει να καταργήσει. βλ. σχ. λόγους του Αρχιεπισκόπου Αθηνών με αφορμή τη «διάμαχη για την αναγραφή του θρησκευματος στην αστυνομικές ταυτότητες»)

Ο ελληνικός διαφωτισμός (καλλιέργεια και ανάπτυξη του ορθού κριτικού λόγου, κυρίως είναι η ρήξη με κάθε μορφής κατεστημένο³⁵⁷ στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Δεν μπόρεσε να ευδοκιμήσει και όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο ρόλος της ηγεσίας της ορθόδοξης εκκλησίας, μαζί με την οικονομικά και πολιτικά εξαρτημένη «νόθα» αστική τάξη ήταν οι κατ' εξοχήν ανασταλτικοί μηχανισμοί ανάπτυξης του ελληνικού διαφωτισμού.³⁵⁸

Συμπερασματικά καταλήγουμε στο ότι τα κοινωνικά πεδία μέσα και διαμέσου των οποίων πραγματοποιείται η αυταρχικότητα της ελληνικής κοινωνίας, αλληλοεπηρεάζονται και αλληλοτροφοδοτούνται. Συγκεκριμένα, με βάση ότι τα πάντα σήμερα τιμώνται σε οικονομικά κόστη, η πολιτική εκ των πραγμάτων θα ασκείται μόνο από εκείνους που άμεσα ή έμμεσα διαθέτουν εκείνη την οικονομική ισχύ που τους επιτρέπει να διαιωνίζουν της εκλογή τους. Αυτό

³⁵⁵ Σχ. δεσ Καστοριάδη Κ(1999) ό.π σ.62

³⁵⁶ βλ. Θ. Λίποβατς 1991 ό.π σ. 242)

³⁵⁷ Α. Παπαρίζος ό.π

³⁵⁸ βλ. σχ. Θ. Λίποβατς 1991 ό.π σ. 246 273

σημαίνει ότι οι έχοντες οικονομική δύναμη είναι κατά γενική ομολογία αυτοί που θα έχουν την δυνατότητα μεγαλύτερης και αποτελεσματικότερης προβολής των απόψεών τους. Συγκεκριμένα θα δύνανται να χρησιμοποιήσουν ως προεκλογικά κέντρα και γραφεία τα πιο προσίτα και ελκυστικά στους εκλογείς, θα χρησιμοποιήσουν τις υπηρεσίες των καλύτερων γραφείων δημοσκοπήσεων και των καλύτερων διαμορφωτών εικόνας (image makers), θα μετακινήσουν τους περισσότερους ετεροδημότες πράμα που σημαίνει σε τελική ανάλυση ότι ο πολιτικός λόγος τους θα ακουστεί και θα προβληθεί περισσότερο. Και επειδή σπανίως οι κάτοχοι του κεφαλαίου συμμετέχουν οι ίδιοι ως υποψήφιοι βουλευτές και με δεδομένο ότι λίγοι από τους υποψήφιους διαθέτουν δική τους οικονομική δύναμη είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα ζητήσουν τη συνδρομή των "φίλων τους". Ενδεικτικά το κόστος μιας αξιοπρεπούς συμμετοχής με υψηλές πιθανότητες εκλογής στις βουλευτικές εκλογές του 2000 κυμάνθηκαν σε ατομικό επίπεδο γύρω στα 200 εκατομμύρια δρχ. για την περιοχή των Αθηνών. Με δεδομένο ότι στην οικονομία τίποτα δεν χαρίζεται, ο κίνδυνος καταστρατήγησης της ανεξάρτητης και ελεύθερης βούλησης των βουλευτών είναι υπαρκτός. Παράλληλα η θεμελιώδης αρχή κάθε δημοκρατικής εκλογικής διαδικασίας που είναι η εξασφάλιση ίσων ευκαιριών όλων των υποψηφίων δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί σε μια κοινωνία βαθιάς οικονομικής ανισότητας και οι προσδοκίες ορισμένων για υιοθέτηση «πράξης υπεράσπισης της λαϊκής κυριαρχίας και της πολιτικής από την υπονομευτική και τρομακτική σε έκταση διείσδυση του χρήματος» είναι ανέφικτη³⁵⁹. Συμπεραίνουμε λοιπόν, ότι στο υπάρχον οικονομικό και πολιτικό σύστημα υπάρχει άμεση συνάφεια μεταξύ οικονομικής και πολιτικής δύναμης, οι δε πολιτικές δυνάμεις που συμμετέχουν στην ψήφιση των νόμων και των μηχανισμών ελέγχου είναι "σάρκα εκ σαρκός" του συγκεκριμένου οικονομικού και πολιτικού συστήματος, δηλαδή οι δυνάμεις αυτές εκφράζουν και εκφράζονται μέσω και διαμέσου του ισχύοντος status quo. Το μείζον θέμα που προκύπτει είναι κατά πόσο στην αντιπροσωπευτική κοινοβουλευτική δημοκρατία θα είναι η πολιτική που θα ηγείται της οικονομίας ή θα έπεται αυτής. Προσπαθήσαμε να δείξουμε εν συντομία ότι η πολιτική κάτω από τις παρούσες οικονομικές συνθήκες θα έπεται της οικονομίας, και θα συμμετέχει στην αναπαραγωγή του ισχύοντος οικονομικού συστήματος. Το πώς αυτό γίνεται, τόσο οι μαρξιστικές ,οι νεομαρξιστικές θεωρήσεις όσο και οι

³⁵⁹ (βλ. σχ. άρθρο του καθηγητή και ευρωβουλευτή Δ.Θ. Τσάτσου στην εφη. "ΤΑ ΝΕΑ" στις 5.6.2000 με τίτλο Τα «ανάκτορα» και οι «καλύβες» των υποψηφίων βουλευτών". Επίσης άρθρο Δ Τσιόδρα "Πολιτική για λίγους" στην εφημ. Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία στις 20/2/2000.

οικολογικές προσεγγίσεις το έχουν κάνει σαφές.³⁶⁰ Επειδή η οικονομική δύναμη έχει γίνει αποδεκτή από μεγάλη μερίδα των ψηφοφόρων ως το μέσο εκείνο για να επιλύσουν τα προβλήματά τους, οδηγούνται σε πελατειακές σχέσεις³⁶¹ (προς εκείνους τους υποψηφίους που η άμεση ή έμμεση οικονομική δύναμή τους θα εγγυάται και την εκλογή τους) και έτσι ένας φαύλος κύκλος αναπαράγει την υποδούλωση της πολιτικής στην οικονομική δύναμη και η πολιτική μετατρέπεται σε διαχειρίστρια του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και της ελεύθερης αγοράς.. Αυτές οι μορφές οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ανισότητας γεννούν και αναπαράγουν τα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας που προαναφέραμε.

³⁶⁰ βλ. σχ. Γεωργαράκη Ν. «Κόμματα και κομματική Δημοκρατία Προϋποθέσεις ενσωμάτωσης και νομιμοποίησης στη μεταδικτατορική Ελλάδα» Στο Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα" σ. 253 Εκδ. Οδυσσέας. Επίσης το "Οικοφιλοσοφία" του ΣΚΟΛΙΜΟΒΣΚΙ Χ. Εκδ. Κάλβος).

³⁶¹ Δ. Χαραλάμπης "'Πελατειακές Σχέσεις και Λαϊκισμός Εξάντας σ. 321-322-323-324)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

Ο αυταρχικός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας εκφράζεται μέσα και διαμέσου εθνικιστικών και ρατσιστικών «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης».

Στην προσπάθειά μας να τεκμηριώσουμε τη θέση μας ότι η ελληνική κοινωνία παραμένει αυταρχική και ως εκ τούτου δεν επιδιώκει την καλλιέργεια του ορθού και κριτικού λόγου, γεγονός που θα επιτρέψει την διαμόρφωση ώριμων, ελεύθερων μαθητών με διαλεκτική θρησκευτική συνείδηση, θα εστιάσουμε την προσοχή μας στις εθνικιστικές και ρατσιστικές³⁶² αντιλήψεις που κυριαρχούν στην ελληνική πραγματικότητα. Ο όρος «νέος ρατσισμός» (ή νεορατσισμός) υποδηλώνει τη συσχέτιση του ρατσισμού με την παρουσία μεταναστών και πρόκειται για ένα κοινωνικό φαινόμενο που προσεγγίζεται από τον πολιτικό και επιστημονικό λόγο στη μεταπολεμική δυτική Ευρώπη. Το καινούριο στοιχείο στο ρατσισμό της μεταπολεμικής εποχής είναι ότι ο λόγος του δεν στηρίζεται σε επιχειρήματα που σχετίζονται με τη γενετική προέλευση, για να δικαιολογήσει την αξιοκρατική, ιεραρχική διαφοροποίηση μεταξύ πληθυσμιακών ομάδων. Ο όρος της φυλής φαίνεται να έχει εκτοπιστεί από το επίκεντρο της συζήτησης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι παραδοσιακές μορφές του ρατσισμού ως ιδεολογικού και πολιτικού λόγου έχουν εκλείψει. Στο μεταπολεμικό ρατσισμό το αξίωμα της «φυλετικής καθαρότητας» έχει αντικατασταθεί από αυτό της «αυθεντικής καθαρότητας».³⁶³ Χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τον Μ. Barker³⁶⁴. «Ρατσισμό χωρίς φυλές τον έχει ονομάσει ο Ε. Μπαλιμπάρ, «...του οποίου{του ρατσισμού} το κυρίαρχο θέμα δεν είναι η βιολογική κληρονομικότητα αλλά οι μη αναγώγιμες πολιτισμικές διαφορές. Εκ πρώτης όψεως δεν πρεσβεύει την ανωτερότητα κάποιων ομάδων ή λαών σε σχέση με άλλους, αλλά “μόνο” τη ζημιά που θα προκύψει από την κατάργηση των συνόρων, από την ασυμβατότητα των τρόπων ζωής και των παραδόσεων.

³⁶² Η θέση του Καστοριάδη όσον αφορά την ουσία του ρατσισμού ως Ψυχοκοινωνικού φαινομένου είναι καθοριστική στην κατανόησή του, αλλά και στην ενδεχόμενη υπέρβασή του. Για τον Καστοριάδη «ο ρατσισμός είναι μια παραφυσία ή μία μεταμόρφωση, ιδιαίτερα αξεία και παροξιστική, νιώθω τον πειρασμό να πω: μια τερατώδης ειδοποιία ενός σχεδόν καθολικού χαρακτήρα των ανθρωπίνων κοινωνιών. Πρόκειται για την καταφανή ανικανότητα της συγκροτήσεώς μας ως εαυτών χωρίς τον αποκλεισμό του άλλου-και για την καταφανή ανικανότητα να αποκλείουμε τον άλλο χωρίς να τον υποτιμούμε και εν τέλει, να τον μισούμε» Καστοριάδης Κ.(1999) ό.π σ.32

³⁶³ βλ. σχ. Π.Α. Ταγκιέφ, «Νεορατσισμός: Από τη φυλή στην κουλτούρα» Ελευθεροτυπία 5-4-1998).

³⁶⁴ Μ. Barker, *The New Racism*. Λονδίνο. 1981

Πρόκειται γι' αυτό που αποκάλεσαν διαφοριστικό ρατσισμό (P.A. Taguief)³⁶⁵. Μέσα από μια ιστορικό-κοινωνιολογική προσέγγιση του τρόπου με τον οποίο οι εκάστοτε κοινωνικές ομάδες προσλαμβάνουν την ετερότητα³⁶⁶ και την κατασκευάζουν.³⁶⁷ (την παράσταση του «άλλου») γίνεται εμφανής η ιστορικότητα του φαινομένου. «...ο άλλος κατασκευάζεται από τη συλλογικότητα, και ακόμη η κατασκευή του άλλου είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την κατασκευή μια συλλογικότητας»³⁶⁸ Διακρίνεται από μια ανταγωνιστική σχέση του τύπου περικλείω-αποκλείω στα πλαίσια της οποίας ο ορισμός του «άλλου» είναι συγχρόνως ο προσδιορισμός του ιδίου, συνήθως κατά αντιστροφή.³⁶⁹

Στις σύγχρονες προσεγγίσεις για την κατανόηση του νέου ρατσισμού γίνεται μια σύνδεση του ρατσιστικού με τον εθνικιστικό λόγο. Η άρνηση του «άλλου» συνεπάγεται μια εθνικιστική στάση των γηγενών έναντι των αλλοδαπών και τούτο διότι η παρουσία των «ξένων» παραβιάζει μια βασική αρχή του εθνικισμού, την αρχή της ομοιογένειας της εθνικής κοινότητας, από τη στιγμή που στα όρια ενός δεδομένου κράτους συμπεριλαμβάνονται εκτός από τα μέλη του αντίστοιχου έθνους και κάποιοι ξένοι. «Η επίτευξη και διατήρηση της πολιτισμικής ομοιογένειας αποτελούσε ανέκαθεν αίτημα του εθνικισμού».³⁷⁰

Η παρεμβολή ξένων στοιχείων «απειλεί να αλλοιώσει» την ομοιογένεια της εθνικής κοινότητας, δηλαδή την «κοινή καταγωγή» των μελών της, την κοινή γλώσσα, τη θρησκεία, κ.λ.π, δηλαδή ο εθνικιστικός και ρατσιστικός λόγος εντοπίζει κινδύνους αθέμιτης μεταβολής σε μια υπάρχουσα κατάσταση που θεωρείται στατική και ιδανική. Μέσα από αυτή τη θεώρηση φαίνεται ότι τόσο στον ρατσιστικό όσο και στον εθνικιστικό λόγο ο πολιτισμός μπορεί να λειτουργήσει σαν φύση³⁷¹. Γενικά η εννοιολογική γειτνίαση του ρατσιστικού και εθνικιστικού λόγου ευνοεί τη διοχέτευση του πρώτου στα κανάλια του δεύτερου. Παρατηρείται δηλαδή μια προβολή του ρατσισμού μέσα από εθνικιστικές θέσεις, πράγμα που αποδεικνύεται επιτυχής σύζευξη, καθότι ο εθνικισμός

³⁶⁵ βλ. σχ. Ε. Μπαλιμπάρ, Ι, Βαλλερστάιν, Φυλή, 'Έθνος Τάξη. Οι διφορούμενες ταυτότητες, Αθήνα σ 29-46.

³⁶⁶ Ε. Αβδελά "Ετερότητα" και "Ταυτότητα": ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. Στο Σύγχρονα Θέματα τευχ. 54, σ. 17-20

³⁶⁷ Κατασκευή ως "νοητική επεξεργασία ιδιοτήτων" Α. Λιάκος, 1998, Αντινομίες στην ανάλυση του ρατσισμού" Στο Κίνηση πολιτών κατά του ρατσισμού, Έξι κείμενα για το ρατσισμό, Αθήνα σ. 39-80).

³⁶⁸ Α. Λιάκος, 1998 ό.π σ. 39.

³⁶⁹ βλ. Δ. Γ. Τσαούσης, 1983 " Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας», στο Δ.Γ. Τσαούση (επιμ) Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας, Αθήνα, σ. 15-25.

³⁷⁰ (βλ. Ε. Gellner, 1992, Έθνη και Εθνικισμός, Αθήνα, σ. 13).

συνεχίζει να στηρίζει και να νομιμοποιεί την πολιτική εξουσία και παράλληλα δεν έχει πάψει να λειτουργεί ως δύναμη κοινωνικής συνοχής και να εκλαμβάνεται σε μικρό ή μεγάλο βαθμό ως αρετή³⁷². Έχει παρατηρηθεί ότι μέσω του εθνικισμού ο ρατσιστικός λόγος αποκτά πρόσβαση σε μεγάλα πληθυσμιακά στρώματα και βλέπουμε ότι «Οι πιο βίαιες εκκλήσεις για μίσος, απόρριψη, απέλαση κ.λ.π καταλήγουν να παρουσιάζονται σαν λογικές και νόμιμες εκδηλώσεις της πατριωτικής αφοσίωσης ή της επιβεβαίωσης της δημοκρατικής παράδοσης, του σεβασμού των πολιτισμικών ταυτοτήτων ή του δικαιώματος στη διαφορά»³⁷³.

Χαρακτηριστικό στοιχείο που συνδέει τις δύο ιδεολογίες είναι η μετωνυμική χρήση των επιχειρημάτων τους. «Ο ρατσιστικός ως φυλετικός λόγος, από τη μια, και ο εθνικισμός, από την άλλη, λειτουργούν μετωνυμικά. Δανείζοντας, δηλαδή, ο ένας μεταφορές μέσα σ' ένα λόγο κατά τον οποίο ξένες φυλές απειλούν το έθνος, ή μέσα από ένα λόγο ο οποίος αναφέρεται στο ποιος ανήκει και ποιος όχι στην εθνική κοινότητα»³⁷⁴.

Η λέξη **διαφορά** καταλαμβάνει δεσπόζουσα σημασία στο λεξιλόγιο του σύγχρονου ρατσιστικού λόγου, λέξη η οποία αναγορεύεται σε απόλυτη αξία. Για τον εθνικισμό, οι πολιτιστικές και πολιτισμικές διαφορές αποτελούν ελλοχεύοντα κίνδυνο για την «εθνική ομοιογένεια». Από την πλευρά του ο ρατσιστικός λόγος επισημαίνει την απειλή της ανάμειξης, κατά την οποία οι διαφορές λειτουργούν «όπως ακριβώς οι ασθένειες, και εδώ ένα σημαντικό στοιχείο είναι ο φόβος της μόλυνσης»³⁷⁵. Οι μεταφορές από τη φύση τους έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα, αλλά και δυναμική, γιατί προσδίδουν την ιδιότητα του αναπτόρεπτου. Η δυναμική που εμπεριέχουν τα ρατσιστικά επιχειρήματα και στερεότυπα και που τα καθιστά προσλήψιμα από διαφορετικές ιδεολογίες έγκειται στο ότι παραπέμπουν σε ιεραρχίες, προσδίδουν αρνητικές ιδιότητες στο αντικείμενό τους, εκφράζουν απόρριψη και όλα αυτά σαν εκφάνσεις μιας φυσιοκρατικής, που σαν τέτοια δεν χρειάζεται να αιτιολογηθεί. Αυτές οι

³⁷¹ Ε. Μπαλιμπάρ, Υπάρχει νεορατσισμός ό,π σ.37).

³⁷² βλ. σχ. Π.Ε. Λέκκας, 1996 Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία, σ. 11. Αθήνα, επίσης Α. Φραγκουδάκη 1987. Γλώσσα και Ιδεολογία. Κοινωνιολογική προσέγγιση της ελληνικής γλώσσας Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας. Επίσης Ν. Ασκούνη 1997 "Μια μακρά πορεία στο χρόνο..." οι Έλληνες και οι άλλοι στα βιβλία της γλώσσας" στο Α. Φραγκουδάκη, Θ. Δραγώνα (επιμ) «Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση. Αλεξάνδρεια

³⁷³ (βλ. σχ. Π.Α. Ταγκιέφ, «Νεορατσισμός: Από τη φυλή...» ό.π., σ.60).

³⁷⁴ (βλ. σχ. Α. Λιάκος, "Αντινομίες στην ανάλυση...", ό.π., σ. 46).

³⁷⁵ βλ. σχ. Α. Λιάκος, "Αντινομίες στην ανάλυση...", ό.π., σ. 45.

ιδιότητες προσδίδουν σε τέτοιου είδους στερεότυπα τη δυνατότητα να λειτουργούν *αυτόνομα ως συλλογικοί υποτιμητικοί χαρακτηρισμοί*.³⁷⁶

Από μια σύγκριση σε ευρωπαϊκή κλίμακα προκύπτει ανάμεσα σε άλλα «η μεγάλη διαφορά της Ελλάδας σε σύγκριση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο της αντιξενικής στάσης. [...] η Ελλάδα το 1992 έχει το υψηλότερο από όλες τις ευρωπαϊκές χώρες ποσοστό με αρνητικές στάσεις έναντι των "άλλης εθνικότητας" ξένων, και ποσοστά εξίσου υψηλά με εκείνα της Γαλλίας και του Βελγίου σε ό,τι αφορά την "ενόχληση" από άτομα "άλλης φυλής"»³⁷⁷.

Η αυταρχικότητα ενός ατόμου φαίνεται μέσα και μέσω της συμπεριφοράς του απέναντι στους οικονομικά, πολιτικά και πολιτισμικά αδύναμους, και τέτοιοι είναι στην Ελλάδα, κατ' εξοχήν, οι μετανάστες. Ο αριθμός τους υπολογίζεται γύρω στο ένα εκατομμύριο, ποσοστό που αναλογεί στο 10% του ελληνικού πληθυσμού. Το πώς η ελληνική κοινωνία αντέδρασε και αντιδρά απέναντι στους μετανάστες φανέρωσε και φανερώνει το πόσο βαθιά αυταρχική και ρατσιστική είναι. Οι συνθήκες εργασίας και διαβίωσής τους είναι συχνά άκρως ενδεείς. Πολλές φορές χωρίς σταθερή κατοικία, σταθερή απασχόληση, διατίθενται κυρίως στο χώρο της παράνομης εργασίας με όλες τις συνέπειες της εξάρτησης από τον εργοδότη και τον αποκλεισμό από στοιχειώδη κοινωνικά αγαθά, όπως η ασφάλεια, η περίθαλψη κ.ά, ενώ συγχρόνως είναι εκτεθειμένοι σε κρατικούς μηχανισμούς ελέγχου και βίας. Τα φαινομενολογικά χαρακτηριστικά της ενδεούς διαβίωσής τους συναρτώνται συνειρμικά με συλλογικό σπιγματισμό της παρανομίας και της ροπής προς την εγκληματικότητα και εκλαμβάνεται από το γηγενές περιβάλλον ως «παθολογική» κατάσταση.³⁷⁸

Οι Ανατολικοευρωπαίοι μετανάστες και ιδιαίτερα οι Αλβανοί στην Ελλάδα της δεκαετίας του '90, συνιστούν ό,τι υπήρξαν -και ως ένα βαθμό παραμένουν- οι Τούρκοι μετανάστες στη μεταπολεμική Γερμανία και οι Βορειοαφρικανοί στη μετα-αποικιακή Γαλλία, όπου γίνονται αντιληπτοί ως συλλογικά κατώτεροι. (μάλιστα ενσαρκώνουν τους απειλητικά «κατώτερους»), τους «Άλλους» τους επιφορτισμένους με ένα σύμπλεγμα αρνητικών ιδιοτήτων. Αυτοί οι μετανάστες

³⁷⁶ Για το ρόλο των στερεότυπων βλ. σχ. Θ. Δραγώνα, «Όταν η ελληνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης» στο Α. Φραγκουδάκη, Θ. Δραγώνα, «Τι είν' η πατρίδα μας;»..., ό.π., σ.72-105).

³⁷⁷ βλ. σχ. Δ. Δώρος, Π. Καφετζής, Α. Μιχαλοπούλου, Η. Νικολακόπουλος «Ξενοφοβία και ρατσισμός, 1988-1992» Στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, том. Β', Αθήνα σ. 321-343.

³⁷⁸ Για την "(υπό)κοιλούρα της φτώχειας" βλ. σχ. Ο. Lewis («The Culture of Poverty», στο *Scientific American*, Οκτώβριος 1966 том .215, No 4, σ. 19-25.

εκλαμβάνονται από τη γηγενή κοινωνία ως μειονεκτικοί ξένοι, ο τρόπος ζωής των οποίων αποκλίνει από τα καθιερωμένα πρότυπα «κοινωνικής καταξίωσης» των γηγενών. Η παρουσία των μεταναστών από χώρες εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης εκλαμβάνεται ως απειλή για την ελληνική κοινωνία και αρκεί να παρακολουθήσει κανείς τον καθημερινό Τύπο και τα δελτία ειδήσεων για να διαπιστώσει τη «δαιμονοποίηση των ανεπιθύμητων ξένων»³⁷⁹.

Η ελληνική κοινωνία, όπως δείξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια δεν καλλιεργεί μέσω της οικογένειας, του σχολείου και των ΜΜΕ στα μέλη της τον ορθό κριτικό λόγο, άλλα ένα μίγμα εργαλειακού-ωφελιμιστικού και μεταφυσικού-θεολογικού λόγου με αποτέλεσμα η άγνοια, η ημιμάθεια, ο φόβος του "άλλου", συνεπικουρούμενοι από το ιδεολόγημα της καθαρότητας του ελληνικού ορθόδοξου έθνους (το Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών είναι πάντα παρόν) συμπεριφέρεται απέναντι στους μετανάστες να μην είναι άνθρωποι με "σάρκα και οστά", με ανάγκες, με χιλιάδες προβλήματα τόσο εδώ όσο και στη χώρα προέλευσής τους, με ανθρώπινα δικαιώματα, με πιστεύω και αξίες διαφορετικές από "τις δικές μας" αλλά εξ' ίσου σημαντικές

Το ελληνικό κράτος, λόγω απουσίας μεταναστευτικής πολιτικής αφήνει την υπόθεση μετανάστες στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Προσφάτως κάτω από την πίεση του γηγενούς εργατικού δυναμικού προσπάθησε να τους νομιμοποιήσει, με αποτέλεσμα την καταγραφή του 1/3 αυτών, αμνηστεύοντας έτσι την παράνομη είσοδό τους, και δίνοντάς τους εξαμήνη κάρτα παραμονής, με την ενδεχόμενη δυνατότητα να παραταθεί κάτω από αυστηρότατες διαδικασίες. Οι υπόλοιποι αποφεύγουν να νομιμοποιηθούν επειδή γνωρίζουν καλά ότι αν αποκτήσουν πράσινη κάρτα δεν θα είναι εύκολο να απασχοληθούν, αφού οι Έλληνες εργοδότες προτιμούν να βρίσκονται οι μετανάστες σε καθεστώς παρανομίας, για να μπορούν να τους εκμεταλλεύονται στο μέγιστο δυνατό βαθμό. (εξευτελιστικά ημερομίσθια, ολοήμερη απασχόληση, καταγγελίες για απέλαση για να μην τους πληρώσουν, ακόμη και δολοφονίες τους έχουν καταγραφεί). Η αρνητική πρόσληψη που διακατέχεται η ελληνική κοινωνία απέναντι στους μετανάστες αποτυπώνεται σε σχετική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο εργασίας της ΓΣΕΕ, στην οποία καταγράφονται τα αποτελέσματα σφυγμομετρήσεων, σύμφωνα με τα οποία, το

³⁷⁹ βλ. σχ. Β. Αρτινοπούλου (εγκληματολόγος του Παντείου Πανεπιστημίου), « Το λαϊκό αίτημα φαίνεται ότι εισακούσθηκε» (αναφέρεται στην επιχείρηση απελάσεων των Αλβανών) Τα Νέα, 6.7.1999. Επίσης Β. Τζανετάκος, «Μέτρα με δέκα χρόνια καθυστέρηση. Σκούπα κατά Αλβανών λόγω εγκληματικότητας», Τα Νέα. 6.7.1999. Πρβλ., κριτική άποψη του Β. Μουλόπουλου, «Το νέο απαρτχάιντ», Το Βήμα της Κυριακής, 11.7.1999.)

60% των νέων θεωρεί τους μετανάστες αρνητικό παράγοντα για την κοινωνία, ενώ το 53% θεωρεί ως ιδιαίτερα αρνητικές τις επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία. Επίσης το 72,7% των ερωτηθέντων εκτιμά ότι η παρουσία αλλοδαπών επιδρά στην αύξηση της ανεργίας, ενώ το 55,5% θεωρεί ότι συμβάλλει στην αύξηση της εγκληματικότητας και το 53% εκφράζει τη γνώμη ότι η παρουσία αλλοδαπών οδηγεί στην πτώση των ημερομισθίων, παρότι όπως υπογραμμίζει ο καθηγητής εργατικού δικαίου ο κ. Μητρόπουλος "πρέπει να έχουμε ως δεδομένο ότι οι μετανάστες δουλεύουν στις χειρότερες εργασίες, αυτές που οι Έλληνες δεν αναλαμβάνουν πια".³⁸⁰

Έρευνα που έγινε στα σχολεία περιοχών της Αττικής, όπου τα παιδιά ιεράρχησαν θετικά και αρνητικά τους συμμαθητές τους ανάλογα με την καταγωγή τους, προέκυψε ο ακόλουθος πίνακας σε σχέση με την ερώτηση

Ποιες από τις παρακάτω κατηγορίες παιδιών δε θα ήθελες να είναι στην τάξη σου;

Τσιγγανόπουλα	63%
Αλβανόπουλα	56%
Παιδιά από αραβικές χώρες, Ασία & Αφρική	22%
Ελληνόπουλα που ήρθαν από την Ρωσία, πρώην Ε.Σ.Δ	16%
Ελληνόπουλα που ήρθαν από Αγγλία, Γερμανία, Αμερική, Αυστραλία	7% ³⁸¹

Τα αποτελέσματα συνάδουν με ανάλογη έρευνα που πραγματοποίησε το «Ευρωβαρόμετρο» κατά παραγγελία του «Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου για τον ρατσισμό και την ξενοφοβία». Το βασικό ερώτημα της έρευνας ήταν:

«Θεωρείτε θετικό χαρακτηριστικό για κάθε κοινωνία να αποτελείται από διαφορετικές φυλές, θρησκείες και κουλτούρες;». Τα αποτελέσματα της έρευνας ήταν τα εξής:

Κατά μέσο όρο, το 64% των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης απάντησε Ναι. Το μεγαλύτερο ποσοστό συμφωνίας παρουσίασαν η Σουηδία με 77%, η Ισπανία με 75%, η Ολλανδία με 74%. Το χαμηλότερο ποσοστό το Βέλγιο με 56%, η Γερμανία με 53% και η Αυστρία με 52%. Αλλά όπως εγράφη υπάρχει και το «χαμηλότατο» ποσοστό που το έδωσε η Ελλάδα. Εδώ, Ναι, απάντησε το

³⁸⁰ βλ. εφημ. Καθημερινή 31/11/1999).

³⁸¹ Δες Ε. Πολίτη, Χ. Κάτσικας *Εκτός Τάξης το "Διαφορετικό"* Εκδ. Gutenberg).

36%, ενώ το 52% απάντησε Όχι, και ένα 12% απάντησε «Δεν ξέρω». Δηλαδή μόνο το ένα τρίτο περίπου των Ελλήνων δέχεται ότι είναι θετική η παρουσία αλλόφυλων, αλλόθρησκων κλπ στη χώρα τους, ενώ πάνω από τους μισούς θεωρούν τη παρουσία των ξένων αρνητική, δηλαδή επιζήμια.

Το ότι η ελληνική κοινή γνώμη διαμορφώνει αρνητική εικόνα για τους ξένους μετανάστες οφείλεται στην ευκολία με τη οποία χειραγωγείται από τα ΜΜΕ και γενικά από τους διαμορφωτές της κοινής γνώμης.³⁸² Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ξеноφοβίας και του ρατσισμού που διακατέχει την πλειοψηφία των Νεοελλήνων είναι η αρνητική εικόνα που έχουν απέναντι στους μετανάστες.

Σύμφωνα με μια άλλη έρευνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης 56% των Ελλήνων δηλώνουν λίγο ως πολύ ρατσιστές, συγκεκριμένα 62% των Ελλήνων πιστεύουν ότι η Ελλάδα δεν ωφελείται από την παρουσία των μεταναστών, 6% ότι δεν υπάρχει διαφορά και 33% ότι ωφελείται, ενώ το 70% πιστεύει ότι οι παράνομα εγκατεστημένοι αλλοδαποί πρέπει να στέλνονται πίσω στην πατρίδα τους. Στην ίδια έρευνα διαβάζουμε ότι 85% των Ελλήνων είναι αρνητικοί στο να υπάρξουν περισσότεροι ξένοι στην χώρα τους, ενώ το 90% των ερωτηθέντων πιστεύει ότι υπάρχει διαχωρισμός στην αγορά εργασίας εις βάρος ατόμων που ανήκουν σε μειονότητες, φαινόμενο που δείχνει να το εκλαμβάνουν ως φυσιολογικό.³⁸³ Τέλος σε μια άλλη έρευνα της Ε.Ε η Ελλάδα είναι η ευρωπαϊκή χώρα στην οποία παρατηρείται το μικρότερο ποσοστό παραβατικότητας και εγκληματικότητας αλλοδαπών. Τα επίσημα στοιχεία της ΕΛ.ΑΣ αποδίδουν σε αλλοδαπούς το 4% έως 8% του συνόλου των αδικημάτων που διαπράττονται ετησίως, η δε συμμετοχή τους στη βαριά εγκληματικότητα προσμετράτε στο 13%-20%. Όταν το αντίστοιχο ποσοστό εγκληματικότητας των αλλοδαπών στη Γαλλία είναι 29%, στην Ιταλία 35%, στο Βέλγιο 41%. Με δεδομένο ότι οι μετανάστες ανήκουν στην ηλικιακή κατηγορία των 20-45 ετών, η οποία έχειδειχθεί στατιστικά ότι διαπράττει τα 2/3 των εγκλημάτων, μια σύγκριση με το αντίστοιχο ποσοστό των γηγενών της αυτής ηλικιακής ομάδας μας δείχνει ότι οι τελευταίοι σαφώς προηγούνται. Οι 110.000 Έλληνες που κατά μέσο όρο διαπράττουν ανά εξάμηνο κάποιο αδίκημα, σε σύνολο 11 εκατομμυρίων, έναντι 5.100 αλλοδαπών σε σύνολο ενός εκατομμυρίου περίπου μας φανερώνει ότι οι παρανομούντες μετανάστες, παρά τις δυσμενείς οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες διαβίωσής τους εγκληματούν σε μικρότερο ποσοστό.

³⁸² Για το ρόλο των ΜΜΕ θα αναφερθούμε στα αμέσως επόμενα κεφάλαια.

³⁸³ Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από το ΚΕΜΕ κατά εντολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα στοιχεία είναι από την εφημερίδα "ΕΞΟΥΣΙΑ" της 9/1/1999.

Αυτό που ο Ε. Μπαλιμπάρ ονόμασε «σύμπλεγμα της μετανάστευσης»³⁸⁴ (δε διακρίνεται μονάχα στην καθημερινή αντιμετώπιση των μεταναστών και στο δημόσιο λόγο, αλλά εντοπίζεται και στις δηλώσεις αντιπροσώπων πολιτειακών θεσμών. Οι μετανάστες από τρίτες χώρες «δαιμονοποιούνται» και φέρονται να αποτελούν πηγή των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων, των κρίσεων που έχουν ήδη εμφανιστεί ή που ελλοχεύουν³⁸⁵. Ενδεικτικές είναι οι αναφορές από βουλευτές του ελληνικού κοινοβουλίου κατά των μεταναστών από τρίτες χώρες κατά τη συζήτηση επί του νομοσχεδίου «1975/1991 σχετικά με την Είσοδο, Έξοδο, Παραμονή, Εργασία, Απέλαση Αλλοδαπών στην Ολομέλεια της Βουλής 10.10.1991-5.11.1991».³⁸⁶ Ενδεικτικά αναφέρεται : «Ξαφνικά, ο ελληνικός χώρος άρχισε να κατακλύζεται από αλλοδαπούς, οι οποίοι εισερχόμενοι, παραμένοντας και εργαζόμενοι παράνομα δημιουργούν τεράστια κοινωνικά προβλήματα [...] επιδιδόμενοι στην εγκληματικότητα...». Επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η οπτική γωνία από την οποία εξετάζει η Διακομματική Κοινοβουλευτική Επιτροπή την προσέλευση μεταναστών από τρίτες χώρες σε πόρισμα σχετικό με το «δημογραφικό πρόβλημα» της χώρας. Εδώ το ζήτημα της αλλοίωσης του πληθυσμού τίθεται σε λανθάνουσα μορφή. Συγκεκριμένα αναφέρεται « Ο επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων και η μαζική έλευση ομογενών (Ποντίων και Βορειοηπειρωτών) με σωστή πολιτική παρέμβαση θα έχει θετικά αποτελέσματα [...] Οι κοινές πολιτιστικές ρίζες και η Ορθοδοξία βοηθούν πολύ στην προσαρμογή και αφομοίωσή τους από την ελληνική κοινωνία». Σε αυτή την παραπομπή φαίνεται ότι ο επιθυμητός στόχος δεν είναι η ένταξη, αλλά η αφομοίωση των «ομογενών» και επαναπατρισμένων στην ελληνική κοινωνία. Επίσης τους προσδίδεται η ικανότητα της προσαρμογής η οποία ανάγεται σε πολιτιστικές ορίζουσες. Εάν η αναφορά στην «Ορθοδοξία» αποτελεί συνάρτηση με θεμελιακό συστατικό του εθνικού δόγματος, οι « πολιτιστικές ρίζες» (μια μεταφορά από τη φύση που αποτελεί τυπική φρασεολογία του εθνικισμού και που ανάγει στο παρελθόν και στη συνέχεια) προσδίδουν το νατουραλιστικό στοιχείο στην καταγωγή και στον πολιτισμό.

Ο τόνος του κειμένου αλλάζει στην συνέχεια όταν γίνεται αναφορά στους μετανάστες από τρίτες χώρες: « Ιδιαίτερη προσοχή απαιτεί η είσοδος και η

³⁸⁴ Ε. Μπαλιμπάρ, "Ρατσισμός και κρίση...ό.π., σ. 34)

³⁸⁵ Πως μέσω των ρατσιστικών σχημάτων ο άλλος ή άλλοι , οι διαφορετικοί εκλαμβάνονται ως αποδιοπομπαίοι τράγοι δεξ Καστοριάδη Κ(1999) ό.π σ. 36

³⁸⁶ βλ. σχ. Πρακτικά της Βουλής, Συζήτηση και ψήφισμα στην Ολομέλεια. Γ'/10.91, σ. 35-55, ΣΤ'/15.10.91, σ.191-214, Ζ'/16.10.91, σ. 240-269, Η'/ 17.10.91, σ. 289-311, ΙΑ'/22.10.91, σ. 415-461, ΙΗ'/ 5.11.91, σ. 773-784.

απασχόληση εκατοντάδων ξένων μεταναστών νομίμως (και παρανόμως κυρίως) εισελθόντων στη χώρα μας στις δύο τελευταίες δεκαετίες [...] Με την αθρόα είσοδο λαθρομεταναστών-αλλοδαπών κυρίως μουσουλμάνων από αφρικανοασιατικές χώρες, η Ελλάς μεταβάλλεται σε τόπο υποδοχής μεταναστών που δημιουργούν σοβαρά κοινωνικά προβλήματα (προστριβές στην αγορά εργασίας, αύξηση εγκληματικότητας, διακίνηση ναρκωτικών κ.λ.π) και δεν μπορούν να προσαρμοστούν προς την ελληνική κοινωνία λόγω του τελείως διαφορετικού πολιτισμού του Ισλάμ, που δεν είναι μόνο θρησκεία αλλά και τρόπος ζωής»³⁸⁷. Στοιχεία του κειμένου ενός κοινοβουλευτικού πορίσματος και μάλιστα διακομματικής επιτροπής αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα, όταν χρησιμοποιούν όρους "λαθρομετανάστες", "παράνομοι" κ.λ.π. Η εκτίμηση που γίνεται στο κείμενο σχετικά με την «αδυναμία προσαρμογής» των μουσουλμάνων μεταναστών στην ελληνική κοινωνία δηλώνει άμεσα ότι η θρησκευτική τους πεποίθηση και η καταγωγή τους συναρτώνται με την αναπόφευκτη πρόκληση «σοβαρών κοινωνικών προβλημάτων». Στη συνέχεια απαριθμείται μια σειρά από μεταξύ τους ετερόκλητα κοινωνικά προβλήματα. Αυτά τα προβλήματα φέρονται να είναι αναπόφευκτα, όπως αδύνατα (και η «αδυναμία» έγκειται στους ίδιους του μετανάστες) φέρεται να είναι και η «προσαρμογή» τους λόγω της ισλαμικής τους πίστης. Ισχύει εδώ το λεχθέν ότι η «εθνική ταυτότητα ως κοινωνικό προϊόν, ταυτίζοντας όμως συγχρόνως το κοινωνικό με το πολιτισμικό και ανάγοντας [...] το πολιτισμικό σε μια εν πολλοίς φυσικοβιολογική βάση»³⁸⁸. Η συνάρτηση οξέων κοινωνικών προβλημάτων, όπως η εγκληματικότητα και η διακίνηση ναρκωτικών, με την ισλαμική θρησκεία των μεταναστών παραπέμπει στη διχοτομία του ευρωπαϊκού χριστιανικού κόσμου, από τη μία πλευρά, και της υπανάπτυκτης βάρβαρης μουσουλμανικής Ανατολής, από την άλλη. Η τελευταία είναι βεβαρημένη με ένα σύμπλεγμα αρνητικών ιδιοτήτων που συνειρμικά αντιπαραβάλλονται στην έννομη τάξη του πολιτισμένου χριστιανικού κόσμου. Πρόκειται για αντίληψη οικεία στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο, που αποκτά επίκαιρες διαστάσεις όταν προβάλλεται στους μουσουλμάνους μετανάστες. Σ' αυτή την διαπίστωση φτάνει ο Ε. Μπαλιμπάρ σχετικά με τη σύγχρονη αραβοφοβία στη Γαλλία: « κομίζει μια

³⁸⁷ βλ. σχ. Βουλή των Ελλήνων. Διακομματική Κοινοβουλευτική Επιτροπή, Για τη μελέτη... ό.π, οι υπογραμμίσεις είναι του ίδιου του κειμένου.

³⁸⁸ βλ. σχ. Γ. Κουζέλης " Ο λόγος και τα υποκείμενα του έθνους: μια κοινωνιολογικής προσέγγιση" στο Α. Φραγκουδάκη, Θ. Δραγώνα "Τι είν' η πατρίδα μας; ό.π σ. 123).

εικόνα για το Ισλάμ ως “κοσμοαντίληψη” ασύμβατη με τον ευρωπαϊσμό, μian κοσμο-αντίληψη ιδεολογικής ηγεμονίας»³⁸⁹.

Στην περίπτωση της Ελλάδας το θρησκευτικό διχοτομικό στερεότυπο ενισχύεται αφενός λόγω της άμεσης σύνδεσης της Ορθοδοξίας με το ελληνικό εθνικό δόγμα, αφετέρου λόγω της ιστορικής σχέσης του ελληνικού εθνικισμού με τη διαβαλκανική αντιπαλότητα, θεμελιακό ιδεολογικό στοιχείο της οποίας συνιστά το δίπολο «Χριστιανισμός- Ισλάμ».

Οι μετανάστες από την Αλβανία αποτελούν το κατ' εξοχήν αντικείμενο συλλογικής «εγκληματοποίησης»³⁹⁰ ακόμα και από πλευράς κρατικών φορέων και αντιπροσώπων. Χαρακτηριστική είναι η έντονη συζήτηση στους κοινοβουλευτικούς κύκλους για αυστηρότερη νομοθεσία και έλεγχο των αλλοδαπών, πράγμα που αιτιολογείται με την αύξηση της εγκληματικότητας³⁹¹.. Από αυτό το πνεύμα διέπεται η δήλωση του πρωθυπουργού με αφορμή την απαγωγή λεωφορείου (14.7.1999) με δράστη αλλοδαπό αλβανικής καταγωγής: Ο πρωθυπουργός « έφθασε με το τέλος της επιτυχούς επιχείρησης της Αστυνομίας στο υπουργείο Εσωτερικών, όπου συνεδρίαζε η κυβερνητική Επιτροπή Κρίσεων. Αφού συνεχάρη του υπουργούς και την Αστυνομία, επισήμανε ότι “ η επιχείρηση αυτή δείχνει ότι μπορούμε να αντιμετωπίσουμε αυτήν την πρόκληση που προέρχεται από το κύμα των οικονομικών μεταναστών”»³⁹². Σε παρόμοιες δηλώσεις πολιτικών που έγιναν με αφορμή το ίδιο περιστατικό αναδεικνύεται η ανταγωνιστική θεώρηση ημεδαπών-αλλοδαπών. Οι «Έλληνες πολίτες» καλούνται να αντιπαρέλθουν τον « ξένο κίνδυνο», που προέρχεται συλλογικά από τους οικονομικούς μετανάστες και απειλεί την έννομο τάξη. Ο πολιτειακός δεσμός ενώνει τους ημεδαπούς μεταξύ τους και αποτελεί πηγή «κοινωνικής συναίνεσης». «η αναγκαία για τη διαιώνιση του υφιστάμενου καθεστώτος κοινωνική συναίνεση των εργαζομένων επιτυγχάνεται μέσω της καταστολής που εκδηλώνεται κυρίως κατά των παραβατικών ατόμων και η οποία εντείνεται στις σημερινές συνθήκες κρίσης του συστήματος»³⁹³. πολιτών-κράτους. Αυτός ο δεσμός ενισχύεται όταν το κοινό έγκλημα επιφορτίζεται με εθνικό-πολιτικές παραμέτρους. Έτσι δεν

³⁸⁹ Ε. Μπαλιμπάρ, “Υπάρχει νεορατσισμός;...” ό.π σ.41.

³⁹⁰ Ως προς την έννοια της “εγκληματοποίησης” πληθυσμιακών ομάδων από το πολιτικό-κοινωνικό σύστημα, βλ. Β. Χ. Καρύδης, Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα. Ζητήματα θεωρίας και αντεγκληματικής πολιτικής, Αθήνα Παπαζήση),

³⁹¹ βλ. σχ. Τα Νέα, 9.7.1999 “Ιδρύεται Αρχηγείο Αστυνομίας, επίσης Τα Νέα, 6.7.1999 “Μέτρα με δέκα χρόνια καθυστέρηση”

³⁹² βλ. Το Βήμα, 16.7.1999).

³⁹³ Σύμφωνα με την άποψη της Κριτικής Εγκληματολογίας που παρουσιάζει ο Καρύδης Β.Χ. Η εγκληματικότητα των μεταναστών... ό.π σ. 180 κ.ε ό.π

παραλείπεται ο συσχετισμός με τη διαβαλκανική αντιπαλότητα , αφού , σύμφωνα με δημοσιεύματα του Τύπου που επικαλείται «Έκθεση της Κρατικής Ασφάλειας για τη δράση του οργανωμένου εγκλήματος»³⁹⁴, πιθανολογείται ο συσχετισμός του συγκεκριμένου επεισοδίου με « ευρύτερο σχέδιο αποσταθεροποίησης της χώρας» που προέρχεται από τις πρόσφατες εξελίξεις στο Κοσσυφοπέδιο και κατά προέκταση στην Αλβανία. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται όχι μόνο η πολιτικοποίηση του κοινού εγκλήματος στο εσωτερικό της χώρας, αλλά και η «εγκληματοποίηση» των πολιτικών εξελίξεων στις γειτονικές χώρες .

Το ζήτημα της κοινωνικής συναίνεσης, είναι ένα από τα κεντρικά σημεία στην πολιτική και ιδεολογική τεκμηρίωση των κατασταλτικών μέτρων που λαμβάνονται για την περίπτωση των μεταναστών. Μια ακραία έκφραση του κρατικού αυταρχισμού αποτελούν οι επιχειρήσεις απελάσεων , γνωστές ως επιχειρήσεις “σκούπα”, αφού μόνο η ονομασία τους τις συσχετίζει με την «κάθαρση» του κοινωνικού και εθνικού σώματος. Η διαπρόμπευση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας από τους ίδιους τους κρατικούς φορείς και τα όργανά τους ανάγεται σε επίσημη κρατική πολιτική, στο όνομα της διαφύλαξης της εννόμου τάξεως και της προστασίας των ημεδαπών. Ο τρόπος διεξαγωγής των επιχειρήσεων αποτελεί κατάφωρη έκφραση κρατικού αυταρχισμού και παράδειγμα καταφανές ήταν η αστυνομική επιχείρηση που έγινε το καλοκαίρι του 1999 και αφορούσε τις μαζικές συλλήψεις μεταναστών σε δημόσιους χώρους, με κριτήριο “αναγνώρισής” τους προφανώς τα εξωτερικά τους χαρακτηριστικά, καθώς και ο εγκλεισμός των συλληφθέντων σε χώρους μαζικής συγκέντρωσης, στα γήπεδα. Πρόκειται για έναν αυταρχισμό που ξεπερνά τα όρια των διακρίσεων ενάντια σε αλλοδαπούς και ανάγεται στην άμεση άσκηση βίας και ρατσιστικής πρακτικής στο όνομα της διαφύλαξης εθνικών αρχών.

Τελειώνοντας την αναφορά μας στον νεορατσισμό, όπως αυτός εμφανίζεται και στην ελληνική κοινωνία, αναφέρουμε συνοπτικά και ενδεικτικά τις κινητοποιήσεις των κατοίκων της περιοχής Ληλαντίων στη Νέα Λάμψακο Ευβοίας, κατά τις οποίες δεκάδες κάτοικοι με πανό που έγραφαν “ ΔΙΩΞΤΕ ΤΟΥΣ ΤΡΕΛΟΥΣ” πολιόρκησαν για μέρες τους έξι υπό κοινωνική επανένταξη ψυχικά πάσχοντες, έχοντας τη συμπαράσταση του δημοτικού συμβουλίου, βουλευτών ακόμη και της διοίκησης του νοσοκομείου Χαλκίδας.³⁹⁵ Το

³⁹⁴ βλ. Το Βήμα, 16.7.1999

³⁹⁵ βλ. σχ. Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία 25.2.2001. Παρόμοιες είναι οι αντιδράσεις του δημάρχου και Νομάρχη αντίστοιχα της πόλης και του νομού Θεσσαλονίκης σε προγράμματα εγκατάστασης ιδρυμάτων απεξάρτησης εντός της πόλης το 2002.

Φεβρουάριο του 2001 για την ματαίωση του προγράμματος «Ψυχαργώ». Πρόκειται για ένα πρόγραμμα που στοχεύει στην αποϊδρυματοποίηση των μεγάλων ψυχιατρείων και την ανάπτυξη εξωνοσοκομειακών δομών που θα διευκολύνουν την κοινωνική επανένταξη ψυχικά πασχόντων. Παρόμοιες αντιδράσεις με μικρές παραλλαγές είχαν συμβεί το 1996, όταν ξεκίνησε η λειτουργία του οδοντιατρείου για ασθενείς με AIDS στη βίλα Δρακοπούλου στα Πατήσια. Επίσης το 1998 παρόμοιες ήταν και οι αντιδράσεις των κατοίκων στο Γουδί, όταν άρχισαν οι εργασίες για την ανέγερση κτιρίου φιλοξενίας παιδιών με καρκίνο από το σύλλογο «Φλόγα». Οι κάτοικοι της περιοχής συγκέντρωσαν υπογραφές ζητώντας τη ματαίωση του έργου με το επιχείρημα της υποβάθμισης της περιοχής και των «εκπομπών ακτινοβολίας επικίνδυνων για τη δημόσια υγεία». Ακολούθησε αίτηση ασφαλιστικών μέτρων και μηνύσεις κατά μηχανικών και υπαλλήλων της πολεοδομίας, με αποτέλεσμα την καθυστέρηση του έργου.

Ενδιαφέρον έχει η σταχυολόγηση ορισμένων κειμένων για το πως οι τοπικές κοινωνίες αντιμετωπίζουν τους «διαφορετικούς» συνανθρώπους τους.

«Η ήδη επιβαρυνόμενη περιοχή μας εξαιτίας των αθίγγανων, των φυλακών, των βιομηχανικών αποβλήτων και των χημικών εργοστασίων δε χωράει άλλη υποβάθμιση», διατείνονται οι κάτοικοι της Ιωνίας Θεσσαλονίκης ζητώντας την απομάκρυνση του θεραπευτικού ιδρύματος από εκεί. Στο ίδιο μήκος κύματος και το δημοσίευμα τοπικής εφημερίδας της Πρέβεζας. «Οι 13 ασθενείς θα' ναι, λέει, ήπιας μορφής. Αν αγριέψει όμως κάποιος απ' αυτούς κάνα βράδυ, τι γίνεται; Οι Πρεβεζάνοι είναι ωραίοι άνθρωποι, έχουν τρέλα, ωραία τρέλα όμως, όχι διπολικής συναισθηματικής διατάραξης και δεν θα ανεχθούν τέτοιο παράρτημα». Όπως δηλώνει στην εφημερίδα "Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία" ο υπεύθυνος έργου του «Ψυχαργώ» οι αντιδράσεις αφορούν εξίσου τις υποβαθμισμένες και τις θεωρούμενες καλές περιοχές. «Διαφέρει μόνο η άρθρωση των επιχειρημάτων. Στα λαϊκά προάστια τα επιχειρήματα είναι ακραία, με απειλές και μόνιμη επωδὸ το "πάρτε τους σπίτια σας". Στις πιο "αναπτυγμένες" κοινωνίες, αντίθετα, κινητοποιούνται βουλευτές, νομάρχες, κρατικές υπηρεσίες και βρίσκουμε μπροστά μας μπετόν».

Επί πλέον θεωρούμε σκόπιμο να προσθέσουμε ότι ενώ βασικά του ο ρατσισμός, στις ποικίλες μορφές εμφάνισής του, είναι άρρητα συνδεδεμένος με τον εθνικισμό, τον ανορθολογισμό, τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις, την ημιμάθεια, το φόβο του «άλλου» του «διαφορετικού», που «απειλεί» την εθνική

ταυτότητα, τη θρησκεία, με άλλα λόγια ο διαφορετικός είτε είναι ο «ξένος» είτε αυτός που σκέπτεται και πράττει διαφορετικά από ότι επιβάλλει ο μονοδιάστατος επιβεβλημένος τρόπος αντίληψης, είναι καταδικαστέος, επειδή απειλεί την κυριαρχία της ιδεολογίας και της κουλτούρας των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων. Καταλήγουμε λοιπόν ότι κάθε μορφή ρατσισμού συνάδει με την αυταρχική αντίληψη και νοοτροπία ότι οι πάντες πρέπει να διέπονται ή τουλάχιστον να τείνουν να αποδεχτούν και να προσαρμοστούν σε έναν κοινό τρόπο ζωής και κοσμοαντίληψης, με τη δογματική αντίληψη ότι είναι ο μόνος ορθός, εθνικά και κοινωνικά ωφέλιμος. Πρόκειται στην ουσία του για «πολιτισμικό ρατσισμό». Ο ρόλος των θρησκευτικών δογμάτων είναι καταλυτικός στην παραγωγή, αναπαραγωγή και διαιώνιση αυτού του πολιτισμικού ρατσισμού.³⁹⁶

Η κυριαρχούμενη θέση των γυναικών στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας είναι απόρροια της γενικότερης ρατσιστικής νοοτροπίας που χαρακτηρίζει την πατριαρχικά και αυταρχικά δομημένη ελληνική κοινωνία. Συγκεκριμένα ενώ οι γυναίκες σήμερα αποτελούν το 39,2% του εργατικού δυναμικού της Ελλάδας και το 36,7% των απασχολούμενων, όμως, μόνο το 18,2% από αυτές είναι εργοδότες και 18,9% των αυτοαπασχολούμενες. Η συμμετοχή τους δε κατά 60% περίπου στους ανέργους φανερώνει ότι η γυναικεία ανεργία είναι υπερδιπλάσια αυτής των ανδρών, ενώ οι γυναίκες 30 έως 44 ετών εμφανίζονται ως η πιο ευάλωτη κατηγορία στη μακροχρόνια ανεργία. Επίσης, παρότι παρατηρείται μια αύξηση του ποσοστού των πτυχιούχων πανεπιστημίου επί συνόλου γυναικών εργαζομένων (17,1%), που είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο των ανδρών(13,2%), εμφανίζεται το φαινόμενο οι γυναίκες να κατέχουν πολύ λίγες διευθυντικές θέσεις και γενικά να μην εξελίσσονται σε ανώτερα διευθυντικά στελέχη επιχειρήσεων, κάτι που καταδεικνύει τις διακρίσεις που υφίστανται έναντι των ανδρών. Διαφορά παρατηρείται και στις αποδοχές τους, ενώ με πολλαπλές σε βάρος τους συμπεριφορές (σεξουαλική παρενόχληση) δείχνεται η υποδεέστερη θέση τους στο χώρο της απασχόλησης. Η μερική απασχόληση αφορά τα 2/3 των γυναικών και γενικά οι γυναίκες είναι εκείνες που απασχολούνται αναλογικά περισσότερο από τους άνδρες σε προσωρινές ή άτυπες μορφές απασχόλησης, σε μικρές οικογενειακές μονάδες ως συμβοηθούσα μέλη, στην αδήλωτη εργασία και γενικότερα σε τύπους απασχόλησης όπου είναι ιδιαίτερα διαδεδομένες τόσο η

³⁹⁶ Για το ρόλο της θρησκείας και ειδικότερα της Ορθοδοξίας θα επανέλθουμε αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο).

εκμετάλλευση όσο και οι διακρίσεις με βάση το φύλο. Στο χώρο του συνδικαλισμού αποτελούν μικρή μειονότητα ή και απουσιάζουν παντελώς στα συνδικαλιστικά όργανα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση απουσίας γυναικών από το β/θμιο συνδικαλιστικό όργανο των εκπαιδευτικών, της ΟΛΜΕ, παρότι οι γυναίκες στο χώρο της εκπαίδευσης αποτελούν πλειοψηφία.³⁹⁷

Οι διαπιστώσεις αυτές ενισχύονται από την έρευνα του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας³⁹⁸ στην οποία διαπιστώνεται ότι οι τα μέτρα για την προώθηση της ισότητας στους χώρους της εργασίας και για τη διευκόλυνση των οικογενειακών υποχρεώσεων των εργαζομένων, απουσιάζουν από την πρακτική όσο και από την κουλτούρα της πλειονότητας των ελληνικών επιχειρήσεων. Οι εργαζόμενες Έλληνίδες είναι οι πιο κακοπληρωμένες στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με αποδοχές κατά 32% χαμηλότερες εκείνων των ανδρών, μας πληροφορούν τα στοιχεία της Eurostat τον Ιούνιο του 1999. Επίσης σύμφωνα με έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών οι εργαζόμενες γυναίκες εγκαταλείπουν την εργασία τους οριστικά, ενώ όταν λόγω τοκετού την διέκοψαν προσωρινά. Οι λόγοι που τις αναγκάζουν είναι κυρίως η ανελαστικότητα της αγοράς εργασίας, που δεν τις διευκολύνει να επανέλθουν και η έλλειψη υποδομής και υπηρεσιών για τις οικογενειακές υποχρεώσεις και τη φροντίδα των εξαρτώμενων μελών της οικογένειας. Επίσης οι δυσμενείς εργασιακές συνθήκες αναγκάζουν τις γυναίκες να καταφεύγουν ή να αποδέχονται θέσεις μερικής απασχόλησης και συνήθως να συνταξιοδοτούνται νωρίτερα.

Χαρακτηριστικό της άνισης και ανδροκρατικής μεταχείρισης των γυναικών γίνεται εμφανές και στο πολιτικό πεδίο. Παρότι, οι Ελληνίδες απέκτησαν πλήρη εκλογικά δικαιώματα στο επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης το 1949, και πλήρη πολιτικά δικαιώματα το 1952, κατά την τελευταία δεκαετία του 1990 η συμμετοχή των γυναικών ως μέλη της κυβέρνησης είναι αμελητέα ενώ, στο χώρο της τοπικής αυτοδιοίκησης οι γυναίκες είναι λιγότερο από 2% δήμαρχοι και γύρω στο 1% πρόεδροι κοινοτήτων. Η πρώτη και μοναδική γυναίκα υπουργός ήταν στο υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας το 1956, η δεύτερη υπουργοποίηση γυναίκας έγινε 25 χρόνια αργότερα το 1981. Από το 1953, ημερομηνία πρώτης γυναικείας παρουσίας στη βουλή, μέχρι σήμερα, γύρω στις 50 γυναίκες έχουν περάσει από το βουλευτικό αξίωμα. Ποτέ σε σύνολο 300

³⁹⁷ βλ. σχετικά Μ. Παντελίδου-Μαλούτα «'Η πάλη των φύλων' δεν είχε νικητή» στην εφημ. το "Βήμα της Κυριακής" στις 19/12/1999

³⁹⁸ Ευέλικτη Απασχόληση και Ελαστικοποίηση του χρόνου Εργασίας: Τάσεις, Εξελίξεις, Προοπτικές (1997) Δ. Καραντίνος κ.ά),

βουλευτών η παρουσία των γυναικών δεν έχει ξεπεράσει τις είκοσι, ποσοστό δηλαδή 6,7%.

Παρότι μια πλειάδα νόμων ψηφίστηκαν όπως οι 1329/83, 1302/83, 1342/83, 1414/83, 1419/84, 1483/84 και έχουν να κάνουν με την αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου, την προστασία της μητρότητας, την εξάλειψη κάθε μορφής διάκρισης σε βάρος των γυναικών, την ισότητα των φύλων στις εργασιακές σχέσεις, το βιασμό, τις διευκολύνσεις σε εργαζόμενες με οικογενειακές υποχρεώσεις κλπ, στην πράξη παρατηρείται το φαινόμενο της συστηματικής καταστρατήγησής τους, γεγονός που δηλώνει ότι η κουλτούρα, η νοοτροπία της ελληνικής κοινωνίας είναι βαθιά ανδροκρατική και σεξιστική, μια κουλτούρα που αντιμετωπίζει τη γυναίκα ως κατώτερο και υποδεέστερο ον.

Χαρακτηριστική της πατριαρχικής και αυταρχικής κουλτούρας που διέπει την ελληνική κοινωνία απέναντι στις γυναίκες είναι και η έρευνα της Μαρί-Ελίζαμπετ Αντμάν στην ελληνική ύπαιθρο, στην οποία μας τονίζει ότι η βία είναι παντού διάχυτη. Ασκείται τόσο στα παιδιά, όσο και στις γυναίκες και στους άντρες. Είναι ένα μέσο διαπαιδαγώγησης και, παρόλο που συνεχώς αποδοκιμάζεται, θεωρείται αξίωμα στο σύστημα των κανόνων που διέπουν τη ζωή της ελληνικής υπαίθρου. Η αντιφατικότητα αυτών των κανόνων αποτελεί μια από τις αιτίες της βίας και ταυτόχρονα μια από τις πηγές της πονηρίας που καθένας είναι υποχρεωμένος να χρησιμοποιεί για να επιβιώσει.³⁹⁹

Επίσης ο αποκλεισμός της Ελληνίδας από κάθε ιερατικό και διοικητικό αξίωμα στα πλαίσια της ορθόδοξης Ελληνικής εκκλησίας είναι ενδεικτικό της πατριαρχικής κυριαρχίας και στο τομέα αυτόν. Το γεγονός όμως ότι και οι ίδιες οι γυναίκες-πιστές δεν συνειδητοποιούν την περιθωριακή θέση τους στα πλαίσια μιας θρησκείας, που τις αντιμετωπίζει ως πιστούς δεύτερης κατηγορίας, δηλαδή η θέση που κατέχουν και οι ρόλοι που ασκούν στις δομές και στους εκκλησιαστικούς θεσμούς είναι κυριαρχούμενοι με πλήρη ανυπαρξία κάθε είδους δικαιωμάτων, είναι απότοκος της χαμηλής διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Την στιγμή μάλιστα που - όπως φαίνεται και από την έρευνά μας- ο γυναικείος πληθυσμός είναι αυτός που στηρίζει με διάφορες μορφές τον εκκλησιαστικό θεσμό, όπως για παράδειγμα ο σημαντικός ρόλος της μητέρας στην αναπαραγωγή και διαιώνιση του ορθόδοξου δόγματος μέσω της θρησκευτικής γαλούχησης των τέκνων της.

³⁹⁹ βλ. σχ το βιβλίο της Μ.Ε. Αντμάν *"Βία και Πονηριά. Άντρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό"* Εκδ. Καστανιώτη.

Για την αυταρχικότητα της ορθοδοξίας και τις προσπάθειες επιβολής του ανδρικού ιερατείου της στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας θα ασχοληθούμε σε επόμενο κεφάλαιο. Εδώ μόνο επισημαίνουμε ότι μέσα και διαμέσου της ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας διαιωνίζονται και αναπαράγονται σεξιστικές αντιλήψεις και πεποιθήσεις.⁴⁰⁰

⁴⁰⁰ βλ. σχ. απόψεις του Αποστόλου Παύλου για την κατωτερότητα των γυναικών, στην Προς Κορινθίους Επιστολή του. Επίσης ενδεικτικό είναι το καθεστώς του "Άβατου" για τις γυναίκες στην κοινοπολιτεία των ορθόδοξων μοναχών στην Αθωνική πολιτεία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η αυταρχικότητα της ελληνικής «ορθόδοξης» οικογένειας.

Σε κάθε ανθρώπινη κοινωνία, εργαστήριο κοινωνικής αναπαραγωγής είναι η «οικιακή ομάδα», δηλαδή το σύνολο των ατόμων που συγκατοικούν και συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς.⁴⁰¹ Η οικογένεια δε διατηρεί διαρκώς την ίδια μορφή. Τα μέλη της και οι διαδοχικές λειτουργίες που αυτά επιτελούν μεταβάλλονται μέσα στο χρόνο συνεχώς.⁴⁰²

Η σύνθεση και το μέγεθος της ελληνικής οικογένειας δεν έχει ενιαία μορφή, αν και τείνει προς την επικράτηση μιας πυρηνικής μορφής (γονείς και άγαμα τέκνα) χωρίς αυτό να αποκλείει την ύπαρξη διευρυμένων σχημάτων οικογενειών (συγκατοίκηση της γενετικής οικογένειας με τα έγγαμα και άγαμα τέκνα) ή ακόμα και οριζόντια οικογενειακά σχήματα (συγκατοίκηση των έγγαμων αδελφών). Παράλληλα με την ύπαρξη τέτοιων οικογενειακών σχημάτων στην ύπαιθρο.⁴⁰³ Ο Γεώργας επιβεβαίωσε τη διάχυτη πεποίθηση ότι μαζί με τις φαινομενικά πυρηνικές οικογένειες που κατοικούν σε ένα διαμέρισμα στην Αθήνα έχουν σε διπλανό διαμέρισμα ή σε σπίτι ή στην ίδια γειτονιά στενούς συγγενείς, δηλαδή παππούδες, θείους, ξαδέλφια, πεθερικά κα.ά⁴⁰⁴ πρακτική που τηρείται σε μεγάλο βαθμό και στις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις πχ Θεσ/νίκη, Πάτρα κλπ⁴⁰⁵.

Πριν προσπαθήσουμε να αιτιολογήσουμε τον τίτλο αυτής της παραγράφου, πρέπει να τονίσουμε ότι με την έννοια οικογένεια εδώ εννοούμε εκείνο τον κοινωνικό και οικονομικό θεσμό (οικιακή ομάδα) μέσα και διαμέσου του οποίου διαμορφώνονται στενές (συγγενικές) σχέσεις που οδηγούν σε κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των μελών, ενώ ταυτόχρονα υπάρχει ως οικονομική ομάδα, στην οποία παρατηρείται ένας τρόπος οικονομικής οργάνωσης στη βάση ενός καταμερισμού της εργασίας, όπου ο βασικός τροφοδότης είναι ο άνδρας- ρόλος

⁴⁰¹ Όσον αφορά τον χαρακτηρισμό «οικιακή ομάδα» βλ. σχ. Henri Mendras, *Societes paysannes*, Armand Colin, Παρίσι 1976, σ. 57-58.

⁴⁰² Βλ. Meyer Fortes εισαγωγή στο βιβλίο: Jack Goody (επιμ.) *The Developmental cycle in domestic groups*, Cambridge Papers in Social Antropology, αρ. 1, Cambridge University Press, 1969, σ. 1-15.

⁴⁰³ βλ. σχ. J. Pitt-Rivers (επιμ.) *Mediterranean countrymen*, Mouton, Παρίσι 1963, επίσης George kavadias, *Pasteur nomades mediterraneens. Les Saracatsans de Grece*, Gautier Villars, Παρίσι 1965.

⁴⁰⁴ Γεωργάς (1997) ο.π. σ. 24

⁴⁰⁵ Γενικά για την οικογένεια στον ελλαδικό χώρο βλ. Λάουρα Μαράτου-Αλιμπράντη *Δομικά χαρακτηριστικά και παραδοσιακές λειτουργίες της αγροτικής οικογένειας: Εμπειρικές έρευνες*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 1987 τ. 66 σ.73-105.

που του επιτρέπει να δύναται να ασκήσει συνειδητά ή ασυνείδητα κάποιες μορφές εξουσίας στα υπόλοιπα ,εξαρτημένα από αυτόν, μέλη της οικογένειάς του -ενώ η γυναίκα είναι η τροφός. Όταν η γυναίκα εργάζεται, τις περισσότερες φορές το κάνει για να συμπληρώσει τον χαμηλό μισθό του συζύγου. Σπάνιες είναι οι περιπτώσεις όπου το εισόδημα της γυναίκας υπερβαίνει αυτό του άνδρα. Παράλληλα και με δεδομένο το γεγονός ότι η ανεργία πλήττει κυρίως τις γυναίκες ενισχύει την άποψη της εξάρτησης των γυναικών από τους άνδρες στα πλαίσια της ελληνικής οικογένειας.

Επίσης η οικογένεια παράλληλα με τη λειτουργία της ως παραγωγού της απαραίτητης για κάθε οικονομική δραστηριότητα εργατικής δύναμης, είναι η κατ' εξοχή μονάδα κατανάλωσης τόσο των υλικών όσο και των πολιτισμικών προϊόντων της οικονομίας. Με τη φράση «η σύγχρονη ελληνική οικογένεια ως μονάδα κατανάλωσης πολιτισμικών προϊόντων» εννοούμε ότι οι φιλοσοφικές κοσμοθεωρίες, πολιτικές ιδεολογίες, καλλιτεχνικές τάσεις και προτάσεις, καθώς και θρησκευτικές κοσμοθεωρίες και δόγματα στοχεύουν την οικογένεια ως τον χώρο εκείνο στον οποίο θα πραγματοποιούνται, δηλαδή θα γίνουν πράξη οι αξίες, οι κανόνες, οι αντιλήψεις, οι νοοτροπίες, οι ιδέες, οι πεποιθήσεις, οι παραστάσεις κλπ). Με άλλα λόγια αυτό σημαίνει ότι μέσω της εμπορευματοποίησης κατά την οποία το σύγχρονο management (σύλληψη, παραγωγή, διαφήμιση και προώθηση των πολιτισμικών αγαθών και όχι μόνο) αντιλαμβάνεται και αντιμετωπίζει την οικογένεια ως τον πελάτη (client): Αυτός θα πρέπει να αγοράσει και να καταναλώσει τα πολιτισμικά προϊόντα που οι διάφοροι παραγωγοί και διαχειριστές των πολιτισμικών προϊόντων παράγουν πριν από αυτόν για αυτόν .

Η ορθόδοξη θρησκευτική κοσμοθεωρία είναι ένα τέτοιο πολιτισμικό προϊόν, το οποίο διαιωνίζεται και αναπαράγεται κυρίως μέσω και διαμέσου της ελληνικής οικογένειας. Όλες οι έρευνες δείχνουν ότι η ελληνική οικογένεια στην πλειοψηφία της δηλώνει ορθόδοξη χριστιανική. Για λόγους ιστορικούς η σύγχρονη ελληνική κοινωνία διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας ως συνέχεια της βυζαντινής μέσα και μέσω της ορθοδοξίας, που ο ρόλος της ήταν καταλυτικός⁴⁰⁶.

Στο μέρος αυτό θα ασχοληθούμε με τη σύγχρονη ελληνική οικογένεια και το ερώτημα που θα πρέπει να απαντηθεί είναι το εξής: Διαμορφώνει η σύγχρονη

⁴⁰⁶ Για το ρόλο της ορθοδοξίας στην συγκρότηση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας βλ. σχ. F. Thual Η κληρονομιά του Βυζαντίου. Γεωπολιτική της Ορθοδοξίας. Ροές 1999). Η Ορθοδοξία ιεροποιεί το έθνος, βλ. σχ. Francois Thual άρθρο Του Dominique Dhombres στην εφημερίδα Το 'Κυριακάτικο Βήμα /Le Monde

ελληνική οικογένεια κάποιες μορφές θρησκευτικής συνείδησης στα νεαρά μέλη της;

Η θέση που θα προσπαθήσουμε να δείξουμε είναι ότι συμβάλλει κυρίως σε μια συναισθηματική προσέγγιση του θεού και της θρησκείας και στον σχηματισμό πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης και λιγότερο στην ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Τούτο συμβαίνει επειδή ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός και μεταφυσικός-θεολογικός λόγος που κυριαρχεί στην ελληνική κοινωνία διεισδύει και στο θεσμό της οικογένειας, όπως άλλωστε σε κάθε κοινωνικό θεσμό.

Έχουμε αναφερθεί στο γεγονός ότι για να αναδυθεί κάθε μορφή διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης προϋπόθεση είναι η ελεύθερη ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας των κοινωνικών υποκειμένων, στηριζόμενα στο ορθό και έλλογο λόγο. Τέτοιας μορφής ανάπτυξη ορθού και κριτικά έλλογου λόγου που θα στηρίξει και θα καλλιεργήσει εκείνη την κριτική ικανότητα μέσα και διαμέσου της οποίας θα διαμορφωθεί στα νεαρά άτομα κάποια μορφή διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στα πλαίσια της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας, σε γενικές γραμμές δε φαίνεται να μπορεί να πραγματοποιηθεί. Όπως δείξαμε στο πρώτο κεφάλαιο αναφερόμενη στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, το νεαρό άτομο θα πρέπει να κάνει πολλές "υπερβάσεις", για να μπορέσει να απεγκλωβιστεί από τον αθέατο αυταρχικό θρησκευτικό λόγο, επειδή ο θρησκευτικός λόγος (γλωσσικός κώδικας, λογική, νόημα) αρχίζει να επιβάλλεται ασυνείδητα στο βρέφος με την γέννησή του ήδη μέσω και διαμέσου της διαδικασίας της θρησκευτικής κοινωνικοποίησης που υφίσταται.

Η επιβολή των θρησκευτικών παραστάσεων, νοημάτων, δογμάτων, αξιών κλπ δεν προβάλλονται στο φως του ορθού λόγου και δεν επιτρέπεται καμιά αμφισβήτηση με τη μορφή της κριτικής σκέψης. Οι γονείς, «θύματα» και ίδιοι της «συμβολικής» θρησκευτικής βίας, που είχαν και έχουν υποστεί από την βρεφική τους ηλικία, επιβάλλουν ασυνείδητα - αν δεν το πράττουν ως αυταρχικές προσωπικότητες συνειδητά - στους γόνους τους θρησκευτικές και δογματικές αντιλήψεις για το θεό και τη θρησκεία, αποκλείοντας ή και υποβαθμίζοντας άλλα θρησκευτικά δόγματα ή κοσμοθεωρίες⁴⁰⁷. Φυσικά δε θα πρέπει να αποκλείσουμε και τις περιπτώσεις εκείνες, σπάνιες μεν αλλά υπαρκτές, που γονείς με διαλεκτική θρησκευτική συνείδηση μαθαίνουν τα παιδιά τους να στοχάζονται κριτικά. Στοχάζεται ορθά αυτός που δύνανται να

κάνει χρήση ελεύθερα της έλλογης κριτικής σκέψης και ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη μπορούν να έχουν μόνο ελεύθερα, αυτόνομα άτομα που ζουν σε ελεύθερες αυτόνομες κοινωνίες⁴⁰⁸. Με τον όρο ελεύθερα άτομα εννοούμε εκείνα τα έλλογα όντα που έχουν την ικανότητα να στοχάζονται και να πράττουν, έχοντας συνειδηση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεών τους που απορρέουν από την ατομική και κοινωνική τους υπόσταση. Με άλλα λόγια το ελεύθερο άτομο είναι ένα βαθιά πολιτικά, κοινωνικά και θρησκευτικά συνειδητοποιημένο όν, είναι ένα άτομο που γνωρίζει ότι η ελευθερία του είναι μια δυναμική σχέση αναμέτρησης και δημιουργίας, ταυτόχρονα με τον εαυτό του, με τους άλλους και με τη Φύση.⁴⁰⁹

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας είναι η ανδροκρατική και αυταρχική δομή της, ως αποτέλεσμα της γενικότερης ανδροκρατούμενης αυταρχικής κοινωνίας.

Γιατί όμως ισχυριζόμαστε ότι η ελληνική οικογένεια είναι αυταρχική και ανδροκρατική; Αποκαλούμε ανδροκρατική την ελληνική οικογένεια με την έννοια ότι παρά την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου το 1983⁴¹⁰ στην πράξη ο σύζυγος κυριαρχεί σ' όλους τους τομείς είτε ουσιαστικά είτε τυπικά⁴¹¹. Ακόμη και στις οικογένειες όπου τυγχάνει η γυναίκα να "άρχει", άρχει υιοθετώντας ανδρικά πρότυπα⁴¹², δηλαδή ο τρόπος, το ύφος, η μέθοδος, δεν διαφέρουν από αυτά των ανδρών. Αυτό σημαίνει, ότι είτε κυριαρχεί ο σύζυγος, είτε η σύζυγος στο οικογενειακό επίπεδο, η ελληνική οικογένεια παραμένει πατριαρχική και κυρίως αυταρχική.

Η ελληνική οικογένεια ως βασικός κοινωνικός θεσμός μιας αυταρχικής κοινωνίας, όχι μόνο εκφράζει την αυταρχικότητα αλλά και τη διαιωνίζει και την αναπαράγει, μέσω της κοινωνικοποιητικής λειτουργίας της.⁴¹³ Στα πλαίσια της

⁴⁰⁷ Για την συχνή επιβολή των θρησκευτικών απόψεων των γονιών στα παιδιά τους δες Σωτηρέλης Γ. (1993) *Θρησκεία και Εκπαίδευση. Από τον Κατηχητισμό στην Πολυφωνία*. Αντ. Σακούλα. , σ. 283

⁴⁰⁸ Σχετικά με την ατομική και κοινωνική αυτονομία δες Καστοριάδης Κ (1999) ό.π σ. 73

⁴⁰⁹ βλ. σχ. Παπαρίζος Α (2000) *Η Ελευθερία ενώπιον του Θανάτου*. Ελληνικά Γράμματα σ. 13

⁴¹⁰ βλ σχ. το νόμο 1329/83 για την αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου

⁴¹¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα μεταξύ των άλλων είναι το γεγονός ότι η σύζυγος απέναντι στις Δ.Ο.Υ δεν έχει τα ίδια δικαιώματα με τον σύζυγό της, όταν ως ζευγάρι υποβάλλουν από κοινού φορολογική δήλωση. Συγκεκριμένα δεν μπορεί βάσει της κείμενης φορολογικής νομοθεσίας να αιτείται και να λαμβάνει φορολογική ενημερότητα, άνευ της συγκατάθεσης του συζύγου της.

⁴¹² Όπως έχει λεχθεί άρχει κατά εξουσιοδότηση. Βλ. σχ. Π. Μπουρντιέ. *Η Ανδρική Κυριαρχία. Αθήνα 1999. Στάχυ. σ. 24*

⁴¹³ βλ. σχ. πρώτο μέρος. Επίσης για τα σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης μέσω και διαμέσου των οποίων παράγονται και αναπαράγονται «ως δομές αναπαραγωγής των δομών που τα παρήγαγαν» δες Παπαρίζος Α. *Θρησκεία και Πολιτική Παιδεία*, στο *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Αθήνα, τ. 3, 1982 σελ. 69

ελληνικής οικογένειας, χωρίς η φυσική βία να έχει εκλείψει, όλο και περισσότερο τη θέση της παίρνει η «συμβολική» βία. Ο λόγος είναι ότι η ελληνική οικογένεια είναι επηρεασμένη βαθιά από το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, το οποίο παρά τις όποιες αναφορές του στην αγάπη (αγαπάτε αλλήλους, αγαπά τον πλησίον σου σαν τον εαυτό σου, αγαπά τον εχθρό σου⁴¹⁴), στην πράξη καλλιεργεί την ανωτερότητα και την υπεροχή του ορθόδοξου δόγματος και των πιστών έναντι των άλλων θρησκειών και δογμάτων και τούτο, επειδή βασική δογματική αρχή του είναι ότι ο χριστιανισμός και ειδικότερα η ορθοδοξία δεν αποδέχεται την ισότητα των θρησκευτικών δογμάτων, δηλαδή ότι είναι μια θρησκεία ανάμεσα στις άλλες, αλλά αυτοπαρουσιάζεται ως η μοναδική εξ' αποκαλύψεως αλήθεια που ο ένας αληθινός και μοναδικός θεός αποκάλυψε στους ανθρώπους μέσω του Υιού του και των Αποστόλων του. Έτσι λοιπόν αντιμετωπίζονται, κατά το χριστιανικό δόγμα, οι άλλες θρησκείες και τα άλλα δόγματα, να είναι είτε ως ημιτελείς ανθρώπινες προσπάθειες κατανόησης του θεού είτε ως αιρέσεις που έχουν ως στόχο να διαστρεβλώσουν την μια και μοναδική αποκάλυψη του θεού, όπως αυτή καταγράφηκε από τα ιερά κείμενα και τις ιερές παραδόσεις της ορθοδοξίας.⁴¹⁵

Αυτή η δογματική αντίληψη είναι μεταξύ των άλλων μια από τις αιτίες⁴¹⁶ της αυταρχικότητας της χριστιανικής ελληνικής οικογένειας και της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα. Κάθε αυταρχική συμπεριφορά στηρίζεται, συνειδητά ή ασυνειδητά στην εξής λογική: Στον κάθε πιστό (δίχως θρησκευτική συνείδηση) της μιας και μοναδικής αλήθειας που εκπορεύεται από τον ένα μοναδικό και αληθινό θεό και ο οποίος από την στιγμή που εκλαμβάνεται ως υπέρτατη απόλυτη αυθεντία δε συνδιαλέγεται και δεν επιτρέπει καμιά μορφή διαλόγου, απαιτεί μόνο τυφλή υπακοή. Έτσι λοιπόν ενσταλάζεται, μέσω της θρησκευτικής κοινωνικοποίησης που υφίστανται από την βρεφική του ηλικία ένα σύνολο από αξίες, πεποιθήσεις, παραστάσεις περί καθαρότητας και ανωτερότητας του

⁴¹⁴ Το καινό περιεχομένου που δηλώνει αυτή η πρόταση, φαίνεται και από το γεγονός της αντίφασης που περικλείει, συγκεκριμένα και με βάση αυτή την αντίληψη θα πρέπει ένας πιστός χριστιανός να αγαπά τον εχθρό του διάβολο, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με τον αγώνα που κάνει κατά του διαβόλου, ο οποίος εκλαμβάνεται ως υπαρκτό πρόσωπο, όπως άλλωστε και ο θεός, στο χριστιανικό δόγμα.

⁴¹⁵ βλ. σχ. Αρχιμ. Γερβ. Ραπτοπούλου *Αιρέσεις στην Ελλάδα και οι κακοδοξίες του Παπισμού*. Εκδ. Αποστολική Διακονία 1994

⁴¹⁶ Μια άλλη είναι η προσέγγιση του χριστιανικού θεού ως υπέρτατη απόλυτη αυθεντία σχ. δες Paparizos A.(1998) *Modes des pensee chez Hesiode et la Negation de l' Aurtorite Absolue* στο Minerva, Valladolid., Espagne σ. 11-32

δόγματός του και κατ' επέκταση και μια ανωτερότητα⁴¹⁷ όλων αυτών που ασπάζονται το ορθόδοξο δόγμα έναντι των άλλων ετερόδοξων , αλλόθρησκων, άπιστων κλπ. Με μια φράση: διαμορφώνεται μια ορθόδοξη χριστιανική δογματική κοσμοθεωρία και κουλτούρα, μέσω της οποίας και μόνο μέσω αυτής δύναται να νοηματοδοτήσει τον εαυτό του, τους άλλους και γενικά τον σύμπαντα κόσμο, τόσο στην ιστορική του εξέλιξη όσο και στην μελλοντική του απόληξη (ορθόδοξη εσχατολογία). Η μονοσήμαντη αυτή κοσμοθεώρηση του πιστού δε στηρίζεται παράλληλα με το όποιο συναισθηματικό βίωμα στον ορθό κριτικό λόγο ο οποίος θα του επιτρέψει να προσεγγίσει και να αντιληφθεί τα κοινά στοιχεία και τις διαφορές του δόγματός του με τα άλλα θρησκευτικά και φιλοσοφικά δόγματα, γεγονός που θα τον βοηθήσει να αντιληφθεί τον εαυτό του όχι ως ανώτερο γνήσιο εκφραστή της μιας και μοναδικής αλήθειας, μέλος ενός επιουσίου λαού, αλλά απλά ως μοναδικό ίσως στη διαφορετικότητά του αλλά ίσο με του πιστούς των άλλων θρησκευτικών δοξασιών.⁴¹⁸ Οι Έλληνες ορθόδοξοι χριστιανοί γονείς διαπνεόμενοι από μια παρόμοια κουλτούρα (της μοναδικότητας και της ανωτερότητας έναντι των άλλων) αισθάνονται υποχρεωμένοι (λόγω της συμβολικής βίας που έχουν υποστεί και οι ίδιοι) να μεταδώσουν στα παιδιά τους την κληρονομημένη αυθεντική και αποκαλυπτική αλήθεια (θρησκευτική κουλτούρα) με οποιοδήποτε μέσο και τρόπο. Εδώ η φράση «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα» βρίσκει την πλήρη εφαρμογή της. Βαθιά πεπεισμένοι ότι είναι φορείς και αγγελιοφόροι της μοναδικής και εξ' αποκαλύψεως" αλήθειας, επιδιώκουν αυτή την σωτήρια και λυτρωτική αλήθεια (το λόγο του θεού) να την εμφυτεύσουν στα παιδιά τους, δίχως ηθικές αναστολές του τύπου περιορισμού της ανεξάρτητης ελεύθερης προσωπικότητας τους. Για τον δογματικό ορθόδοξο γονιό «ορθό» είναι ο,τιδήποτε είναι χριστιανικό. Στην προσπάθειά τους αυτή οι Έλληνες ορθόδοξοι γονείς, στην πλειονότητά τους, αποκλείουν συνήθως ασυνείδητα τον διάλογο⁴¹⁹ με τα παιδιά τους στη βάση ενός κριτικά ορθού λόγου, τόσο γιατί δεν αποτελεί μέρος της

⁴¹⁷ Το πως τα διάφορα θρησκευτικά δόγματα δημιουργούν αισθήματα ανωτερότητας δες Καστοριάδης Κ(1999) ό.π σ.34 Χαρακτηριστικά αναφέρει: « Ο πιο απλό τρόπος με τον οποίο ισχύουν οι θεσμοί για τα υποκείμενά τους, είναι προφανώς η βεβαίωση- που δεν χρειάζεται να είναι ρητή- ότι είναι οι μόνοι «αληθινοί»- και ότι συνεπώς οι θεοί, οι δοξασίες, τα έθιμα κλπ. Των άλλων είναι ψευδή. Μ' αυτή την έννοια η κατωτερότητα των άλλων είναι απλώς ή άλλη όψη της κατάφασης της ίδιας αλήθειας των θεσμών της κοινωνίας»

⁴¹⁸ Το φαινόμενο της αποκλειστικής διεκδίκησης της μόνης ορθής και αιώνιας αλήθειας δεν είναι ίδιον μόνο του ορθόδοξου δόγματος, συναντάται σε όλα τα δόγματα και τις θρησκείες, εξαιρουμένου ίσως του βουδισμού τουλάχιστον σε ορισμένες εκδοχές του. βλ. σχ. Οι Μεγάλες Θρησκείες Απαντούν. Εκδ. Γερ. Αναγνωστήδης σ. 173-184)

παιδείας τους όσο και γιατί η χρήση της κριτικής και έλλογης σκέψης περί δόγματος θεωρείται από το δόγμα τους ως πράξη αμφισβήτησης του δόγματος αυτού καθ' εαυτού, γεγονός που τους τρομάζει, μια και όπως αναφέραμε δεν επιτρέπεται διάλογος με όσα προέρχονται από την υπέρτατη και απόλυτη αυθεντία του ορθόδοξου χριστιανικού θεού. Οι εκπρόσωποι αυτής θεϊκής απόλυτης αυθεντίας, (ανώτερος κλήρος, θεολόγοι) κατά κάποιον τρόπο παρουσιάζουν το «λόγος τους» ως απόλυτο, πράγμα που σημαίνει ότι δεν επιδέχονται καμιά μορφή αμφισβήτησης⁴²⁰. Έτσι λοιπόν οι επαγγελματίες της θρησκείας⁴²¹ χρησιμοποιούν την ελληνική οικογένεια⁴²² για να ενσταλάξουν σ' αυτά το συγκεκριμένο θρησκευτικό δόγμα⁴²³. Συγκεκριμένα:

α) Κάθε θρησκευτικό δόγμα και ειδικότερα το ορθόδοξο δόγμα, αρνείται την κριτική προσέγγισή του α priori, επειδή συστατικό και κυρίαρχο στοιχείο της κριτικής σκέψης είναι η de facto αμφισβήτηση, απέναντι σε όλες τις μορφές αμφισβήτησης οποιοδήποτε δόγμα νιώθει ανασφαλές, όπως το ψάρι έξω από το νερό. Αυτός είναι και ο ουσιαστικός λόγος, που για την ορθοδοξία, η οποιαδήποτε μορφή αμφισβήτησης του δόγματος, εκλαμβάνεται και αντιμετωπίζεται ως ο μέγιστος κίνδυνος, ενώ η πλήρης υπακοή και πίστη στο δόγμα είναι οι υπέρτατες αρετές ενός ορθόδοξου πιστού. Οι όποιες λογικές προσεγγίσεις και η επιχειρηματολογία του δόγματος έχουν να κάνουν με δευτερεύουσες προτάσεις και ποτέ με την ουσία του δόγματος.

β) Η πλειονότητα των Ελλήνων γονιών, μέσω της κοινωνικοποίησης και της εκπαίδευσης που έχουν υποστεί, είναι διαποτισμένη από το ορθόδοξο δόγμα και χειραγωγημένη από τους διαχειριστές αυτού (στενός έλεγχος από τους κληρικούς, θεολόγους και μέλη εκκλησιαστικών και παραεκκλησιαστικών ομάδων). Έχοντας ήδη και αυτοί οι γονείς αποδεχθεί άκριτα και βίαια το

⁴¹⁹ Στο πρώτο μέρος στο κεφ. Θρησκευτική συνείδηση, αναφερθήκαμε στο σχήμα αντίληψης που κυριαρχεί στο χριστιανικό δόγμα περί απόλυτης αυθεντίας του χριστιανικού θεού, πράγμα που καθιστά κάθε διάλογο μαζί του όχι μόνο ανέφικτο αλλά και περιττό.

⁴²⁰ Ενδεικτικό της θέσης μας αυτής είναι ο θεολογικός και εκκλησιαστικός μονόλογος που χαρακτηρίζει τα ποικίλα θεολογικά κηρύγματα. Όταν κηρύττουν τον λόγο του θεού, εξ' Αμβωνος ομιλούν χωρίς να επιδιώκουν διάλογο με το «ποίμνιό τους». Το οποίο έχει κοινωνικοποιηθεί να αποδέχεται παθητικά τον μονόλογο του ιερέα ή του θεολόγου. Το μόνο που του επιτρέπεται κυρίως στις μέρες μας είναι να χειροκροτεί!

⁴²¹ Με τον όρο αυτόν θέλουμε να συμπεριλάβουμε όλους αυτούς που αυτοαποκαλούνται ως οι μοναδική εκπρόσωποι και ερμηνευτές του λόγου του θεού, καθώς και των ιερών κειμένων την ασκούν ως επάγγελμα. (Ο νυν Αρχιεπίσκοπος δηλώνει ότι συνομιλεί με τον θεό, πράγμα που σημαίνει ότι τα όσα λέγει είναι ο λόγος του θεού) Έτσι λοιπόν αυτοπαρουσιάζονται ως γνήσιοι ερμηνευτές του θεϊκού λόγου και των ιερών κειμένων, αποκομίζουν τα προς το ζην, που πολλάκις γίνεται «ευ ζην» με τα οικονομικά και πολιτικά προνόμια που τους έχουν δοθεί.

⁴²² βλ. σχ. Σωτηρέλης Γ(1993) ό.π. σ. 69 κ.ε

⁴²³ Όπως έχει λεχθεί η ελευθερία της συνείδησης καθίσταται απειλή για την θρησκεία. Βλ. σχ. Ferry L.(1996) *L' Homme-Dieu. Ou les sens de la vie*. Grasset σ. 52

συγκεκριμένο δόγμα από την νηπιακή ηλικία τους, εκλαμβάνουν και βιώνουν την θρησκευτική επιβολή του ορθόδοξου δόγματος στα παιδιά τους, μέσω της συμβολική βίας που τους ασκούν ως κάτι το ηθικό («ηθική της πεποίθησης» ,φυσιολογικό ,αναγκαίο και αναπόφευκτο. Οι γονείς που έχουν γαλουχηθεί με βάση αυτή τη λογική βιώνουν όλα τα παραπάνω ως το βασικό χρέος ενός καλού Έλληνα οικογενειάρχη, θεωρώντας ότι ελληνικότητα και ορθοδοξία ταυτίζονται.⁴²⁴ Πρόκειται για ένα «γονικοκεντρικό στυλ ζωής» στα πλαίσια του οποίου έχει δειχθεί αναφορικά με την αυταρχική συμπεριφορά των γονέων ότι « απαιτείται από τα παιδιά από την αρχή μια παραδειγματική διαγωγή και μια γεμάτη σεβασμό, υποτακτική και συνετή στάση απέναντι στην αυταρχικότητα των ενηλίκων και της κοινωνίας. Βασικά γ' αυτούς τους γονείς θεωρείται σίγουρο, ότι τα παιδιά υπάρχουν για να ικανοποιούν σε πρώτη γραμμή γονικές ανάγκες, ότι οι παιδικές επιθυμίες και ανάγκες δεν είναι κάτι το σπουδαίο και ότι τα παιδιά που δεν εκπληρώνουν αυτές τις απαιτήσεις, πρέπει να τιμωρούνται»⁴²⁵

Από πολλούς μελετητές⁴²⁶ έχει δειχθεί ότι οι οικογενειακές σχέσεις στα πλαίσια μιας αστικής καπιταλιστικής κοινωνίας καλλιεργούν αυταρχικές προσωπικότητες. Συγκεκριμένα ο κυρίαρχος ρόλος του άνδρα στα πλαίσια της ανδροκρατικής αυταρχικής οικογένειας εμφανίζεται στα νομικά, οικονομικά και πολιτικά πρωτεία του άνδρα απέναντι στη γυναίκα και τα παιδιά, καθιστώντας έτσι από την μια αυτόν κυρίαρχο και εξουσιαστή και από την άλλη τη σύζυγο και τα παιδιά υποταγμένους στη θέλησή του, δηλαδή ο πατέρας αντανakλά τις εξουσιαστικές και αυταρχικές σχέσεις της ιεραρχικής, αυταρχικής καπιταλιστικής κοινωνίας. Ο πατέρας είναι - δηλώνει ο Ράιχ - "ο φορέας και ο αντιπρόσωπος της κρατικής εξουσίας". Ταυτόχρονα όμως έξω από την οικογένεια ο πατέρας είναι και ο ίδιος εξουσιαζόμενος, οπότε δημιουργείται έτσι η διαλεκτική του εξουσιάζειν και εξουσιάζεται στα πλαίσια της αυταρχικής καπιταλιστικής κοινωνίας. Η θέση του πατέρα αντανakλά τον πολιτικό του ρόλο. Κατέχει στα πλαίσια της οικογένειας το ρόλο που στην παραγωγική διαδικασία κατέχει ο προϊστάμενός του. Με άλλα λόγια ο πατέρας διαμορφώνει μια αυταρχική προσωπικότητα σύμφωνα με την οποία από τη μια μαθαίνει να υποτάσσεται στους προϊσταμένους του και από την άλλη μαθαίνει να κυριαρχεί

⁴²⁴ βλ. σχ. Μάππα Σ.(1997) *Ορθοδοξία και Εξουσία στην ελληνική κοινωνία*. Εξάντας σ. 75.76

⁴²⁵ Zenz,Gisela: *Kindesmisshandlung und Kindesreshte*, Frankfurt am Main. Αναφέρεται σε Τσαρδάκη, Δημήτρη στο " Ο άνθρωπος στα δίχτυα της Manipulation".

⁴²⁶ βλ. σχετικά Μ. Χορκχάιμερ, Ε. Φρομ, Χ. Μαρκούζε στο "Αυθεντία και Οικογένεια" εκ. Νήσος, σελ. 90 κ.ε

στα μέλη της οικογένειάς του. Έτσι μέσω της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας αναπαράγεται και διαιωνίζεται στα μέλη της οικογένειας και κατ' επέκταση σ' ολόκληρη την κοινωνία η νοοτροπία της αυταρχικής προσωπικότητας δηλαδή η υποτέλεια και η υποταγή στους ισχυρούς και παράλληλα απαίτηση για υπακοή και σύνδρομο κυριαρχίας και άσκησης εξουσίας στους αδύναμους.

Πρέπει να τονιστεί ότι η υποταγή του νεαρού ατόμου στις επιθυμίες του πατέρα-αφέντη δεν παίρνει τη μορφή πάντα της άμεσης σωματικής βίας, όπως άλλωστε και στο ευρύτερο πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον η αποδοχή των συνθηκών οικονομικής εκμετάλλευσης και πολιτικής διακυβέρνησης στηρίζονται σε ένα ορθολογικό υπολογισμό στη βάση ενός εργαλειακού ορθολογισμού, (σχολή Φραγκφούρτης) κατά τον οποίο η εκούσια υποταγή και αποδοχή του οικονομικο-πολιτικού συστήματος γίνεται μονόδρομος. Για το σύγχρονο άτομο η ελευθερία του βρίσκεται στο να διαλέξει μεταξύ της εκούσιας αποδοχής του μοναδικού πολιτικού και οικονομικού μοντέλου της ελεύθερης αγοράς (βλέπε παγκοσμιοποιημένο καπιταλιστικό σύστημα) ή της περιθωριοποίησης σε σημείο της πλήρους εξαθλίωσής του. (βλ. παραλληλισμό με το χριστιανικό δόγμα). Έτσι λοιπόν στη μικρογραφία της κοινωνίας που λέγεται οικογένεια, το παιδί μεγαλώνει κάτω από συνθήκες εξάρτησης, σύμφωνα με τις οποίες ή θα πρέπει να υποταχθεί στις επιθυμίες του πατέρα ηγέτη ή να συγκρουσθεί μαζί του και να περιθωριοποιηθεί. Η εκούσια συμμόρφωση, που στηρίζεται σε ένα εργαλειακό-ωφελιμιστικό και μεταφυσικό-θεολογικό λόγο οδηγεί την πλειονότητα των παιδιών να αποδεχθούν ως φυσιολογική την εξουσία ανθρώπων πάνω σε ανθρώπους, του ανώτερου πάνω στον κατώτερο να αποδεχθούν την διαταγή και την υπακοή ως φυσιολογικές καταστάσεις, όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Μαχ Χορκχάιμερ αυτή η πραγματική σχέση εξάρτησης από τον πατέρα-αφέντη έχει αντικειμενική υπόσταση. Δηλαδή υπάρχει πάντοτε ανεξάρτητα αν γίνεται από τη πατέρα καταχρηστική εκμετάλλευση ή "φιλελεύθερη" μεταχείριση.⁴²⁷ « Αν στην εκπαίδευση επικρατεί καταναγκασμός ή ηπιότητα, δεν είναι αποφασιστικό, επειδή ο παιδικός χαρακτήρας διαμορφώνεται πολύ περισσότερο από την ίδια τη δομή της οικογένειας παρά από τις συνειδητές προθέσεις και μεθόδους του πατέρα. Κάθε μέτρο της εκπαίδευσης, όσο λογικό κι αν είναι , πρέπει να θυμίζει

⁴²⁷ βλ. σχετικά Μ. Χορκχάιμερ, Ε. Φρομ, Χ. Μαρκούζε *Αυθεντία και Οικογένεια* . Νήσος, σελ. 91-92

ζαχαρόψωμο και μαστίγιο... Στην οικογένεια το παιδί μαθαίνει πως το μόνο λογικό είναι να προσαρμόζεται στις επιθυμίες του πατέρα...»⁴²⁸

Δεχόμαστε τη γενική θέση του Χορκχάϊμερ και γενικότερα της σχολής της Φραγκφούρτης ότι στα πλαίσια της αστικής οικογένειας και της αστικής εκπαίδευσης βασικός σκοπός τους είναι να σπάσει η προσωπική θέληση του παιδιού και η αρχική επιθυμία για ελεύθερη ανάπτυξη των ορμών του και των ικανοτήτων του να αντικατασταθεί με εσωτερικό καταναγκασμό για απόλυτη εκπλήρωση του καθήκοντος. Έτσι, αν σπάσει η προσωπική θέληση, εκδηλώνεται στο παιδί και αργότερα στον ενήλικο μια τάση υποταγής, μια « μαζοχιστική τάση για εγκατάλειψη της θέλησης απέναντι σε οποιαδήποτε ηγεσία αρκεί αυτή να έχει χαρακτηριστεί δυνατή»⁴²⁹. Το άτομο έχει αποδειχθεί τότε την αρχή της εξουσίας του ανθρώπου πάνω στους ανθρώπους, οι παραστάσεις του διέπονται από την σκέψη του αναγκάιου "πάνω" και αναγκάιου "κάτω". Μιλάμε τότε για τη διαμόρφωση μιας αυταρχικής προσωπικότητας. Το άτομο είναι έτοιμο να εξουσιαστεί από τους χαρακτηρισμένους ως δυνατότερους από αυτό και παράλληλα να εξουσιάζει τους κοινωνικά προσδιορισμένους ως αδύναμους σε σχέση με τον ίδιο και τούτο μπορεί να γίνει είτε για λογαριασμό τρίτων είτε για δικό του συμφέρον. Στην περίπτωση του αστού πατέρα, ο αυταρχισμός του εκδηλώνεται με το "σκύψιμο του κεφαλιού" στον εργασιακό χώρο όταν βρίσκεται στη βάση της ιεραρχίας, και στο σπίτι με την εμφάνιση του αφέντη να εκτελεί την εξαιρετικά σημαντική λειτουργία, δηλαδή να συνηθίζει τα παιδιά σε κοσμιότητα και υποταγή.

Στο ίδιο θέμα έχει αναφερθεί και ο Καρλ Μάρξ αναφερόμενος στη διαλεκτική της εξουσίας. « Οι πιο δειλοί και οι πιο ανίκανοι για αντίσταση άνθρωποι γίνονται άτεγκτοι μόλις μπορέσουν να επιβάλλουν την απόλυτη γονεϊκή εξουσία. Αυτή η αμφιρροπία της αυταρχικής συμπεριφοράς στα πλαίσια της καπιταλιστικής κοινωνίας εξηγείται ως έκφραση των εσωτερικών αντιφάσεων της. Επειδή σε κάθε ταξικά διαρθρωμένη κοινωνία, η ύπαρξη της εξουσίας είναι δομική αναγκαioτητα, πράγμα που σημαίνει ότι ένα μεγάλο μέρος των ανθρώπων πρέπει να υποτάσσεται στην εξουσία (οικονομική, πολιτική, πολιτισμική) μιας μειονότητας, παραχωρείται στους εξουσιαζόμενους ο οικογενειακός χώρος για την άσκηση της δικής τους εξουσίας από την μια και από την άλλη για την αναπαραγωγή και την διαιώνιση της εξουσιαστικής

⁴²⁸ βλ. Μαχ Χορκχάϊμερ . Αναφέρεται σε Ντήτριχ Χενς (1973) *Η καταπιεστική οικογένεια* Επίκουρος, σελ. 54-55

νοοτροπίας μέσω των απογόνων τους. Είναι γεγονός ότι ο πολιτισμικός κόσμος που μεγαλώνει το παιδί εξαιτίας της εξάρτησής του, καθώς και η φαντασία του, με την οποία εμψυχώνει τον πραγματικό κόσμο, τα όνειρά του και οι επιθυμίες του, οι παραστάσεις του και οι κρίσεις του κυριαρχούνται από τη σκέψη της εξουσίας ανθρώπων πάνω σε ανθρώπους, του ανώτερου και του κατώτερου, της διαταγής και της υποταγής, του αρχηγού και του οπαδού, αναπαράγοντας έτσι τη νοοτροπία του υποτελούς⁴²⁹. Παρά τις όποιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που έχουν γίνει σε νομικό και οικονομικό επίπεδο για την ισότητα ανδρών και γυναικών η πραγματικότητα φανερώνει ότι οι θέσεις εξουσίας στην πλειονότητά τους κατέχονται από τους άνδρες και - όπου τυγχάνει να κατέχουν θέσεις εξουσίας- οι γυναίκες που κατέλαβαν και ασκούν τις θέσεις αυτές υιοθετώντας ανδρικά πρότυπα.⁴³¹ «Ο Άνδρας εξουσιάζει από δύο απόψεις τη γυναίκα, από τη μια η κοινωνική ζωή διοικείται ουσιαστικά από τους άνδρες και από την άλλη ο άνδρας είναι ουσιαστικά ο αρχηγός της οικογένειας.»⁴³² Με τη σειρά της η εξουσιαζόμενη γυναίκα-μητέρα παίρνει ανάλογα με τον άνδρα, αλλά κοινωνικά τοποθετημένη "κάτω", ένα χώρο εξουσίας ως προς την κοινωνικοποίηση και την εκπαίδευση των παιδιών. Εμφανίζεται έτσι κάτω από το επίπεδο εξουσίας του άνδρα, η αυταρχική διπλή δομή της εξουσίας και στη γυναίκα η οποία υποτάσσεται στον άνδρα και εξουσιάζει στη συνέχεια τα παιδιά της. Αυτή η σχέση παρατηρείται και στα παιδιά όταν τα μεγαλύτερα αδέρφια εξουσιάζουν τα μικρότερα και ειδικότερα τα αγόρια τα κορίτσια και έτσι μεταφυτεύεται, αναπαράγεται και διαιωνίζεται η αστική-καπιταλιστική ιεραρχική εξουσία.

Οι αυταρχικοί γονείς έχουν την τάση να συνηθίζουν τα παιδιά τους σε πλήρη εξάρτηση από αυτούς, οπότε η χειραφέτηση του νέου γίνεται δύσκολη υπόθεση, πράγμα που θα δημιουργήσει προβλήματα προσαρμογής του στην ευρύτερη κοινωνία. Έρευνες έδειξαν πως όσοι χειραφετήθηκαν κατά την διάρκεια της εφηβικής ηλικίας εξακολουθούν να είναι ανεξάρτητοι και ως ενήλικες, ενώ όσοι ήταν εξαρτημένοι κατά την διάρκεια της εφηβικής ηλικίας, δεν μπορούσαν να ζήσουν χωρίς κάποια μορφή εξάρτησης. Άτομα που από την παιδική τους ηλικία έχαιραν μιας κάποιας ανεξαρτησίας, που οι απόψεις

⁴²⁹ βλ. Μ. Χορκχάιμερ ό π σελ. 56.

⁴³⁰ βλ. Μ. Χορκχάιμερ ό π σελ. 55.

⁴³¹ «Κατά εξουσιοδότηση εξουσία» όπως αναφέραμε βάση της λογικής του Bourdieu. Επίσης ενδεικτικό είναι το επίθετο «σιδηρά Κυρία» που αποδόθηκε στην πρωθυπουργό της Μ. Βρετανίας στη δεκαετία του 1980, λόγω της σκληρής της οικονομικής πολιτικής και τα μετρά που πήρε απέναντι στους απεργούς μεταλλωρύχους.

⁴³² Μ. Χορκχάιμερ όπ, σελ. 57.

τους εκτιμούνταν και γενικά τους αντιμετώπιζαν ως υπεύθυνα άτομα με υποχρεώσεις και δικαιώματα στο πλαίσιο της οικογένειάς τους, μιας σχετικής ανεξαρτησίας που κορυφωνόταν στο τέλος της εφηβείας τους, αυτά τα άτομα κατά την ενηλικίωσή τους θα έχουν και τις μεγαλύτερες πιθανότητες να ενταχθούν ομαλά(με τα λιγότερα προβλήματα) στην ευρύτερη κοινωνική ζωή.⁴³³

4.1. Συμπέρασμα

Με βάση τα όσα αναπτύξαμε για την αυταρχικότητα της ελληνικής οικογένειας, η απάντηση στο ερώτημα του κατά πόσο μέσα στα πλαίσια της ελληνικής οικογένειας δύνανται να διαμορφωθούν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στα νεαρά μέλη τους , είναι ότι μορφές πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης ίσως, όμως μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης δύναται να έχουμε στις περιπτώσεις που τα παιδιά μπόρεσαν και «ξέφυγαν» από τον σφιχτό οικογενειακό εναγκαλισμό λόγω της επαφής τους με περιβάλλοντα δημοκρατικά, καθώς επίσης και στις περιπτώσεις εκείνες που τα νεαρά άτομα έχουν την τύχη να βρεθούν σε οικογενειακό περιβάλλον στο οποίο ο «ανακλαστικός στοχασμός», η ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη υφίστανται. Στις άλλες περιπτώσεις όταν οι αυταρχικές οικογενειακές δομές, αυταρχικές νοοτροπίες και πρακτικές (κουλτούρα), αυταρχικές συμπεριφορές (άσκηση κάθε μορφής βίας, έλλειψη ελευθερίας των παιδιών να στοχάζονται ελεύθερα γύρω από θρησκευτικά θέματα, οι θρησκευτικές απόψεις των γονιών μέσω της κατήχησης και της επαναλαμβανόμενης θρησκευτικής πρακτικής επιβάλλονται στα παιδιά από την νηπιακή τους ηλικία.), θα καθίστανται σοβαρά εμπόδια για την ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, δηλ. βαθιάς κατανόησης, και επίγνωσης του θρησκευτικού φαινομένου και του υπέρτατος Όντος (όπως αυτό ορίζεται και παρουσιάζεται από τα διάφορα θρησκευτικά δόγματα και φιλοσοφικά ρεύματα). Όπως αναφέραμε, το κύριο και καθοριστικό μέσο στην ανάδυση της διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών είναι ο ελεύθερος έλλογος κριτικός λόγος, ο οποίος στην ελληνική κοινωνία δεν είναι ο κυρίαρχος. Τέτοιος λόγος προϋποθέτει οικογενειακές δομές, νοοτροπίες, πρακτικές και συμπεριφορές που θα τον καλλιεργούν, διαιωνίζουν και αναπαράγουν, συνθήκες οι οποίες δεν υφίστανται σε μεγάλο βαθμό στην σύγχρονη ελληνική οικογένεια, αφού αυτή εκφράζει και εκφράζεται από την

⁴³³ βλ. σχετικά Mussen-Conger-Kagan, a) Child development and Personality, σε Κ. Γ. Μάνου ό.π σ.20).

ευρύτερη ελληνική κοινωνία, μια κοινωνία με οικονομική, πολιτική και κοινωνική ανισότητα, στην οποία κυριαρχεί ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός και μεταφυσικός-θεολογικός λόγος.

Η ελληνική κοινωνία και η ελληνική οικογένεια ειδικότερα έχει πολλές ιδιαιτερότητες, που μεταξύ των άλλων οφείλονται σε δύο κύριους παράγοντες. Ο ένας θεωρούμε ότι είναι ο έντονος και καθοριστικός ρόλος που παίζει η ορθόδοξη εκκλησία στην ελληνική κοινωνία και ο δεύτερος είναι η απουσία σαφούς διαχωρισμού μεταξύ αστικής και εργατικής τάξης, πράγμα που σημαίνει ότι δεν μπορούμε να εφαρμόσουμε με επιστημονική ασφάλεια τα πορίσματα και τις θεωρίες που έχουν στηριχθεί σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα. Όμως, παρά όλα αυτά, όσον αφορά τον τρόπο κοινωνικοποίησης των γόνων της η ελληνική αστική τάξη, σε κάποιο βαθμό, συνειδητά ή ασυνείδητα αντιγράφει τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές και αμερικάνικες κοινωνίες και ως "νόθα" που είναι, αναζητεί πρότυπα μέσω των οποίων θα διαμορφώσει τρόπους ζωής (κουλτούρα). Τα αποτελέσματα της πανελλαδικής εμπειρικής μας έρευνας που πραγματοποιήσαμε στους μαθητές/τριες του Λυκείου μάς δίδουν στοιχεία ώστε να υποστηρίξουμε ότι η οικονομικο-κοινωνική προέλευση των μαθητών επηρεάζει την ανάδυση της θρησκευτικής τους συνείδησης.⁴³⁴

⁴³⁴ βλ. σχ. Το τρίτο μέρος της εργασίας μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η αυταρχικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος

5.1. Εισαγωγικά

Όλες οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση μέχρι σήμερα έγιναν μέσω αυταρχικών μοντέλων λήψης αποφάσεων,⁴³⁴ με στόχο να προσαρμόσουν το ελληνικό σχολείο στις εκάστοτε ανάγκες του οικονομικού και πολιτικού συστήματος, δηλαδή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και του καπιταλιστικού συστήματος, όπου κυριαρχεί τόσο ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός λόγος, όσο και ο μεταφυσικός – θρησκευτικός λόγος.

Υποστηρίξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια ότι το πολιτικό και οικονομικό σύστημα που κυριαρχεί στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία εξυπηρετεί τα οικονομικά, πολιτικά και πολιτισμικά συμφέροντα των κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων, κυριαρχία η οποία καταφέρει να διαιωνίζεται, μεταξύ των άλλων, και μέσω της παρεμπόδισης ανάπτυξης μιας αυτόνομης «κοινωνίας πολιτών». Στα πλαίσια της οποίας θα δύνανται να αναδύονται αυτόνομα κοινωνικά υποκείμενα. Από τη μελέτη των σχολικών αναλυτικών προγραμμάτων φαίνεται, όπως θα δούμε πιο κάτω, ότι στα σχολεία της β/θμιας βαθμίδας, παρά τις όποιες συνταγματικές επιταγές, δε φαίνεται να ευνοείται και να επιδιώκεται ο ελεύθερος έλλογος κριτικός στοχασμός των μαθητών/τριών, έτσι ώστε να υπάρχουν οι συνθήκες εκείνες που θα επιτρέψουν την ανάπτυξη μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Άλλωστε, όπως τονίσαμε, η θρησκευτική συνείδηση καλλιεργείται και διαμορφώνεται μόνο μέσω και διαμέσου ελεύθερων ατόμων με ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη, και δεν πρέπει να ταυτίζεται με την θρησκευτικότητα και το θρησκευτικό συναίσθημα, όπως από ορισμένους θρησκευτικούς κύκλους συνειδητά ή ασυνείδητα επιχειρείται. Χαρακτηριστικό αυτής της προσπάθειας ταύτισης είναι και το ακόλουθο κείμενο. « Η Ιερά Σύνοδος,..., αποφασίζει τη διενέργεια άτυπου δημοψηφίσματος της θρησκευτικής συνείδησης. Το άτυπο δημοψήφισμα θα διεξαχθεί μέχρι τα μέσα του φθινοπώρου σε όλη την Εκκλησία της Ελλάδος, με τη συγκέντρωση

⁴³⁴ Δηλαδή χωρίς διάλογο μεταξύ των ενδιαφερομένων. (ΟΛΜΕ, Συλλόγους Γονέων/Κηδεμόνων. Πολιτικών κομμάτων. δεσ σχ. Α. Ανδρέου- Γ. Παπακωνσταντίνου ό.π σ. 178.

υπογραφών υπέρ της προαιρετικής αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες από αποκλειστικά ενήλικους συμπολίτες μας»⁴³⁵

Όπως θα δούμε πιο κάτω το ελληνικό σχολείο προσπάθησε και προσπαθεί να διαμορφώσει υπάκουους και φοβισμένους υπηκόους, πειθαρχημένους και ημιμαθείς μαθητές/τριες⁴³⁶. Μέσω και διαμέσου του μαθήματος των θρησκευτικών επιβάλλεται το χριστιανικό ορθόδοξο δόγμα με τον «καταναγκασμό, τη βία και τις απειλές», έτσι ώστε να το αποδεχθούν, ως τη μοναδική αλήθεια, κάτι που γίνεται και μέσω των οικονομικών μαθημάτων, τα οποία με τη συμβολική βία υποχρεώνουν τους μαθητές να ενστερνιστούν το σύστημα της ελεύθερης αγοράς ως τη μοναδική ορθή και εφικτή οικονομική πραγματικότητα. (το νεοκαπιταλιστικό σύστημα παρουσιάζεται ως μονόδρομος βλ. παγκοσμιοποίηση).

Παράλληλα η υπερβολική έμφαση που δίνεται συστηματικά σε θέματα κυρίως γλώσσας, γραμματικής και συντακτικού κατά τη διδασκαλία των κλασικών κειμένων της αρχαιοελληνικής γραμματείας αρχαίων, εις βάρος της κριτικής ανάλυσης και κατανόησης αυτών των κειμένων, στερεί από τους μαθητές την κατανόηση των νοημάτων της αρχαίας γραμματείας με αποτέλεσμα πολλοί λίγοι μαθητές να έχουν την ευκαιρία να καλλιεργήσουν την ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη τους με αποτέλεσμα να αποδέχονται παθητικά και άκριτα τα κείμενα αυτά. Όπως παθητικά και άκριτα, όπως θα δούμε πιο κάτω, παρατηρείται και στην διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών. Η στεία και απροβλήματιστη αποδοχή θρησκευτικών αντιλήψεων, στερεοτύπων, προκαταλήψεων και δεισιδαιμονιών, όπως φαίνεται στα αποτελέσματα της έρευνάς μας, που πραγματοποιήθηκε στα λύκεια της χώρας, είναι το αποτέλεσμα της «θρησκευτικής παιδείας» που οι μαθητές δέχονται από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, την οικογένειά τους και των επιδράσεων που υφίστανται από τα ΜΜΕ.⁴³⁷

Το χαμηλό ποσοστό μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, όπως θα δούμε στο τρίτο μέρος, που παρατηρείται στους μαθητές/τριες του λυκείου είναι σε τελική ανάλυση το αποτέλεσμα εγκλωβισμού τους σε οικονομικό-

⁴³⁵ βλ. σχ. ανακοίνωση της ιεραρχίας της ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας με αφορμή το «δημοψήφισμα για την αναγραφή στις αστυνομικές ταυτότητες του θρησκευματος, όπως δημοσιεύτηκε στην εφημ. Τα Νέα στις 29-6-2000.

⁴³⁶ βλ. σχ. Άννα Φραγκουδάκη- Θ. Δραγώνα (επιμ.) *Τι είν' η πατρίδα μας; Αθήνα 1997* Αλεξάνδρεια σ. 195. Επίσης δες Γ. Χ. Σωτηρέλης *Θρησκεία και Εκπαίδευση, Από τον Κατήχητισμό στην πολυφωνία*. Αθήνα- Κομοτηνή. 1993. Α. Ν Σάκουλα σ. 69

⁴³⁷ Φαινόμενο που παρατηρείται, ιδιαίτερα, από τους ιδιωτικούς ραδιοφωνικούς τηλεοπτικούς σταθμούς οι οποίοι προσφέρουν μια δραματοποιημένη, και ουσιαστικά επιφανειακή

πολιτικό-θρησκευτικές ιδεολογίες, αντιλήψεις, νοοτροπίες και πρακτικές, όπως αυτές σχηματίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια των ιστορικών επιδράσεων που η σύγχρονη ελληνική κοινωνία υπέστη από το Βυζάντιο και την οθωμανική αυτοκρατορία, όταν η επιδραση της ορθοδοξίας ήταν καταλυτική, καθώς επίσης και στις επιδράσεις ενός ιδιάζοντος καπιταλισμού «made in Greece», με αποτέλεσμα η σύγχρονη ελληνική κοινωνία, η οποία πλειοψηφία της ενεργεί και πράττει ωθούμενη από δύο μορφές Λόγου, που είναι ο ορθόδοξος δογματισμός (μεταφυσικός-θεολογικός λόγος) και ένας ιδιάζων ελληνικός κρατικοκαπιταλιστικός λόγος (εργαλειακός-ωφελιμιστικός λόγος). Έτσι φαίνεται το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα να οδηγεί τους μαθητές στην εγχάραξη μιας θρησκευτικότητας και ενός θρησκευτικού συναισθήματος που γίνεται δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να επιτρέψει στην ανάδυση κάποιων μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Παρά την πληθώρα των εκπαιδευτικών «μεταρρυθμίσεων», δεν φαίνεται να αλλάζει κάτι σε επίπεδο ουσίας στο χώρο της εκπαίδευσης, εάν στη σύγκρουση μεταξύ «παραδοσιοκρατίας» και ανάγκης για εκσυγχρονισμό δεν επικρατήσουν οι κοινωνικές δυνάμεις που μέσω του σχολείου θα στοχεύουν στην ατομική αυτονομία των μαθητών/τριών και θα καλλιεργούν την ελεύθερη κριτική σκέψη τους, σε αντίθεση με τις κοινωνικές δυνάμεις που κυριαρχούν και οι οποίες μέσω των λεγόμενων «μεταρρυθμίσεων», προσπαθούν να προάγουν και να επιβάλλουν «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» στηριζόμενα στην χρήση ενός μείγματος εργαλειακού-ωφελιμιστικού και μεταφυσικού-θεολογικού λόγου.

Την κυριαρχία αυτών των «σχημάτων αντίληψης, σκέψεων και πράξεων» που κυριαρχούν στην εκπαίδευση, ως αντανάκλαση των «σχημάτων αντίληψης, σκέψεων και πράξεων» που κυριαρχούν στην ευρύτερη κοινωνία, την διαπιστώνουμε από το γεγονός ότι η εκπαίδευση των μαθητών/τριών στηρίζεται στη βάση ρομαντικών και ανορθολογικών μυθολογικών αναφορών και τείνει να ωθήσει τους μαθητές σε παθητικούς καταναλωτές οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών (θρησκευτικών) προϊόντων.⁴³⁸ Με δεδομένο ότι το εκάστοτε

προσέγγιση των θρησκευτικών θεμάτων (και όχι μόνον) με απώτερο στόχο να εντυπωσιάσουν και να αυξήσουν έτσι την ακροαματικότητα και αναγνωσιμότητά τους.

⁴³⁸ Σχετικά με τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας βλ. Θ. Λίποβατς *Ζητήματα Πολιτικής Ψυχολογίας* σ. 238-266. Εξάντας 1991, επίσης του ίδιου *Η Διχασμένη Ελληνική Ταυτότητα και το Πρόβλημα του Εθνικισμού* στο συλλογικό έργο *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα* σ. 115-131, Οδυσσέας 1995. Στο ίδιο βλ. Α. Παπαρίζος *Διαφωτισμός, Θρησκεία και παράδοση στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία*, επίσης στο ίδιο Ν. Δεμερτζής *Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας*, επίσης βλ. σχ. Ν. Μουζέλης *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης* Εξάντας 1978.

εκπαιδευτικό σύστημα αποτελεί και αυτό μέρος του πολιτισμικού πεδίου και λειτουργεί ως συνισταμένη των οικονομικο-πολιτικο-θρησκευτικών δυνάμεων και συσχετισμών της ελληνικής κοινωνίας, καταλήγουμε στην υιοθέτηση της πρότασης ότι *«πεποίθησή μας, [όμως], είναι ότι το σχολείο δεν αλλάζει, αλλάζοντας μόνο το σχολείο»*⁴³⁹

Γνωρίζοντας ότι το εκπαιδευτικό σύστημα είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τις εκάστοτε οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές δομές της ελληνικής κοινωνίας και με το γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία σε οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό χαρακτηρίζεται από οικονομικές πολιτικές και πολιτισμικές ανισότητες⁴⁴⁰, θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι μέσα και μέσω του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος διαιωνίζονται και αναπαράγονται αυτές οι κοινωνικές ανισότητες. Αυτό δε σημαίνει ότι το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι ουδέτερο, ούτε ότι είναι απλά και μόνο ένας ιδεολογικός μηχανισμός που χρησιμοποιείται κατά το δοκούν από το κράτος και τις κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις. Δεχόμαστε το εκπαιδευτικό σύστημα ως ένα χώρο ή καλλίτερα ένα «πεδίο» μέσα και διαμέσου στο οποίο διαδραματίζονται αντιπαραθέσεις, συγκρούσεις, αλλά και σχέσεις συνεργασίας και αλληλεγγύης μεταξύ των συμμετεχόντων. Με άλλα λόγια το κάθε εκπαιδευτικό σύστημα διέπεται από μια βασική αντίφαση. Από την μια τείνει να διαιωνίζει και να αναπαράγει τις υφιστάμενες κυρίαρχες αξίες, αντιλήψεις, πεποιθήσεις, νοοτροπίες των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων και από την άλλη είναι ο χώρος που είναι δυνατόν να αμφισβητούνται αυτές οι αντιλήψεις, αξίες και νοοτροπίες. Πρόκειται δηλαδή για ένα «πεδίο» στο οποίο τα πάντα είναι ρευστά και μεταβαλλόμενα και το τι θα επικρατήσει κάθε φορά εξαρτάται από μεταβλητές που δεν μπορεί να είναι από πριν προβλέψιμες. Και ενώ υπάρχει η τάση του εκπαιδευτικού συστήματος, μέσω των επίσημων αναλυτικών προγραμμάτων, των «κρυφών αναλυτικών προγραμμάτων», το ωρολόγιο πρόγραμμα, τα γνωστικά αντικείμενα (μαθήματα), η ρύθμιση του χώρου και του χρόνου των μαθητών να αποβλέπουν στην χειραγωγή τους. Όμως τόσο οι διδάσκοντες όσο και οι διδασκόμενοι δεν είναι παθητικά και άβουλα «εργαλεία» προς χειραγωγήση.

Η άποψή μας είναι ότι υπάρχει αντίσταση από τη πλευρά των μαθητών,⁴⁴¹ όμως αυτή η εφηβική, ενθουσιώδης αμφισβήτηση που είναι εγγενής σε κάθε

⁴³⁹ βλ. σχετικά Α. Καζαμίας -Μ. Κασσωτάκης *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού* Αθήνα 1995. Σειρίσις.

⁴⁴⁰ Φέτσιη κ.ά (1990) *Διανομή εισοδήματος και οικονομικές ανισότητες*. ΕΚΚΕ, επίσης δεσ Καράγιωρας Σ., κ.ά (1990) *Διαστάσεις της Φτώχειας στην Ελλάδα*. ΕΚΚΕ. τ.α, τ.β

⁴⁴¹ Δες σχ. Πειθαρχία και γνώση, τοπικά α' επιμέλεια Ι. Σολομών- Γ. Κουζέλης εκδ. Ε.Μ.Ε.Α Αθήνα 1994.

νεαρό άτομο, εμποδίζεται να εκφραστεί στα πλαίσια μιας αυταρχικής κοινωνίας και ενός αυταρχικού σχολείου, στο οποίο οι μαθητές δεν διευκολύνονται να δημιουργήσουν μέσω της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας που υφίστανται και της παιδείας που τους παρέχεται συνολικά ελεύθερη κριτική σκέψη, έτσι ώστε να αντιμετωπίζουν κριτικά τα παραδοσιακά οικονομικά, πολιτικά και πολιτισμικά «σχήματα αντιλήψεων σκέψεων και πράξεων». Θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι στην περίπτωση του ελληνικού σχολείου επιχειρείται η εγχάραξη γνώσεων που μεταδίδονται ως «βεβαιότητες» και άνευ κριτικής αμφισβήτησης. Δηλαδή μέσω των επίσημων και «κρυφών» αναλυτικών προγραμμάτων και της «συμβολικής βίας» «εισάγονται» στους μαθητές ιδέες και αντιλήψεις μονοδιάστατες και ενίοτε επιστημονικά παρωχημένες.⁴⁴²

Πάντως ο βαθμός στον οποίο ο μαθητής/τρια θα μπορέσει να συνειδητοποιήσει τη θέση και το ρόλο του καθώς και τη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος, του οποίου είναι μέρος είναι συνάρτηση της κοινωνικής του/της προέλευσης (οικονομικοκοινωνική προέλευση), του τόπου διαμονής του (αγροτική, ημιάστική, αστική περιοχή) και του φύλου. Τις μεταβλητές αυτές και τις επιπτώσεις που έχουν στην ανάδυση των μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες θα τις αναλύσουμε στο τρίτο μέρος της εργασίας όταν σχολιάσουμε τα αποτελέσματα της έρευνάς μας.

5.2. Το ελληνικό εκπαιδευτικό πεδίο ασφυκτιά από τον κρατικό εναγκαλισμό

Έχει υποστηριχθεί ότι παρά τις όποιες προσπάθειες αναδιάρθρωσης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος μέσω των ποικίλων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, στη βάση του το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα παραμένει δομικά συγκεντρωτικό, γραφειοκρατικό, αυταρχικό και καταπιεστικό».⁴⁴³

Στα πλαίσια του εκπαιδευτικού πεδίου η κρατική εξουσία κυριαρχεί και ενεργεί μέσω μιας πυραμοειδούς ιεραρχίας, επηρεάζοντας και κατευθύνοντας όλες τις πτυχές του. Στις αναλύσεις που έχουν γίνει σχετικά με τα χαρακτηριστικά του ελληνικού κράτους, κρατούμε αυτές που τονίζουν το

⁴⁴² Δες σχ. Κ. Βρατσάλη Πειθαρχία και μάθηση στο Γκράμσι στο συλλογικό τόμο *Πειθαρχία και Γνώση* τοπικά α' εκδ. Ε.Μ.Ε.Α Αθήνα 1994 σ.187.

⁴⁴³ βλ. σχ. Α. Καζαμιάς-Μ. Κασσωτάκης *Ελληνική Εκπαίδευση...* Αθήνα 1995 Εκ. Σείριος. Επίσης Α. Ανδρέου, Παπακωνσταντίνου Γ. *Εξουσία και Οργάνωση-Διοίκηση του Εκπαιδευτικού*

συγκεντρωτικό, γραφειοκρατικό, αυταρχικό και πατερναλιστικό χαρακτήρα του⁴⁴⁴.

Στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα δεν αναδύθηκε μια υπολογίσιμη και συγκροτημένη «κοινωνία πολιτών», η οποία θα μπορούσε να θέσει περιορισμούς στην τάση της κρατικής εξουσίας να επιβάλει τις θέσεις της που σε μια ταξικά διαρθρωμένη ελληνική κοινωνία, εκφράζουν τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» των κυρίαρχων οικονομικοκοινωνικών δυνάμεων. Οι δύο κυρίαρχες μορφές λόγου (εργαλειακός-ωφελιμιστικός, μεταφυσικός-θεολογικός), είναι - όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε στα προηγούμενα κεφάλαια - βασικός παράγοντες που μεταξύ των άλλων δεν επιτρέπουν από τη μια μεριά την ανάδυση μορφών συλλογικής και ατομικής αυτονομίας και από την άλλη κοινωνικών υποκειμένων με ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη, που θα επιτρέψουν τη συγκρότηση της λεγόμενης «κοινωνίας των πολιτών» ως αντιστάθμισμα στην κυριαρχία της κρατικής υπέρ-δύναμης. Έτσι λοιπόν τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και στην πράξη, στο χώρο της β/θμιας εκπαίδευσης η κρατική εξουσία (κυβέρνηση, δημόσια διοίκηση και γραφειοκρατία σε κεντρικό και τοπικό επίπεδο διοίκησης, η αστυνομία, η δικαιοσύνη), δύνανται να παρέμβουν και να επιβάλλουν τη θέλησή τους νομότυπα ή «ημιπαράνομα» χωρίς να υπάρχουν αντίπαλες δυνάμεις για να τους αντιπαρατεθούν.⁴⁴⁵

Συστήματος Εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Επίσης Σ. Χρόνης *Διδακτική Πράξη και Κοινωνικός Έλεγχος* Αθήνα 1993. Εκ. Εκδοτικός Όμιλος Συγγραφέων Καθηγητών.

⁴⁴⁴ βλ. σχ. Α. Μ. Καζαμίας- Μ.Κασωτάκης ό.π σ. 15

⁴⁴⁵ Το συνδικαλιστικό κίνημα των καθηγητών (Ο.Λ.Μ.Ε) βρίσκεται υπό τον έλεγχο των πολιτικών κομμάτων και ειδικότερα του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος, τουλάχιστον για την εικοσαετία 1980-2000. Οι σύλλογοι Γονέων και Κηδεμόνων δεν έχουν καθοριστικό ρόλο στο χώρο της εκπαίδευσης. Οι δε μαθητές του λυκείου δεν έχουν καταφέρει να δημιουργήσουν ένα συνδικαλιστικό κίνημα αντίστοιχο των φοιτητών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, έτσι ώστε να μπορέσουν να συμμετάσχουν στους θεσμούς διαμόρφωσης των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, όπως είναι το παιδαγωγικό Ινστιτούτο και το Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, παρά τους αγώνες τους, τις μαζικές πορείες, καταλήψεις σχολικών κτιρίων, κλείσιμο δρόμων κλπ καθ' όλη την δεκαετία του 1990, με αφορμή τις προσπάθειες "μεταρρύθμισης" που επιχειρείται στην β/θμια εκπαίδευση από τις εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις από τις αρχές του 1990. Ενδεικτικό της έλλειψης σοβαρής μελέτης για τις τυχόν αλλαγές που απαιτούνται στο χώρο της εκπαίδευσης, είναι και το γεγονός ότι μέχρι σήμερα 18 Ιουνίου του 2004 η νέα ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας ανακοίνωσε επίσημα την σταδιακή αλλαγή της τελευταίας μεταρρύθμισης, όπως η κατάργηση των πανελλαδικών εξετάσεων της β' λυκείου, καθώς και την μείωση των εξεταζομένων μαθημάτων της γ' λυκείου στα 6 από το σχ. έτος 2005-2006. Βλ. σχ. ημερήσιο και ηλεκτρονικό τύπο της 19-6-2004 Το γεγονός αυτό δεικνύει μεταξύ των άλλων ότι σε τελική ανάλυση οι αλλαγές που συντελούνται στην β/θμια εκπαίδευση γίνονται πάντα από πάνω προς τα κάτω, αποδεικνύοντας την αδυναμία των υποκειμένων της εκπαίδευσης (καθηγητές, γονείς/κηδεμόνες και μαθητές) να συμμετέχουν στις εκάστοτε αλλαγές του εκπαιδευτικού συστήματος.

Ο νόμος 2525 του 1993 που αναφέρεται στην εκπαιδευτική αναδιάρθρωση της β/θμιας εκπαίδευσης, δεν μπορεί να εφαρμοστεί στο σύνολό του και τούτο δε συμβαίνει λόγω ουσιαστικής αντιπαράθεσης από την πλευρά της κοινωνίας- (καθηγητές, γονείς, μαθητές)- αλλά οφείλεται στο ανεφάρμοστο του ίδιου του νόμου, (βλέπε τις συνεχείς προσπάθειες παρεμβάσεων για αλλαγή στην ουσία του νόμου 2525/97 μέσω προεδρικών διαταγμάτων από το νέο υπουργό παιδείας μετά τις βουλευτικές εκλογές του 1999, καθώς και του νέου υπουργού παιδείας μετά της βουλευτικές εκλογές του 2004. Εξαιτίας της ενδογενούς αδυναμίας εφαρμογής του), γεγονός που μας επιτρέπει να επαναλάβουμε την έλλειψη επιστημονικής έρευνας στο χώρο της εκπαίδευσης, αποτέλεσμα από τη μια της γενικότερης ανορθολογικής οργάνωσης και λειτουργίας του ελληνικού «ορθόδοξου» κράτους⁴⁴⁶ (μεταφυσικός-θεολογικός λόγος) και από την άλλη της αυταρχικής και πατερναλιστικής νοοτροπίας και πρακτικής που το διέπει⁴⁴⁷ (εργαλειακός-ωφελιμιστικός λόγος).

⁴⁴⁶ Για το πως η ελληνική κοινωνία υπό την καταλυτική επίδραση του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος συνέλαβε και εγκαθίδρυσε το σύγχρονο ελληνικό κράτος δες σχ Μάππια Σ (1991) ο.π σ. 86

⁴⁴⁷ Για το πως το ελληνικό κράτος διοικεί την εκπαίδευση παραθέτουμε ενδεικτικά τα εξής: Οι τρόποι παρέμβασης της κρατικής εξουσίας ποικίλουν και έχουν να κάνουν με τις στρατηγικές και τις τεχνικές εξουσίας, που χρησιμοποιεί για να κυριαρχεί και να επιβάλλει τη θέλησή του το ελληνικό κράτος είναι:

- μέσω οδηγιών και διευκρινίσεων, η κρατική εξουσία (ΥΠΕΠΘ), να εκφράσει τη βούλησή της την οποία τα υποκείμενα της εξουσίας πρέπει να λάβουν υπόψη τους.
- μέσα από τους θεσμούς, τους νόμους και τις εγκυκλίους που συντάσσει και εκδίδει το ΥΠΕΠΘ, να επιφέρει την επιβολή κυρώσεων σ' αυτόν που δεν υποτάσσεται.

Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, ως μηχανισμός του κράτους είναι συνδεδεμένο με τη γραφειοκρατία και τους συγκεντρωτικούς θεσμούς του. Αυτό μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι και το Υπουργείο Παιδείας είναι συγκεντρωτικό, απόλυτα ελεγχόμενο, γραφειοκρατικό και ιεραρχικά δομημένο και για το λόγο αυτό έχει αποκληθεί "εκπαιδευτική γραφειοκρατία", δηλαδή ότι είναι υπερσυγκεντρωτικό, έχει υπερβολικό αριθμό δημοσίων υπαλλήλων, αυταρχισμό, φεαμαλισμό και αναποτελεσματικότητα. Στην κορυφή του γραφειοκρατικού συστήματος ελέγχου βρίσκεται ο υπουργός Παιδείας και τα κεντρικά όργανα διοίκησης της εκπαίδευσης και ακολουθούν οι Διευθύνσεις και τα τμήματα (Γραφεία εκπαίδευσης) που καταλήγουν στους Διευθυντές και Υποδιευθυντές του των σχολείων. Παρά τις φαινομενικά διαφορετικές αρμοδιότητές του, κάθε φορέας διοίκησης στην πράξη δεν λειτουργεί διότι οι «ουσιαστικές αποφάσεις σχετικά με τους στόχους, τις διαδικασίες και τις μεθόδους για την επίτευξη της παιδαγωγικής και εκπαιδευτικής διαδικασίας λαμβάνονται από εκείνους που βρίσκονται στην κορυφή της ιεραρχίας», με άλλα λόγια από τον Υπουργό και τις κεντρικές υπηρεσίες.⁴⁴⁷

Η κεντρική διοίκηση μέσω του ΥΠΕΠΘ, ελέγχει και ρυθμίζει κάθε πλευρά του εκπαιδευτικού συστήματος, αφού επικυρώνει, πιστοποιεί, διορίζει και απολύει όλους τους εκπαιδευτικούς, (δηλαδή το εκπαιδευτικό προσωπικό της πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης). Ακόμη διαμορφώνει, καθορίζει και επιβάλλει όλους τους τύπους εκπαιδευτικής γνώσης (αναλυτικά προγράμματα), το περιεχόμενο των γνωστικών αντικειμένων, τα ωρολόγια προγράμματα και τις εξετάσεις. Εγκρίνει και εκδίδει όλα τα σχολικά βιβλία και καθορίζει τους στόχους του κάθε μαθήματος, διατυπώνοντας οδηγίες με κατευθυντήριες γραμμές για το πως θα πρέπει να διδάσκεται το κάθε μάθημα. Ρυθμίζει την λειτουργία των σχολικών συμβουλίων και κάθε εκδήλωση που αφορά τη σχολική ζωή, αφού αναμειγνύεται ακόμη και στη λειτουργία των σχολικών κυλικείων.

Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι η κρατική εξουσία, μέσω της εκτελεστικής εξουσίας, να δρα σχεδόν ανενόχλητη στο χώρο της εκπαίδευσης, απουσία αντίπαλων δυνάμεων. Φορείς εξουσίας όπως είναι η Εκκλησία, οι Ενώσεις ιδιοκτητών μέσων παραγωγής και Χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων δε συγκρούονται σε θέματα ουσίας με την εκπαιδευτική πολιτική της κυβέρνησης, επειδή αποτελούν τις κυρίαρχες οικονομικοκοινωνικές δυνάμεις, τα συμφέροντά των οποίων εκφράζονται μέσω της συγκεκριμένης οικονομικοκοινωνικής πολιτικής του κράτος. Η αυτοματοποίηση της παραγωγής, το ελαστικό ωράριο εργασίας, η αποδοχή της αυταρχικότητας στις εργασιακές σχέσεις, και γενικότερα η άκριτη αποδοχή κάθε φιλοσοφικού-θρησκευτικού, πολιτικού-ιδεολογικού και οικονομικού συστήματος προϋποθέτει ένα εκπαιδευτικό σύστημα που δεν θέτει ως στόχο και δεν επιδιώκει την ανάδυση αυτόνομων, ώριμων, έλλογων και κριτικά δρώντων πολιτών.

Σε νομικό, διοικητικό και οικονομικό επίπεδο δεν μπορεί καμιά σχολική μονάδα ή ομάδα σχολείων να απελευθερωθεί από τον ασφυκτικό κρατικό εναγκαλισμό, έτσι ώστε να μπορέσει να διαμορφώσει τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο εκείνα τα εκπαιδευτικά προγράμματα που θα της επιτρέψουν να καλύψει τις συγκεκριμένες και ειδικές ανάγκες των μαθητών της. Το σημερινό σχολείο λειτουργεί από τη μια ως « εργαλείο σφυρηλάτησης ενός ιδιαίτερου τύπου εθνικής ταυτότητας και μετάθεσης προσανατολισμών και δεσμών από το τοπικό ή το περιφερειακό επίπεδο στο εθνικό κέντρο»⁴⁴⁸ Από την άλλη μεριά η σύνδεση που παρατηρείται μεταξύ της αυταρχικής, πατερναλιστικής, και ασφυκτικά συγκεντρωτικής δημόσιας διοίκησης (κρατικής εξουσίας) και του αυταρχικού, συγκεντρωτικού, ομοιόμορφου, υπερεξαρτημένου από την κεντρική διοίκηση, την υποταγή και υπαλληλοποίηση εκπαιδευτικού, οδηγεί το ελληνικό σχολείο στην εξάρτηση και στον άμεσο έλεγχο σ' όλα τα επίπεδα από την κεντρική εξουσία, γεγονός που το καθιστά πεδίο διαμόρφωσης αυταρχικών υπηκόων, με ελλείψεις γνώσεις και σημαντικό έλλειμμα έλλογης κριτικής σκέψης, μαθητές που τείνουν σε ποικίλες εξαρτήσεις από τις κομματικές πελατειακές σχέσεις που διέπουν την πολιτική, οικονομική και πολιτιστική πρακτική της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας⁴⁴⁹.

⁴⁴⁸ βλ. σχ Μουζέλης Ν. "Μεταμαρξιστικές προοπτικές, Εκ. Θεμέλιο. Αθήνα, 1992.

⁴⁴⁹ (Για τη σύνδεση μεταξύ αυταρχικής, συγκεντρωτικής κρατικής εξουσίας και εκπαιδευτικού συστήματος βλ. τις εργασίες των Δ. Βεργίδη "Μπροστά στον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης" περ. Αντιθέσεις, τ. 19, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1984, σ. 27-34, Α. Δημαρά.(επιμ.) " Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Εκδ. Ερμής, Αθήνα 1974, Μάρκου Γ. "Η σύγχρονη εκπαιδευτική πρόκληση και η εκπαιδευτική πολιτική των ελληνικών κομμάτων" Λόγος και Πράξη, 1991 σ. 45, Μπουζάκης Σ. "Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα,

Καταλήγοντας στην ανάλυσή μας όσον αφορά τη συνάφεια μεταξύ κρατικής εξουσίας και εκπαιδευτικού συστήματος συμπεραίνουμε ότι υπάρχει αμοιβαία αλληλεπίδραση κράτους και σχολείου και ισχύει το λεχθέν « όπως το κράτος ούτω και η Παιδεία»⁴⁵⁰ Αυτό ενισχύει τη θέση που αναπτύξαμε στη εισαγωγή αυτού του μέρους της εργασίας μας ότι η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από αυταρχικά «σχήματα αντίληψης σκέψεις και πράξης», γεγονός που σημαίνει ότι η αυταρχικότητα της κρατικής εξουσίας διεισδύοντας στο χώρο της εκπαίδευσης, οργανώνει το σχολείο αυταρχικά και γραφειοκρατικά , εμποδίζοντας έτσι την ανάδυση και την ανάπτυξη μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες , επειδή, όπως έχουμε τονίσει, αυταρχικότητα και ανάπτυξη μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης δεν συνάδουν.

5.3. Η αυταρχικότητα των εκπαιδευτικών και η παθητικότητα των μαθητών/τριών καθιστούν δύσκολη την ανάπτυξη μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες

Συνήθως οι κοινωνιολογικές μελέτες όσον αφορά το εκπαιδευτικό πεδίο αναφέρονται κυρίως στα αναλυτικά και ωρολόγια προγράμματα, στις παιδαγωγικές και διδακτικές θεωρίες, στους νόμους και στις εγκυκλίους της διοίκησης, στα διδακτικά εγχειρίδια και εποπτικά μέσα διδασκαλίας, στην προσπάθειά τους να αναλύσουν και να κατανοήσουν το σχολείο ως εκπαιδευτικό σύστημα⁴⁵¹. Πενιχρές έως ανύπαρκτες είναι οι κοινωνιολογικές

Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994, Μιχαλόπουλος Γ." Ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας του ελληνικού σχολικού συστήματος και η παιδαγωγική διαδικασία", Παιδαγωγική Επιθεώρηση τ.1 1987 , Ανδρέου Α.- Παπακωνσταντίνου Γ. " Εξουσία και οργάνωση-διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος" Εκδ. Νέα Σύνορα- Α. Λιβάνη 1994, Δούκας Χ. "Εκπαιδευτική Πολιτική και Εξουσία" Εκδ. Γρηγόρης 1997).

⁴⁵⁰ βλ. σχ. " Γενική Εισηγητική Έκθεση επί των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων 1929" Αναφέρεται σε Σ. Μπουζάκης, 1994 ό.π σ. 217.

⁴⁵¹ Με βάση τις συστημικές αναλύσεις το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αποτελεί ένα υποσύστημα του ευρύτερου ελληνικού κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού συστήματος, υπάρχει και λειτουργεί στα πλαίσια του περιβάλλοντος που δημιουργεί το υπεράσύστημα μέρος του οποίου και είναι. Η ανάλυση του κάθε εκπαιδευτικού συστήματος ανάγεται στη μεθοδολογία ανάλυσης των συστημάτων γενικότερα. Όπου τα χαρακτηριστικά κάθε συστήματος είναι:

α. Η αλληλεπίδραση μεταξύ των στοιχείων που αποτελούν το σύστημα, με αποτέλεσμα να μεταβάλλονται προσδίδοντάς του μια δυναμικότητα. Τα στοιχεία αυτά στα πλαίσια του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος είναι οι μαθητές, οι εκπαιδευτικοί, η διοίκηση, (από το υπουργείο παιδείας, τις διευθύνσεις διαμερισμάτων-νομών, τους σχολικούς συμβούλους, τους προϊσταμένους γραφείων, μέχρι τους διευθυντές των σχολείων), είναι η παιδαγωγική,

μελέτες και έρευνες για τους πιο καθοριστικούς συντελεστές του εκπαιδευτικού συστήματος, δηλαδή τους εκπαιδευτικούς και τους εκπαιδευόμενους. Επίσης το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της εκπαίδευσης εξετάζουν τις θεσμικές-δομικές πλευρές της εκπαίδευσης. Μελετούν κυρίως την εκπαίδευση ως θεσμό σε σχέση με άλλους θεσμούς και στα πλαίσια αυτά επιχειρούν να εξηγήσουν τη μορφή και το χαρακτήρα της.

Θα προσπαθήσουμε να αναφερθούμε διεξοδικά στον Έλληνα εκπαιδευτικό, όπως αυτός κινείται στο σχολικό χώρο, δηλαδή ποια σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης τον χαρακτηρίζουν και την διδακτική διαδικασία.. Σίγουρα οι παιδαγωγικές θεωρίες και τα αναλυτικά και ωρολόγια προγράμματα εκφράζουν τις γενικότερες φιλοσοφικές, θεολογικές, επιστημονικές, πολιτικές, ταξικές και ιδεολογικές αντιλήψεις που κυριαρχούν στα πλαίσια μιας κοινωνίας. Η διάδοση, αναπαραγωγή ,διδασκαλία και αφομοίωση των κυρίαρχων αυτών αντιλήψεων από τους μαθητές εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τους εκπαιδευτικούς, αφού αυτός σε τελική ανάλυση είναι που θα υλοποιήσει το περιεχόμενο των αναλυτικών προγραμμάτων, των σχολικών βιβλίων, των οδηγιών και εντολών της διοίκησης.

Ο εκπαιδευτικός ασκεί καθοριστική παιδαγωγική και θεσμική-οργανωτική εξουσία στις λειτουργίες του σχολείου, διότι φέρει την ευθύνη για την οργάνωση των διαδικασιών της αγωγής, της αξιολόγησης και γενικά της κοινωνικοποίησης του μαθητή και έρχεται σε άμεση και διαρκή επικοινωνία με αυτόν. Από τον εκπαιδευτικό εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό η ποιότητα της παιδαγωγικής επικοινωνίας και το είδος των παιδαγωγικών σχέσεων με το μαθητή, δηλαδή ο τρόπος αντιμετώπισης και προσέγγισης του μαθητή από τον δάσκαλό του συντελεί στη διαμόρφωση του τελευταίου. Το μέσο της επιτυχούς εκπαιδευτικής πρακτικής είναι ο διάλογος που στηρίζεται στον αλληλοσεβασμό με βάση την ορθολογική επιχειρηματολογία, την αποδοχή ετερόδοξων απόψεων, την ενθάρρυνση και ενίσχυση πλουραλιστικών απόψεων σε θέματα φιλοσοφίας,

τα διάφορα μαθήματα, τα αναλυτικά και ωρολόγια προγράμματα που αναφέρονται αναλυτικά στο τι , πότε και πως θα διδαχθεί στους μαθητές.

β. Η ολότητα ή το σύνολο του συστήματος.

Τα πολλά στοιχεία που αποτελούν το σύστημα, ενώ από την μια έχουν σημασία και ενέργεια από μόνα τους, από την άλλη κινούνται, λειτουργούν και εξελίσσονται μέσα σ' ένα οργανωμένο σύνολο, το οποίο τα περιλαμβάνει και επηρεάζεται απ' αυτά. Στο εκπαιδευτικό σύστημα η συνολικότητά του εκφράζεται μέσα από την ιεραρχική δομή του.

γ. Η οργάνωση του συστήματος παρουσιάζεται ως βασικό συστατικό στοιχείο που καθορίζει το σύστημα. Η οργάνωση διέπεται από μια σχετική σταθερότητα , που μεταβάλλεται από την επίδραση του περιβάλλοντος ή από τη ριζική αλλαγή και συμπεριφορά των στοιχείων που αποτελούν το σύστημα. Οι διάφορες εκπαιδευτικές βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος συντείνουν στη σχετική σταθερότητά του.

θρησκείας, κοσμοθεωρίας και ιδεολογίας. Η καλλιέργεια αυτοκριτικής, η συνέπεια, η ισότητα, η δικαιοσύνη, η συνεργασία και η αλληλεγγύη είναι μεταξύ των άλλων οι κοινωνικές αξίες, οι αντιλήψεις, οι κανόνες, οι προσανατολισμοί μέσα και μέσω των οποίων ο εκπαιδευτικός θα συντείνει στην κοινωνικοποίηση, αγωγή των μαθητών του, έτσι ώστε οι τελευταίοι να εξελιχθούν σε αυτόνομες προσωπικότητες με κριτική και ορθολογική σκέψη.

Με βάση αυτές τις σκέψεις θα ψάξουμε να βρούμε αν ο Έλληνας εκπαιδευτικός δύναται κάτω από τις συγκεκριμένες κοινωνικές και σχολικές δομές να αντεπεξέλθει στο σύνθετο, πολύπλοκο και αντιφατικό ρόλο του. Αυτό σημαίνει ότι μέσω και διαμέσου της κοινωνικοποίησης που υφίσταται ο εκπαιδευτικός σχηματίζει ένα σύνολο από «σχήματα αντίληψης σκέψεις και πράξεις» που τον ωθούν σε τελική ανάλυση να ασκήσει τον ρόλο του στο σχολικό πεδίο στη βάση των κυρίαρχων «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης». Το περιεχόμενο του κοινωνικού ρόλου είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένο με το εκάστοτε περιεχόμενο των κοινωνικών θεσμών. (Σύνολο κοινωνικά καθιερωμένων ατομικών και συλλογικών δραστηριοτήτων, πρακτικών και σχέσεων για την επίτευξη κοινωνικών σκοπών που σε τελική ανάλυση εκφράζουν την συνισταμένη μεταξύ των κοινωνικών δυνάμεων). Επίσης ο κοινωνικός ρόλος είναι το σύνολο των κοινωνικά καθιερωμένων υποχρεώσεων και δικαιωμάτων που κάθε μέλος ή ομάδα καλείται να ασκήσει, έτσι ώστε και οι κοινωνικοί στόχοι να επιτευχθούν και οι ατομικές και συλλογικές ανάγκες να καλυφθούν. Ο ρόλος δηλώνει ένα σύστημα δράσης και συμπεριφοράς στο πλαίσιο της κοινωνικής οργάνωσης και των κοινωνικών σχέσεων. Έχει έναν κανονιστικό χαρακτήρα για άτομα και ομάδες, δηλαδή τα μέλη μιας κοινωνίας δρουν και συμπεριφέρονται κατά τρόπο κοινωνικά καθιερωμένο μέσα και μέσω ενός πλέγματος κανόνων και προσδοκιών συμπεριφοράς που η κοινωνική θέση ενός ατόμου προσδιορίζει, δηλαδή υπάρχει άμεση συνάφεια μεταξύ κοινωνικού ρόλου και κοινωνικής θέσης.⁴⁵²

Αναφερόμενοι στο ρόλο του εκπαιδευτικού θα λέγαμε ότι εξαρτάται τόσο από τις κοινωνικοπολιτισμικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούν και επιδρούν στη δομή και τη μορφή λειτουργίας της εκπαίδευσης ως θεσμού και συστήματος, όσο και από το πώς ο ίδιος ο εκπαιδευτικός ορίζει,

⁴⁵² Κοινωνική θέση είναι το σύνολο οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής δύναμης που κατέχει κάθε άτομο στα πλαίσια ενός θεσμού, πράγμα που του επιτρέπει την άσκηση ανάλογου κοινωνικού ρόλου). (βλ. σχ. Μιχαλόπουλος Γ. (1996) *“Κοινωνιολογία και Εκπαίδευση”* σ. 66-72). Επίσης Κωνσταντίνου Χ (1994 α) *“Το σχολείο ως γραφειοκρατικός οργανισμός και ο ρόλος του εκπαιδευτικού σ’ αυτόν. Αθήνα Εκδ. Σμυρνιατιάκης. Επίσης Γκοτοβός, Α. Ε. (1986 β.) Η λογική του υπαρκτού σχολείου. Αθήνα: Gutenberg*

ερμηνεύει, κατανοεί και επιτελεί τον ρόλο του. Η άσκηση του ρόλου του εκπαιδευτικού είναι αποτέλεσμα της συνάρτησης και της αλληλεπίδρασης μιας σειράς παραγόντων όπως: 1) Οι κοινωνικές προσδοκίες με τις οποίες συνδέουν το ρόλο τους οι διάφορες κοινωνικές ομάδες, όπως οι μαθητές, οι γονείς, οι συνάδελφοι, η διοίκηση του σχολείου, οι εκκλησίες, τα πολιτικά κόμματα κλπ. 2) Η ιδιαίτερη κάθε φορά σχολική πραγματικότητα (έχει να κάνει με τις ιδιάζουσες τοπικές σχολικές καταστάσεις) 3) Η επαγγελματική κατάρτιση (επιστημονική και παιδαγωγική) και γενικά η «παιδεία» και η κοινωνικοποίηση του εκπαιδευτικού⁴⁵³.

Συνήθως οι επαγγελματικοί κοινωνικοί ρόλοι που ασκούν τα μέλη μιας κοινωνίας είναι σε μικρό ή μεγάλο βαθμό προσδιορισμένοι με σαφήνεια αναφορικά με το επίπεδο της καθημερινής πράξης. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού όμως διακρίνεται από μια ασάφεια και πολυπλοκότητα στον προσδιορισμό και τη μορφή υλοποίησής του. Το γεγονός αυτό εξηγείται λόγω του ότι το σύγχρονο σχολείο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη κοινωνία (κοινωνικοποίηση, καταμερισμός εργασίας κλπ), καθώς το γενικό πλαίσιο αναφοράς του σχολείου που είναι πάντα η κοινωνία δεν είναι στατικό, αλλά χαρακτηρίζεται από δυναμισμό (κοινωνικός μετασχηματισμός, μεταβολή δομών, τρόπων οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής οργάνωση κλπ).

Το βασικό ερώτημα που απασχολεί τους κοινωνιολόγους της παιδείας (και όχι μόνο) έχει να κάνει με τις προϋποθέσεις και τις ιδιότητες που πρέπει να διαθέτει ο εκπαιδευτικός, έτσι ώστε να εκπληρώσει το ρόλο του με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Κυρίως στην ξένη και λιγότερο στην ελληνική κοινωνιολογική, παιδαγωγική και ψυχολογική βιβλιογραφία υπάρχουν πολλές και διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις. Οι περισσότερες διακατέχονται από μια δεοντολογική και ηθική αντίληψη, αφού αναφέρονται στην περιγραφή των χαρακτηριστικών και των ηθικών στοιχείων που συνθέτουν το ρόλο του εκπαιδευτικού. Στις θεωρίες αυτές ο εκπαιδευτικός απεικονίζεται με ιδανικά, αξίες και αρετές που προσιδιάζουν στο ρόλο του ιερέα με πρότυπο τη συμπεριφορά του Χριστού. Γενικά γίνεται λόγος για «γεννημένο» εκπαιδευτικό, για εκπαιδευτικό «παιδότροπο» και «λογότροπο», για εκπαιδευτικό «συνήγορο» του παιδιού κλπ.⁴⁵⁴ (Φυσικά το κατά πόσο αυτές οι περιγραφές σχετικά με το ρόλο του εκπαιδευτικού ισχύουν στη πράξη, έχει να κάνει με την αντιστοιχία θεωρίας και πράξης, τη σχέση σχολείου και κοινωνίας και τέλος με

⁴⁵³ βλ. σχ Κωνσταντίνου, Χ. 1994 α ό.π σ. 75-82.

την ατομική ιδιοσυστασία του κάθε εκπαιδευτικού, που όμως δεν θα μας απασχολήσει μια και είναι έξω από την κοινωνιολογική προσέγγισή μας. Για να κατανοήσουμε λοιπόν πως ο εκπαιδευτικός ασκεί το ρόλο του, μεταξύ άλλων θα πρέπει να γνωρίζουμε το στενότερο και ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται το σχολείο καθώς και τις κοινωνικές προσδοκίες που απορρέουν από αυτό. Με άλλα λόγια ο ρόλος του εκπαιδευτικού προσδιορίζεται και σε μεγάλο βαθμό καθορίζεται σε μακρό-επίπεδο από τις αξίες, τις αντιλήψεις, τους κανόνες, τις νοοτροπίες, τους προσανατολισμούς και τις πρακτικές που διαμορφώνουν οι διάφορες ομάδες επιρροής στο έργο του. Τέτοιες κοινωνικές ομάδες για τα ελληνικά δεδομένα είναι το κράτος, τα πολιτικά κόμματα, (η πολιτική πράξη γενικότερα), η οικονομία, η εκκλησία, τα ΜΜΕ και γενικά η ιστορικά διαμορφωμένη κοινωνικοπολιτισμική δομή. Σε μικρό-επίπεδο καθοριστικής σημασίας στην άσκηση του ρόλου του εκπαιδευτικού έχουν οι άλλοι φορείς των σχολικών ρόλων (μαθητές, γονείς, συνάδελφοι, διοίκηση). Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι η εκπλήρωση του ρόλου του εκπαιδευτικού να βρίθει από πολυπλοκότητα, συγκρούσεις, αντιφάσεις, και διλήμματα. Κυρίαρχο δίλημμα του εκπαιδευτικού είναι ο συγκερασμός δύο ιδιοτήτων, που είναι αυτοί των ενδο-σχολικών ρόλων (όπως του παιδαγωγού, του διδασκάλου, και του αξιολογητή) από τη μια μεριά, και από την άλλη αυτή των εξω-σχολικών ρόλων, (όπως του δημόσιου υπαλλήλου, του εργαζόμενου επαγγελματία, του πολίτη), γεγονός που εκ των πραγμάτων πολλές φορές οδηγεί τον εκπαιδευτικό σε συγκρούσεις μεταξύ των ενδο-σχολικών και εξω-σχολικών ρόλων. Η κατάσταση αυτή προϋποθέτει ειδικές ικανότητες από την πλευρά του εκπαιδευτικού, για να εξισορροπήσει τις τυχόν αντιφάσεις που προκύπτουν, πράγμα που απαιτεί έναν εκπαιδευτικό ώριμο, με ορθό κριτικό λόγο, με επιστημονική επάρκεια στο γνωστικό του αντικείμενο και με σύγχρονη παιδαγωγική κατάρτιση.

Έχει φανεί στην πράξη⁴⁵⁵ ότι ο Έλληνας καθηγητής της β/θμιας εκπαίδευσης δε δύναται να διασφαλίσει μια ισορροπία ανάμεσα στους ρόλους που ασκεί και τις προσδοκίες-απαιτήσεις που απορρέουν από αυτούς. Να είναι δηλαδή αφενός «καλός παιδαγωγός», «καλός διδάσκαλος», «καλός αξιολογητής», «καλός φύλακας» και αφετέρου «καλός δημόσιος υπάλληλος». και «καλός

⁴⁵⁴ βλ. σχ. Κωνσταντίνου Χ. 1994 α ο.π., σ. 72-74 Επίσης δεξ Παπάς, Α. (1994) "Σύγχρονη θεωρία και πράξη της παιδείας" Περιοδ. Δελφοί, τ. Α', Αθήνα.

⁴⁵⁵ βλ. σχ. Χ Κωνσταντίνου. 1994 α ,ο.π σ. 89-100

πολίτης»⁴⁵⁶. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η δυσκολία επιτυχούς εκπλήρωσης του σύνθετου και πολύπλοκου ρόλου που καλείται να ασκήσει ο Έλληνας εκπαιδευτικός οφείλεται από την μια πλευρά στις δομές του εκπαιδευτικού συστήματος που εκφράζουν τις κυρίαρχες οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές αντιλήψεις (προγράμματα σπουδών, αναλυτικά-ωρολόγια προγράμματα, σχολικά εγχειρίδια, οδηγίες-εντολές προς τους διδάσκοντες κλπ), και από την άλλη έχει να κάνει με την ελλιπή επιστημονική γνώση και πληροφόρηση, την ανεπαρκή παιδαγωγική και διδακτική κατάρτισή του. « Για μια πολύ μεγάλη ομάδα φοιτητών των λεγόμενων «καθηγητικών» σχολών δεν υπάρχει καμία διδακτική κατάρτιση. Δεν υπάρχει δηλαδή ούτε ένα μάθημα - υποχρεωτικό ή επιλεγόμενο- μέσα στο πρόγραμμα σπουδών των οκτώ εξαμήνων που να αφορά την Ειδική Διδακτική του μαθήματος ή των μαθημάτων στα οποία ειδικεύεται ο φοιτητής. Οι υπόλοιποι μπορούν -αν εκείνοι το κρίνουν σκόπιμο-να δηλώνουν ένα ή δύο το πολύ εξαμηνιαία μαθήματα Ειδικής Διδακτικής κατά τη διάρκεια των σπουδών τους⁴⁵⁷. Για τις ειδικότητες των καθηγητών που προέρχονται από τις λεγόμενες μη «καθηγητικές» σχολές, η παιδαγωγική και διδακτική κατάρτιση που παίρνουν από την ΠΑΤΕΣ/ΣΕΛΕΤΕ (αδιαβάθμιτο εκπαιδευτικό ίδρυμα) είναι ανεπαρκής και επιστημονικά παρωχημένη. Το πρόβλημα της ανεπαρκούς ή ελλιπούς παιδαγωγικής και διδακτικής κατάρτισης των διδασκόντων έχει γίνει αποδεκτό και από του ίδιους τους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι σε σχετική έρευνα δηλώνουν σε ποσοστό 51% ότι η πανεπιστημιακή σχολή που αποφοίτησαν δεν τους βοήθησε καθόλου στην απόκτηση διδακτικών μεθόδων, ενώ ένα ποσοστό 26,5% δηλώνει ότι η επιστημονική γνώση που τους προσέδωσε το πανεπιστήμιό τους ήταν ελάχιστη. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και η έρευνα που πραγματοποιήθηκε η ΟΛΜΕ το 1994 μέσω ερωτηματολογίου σε δείγμα καθηγητών, όπου φάνηκε σε υψηλά ποσοστά, πόσο ανεπαρκής και ακατάλληλη θεωρούν την ψυχοπαιδαγωγική εκπαίδευσή τους στα πανεπιστήμια κατά την περίοδο 1977-1982, καθώς και πόσο σοβαρή είναι η έλλειψη της πρακτικής άσκησης⁴⁵⁸.

⁴⁵⁶ Οι ρόλοι του παιδαγωγού, διδασκάλου, αξιολογητή και φύλακα απορρέουν από τις τέσσερις λειτουργίες του σχολείου βλ. σχ. Χ. Κωνσταντίνου. (1997) "Σχολική πραγματικότητα και Κοινωνικοποίηση του Μαθητή" Εκδ. Gutenberg σ. 86-89.

⁴⁵⁷ βλ. σχ Χ. Κωνσταντίνου (1997) ό.π σ. 94, επίσης βλ. σχετική έρευνα σε Φραγκουδάκη Άννα " Η ελλιπής εκπαίδευση και η απουσία μετεκπαίδευσης των εκπαιδευτικών κύριο αίτιο της αποτυχίας του διδακτικού έργου" στο περιοδικό Σύγχρονη Εκπαίδευση , τ. 71 σσ. 26-30, Αθήνα 1993'.

⁴⁵⁸ βλ. σχ. "Οι καθηγητές, τα κενά και οι προτάσεις" Εφημ. Το Βήμα 17/12/1999.

Το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια σε ορισμένες πανεπιστημιακές σχολές τα παιδαγωγικά μαθήματα έγιναν υποχρεωτικά δεν αναιρεί τη βασική μας θέση περί ελλιπούς και παιδαγωγικής κατάρτισης των ήδη υπηρετούντων εκπαιδευτικών. Με βάση τα ανωτέρω δυνάμεθα να συμπεράνουμε ότι ο Έλληνας εκπαιδευτικός ωθείται προς συμμόρφωση ρόλων, όπως αυτός του δημόσιου υπαλλήλου, του φύλακα, του αξιολογητή, εις βάρος του επαγγελματία παιδαγωγού και διδασκάλου. Το φαινόμενο αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι το ελληνικό σχολείο λειτουργεί περισσότερο ως γραφειοκρατικός οργανισμός με κυρίαρχα στοιχεία τις απρόσωπες κοινωνικές σχέσεις, την ομοιομορφία, την τυπολατρία, το συγκεντρωτισμό, καθώς και τις αρχές της επίδοσης, της κυριαρχίας και της ιεραρχίας απόρροια της δομής, της νοοτροπίας και κουλτούρας του ελληνικού κράτους. Έτσι λοιπόν λόγω της ελλιπούς ή και ανυπόστατης κατάρτισης, ο εκπαιδευτικός οδηγείται στον εμπειρισμό, στον αυταρχισμό και στις απρόσωπες- γραφειοκρατικές σχέσεις με το μαθητή, αφού στηρίζεται κυρίως σε εμπειρίες που αντλούνται από τα προσωπικά του βιώματα. Κυρίαρχα στοιχεία της παιδαγωγικής (εκπαιδευτικής) πράξης είναι ο εργαλειακός λόγος (αυστηρός τυποποιημένος στείρος και δογματικός ορθολογισμός) ο υποκειμενισμός, ο ερασιτεχνισμός, η προχειρότητα, και γενικά η παιδαγωγική « υποβάθμιση» της σχέσης του με τους μαθητές. Διαφαίνεται από τις σχετικές έρευνες ότι μεταξύ εκπαιδευτικών και μαθητών απουσιάζει η ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων που στηρίζονται στον αμοιβαίο σεβασμό της προσωπικότητας, η ορθολογική και δημοκρατική διαπραγμάτευση των σχολικών ζητημάτων, η κριτική, ο ουσιαστικός διάλογος κλπ. Αντιθέτως φαινόμενα αυταρχισμού που εκδηλώνονται με τη χρήση παιδαγωγικά ατεκμηρίωτων κυρώσεων, (αποβολή από το μάθημα, ειρωνεία, προσβολή, απειλές, απαγορεύσεις, καταπίεση, πειθαναγκασμός, περιορισμός, χρήση σωματικής και κυρίως συμβολικής βίας σε βάρος των μαθητών και χρήση διαταγών, είναι χαρακτηριστικά τις καθημερινής σχολικής ζωής, ενδεικτικά αναφέρουμε περιπτώσεις βίας σε σχολικούς χώρους που δημοσιεύτηκαν στον Αθηναϊκό τύπο. « Καθηγητής τραυματίζει μαθητή και τον στέλνει στο Νοσοκομείο» Οκτώβριος 1993 Ζωγράφου. «Καθηγητής έδειρε μαθητή ο οποίος κατέληξε στο νοσοκομείο» Ιανουάριος 1996 στη Πιερία. «Γονείς καταθέτουν μήνυση κατά καθηγητή για σωματική βλάβη του παιδιού τους» Οκτώβριος 1996 Τίρναβος Λαρίσης.⁴⁵⁹

⁴⁵⁹ Πηγή: Αθηναϊκός τύπος - αρχείο Αντιτετράδια της εκπαίδευσης. Αναφέρεται σε Κάτσικα Χ. "Δώδεκα μύθοι της Εκπαίδευσης" Εκδ. Τραμάρια Θεσσαλονίκη 1997 σ. 26-27)

Παράλληλα ο Έλληνας εκπαιδευτικός επικρίνεται επειδή συνειδητά ή ασυνειδητά οργανώνει με τέτοιο τρόπο τις σχολικές διαδικασίες (πρακτικές) και συμβάλλει στη διαμόρφωση χειραγωγήσιμων, υποτακτικών, ανασφαλών, εγωκεντρικών, στιγματισμένων κ.λ.π μαθητών. Έχει διαπιστωθεί σε σχετικές έρευνες ότι η συμπεριφορά του εκπαιδευτικού (όπως ο σεβασμός στο μαθητή, η δημοκρατική συνεργασία μαζί του, η ενίσχυση της αμφισβήτησής του και της κριτικής σκέψης του μαθητή κλπ) παίζει σημαντικό ρόλο στη ψυχική ισορροπία του μαθητή (καλλιέργεια αυτοεκτίμησης, αυτοπεποίθησης), ενώ αντίθετα η απόρριψη, η ειρωνεία, η προσβολή, η επιθετική στάση κλπ επιδρούν αρνητικά στη συμπεριφορά του μαθητή, οδηγώντας τον στην υιοθέτηση είτε επιθετικής είτε παθητικής στάσης, καταστάσεις που σε τελική ανάλυση είναι σε βάρος τόσο της γνωστικής όσο και της γενικότερης ψυχοσυναισθηματικής του ισορροπίας.

Ενδεικτικά είναι τα αποτελέσματα σχετικής έρευνας κατά την οποία πρωτοετείς φοιτητές υποστηρίζουν σε αθροιστικό ποσοστό 82,25%, ότι η παιδαγωγική επικοινωνία εκπαιδευτικού-μαθητή είναι προβληματική. Σε άλλη έρευνηση της ίδιας έρευνας υποστηρίζουν ότι σε ποσοστό 60,75% το σχολείο και οι εκπαιδευτικοί δεν βοηθούν τους μαθητές να εκφράσουν αντίθετη άποψη σε θέματα ηθικών, θρησκευτικών, κοινωνικών κλπ αξιών, κανόνων και πρακτικών⁴⁶⁰. Σε παρόμοια συμπεράσματα έχει καταλήξει και η σχετική έρευνα του καθηγητή ψυχολογίας Δ. Τσέρτου που έγινε το 1998 σε δείγμα 1.042 μαθητών Λυκείου σε όλη τη χώρα σύμφωνα με την οποία σε ποσοστό 74,1% διαπιστώνουν προβλήματα στον τρόπο της διδασκαλίας. Σε ποσοστό 66,2% δηλώνει ότι υπάρχει αυταρχικό ύφος στους καθηγητές, σε ποσοστό 62,5% βλέπουν του καθηγητές τους ως αδιάφορους, σε ποσοστό 55,4% ως εχθρούς τους, σε ποσοστό 92% υποστηρίζουν ότι το σχολείο ως θεσμός δεν προσφέρει πολλά πράγματα, (είναι νεκρό) και αιτία είναι το εκπαιδευτικό σύστημα, σε ποσοστό 62,3% έχουν την άποψη ότι τα σχολικά εγχειρίδια και το αναλυτικό πρόγραμμα δεσμεύουν την ελευθερία του μαθητή και τέλος σε ποσοστό 60,1% δηλώνουν ότι υπάρχει μειωμένο κύρος και ατέλειες στην προσωπικότητα του καθηγητή⁴⁶¹.

Επίσης παρεμφερής έρευνα της εταιρίας (MRB HELLAS S.A) που πραγματοποιήθηκε το 1996 σε δείγμα μαθητών της Β' και Γ' Λυκείου τυχαία επιλεγμένο στις περιοχές της Αθήνας και Θεσ/νίκης, μέσω χρήσης

⁴⁶⁰ βλ. σ.χ. σε Χ. Κωνσταντίνου 1995 α σε, 47-53 και 91-94.

⁴⁶¹ βλ. σχ. *Μάθημα η μοναξιά, δάσκαλος η αποξένωση*" εφημ. Ελευθεροτυπία 15/3/1999).

ερωτηματολογίων στα σπίτια των ερωτώμενων, έδειξε ότι σε ποσοστό 41,5% δηλώνουν ότι υπάρχει πρόβλημα στις σχέσεις μαθητών καθηγητών, σε ποσοστό 44% ότι το εκπαιδευτικό σύστημα οδηγεί στην απομνημόνευση της ύλης και όχι στη σε βάθος κατανόησής της⁴⁶².

Η διδακτική κατάρτιση των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι όχι μόνο ανεπαρκής μέχρι ανυπόστατη⁴⁶³ (όπως επισημάνθηκε ανωτέρω, αλλά και αντιεπιστημονική και ακατάλληλη όπως προκύπτει από τη σχετική έρευνα της Α. Φραγκουδάκη)⁴⁶⁴ Κατά τη Φραγκουδάκη η ελλιπής εκπαίδευση και η απουσία μετεκπαίδευσης των εκπαιδευτικών αποτελεί το κύριο αίτιο της αποτυχίας του διδακτικού έργου. Έτσι λόγω ανεπαρκούς ή ανυπόστατης διδακτικής κατάρτισης, ο εκπαιδευτικός οργανώνει τη διδασκαλία του σε μεγάλο βαθμό αυταρχικά, βερμπαλιστικά, λογοκοπικά και δασκαλοκεντρικά, εφαρμόζοντας μια και μοναδική μέθοδο, την αποκαλούμενη μετωπική ή αλλιώς της τριμερούς πορείας. Ο εκπαιδευτικός έχει αναγορεύσει την «παραδοσιακή» οργάνωση της διδασκαλίας σε κυρίαρχη σχολική διαδικασία, μέσα από την τυποποιημένη μορφή της οποίας (παράδοση-εξέταση και αντιστρόφως) ο μαθητής εξαναγκάζεται όχι να αναζητήσει τη γνώση, αλλά να την αναπαραγάγει πιστά (απομνημόνευση). Η προσφορά και αφομοίωση κυρίως έτοιμων και αναπαραγόμενων γνώσεων, γίνεται μέσα από τυποποιημένα και στερεότυπα διδακτικά σχήματα, που εξαναγκάζουν τον μαθητή να ακούει ή να απαντά σε, κατά κανόνα, «ανακριτικές» ερωτήσεις του εκπαιδευτικού (δηλαδή σε ερωτήσεις μνήμης, κατανόησης, εφαρμογής), καθηλώνοντάς τον σε αδιάφορη ή παθητική στάση. Με βάση αυτή την πρακτική ο Έλληνας εκπαιδευτικός λειτουργεί ως γραφειοκράτης που ενδιαφέρεται για απλή ανακοίνωση και διεκπεραίωση της διδακτέας ύλης.

Υποστηρίζουμε λοιπόν ότι με το να δίδεται στους μελλοντικούς εκπαιδευτικούς ελλιπής επιστημονική, παιδαγωγική και διδακτική γνώση ωθούνται να καταστούν απλοί διεκπεραιωτές των σχολικών βιβλίων, των αναλυτικών προγραμμάτων και των ποικίλων αυστηρών οδηγιών προς αυτούς, για το τι, πως, γιατί και με ποιο τρόπο θα διδάσκεται. Έτσι λοιπόν με την κυριαρχούμενη θέση (κατοχή χαμηλής οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής ισχύος) και τους κυριαρχούμενους ρόλους που κατέχει και ασκεί ο εκπαιδευτικός στο σύγχρονο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, δεν του επιτρέπεται να ασκήσει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των

⁴⁶² Δημοσιεύεται σ εφημ, Τα Νέα 13/5/1996

⁴⁶³ Χ. Κωνσταντίνου (1997) ό,π

κατευθυντηρίων αξόνων και των περιεχομένων των προγραμμάτων σπουδών της εκπαίδευσης. (Όπως για παράδειγμα τη συμμετοχή του στη διαμόρφωση των αναλυτικών προγραμμάτων, στο περιεχόμενο και συγγραφή των σχολικών βιβλίων της εκπαίδευσης κ.ά.). Το Υπουργείο Παιδείας και τα συμβουλευτικά όργανά του (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, το Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας) μονοπωλούν ερήμην της κοινότητας των εκπαιδευτικών τη διαμόρφωση των προγραμμάτων σπουδών, τη διαμόρφωση των Αναλυτικών Προγραμμάτων, το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων, των οδηγιών για το τι και πώς διδάσκεται. Έτσι ο Έλληνας εκπαιδευτικός παραμένει μακριά από τα κέντρα λήψης εκπαιδευτικής πολιτικής μέσα και μέσω των οποίων καθορίζεται και διαμορφώνεται το επιστημονικό, παιδαγωγικό και διδακτικό περιεχόμενο της εκπαίδευσης. Ο μόνος ρόλος που του αναγνωρίζεται είναι αυτός του παθητικού εκτελεστή και διεκπεραιωτή των αποφάσεων τρίτων, πολλές φορές ξένων προς την επιστημονική και εκπαιδευτική κοινότητα.(π.χ εκκλησία, πολιτικά κόμματα κ.ά.) Με άλλα λόγια η κυρίαρχουμένη θέση του εκπαιδευτικού στο ελληνικό εκπαιδευτικό πεδίο τον οδηγεί σε ρόλους απλού διεκπεραιωτή και αναπαραγωγού πληροφοριών και γνώσεων εξωσχολικών ομάδων με οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ισχύ, (κυβέρνηση, κόμματα, εκκλησία, οικονομικές ομάδες κλπ), χωρίς έτσι να του επιτρέπεται αλλά και δίχως να μπορεί ο ίδιος να ασκήσει πρωταγωνιστικούς ρόλους στα πλαίσια του εκπαιδευτικού συστήματος⁴⁶⁵.

Με βάση το γεγονός ότι η διδασκαλία αποτελεί κυρίαρχη μορφή της σχολικής πραγματικότητας⁴⁶⁶ (η υποβάθμιση του ρόλου του εκπαιδευτικού (επιστημονική ανεπάρκεια, έλλειψη παιδαγωγικής και διδακτικής κατάρτισης) θα λειτουργήσει τόσο εις βάρος του ίδιου (θα συμπεριφέρεται συμμορφωτικά και υποτακτικά στις υποδείξεις και οδηγίες των κυρίαρχων πολιτικών, οικονομικών και πολιτιστικών ομάδων), όσο και εις βάρος των μαθητών του, αφού θα τους παρέχει αντιπαιδαγωγικά ξεπερασμένης και αμφιβόλου ποιότητας επιστημονικές πληροφορίες και γνώσης. Γενικότερα δε θα μπορέσει να καλλιεργήσει στους μαθητές του την κριτική σκέψη με βάση τον ορθό λόγο, έτσι ώστε να μπορούν να κρίνουν και να αμφισβητήσουν αληθοφανείς ερμηνείες, ατεκμηρίωτες απόψεις, μονόπλευρες και απόλυτες απόψεις που αποκρύπτουν την ιστορική και επιστημονική αλήθεια. Έτσι οι μαθητές θα αδυνατούν να

⁴⁶⁴ βλ. σχ. Α. Φραγκουδάκη 1993 ό.π.

⁴⁶⁵ βλ. σχ. Μήλιος Γ. (1993) *Ο εκπαιδευτικός στις συμπληγάδες της κυρίαρχης ιδεολογίας και της κρατικής-εκπαιδευτικής λειτουργίας*. Περιοδ. Σύγχρονη Εκπαίδευση τεύχ. 71 σ. 31-33.

⁴⁶⁶ βλ. σχ. Κωνσταντίνου Χ. (1997) σ. 95

διακρίνουν τα δεδομένα, τα πραγματικά δεδομένα από τις απλές υποθέσεις, εικασίες, δογματικές αντιλήψεις και πεποιθήσεις, καταστάσεις που αποτελούν προϋποθέσεις, για να μπορέσουν να αναπτυχθούν σε ώριμα έλλογα όντα δυνάμενα να διαμορφώσουν- μεταξύ των άλλων- και μορφές θρησκευτικής συνείδησης.

Στα πλαίσια του σύγχρονου ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, ο εκπαιδευτικός καλείται να ασκήσει το ρόλο του αξιολογητή και όσον αφορά τους μαθητές του Λυκείου (με δεδομένο ότι το Λύκειο λειτουργεί επιλεκτικά, η αξιολόγηση στην ελληνική και κοινωνική πραγματικότητα έχει πάρει τη μορφή χρησιμοθηρικών εξετάσεων), ο εκπαιδευτικός δύναται με το δικαίωμα βαθμολογίας που έχει για τους μαθητές του, να τους προωθή ή όχι σε ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Η ελλιπής επιστημονική γνώση (λόγω απουσίας συνεχούς μετεκπαίδευσης) και η απουσία της παιδαγωγικής και διδακτικής κατάρτισης του εκπαιδευτικού σε συνδυασμό με την επιλεκτική λειτουργία του σχολείου, κάνουν δύσκολη αν όχι αδύνατη την λειτουργία της διαδικασίας αξιολόγησης βάση της προβλεπόμενης παιδαγωγικής λογικής. Έτσι παρατηρείται αμφισβήτηση από μαθητές, γονείς και άτυπα από την πολιτεία όσον αφορά την εγκυρότητα, την αξιοπιστία και την αντικειμενικότητα της βαθμολογίας*(αριθμητική απεικόνιση της αξιολόγησης), που καταθέτει ο εκπαιδευτικός. Ενδεικτικές είναι οι αντιλήψεις των μαθητών και των γονιών τους για το σύστημα βαθμολόγησης και αξιολόγησης στο οποίο υπόκεινται από τους εκπαιδευτές τους. Διατυπώνεται και εκδηλώνεται μια καχυποψία ως προς την αντικειμενικότητα της αξιολόγησης και της βαθμολόγησης των καθηγητών . Για το λόγο τούτο και ζητείται να μην υπολογίζεται ο προφορικός βαθμός στις εξετάσεις εισαγωγής στα Ανώτατα και Ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα, γεγονός που στη πράξη, όπως αυτή έχει ιστορικά διαμορφωθεί υποδηλώνει κατάργηση του παιδευτικού ρόλου του καθηγητή.

Τέλος με αυτές τις συνθήκες θα λέγαμε ότι δεν ελέγχεται η κρίση, η αφαιρετική και συνθετική ικανότητα και άλλες ουσιαστικές πνευματικές λειτουργίες του μαθητή, αλλά μόνο η ικανότητα απομνημόνευσης.(« Η μνημική γνώση είναι γνώση προσωρινή και ελλιπής. Προσωρινή, γιατί με τον καιρό ξεχνιέται και ελλιπής, γιατί την αποστηθισμένη γνώση δεν μπορεί κανείς να την κάνει τίποτ' άλλο από το να την απαγγείλει σαν ποίημα, είναι γνώση που δε λειτουργεί σε άλλο πλαίσιο , άρα είναι άχρηστη» ⁴⁶⁷

⁴⁶⁷ βλ. σχ Α. Φραγκουδάκη 1993 ό,π σ.29).

Συμπερασματικά καταλήγουμε στο ότι ο Έλληνας εκπαιδευτικός δεν έχει την κατάλληλη επιστημονική, παιδαγωγική και διδακτική κατάρτιση⁴⁶⁸ και με το γεγονός ότι η εφ' άπαξ καλή επιστημονική και παιδαγωγική και διδακτική κατάρτιση δεν αρκεί, αφού και στην εποχή μας οι επιστημονικές γνώσεις αλλάζουν πολύ γρήγορα, η έλλειψη περιοδικής μετεκπαίδευσης των εκπαιδευτικών ενισχύει την αρχική θέση μας ότι ο Έλληνας εκπαιδευτικός δεν έχει καταρτιστεί επαρκώς για να αντεπεξέλθει τον σημαντικό ρόλο του, γεγονός που τον καθιστά:

Ανασφαλή. Η ανεπαρκής επιστημονική, παιδαγωγική και διδακτική κατάρτισή του δεν του προσδίδει αυτοπεποίθηση και ασφάλεια, τον κάνει ετερόνομο, δηλαδή εξαρτάται από τις εντολές, οδηγίες και συμβουλές των διοικητικά και πολιτιστικά ισχυρών.

Υποτακτικό. Η χαμηλή θέση που καταλαμβάνει και οι κυριαρχούμενοι ρόλοι που ασκεί στα πλαίσια του σχολείου τον καθιστούν αδύναμο να αντιπαρατεθεί με θέσεις και ρόλους ισχυρούς, γεγονός που τον οδηγεί να υποταχθεί σε αυτούς που κατέχουν και ασκούν κυρίαρχες θέσεις.

Αυταρχικό. Μέσα στο εκπαιδευτικό πεδίο που αναλύσαμε, ο εκπαιδευτικός διαμορφώνει αυταρχική προσωπικότητα, με την έννοια ότι το έλλειμμα της επιστημονικής, παιδαγωγικής και διδακτικής κατάρτισής του προσπαθεί να το «αποκρύψει» από τον εαυτό του, τους συναδέλφους του και ειδικότερα από τους μαθητές του, μέσα από αυταρχικές συμπεριφορές όπως είναι η απολυτότητα στο λόγο και στις πράξεις του, η χρησιμοποίηση αντιδημοκρατικών και αντιπαιδαγωγικών πρακτικών στο τρόπο διδασκαλίας και στην επίλυση διαφωνιών και συγκρούσεων μέσα στην τάξη, η δυσκολία συνεργασίας με συναδέλφους, γονείς, διοίκηση για την επίλυση προβλημάτων που προκύπτουν στη σχολική κοινότητα στη βάση του δημοκρατικού, επιστημονικού, και παιδαγωγικού λόγου. (Ενδεικτικές είναι η κατ' επίφαση παιδαγωγικές συνεδριάσεις του συλλόγου των καθηγητών, στις οποίες υπάρχει απουσία επιστημονικού και παιδαγωγικού προβληματισμού και προτάσεων. Επίσης ενδεικτικά του παιδαγωγικού ελλείμματος και της αυταρχικότητας είναι και η αιτιολόγηση και η επιχειρηματολογία που αναγράφονται στο ποινολόγιο των μαθητών, όπου βρίθουν από ανορθολογισμό, στερεότυπα, προκαταλήψεις και αυταρχισμό).

Ο αυταρχικός εκπαιδευτικός χρησιμοποιεί εύκολα κάθε μορφή βίας (φυσική, ψυχολογική, λεκτική, συμβολική) και γενικά καταπιέζει τους κατωτέρους του,

⁴⁶⁸ (βλ. Α. Φραγκουδάκη 1993 ό,π σ.30 επίσης Χ.Κωνσταντίνου1997 ο.π.)

δηλαδή τους μαθητές του, ενώ υποτάσσεται στους ανωτέρους του, δηλαδή την διοίκηση (από τον Υποδιευθυντή του σχολείου μέχρι και τον Υπουργό Παιδείας).

Γραφειοκράτη-»Δημόσιο υπάλληλο». Ενδιαφέρεται πρωτίστως για την απλή ανακοίνωση και διεκπεραίωση της διδακτέας ύλης στους μαθητές του, σπάνια «ρискάρει» να αντιπαραθέσει στην τυποποιημένη γνώση που του παρέχει το υπουργείο, μια άλλη συμπληρωματική και ενδεχομένως αντίθετη.

Τυπολάτρη και Κομορμιστή (κατά την έννοια που προσδίδει ο Μέρτον στον όρο) και αποφεύγει να αντιπαρατεθεί με βάση τον επιστημονικό και παιδαγωγικό λόγο, ένεκα της αδυναμίας του στους χώρους αυτούς. Η θέση μας αυτή απορρέει από το αποτέλεσμα διεπιστημονικής έρευνας που έγινε από ομάδα επιστημών στην οποία παρουσιάζεται ότι μέσα από το λόγο των εκπαιδευτικών αναπαράγονται σχεδόν αυτολεξεί όλες οι αντιεπιστημονικές, εθνικιστικές και μονομερείς απόψεις που βρίθουν στα μαθήματα γλώσσας, ιστορίας και γεωγραφίας των σχολικών εγχειριδίων⁴⁶⁹

Με άλλα λόγια ο Έλληνας εκπαιδευτικός εκτελεί και διεκπεραιώνει οδηγίες και εντολές δίχως δημόσια κριτική, αμφισβήτηση και προτάσεις για το πρόγραμμα σπουδών, το αναλυτικό και ωριαίο πρόγραμμα, το περιεχόμενο των διδακτικών βιβλίων και γενικά για τα δρώμενα στο χώρο εργασίας του. (Η συνδικαλιστική συμμετοχή είναι υποτυπώδης έως ανύπαρκτη. Είναι γεγονός ότι στις συνδικαλιστικές συνελεύσεις η παρουσία των εκπαιδευτικών της β/θμιας εκπαίδευσης είναι μηδαμινή, ένδειξη μεταξύ των άλλων της αδιαφορίας ή αδυναμίας ενασχόλησης με τα κοινά της εκπαιδευτικής κοινότητας. Γενικά οι σχέσεις του Έλληνα εκπαιδευτικού με τους αντιπροσώπους του συνδικαλιστές διέπεται από το καθεστώς των πελατειακών σχέσεων μέσω των κομματικά ελεγχόμενων συνδικαλιστικών παρατάξεων, απόρροια του γενικότερου πελατειακού φαινομένου που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία.⁴⁷⁰ Το γεγονός ότι οι συνδικαλιστές παρατάξεις που πρόσκεινται στα δύο κόμματα εξουσίας, ελέγχουν το δευτεροβάθμιο συνδικαλιστικό όργανο ΟΛΜΕ τουλάχιστον από την μεταπολίτευση 1974 μέχρι τις μέρες μας, εκτός ορισμένων βραχύβιων «εξαιρέσεων», είναι απόρροια των πελατειακών σχέσεων που

⁴⁶⁹ βλ. σχ. Α. Φραγκουδάκη-Θ. Δραγώνα (Επιμέλεια) *"Τί είν' η πατρίδα μας;" ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ*. Εκδ. Αλεξάνδρεια 1997). Και όπως εύγλωττα αναφέρει σε άρθρο της η Α. Φραγκουδάκη «Υπάρχει μια παράδοση στο ελληνικό σχολείο να καλλιεργείται ο πατριωτισμός των νέων γενεών με αλλοιώσεις στις Ιστορίας, αποσιωπήσεις και ψέματα...» (βλ. σχ. Εφημ. Τα Νέα 18-10 1997).

διέπει και την ομάδα των εκπαιδευτικών. Επίσης οι πελατειακές σχέσεις που διέπουν τους εκπαιδευτικούς με τους αντιπροσώπους τους ενισχύεται και από το γεγονός ότι σε γενικές γραμμές οι τελευταίοι «εκλέγονται» ανελλιπώς ως αιρετοί στα διάφορα θεσμικά όργανα όπως είναι οι ΕΛΜΕ, ΟΛΜΕ, τα ΠΥΣΔΕ ΚΑΙ ΚΥΣΔΕ και παραμένουν στις θέσεις τους για δεκαετίες ως «επαγγελματίες συνδικαλιστές» μέχρι να μεταπηδήσουν στον «καθαρά» πολιτικό στίβο μέσα από τους συνδυασμούς των κομμάτων που για χρόνια υπηρέτησαν. Είναι χαρακτηριστική η φράση που ελέχθη στον γράφοντα από συνδικαλιστικό στέλεχος της ΟΛΜΕ «Όταν έχεις κάνει δέκα χιλιάδες αποσπάσεις κανείς πλέον δεν σε κουνά από τη θέση σου», εννοώντας προφανώς ότι οι αποσπασμένοι εκπαιδευτικοί ένεκα «ευγνωμοσύνης» θα τον τιμούν με την ψήφο τους συνεχώς και έτσι θα εκλέγεται «δημοκρατικά» ως αιρετό μέλος στα συνδικαλιστικά και διοικητικά όργανα του υπουργείου παιδείας και θρησκευμάτων, όσο αυτός το επιθυμεί.

Χειραγωγήσιμο. Ένας ετερόνομος εκπαιδευτικός που δεν δύναται να στηριχθεί γερά στις επιστημονικές και παιδαγωγικές του γνώσεις και σε συνδυασμό με την ανασφάλεια, την υποτακτικότητα, και την νοοτροπία του γραφειοκράτη -»δημόσιου υπαλλήλου» είναι επόμενο οι σχέσεις του με τους προϊσταμένους του, τους κομματικούς συνδικαλιστές, τους πολιτικούς και θρησκευτικούς παράγοντες να είναι σχέσεις εξάρτησης, κυριαρχίας, εκδούλευσης, πελατειακές σχέσεις, σχέσεις αντιπαλότητας και αμοιβαίας καχυποψίας, τόσο μεταξύ των εκπαιδευτικών όσο και κυρίως μεταξύ διοίκησης και εκπαιδευτικών.

Φυσικά οι διαπιστώσεις αυτές δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι αφορούν όλους ανεξαιρέτως τους εκπαιδευτικούς της β/θμιας εκπαίδευσης, επειδή η άσκηση του εκπαιδευτικού ρόλου έχει να κάνει με τις ιδιαιτερότητες του κάθε εκπαιδευτικού δηλ. την ατομική και κοινωνική βιοψυχική ιδιοσυστασία του, την κοινωνικοποίησή του, και γενικότερα με την ατομική **οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ισχύ** που διαθέτει. Η χαμηλή κοινωνική προέλευση των εκπαιδευτικών (προέρχονται στην πλειοψηφία τους από χαμηλά αγροτικά ημιαστικά και αστικά στρώματα, στους οποίους το άγχος της ανεργίας και της φτώχειας ήταν και παραμένει έντονο), σε συνδυασμό με τον παράγοντα τύχη, αφού εισήλθαν στο χώρο της εκπαίδευσης βάση τυχαίας επιλογής τους από το μηχανογραφικό σύστημα ανάλογα με τη συνολική βαθμολογία που

⁴⁷⁰ βλ. σχ. Δ Χαράλαμψη .1989 " Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός" εκδ. Εξάντας. Επίσης το "Λαϊκισμός και Πολιτική" των Μουζέλη Ν. Λίποβατς Θ.. Σκουρδαλάλη Μ. εκδ. Γνώση σ. 29-

συγκέντρωσαν, καθώς και του συστήματος της επετηρίδας, της ανεπαρκούς, αντιεπιστημονικής, και ελλιπούς παιδαγωγικής και διδακτικής κατάρτισή τους που δέχονται στην τριτοβάθμια εκπαίδευσή τους, διαμορφώνεται έτσι ένα πλέγμα από παράγοντες που συντείνουν στην αναπαραγωγή ενός φαύλου κύκλου στο χώρο των εκπαιδευτικών. Σχηματικά μπορούμε να τον αποδώσουμε ως εξής:

κακός καθηγητής- κακός μαθητής κακός φοιτητής -κακός καθηγητής.

Οδηγούμαστε έτσι στο συμπέρασμα ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών επηρεάζεται και ασκεί τους ρόλους της κάτω από τις δυσμενείς συνθήκες που περιγράψαμε και οι οποίες δεν επιτρέπουν σε μεγάλο βαθμό στους εκπαιδευτικούς να καταλάβουν κυρίαρχη θέση στη κοινωνία γενικότερα και στο εκπαιδευτικό σύστημα ειδικότερα, έτσι ώστε ως αυτοδύναμα, αυτόνομα και αυτοπροσδιοριζόμενα άτομα να ασκήσουν καθοριστικούς ρόλους μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα και στη κοινωνία.

Με βάση τα χαρακτηριστικά του Έλληνα εκπαιδευτικού που αναφέραμε σε συνδυασμό με το ότι το σημερινό ελληνικό σχολείο, όπως είναι δομημένο (εκπαιδευτικό προσωπικό, αναλυτικά προγράμματα, σχολικά βιβλία κλπ) λειτουργεί αυταρχικά και γραφειοκρατικά, καταλήγουμε στη θέση, ότι με αυτή τη δομή και μορφή ευνοείται η απουσία διαδικασιών διδασκαλίας που δημιουργούν στους μαθητές μαθησιακό ενδιαφέρον και ενεργητική συμμετοχή, έτσι ώστε να προωθείται η καλλιέργεια και ανάπτυξη της κριτικής, αφαιρετικής, συνθετικής και δημιουργικής σκέψης. Έτσι ο μαθητής του Λυκείου, με δεδομένο τη κυρίαρχομένη θέση που κατέχει στο εκπαιδευτικό σύστημα, υποχρεούται να υιοθετήσει αμυντικούς και παθητικούς ρόλους απέναντι σε ένα αυταρχικό, γραφειοκρατικό, αντιεπιστημονικό και αντιπαιδαγωγικό εκπαιδευτικό σύστημα. Για να μπορέσουν οι μαθητές να επιβιώσουν σε αυτό το περιβάλλον, υιοθετούν ανάλογη νοοτροπία και συμπεριφορά και συγκεκριμένα ορισμένες στρατηγικές επιβίωσης που χρησιμοποιεί ο μαθητής είναι:

- Η επιφανειακή (φαινομενική) τήρηση των κανόνων της σχολικής κοινότητας (τυπολάτρης)
- Οι αποκλίσεις για λόγους τακτικής ,μέσω των οποίων προσπαθούν να ανταπεξέλθουν στην άχρηστη και αντιεπιστημονική απαίτηση για απομνημόνευση της σχολικής ύλης, όπως μέσω της στείρας αποστήθισης (παπαγαλία), της «αντιγραφής» ή «καταδολίευσης» των εξετάσεων*(με τον όρους αυτούς εννοούμε τη χρήση σημειώσεων, του

βιβλίου, το κοίταγμα στο γραπτό άλλου εξεταζόμενου, την προφορική συνεννόηση μεταξύ των εξεταζομένων). Σε σχετική έρευνα που έγινε το Μάιο του 1997 σε μαθητές Γυμνασίων και Λυκείων της Αττικής το 62% των ερωτηθέντων δήλωσαν ότι έχουν αντιγράψει ή έχουν προσπαθήσει να αντιγράψουν κατά τις εξετάσεις⁴⁷¹, έχουν εξαπατήσει, έχουν πει ψέματα κλπ.

- Μορφές βίαιης συμπεριφοράς με εμφανή την τάση για πρόκληση ζημιών(άσκηση φυσικής βίας (σωματικής, λεκτικής, ψυχικής) ενάντια στους καθηγητές τους, καταστροφή επίπλων, βιβλίων κ.λπ. . Σε σχετική έρευνα των Κάτσικα Χ.- Καββαδία Γ. φαίνεται ότι το 1993 υπήρξαν 75 σοβαρές περιπτώσεις καταστροφών σε σχολεία της Αθήνας. Το 1994 υπήρξαν 98 περιπτώσεις και το 1995 ,112⁴⁷². Σε παρόμοιες έρευνες που έχουμε ήδη αναφέρει⁴⁷³ οι μαθητές δηλώνουν σε ποσοστό 84,1% ότι η βαθμολογία διαταράσσει τις σχέσεις των μαθητών μεταξύ τους, σε ποσοστό 74,6% δηλώνουν ότι βλέπουν τους συμμαθητές τους ως ανταγωνιστές, ως ξένους σε ποσοστό 46,6% και ως συνεργάτες σε ποσοστό 42,4%.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι ο μαθητής κάτω από αυτές τις εκπαιδευτικές συνθήκες και πρακτικές ωθείται να διαμορφώσει αντίστοιχη κουλτούρα (νοοτροπία, αντιλήψεις, πρακτικές) που το σχολείο προβάλλει.

Τελειώνοντας πρέπει να τονίσουμε ότι ο βαθμός επίδρασης της αυταρχικότητας του εκπαιδευτικού συστήματος στο σύνολό του στο μαθητή, έχει να κάνει και με το ευρύτερο οικονομικο-κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον του μαθητή. Δηλαδή ο μαθητής εκείνος που τυγχάνει να κοινωνικοποιείται στα πλαίσια ενός οικογενειακού περιβάλλοντος στο οποίο ενισχύεται και καλλιεργείται η έλλογη κριτική σκέψη, που τίποτα δε γίνεται αποδεκτό δίχως λογικά επιχειρήματα, καλλιεργείται η αυτοπεποίθηση του ατόμου μέσω της ενίσχυσης των θετικών στοιχείων του και της άμβλυνσης των αρνητικών, επιδιώκεται η αυτοαντίληψη και γενικά προσβλέπει στη δημιουργία ελεύθερων, αυτόνομων και ώριμων προσωπικοτήτων, θα μπορέσει να αντισταθεί στις αντιεπιστημονικές, αντιπαιδαγωγικές καταπιεστικές, ισοπεδωτικές και αυταρχικές πρακτικές του σύγχρονου ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Οι πιθανότητες να οδηγηθεί στη διαμόρφωση μορφών θρησκευτικής συνείδησης είναι σαφώς μεγαλύτερες από το συμμαθητή

⁴⁷¹ (βλ. σχ. Χ .Κάτσικα (1997) ο.π σ. 54),

⁴⁷² (βλ. σχ. εφημ. ΤΟ ΒΗΜΑ 11/2/1996).

του που είχε την «ατυχία» να βρεθεί σε υποβαθμισμένο οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά οικογενειακό περιβάλλον.

⁴⁷³ (βλ. σχ. στην εφημ." Ελευθεροτυπία" 15/3/199)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η δυσκολία ανάδυσης μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών/τριων μέσω των Μαζικών Μέσων Ενημέρωσης (Μ.Μ.Ε)

6.1.Εισαγωγή

Στο πρώτο μέρος της εργασίας αναφερθήκαμε στα ΜΜΕ ως έναν από τους καθοριστικούς παράγοντες της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας, συνδέσαμε δε αυτής τους τη λειτουργία με την ικανότητά τους, όχι μόνο να αναπαράγουν τις κυρίαρχες κουλτούρες, και ιδιαίτερα την μαζική κουλτούρα, αλλά και να συμπράττουν στη «κατασκευή» της πραγματικότητας⁴⁷⁴.

Βασική θέση μας είναι ότι στη δεδομένη οικονομική, πολιτική και πολιτιστική υφιστάμενη τάξη πραγμάτων που βρίσκεται η ελληνική κοινωνία τα ΜΜΕ:

1) Αποτελούν μηχανισμούς παραγωγής και αναπαραγωγής της μαζικής κουλτούρας, δεδομένου ότι μέσω των μέσων μαζικής πληροφόρησης δημιουργούνται στα μέλη της κοινωνίας κοινές αντιλήψεις και ερμηνείες που οδηγούν σε κοινές δραστηριότητες και στόχους. Τα ΜΜΕ είναι οι κατ' εξοχήν θεσμοί που περιγράφουν και ερμηνεύουν τα γεγονότα και τα φαινόμενα που συνθέτουν τον κόσμο που μας περιβάλλει.

2) Τα σύγχρονα ΜΜΕ παράλληλα με την ιδιότητά τους ως οικονομικές επιχειρήσεις είναι οι ιδεολογικοί μηχανισμοί εκείνοι, μέσω των οποίων το κράτος και οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες ασκούν την, κατά Γκράμσι, ηγεμονία τους. Τα ΜΜΕ, με βάση την μαρξιστική ανάλυση, συνθέτουν έναν ιδεολογικό μηχανισμό του Κράτους, που διαμορφώνει και αναπαράγει την κυρίαρχη ιδεολογία. Τόσο ο Λ. Αλτουσσέρ, όσο και ο Ν. Πουλαντζάς (επηρεασμένοι απ' τον Γκράμσι)⁴⁷⁵ τονίζουν ότι η ιδεολογία αναπαριστά είτε τη φανταστική σχέση των ατόμων με τις πραγματικές συνθήκες της ζωής τους, είτε την πολιτική σχέση μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων τάξεων.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Βλ. σχ. το συλλογικό έργο επιμ. Παναγιωτοπούλου κ.ά (1998) *Η «Κατασκευή» της Πραγματικότητας και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης*. Αλεξάνδρεια, σ. 43 κ.ε

⁴⁷⁵ βλ. Althusseur L., *Ideologie et appareils ideologiques d'Etat*, Pasition, Paris, Editions Sociales, 1976, p.67- Poulantzas N., *l' Etat.le pouvoir et socialisme*, Paris, PUF, 1978, p.31-38

⁴⁷⁶ Η ιδεολογία δεν είναι μόνο ένα σύστημα ιδεών και αναπαραστάσεων, αλλά αφορά το σύνολο των κοινωνικών, πολιτισμικών, πολιτικών και οικονομικών δραστηριοτήτων. Οι ιδεολογικές σχέσεις παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση και την αναπαραγωγή των σχέσεων της οικονομικής ιδιοκτησίας, του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και των σχέσεων παραγωγής, πράγμα που σημαίνει ότι οι κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις μέσω της κυρίαρχης ιδεολογίας δύνανται να εξουσιάζουν. Οι ειδήσεις και τα ποικίλα προγράμματα του τύπου και των ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης άμεσα ή έμμεσα, παράγουν, διαμορφώνουν και

Τα ΜΜΕ μέσω των ειδήσεων και των ποικίλων προγραμμάτων τους αποκόπτουν και απομονώνουν την κοινωνική πραγματικότητα, επιρρίπτοντας την αιτιότητα των γεγονότων σε ένα σκοτεινό και πανίσχυρο «Πεπρωμένο». Χρησιμοποιούν στερεότυπα όπως «τίποτα δε μεταβάλλεται», «ο άνθρωπος δεν αλλάζει» «βρισκόμαστε στα χέρια υπέρτατων δυνάμεων που μας κυβερνούν», « η Μοίρα μάς ορίζει και μας κινεί με τα νήματα του καλού και του κακού». Αναπτύσσουν έτσι μια μυθολογική τάση σε βάρος μιας ορθολογικής θεώρησης των πραγμάτων. « Η επιστήμη έγραφε ο R. Barthes προχωράει γρήγορα και ίσια στο δρόμο της αλλά οι συλλογικές αναπαραστάσεις δεν ακολουθούν. Είναι αιώνες πίσω διατηρημένες σε στασιμότητα μέσα στο λάθος απ' την εξουσία, τον τύπο μεγάλης κυκλοφορίας και τις αξίες της τάξης»⁴⁷⁷. Τα ΜΜΕ μεταθέτουν την ευθύνη της καθημερινής ζωής έξω από το ορθολογικό κοινωνικό σύστημα και. οι καθημερινοί καταναγκασμοί παρακάμπτονται από μια μυθική εξιδανίκευση, που ανταποκρίνεται στην αναγκαιότητα του κρατούντος συστήματος. Δημιουργείται έτσι μια μυθική αντίληψη των σχέσεων παραγωγής, με αποτέλεσμα τα ΜΜΕ να μην συμβάλλουν στη διαμόρφωση κανενός είδους συνείδησης στους χρήστες τους.

3) Τα ΜΜΕ εντάσσονται μέσα στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής και ανταλλαγής. Τα προϊόντα των ΜΜΕ πρέπει να τα δούμε ως εμπορεύματα που οφείλουν να είναι αρεστά σ' όσο το δυνατόν περισσότερους καταναλωτές. Απευθύνονται σ' όλους και στον καθένα και γι' αυτό οφείλουν να κεντρίζουν την περιέργεια και να προσελκύουν την προσοχή των αποδεκτών τους, διαμορφώνοντας κατάλληλα την μορφή και το περιεχόμενό τους για την επίτευξη αυτού του σκοπού. Τόσο η μορφή όσο και το περιεχόμενο αποβλέπουν σ' αυτό το σκοπό. Οι τίτλοι , οι φωτογραφίες , το στυλ, το τόνο και το επίπεδο γραφής υπακούουν στις απαιτήσεις της κατανάλωσης.⁴⁷⁸ Μέσα στα πλαίσια του εντυπωσιασμού και της γρήγορης κάλυψης των γεγονότων, τα ΜΜΕ όχι μόνο για λόγους ιδεολογικούς , αλλά και λόγω της φύσης τους αδυνατούν να εισχωρήσουν σε βάθος στην παρουσίαση ενός γεγονότος. Τα γεγονότα παρουσιάζονται απομονωμένα από τον περίγυρό τους, αποκομμένα απ' την πολλαπλότητα των παραγόντων που τα παρήγαγαν, χωρίς να ενδιαφέρουν παρά στο μέτρο που προξενούν μια εφήμερη και στιγμιαία

διακινούν τις ποικίλες μορφές της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η ιδεολογία είναι ένα σύστημα αναπαραστάσεων (εικόνες, μύθοι, ιδέες), είναι ένα σύστημα συνολικής ερμηνείας του ιστορικού και κοινωνικού γίγνεσθαι.

⁴⁷⁷ Barthes R., *Mythologies*, Paris, Seuil, 1957, p.67.

⁴⁷⁸ βλ. Will N., *Essai sur la presse et le capital*, Paris, Union Generale d' Editions, 10/18, 1976, p. 41-46, 58-61, 165.

εντύπωση. Για το σκοπό αυτό τονίζονται ιδιαίτερα τα ανεκδοτολογικά χαρακτηριστικά, οι γραφικές πλευρές του γεγονότος και επιλέγονται τα θέματα εκείνα που δημιουργούν την αίσθηση ότι κάτι «καινούριο» ήρθε για να διακόψει τη ρουτίνα της καθημερινότητας. Η επόμενη η είδηση θα ξεχαστεί, μια άλλη θα έρθει να τη διαδεχθεί και ούτω καθεξής⁴⁷⁹.

Τα ΜΜΕ λόγω της εμπορευματικής φύσης τους δεν μπορούν να διαφύγουν απ' τους νόμους του κεφαλαίου. Το αποτέλεσμα της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής δεν είναι η παραγωγή της αξίας χρήσης (προϊόν) ή το εμπόρευμα (μια αξία χρήσης που έχει μια καθορισμένη ανταλλακτική αξία), αλλά η παραγωγή της υπεραξίας, η διατήρηση της παλιάς αξίας και η δημιουργία της υπεραξίας⁴⁸⁰. Τα ΜΜΕ με ελάχιστες εξαιρέσεις πρόκειται πλέον για μεγάλους οικονομικούς οργανισμούς με σαφή οικονομική και γραφειοκρατική δομή. Ως εκ τούτου η επιδίωξη του κέρδους είναι η πεμπτοσύνη της ύπαρξής τους, δηλαδή οτιδήποτε γράφεται, προβάλλεται και ακούγεται η αποσιωπείται από τα ΜΜΕ, σε τελική ανάλυση μεταφράζεται αμέσως ή εμμέσως σε οικονομικό κέρδος. Η έκφραση ιδεών, αντιλήψεων, η μετάδοση συμπεριφορών και συνθηγιών μέσω των ΜΜΕ σε ένα καπιταλιστικό σύστημα, στο οποίο η λογική του κέρδους είναι το ύψιστο κίνητρο, γίνεται εφικτή μόνο αν αυτό που λέγεται ή αποσιωπάται δύναται να αποβεί επικερδές. Τούτο σημαίνει ότι τα ΜΜΕ ως οικονομικοί οργανισμοί επιδιώκουν να διατηρήσουν και αναπαραγάγουν εκείνο το οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον που τους επιτρέπει την επιβίωση και ταυτόχρονα έχουν κάθε συμφέρον να εναντιώνονται σε οποιαδήποτε πολιτική, οικονομική και πολιτισμική κίνηση θέτει σε κίνδυνο την ισχύουσα τάξη πραγμάτων, η οποία και τους επιτρέπει την διαίωσση και αναπαραγωγή τους⁴⁸¹.

4). Τα ΜΜΕ ανήκουν στο πολιτιστικό πεδίο με την έννοια ότι το προϊόν που παράγουν ή διακινούν έχει να κάνει με τις ιδέες, τις τέχνες, τα γράμματα κ.α. χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η σύνδεσή τους με το οικονομικό και πολιτικό

⁴⁷⁹ βλ. Mattelat A., Mass media, ideologies et mouvement revolutionnaire, Paris, Anthropos, 1974, p. 143).

⁴⁸⁰ βλ Marx K., Oeuvres, Paris, Gallimard, Bibliotheque de la Pleiade, t.II, 1968, p.386 επίσης Poulantzas N., Les classes sociales dans le capitalisme aujourd' hui, Paris, Seuil, 1974, p.214

⁴⁸¹ Στην Ελλάδα υπάρχουν τρεις τηλεοπτικοί σταθμοί και τρεις ραδιοφωνικοί σταθμοί με πανελλαδική εμβέλεια που είναι κρατικοί, γεγονός που σε πρώτη ανάλυση φαίνεται να σημαίνει ότι το πολιτικό και όχι το οικονομικό κέρδος είναι καθοριστικό στη δομή και τη λειτουργία τους. Αν όμως συνδέσουμε το ισχύον πολιτικό σύστημα της αστικής αντιπροσωπευτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας με το σύστημα της ελεύθερης οικονομίας, στην βάση τους και τα κρατικά οπτικοακουστικά μέσα αποτελούν μηχανισμούς

επίπεδο είναι χαλαρή ή ανύπαρκτη. Απεναντίας, στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες τα λεγόμενα πολιτιστικά προϊόντα και οι υπηρεσίες της ενημέρωσης και πληροφόρησης είναι άρρητα συνδεδεμένα με την οικονομία και την πολιτική.

Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης⁴⁸² που η ιδιοκτησία και ο έλεγχος των ΜΜΕ περνά από τους παραδοσιακούς εκδότες-ιδιοκτήτες-δημοσιογράφους, σε ισχυρές οικονομικές ομάδες, που δεν έχουν άμεση σχέση με τα ΜΜΕ χρησιμοποιούν τα τελευταία από την μια μεριά, ως «μέσα» για την άσκηση πολιτικής πίεσης και από την άλλη τείνουν να διαμορφώσουν στους αναγνώστες, ακροατές και τηλεθεατές εκείνα τα «σχήματα αντιλήψεων, σκέψεων και πράξεων», που θα διαμορφώσουν στους τελευταίους νοοτροπίες, στάσεις και συμπεριφορές με αποτέλεσμα να αποδεχτούν το ισχύον οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό σύστημα.

διαίωνισης και αναπαραγωγής του ισχύοντος οικονομικού, πολιτικού και πολιτισμικού συστήματος.

⁴⁸² Παγκοσμιοποίηση. Η τεχνολογική εξέλιξη επέτρεψε την δημιουργία, του διαδικτύου διαμορφώνοντας έτσι ένα καινούργιο τοπίο, φέρνοντας κοντά βιομηχανίες κατασκευής πυραύλων, δορυφόρων, τηλεφωνίας, ηλεκτρισμού, εταιρείες παραγωγής αθλητικού θεάματος όπως ποδόσφαιρο, μπάσκετ κλπ, εταιρίες παροχής υπηρεσιών, παραδοσιακούς εκδοτικούς οίκους και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Όλες αυτές οι μέχρι πρότινος αλλότριες οικονομικές δραστηριότητες συνδέονται αρμονικά, με χαρακτηριστικά παράδειγμα την πρόσφατη εξαγορά, της Time Warner από την America On Line (AOL) τον Ιανουάριο του 2000, η οποία θα αλλάξει άρδην τα δεδομένα στο χώρο των ΜΜΕ και του Διαδικτύου. Η Time Warner κατέχει μια από τις μεγαλύτερες και πλέον αξιόπιστες βιβλιοθήκες εντύπων και οπτικών μέσων ψυχαγωγίας του κόσμου, καθώς και ένα από τα αποτελεσματικότερα μέσα διανομής αυτής της ψυχαγωγίας, το δίκτυο καλωδιακής τηλεόρασης, με δυνατότητα υποδοχής 21 εκατομμυρίων νέων συνδρομητών ημερησίως, μέσω του καλωδιακού μόντεμ υψηλής ταχύτητας Roadrunner. Η AOL, πρώτη στον κόσμο «πύλη» για το διαδίκτυο, διαθέτει την εκτενέστερη βάση δεδομένων του κόσμου σε ό,τι αφορά τις συνήθειες και τις προτιμήσεις των on-line καταναλωτών.(εφη. Καθημερινή Τα ΜΜΕ στο χάος του Internet. 13/3/2000). Θυμίζουμε ότι το NBC είναι ιδιοκτησία της General Electric, το CBS είναι ιδιοκτησία της Westinghouse, το ABS είναι ιδιοκτησία της Disney, η TF1 είναι ιδιοκτησία του Bouygues Επίσης δες Bourdieu, Pierre(1996) ό.π σελ. 25. Στην Ελλάδα ο ραδιοηλεκτρονικός σταθμός ANTENNA καθώς και το ομώνυμο ραδιόφωνο, ανήκει στον εφοπλιστή Κυριακού, ο τηλεοπτικός σταθμός STAR στην οικογένεια των επιχειρηματιών Βαρδινογιάννη, η εφημερίδα Καθημερινή και ο ραδιοφωνικός σταθμός SKY ελέγχεται από την οικογένεια εφοπλιστών Αλαφούζου και την International Herald Tribune, ο τηλεοπτικός σταθμός MAGIC T V και το ραδιόφωνο FLASH ανήκει στην οικογένεια του επιχειρηματία Σ. Κόκκαλη. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των ιδιωτικών ΜΜΕ είναι σημαντικό να γίνεται γνωστό, ώστε « οι οικονομικές λογοκρισίες» να γίνονται καλύτερα κατανοητές.

Αποταθήκαμε στα πλαίσια της έρευνάς αυτής στο Υπουργείο Τύπου για συλλογή στοιχείων σχετικών με το ιδιοκτησιακό καθεστώς των ελληνικών ΜΜΕ και αρνήθηκαν να μας τα δώσουν. Σημειώνουμε ότι μέχρι την Άνοιξη του 2001 που γράφεται αυτό το κείμενο δεν έχουν νομιμοποιηθεί τα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης, οι άδειες που έχουν είτε είναι προσωρινές, είτε δεν υπάρχουν. Καθεστώς ομηρίας των ΜΜΕ από την κυβέρνηση χαρακτηρίζεται από τους αναλυτές αυτό το νομικό, κοινωνικό και κατ' εξοχήν πολιτικό φαινόμενο

5).Τα ΜΜΕ παράλληλα λειτουργούν ως διαμορφωτές και διακινητές/διανεμητές της μαζικής κουλτούρας.⁴⁸³ «Τα φίλμς, το ραδιόφωνο και τα περιοδικά φτιάχνουν ένα σύστημα ομοιόμορφο τόσο στο σύνολό του όσο και κάθε μέρος του χωριστά», « Η τηλεόραση αποβλέπει σε μια σύνθεση του ραδιοφώνου και του φιλμ, ...οι συνέπειές της θα είναι όμως τεράστιες, θα επιδεινώσει τρομερά την ήδη υπάρχουσα εξασθλίωση...» έγραφαν προφητικά από το 1947 ήδη ο Αντόρνο και Χορκχάϊμερ, τότε που η τηλεόραση δεν είχε καταστεί το «κατ' εξοχήν μέσον ενημέρωσης και ψυχαγωγίας»⁴⁸⁴

Στο πρώτο μέρος αναφέραμε ότι μέσω της μαζικής κουλτούρας δεν καλλιεργείται και δεν προάγεται ο ορθός λόγος και η κριτική σκέψη. Αντίθετα προάγονται μορφές του εργαλειακού-ωφελιμιστικού και μεταφυσικού-θεολογικού λόγου. Επίσης αναφερθήκαμε στο γεγονός ότι τα ΜΜΕ συντείνουν στη διαμόρφωση των ιδεών, αντιλήψεων, των πεπτοιθήσεων των ατόμων με το να περιγράφουν, ερμηνεύουν, αναλύουν τα γεγονότα και τα φαινόμενα που διαδραματίζονται γύρω μας. Μεταξύ της συνείδησης και της ύπαρξης των ατόμων, υπάρχουν τα ΜΜΕ που επηρεάζουν την όποια συνείδηση έχουν οι άνθρωποι για την ύπαρξή τους και τον σύμπαντα κόσμο.⁴⁸⁵

Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας εξελίσσονται ως η ισχυρότερη βιομηχανία, ενσωματώνοντας και αξιοποιώντας τις τεχνολογίες αιχμής και ξεπερνώντας με ραγδαία ταχύτητα τους παραδοσιακούς κλάδους και τις πηγές πλούτου και ισχύος. Τα ΜΜΕ ως βιομηχανία παραγωγής ιδεών και κατασκευής της επικρατούσας πολιτικής, πολιτισμικής και κοινωνικής αντίληψης και νοοτροπίας έχουν εξελιχθεί σε πανίσχυρους μηχανισμούς στα χέρια τόσο του κράτους*, όσο και των κατόχων του κεφαλαίου.

Δύο είναι τα βασικά ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν:

1. Είναι ο ρόλος των ελληνικών ΜΜΕ αυταρχικός; Χειραγωγούν την κοινή γνώμη και ειδικότερα τις αντιλήψεις, ιδέες, πεπτοιθήσεις, στάσεις κλπ των νεαρών μαθητών; Και αν τούτο συμβαίνει, με ποιο τρόπο;

⁴⁸³ Για τον Τεόντορ Αντόρνο η μαζική κουλτούρα μέσω της τυποποίησης και της θεαμοποίησης που την χαρακτηρίζει την μετατρέπει σε μέσο ψυχολογικού ελέγχου αφάνταστης εμβέλειας. Τούτο επιτυγχάνεται, κατά τον εκπρόσωπο της σχολής της Φρανκφούρτης, επειδή η επαναληπτικότητα, το πανομοιότυπο και η πανταχού παρουσία της σύγχρονης μαζικής κουλτούρας τείνουν να καλλιεργούν αυτόματες αντιδράσεις και να εξασθενίζουν τις δυνάμεις της ατομικής αντίστασης. (βλ. σχετικά Τεόντορ Αντόρνο Η τηλεόραση και η διαμόρφωση της μαζικής κουλτούρας στο ΜΑΖΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ . Αλεξάνδρεια.

⁴⁸⁴ Δες σχ. Αντόρνο Τ. και Χορκχάϊμερ Μ (1984) *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα*. Υψιλον σ. 69 και 73.

⁴⁸⁵ Μίλς,(1951) αναφέρεται σε Σεραφετενίδου (1991) ό.π, σ. 20.

2. Δύνανται τα ελληνικά ΜΜΕ να προάγουν την διαμόρφωση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών;

Πριν απαντήσουμε στο πρώτο ερώτημά μας κρίνουμε απαραίτητο να αναφερθούμε γενικά στη δομή και λειτουργία των ΜΜΕ, έτσι ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα τον αυταρχικό και χειραγωγικό τους ρόλο.

Συγκεκριμένα:

α. Τα ΜΜΕ είναι κοινωνικοί θεσμοί που δεν περιγράφουν, δεν ερμηνεύουν και δεν αναλύουν τα κοινωνικά φαινόμενα τόσο της κοινωνίας τους όσο και ολόκληρου του κόσμου αντικειμενικά και ουδέτερα, αλλά είναι ιδεολογικοί μηχανισμοί με σαφή οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά συμφέροντα, πράγμα που σημαίνει ότι τείνουν στη διαμόρφωση αντιλήψεων πεποιθήσεων, στάσεων και συμπεριφορών που δε θα αντιστρατεύονται στα συμφέροντά τους που δεν είναι άλλα από την βασική διατήρηση του υπάρχοντος καθεστώτος.

β. Αποτελούν κοινωνικό προϊόν, δηλαδή η εμφάνισή τους καθώς και η εξέλιξή τους έχει να κάνει με τις συγκεκριμένες και ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνικές δομές.

γ. Σήμερα τα ΜΜΕ αποτελούν έναν από τους πλέον βασικούς μηχανισμούς κοινωνικοποίησης.

δ. Τα σύγχρονα ΜΜΕ δεν τα προσεγγίζουμε μόνο ως τα μέσα εκείνα που ενημερώνουν, ψυχαγωγούν, αλλά και ως τους ιδεολογικούς μηχανισμούς μέσω των οποίων το κράτος και οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες ασκούν την «ηγεμονία» τους στις κυριαρχούμενες κοινωνικές ομάδες/τάξεις.

ε. Τα μέσα πληροφόρησης ανήκουν πλέον σε κεφαλαιοκράτες ιδιώτες ή σε εθνικές, πολυεθνικές εταιρίες καθώς και στο κράτος, με αποτέλεσμα να χαθεί κάθε έννοια πολυφωνίας και κριτικής πέρα από τον ανταγωνισμό της καπιταλιστικής αγοράς. Έτσι η κουλτούρα που παράγουν δεν είναι μόνο ομοίomorphicη και τυποποιημένη αλλά και ολοκληρωτική, (εξαφάνιση κάθε ριζοσπαστικής κριτικής).

στ. Οι κολοσσιαίοι οικονομικοί οργανισμοί που παράγουν, μεταδίδουν και διανέμουν τα «μηνύματα» έχουν, από τη μια ως πεμπτούσια της ύπαρξής τους την μεγιστοποίηση του κέρδους και από την άλλη έχουν γραφειοκρατική οργάνωση, πράγμα που σημαίνει, ότι έχουν τεθεί σαφείς σκοποί για την υλοποίηση των οποίων οι πάντες εργάζονται για την υλοποίησή τους και η ιεραρχική οργάνωση τους επιτρέπει να ασκείται ο έλεγχος και η πειθαρχία από τους προϊσταμένους στους υφισταμένους, (ύπαρξη καταστατικού χάρτη, εσωτερικού κανονισμού κλπ).

Όπως είναι δομημένα και λειτουργούν τα ΜΜΕ στην ελληνική κοινωνία που υπάρχει βαθιά οικονομική, πολιτική, και πολιτισμική ανισότητα, ο ρόλος τους είναι εκ των πραγμάτων αυταρχικός, πατερναλιστικός, εμπορικός και χειραγωγικός⁴⁸⁶, (Υπενθυμίζουμε ότι στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες η χειραγωγή και η αυταρχικότητα έχουν αλλάξει μορφές, ολοένα και περισσότερο αποφεύγουν τις έκδηλες αυταρχικές και πατριαρχικές πρακτικές και εμφανίζονται με πλάγιους, μη έκδηλους τρόπους μεταξύ των οποίων είναι η συμβολική βία που ασκείται και τα λανθάνοντα μηνύματα που προκύπτουν μέσα από τον λόγο και την εικόνα που γράφεται και εκπέμπεται από τα σύγχρονα τεχνολογικά ΜΜΕ.

Συγκεκριμένα με βάση τη θεωρία της συμβολικής βίας,⁴⁸⁷ οι τεχνικές που χρησιμοποιούν τα ΜΜΕ για να χειραγωγήσουν το κοινό τους ποικίλουν. Οι ειδήσεις ποικίλης ύλης είναι ειδήσεις «omnibus», δηλαδή δεν πρέπει να σοκάρουν κανέναν, δεν διακυβεύεται κάτι, δε διχάζουν, επιτυγχάνουν την συναίνεση, ενδιαφέρουν όλο τον κόσμο αλλά με τέτοιο τρόπο ώστε να μη θίγουν τίποτα το σημαντικό. Μέσω των μικρο-ειδήσεων επιτυγχάνεται η απόκρυψη πολύτιμων πραγμάτων, καθώς χάνεται πολύτιμος χρόνος κατά τη διάρκεια του οποίου θα μπορούσε να λεχθεί κάτι πιο ουσιαστικό, και είναι γνωστό στους ανθρώπους των μέσων ενημέρωσης πόσο πολύτιμος είναι ο ραδιοτηλεοπτικός χρόνος, υποστηρίζει ο Πιέρ Μπουρντιέ⁴⁸⁸

Από την φύση τους τα ΜΜΕ είναι οι μεσάζοντες μεταξύ της πηγής των γεγονότων, των συμβάντων και του αναγνώστη, τηλεθεατή ή ακροατή, πράγμα που σημαίνει ότι τα ΜΜΕ πρέπει να κάνουν μια επιλογή κατ' ανάγκη στην πληθώρα των ειδήσεων που τα κατακλύζουν τα διάφορα διεθνή πρακτορεία ειδήσεων*(τα οποία πρωτογενώς φιλτράρουν και επιλέγουν τις ειδήσεις, με παγκόσμια ακτινοβολία. Σημειωτέον δε ότι τα διεθνή πρακτορεία που διαχειρίζονται την πληροφόρηση σε πλανητικό επίπεδο δεν ξεπερνούν τα πέντε.⁴⁸⁹

Από έρευνες διαπιστώθηκε ότι η ειδησεογραφία της τηλεόρασης δεν συμφωνεί με το ίδιο το γεγονός όπως το έζησαν επί τόπου άνθρωποι που πήραν μέρος. Η σχετική έρευνα ακόμη έδειξε ότι τα μαζικά μέσα παράγουν

⁴⁸⁶ Κατά την έννοια και την σημασία που ορίζονται από τον Ραιμοντ Γουίλλιαμς, στο Raimond Williams, « Communications», Penguin, 1962.

⁴⁸⁷ * (Η συμβολική βία είναι η βία που ασκείται με τη σιωπηρή συνενοχή εκείνων που την υφίστανται και, συχνά, εκείνων που την ασκούν, εφόσον ούτε οι μεν ούτε οι δε, έχουν επιγνώση ότι την ασκούν ή την υφίστανται. Βλ. Π. Μπουρντιέ *Για την τηλεόραση* σ. 26 εκ. Πατάκη.

⁴⁸⁸ Βλ. σχ. Μπουρντιέ Π.(1998) *Για την τηλεόραση* ό.π.

γεγονότα αντίθετα με την πραγματικότητα, όπως αυτή εξελίσσεται στη φυσική της κατάσταση.⁴⁹⁰ Η δομή και η λειτουργία των ΜΜΕ είναι τέτοια ώστε εκ των πραγμάτων δεν μπορεί να υπάρξει μεταξύ των ΜΜΕ (πομπού) και του αναγνώστη, ακροατή ή τηλεθεατή (δέκτη) μια σχέση ισότητα, με δεδομένο το γεγονός ότι η επικοινωνία μεταξύ αυτών γίνεται μαζικά και απρόσωπα, οδηγώντας τους στη διαμόρφωση μια άνισης σχέσης, πράγμα που σημαίνει ότι τα ΜΜΕ κατέχουν μια θέση κλειδί σε αντίθεση με τον αποδέκτη που γίνεται παθητικός λήπτης των μηνυμάτων, εικόνων και ήχων των επικοινωνιών (ΜΜΕ). Έτσι ο επικοινωνός και ο αποδέκτης βρίσκονται σε μια σχέση εξουσίας από την πλευρά του πρώτου και αδυναμίας από την πλευρά του δεύτερου. Η δυνατότητα που έχει ο επικοινωνός να επιλέγει, να περιγράφει και να παρουσιάζει τις πληροφορίες με υποκειμενικά κριτήρια εξηγεί τη θέση εξουσίας που έχει έναντι του ανώνυμου, αδύναμου αποδέκτη, ο οποίος βρίσκεται σε μια *a priori* μειονεκτική θέση μη μπορώντας να αντιδράσει, παρά μόνο αν κλείσει τον πομπό του.⁴⁹¹ Την σχέση εξουσίας-αδυναμίας μεταξύ των ΜΜΕ και αποδέκτη την ονόμασε ο Rocek το 1974 «ο μονόδρομος του πομπού-αποδέκτη». Τα ΜΜΕ συντελούν στη διαμόρφωση μιας αντίληψης για την πραγματικότητα των αποδεκτών τους που δεν ανταποκρίνεται στην αλήθεια και αυτό συμβαίνει μέσω του βομβαρδισμού πληροφοριών με θέματα ποικίλα και πολλές φορές αντιφατικά μεταξύ τους. «Το λούσιμο με μια πληθώρα από πληροφορίες μπορεί να ναρκώσει το θεατή του μέσου όρου και λιγότερο να κινητοποιήσει τις ενέργειές του. Επειδή ένα αυξανόμενο μέρος του χρόνου διατίθεται για το διάβασμα, για το ραδιόφωνο και την τηλεόραση, απομένει στη διάθεση, για μια οργανωμένη κοινωνική ενέργεια, ένα συνεχώς μειούμενο μέρος του χρόνου»⁴⁹²

Πρόσφατες αναλύσεις των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης αναφέρουν ότι τα Μέσα δεν παρουσιάζουν πλήρη την πραγματικότητα, αλλά κάνουν επιλεκτικές διαστρεβλώσεις, με σκοπό να επιτύχουν ή να διευκολύνουν την υλοποίηση στόχων που επιδιώκουν οι ιδιοκτήτες των Μέσων, που συνήθως πρόκειται για επιχειρηματίες, για τους οποίους η ιδιοκτησία των ΜΜΕ αποτελεί ένα μέρος των

⁴⁸⁹ Association Press, United Press, Roiter, A.F.P. και το TASS).

⁴⁹⁰ Δες της έρευνα των Kurt Lang και Gladys Engel Lang αναφέρεται σε Τσαρδάκη στο *ΜΜΕ ΚΑΙ MANIPULATION* ό.π.

⁴⁹¹ Το κλείσιμο ενός πομπού εξαρτάται από τις εναλλακτικές πηγές πληροφόρησης και ψυχαγωγίας που μπορεί να έχει ένας αποδέκτης, πράγμα δύσκολο για τους νεαρούς εφήβους των 15 με 18 ετών, όπου τα νεανικά προγράμματα της τηλεόρασης και του ραδιοφώνου, είναι για αυτούς σημαντικές πηγές πληροφόρησης, (λόγω του χαμηλού κόστους παρακολούθησης).

⁴⁹² (Lazarsfeld/Merton 1973).

επιχειρήσεών τους.⁴⁹³ Η κατασκευή της πραγματικότητας από τα ΜΜΕ εξηγείται και από το γεγονός ότι δε δύνανται να διαθέτουν πάντοτε κάποιες ειδήσεις και πληροφορίες τέτοιας σπουδαιότητας, ώστε να διατηρήσουν το ενδιαφέρον του κοινού σε υψηλά επίπεδα, οπότε καταφεύγουν συχνά στην αυτοδημιουργία. Κατασκευάζουν γεγονότα μόνο και μόνο για να έχουν κατόπιν την «αποκλειστικότητα» της μετάδοσής τους, φέρνουν δηλαδή συχνά την πραγματικότητα στα μέτρα των στόχων και σκοπών τους ή αναπαριστούν γεγονότα τα οποία ήταν προηγουμένως ανύπαρκτα και αποκτούν υπόσταση και οντότητα μέσω της αναπαράστασής τους.⁴⁹⁴

Όπως είναι δομημένα και λειτουργούν τα ΜΜΕ στην ελληνική κοινωνία, στην οποία υπάρχει βαθιά οικονομική, πολιτική, και πολιτισμική ανισότητα, ο ρόλος τους είναι εκ των πραγμάτων αυταρχικός, πατερναλιστικός, εμπορικός και χειραγωγικός,⁴⁹⁵ (Υπενθυμίζουμε ότι στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες η χειραγωγή και η αυταρχικότητα έχουν αλλάξει μορφές. Ολοένα και περισσότερο αποφεύγουν τις έκδηλες αυταρχικές και πατριαρχικές πρακτικές και εμφανίζονται με πλάγιους, μη έκδηλους τρόπους μεταξύ των οποίων είναι η συμβολική βία που ασκείται και τα λανθάνοντα μηνύματα που προκύπτουν μέσα από τον λόγο και την εικόνα που γράφεται και εκπέμπεται από τα σύγχρονα τεχνολογικά ΜΜΕ.

Είναι γεγονός ότι οι μαθητές του Λυκείου, παρά το βεβαρημένο σχολικό τους πρόγραμμα, αφιερώνουν αρκετό χρόνο στην παρακολούθηση των ΜΜΕ ιδιαίτερα των τηλεοπτικών προγραμμάτων. Συγκεκριμένα έχει υπολογισθεί ότι οι μαθητές Β, και Γ΄ τάξης του Ενιαίου Λυκείου για να αντεπεξέλθουν στις σχολικές υποχρεώσεις τους, χρειάζονται 70 έως 83 ώρες εβδομαδιαίας εργασίας. Παράλληλες έρευνες δείχνουν ότι αφιερώνουν για τηλεθέαση δύο περίπου ώρες ημερησίως(113 λεπτά), για ηλεκτρονικά παιχνίδια 29 λεπτά της ώρας, για βιβλία μη σχολικά αφιερώνουν 19 λεπτά της ώρας και για υπολογιστές(όχι παιχνίδια) είκοσι λεπτά την ημέρα.(βλ. σχετική έρευνα του London School of Economics. Εφημ. «Ελευθεροτυπία» στις 4-5-1998).

⁴⁹³ Είναι σύνηθες το φαινόμενο και στην Ελλάδα, επιχειρηματίες που ελέγχουν εφημερίδες, ραδιόφωνο ή τηλεόραση να τα συντηρούν παρά το παθητικό που παρουσιάζουν από άποψη κερδοφορίας, μόνο και μόνο επειδή τα χρησιμοποιούν ως εργαλεία πίεσης, δίκην γαρ τέταρτης εξουσίας. Οι πιο πολύ ιδιοκτήτες των ΜΜΕ είναι και επιχειρηματίες που αναλαμβάνουν έργα του δημοσίου.

⁴⁹⁴ βλ. σχ. Daniel J. Boorstin *The image : a guide to pseudo-events in America*, Harper& Row, Νέα Υόρκη, 1964).

⁴⁹⁵ κατά την έννοια και την σημασία που ορίζονται από τον Ραιμοντ Γουίλλιαμς, στο Raimond Williams, « *Communications* », Penguin, 1962.

Επίσης οι μαθητές του Λυκείου μετά την εφαρμογή του νόμου 2525\1996, διαθέτουν ελάχιστο ελεύθερο χρόνο. Έχει υπολογιστεί ότι το πρόγραμμα των μαθητών της Β' και Γ' Λυκείου απαιτεί από τους μαθητές 32 ώρες εβδομαδιαίως, στις οποίες πρέπει να προστεθούν και άλλες 40 με 50 ώρες εβδομαδιαίως, (για παρακολούθηση φροντιστηριακών μαθημάτων 14-21 ώρες, διάβασμα για το σχολείο και το φροντιστήριο 12-14 ώρες, χρόνος μετακινήσεως για το σχολείο και το φροντιστήριο 6-8 ώρες καθώς και χρόνος για παρακολούθηση φροντιστηρίου ξένης γλώσσας 6-8 ώρες⁴⁹⁶. Οι 14 ώρες εβδομαδιαίως που αφιερώνουν οι Έλληνες μαθητές για σχολική και φροντιστηριακή προετοιμασία, με δεδομένο το φόρτο εργασίας που έχουν, θεωρούμε ότι είναι αρκετά υψηλός, επειδή σε τελική ανάλυση δεν τους μένει ελεύθερος χρόνος για άλλους είδους δραστηριότητες. Το ότι αφιερώνουν μόλις δύο ώρες εβδομαδιαίως για την ανάγνωση μη σχολικών βιβλίων είναι ενδεικτικό ότι τα ΜΜΕ, και ειδικότερα η τηλεόραση, μονοπωλούν τον ελεύθερο χρόνο τους. Ενδιαφέρον πάντως έχουν προγενέστερες έρευνες που συσχέτισαν κριτική σκέψη και τηλεόραση. Όσο οι νέοι αποκτούν κριτική σκέψη απομακρύνονται από την τηλεθέαση και διαβάζουν εξωσχολικά βιβλία⁴⁹⁷

Έτσι λοιπόν το «περιλούσιμο» με μια πληθώρα από πληροφορίες δεν αφήνει χρόνο στους αποδέκτες τους για να επεξεργαστούν τα μηνύματα και να σκεφτούν, με αποτέλεσμα αντί να σχηματίσουν μια αντικειμενική εικόνα της πραγματικότητας, να περιέρχονται συχνά σε σύγχυση. Την ιδιότητα αυτή των μαζικών μέσων οι Lazarsfeld και Merton ονομάζουν «ναρκωτική δυσλειτουργία». Κατά την έννοια αυτή, τα μαζικά μέσα, μπορούν να θεωρηθούν ως το πιο δραστικό «κοινωνικό ναρκωτικό» και μπορούν να επιδράσουν μέχρι εκείνου του σημείου, ώστε ο μανιακός να μην είναι σε θέση να αναγνωρίσει την ίδια την αρρώστια του⁴⁹⁸

Τα άτομα δέχονται μια πελώρια επικοινωνιακή και συμβολική πίεση, χωρίς να διαθέτουν πάντα τη δυνατότητα να επιλέγουν τα περιεχόμενα της επικοινωνίας. Δεν είναι καθόλου εύκολο να ελέγχουν τα νοήματα και να εδραιώνουν μια σχέση αμοιβαιότητας με την πηγή που τα εκπέμπει. Όσο μεγαλώνει η ποσότητα και η ποικιλία των μηνυμάτων, τόσο περιορίζεται ικανότητα του δέκτη για συνειδητό έλεγχο. Για να ελκύσουν την προσοχή του κοινού, οι στρατηγικές της πειθούς των ειδικών των ΜΜΕ στηρίζονται όλο και

⁴⁹⁶ βλ. σχ. Έρευνα εφημ. ΤΟ ΒΗΜΑ της Κυριακής στις 19-12-1999

⁴⁹⁷ (εφημ. Καθημερινή 31-3-1996), ενώ για τους ενήλικες ο χρόνος τηλεθέασης για το 1998 υπολογίστηκε σε 4 ώρες και 13 λεπτά ημερησίως (πηγή: Ι.Ο.Μ υπουργείου Τύπου).

⁴⁹⁸ L/M 1973).

περισσότερο σε επικοινωνιακές τεχνικές, που αποβλέπουν στον εντυπωσιασμό και όχι στην κριτική και ορθολογική προσπέλαση στα περιεχόμενα της επικοινωνίας. Τα ΜΜΕ και ιδιαίτερα η τηλεόραση λειτουργούν με τη δική τους ιδιαίτερη λογική. Κατασκευάζουν τον δικό τους κόσμο, ένα ολόκληρο συμβολικό σύμπαν, το οποίο αυτοπαρουσιάζεται ως η άμεση έκφραση της αλήθειας, ως ο καθρέφτης της πραγματικότητας, ως η αντικειμενική εικόνα του κόσμου. Στην πραγματικότητα ωστόσο τα μέσα μαζικής επικοινωνίας συγκροτούν επιλεκτικά την εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας με βάση τη δική τους ιδιαίτερη οπτική και προσέγγιση. Διαθέτουν ταυτόχρονα μια δύναμη αποκλεισμού που πλήττει ολόκληρα κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα, θεμελιακά πεδία της ανθρώπινης εμπειρίας ή και άλλους τρόπους έκφρασης του φαντασιακού, που δεν εναρμονίζονται εύκολα με τους κώδικες των ΜΜΕ.

Η βασική θέση μας είναι ότι τα ελληνικά ΜΜΕ όπως είναι δομημένα και ελεγχόμενα, είτε από το κράτος είτε από ιδιώτες, υπακούουν από τη μια σε πολιτικές και κομματικές σκοπιμότητες, δηλαδή όπως είναι δομημένη η πολιτική πρακτική, η δημόσια ραδιοτηλεόραση παραμένει από την ίδρυσή της εγκλωβισμένη στην εκάστοτε κυβέρνηση και το αντίστοιχο κυβερνών πολιτικό κόμμα, πράγμα που σημαίνει ότι διοικείται κατά το δοκούν και το συμφέρον των κυβερνώντων, με διορισμούς και ανακλήσεις των ιθυνόντων, με άμεσες παρεμβάσεις στα προγράμματα, που συνήθως δίνουν την εικόνα δελτίων κυβερνητικής προπαγάνδας, με την οικονομική, δημοσιονομική εξάρτηση, τη στελεχιακή υποταγή και την εκμετάλλευση των εργαζομένων στα κρατικά ΜΜΕ. Δημόσιους υπαλλήλους είχε χαρακτηρίσει τους δημοσιογράφους που εργάζονταν στα κρατικά ΜΜΕ τη δεκαετία του '80 ο τότε πρωθυπουργός της ελληνικής κυβέρνησης.

Από την άλλη η ιδιωτική ραδιοτηλεόραση/ραδιοφωνο εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το κράτος⁴⁹⁹ μέσω της χορήγησης άδειας λειτουργίας του ελέγχου προγράμματος, οικονομικών και διοικητικών κυρώσεων μέχρι και παύσης λειτουργίας σε περιπτώσεις παραβίασης νομοθεσίας, ελέγχου πρόσβασης σε πρωτογενείς πηγές πληροφόρησης. Η ιδιωτική ραδιοτηλεόραση τείνει στην άκρα εμπορευματοποίηση και στη νέα εξάρτηση και υποτέλεια στην κυρίαρχουσα «λογική της αγοράς» και του χρήματος. Η τυραννία της ακροαματικότητας και η προσπάθεια διεύρυνσης του μεριδίου της αγοράς

⁴⁹⁹ * (χαρακτηριστικό είναι ότι στο Σύνταγμα του 1975/86 άρθ. 15, §1 τονίζει ότι «οι διατάξεις που προστατεύουν την ελευθεροτυπία και απαγορεύουν τη λογοκρισία δεν εφαρμόζονται στον κινηματογράφο, τη φωτογραφία, τη ραδιοφωνία, την τηλεόραση και κάθε άλλο παρεμφερές μέσο, παραμένουν ως έχουν και στην πρόσφατη αναθεώρηση του ελληνικού συντάγματος»)

οδηγούν τα ιδιωτικά ηλεκτρονικά ΜΜΕ σε εκπομπές που παραβιάζουν ευθέως και κατά συρροή τις συνταγματικές επιταγές της αντικειμενικότητας, της ισοτιμίας και του σεβασμού της ιδιωτικής ζωής των ατόμων. Η παραβίαση της ιδιωτικής ζωής και ο εξευτελισμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας έχουν γίνει καθημερινό φαινόμενο σε τηλεοπτικές κυρίως εκπομπές των ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών⁵⁰⁰.

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι τα ελληνικά ΜΜΕ ως προϊόντα μιας κοινωνίας οικονομικά, πολιτικά και πολιτισμικά άνισης και αυταρχικής αποτελούν καθοριστικούς θεσμούς στην διαιώνιση και αναπαραγωγή αυτής της κοινωνίας. Τα ΜΜΕ δεν αντανακλούν απλώς την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά αποτελούν μέρος των παραγόντων που την ορίζουν και την συγκροτούν.⁵⁰¹

Το ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί είναι πώς η εξουσία που ασκείται από τα ΜΜΕ παίρνει αυταρχική μορφή;

Οι επικοινωνιολόγοι χρησιμοποιούν συχνά την έννοια της manipulation που σημαίνει τη συνειδητή και σκόπιμη επίδραση στην ανθρώπινη συμπεριφορά προς μια προκαθορισμένη κατεύθυνση, δηλαδή μέσω της διαμόρφωσης νέων τρόπων σκέψης, συναισθημάτων, αντιλήψεων, παραστάσεων κ.ο.κ μέσω συγκεκριμένων τεχνικών⁵⁰².

Η σημειολογία των ΜΜΕ σ' όλες τις εκφάνσεις της (γλωσσικοί κώδικες, κατηγορίες σημείων) είναι λόγος εξουσιαστικός με την έννοια ότι δεν είναι απλώς μεσολαβητικός που προβαίνει a posteriori στη νομιμοποίηση της κοινωνικής τάξης, αλλά είναι τόπος παραγωγής σημασιών στον οποίο αναπτύσσεται η κυρίαρχη ιδεολογία.(η ιδεολογία εκλαμβάνεται ως ένα σύστημα αναπαραστάσεων δηλαδή αποτελείται από ιδέες, έννοιες, μύθους

⁵⁰⁰ βλ. άρθρο Μακρυδημήτρη Αντώνη στην εφη. Το Βήμα της Κυριακής *Η ραδιοτηλεόραση και η ποιότητα της δημοκρατίας*, 5/3/2000).

⁵⁰¹ Βλ. σχ. Tony Bennet, «Media, 'reality',signification» στο M. Gurevitch, T. Benet, J. Woollacott, *Culture, Society and the Media*, Methuen, Λονδίνο 1982. Πολλές μελέτες έχουν γίνει γύρω από τον ρόλο και τις επιπτώσεις των ΜΜΕ στη διαμόρφωση της μαζικής κουλτούρας όπως για παράδειγμα οι έρευνες που περιλαμβάνονται στα βιβλία **(Η κουλτούρα των μέσων, μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία. Έργο συλλογικό με κείμενα των KRAUS, ADONRNO, MACDONALD, ARENDT, SHILS, PARSONS, WILLIAMS, MORIN, BAUDRILLARD και αποσπάσματα των ROUSSEAU, D'ALEMBERT, ARNOLD, NIETZSCHE, BAUDELAIRE, BENJAMIN, HORKHEIMER, SONTAG, ECO. Επίσης Η δύναμη των μέσων και η επίδρασή τους στις μάζες του Dieter Prokop). Όπως επίσης έρευνες για το ρόλο των ΜΜΕ και ειδικότερα των οπτικοακουστικών μέσων στους εφήβους βλ. σχετικά CAUROL Rolan LA PRESSE ECRITE ET AUDIO-VISUELLE Ed. P.U.F. Επίσης to MEDIAS ET SOCIETE par Balle Francis ed. Montchrestien.*

⁵⁰² (Βλ. σχ. Οι μηχανισμοί της manipulation στο Δ. Τσαρδάκη *ΜΜΕ ΚΑΙ MANIPULATION*).

εικόνες, είναι ένα σύστημα συνολικής ερμηνείας του ιστορικοκοινωνικού γίνεσθαι⁵⁰³.

Περνάμε στη συνέχεια στο δεύτερο ερώτημά μας, που είναι κατά πόσο μπορούν τα ελληνικά ΜΜΕ να προάγουν την διαμόρφωση μορφών θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους αναφερθήκαμε στην έννοια της διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης και την ορίσαμε ως μια διαδικασία επίγνωσης (σύνολο αντιλήψεων, πεποιθήσεων) γύρω από το θεό και τη θρησκεία. Δείξαμε ότι πρόκειται για μια έλλογη ανθρώπινη πράξη, πράγμα που την κάνει να **είναι επίκτητη**, με την κοινωνιολογική έννοια του όρου, δηλαδή δεν υπάρχει σ' όλους τους ανθρώπους «εμφυτευμένη», όπως υποστηρίζει η θεολογική προσέγγιση, πράγμα που σημαίνει ότι δεν ενυπάρχει καμιά μορφή θρησκευτικής συνείδησης στα άτομα με την γέννησή τους. Θα αποκτηθεί μέσα από την ενσυνείδητη προσπάθεια του κάθε ελεύθερου και ώριμου ατόμου (Κάντ) με την ταυτόχρονη στήριξη της ιστορικά διαμορφούμενης κοινωνίας που ζει.⁵⁰⁴ Ως επίκτητη νοητική διαδικασία που είναι η διαλεκτική θρησκευτική συνείδηση, υποστηρίξαμε ότι, για να μπορέσει ένα άτομο και στην περίπτωση μας ένας μαθητής, να διαμορφώσει οποιαδήποτε μορφή διαλεκτικής συνείδησης, θα πρέπει να κοινωνικοποιηθεί σε ένα περιβάλλον τέτοιο που θα του επιτρέψει να καλλιεργήσει την ελεύθερη έλλογη σκέψη και την κριτική του ικανότητα, ιδιότητες απαραίτητες στη διαμόρφωση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Τα ελληνικά μαζικά μέσα ενημέρωσης(και όχι μόνον) όπως δείξαμε, είναι έτσι δομημένα και διαρθρωμένα (αυταρχικά, χειραγωγικά, γραφειοκρατικά και αγοραία), ώστε η σχέση τους με τους δέκτες μαθητές να μη στηρίζεται στη χρήση του ορθού κριτικού λόγου⁵⁰⁵(. Τα ΜΜΕ όταν αναφέρονται σε θέματα θρησκείας, για τα μεν κρατικά η προσέγγιση αυτών των θεμάτων είναι πάντοτε αυτή της ορθόδοξης εκκλησίας, επειδή η σχέση ορθόδοξης εκκλησίας και ελληνικού κράτους είναι στενή. Τούτο σημαίνει ότι η προσέγγιση των όποιων θρησκευτικών και εκκλησιαστικών θεμάτων δε γίνεται με βάση την ελεύθερη έλλογη σκέψη στη βάση του ορθού λόγου, δηλαδή αντικειμενικά, και στα οποία σπανίως θα παρουσιασθούν θέσεις και κριτικές όσον αφορά το

⁵⁰³ Βλ. επίσης Π. Μπουρντιέ ό,π την έννοια της " συμβολικής βίας").

⁵⁰⁴ Για το λόγο αυτό οι ιδεαλιστές φιλόσοφοι και θεολόγοι δεν μιλούν για θρησκευτική συνείδηση αλλά για θρησκευτικό συναίσθημα που είναι ριζωμένο στο άτομο με την γέννησή του ,δηλ. έμφυτο),

⁵⁰⁵ εκτός βέβαια των μορφών εργαλειακού-ωφελιμιστικού και μεταφυσικού-θεολογικού λόγου

ορθόδοξο δόγμα. Το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα θεωρείται από τα κρατικά ΜΜΕ δεδομένο και άρρηκτα συνδεδεμένο με το εθνοκράτος⁵⁰⁶.

Τα κρατικά ΜΜΕ λειτουργούν ως θεσμοθετημένος θεσμός, τα οποία μεταξύ των άλλων έχουν ως στόχο τους την καλλιέργεια του ορθόδοξου θρησκευτικού συναισθήματος⁵⁰⁷.

Τα ιδιωτικά ΜΜΕ από τη μια, ως ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους (Αλτουσσέρ), αποβλέπουν σε παρεμφερείς στόχους με τα κρατικά ΜΜΕ, αφού τόσο τα κρατικά όσο και τα ιδιωτικά ΜΜΕ καλούνται να νομιμοποιήσουν κάθε μορφή βίας και να οργανώσουν ένα consensus ανάμεσα στις κυρίαρχες και κυριαρχούμενες ομάδες⁵⁰⁸. Από την άλλη ως ιδιωτικές οικονομικές επιχειρήσεις που είναι, προσεγγίζουν τα όποια θρησκευτικά θέματα με βάση τη λογική του κέρδους, δηλαδή προβάλλουν τα όποια θρησκευτικά θέματα βάσει της αύξησης των πωλήσεων, είτε με την μορφή φύλλων είτε με την αύξηση της ακροαματικότητας για τα ηλεκτρονικά ΜΜΕ. (Παρόμοια λειτουργούν και τα διάφορα περιοδικά για νέους, οι κινηματογραφικές ταινίες, τα C.D.).

Θα λέγαμε λοιπόν ότι η αγοραία λογική που διέπει τα ιδιωτικά ΜΜΕ τα οδηγεί στην παρουσίαση του όποιου θρησκευτικού θέματος σε μια επιφανειακή και στερεοτυπική προσέγγιση, δίνοντας έμφαση στη δραματοποίηση του θέματος, με στόχο να εντυπωσιάσουν, να συγκινήσουν, να προκαλέσουν φόβο, δέος μίσος, οίκτο, ελπίδα, εκδίκηση, μίσος, αγάπη κλπ. (Είναι σύνηθες το φαινόμενο τα ελληνικά ΜΜΕ και ιδιαίτερα τα ηλεκτρονικά να παρουσιάζουν με απ' ευθείας συνδέσεις τα διάφορα «θαύματα», όπως η εικόνα της Παναγίας στην Πετρούπολη που στάζει αίμα, στη Λάρισα που δακρύζει κλπ). Τούτο σημαίνει ότι μέσω των ΜΜΕ ενδεχομένως να ενισχυθεί το υπάρχον θρησκευτικό συναίσθημα των μαθητών, δεν μπορεί όμως να διαμορφωθεί θρησκευτική συνείδηση, επειδή απουσιάζει ο ορθός λόγος που είναι η αναγκαία και ικανή συνθήκη για την καλλιέργεια ποικίλων μορφών θρησκευτικής συνείδησης. (βλ. σχ. το πρώτο μέρος αυτής της εργασίας).

Αναλύοντας τον τρόπο με τον οποίον τα ελληνικά ΜΜΕ παρουσιάζουν τα διάφορα γεγονότα, αποκαλύπτεται ότι ο κύριος σκοπός των ΜΜΕ είναι να διεγείρουν κυρίως το συναισθηματικό κόσμο του δέκτη και λιγότερο την κρίση του. Η παρουσίαση από τα ελληνικά ΜΜΕ των διαφόρων θρησκευτικών

⁵⁰⁶ Η ορθοδοξία ιεροποιεί το έθνος, Τουραϊν ό,π.

⁵⁰⁷ Η ορθόδοξη εκκλησία είναι μεταξύ των άλλων ένας κρατικός διοικητικός μηχανισμός Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου)

⁵⁰⁸ Για το ρόλο αυτό των ΜΜΕ βλ. σχ. Ρ. Τσαγκαρουσιάνου *Πολιτική κουλτούρα και μαζική επικοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα: Ο Αθηναϊκός Τύπος και οι πολιτικές μειονότητες. Στο Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα* (επιμ. Ν. Δεμερτζής) εκδ. Οδυσσέας σ. 339-347)

γεγονότων ή συμβάντων γίνεται κομφορμιστικά, δηλαδή επιδιώκουν να διατηρήσουν και να αναπαράγουν τις κυρίαρχες θρησκευτικές αντιλήψεις τόσο για οικονομικούς όσο και ιδεολογικούς λόγους. Συγκεκριμένα, για να πετύχουν οικονομικά οφέλη μέσω της υψηλής αναγνωσιμότητας-ακρόασης ή τηλεθέασης φροντίζουν το περιεχόμενο, η γλώσσα και το ύφος που χρησιμοποιούν, να μη συγκρούονται με τα στερεότυπα και τις αξίες των αποδεκτών και κυρίως να μη συγκρούονται με τις αξίες και τις αντιλήψεις του εκκλησιαστικού κατεστημένου⁵⁰⁹.

Επίσης, με βάση τη λογική της αγοράς, τα ΜΜΕ επιδιώκουν μέσω του εντυπωσιασμού να προσεγγίζουν ανορθολογικά τα θρησκευτικά θέματα.⁵¹⁰ Τα ΜΜΕ «πωλούν» τα θρησκευτικά γεγονότα ή συμβάντα στηριζόμενα κυρίως σε μεταφυσικές και ανορθολογικές ερμηνείες, στις οποίες η παρουσία μιας ορθολογικής προσέγγισης είτε είναι απύσχα είτε είναι σκοπίμως περιορισμένη. Η λογοκρισία παραμένει ένα από τα βασικά όπλα στη φαρέτρα των ΜΜΕ για απόψεις που δεν είναι αρεστές στους ιθύνοντες.⁵¹¹

Θεωρούμε ότι η διαμόρφωση ή μη της θρησκευτικής συνείδησης από τα ΜΜΕ, γίνεται κυρίως με δύο τρόπους: είτε μέσω της άμεσης αναφοράς σε θρησκευτικά και εκκλησιαστικά γεγονότα και συμβάντα είτε έμμεσα, δηλαδή στη παρουσίαση, οποιουδήποτε θέματος ενυπάρχουν έκδηλα ή μη θρησκευτικές αντιλήψεις και απόψεις. Ως παράδειγμα άμεσης και έμμεσης παρουσίασης θρησκευτικών αντιλήψεων πεπιοθήσεων και στάσεων από τα ΜΜΕ είναι η παρουσίαση των λεγομένων «εντυπωσιακών ειδήσεων» Μέσα από την παρουσίαση αυτών των «εντυπωσιακών ειδήσεων» αναφύεται η κουλτούρα μιας εποχής που ρυθμίζει τον τρόπο που γίνονται αντιληπτά τα διάφορα γεγονότα. Με άλλα λόγια οι περισσότερες “εντυπωσιακές ειδήσεις” έχουν τόσο ανθρωπολογικό χαρακτήρα και συγκινησιακή αξία, έχουν όμως και κοινωνιολογική αξία με την έννοια ότι αντανakλούν τα ήθη, τις αξίες και τις συλλογικές αντιλήψεις μιας εποχής. Ο τρόπος και το ύφος που παρουσιάζονται τα καθημερινά θρησκευτικά γεγονότα και συμβάντα από τα ΜΜΕ υποδηλώνουν το ρόλο τους ως διαμορφωτές θρησκευτικού συναισθήματος και όχι θρησκευτικής συνείδησης. Συγκεκριμένα μέσω του μυστηρίου και του

⁵⁰⁹ Σύμφωνα με τη θέση περί γνωστικής ασυμφωνίας * Βλ. σχετικά Gerhard Maletzke, *Θεωρίες της Μαζικής Επικοινωνίας* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991, σ. 42-46.).

⁵¹⁰ Για τον ρόλο του εντυπωσιασμού των ΜΜΕ βλ. Auclair G., *Le mana quotidien*, Παρίσι, Anghoros, 2η έκδ. 1982, σ. 181. Επίσης στο Βρύζας Κώστας “Ο εντυπωσιασμός στα ΜΜΕ” σε *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 1986 τ. 61 σελ. 97-123).

αινίγματος επιτρέπουν την επίκληση σε έννοιες όπως «τύχη», «μοίρα» «πεπρωμένο» «θεία πρόνοια», που έρχονται να «εξηγήσουν» η καθεμία με τον τρόπο της το ακατανόητο. Έτσι από την μια μεριά η «τύχη», η «καλή ώρα» ή το «θαύμα», ως εκφάνσεις της «θείας πρόνοιας» που είναι πάντοτε αγαθοεργός, και από την άλλη η «κακοτυχία», η «κακή ώρα», η «κατάρρα» ή η «τραγική σύμπτωση», ως εκφάνσεις της «μοίρας» που είναι πάντοτε φοβερή, παρουσιάζονται για να κλείσουν την άβυσσο του ανεξιχνίαστου μυστηρίου. (Είτε πρόκειται για πολύνεκρα δυστυχήματα είτε για μεγάλες καταστροφές και τραγωδίες). Τα ΜΜΕ προσφεύγουν συχνά σ' αυτές τις έννοιες με χαρακτηρισμούς όπως «τραγικό», «φοβερό», «τρομερό», «βδελυρό», «εφιαλτικό», «συναρπαστικό», «συγκλονιστικό», «μαγικό», «θαυματουργό», χαρακτηρισμοί που υποδηλώνουν τη βαρύτητα του «πεπρωμένου», πάνω στη καθημερινή ζωή. Επιβεβαιώνουν, με άλλα λόγια, την επιρροή των «υπερφυσικών δυνάμεων», φιλικών ή εχθρικών, στα ανθρώπινα δρώμενα. Οι «εντυπωσιακές ειδήσεις» είναι τα αναρίθμητα προσωπεία της «μοίρας» και του «πεπρωμένου» και η ιδέα της ειμαρμένης διαπερνά αδιόρατα όλες σχεδόν τις «εντυπωσιακές ειδήσεις» και υποδηλώνεται με εκφράσεις όπως «ειρωνεία της τύχης», «υπέρτατη δικαιοσύνη», «νέμεση», «δίκαιη τιμωρία». Οι έννοιες αυτές αποτελούν ένα σύστημα κοινωνικών πεποιθήσεων που παραμένει έξω από την ορθολογική σκέψη, αφού ανήκει περισσότερο στο χώρο της μυθικής σκέψης.

Έτσι λοιπόν τα ΜΜΕ συντείνουν στην διαμόρφωση αντιλήψεων σχετικά με την κατανόηση των φυσικών και κοινωνικών φαινομένων, γεγονότων και συμβάντων στηριζόμενα σε μεταφυσικές δυνάμεις που υποτίθεται ότι κυβερνούν τον κόσμο. Ενδεικτικά των όσων αναφέρουμε είναι οι τίτλοι δύο ελληνικών εφημερίδων. «Μυστήριο για τους γιατρούς ο θάνατος 7χρονου» (βλ. Απογευματινή, 8-10-1984). «Και οι επτά γλίτωσαν το χειρότερο χάρη στον «Άγιο που είχαν» όπως δήλωσε χαρακτηριστικά στην «Α» η μητέρα ενός παιδιού» (βλ. σχ. εφημ. Απογευματινή, 23-1-1985). «Φωτιά-μυστήριο σε εκκλησία- Ένα θαύμα έσωσε από ολοκληρωτική καταστροφή την εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα στο Αιγάλεω». (βλ. εφ. Ελευθεροτυπία, 8-3-1985). Παρατηρούμε ότι υπάρχει σχέση μεταξύ του τρόπου που νοσηματοδοτούν τον κόσμο οι πρωτογενείς κοινωνίες μέσω της «άγριας σκέψης» κατά Levi Strauss ενδεικτικά αναφέρει ο Γάλλος ανθρωπολόγος ότι η «άγρια σκέψη» δεν είναι η σκέψη μόνο των πρωτόγονων, αλλά η ανθρώπινη σκέψη που βρίσκεται σε

⁵¹¹ Συγκεκριμένα ο γράφων έχει την εμπειρία να έχει υποστεί λογοκρισία με την μέθοδο της περικοπής των λεγόμενων του σε μαγνητοσκοπημένες εκπομπές σε θέματα θρησκείας από

άγρια κατάσταση σε σχέση με την ορθολογική ή επιστημονική σκέψη που καλλιεργήθηκε και εξημερώθηκε για να γίνει πιο αποδοτική⁵¹². Τα ελληνικά ΜΜΕ λοιπόν στην παρουσίαση των διαφόρων ειδήσεών τους και των γενικότερων προγραμμάτων τους, όσον αφορά τα ηλεκτρονικά μέσα, χρησιμοποιούν σε μεγάλο βαθμό προεπιστημονικούς τρόπους σκέψης, εκμεταλλευόμενα το ανορθολογικό στοιχείο που ενυπάρχει στις σύγχρονες κοινωνίες κατάλοιπο από τη μια μεριά των παραδοσιακών κλειστών αγροκτηνοτροφικών κοινωνιών και από την άλλη της έλλειψης καλλιέργειας του ορθού λόγου που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία.

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι τα ελληνικά ΜΜΕ όπως είναι δομημένα και για λόγους άμεσης ή έμμεσης εξάρτησης από το κράτος και την εκκλησία από την μια, και από τους νόμους της καπιταλιστικής αγοράς από την άλλη, μόνο το θρησκευτικό συναίσθημα των μαθητών μπορούν να ενισχύσουν.⁵¹³

Τα ΜΜΕ για να μπορέσουν να υπάρξουν χρειάζονται από την πλευρά τους το χειρισμό του εργαλειακού-ωφελιμιστικού και του μεταφυσικού-θρησκευτικού λόγου, έτσι ώστε να προσπορίζονται ιδεολογικά και εμπορικά το κοινό τους, ένα κοινό που για λόγους χειραγώγησης τείνουν και αποβλέπουν να το καταστήσουν παθητικό καταναλωτή των προϊόντων τους⁵¹⁴. Αν και η τεχνολογία επιτρέπει την ενεργό συμμετοχή του κοινού στο περιεχόμενο των προγραμμάτων των ηλεκτρονικών μέσων και στην διαμόρφωση της ύλης των ποικίλων εντύπων, σπάνια ζητείται η ενεργός συμμετοχή των ακροατών, τηλεθεατών και αναγνώστων και όπου συμβαίνει αυτό είναι αυστηρά ελεγχόμενη και περιορισμένη. Για τους λόγους αυτούς δεν μπορούμε να μιλάμε για Μαζικά Μέσα Επικοινωνίας, αλλά για Μαζικά Μέσα Ενημέρωσης, αφού έχουμε παραγωγή και διανομή των πληροφοριών και θεαμάτων παρά

γνωστό τηλεοπτικό σταθμό.

⁵¹² (βλ. σχ. Levi-Strauss C., *Άγρια Σκέψη*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης 1977, σ. 119).

⁵¹³ Το πόσο αγοραία και ιδεολογικά προσεγγίζουν τα ιδιωτικά ελληνικά ΜΜΕ τα θρησκευτικά γεγονότα φαίνεται μέσα από την κάλυψη της συγκέντρωσης "λαοσύναξης" της Αθήνας από τους χριστιανούς ορθόδοξους, που απαιτούν με τη καθοδήγηση και οργάνωση της ιεραρχίας της ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας, την προαιρετική αναγραφή του θρησκευόμενου στις αστυνομικές ταυτότητες τον Ιούνιο του 2000. Ολόκληρο το κεντρικό δελτίο των ειδήσεων αφιερώθηκε στην απευθείας σύνδεση με την ομιλία του Αρχιεπισκόπου στην συγκέντρωση αυτή και αμέσως μετά παρουσιάστηκαν οι μονίμως καλεσμένοι "μαϊντανοί των τηλεοπτικών παραθύρων" να σχολιάσουν τα της ομιλίας και της συγκέντρωσης, έκλεισαν δε το δελτίο ειδήσεων τα εν λόγω ιδιωτικά τηλεοπτικά μέσα με την παρουσίαση των αθλητικών ειδήσεων. Δηλαδή όπως σχολιάστηκε ...»για τα ιδιωτικά κανάλια της Ελλάδας, εκείνη την Τετάρτη 20 Ιουνίου του 2000, δεν υπήρχαν ειδήσεις πουθενά στην υψηλή, η υδρόγειος είχε σταματήσει την περιστροφή της και αφουγκραζόταν τις κορώνες του αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου!»).

επικοινωνίας. Η οργάνωσή τους είναι συγκεντρωτική και κάθετη δηλαδή ο έλεγχος ασκείται από τους ιδιοκτήτες ή τους τεχνοκράτες διευθυντές, δομή η οποία δεν επιτρέπει καμιά επικοινωνία, εκτός βέβαια της ελεγχόμενης. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι καλούνται στις λεγόμενες εκπομπές λόγου και διαλόγου σχεδόν τα ίδια άτομα με καθαρά οικονομικά και ιδεολογικά κριτήρια. Συγκεκριμένα καθ' όλη την διάρκεια της δημόσιας συζήτησης για το θέμα της μη αναγραφής του θρησκέυματος στην αστυνομική ταυτότητα των ελλήνων, τον Ιούνιο του 2000, καλούνταν περισσότερες από μία φορές σε καθημερινή βάση τα ίδια πρόσωπα, που επαναλάμβαναν, ως ήταν φυσικό, την ίδια επιχειρηματολογία.

Η έλλειψη της επικοινωνίας σημαίνει την απουσία της αμοιβαιότητας ανάμεσα στον πομπό και τον δέκτη, ο δε εξουσιαστικός λόγος των ΜΜΕ είναι χωρίς αντιπαράθεση και χωρίς απόκριση απ' την μεριά του δέκτη. Εξάλλου η διάκριση ανάμεσα στον πομπό και τον δέκτη εκφράζει σε τελική ανάλυση την ταξική σχέση ανάμεσα στις κυρίαρχες και τις κυριαρχούμενες τάξεις⁵¹⁵ Καταλήγουμε λοιπόν ότι όπως είναι δομημένα τα ελληνικά ΜΜΕ δε δύνανται να προάγουν καμιά μορφή διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές, παρά μόνο όπως έχουμε τονίσει, να ενισχύσουν σε μικρό ή μεγάλο βαθμό το υπάρχον θρησκευτικό συναίσθημα, το οποίο οι έφηβοι μαθητές των 16-19 ετών έχουν ήδη διαμορφώσει μέσω της κοινωνικοποίησής τους στα πλαίσια της οικογένειας και του σχολείου τους ήδη από την νηπιακή και παιδική ηλικία τους. Υπάρχει βέβαια και η κατηγορία των μαθητών εκείνων που για λόγους οικογενειακής και κοινωνικής προέλευσης, μπόρεσαν μέσω της παιδείας που τους προσφέρθηκε να καλλιεργήσουν τον ορθό λόγο και την κριτική τους ικανότητα, έτσι ώστε τις διαφορές άμεσες ή έμμεσες θρησκευτικές πληροφορίες που τα ΜΜΕ τους προσφέρουν να μην τις καταναλώνουν παθητικά και άκριτα. Οι μαθητές αυτοί θα είναι σε θέση να τις αναλύουν ορθολογικά και κριτικά διαμορφώνοντας έτσι την δική τους θρησκευτική συνείδηση, δηλαδή θα γνωρίζουν το γιατί δέχονται ή απορρίπτουν τις συγκεκριμένες θρησκευτικές απόψεις και δόγματα ή γιατί κρατούν θέση αγνωστικιστή ή άθεου.

⁵¹⁴ βλ. σχ. Ν. Πόστμαν. Συνέντευξη στην Εφημερίδα Το Βήμα της Κυριακής ένθετο 'Το άλλο βήμα 27-5-2001. Πρόκειται για τον συγγραφέα του γνωστού βιβλίου *Διασκέδαση μέχρι θανάτου. Ο δημόσιος λόγος στην εποχή του θεάματος* Δρομέας 1998

⁵¹⁵ βλ. Εντσενσμπέργκερ Χ.Μ., *Για μια θεωρία των μέσων επικοινωνίας*, Αθήνα, Επίκουρος, 1981, σ. 12.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η αυταρχικότητα του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος και το αυτονόητο της εκκλησιαστικής παρέμβασης στην ελληνική κοινωνία και στην εκπαίδευση παρεμποδίζουν την ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες.

7.1. Εισαγωγικά

Ο πατέρας της κοινωνιολογίας της θρησκείας Max Weber μας έχει ήδη κάνει γνωστό από τα τέλη του 19ου αιώνα ότι μέσα από τη μελέτη της εκάστοτε θρησκείας μπορούμε να κατανοήσουμε την κοινωνία μέσα στην οποία αυτή αναδύθηκε⁵¹⁶. Η ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, όπως και κάθε θρησκεία άλλωστε, είναι ένας από τους πιο σημαντικούς φορείς «φαντασιακών κοινωνικών σημασιών» - με την έννοια που προσδίδει στον όρο ο Κ. Καστοριάδης - διαμέσου των οποίων διαμορφώνονται τα «σχήματα αντίληψων, σκέψεων και πράξεων»* της ελληνικής κοινωνίας για θέματα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά.⁵¹⁷

Χαρακτηριστικό των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης» που εκπορεύονται από το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, όπως αυτό έχει ιστορικά διαμορφωθεί και επιβληθεί στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας, είναι η περιορισμένη γνώση και κατανόησή του από την ελληνική κοινωνία. Το γεγονός αυτό απορρέει από την ερμηνεία που δίνει η ορθοδοξία στο τρόπο που ο άνθρωπος θα πρέπει να αντιλαμβάνεται το θεό. Με άλλα λόγια το ορθόδοξο δόγμα υποστηρίζει ότι η κάποια περιορισμένη κατανόηση του θεού μπορεί να συμβεί κυρίως μέσω του συναισθήματος και του βιώματος και όχι μέσω της λογικής⁵¹⁸. Η αδυναμία απόκτησης πραγματικής γνώσης από τον άνθρωπο απορρέει από την θεολογική δογματική αντίληψη ότι το μόνον όν που δύναται πραγματικά και ουσιαστικά να γνωρίζει είναι ο Θεός. Έτσι λοιπόν αν ο χριστιανικός θεός μπορούσε να καταστεί γνωστός στην πλήρη ολότητά του από τον άνθρωπο θα ανήγαγε τον άνθρωπο σε κέντρο του σύμπαντος, πράγμα που

⁵¹⁶ βλ. σχ. Μ. Βέμπερ *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*” επίσης του ίδιου *Societe et Economie*

⁵¹⁷ βλ. σχ. για τις έννοιες «σχήματα αντίληψων σκέψεων κι πράξεων» Α. Παπαρίζος 1995 “*Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*” Ακαδημία Αθηνών Δημοσιεύματα της Επιτροπής Ερευνών Τόμος 2.

⁵¹⁸ Δες σχετικά την θεολογική αντίληψη ότι η σχέση του ανθρώπου με το θεό είναι «έμφυτη», υπάρχει ως «εσωτερική εμπειρία» στο α’ μέρος της εργασίας μας σ. 94 υπ. 167

θα αποτελούσε μια «ανθρωποκεντρική»⁵¹⁹ οδό για την κατανόηση του κόσμου, παράλληλα θα επέτρεπε στον άνθρωπο να ξεπεράσει τον δημιουργό του κάτι που ισοδυναμεί με βλασφημία, αυτό άλλωστε μας αφηγείται η Βίβλος όταν αναφέρεται στο προπατορικό αμάρτημα.

Αυτά τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που απορρέουν από το χριστιανικό δόγμα, αλλοτριώνουν τον πιστό χριστιανό από την πραγματική του υπόσταση που είναι η συνεχής γνώση⁵²⁰ καθιστώντας τον αδύναμο να στοχάζεται έξω και πάνω από υπερβιατικές δυνάμεις με αποτέλεσμα να οδηγείται σε απόλυτη εξάρτηση από τον Θεό και την Φύση. Αποτέλεσμα αυτού του παράδοξου γεγονότος είναι η απουσία κάθε κριτικής προσέγγισης, αμφισβήτησης, καθώς και κάθε προσπάθειας επανερμηνείας του ορθόδοξου δόγματος. Δηλαδή αυτό που χαρακτηρίζει τον τρόπο σκέψης και δράσης (κουλτούρα) της ελληνικής κοινωνίας είναι η απροθυμία της να αναζητά την κατανόηση του εαυτού της μέσω των διανοητικών δραστηριοτήτων της. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε που δεν υπάρχουν σήμερα αρκετοί Έλληνες στοχαστές που να θέτουν σε κριτική διανοητική επεξεργασία το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα.⁵²¹

Η «ασυλία»⁵²² στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας που είχε και έχει το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα από τη μια μεριά έχει καταστήσει κυρίαρχες και αυτονόητες τις δογματικές αντιλήψεις του στο χώρο της θρησκευτικής και φιλοσοφικής σκέψης, γεγονός που οδηγεί σε μια άκριτη και εξαναγκαστική⁵²³ αποδοχή του από την πλειονότητα των μελών της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα και από τους μαθητές ειδικότερα, μέσω της διαδικασίας

⁵¹⁹ βλ. σχ. Χρ. Γιανναράς(1992, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Δομός, Αθήνα σ. 451.

⁵²⁰ « Η «ρήξη» στο ενιαίο σώμα της Φύσης και η «γνώση» δεν αποτελούν παρά ένα και το αυτό γεγονός , μέσα και διαμέσου του οποίου αναδύονται με μιας, και από εκείνη τη στιγμή συνεχώς , δυο πλήρως διακριτές μορφές ζωής: ο άνθρωπος και η Φύση. Η πρώτη αυτόνομη γνώση του ανθρώπου είναι η γνώση της ρήξης, η γνώση του αποχωρισμού της ζωής που ονομάσαμε άνθρωπο, από τη γυμνή ζωή που ονομάσαμε Φύση. Η πρώτη, δηλαδή γνώση είναι η ίδια η ρήξη, η αίσθηση της ρήξης, η γνώση ρήξης, η οποία "γνωρίζοντας-θέτοντας" αυτό που η ίδια είναι με ποικίλους και άδηλους καταρχήν τρόπους, αναδύεται ως σκεπτόμενο ον και στη συνέχεια ως άνθρωπος. ... Εάν έτσι έχουν τα πράγματα ,... τότε αυτό που διαφοροποιεί τον άνθρωπο από τη Φύση είναι η μετατροπή σε γνώση της πληροφόρησης που ενυπάρχει στη Φύση. Μετατροπή η οποία αναπτύσσεται σταδιακά και εξελίσσεται σε μορφές συνείδησης». Παπαρίζος Α (2001) ό π σ. 481-482. Δες σχ. τις αναφορές μας στο α' μέρος αυτής της εργασίας σ. 93 κ.ε

⁵²¹ Βλ. σχετικά τις παραπομπές μας στους Κ. Καστοριάδη , Α. Παπαρίζο, Κ. Τσουκαλά, Θ. Λίμποβατς Σ. Μάππα, και Γ. Κοντογιώργη ό.π

⁵²² «Ασυλία» και κυριαρχία που οφείλεται στην παραχάραξη της ελληνικής ιστορίας και της ταύτισης της ορθόδοξης εκκλησίας με το κράτος.

⁵²³ Εξαναγκαστική κυρίως με την χρήση της συμβολικής βίας που ασκεί το χριστιανικό δόγμα στα μέλη της ελληνικής κοινωνίας και ειδικότερα στους μαθητές

κοινωνικοποίησης κυρίως από την ορθόδοξη ελληνική οικογένεια, των ΜΜΕ, του εκπαιδευτικού συστήματος και ειδικότερα του μαθήματος των θρησκευτικών. (Η επιβολή της βαπτίσεως σε νηπιακή ηλικία, η επιβαλλόμενη ορθόδοξη κατήχηση από τους γονείς και τους συγγενείς και γενικά το στενό κοινωνικό περιβάλλον του μωρού, η συνεχιζόμενη θρησκευτική κατήχηση μέσω των οργανωμένων κατηχητικών της εκκλησίας με την παράλληλη αυταρχικά δοσμένη, μονοφωνική θρησκευτική εκπαίδευση που υφίσταται υποχρεωτικά ο μαθητής καθ' όλη τη διάρκεια της δωδεκάχρονης φοίτησής του στην Α/θμια και Β/θμια εκπαίδευση, τείνει να «εισαγάγει» στο μαθητή «σχήματα αντιλήψεων και πράξεων» εκπορευόμενα απευθείας από το ορθόδοξο δόγμα. Καθιστά έτσι σχεδόν δύσκολη αν όχι αδύνατη κάθε προσπάθεια απελευθέρωσης του μαθητή από την κουλτούρα που το ορθόδοξο δόγμα τείνει να του επιβάλλει. Είναι γεγονός ότι καθίσταται δυσχερής η θέση όποιου μαθητή «τολμήσει» να αμφισβητήσει ή να εναντιωθεί κριτικά, απέναντι στην προσπάθεια επιβολής του ορθόδοξου δόγματος που επιχειρείται, τόσο στο εσωτερικό της οικογένειάς του, του σχολείου του και του κοινωνικού του περίγυρου. Οι συνέπειες μιας τέτοιας πράξης θα είναι επώδυνες με δεδομένο τον «Ομαδισμό» και τον «Κοινοτισμό» που χαρακτηρίζει την αυταρχική ελληνική κοινωνία⁵²⁴

Από την άλλη το ορθόδοξο δόγμα εξ' αιτίας της «ασυλίας» που χαίρει για αιώνες τώρα, κυρίως μέσω του εναγκαλισμού του με την κρατική εξουσία, έχει καθλωθεί στις στατικές δογματικές θέσεις θεολογικού αλλά και κοινωνικού περιεχομένου των πρώτων έντεκα αιώνων της ανάδυσής του. Συνεχίζει να κηρύττει τις αντιλήψεις περί κόσμου, θεού, ανθρώπου και της σχέσεώς του με το θείο με βάση τις αντιλήψεις της Παλαιάς-Καινής διαθήκης και τις «Ιερές παραδόσεις», δηλαδή «σχήματα αντιλήψεων, σκέψεων και πράξεων» που διαμορφώθηκαν σε κοινωνίες με κτηνοτροφική, νομαδική δομή με την προσθήκη των αποφάσεων των θρησκευτικών συνόδων επί Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Ενώ στη δύση τόσο ο Καθολικισμός όσο και ο Προτεσταντισμός ετέθησαν προ πολλού ως γνωστικά αντικείμενα της κριτικής δυνατότητας των ατόμων, το Ορθόδοξο δόγμα παραμένει ως τις μέρες μας εκτός κάθε δημόσιας συζήτησης.⁵²⁵

⁵²⁴ Περί των αρνητικών συνεπειών του Ομαδισμού και του Κοινοτισμού στην ελληνική κοινωνία βλ. σχ. Θ. Λίποβατς ό.π, καθώς και Σ. Ράμφο ό.π

⁵²⁵ Για την έλλειψη ανά-ερμηνείας του ορθόδοξου δόγματος βλ. σχ. Α. Παπαρίζος (1998) *Η Ταυτότητα των Ελλήνων, Τρόποι Αυτοπροσδιορισμού και Η Επίδραση της Ελληνικής Ορθοδοξίας* σ. 8.

Η θεολογική και η «πνευματική» ακινησία που χαρακτηρίζει το δόγμα της Ανατολικής Ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας, έχει συντείνει στην αύξηση της ισχύος του και της επιρροής του, αφού δεν τίθεται στη διαδικασία της κριτικής έλλογης σκέψης ως σύνολο θρησκευτικό δόγμα, αλλά η όποια συζήτηση περιστρέφεται γύρω από προσωπικές αντιλήψεις και πεποιθήσεις των διαφόρων «θεολογούντων». Η όξυνση άλλωστε των θρησκευτικών φανατισμών τόσο στην Ελλάδα όσο και αλλού στον κόσμο, εξηγείται σε μεγάλο βαθμό ως απόρροια της βαθύτατης άγνοιας του δόγματος⁵²⁶, πράγμα που σημαίνει σε τελική ανάλυση έκλειψη διαλεκτικής συνείδησης.

Είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια ότι λόγοι ιστορικοί (Βυζαντινή και Οθωμανική αυτοκρατορία) δεν επέτρεψαν στην ελληνική κοινωνία να συμμετάσχει δημιουργικά στην πορεία της Δύσης προς την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό, γεγονός που με τη σειρά του δεν της επέτρεψε να «ανά-ερμηνεύσει» το ορθόδοξο δόγμα και να την καταστήσει έτσι ικανή να συμμετάσχει στην διαμόρφωση του δυτικού πολιτισμού.⁵²⁷ Η απουσία λοιπόν του έλλογου κριτικού λόγου επέτρεψε στον μεταφυσικό-θεολογικό λόγο του ορθόδοξου δόγματος να κυριαρχήσει στην ελληνική κοινωνία, δηλαδή να νοηματοδοτήσει το σύμπαντα κόσμο στη βάση της μιας και μοναδικής «Αλήθειας». Μπορούμε να καταλήξουμε στην διαπίστωση ότι κυριάρχησαν και κυριαρχούν τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος στην ελληνική κοινωνία μέσω της «συμβολικής βίας» που ασκούν.

Στο σημείο αυτό της εργασίας μας θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι η αυταρχικότητα που χαρακτηρίζει το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες που καθιστούν τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία αυταρχική, ετερόνομη, αντιφατική, πράγμα που θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τις δυσκολίες που έχει η ανάδυση ενός αυτόνομου, ελεύθερου και έλλογα κριτικά σκεπτόμενου μαθητή. Με άλλα λόγια το ορθόδοξο δόγμα όπως ιστορικά έχει διαμορφωθεί, όχι μόνο δεν ευνοεί τον σχηματισμό διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές, αλλά εμποδίζει την πορεία αυτοσυνειδησίας, αυτογνωσίας του Έλληνα μαθητή, έτσι ώστε να

⁵²⁶ Σχετικά με την βαθιά άγνοια που έχουν για το ορθόδοξο δόγμα που χαρακτηρίζει τόσο τους Έλληνες θεολόγους, όσο και τους πιστούς δεξ μεταξύ των άλλων Μάττια Σ(1997) ό.π σ. 28, 29 «...όσο το δόγμα αγνοείται τόσο η πίστη είναι ισχυρότερη». Θέση άλλωστε που τονίζεται επανειλημμένα άμεσα και έμμεσα από Ράμφου Σ (2000) *Ο ΚΑΗΜΟΣ ΤΟΥ ΕΝΟΣ Κεφάλαια της ψυχικής ιστορίας των Ελλήνων*. Αρμός..

⁵²⁷ βλ. Σ. Ράμφος (2000) ό.π σ.17

μπορέσει ο τελευταίος να διαμορφώσει κάποια μορφή διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

7.2. Η αυταρχικότητα του χριστιανικού δόγματος και ειδικότερα της ορθόδοξης Εκκλησίας.⁵²⁸

Γιατί χαρακτηρίζουμε το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα αυταρχικό;

Στην προσπάθειά μας να απαντήσουμε στο ερώτημά μας θα λέγαμε κατ' αρχάς ότι κάθε θρησκεία⁵²⁹, ως δημιούργημα της ανθρωπίνης σκέψης προσπαθεί να βάλει τάξη στο συμπαντικό χάος και να εξηγήσει την αρχή και τις αιτίες δημιουργίας του κόσμου. Προσπαθεί να νοηματοδοτήσει δηλαδή με σημασίες και έννοιες τα φυσικά, ψυχικά και κοινωνικά φαινόμενα που ήταν και είναι ακατανόητα και τρομακτικά και συνεχίζουν να τρομάζουν το ψυχολογικά και γνωστικά αδύναμο άτομο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αδυναμίας κατανόησης και φόβου για τους ανθρώπους ήταν και παραμένει το μυστήριο της ζωής και του θανάτου, φαινόμενα που αποτελούν άλλωστε τις δύο όψεις του αυτού νομίσματος. Παρατηρώντας την συμπεριφορά ενός ανθρώπου από τη γέννησή του μέχρι το στάδιο της «ωριμότητάς του», διαπιστώνουμε την πλήρη εξάρτησή του από τη μητέρα, την ομάδα, τη φύση, τον «Άλλο». Οι φοβίες και τα κάθε μορφής άγχη που παρουσιάζονται στην ζωή του είναι αποτέλεσμα της φυσικής και της νοητικής του αδυναμίας, δυνάμεις που τον ωθούν ασυνείδητα προς «συγχώνευση» με τη μητέρα, την ομάδα, τη φύση, τον κόσμο. Με μια φράση δεν είναι ακόμη έτοιμο να αντέξει την «ατομικότητά» του.

Τις «αδυναμίες» αυτές έρχεται να «θεραπεύσει» η θρησκεία, αφού από τη μια μεριά βοηθά το άτομο να ενταχθεί και να «συγχωνευτεί» κάπου προσφέροντάς του τόσο σε συμβολικό αλλά και σε πρακτικό επίπεδο ψυχική και σωματική προστασία, βοηθώντας το με τον τρόπο αυτό να νιώθει ασφαλές απέναντι σε έναν άγνωστο και τρομακτικό φυσικό, κοινωνικό περιβάλλον και σύμπαντα

⁵²⁸ Διαφοροποιούμε την Εκκλησία με κεφαλαίο από την εκκλησία με μικρό, με την έννοια ότι η Εκκλησία έχει ιστορικά ταυτιστεί με το Ιερατείο «επαγγελματίες της θρησκείας» που όχι απλά διοικεί, αλλά έχει εξελιχθεί σε κοσμική εξουσία, σε αντίθεση με την εκκλησία, στην οποία υπάγονται οι πιστοί με ανύπαρκτη δυνατότητα παρέμβασης στα κοινά της εκκλησίας. Η κυριαρχία τόσο στο δογματικό επίπεδο, όσο και στα διοικητικά, οικονομικά κ.λ.π των Μητροπόλεων από τους ισόβιως εκλεγέντες Μητροπολίτες από το σώμα (Ιερά Σύνοδος) των επίσης ισόβιων Μητροπολιτών, εξηγεί τον λόγο της διαφοροποίησής μας. .

⁵²⁹ Για μια πιο αναλυτική προσέγγιση του θρησκευτικού φαινομένου δεξ το πρώτο μέρος της εργασίας ό.π.σ. 116-126

κόσμο γενικότερα, και από την άλλη τείνει να το αφομοιώσει (απορροφήσει) μέσα στους κόλπους της μητρό-πόλης (εκκλησία), στην οποία τα χαρακτηριστικά του «ομαδισμού» και «κοινοτισμού» είναι έντονα. Με άλλα λόγια εγκλωβίζει τον πιστό μέσω μιας υπερπροστατευτικής ψυχροσωματικής εξάρτησής του από τη θρησκευτική-εκκλησιαστική ομάδα, με αποτέλεσμα την παρεμπόδιση ανάπτυξης ενός αυτόνομου, ανεξάρτητου και ώριμου ατόμου.

Διαπιστώνουμε ότι από πολύ νωρίς οι πρωτογενείς κοινωνίες προσπάθησαν μέσω και διαμέσου της θρησκευτικής θέσμησης να νοηματοδοτήσουν τον κόσμο τους και το σύμπαντα κόσμο γενικά⁵³⁰. Στην πορεία του ανθρώπινου γένους επήλθε η «ξένωση» του ανθρώπου από τη φαντασιακή του ικανότητα να δημιουργεί εκ του μηδενός, που τόσο εύλογα έχουν αναλύσει μεταξύ των άλλων οι Λ. Φόϋρμπαχ, ο Κ. Μάρξ, Κ. Καστοριάδης, Μ. Γκωσέ, Α. Παπαρίζος στους οποίους αναφερθήκαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας μας. Αυτό σημαίνει ότι η θρησκεία από άνθρωπος θεσμός (κοινωνικό φαινόμενο που είναι) δεν αναγνωρίζεται πλέον ως τέτοιος ούτε από την θρησκεία αυτή καθ' εαυτή αλλά ούτε και από την κοινωνία και τα μέλη της, γεγονός που συνέβη και συμβαίνει στις κοινωνίες εκείνες, που τα μέλη τους δεν έχουν αναπτύξει μορφές έλλογου κριτικού λόγου και μορφές «ανακλαστικού στοχασμού». Το γεγονός αυτό φαίνεται να είναι ένας από τους παράγοντες που δυσκολεύει την ανάπτυξη μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης⁵³¹.

Έτσι λοιπόν μέσα στην αλλοτρίωση που βρίσκονται τα μέλη των κοινωνιών αυτών, ως αποτέλεσμα προ-επιστημονικών τρόπων σκέψεων και πράξεων, πείθονται (θρησκευτική συμβολική βία) ότι η δύναμη της θρησκείας προέρχεται από ένα υπερκόσμιο, αθάνατο και παντοδύναμο ον που βρίσκεται έξω από τον άνθρωπο, την κοινωνία και την φύση, ένα ον που απαιτεί υπακοή και υποταγή από τους πάντες και τα πάντα.

Στο σημείο αυτό εντοπίζουμε κάποιους από τους παράγοντες⁵³² που μας οδηγούν να διαπιστώσουμε την αυταρχικότητα και την εξουσιαστικότητα των

⁵³⁰ Σχετικά με την νοηματοδότηση του σύμπαντος κόσμου μέσω και διαμέσου της θρησκείας δες, Παπαρίζος Α (1995) ό.π.

⁵³¹ βλ. σχ. Α. Παπαρίζος 1995 ό.π.

⁵³² Σχετικά με την αυταρχικότητα του χριστιανικού δόγματος δες επίσης την αναφορά μας στο πρώτο μέρος αυτής της εργασίας ό.π σ. 108, 121-125,225 κ.ε. Ο Α. Παπαρίζος εντοπίζει την αυταρχικότητα του χριστιανικού δόγματος στο σχήμα αντίληψης σκέψης και πράξης της «απόλυτης θεικής αυθεντίας» η οποία ως τέτοια δεν διαλέγεται με κανέναν. Συγκεκριμένα αναφέρει. Τα «σχήματα αντίληψης και σκέψης και πράξης» που δημιουργούν αλλά και αναδύονται από ένα χριστιανικό πολιτισμό που έχει ως βασικό συστατικό χαρακτηριστικό της φύσης του ,την απόλυτη αυθεντία, είτε με τη μορφή του χριστιανικού θεού, είτε της απόλυτης ιδέας του καλού , συνιστά τον βασικό ανασχετικό παράγοντα παρεμπόδισης της ανάπτυξης, τουλάχιστον, της διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Τούτο προκύπτει απο

θρησκευτικών δογμάτων και όπως θα δούμε αναλυτικά χαρακτηρίζει σε μεγαλύτερο βαθμό το ορθόδοξο δόγμα σε σχέση με τα άλλα χριστιανικά δόγματα. Συγκεκριμένα στην ικανότητά της να αποξενώνει μέσω και διαμέσου του μεταφυσικού-θρησκευτικού της λόγου τη δυνατότητα του ανθρώπου να θεσμοθετεί, ευνουχίζει τις εν δυνάμει δημιουργικές αντιλήψεις, σκέψεις και πράξεις τόσο του ατόμου όσο και της κοινωνίας του. Κρατά τα άτομα και την κοινωνία σε μόνιμο ετεροπροσδιορισμό, δηλαδή ανώριμους, με την έννοια ότι δεν μπορούν να καλλιεργήσουν την ελεύθερη έλλογη σκέψη τους, εγκλωβισμένοι όντας σε «σχήματα αντιλήψεων, σκέψεων και πράξεων» που δεν απορρέουν από τις δημιουργικές ατομικές και κοινωνικές δυνατότητές τους αλλά από μεταφυσικές δυνάμεις που ενυπάρχουν στη φύση και την κυβερνούν. Ενώ ιστορικά η εμφάνιση των μονοθεϊστικών θρησκειών ήρθε να μετριάσει την πλήρη «ξένωση» που παρατηρείται στις αρχαϊκές και πολυθεϊστικές θρησκείες, παραμένουν όμως έντονες στον ανιμισμό και στην ορθοδοξία με τη διαίρεση του κόσμου σε δύο οντότητες, άνισες ωστόσο μεταξύ τους. Παρατηρούμε ότι από τη μια υπάρχει ένας επίγειος κόσμος, όπου ο άνθρωπος έχει μια κάποια σχετική εξουσία (κατά τη θέληση και εξουσιοδότηση του θεού πάντα) και από την άλλη ένας «ουράνιος» θεϊκός κόσμος «αόρατος, υπερφυσικός, αιώνιος και ως ο μόνος αληθινός. Το ενδιαφέρον στις μονοθεϊστικές θρησκείες είναι ότι άρχισε, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο να ατονεί η ιδέα ότι υπάρχει φυσική επαφή με το θείο, δηλαδή το υπέρτατο ον προσεγγίζεται μέσω της σκέψης και λιγότερο μέσω των αισθήσεων. Όπως παρατηρούν οι αναλυτές αρχίζει ο άνθρωπος να θέτει ερωτήσεις γύρω από το θείο⁵³³. Έχει παρατηρηθεί στο χώρο του χριστιανισμού (τουλάχιστον όπως αναδύθηκε και διαμορφώθηκε στη Δύση) ότι μόνο ο Καθολικισμός και ο Προτεσταντισμός ανέπτυξαν τα χαρακτηριστικά των μονοθεϊστικών θρησκειών σε κάποιο βαθμό, δηλαδή την δυνατότητα του ατόμου να θέτει το θείο ως υποκείμενο γνώσης⁵³⁴.

Στο χώρο της Ορθοδοξίας όμως, σταμάτησαν οι διαδικασίες ανάπτυξης της ικανότητας του ατόμου να αυτοστοχάζεται γύρω από το θείο, να

το γεγονός ότι μια Απόλυτη Αυθεντία από την φύση της δεν διαλέγεται και δεν μετατρέπεται σε οτιδήποτε άλλο εκτός από αυτό που είναι, πράγμα που σημαίνει ότι η μόνη σχέση που μπορεί να έχει κάποιος μαζί της είναι είτε η πλήρης και συνειδητή άρνησή της είτε η τυφλή υποταγή και υπακοή. Σχ. βλ. Παπαρίζος Α(2001) σ. 532-533. Επίσης όσον αφορά την μη υποδούλωση της ελεύθερης έλλογης σκέψης σε νοητικά σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης μιας Απόλυτης Αυθεντίας στον πολιτισμό των αρχαίων Ελλήνων δες το Paparizos A.(1997) *Les modes de pensee chez Hesiodé et le negation de l' autorite absolue*. Στο Minerva, n. 12, Valladolid, Universite de Valladolid. Espagne., σ. 17-39.

⁵³³ βλ. σχ. ό.π Α. Παπαρίζος (1990) και(,1995) ό.π, Σ. Ράμφος (2000) ό.π, Σ. Μάττια (1997) ό.π.

⁵³⁴ Βλ Α. Παπαρίζος ό.π, Σ. Ράμφος ό.π, Σ. Μάττια ό.π

προβληματίζεται για τις σχέσεις μαζί του, να αρχίζει να αμφισβητεί τις παγιωμένες θρησκευτικές αντιλήψεις και πεποιθήσεις και γενικά να προσπαθεί μέσω και διαμέσου διανοητικών δραστηριοτήτων να προσεγγίσει το υπερκόσμιο ον⁵³⁵. Στο σημείο αυτό, εντοπίζουμε την γενεσιουργό αιτία μέσω και διαμέσου της οποίας προκύπτει η αυταρχικότητα του ορθόδοξου δόγματος.

7.3. Οι επιπτώσεις του ορθόδοξου δόγματος στην ελληνική κοινωνία

Οι απόψεις του Μ. Βέμπερ όσον αφορά τον ασκητικό προτεσταντισμό και τις θρησκευτικές βάσεις της ενδοκόσμιας ασκητικής, θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε την ορθοδοξία και τις επιπτώσεις που αυτή έχει στην ελληνική κοινωνία και τα μέλη της.

Στην περίπτωση της ορθοδοξίας παρατηρείται το εξής παράδοξο φαινόμενο. Ενώ στην ανθρωπολογία της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας υπάρχει μια «αισιόδοξη άποψη» που απορρέει από την ορθόδοξη διδασκαλία βασισμένη στην ισχυρή πίστη για την αγάπη του Θεού και τη συγγένεια της ανθρωπίνης φύσης με τη θεϊκή φύση, δηλαδή ο ορθόδοξος πιστός εφοδιάζεται με ένα αίσθημα ασφάλειας και με θεϊκές ιδιότητες της λογικής, της ελευθερίας και της αγάπης, γεγονός που τον καθιστούσε συνεργάτη του Θεού στην διαμόρφωση του κόσμου. Έτσι μέσα στο πλαίσιο αυτό ο ορθόδοξος άνθρωπος θα μπορούσε να αναπτύξει έναν ενδοκόσμιο ασκητισμό, γεγονός που θα τον καθιστούσε ικανό να αναπτύξει «φαντασιακές σημασίες» για κοινωνικές υποχρεώσεις. (Αντιλήψεις που συναντούμε στον εγκόσμιο προτεσταντικό ασκητισμό⁵³⁶). Αυτό το σημαντικό γεγονός όμως για τον ενδεχόμενο αυτοπροσδιορισμό του ατόμου και της κοινωνίας δε συνέβη στα πλαίσια της ορθόδοξης παράδοσης.

Στο ερώτημα γιατί η ορθοδοξία δεν έγινε φορέας μιας οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής ανάπτυξης γεγονός που θα επέφερε ριζικές αλλαγές σε κοινωνικό και ατομικό επίπεδο, δηλαδή θα επέτρεπε στην κοινωνία και στα μεμονωμένα άτομα να συνειδητοποιήσουν τις δημιουργικές τους δυνάμεις, η απάντηση εντοπίζεται στο γεγονός της άρνησης του γήινου κόσμου, μέσω της αντίληψης του ορθόδοξου ανθρώπου να αποκλείσει τον κόσμο αυτόν από τη θεϊκή σφαίρα. Με άλλα λόγια τα βασικά χαρακτηριστικά της «θεώσεως» στην οποία ενυπάρχει η αντίληψη ότι ο άνθρωπος μπορεί να αποκτήσει θεϊκές

⁵³⁵ Ράμφος Σ (2000) ό.π σ. 14.

ιδιότητες όπως αυτή της δημιουργίας, δε δύνανται να πραγματοποιηθούν μέσα στην κοινωνία αλλά στην μοναξιά και στο μοναστήρι (έξω από την κοινωνία). Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη του κόσμου ή τουλάχιστον την υποβάθμιση του γήινου κόσμου και τη στροφή προς μια συγχώνευση αυτού με ένα θεϊκό υπερφυσικό ουράνιο κόσμο. Κάθε προοπτική και δυνατότητα που έχει ο ορθόδοξος πιστός να γνωρίσει, να κατανοήσει και ενδεχομένως να αλλάξει τον κόσμο του, την κοινωνία του και σε τελευταία ανάλυση τον εαυτό του στηριζόμενος σε ίδιες δημιουργικές ατομικές και συλλογικές δυνάμεις είναι δύσκολο να συμβεί κάτω από τέτοιες «φαντασιακές σημασίες» και μεταφυσικές αναπαραστάσεις. Με μια φράση δε διανοείται ο ορθόδοξος πιστός ότι μπορεί να υπάρξει ως αυτόνομη οντότητα.

Εδώ εντοπίζεται, όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια, η πηγή για την αποστροφή του ορθόδοξου δόγματος προς κάθε γνωσιακή προσέγγιση των πραγμάτων. Έτσι λοιπόν μέσω της μονόπλευρης ασκητικής και μυστικότητας η ορθόδοξη σωτηριολογία που «αγιάζει τον κόσμο» διαμόρφωσε μια εξωκοσμική σωτηριολογία που δεν επιτρέπει στον κόσμο του εδώ κάτω καμιά δυνατότητα αυτόνομης οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής ανάπτυξης⁵³⁷.

Όπως έχει τονιστεί από πολλούς μελετητές της ορθοδοξίας,⁵³⁸ το ορθόδοξο δόγμα οδήγησε τους πιστούς τους στη διαμόρφωση μιας «συναισθηματικής θρησκευτικότητας συντείνοντας έτσι στον σχηματισμό μιας κουλτούρας της «συγκίνησης». Ενδεικτικά είναι τα λόγια ενός Έλληνα θεολόγου που τονίζει ότι: «μέσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία αναπνέω το άρωμα της αγιότητας»...επίσης «σ' αυτή τη ζωή ζω βέβαια σαν άνθρωπος, συμπεριφέρομαι όμως σα Θεός»⁵³⁹. Κάτι που θα μπορούσε να συμβεί σε κάθε χριστιανικό δόγμα, όπως ο Μ. Βέμπερ σημειώνει ότι «ακόμη και η διδασκαλία περί απολύτου προορισμού θα μπορούσε να οδηγήσει στη μοιρολατρία, αν γινόταν αντικείμενο συναισθηματικής οικειοποίησης- σε αντίθεση με τις έμφυτες τάσεις της καλβινιστικής ορθολογικής θρησκευτικότητας»⁵⁴⁰.

Η θέση που υποστηρίζουμε είναι ότι η στάση ζωής που φαίνεται να προτείνει ο ορθόδοξος ασκητισμός, ως πρότυπο για κάθε ορθόδοξο, είναι μια παθητική στάση απέναντι στον κόσμο. Ενδεικτική του υπέρτατου μοντέλου είναι η

⁵³⁶ Πρβλ. τις κλασικές αναλύσεις του Weber Μ. Στο έργο του *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*.

⁵³⁷ Δυνατότητα που υπήρξε στον δυτικό χριστιανισμό, και φαίνεται μέσα από το έργο του Αγίου Αυγουστίνου, "Η πολιτεία του θεού", του Θωμά Ακινάτη.

⁵³⁸ Ράμφος Σ, Μάππα Μ στηριζόμενοι προφανώς στις αντιλήψεις του Μ. Βέμπερ

⁵³⁹ Πρβλ. Θεοδώρου Α. *Η ουσία της ορθοδοξίας*, Αθήναι 1961 σ.8

⁵⁴⁰ βλ. σχ. Weber Μ(1978) ό.π σ.125 κ.ε

αντικοινωνική-ακοινωνική, παθητική, μοναστηριακή ασκητική, όπως αυτή πραγματοποιείται στο όρος Άθως από τους ορθόδοξους μοναχούς και στηρίζεται σε μια εξωκοσμική και μη ορθολογική ασκητική, ενώ αντίθετα ο δυτικός ασκητισμός προτείνει μια ενεργητική στάση ζωής⁵⁴¹. Ο Γρηγόριος Παλαμάς ως εκπρόσωπος της ησυχαστικής κίνησης, αξίωσε σαν μοναδικό ιδανικό για την ολοκλήρωση της εφήμερης ζωής την «προσευχή και ησυχία» αντί του «προσευχή και εργασία» (Ora et labora) του δυτικού ασκητισμού⁵⁴². Με τον τρόπο αυτό αποθάρρυνε κάθε ενδιαφέρον του πιστού για τη δυναμική δημιουργική του συμμετοχή στη διαμόρφωση του εαυτού του και γενικότερα του κόσμου τούτου. Το γεγονός αυτό θα έχει τρομακτικές συνέπειες για την εξέλιξη της ελληνικής ορθόδοξης κοινωνίας.⁵⁴³ Η εξωκοσμική ασκητική της ορθοδοξίας οδήγησε τον ασκητή να αντιμετωπίζει τη ζωή σα μέσο για την επίτευξη υψηλής υπερφυσικής ηθικότητας, στην οποία κάθε μορφή εργασίας του γίνεται βάρος, σε αντίθεση με την προτεσταντική ηθική που ακόμη και ο ιδιοκτήτης δεν πρέπει να τρωει χωρίς να εργάζεται, επειδή πρέπει να υπακούει στην θεϊκή εντολή όπως και ο φτωχός.⁵⁴⁴ Αντίθετα ο Γρηγόριος Παλαμάς, σαν εκπρόσωπος της παθητικής μοναστηριακής ασκητικής επιδιώκει έναν κόσμο χωρίς εργασία. Φυσικά για να λύσει τα προβλήματα που θα προξενηθούν από μια τέτοια πρακτική αναφέρει ότι «ξεπεράστηκαν», αφού η Παρθένος Μαρία του υποσχέθηκε σ' ένα όνειρο ότι οι ησυχαστές⁵⁴⁵ θα ζούσαν χωρίς να πρέπει να εργάζονται. Δηλαδή στη θέση μιας θρησκευτικής αξιοποιήσεως της δραστηριότητας (όπως συνέβη στη Δύση) μπαίνει μια θρησκευτική δικαίωση της αδράνειας⁵⁴⁶. Άλλωστε ο καλόγηρος Βαρλαάμ (απ. 1350), βασικός αντίπαλος του Γρηγορίου Παλαμά, που δοκίμασε να καταδικάσει τη σιωπή και

⁵⁴¹ στο ίδιο ό π σ. 126

⁵⁴² απ. 1359. βασικός εκπρόσωπος ενός αντικοινωνικού και εξωκόσμιου Χριστιανισμού Βλ. σχ. Γρηγόριος Παλαμάς στο αντίστοιχο λήμμα στο Παπυρος-Λάρους-Μπριτάνικα

⁵⁴³ Το γεγονός ότι ο Κ. Παλαιολόγος κατάφερε να παρατάξει μόλις 3000 πολεμιστές απέναντι στις τουρκικές ορδές, σε μια αυτοκρατορική πρωτεύουσα με πληθυσμό γύρω στις 200000 χιλ. εξηγείται σε μεγάλο βαθμό από την άρνηση των ορθόδοξων βυζαντινών να πολεμήσουν και από την "φυγή" τους στα μοναστήρια. Παρόμοιο πρόβλημα αντιμετώπισε και ο Θ. Κολοκοτρώνης στην προσπάθειά του να βρει ικανοποιητικό αριθμό πολεμιστών κατά την επανάσταση του 1821).

⁵⁴⁴ Απόστολος Παύλος: ο μη εργαζόμενος μηδέ εσθιέτω.

⁵⁴⁵ Για τις θεολογικές πεποιθήσεις των Ησυχαστών δεσ σχ. στο λήμμα Ησυχασμός στην εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα.

⁵⁴⁶ Η απάντηση που έδωσε ένας Έλληνας μοναχός σε κάποιο δυτικό επισκέπτη, ο οποίος δεν κατανοούσε γιατί οι καλόγεροι περνούσαν την ημέρα τους δοξάζοντας τον θεό, ήταν η εξής «Τι κάνει το έμβρυο μέσα στην κοιλιά της μητέρας του; Τίποτα, κι όμως ζει. Έτσι και εμείς ζούμε δοξάζοντας τον Θεό, στους κόλπους του Θεού μας» αναφ. σε Μεταλλινό Γ (1991) *Σύγχυση · Πρόκληση, Επαγρύπνηση*, Αρμός. σ. 161.

την αδράνεια και υποστήριξε τη δράση, έχει επίσημα καταδικαστεί από την ορθόδοξη Εκκλησία.⁵⁴⁷

Με άλλα λόγια στο ορθόδοξο δόγμα ο διαχωρισμός μεταξύ της σιωπής και μελέτης και της πράξεως οδήγησε την ασκητική έξω από τον κόσμο (εξωκοσμική ασκητική), γεγονός που είχε σημαντικές συνέπειες όπως έχει ήδη επισημάνει ο Μ. Βέμπερ, δηλαδή η ασκητική της δράσης μέσα στον κόσμο διαμορφώνει την καθημερινή ζωή ορθολογικά με βάση τη χριστιανική ηθική περί επαγγέλματος (ενδοκόσμια ασκητική), ενώ ο μυστικισμός εγκαταλείπει τον κόσμο, με αποτέλεσμα την απομόνωση του θρησκευτικού ανθρώπου (εξωκοσμική ασκητική) από τον κόσμο.⁵⁴⁸ Εδώ καταλογίζεται στους οπαδούς του ορθόδοξου δόγματος η διαμόρφωση μιας μορφής προσέγγισης και κατανόησης του θείου μέσω της **συναισθηματικής-συγκινησιακής θρησκευτικότητας**. Η επικράτηση της συναισθηματικής θρησκευτικότητας στο ορθόδοξο δόγμα είχε ως συνέπεια την αδυναμία του ορθόδοξου ανθρώπου να αναπτύξει εκείνες τις ικανότητες που θα τον βοηθούσαν να ρυθμίζει τη ζωή του συστηματικά με βάση το θρησκευτικό αυτοέλεγχο, που σε τελευταία ανάλυση σημαίνει ότι θα πρέπει να στηρίζεται κυρίως στις δικές του λογικές δυνάμεις, τις οποίες μέσω μιας βαθιάς πορείας αυτογνωσίας οφείλει να ανακαλύψει, γεγονόσ που θα τον καταστήσει αυτοδύναμο. Ενδεικτικό της σπουδαιότητας να στηρίζεται το άτομο στον εαυτό του είναι το απόφθεγμα του Gaiete που ο Μ. Βέμπερ αναφέρει «Πώς ένας άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει τον εαυτό του; Ποτέ με τη (θεωρητική) παρατήρηση, αλλά μέσω της δράσης (πράξη). Προσπάθησε να κάνεις το καθήκον σου και θα μάθεις τι βρίσκεται εντός σου. Και ποιο είναι το καθήκον σου; Η καθημερινή σου εργασία-(καθήκον σου)⁵⁴⁹». Δηλαδή μέσα και διαμέσου μιας πορείας αυτογνωσίας το άτομο προτρέπει να καλλιεργήσει την «ηθική της ευθύνης».

Αντίθετα η στάση που διαμορφώνει ο συναισθηματικά θρησκευόμενος ορθόδοξος χριστιανός απέναντι στην θρησκεία του, τον εαυτό του και τους άλλους, χαρακτηρίζεται από μια χαλαρότητα, με την έννοια ότι δε νιώθει υποχρεωμένος να ασκήσει υπεύθυνα (ηθική της ευθύνης) τους επαγγελματικούς, οικογενειακούς, πολιτικούς και γενικά τους κοινωνικούς του ρόλους. Γενικά ο ορθόδοξος δε νιώθει την ανάγκη να γνωρίσει με βάση τον

⁵⁴⁷ Δες σχ. Πάπυρος- Λάρους- Μπριτάνικα ό.π στο λήμμα Γρηγόριος Παλαμάς.

⁵⁴⁸ Το πως ο πιστός οδηγείται προς τον μυστικισμό και τον συναισθηματισμό και κατ' επέκταση σε μια παθητική στάση αντίθετα προς την ενεργητική ασκητική δράση, ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις του Βέμπερ περί "δοχείου" και "οργάνου" βλ. σχ. Μ. Weber ό.π σ. 91 .

⁵⁴⁹ βλ. σχ. Weber Μ. (1978) Η προτεσταντική ηθική σ. 195 υποσ. 64.

ορθό λόγο ούτε τον εαυτό του ούτε τους άλλους, επειδή προσεγγίζει τον εαυτό του και τους άλλους κυρίως μέσω των συναισθημάτων του, ως συνέπεια της θρησκευτικής συναισθηματικής προσέγγισης του «θείου». Έτσι εξηγείται άλλωστε ότι για τους ορθόδοξους χριστιανούς η επικοινωνία με το θείο γίνεται κυρίως μέσω των αισθήσεων και λιγότερο έως καθόλου μέσω της νόησης. Ενδεικτικές είναι οι σκηνές των ορθοδόξων πιστών που εισρέουν σε ναούς, για να «δουν» την εικόνα της Παναγίας να δακρύζει ή να ακουμπήσουν την κάρτα ενός Αγίου για να θεραπευτούν από κάποια ψυχική ή σωματική νόσο.

Θα λέγαμε ότι ο ορθόδοξος πιστός «βλέπει», «ακούει», «αγγίζει» το θείο, σπανίως όμως το προσεγγίζει μέσω των διανοητικών του δυνατοτήτων.

Η συναισθηματική θρησκευτικότητα που κυριαρχεί ως μορφή αντίληψης του υπέρτατου Όντος σα συνέπεια της παθητικής εξωκοσμικής ασκητικής είχε και έχει αρνητικές οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Συγκεκριμένα, εμποδίζει την ορθολογική συστηματοποίηση της καθημερινής ζωής του ορθόδοξου με αποτέλεσμα την έλλειψη συστηματικής διαμόρφωσης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής.⁵⁵⁰

Η μέθοδος του Μ. Βέμπερ για τις ασιατικές θρησκευτικές αιρέσεις μας βοηθά να κατανοήσουμε τη σχέση που υπάρχει μεταξύ της συναισθηματικής θρησκευτικότητας (μεταφυσικός-θεολογικός λόγος) που απορρέει από τον ορθόδοξο δόγμα και του εργαλειακού-ωφελιμιστικού λόγου από την μια, που προκύπτει από τα προ-καπιταλιστικά σχήματα οργάνωσης. Όπως τονίζει ο Βέμπερ, «απουσιάζει από τις οικονομίες της ανατολής η ορθολογική ουδετεροποίηση του ενστικτώδη χαρακτήρα της δραστηριότητας του καπιταλισμού, καθώς και ένα σύστημα ορθολογικής εγκόσμιας ηθικής της δράσεως που την εισήγαγε στη Δύση η «ενδοκοσμική ασκητική» του προτεσταντισμού».

⁵⁵⁰ Από το γεγονός αυτό πιστεύουμε ότι απορρέει η έλλειψη οργάνωσης τόσο της προσωπικής όσο και της κοινωνικής ζωής των Νεοελλήνων. Ενδεικτικό είναι ότι κατά τη διάρκεια των είκοσι χρόνων της ένταξής μας στην Ε.Ε μεγάλες προσπάθειες με υψηλά οικονομικά κόστη γίνονται από μέρους της Ε.Ε και του ελληνικού κράτους, για να "μάθουμε", ως άτομα, ομάδες αλλά και δημόσια διοίκηση, να δημιουργήσουμε αξιόπιστα και αποτελεσματικά προγράμματα για την εκτέλεση διαφόρων έργων που χρηματοδοτούνται κυρίως από την Ε.Ε. Η αδυναμία κατασκευής των μεγάλων έργων υποδομής από καθαρά ελληνικές κατασκευαστικές εταιρείες έχει να κάνει με την έλλειψη τεχνογνωσίας και αδυναμία οργάνωσης και λιγότερο με την ύπαρξη χρηματικών κεφαλαίων όπως υποστηρίζεται. Αλλωστε κοινή είναι η παραδοχή όλων συμπεριλαμβανομένης και της πολιτειακής και πολιτικής αρχής (Πρόεδρος ελληνικής δημοκρατίας, Πρωθυπουργός, πολιτικοί αρχηγοί που δημόσια παραδέχθηκαν ότι μεταξύ των άλλων η νίκη της εθνικής Ελλάδος στο ευρωπαϊκό πρωτάθλημα ποδοσφαίρου το καλοκαίρι του 2004, οφείλεται στην γνώση, οργάνωση και πειθαρχία ενός προτεσταντή προπονητή εκ Γερμανίας, ιδιότητες και χαρακτηριστικά που προφανώς απουσιάζουν από τους (ορθόδοξους) Έλληνες.

Δηλαδή θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι απουσιάζει από τον καπιταλισμό των ορθόδοξων χριστιανών η ηθική αντίληψη του επαγγέλματος και η ανθρωποκεντρική ασκητική διαγωγή, γεγονός που οδηγεί στην διαμόρφωση ενός ιδιόμορφου καπιταλισμού, στον οποίο το κύριο χαρακτηριστικό του είναι μια απεριόριστη κερδοσκοπική απληστία.^{551*} Η ορθόδοξη κουλτούρα είναι ένας από τους παράγοντες που εξηγούν την επικράτηση του εργαλειακού-ωφελιμιστικού λόγου που αναπτύξαμε στην εισαγωγή του δεύτερου μέρους αυτής της εργασίας. Με άλλα λόγια, απουσιάζουν από την ελληνική οικονομική πράξη εκείνες οι ηθικές αρχές, (γεγονός) που οδηγούν την ορθόδοξη ελληνική κοινωνία στη διαμόρφωση ενός εργαλειακού τυχοδιωκτικού καπιταλισμού, και τούτο ως το αποτέλεσμα της επικράτησης της εξωκοσμικής ασκητικής σε βάρος της ενδοκόσμιας, για να το αποδώσουμε με την βεμπεριανή φρασεολογία.

Η επικράτηση της συναισθηματικής θρησκευτικότητας (μεταφυσικός-θεολογικός λόγος) σημαίνει στην ουσία μια αντιορθολογική αντίληψη του κόσμου, με την έννοια ότι η γνώση και η προσέγγιση του κόσμου δε γίνεται με βάση τη νόηση άλλα κυρίως μέσω των αισθήσεων και των συναισθημάτων. Η συναισθηματική θρησκευτικότητα που καλλιεργεί ο μεταφυσικός-θεολογικός λόγος έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη κυρίαρχων «σχημάτων αντίληψης, σκέψεων και πράξεων» που έχουν να κάνουν με νοοτροπίες, αξίες, απαξίες, στάσεις, συμπεριφορές και καθημερινές πρακτικές, που είναι επηρεασμένα από την ορθόδοξη κουλτούρα και υπάρχει μέσα στο “αίμα» των ορθόδοξα κοινωνικοποιημένων Νεοελλήνων. Έτσι λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι η κατανόηση του θεού και της θρησκείας γίνεται στη βάση των στοιχείων μιας «λαϊκής θρησκείας» όπως είναι οι προκαταλήψεις, δεισιδαιμονίες κλπ. Χαρακτηριστικές είναι οι επισημάνσεις του Βέμπερ για τον ανασταλτικό τρόπο που παίζει ο αντιορθολογικός κόσμος της μαγείας σαν εμπόδιο για τη μεθοδική οργάνωση μιας ορθολογικής ενδοκόσμιας ζωής⁵⁵². Η υπερβολική έμφαση που δίνει το ορθόδοξο δόγμα στα «Θεία Μυστήρια» είναι ένδειξη ότι ο ορθόδοξος κόσμος δεν έθεσε τουλάχιστον μέχρι σήμερα ως στόχο του την «απομάγευση» του κόσμου, γεγονός που εμπόδισε την κατανόηση του κόσμου μέσω του

⁵⁵¹ Κάτω από αυτό το πρίσμα εξηγείται η αλόγιστη εκμετάλλευση της φύσης και του ανθρώπου που πραγματοποιεί ο ο “ορθόδοξος χριστιανικός καπιταλισμός” που διαφέρει από αυτόν του καπιταλισμού της Δύσης(προτεσταντικού ή καθολικού) και οδηγεί σε μορφές οικολογικής καταστροφής διαφορετικής φύσεως, καθώς και σε μεγάλες οικονομικές ανισότητες. Επίσης δες τις αναφορές μας για την αυταρχικότητα στο ελληνικό οικονομικό πεδίο ό.π σ.15.

⁵⁵²Weber M (1978) όπ. σ. 83- 84 υπ. 19.

ορθού λόγου (απομάγευση που συντελέστηκε στο καλβινιστικό δόγμα με την απόρριψη των μυστηρίων). Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια την ανάδυση μιας λαϊκής θρησκείας επιδίωξη της οποίας είναι μια ευτυχισμένη ζωή με κάθε τρόπο,⁵⁵³ όχι όμως στην βάση μιας μεθοδικής, ορθολογικής οργάνωσης της ζωής του, αλλά με το να εκπληρώνει τις θρησκευτικές του υποχρεώσεις, όπως αυτές καθορίζονται μέσα και διαμέσου μιας παντοδύναμης εκκλησιαστικής παράδοσης.

Η «παραδοσιοκρατία» είναι ένα φαινόμενο που χαρακτηρίζει την ορθοδοξία και εξηγείται, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, τόσο από την συναισθηματική θρησκευτικότητα όσο και από την απουσία του ορθού λόγου. Το ορθόδοξο δόγμα προσπαθεί να επιβάλλει την κατανόηση και ερμηνεία του σημερινού κόσμου με όρους (σχήματα αντιλήψεων, σκέψεων και πράξεων) του παρελθόντος. Στο σημείο αυτό εντοπίζουμε την δεύτερη γενεσιουργό αιτία αυταρχικότητας της ορθοδοξίας, δηλαδή το γεγονός της επιβολής της παράδοσης, όπως την αντιλαμβάνονται οι «επαγγελματίες της ορθοδοξίας» (Ανώτερη Ιεραρχία) ως του μόνου έγκυρου, σωστού και ηθικά αποδεκτού τρόπου νοηματοδότησης του σύγχρονου κόσμου. (συμβολική βία)

Οι διαπιστώσεις στις οποίες καταλήξαμε γίνονται αφετηρία το εξής ερώτημα:

Γιατί η επιβολή της παράδοσης κατά την ορθόδοξη αντίληψη, στην ελληνική κοινωνία και ειδικότερα στους μαθητές, συνιστά αυταρχική πράξη και καθίσταται εμπόδιο στην ανάδυση μορφών διαλεκτικής συνειδησης;

Η «παραδοσιοκρατία»⁵⁵⁴ ως ιδεολογία θέλει να βλέπει κυκλικά το χρόνο κατά το «πρότυπο των φυσικών φαινομένων» καθιστώντας έτσι αμετάβλητο τον χώρο, με την έννοια ότι δεν επιτρέπει ούτε ανέχεται αλλαγές. Η μόνιμη επιστροφή στο παρελθόν παίρνει την μορφή της επανάληψης με την έννοια ότι ο χρόνος γίνεται αντιληπτός από το ορθόδοξο δόγμα ως αέναος περιστρεφόμενος κύκλος (επαναλαμβανόμενη αντίληψη του χρόνου),⁵⁵⁵ πράγμα που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο χρόνος και ο χώρος δεν μπορούν να καταστούν για το ορθόδοξο δόγμα πεδία δράσης και δημιουργίας. Η πίστη στην κυκλικότητα του χρόνου και του αμετάβλητου του χώρου προέρχεται από προεπιστημονικές γνώσεις και αντιλήψεις, που σε συνδυασμό με μορφές πρωτόγονου «ομαδισμού-κοινοτισμού»⁵⁵⁶ που χαρακτηρίζουν την

⁵⁵³ Στο ίδιο ό.π σ. 105

⁵⁵⁴ Δεμεριτζής Ν. ό.π σ. 47

⁵⁵⁵ Ο Σ. Ράμφος στο σημείο αυτό είναι κατηγορηματικός « Μην λησμονούμε ότι αιώνες τώρα η παράδοσή μας(η ορθόδοξη) επιπλέει στον χρόνο, δεν τον ανοίγει» Βλ. σχ. Ράμφος Σ.(2000) ό.π σ.21

⁵⁵⁶ Λίπτοβατς Θ. ό.π,

ελληνική κοινωνία, καθιστούν δύσκολη την ανάδυση ενός ατόμου ως αυτοδύναμου και αυτοστοχαζόμενου ιστορικού υποκειμένου, επειδή παραμένει εγκλωβισμένο στην παραδοσιοκρατία της ορθόδοξης ομάδας. Με άλλα λόγια η υποδούλωση του ατόμου μέσω της στατικής αντίληψης της παράδοσης (παραδοσιοκρατίας) γίνεται στο βαθμό που η τελευταία επιβεβαιώνει και συντηρεί την πίστη της ομάδας, γεγονός που καθιστά την «αλήθεια (γνώση) υποταγμένη στην αυθεντία του δεδομένου και τη σκέψη στο συναίσθημα»⁵⁵⁷

Απέχει παρασάγγας η ορθόδοξη χριστιανική αντίληψη από μια «επιλεκτική» και ενίοτε «επινοημένη» παράδοση τουλάχιστον όπως την παρουσιάζει ο Ν. Δεμερτζής, με την έννοια ότι μέσω της παράδοσης « το παρελθόν τιθασεύεται και μορφοποιείται με όρους και μεταβάλλεται σε όρους του εκάστοτε πολιτισμικού παρόντος»⁵⁵⁸. Μια τέτοια αντίληψη της παράδοσης προϋποθέτει άτομα που έχουν ιστορική συνείδηση, δηλαδή επιχειρούν ερμηνευτική προσέγγιση της ιστορίας. Τέτοια άτομα όμως δε δύνανται να εμφανιστούν σε ετερόνομες κοινωνίες⁵⁵⁹ και τέτοια ετερόνομη κοινωνία, προσπαθούμε να δείξουμε, ότι είναι η ελληνική, ευρισκόμενη κάτω από την επίδραση του εργαλειακού-καπιταλιστικού και μεταφυσικού ορθόδοξου χριστιανικού λόγου.

Το ότι υπάρχει συνάφεια μεταξύ ιστορικής και θρησκευτικής συνείδησης, με την έννοια ότι η τελευταία βρίσκεται πίσω από κάθε μορφής οικονομικής πολιτικής, κοινωνικής συνείδησης, γίνεται κατανοητό από το γεγονός ότι όποιος δεν καταφέρνει να αντιληφθεί και να γνωρίσει μέσω των δικών του διανοητικών δυνάμεων τι είναι θεός και θρησκεία, δηλαδή να αποκτήσει κάποια μορφή διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, δε θα μπορέσει να αποκτήσει μορφές διαλεκτικής πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής, ιστορικής και ατομικής συνείδησης. Επειδή σε τελική ανάλυση, αν δε θέσει ερωτήματα και δε δώσει κάποιες απαντήσεις σε θέματα όπως: τι είναι κράτος (πολιτική συνείδηση), τι είναι κοινωνία (κοινωνική συνείδηση), τι είναι παράδοση(ιστορική συνείδηση) ποιος είναι, (ατομική συνείδηση) κλπ, δεν θα μπορέσει να αποκτήσει μορφές κοινωνικής και θρησκευτικής συνείδησης. Τούτο συμβαίνει επειδή οι θρησκευτικές αντιλήψεις και αναπαραστάσεις αποτελούν τις πρώτες ανθρώπινες διανοητικές προσπάθειες, σε προεπιστημονικό επίπεδο, να οργανωθεί η σκέψη με στόχο να εξηγηθεί τόσο ο εαυτός μας, η άλλοι και γενικότερα ο κόσμος. Η καταλυτική επίδραση της θρησκείας, στο πώς δηλαδή

⁵⁵⁷ Ράμφος Σ(200) ό.π σ. 23.

⁵⁵⁸ Δες σχ. Δεμερτζής Ν (1995) *Η Ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Οδυσσέας σ. 41-51

οι κοινωνίες αντιλαμβάνονταν τις ουράνιες θείκες δυνάμεις, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην οργάνωση της κοινωνίας τους και, όπως έδειξε και ο Κ. Καστοριάδης⁵⁶⁰ η μελέτη των θρησκειών δύνανται να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τόσο ιστορικά όσο και συγκυριακά τις θεμελιώδεις «φαντασιακές σημασίες» που δόμησαν μια κοινωνία κατά την εμφάνιση της αντίστοιχης θρησκείας, όπως επίσης και τις αλλαγές ή τις σταθερότητες αυτών των σημασιών, τις επαναλήψεις ή και τις ρήξεις.

Για να επανέλθουμε στο θέμα μας που είναι η παραδοσιοκρατία, παρατηρούμε ότι το παρελθόν μέσω της παράδοσης δε γίνεται αντικείμενο σκέψης, δηλαδή ενδεχόμενης αμφισβήτησης και επανερμηνείας του, έτσι ώστε να επέλθει μια δημιουργική μετάβαση από το χθες στο σήμερα. Η αυταρχικότητα της ορθοδοξίας έγκειται στο γεγονός ότι μέσω της επιβολής μιας στάσιμης αντίληψης της παράδοσης επιδιώκει την αγωγή εκείνη των μαθητών που άγονται και φέρονται από ένα στατικό και αποστεωμένο παρελθόν, καθιστώντας τους ικανούς μόνον στη μόνιμη επανάληψη και παλινδρόμηση καθιερωμένων «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης». Η παράδοση δεν έχει λύσεις για τη σύγχρονη κοινωνία, δεν είχε ποτέ, σημειώνει η Σ. Μάππα⁵⁶¹ και παρόμοια φαίνεται να είναι η θέση του Σ. Ράμφου,⁵⁶² που ευστόχως σημειώνει «Όσο σπουδαίο κι αν είναι το παρελθόν, δε ζωντανεύει ποτέ χωρίς να δεχθεί ισχυρή ηλεκτροδότηση από το παρόν μας». Η ορθόδοξη αντίληψη της παράδοσης σημαίνει την κυριαρχία και την εξιδανίκευση ενός παρελθόντος με σκοπό να δείξει την σπουδαιότητα του παρελθόντος πάνω στο παρόν, γεγονός που θα καταστήσει την ορθόδοξη αντίληψη κυρίαρχη στην ερμηνεία όχι μόνο του παρελθόντος, αλλά και του παρόντος. Η παραδοσιοκρατία που πρεσβεύει η ορθοδοξία χρησιμεύει ως τρόπος επιβολής πάνω στους μαθητές (μέσω της κοινωνικοποίησης της ορθόδοξης χριστιανικής οικογένειας, του ελληνορθόδοξου ελληνικού σχολείου, και των εμπορικών ΜΜΕ (που εκμεταλλεύονται το θρησκευτικό συναίσθημα των Νεοελλήνων για κερδοσκοπικούς λόγους), μια μονοσήμαντη επιβολή της ιστορίας, αποσιωπώντας ή αλλοιώνοντας τα ιστορικά γεγονότα και κυρίως παρουσιάζοντας την ιστορικότητα ως επαναλαμβανόμενη και στατική. Έτσι λοιπόν, τα σκόπιμα επιλεγμένα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξεων» του

⁵⁵⁹ Καστοριάδης Κ

⁵⁶⁰ Καστοριάδης Κ (1985) ό.π

⁵⁶¹ Μάππα Σ (1997) ό.π σ.100

⁵⁶² Ράμφος Σ(2000) ό.π σ.19

παρελθόντος προβάλλονται με το κύρος τόσο του άφθαρτου προτύπου, όσο και με τις ιδιότητες της υπερχρονικότητας και της οικουμενικότητας⁵⁶³

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της σπουδαιότητας που δίνεται από την ηγεσία της ορθόδοξης εκκλησίας στο παρελθόν δηλώνονται ευθέως και από τον τίτλο «Όπισθεν ολοταχώς» που έχει επιλέξει ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος στην εκπομπή του στο ραδιόφωνο της εκκλησίας της Ελλάδος , όπως επίσης επαναλαμβάνεται συνεχώς και στο περιεχόμενο των λόγων του τόσο στην εκπομπή αυτή , όσο και σε άρθρα του στον τύπο⁵⁶⁴.

Καταλήγουμε λοιπόν στο ότι η επιβολή των ορισμένων επιλεκτικών αντιλήψεων του παρελθόντος(φιλοσοφικών, ιστορικών) που επιχειρεί η ορθόδοξη εκκλησία (μέσω της συμβολικής βίας) ως μέσου ερμηνείας και κατανόησης του παρόντος, με την παράλληλη αποσιώπηση διαφορετικών αντιλήψεων, εγκλωβίζει του μαθητές σε μονοσήμαντες ορθόδοξες ερμηνείες τόσο του παρελθόντος όσο και του παρόντος, τους οδηγεί δε σε άκριτη και παθητική αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος και της κοινωνικής πραγματικότητας. «Το να άγεται και να φέρεται κανείς από το παρελθόν και να επιτρέπει σ' αυτό να παρεμβαίνει στο παρόν, σημαίνει ότι καθελώνεται στην επανάληψη και στην παλινδρόμηση»⁵⁶⁵

Η επιβολή της «παραδοσιοκρατίας» φαίνεται και από τη συνεχή αναφορά των πιστών της ορθόδοξης εκκλησίας στο παρελθόν που γίνεται μέσω μιας παθητικής αποδοχής της, δηλαδή αναφέρονται σ' αυτή δίχως να έχουν άμεση γνώση, την γνωρίζουν μέσω της υιοθέτησης των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης» περί παρελθόντος, όσα πρεσβεύουν οι θρησκευτικές ελίτ. Ενδεικτική στο θέμα αυτό είναι η άποψη κατά την οποία « σήμερα , όπως ακριβώς και χθες, η ελληνική κοινωνία στρέφεται στο παρελθόν εν ονόματι της καθαρότητας μιας παράδοσης , την οποία αγνοεί στον ίδιο βαθμό που την καταστρέφει και την αφανίζει.»⁵⁶⁶

⁵⁶³ βλ. σχ. Ν. Νούτσου ο.π σ.200

⁵⁶⁴ βλ. σχ.. την αρρογραφία του εφημ. "Το Βήμα της Κυριακής" των ετών 1997. Επίσης δες του ίδιου *Ο Τέταρτος Πυλώνας*. Αυτό που χαρακτηρίζει το λόγο του τόσο το γραπτό όσο και τον προφορικό είναι ο συνεχής εκθειασμός της "παράδοσης" και οι συνεχείς "παραινέσεις" του για επιστροφή στις αξίες, αντιλήψεις, κανόνες ενός ασαφούς ιστορικού παρελθόντος (αρχαιοελληνικού, βυζαντινού, οθωμανικού) το οποίο παρουσιάζεται (προπαγανδίζεται) ως η μόνη ορθή λύση των προβλημάτων του παρόντος.

⁵⁶⁵ βλ. σχ. Μάττια Σ. (1997) ό.π σ.78 Επίσης όπως σημειώνει ο Σ. Ράμφος (2000) ό.π σ. 23 , το ορθόδοξο δόγμα έχει μείνει, όσον αφορά της ανθρωπολογία του προσώπου (διαμόρφωση της ατομικότητας) στην εποχή των Πατέρων της εκκλησίας (4ος αιώνας) αναλλοίωτο. Ενώ ως δόγμα «έχει καθηλωθεί στα πνευματικά δεδομένα του 14ου αιώνα».

⁵⁶⁶ βλ. Για την αγραμματοσύνη των αξιωματούχων της εκκλησίας και των πιστών βλ. Μάττια Σ.(1997) ό.π σ. 44 και 78.. Επίσης για την ατελή θεολογική γνώση του κλήρου δες Γ. Μαντζαρίδη «Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού» σ. 150.

Το γεγονός λοιπόν της επιβολής του ορθόδοξου παρελθόντος ως μέσον κατανόησης του παρόντος σημαίνει από τη μια πλευρά, αδυναμία κατανόησης του σύγχρονου κόσμου, ιδιαίτερα από τους μαθητές, επειδή τα εργαλεία κατανόησης που τους προσφέρει το ορθόδοξη δόγμα είναι αντιεπιστημονικά και παρωχημένα και από την άλλη οι μαθητές στερούνται τη δυνατότητα ελεύθερης προσέγγισης των θρησκευτικών φαινομένων, για το λόγο ότι αποκρύπτεται μέσω της επιβολής μιας αυταρχικής εκπαίδευσης και ειδικότερα μέσω της επιβολής μιας μονοσήμαντης και μονοφωνικής ορθόδοξης θρησκευτικής κατήχησης, θέμα που θα μας απασχολήσει στα επόμενα κεφάλαια.

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι ο χριστιανισμός μέρος του οποίου είναι η ορθοδοξία, έχει από την ανάδυσή της συμπεριλάβει στην κοσμοαντίληψή της τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που συναντούμε ιστορικά στα ανατολικά δεσποτικά κοσμοσυστήματα, πράγμα που σημαίνει ότι τείνει να αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως δούλο ενός Θεού- Δεσπότη, που ο ρόλος του στα πλαίσια αυτού του κοσμοσυστήματος είναι να υπηρετεί το μεγαλείο και τη δόξα του Αφέντη του. Δεν έχει ως άτομο και κοινωνία αυτόνομη ύπαρξη, δημιουργήθηκε και υπάρχει για να δοξάζει το Δημιουργό του ,σε αντίθεση με τον άνθρωπο των αρχαιοελληνικών κοινωνιών και ορισμένων ατόμων των σύγχρονων κοινωνιών με διαλεκτική θρησκευτική συνείδηση, που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ελεύθερο να αυτοπροσδιορίζονται, και ως μέλη μιας αυτόνομης και αυτοθεσμιζουσας κοινωνίας να συνδιαμορφώνουν τις κοσμοαντιλήψεις του για το σύμπαντα κόσμο μέσω και διαμέσου του ορθού λόγου. Η πίστη τους στη λογική είναι αυτή που τους διαφοροποιεί από τους χριστιανούς με έκλειψη διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Οι σχέσεις τους με την «αλήθεια» και τη γνώση είναι διαμετρικά αντίθετες, αφού ο αυτοστοχαζόμενος άνθρωπος που στηρίζεται στην έλλογη κριτική σκέψη εκλαμβάνει την «αλήθεια» ως το αποκορύφωμα της φιλοσοφικής και επιστημονικής γνώσης, που σε τελική ανάλυση είναι μια συνεχής, κοπιώδης ατομική και συλλογική διαδικασία, χωρίς τέλος, ενώ ο ορθόδοξος πιστός αποδέχεται παθητικά την «αλήθεια» του μοναδικού Θεού. Γι' αυτόν η υπέρτατη «αλήθεια» είναι ο Θεός και ο χριστιανικός λόγος είναι ο λόγος του Θεού και όχι ο λόγος της γνώσης. Ο χριστιανικός λόγος προτρέπει τον άνθρωπο να αποξενωθεί από την αναζήτηση της γνώσης και καταργεί «το κριτικό μέρος της

ψυχής».⁵⁶⁷ Η ισότητα που ευαγγελίζεται η χριστιανική ιδεολογία στηρίζεται σε μια καθολική δουλοπαροικία, στην οποία ο χριστιανικός λόγος είναι μονόλογος και δεν επιδέχεται κριτική αμφισβήτηση και ερμηνεία από τους πιστούς της. Η αυθεντικότητα της ερμηνείας του δόγματος ανήκει στους «ειδικούς», δηλαδή στο Ιερατείο «επαγγελματίες της θρησκείας», γεγονός που του προσδίδει δικαίωμα να ελέγχει και να επιφέρει κυρώσεις στους πιστούς, το δε Ιερατείο αντλεί την νομιμοποιητική του βάση όχι από τους πιστούς αλλά από τη θεία βούληση. Ο λόγος του Θεού μέσω του ιερατείου είναι λόγος απόλυτος, αυθεντικός ο οποίος το μόνο που ανέχεται ως σκέψη είναι αυτή που εναρμονίζεται με την δική του (ορθή δόξα). Κάθε άλλος λόγος είναι αμαρτωλός και αιρετικός, γεγονός που τον καθιστά μονόλογο και κήρυγμα. Οι εκπρόσωποι του λόγου αυτού αποκτούν την εξουσία της χειραγώγησης των συνειδήσεων (μέσω της κατήχησης), ελέγχουν δε μέσω της εξομολόγησης τον ενδόμυχο ψυχικό κόσμο του πιστού, και με την απειλή του αποκλεισμού (αφορισμός) από την γήινη αλλά και «ουράνια» κοινότητα των πιστών επιδρούν χειραγωγικά σε αυτούς. Το χριστιανικό δόγμα επιδιώκει την μετατροπή του (ελεύθερου) πολίτη σε (αλλοτριωμένο) πιστό, πράγμα που σημαίνει ότι το άτομο χάνει τη δυνατότητά του να στοχάζεται ελεύθερα και να χρησιμοποιεί αυτόνομα την έλλογη κριτική σκέψη του για να νοηματοδοτήσει την ζωή του, την κοινωνία του και το σύμπαντα κόσμο. Κοντολογίς, υπό την επίδραση του χριστιανικού δόγματος και ειδικότερα του ορθόδοξου δε διευκολύνεται η ανάπτυξη της θρησκευτικής του συνείδησης, αλλά έχει μόνο τη δυνατότητα να θρησκεύεται, δηλαδή να ακολουθεί παθητικά το δόγμα.

Η δομή και λειτουργία της ορθόδοξης Εκκλησίας μάς δείχνει την αυταρχική συγκρότησή της. Ενδεικτικά αναφέρουμε την κυριαρχούμενη θέση της γυναίκας στο χώρο της ορθόδοξης εκκλησίας⁵⁶⁸. Επίσης δεν επιτρέπει την εκλογή των μελών της από τους πιστούς ούτε επιτρέπει την είσοδο των λαϊκών στην διοίκησή της, το δε Ιερατείο (Ιερά Σύνοδος) βρίσκεται υπεράνω των πιστών και των απλών κληρικών και δε λογοδοτεί παρά μόνο στο Θεό. Ο Μητροπολίτης είναι ο «δεσπότης», ενώ τη θρησκευτική-διοικητική εξουσία του δεν αμφισβητεί κανένας πιστός και ο απλός ιερέας είναι πλήρως υποταγμένος στον Μητροπολίτη, (ο οποίος τον χειροτονεί, τον τιμωρεί και τον παύει κατά βούληση). Η Ιερά Σύνοδος έχει χαρακτηριστεί ως «κλειστή λέσχη», της οποίας τα μέλη είναι ισόβια (η εκλογή τους γίνεται εφ' άπαξ από τα μέλη της Ιεράς

⁵⁶⁷ Βλ. σχ. Πορφύριος *Κατά χριστιανών*, Αθήνα 2000. Επίσης δες το. Κατά Κέλσου, (1996) *Αληθής Λόγος* Θύραθεν Επιλογή.

Συνόδου), αλλά και η χρήση του Άμβωνα από τους ιεράρχες για την εκφώνηση θρησκευτικών και πολιτικών μονόλογων με την παράλληλη απαγόρευση του ποιμνίου να τους αντικρούσει μαρτυρεί το αυταρχικό και αντιδημοκρατικό τρόπο σκέψης και αντίληψης του ιερατείου. Η έννοια του πολίτη απουσιάζει, καθώς η θέση του παίρνει ο πιστός και η θέση και ο ρόλος της γυναίκας στα πλαίσια της ορθόδοξης Εκκλησίας χαρακτηρίζεται από ρατσισμό (δεν επιτρέπεται να καταλάβει κανένα ιερατικό αξίωμα, απαγορεύεται, ανεξαρτήτως ηλικίας, η είσοδος στο ιερό του ναού, ενώ το «άβατο του Αγίου Όρους» υποδηλώνει την θέση του ορθόδοξου δόγματος σε ό,τιδήποτε θηλυκό (ακόμη η ύπαρξη θηλυκών ζώων απαγορεύεται). Επίσης η θέση της Εκκλησίας για την ομοφυλοφιλία που την θεωρεί αρρώστια και τους ομοφυλόφιλους ως ψυχοσωματικά ασθενείς που θα πρέπει να τύχουν ιατρικής και θρησκευτικής θεραπείας, Οι δριμείες πολεμικές που εξαπολύει κατά καιρούς για πράξεις όπως είναι η διακοπή κύησης, η αυτοκτονία, η ευθανασία, οι προγαμιαίες σχέσεις, ο πολιτικός γάμος και η ελεύθερη συμβίωση, υποδηλώνουν την προσπάθειά της να εξουσιάζει τα άτομα σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής τους, στερώντας το δικαίωμά τους να αποφασίζουν για το σώμα τους και σε τελευταία ανάλυση για την ύπαρξή τους. Τέλος η τεχνική ταύτιση Εκκλησίας και Έθνους της προσδίδει τη δυνατότητα να συνδιαχειρίζεται, ως θρησκευτική ελίτ, μαζί με την πολιτική ελίτ τους μηχανισμούς του κράτους και να επιβάλλει τις δογματικές της απόψεις στην ελληνική κοινωνία. Απαιτεί από το Κράτος να θρησκευτεί (δηλ. να στηρίζει το δόγμα της) και στον εαυτό της να πολιτεύεται, καθιστάμενη έτσι συνέταιρος του Κράτους, εξουσιάζοντας με αυτό τον τρόπο μια κοινωνία που έχει αποξενωθεί από την πολιτική.⁵⁶⁹

⁵⁶⁸ Είναι αποκλεισμένη από κάθε ιερατικό αξίωμα.

⁵⁶⁹ Αναφέρουμε ενδεικτικά αποσπάσματα των λόγων του Αρχιεπισκόπου, όπως αυτά έχουν καταγραφεί από τα ΜΜΕ στις ομιλίες του εντός των ναών, στις «λαοσυνάξεις» των Αθηνών και Θεσ/νίκης το 2000, με αφορμή την απαίτηση της εκκλησίας για την προαιρετική αναγραφή του θρησκευάτος στις αστυνομικές ταυτότητες των νεοελλήνων, για να φανεί η απόλυτη, αυταρχική και χειραγωγική νοοτροπία τόσο του ίδιου, όσο και αυτών που τον εξέλεξαν και η οποία εκπορεύεται από τα «σχήματα σκέψης και πράξης» μιας θεϊκής απόλυτης αυθεντίας την οποία ο ανώτερος κλήρος υποστηρίζει ότι εκφράζει. . . Δηλώνει, ότι ίδιος είναι φορέας του «θείου χαρίσματος» και ο θεός, θα υποστηρίξει, “τον ξεχώρισε από τότε που ήταν στην κοιλιά της μάνας του, όπως και τον Απόστολο Παύλο”. Η «αλήθεια» θα ισχυρισθεί δεν ανήκει στη γνώση, στην επιστήμη, αλλά στους «πολύ λίγους ανθρώπους που έχουν φθάσει σε μια ολοκληρωμένη σχέση με το Θεό». Ο «λαός» για το ιερατείο είναι ποιμνίο, είναι αχειράφετη αγέλη που πρέπει να ακολουθεί πιστά του ποιμένας του, οι οποίοι τον «προσπίζουν από κακοτοπιές», διότι αν «μείνει χωρίς καθοδήγηση, θα πέσει ευκολότερα στα δίκτυα της προπαγάνδας». Ο «λαός εμάς(το ιερατείο) μας θέλει μπροστά» «κρέμεται από εμάς». (βλ. λόγους Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου ό.π.). Τη θέση του το Ιερατείο δεν την εξαρτά από τους πιστούς, αλλά αποκλειστικά από το Θεό. «Έχω αναλάβει παρά Θεού την ευθύνη να πορεύομαι μπροστά» θα πει, «και εσείς(δηλαδή ο λαός του Θεού) να ακολουθείτε». Θα εξηγήσει ότι η εντολή αυτή «παρά Θεώ» τον τοποθετεί ευθέως

7.4. Το αυτονόητο της Εκκλησιαστικής παρέμβασης στην ελληνική κοινωνία και στην εκπαίδευση ως εμπόδιο στην ανάπτυξη μορφών θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες.

Χαρακτηριστικό της ορθόδοξης εκκλησίας και του ελληνικού κράτους είναι η φανερή και αφανής ταύτισή τους. Οι παράγοντες που εξηγούν την ταύτιση αυτή είναι τόσο ιστορικοί όσο και ψυχο-κοινωνιολογικοί. Η ελληνική χριστιανική ορθόδοξη ανατολική εκκλησία αυτοπαρουσιάζεται και εκλαμβάνεται από την ελληνική κοινωνία όχι ως μια θρησκεία ισότιμη μεταξύ άλλων, αλλά ως «καθολικό κοινωνικό φαινόμενο», γεγονός που σημαίνει ότι οι φαντασιακές σημασίες που προκύπτουν άμεσα ή έμμεσα από το θεολογικό της δόγμα, αφομοιώνονται από την ελληνική κοινωνία καθολικά, με επιπτώσεις στους κοινωνικούς θεσμούς (οικογένεια, εκπαίδευση, ΜΜΕ κ.α) και στις κυρίαρχες ιδεολογίες, συλλογικές και ατομικές αναπαραστάσεις και πρακτικές της.

Η κυριαρχία του ορθόδοξου δόγματος στην ελληνική κοινωνία έχει ως αποτέλεσμα μεταξύ των άλλων την «ξένωση» της τελευταίας από την εν δυνάμει δημιουργική της «αυτοθεσμική» ικανότητα, γεγονός που σημαίνει ότι η ελληνική κοινωνία αδυνατεί να αυτονομηθεί. Τούτο φαίνεται από την ετερονομία που τη χαρακτηρίζει στο πολιτικό, οικονομικό και στο (πολιτιστικό) θρησκευτικό πεδίο⁵⁷⁰, κάτι που αναπτύξαμε ό.π σ. 15 κ.ε .

Το ερώτημα που τίθεται, είναι πώς μπόρεσε το αυταρχικό ορθόδοξο δόγμα και η ελληνική ορθόδοξος Εκκλησία να ταυτιστεί σε τέτοιο βαθμό με το κράτος, έτσι ώστε να μπορεί να παρεμβαίνει σε όλα τα πεδία του κοινωνικού γίνεσθαι, άρα και στο χώρο της παιδείας που εξετάζουμε, με αποτέλεσμα να παρεμποδίζεται η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών.

στη θέση όχι του Αγίου αλλά του Προφήτη, του προνομίου του συνομιλητή του Θεού. Προφήτης υπενθυμίζει δεν είναι αυτός που προβλέπει ενδεχομένως σωστά το μέλλον, αλλά εκείνος που γίνεται άμεσος κοινωνός της σκέψης και της βούλησης του Θεού. Λαμβάνοντας την αλήθεια απευθείας από το Θεό γίνεται αυτοδικαίως κάτοχος της απόλυτης αλήθειας. Ο λόγος του είναι επομένως αλάθητος, διότι αλάθητος είναι ο λόγος του Θεού. Ο πιστός δεν έχει ελευθερία βούλησης, οφείλει να ακολουθεί άνευ όρων τον ποιμένα του. Ο Αρχιεπίσκοπος ως εκπρόσωπος του Ιερατείου δεν νομιμοποιείται από τους πιστούς, αλλά απ' ευθείας από τον Θεό. Δες επίσης σχ. τον τύπο της περιόδου αυτής.

⁵⁷⁰ Το φαινόμενο της ετερονομίας και της εξάρτησης της ελληνικής κοινωνίας θα πρέπει να αναζητηθεί κυρίως στην αλλοτρίωσή της από την πολιτική, αποτέλεσμα της "διχοτομίας μεταξύ κοινωνίας και πολιτικής", έτσι ώστε να μη δύναται να διαμορφωθεί σε «πολιτική κοινωνία», με επακόλουθο αδυναμία ανάδυσης του πολίτη ως ουσιαστικού παράγοντα του πολιτειακού συστήματος. Βλ. σχ. Κοντογιώργης Γ.(2000) *Το Ιερατείο. Η Δεσποτική μετάλλαξη της Ελλαδικής Εκκλησίας*. Εριcom. σ. 174.

Είναι γεγονός ότι η ορθοδοξία ως θρησκευτικό δόγμα επικράτησε μέσα και διαμέσου της κρατικής στήριξης⁵⁷¹. Εξελίχθηκε έτσι ως ο δεύτερος πόλος εξουσίας στο Βυζάντιο χωρίς όμως να αφεθεί από τη βυζαντινή κρατική διοίκηση να κυριαρχήσει στο πολιτικό πεδίο, κάτι που έκανε όπως θα δούμε κατά την οθωμανική περίοδο. Αυτοκράτορας, Σύγκλητος, Δήμος δεν επέτρεπαν την ανάμιξη της Εκκλησίας σε πολιτικά θέματα, γεγονός που την υποχρέωνε να ασχολείται κυρίως με θρησκευτικά θέματα⁵⁷².

Ο ρόλος της ορθοδοξίας αρχίζει να γίνεται άμεσα πολιτικός (εκκοσμίκευση της ορθοδοξίας) με την έννοια της άμεσης ενασχόλησής της με θέματα κοινά, (εθνική οικονομία, εθνική παιδεία, εθνική εξωτερική πολιτική κ.α), πέραν των θεολογικών ζητημάτων, όταν εκμεταλλευόμενη την παρακμή του Βυζαντίου (για την οποία φέρει το μερίδιο της ευθύνης της), επέλεξε να συνεργαστεί με το οθωμανικό Ισλάμ, για την κατάρρευση του Βυζαντίου με κέρδος τη διατήρηση της αυτοτέλειάς της έναντι του κινδύνου να γίνει υποτελής στην καθολική χριστιανική Εκκλησία και με παράλληλο όφελος από την άσκηση όχι μόνο θρησκευτικής εξουσίας αλλά και κοσμικής(πολιτικής) στους χριστιανούς, που της υποσχέθηκε. Τελικά απόκτησε από την οθωμανική διοίκηση κάποια μορφή εξουσιαστική αυτονομία στους χριστιανούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Γεννάδιου του Β'⁵⁷³, που διορίστηκε ως ο πρώτος Πατριάρχης μετά την Άλωση της Κων/πολης το 1453 από τον Σουλτάνο με προνόμια και κοσμική εξουσία ως ανταμοιβή για τους αγώνες του ως αρχηγός των ανθενωτικών, εγκαταλείποντας έτσι μια συνεργασία ορθόδοξης Εκκλησίας (Ιερατείο) με την οθωμανική διοίκηση που θα διαρκέσει πάνω από 400 χρόνια.⁵⁷⁴

Πράγματι καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας η ορθόδοξη Εκκλησία προσπάθησε και ως ένα βαθμό τα κατάφερε, χάριν της καθοριστικής βοήθειας που είχε από την οθωμανική διοίκηση, να εκπροσωπεί καθ' όλη τη

⁵⁷¹ ο χριστιανισμός ως θρησκεία κυριάρχησε χάρη πολιτικών σκοπιμοτήτων, όταν η Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία έκρινε ότι τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο εξυπηρετούσε τα συμφέροντά της. Βλ. σχ. την πολιτική του Μέγα Κωνσταντίνου στο Κορδάτου Γ. *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, σ. 49 κ.ε, επίσης σ. 63.

⁵⁷² Κοντογιώργης Γ. (2000) ό.π σ. 292-293.

⁵⁷³ Για την πολιτεία του Γεννάδιου Β'. Βλ. σχ. Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λάρούς Μπριτάνικα σσ. 291-292, επίσης Κοντογιώργη Γ. (2000) ό.π σ. 47-48, 211.

⁵⁷⁴ Υπάρχουν μελετητές, την θέση των οποίων αποδεχόμαστε, οι οποίοι ερμηνεύουν την κίνηση αυτή της Εκκλησίας, ως την βαθιά αποστροφή που τρέφει και έτρεφε ανέκαθεν ο χριστιανισμός, ως ασιατικό δεσποτικό αυταρχικό κοσμοσύστημα, έναντι του ελληνικού ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος που εξέφραζε ως κάποιο βαθμό το βυζάντιο. Για το ότι ο ελληνισμός και ο χριστιανισμός είναι έννοιες ασύμβατες Βλ. σχ. Καστοριάδης Κ (1999) *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*. Ύψιλον σ. 20 κ.ε επίσης

διάρκεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας το χριστιανικό «κόσμο» όχι μόνο στο θρησκευτικό αλλά και στο διοικητικό, δικαϊκό και οικονομικό πεδίο⁵⁷⁵.

Φαίνεται λοιπόν ότι στα πλαίσια τόσο της βυζαντινής αυτοκρατορίας όσο και της οθωμανικής πως η ορθόδοξη Εκκλησία, συνεργαζόμενη μαζί τους «κατόρθωσε», και ως ένα βαθμό το πέτυχε, να ταυτίσει την ορθοδοξία (όπως την αντιλαμβάνονταν το τότε ιερατείο, Γεννάδιος κ.α) με τον ελληνισμό. Αυτό είχε μεταξύ των άλλων αποτέλεσμα να ωθήσει από την εποχή του Βυζαντίου και κατά τη διάρκεια της οθωμανοκρατίας εθνικές και κοινωνικές ομάδες π.χ κατοίκους των νοτιοανατολικών περιοχών της βυζαντινής αυτοκρατορίας ή μεμονωμένα άτομα που δεν αποδέχονταν την κυριαρχία του δεσποτικού πνεύματος που ενυπάρχει σε κάθε μορφή του χριστιανισμού να ιδρύσουν αιρέσεις, είτε να καταφύγουν στον ισλαμισμό είτε σε φυγή προς τη Δύση⁵⁷⁶.

Καταλήγοντας τονίζουμε ότι η Εκκλησία υποσκελίζοντας κάθε στοιχείο αυτονομίας και αυτοθέσμησης που χαρακτήριζαν τις αρχαιοελληνικές κοινωνίες και ως ένα βαθμό τις κοινωνίες της ελληνιστικής περιόδου και του Βυζαντίου, κατόρθωσε με την ουσιαστική βοήθεια του οθωμανικής αυτοκρατορίας να καταστεί αδιαφιλονίκητη κυρίαρχη κοσμοαντίληψη στον ανατολικό χριστιανικό χώρο.

Με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους παρατηρείται μια πρωτόγνωρη «διχοτομία πολιτικής και κοινωνίας», πράγμα που σημαίνει ότι το νεοελληνικό κράτος κάτω από την δυτικότροπη και δεσποτική αντίληψη των Βαυαρών του 19 ου αιώνα αντιλαμβάνεται την πολιτική ως υπόθεση του κράτους, την δε

Γ. Κοντογιώργης ό.π. σ. 237, 288-306 επίσης, ΚΕΛΣΟΣ . *Αληθής Λόγος* εκδ. Θύραθεν ΕΠΙΛΟΓΗ)

⁵⁷⁵ Ο τίτλος του Δεσπότη που μέχρι τις μέρες μας φέρει ατύπως μεν αλλά ουσιαστικώς ο εκάστοτε Μητροπολίτης, μαρτυρά τις θρησκευτικές αλλά και κοσμικές εξουσίες που ασκούσε κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Παραθέτουμε ενδεικτικά ότι η ποινή του αφορισμού δεν είχε μόνο θρησκευτικές επιπτώσεις αλλά και διοικητικές και οικονομικές, αφού ο αφορισμένος έχανε παράλληλα με τη σωτηρία της ψυχής του και όλη την περιουσία του ή την τυχόν πολιτική και πολιτισμική δύναμή του. Αυτό μαρτυρεί την αगाστή συνεργασία ορθόδοξης Εκκλησίας και οθωμανικής διοίκησης. Για τους δήθεν συνεχείς διωγμούς της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας από την οθωμανική διοίκηση, εκτός βέβαια των εξαιρετικών περιπτώσεων που για λόγους κυρίως εκτόνωσης του οθωμανικού όχλου, τονίζουμε ότι δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα επειδή όπως ιστορικά είναι αποδεκτό υπήρχε αгаστή συνεργασία μεταξύ Πατριαρχείου και Οθωμανικής διοίκησης. Επίσης για την ανιστόρητη άποψη περί «κρυφών σχολείων» και του αρνητικού , εκτός ορισμένων εξαιρέσεων που αφορούσε συνήθως τον κατώτερο κλήρο ρόλο που το ορθόδοξο ιερατείο διαδραμάτισε σε όλες τις προσπάθειες επαναστατικών κινήματων των Ελλήνων κατά της οθωμανικής διοίκησης(αφορισμός από τους εκάστοτε Πατριάρχες όλων των επαναστάσεων των Ελλήνων έχουμε ήδη αναφερθεί σε προηγούμενα κεφάλαια. Επιπροσθέτως βλ. σχ. Γ. Κοντογιώργη ό.π. σ. 46-53, επίσης σ. 199-200.

⁵⁷⁶ Βλ. σχ τα κινήματα των νεοτοριανών, αρειανιστών, το διαφορετικό πνεύμα που αναπτύχθηκε στη σχολή του Μιστρά (Γεμιστός, Βησσαρίων κ.ά. Για τις αντιλήψεις τους δεσ εγκυκλοπαίδεια Λάρους-Πάπυρος- Βριτάνικα στα αντίστοιχα λήμματα) .

κοινωνία ως άθροισμα υποκειμένων, δηλαδή το άτομο όπως και η κοινωνία στο σύνολό της αποτελούν αντικείμενο ιδιοκτησίας του δεσπότη (είναι υπήκοοι του Βασιλέα). Όπως έχει γραφτεί «Η ταύτιση του πολιτικού συστήματος με το κράτος αναδεικνύει από μόνη της την ετερονομική και επομένως την εξ' ορισμού μη δημοκρατική συγκρότηση της πολιτικής», πράγμα που σημαίνει «οτιδήποτε εκπορεύεται από το κράτος είναι αυτονόητα πολιτικό. Με την έννοια αυτή η διατήρηση της Εκκλησίας εντός του κράτους προσδίδει σ' αυτήν έναν πολιτικό χαρακτήρα και στο κράτος θρησκευτική χροιά»⁵⁷⁷. Όπως τονίζει ο Γ. Κοντογιώργης η άποψη αυτή είναι δεσποτική και αντιδημοκρατική επειδή δεν παράγει πολιτική το κράτος, αλλά το πολιτικό σύστημα. Όμως η όλη εξέλιξη του νεοελληνικού κράτους στηρίχθηκε και στηρίζεται στη βάση αυτής της λογικής. Στο ιδεολογικό αυτό πλαίσιο το νεοελληνικό κράτος αντιλαμβάνονταν και συνεχίζει να αντιλαμβάνεται το ρόλο της ορθόδοξης Εκκλησίας ως έναν ιδεολογικό μηχανισμό νομιμοποίησης «ελέω θεού» της αυταρχικής και δεσποτικής του εξουσίας και στο πλαίσιο αυτό ανακήρυξε το αυτόνομο της ελλαδικής εκκλησίας από το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης το 1830. «Στο πλαίσιο αυτό, η Εκκλησία θα αναγνωρίσει την επικυριαρχία του κράτους, καθώς εκείνο με την σειρά του θα προσδώσει δημόσιο περιεχόμενο στη δεσποτική της ιδιοσυστασία. Κράτος και Εκκλησία θα διαπιστώσουν ότι έχουν κοινό συμφέρον να νομιμοποιούν αμοιβαίως την εξουσιαστική τους κυριαρχία απέναντι σε μια κοινωνία που εφεξής τοποθετείται έξω από το θεσμικό τους σώμα»⁵⁷⁸

Από την πλευρά της η ορθόδοξη Εκκλησία με την εμπειρία της ως συνεταίρος της οθωμανικής εξουσίας διεκδικεί παρόμοιο ρόλο και από το σύγχρονο *αυταρχικό και «κατ' επίφαση» δημοκρατικό νεοελληνικό κράτος⁵⁷⁹. Η διαχρονική πάλη που μαίνεται μεταξύ νεοελληνικού κράτους και Εκκλησίας φαίνεται μέσα από τα ιστορικά γεγονότα του 19ου αιώνα, «Κίνημα Παπουλάκη», «Σιμωνιακά», στις αρχές του 20ου αιώνα τα «Ευαγγελιακά», τη συνεχή σύγκρουσης μέχρι σήμερα για τη μοναστική και Εκκλησιαστική περιουσία, την αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου, (πολιτικός γάμος) και - όπως τα γεγονότα δείχνουν- οι συγκρούσεις συνεχίζονται με χαρακτηριστικό παράδειγμα την εμμονή της Εκκλησίας (Ιερατείο) για την προαιρετική εγγραφή του θρησκευματος στις αστυνομικές ταυτότητες, με την απαίτηση της Εκκλησίας και του προκαθημένου της Αρχιεπισκόπου να παρεμβαίνει σε

⁵⁷⁷ Κοντογιώργης Γ.(2000) ό.π σ. 350

⁵⁷⁸ Κοντογιώργης Γ. (2000) ο.π σ.61

⁵⁷⁹ Για το εν τύποις δημοκρατικό πολιτικό σύστημα που υπάρχει σήμερα στην Ελλάδα βλ. σχ. Καστοριάδης Κ(1999) ό.π σ.34 κ.ε .Επίσης Κοντογιώργης Γ.(2000) ό.π σ. 173.

θέματα εθνικής παιδείας, οικονομίας και εξωτερικής πολιτικής, γεγονότα που δηλώνουν την πάγια θέση της ορθόδοξης Εκκλησίας να απαιτεί από το κράτος να είναι ο άλλος ανεξάρτητος πολιτικός πόλος του υφιστάμενου πολιτεύματος. Είναι αξιοσημείωτο επίσης ότι η Εκκλησία πάντοτε αμφισβητούσε και συνεχίζει να αμφισβητεί την κυριαρχία του κράτους απέναντι σε αυτή και την κοινωνία, για το λόγο ότι μια τέτοια κυριαρχία επιτρέπεται μόνο στον εαυτό της. Ο χριστιανισμός, παρακλάδι του οποίου είναι η ορθοδοξία, είναι βαθιά αυταρχικός και δεσποτικός, μιας και απορρέει και κατ' επέκταση εκφράζει κοσμοσυστήματα «ασιατικού δεσποτικού τύπου». Σε αντίθεση με τον αρχαιοελληνικό ανθρωποκεντρισμό που θα διδάξει τη λογική της «κοινωνίας υποκειμένων». Ο χριστιανισμός και ειδικότερα το ορθόδοξο δόγμα, σε θεολογικό επίπεδο θα αναπαραγάγει το πρότυπο της «ασιατικής δεσποτείας», τοποθετώντας στη θέση του γήινου δεσπότη τον έναν, παντοδύναμο και μοναδικό Θεό δεσπότη. Ο ελεύθερος άνθρωπος, ο υπεύθυνος για την ύπαρξή του, ο συμμετέχων ίσος μεταξύ ίσων στην διαχείριση των κοινών στο πλαίσιο μιας πολιτικής κοινωνίας, θα γίνει δούλος του Θεού-Δεσπότη, δε θα ορίζει την ύπαρξή του (χάσιμο της αυτονομίας τους) και το νόημα της επίγειας ζωής του θα είναι η υπηρετήση των θείκων εντολών με την ελπίδα μιας καλύτερης ουράνιας ζωής. Η αντίληψή του για το σύμπαντα κόσμο συρρικνώνεται σε μια «πρωτόγονη διαλεκτική» του καλού και του κακού, διδάσκεται τη στέρση, τον εγκλεισμό, την αλλοτρίωση και πάνω από όλα την τυφλή υποταγή σε μια απόλυτη θεική αυθεντία.

Έτσι λοιπόν, όταν ιστορικά οι κοινωνικές συνθήκες είναι ευνοϊκές για την ορθόδοξη Εκκλησία, προσπαθεί να υπερφαλαγγίσει την κρατική εξουσία και στην αντίθετη περίπτωση να συν-εταιρισθεί με το κράτος για τη νομή και συνδιαχείριση της κοσμικής εξουσίας. Πράγματι, μελετώντας την ιστορία των σχέσεων κράτους και εκκλησίας, διαπιστώνουμε την ύπαρξη διαδοχής δύο σταδίων που είναι είτε το στάδιο της «συνύπαρξης», συνήθως ως συμβιβαστική λύση είτε το στάδιο μιας ανοιχτής ή αφανούς σύγκρουσης με στόχο την κυριαρχία ενός εκ των δύο. Στις μέρες μας παρατηρούμε ότι η ορθόδοξη Εκκλησία προσπαθεί να εκμεταλλευτεί τη μείωση του ελληνικού κράτους λόγω της ενίσχυσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το ιδιαιτέρως ασταθές ελληνικό οικονομικό-πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον (απόρροια του παγκόσμιου μεταβατικού σταδίου που διέρχεται η ανθρωπότητα ως αποτέλεσμα των πολιτικών αλλαγών στις πρώην ανατολικές χώρες και του ομιχλώδους φαινομένου της παγκοσμιοποίησης), επιδιώκοντας να καταστεί αυτή υπεράνω του ασταθούς και ολοένα ανίσχυρου ελληνικού κράτους ως ο μοναδικός

εγγυητής μιας κοινωνίας ελλήνων ορθοδόξων. Τις επιδιώξεις αυτές επιχειρεί να τις στηρίξει μέσω της τεχνικής ταύτισης των «εννοιών» της κοινωνίας, του λαού, του έθνους και του γένους με την ορθοδοξία⁵⁸⁰.

Σε γενική κατάληξη μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πίσω από τον «πόλεμο» που μαίνεται τους δύο τελευταίους αιώνες μεταξύ νεοελληνικού κράτους και Εκκλησίας βρίσκεται στην πραγματικότητα η αδυναμία της νεοελληνικής κοινωνίας να αυτονομηθεί, αναλαμβάνοντας η ίδια την παραγωγή πολιτικής. Τούτο θα της παρείχε τη δυνατότητα από τη μια να μην επιτρέψει στο κράτος να αυτονομηθεί, (κράτος το οποίο θέτει την τελευταία στο περιθώριο με μοναδικό ρόλο την ανά διαστήματα νομιμοποίηση μιας κάστας πολιτικών που παράγουν και διαχειρίζονται την πολιτική εξουσία, δήθεν στο όνομα του κατ' επίφαση κυρίαρχου λαού)⁵⁸¹ και από την άλλη να εντάξει τη θρησκεία στα κοινά ενδιαφέροντά της με τον έλεγχο όχι μόνον οικονομικών, διοικητικών αλλά και θεολογικών ζητημάτων, με την έννοια ότι θα είναι η ίδια η αυτόνομη, αυτοθεσμισμένη πολιτική κοινωνία που θα ελέγχει τα οικονομικά της εκκλησίας, των μοναστηριών και ναών. Επίσης μια αυτόνομη κοινωνία επιδιώκει να δημιουργήσει το κοινωνικό πλαίσιο που τα αυτόνομα μέλη της θα εκλέγουν τους ιερείς, πράγμα που θα περιόριζε τις εξουσίες του ιερατείου, το οποίο εκμεταλλευόμενο την ανυπαρξία μιας τέτοιας πολιτικής κοινωνίας χειραγωγεί την τελευταία τόσο θεολογικά, όσο και πολιτικά, άλλοτε συνεργαζόμενο με το επίσης αυτονομημένο από την κοινωνία κράτος και άλλοτε αλληλοσυγκρουόμενο μαζί του για τη νομή της θρησκευτικής και κοσμικής εξουσίας.

Υποστηρίζουμε ότι στα πλαίσια μιας αυτόνομης πολιτικής κοινωνίας τα μέλη της θα είχαν αναπτύξει μορφές διαλεκτικής πολιτικής και θρησκευτικής συνείδησης, γεγονός που θα καθιστούσε δύσκολη αν όχι αδύνατη την αυτόνομηση κάθε μηχανισμού άσκησης εξουσίας, πράγμα που σημαίνει ότι το φαινόμενο της θρησκευτικής συνείδησης είναι σε τελευταία ανάλυση πρόβλημα πολιτικό. Άλλωστε έτσι εξηγείται ιστορικά το ότι μόνο στις αρχαιοελληνικές κοινωνίες συναντούμε την άσκηση ελέγχου από την ίδια την κοινωνία τόσο σε θέματα πολιτικής, (δεν καθιερώθηκε ποτέ μια τάξη πολιτικών και δε

⁵⁸⁰ Για την "εθνοκεντρική μετάλλαξη" της ελλαδικής ορθόδοξης Εκκλησίας, καθώς και της προσπάθειάς της να καταστεί ως η υπέρτατη πολιτική Αρχή του έθνους(φονταμενταλισμός) βλ. σχ. Γ. Κοντογιώργη ό.π σσ. 65-85, 189-197,198-205).βλ. σχ. σειρά άρθρων του Μητροπολίτη Μαγνησίας τότε, και νυν Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Χριστόδουλου στην εφημ. "Το Βήμα" καθ' όλη την διάρκεια του 1997, εκδοθέν σε μορφή βιβλίου με τίτλο *Ο Τέταρτος Πυλώνας το 1997*.

μονοπώλησε για μεγάλο χρονικό διάστημα την πολιτική εξουσία) όσο και σε θέματα θρησκείας(δεν επέτρεψαν την διαμόρφωση ιερατείου με ανεξέλεγκτες εξουσίες, μιας και είναι οι μοναδικές ιστορικά κοινωνίες που η πολιτική αφορούσε όλους τους πολίτες και όχι απλά μια τάξη «πολιτικών».⁵⁸²

Στα πλαίσια της μέχρι τώρα ανάλυσής μας, προσπαθήσαμε να ερμηνεύσουμε το γιατί και πώς η ορθόδοξη Εκκλησία σε μια ετερόνομη νεοελληνική κοινωνία, που υπάρχει σαφής αποξένωσή της από την πολιτική και κατ' επέκταση από τα κοινά (η θρησκεία σε κοινωνίες ανθρωποκεντρικές και δημοκρατικές είναι κυρίως δημόσιου και λιγότερο ιδιωτικού ενδιαφέροντος) δέχεται παθητικά και αυτονόητα την παρέμβασή της σε όλα τα κοινωνικά πεδία. Επειδή το αντικείμενο της έρευνάς μας είναι η θρησκευτική συνείδηση των μαθητών, επιλέγουμε να σταθούμε κυρίως στην παρέμβαση της ορθόδοξης Εκκλησίας στο χώρο της εκπαίδευσης, (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η ορθόδοξη Εκκλησία δεν παρεμβαίνει στα υπόλοιπα κοινωνικά πεδία).

Η παρέμβαση της ορθόδοξης Εκκλησίας στο χώρο της εκπαίδευσης άρχισε να γίνεται συστηματικά με τη δημιουργία των πρώτων ελληνικών σχολείων του νεοοσυστατου νεοελληνικού κράτους στα πλαίσια της συνεργασίας κράτους και Εκκλησίας κατά την οποία κράτος(πολιτική τάξη, επαγγελματίες της πολιτικής) και Εκκλησία (ιερατείο, επαγγελματίες της θρησκείας) θα νομιμοποιούν αμοιβαίως την εξουσιαστική τους κυριαρχία. Στα πλαίσια αυτά κράτος και Εκκλησία αποσιωπώντας και πολλές φορές διαστρεβλώνοντας την ιστορία της ελληνικής επανάστασης, επιβάλλουν την ψευδή αντίληψη ότι το ελληνικό έθνος οφείλει την απελευθέρωσή του από τους Οθωμανούς κυρίως στην ορθόδοξη Εκκλησία, γεγονός που όχι μόνο δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αλλά φαίνεται πως ο ρόλος της ηγεσίας της ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν συστηματικά αρνητικός απέναντι στο στόχο αυτό. Η ταύτιση ορθόδοξης Εκκλησίας και ελληνικού έθνους στη συνείδηση των μελών της ελληνικής κοινωνίας επιτεύχθηκε κυρίως λόγω της αυταρχικής, μονοφωνικής και αντιδημοκρατικής εκπαίδευσης που το νεοελληνικό κράτος με την συνεργασία της Εκκλησίας προσφέρει στην ελληνική κοινωνία. Ο ρόλος της Ακαδημίας Αθηνών και κυρίως του πανεπιστημίου Αθηνών προς την κατεύθυνση της συντήρησης του δήθεν επαναστατικού ρόλου της ορθόδοξης εκκλησίας στην

⁵⁸¹ Σχετικά με τον μύθευμα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας δες Καστοριάδη Κ(1999) ό.π σ.34 κ.ε., καθώς και τις αναφορές ό.π σ.41

⁵⁸² Οι θέσεις όπως τις αναπτύξαμε ό.π των Κ Καστοριάδη, Α. Παπαρίζο, Θ. Λίποβατς ,Κ. Τσουκαλά και. Γ. Κοντογιώρη νομίζουμε, παρά τις διαφορετικές οπτικές που ο καθένας έχει στο σημείο αυτό, συγκλίνουν.

περίοδο του 19ου αιώνα συνεχίζεται ως τις μέρες μας. Η ταύτιση Εκκλησίας και Έθνους ενδεχομένως να βοήθησε την ανάγκη δημιουργίας του νεοελληνικού εθνοκράτους το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, αποξένωσε όμως την νεοελληνική κοινωνία από όλα εκείνα τα ανθρωποκεντρικά της στοιχεία που την συνέδεαν με το Βυζάντιο, τις ελληνιστικές περιόδους και τις αρχαιοελληνικές αυτόνομες πόλεις-κράτη. Δηλαδή με την ταύτιση εθνοκράτους και ορθόδοξης Εκκλησίας συρρικνώθηκε ο ελληνισμός σε ένα γεωγραφικό και κυρίως αυταρχικό ιδεολογικό κοσμοσύστημα (απόλυτη μοναρχία, δεσποτική ορθοδοξία), στερώντας του με τον τρόπο αυτό κάθε δυνατότητα αυτονομίας και αυτοθέσμησης, που ιστορικά είχε πάντοτε με το κοσμοσύστημα του ανθρωποκεντρικού ελληνισμού).

Το γεγονός ότι στα πρώτα ελληνικά Συντάγματα μνημονεύεται ότι ως Έλληνες χαρακτηρίζονται «όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις τον Χριστόν εισίν Έλληνες»⁵⁸³ επιβεβαιώνει το γεγονός ότι η επίσημη εθνική ιστορία δε γράφεται από τις αδύναμες κοινωνικές δυνάμεις, ανεξάρτητα αν συμμετείχαν σε αυτά τα γεγονότα, αλλά από εκείνες τις πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές δυνάμεις που κατάφεραν να κυριαρχήσουν, επιβεβαιώνοντας την κυριαρχία τους και με αυτό τον τρόπο.

Έκτοτε και μέχρι τις μέρες μας τα ελληνικά Συντάγματα, καθώς και διάφορες διατάξεις της κοινής νομοθεσίας δεν έπαψαν να αναφέρονται στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία ως αναπόσπαστο συστατικό στοιχείο του πολιτειακού μας συστήματος, γεγονός που δεικνύει πέρα από την ταύτισή της με το Έθνος τόσο την εθνικοποίηση και «κρατικοποίηση» που υπέστη η ορθόδοξη Εκκλησία, με τη συγκατάθεσή της βέβαια, όσο και την πολιτική δύναμη και τα προνόμια που εισέπραξε ως κρατικός συνεταιρικός (π.χ η απαγόρευση του προσηλυτισμού και κάθε άλλης επέμβασης σε βάρος της, η υποχρέωση του μονάρχη παλαιότερα, του Προέδρου της Δημοκρατίας τώρα να την προστατεύει (το προνόμιο αυτό καταργήθηκε πρόσφατα), η τήρηση του ορθόδοξου εορτολογίου κατά τον προσδιορισμό των κρατικών αργιών, η οικονομική ενίσχυση με την υποχρέωση του Κράτους να μισθοδοτεί τους θρησκευτικούς της λειτουργούς, η καθοριστική τελικά «συμβουλευτική» γνώμη που δικαιούται εκ του νόμου να δίδει ο εκάστοτε Μητροπολίτης στην πολιτεία για την έκδοση άδειας για την ανέγερση θρησκευτικών ναών ή ευκτήριων οίκων ετερόδοξων θρησκευμάτων, η μέχρι πρόσφατα υποχρεωτική νηπιοβάπτιση των παιδιών για την εγγραφή τους στο

σχολείο, η μέχρι το 1983 μοναδικότητα του θρησκευτικού γάμου ως μοναδικού τελετουργικού για θέσμιση οικογένειας, η υποχρεωτική διδασκαλία των δογμάτων της στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση με παράλληλη απαγόρευση των άλλων δογμάτων (εκτός ορισμένων περιοχών, όπου προστατεύονται από διεθνείς συμβάσεις ορισμένες μουσουλμανικές και καθολικές κοινότητες (Θράκη, Κυκλάδες)

Με λίγα λόγια η οργάνωση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας χαρακτηρίζεται από την αναγνώριση της ορθόδοξης εκκλησίας ως κυρίαρχης θρησκείας της ελληνικής κοινωνίας και αυτό άλλωστε στην ουσία του υποδηλώνει ο όρος « επικρατούσα» θρησκεία, ανεξαρτήτως από τις όποιες μεμονωμένες διαφοροποιήσεις προς την προνομιακή σχέση που από ιδρύσεως του ελληνικού κράτους χαίρει η ορθόδοξη εκκλησία σε πολιτικό και νομικό επίπεδο που συνεχίζονται ως στις μέρες μας.⁵⁸⁴ Είναι γεγονός ότι η διδασκαλία του ορθόδοξου δόγματος όχι απλά νομιμοποιείται να διδάσκεται στα σχολεία, αλλά το περιεχόμενο του δόγματος αυτού να δύναται να επιβάλλεται στους μαθητές μονοφωνικά και με το κατηχητικό αποκλείοντας από την διδασκαλία κάθε άλλο δόγμα. Η σύντομη και επιφανειακή αναφορά ολίγων σελίδων που γίνεται για τα άλλα θρησκευτικά δόγματα στο σχολικό βιβλίο των θρησκευτικών της β' τάξεως του λυκείου, το γεγονός και μόνο ότι το συγκεκριμένο μάθημα διδάσκεται από χριστιανούς θεολόγους ορθόδοξους καθηγητές, μας επιτρέπει να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι ως βασικό σκοπό του το μάθημα των θρησκευτικών έχει, όχι την αντικειμενική (επιστημονική) πληροφόρηση των μαθητών για τα άλλα θρησκευτικά δόγματα, αλλά για να «φανεί» η ανωτερότητα του ορθόδοξου δόγματος έναντι των υπολοίπων χριστιανικών ή μη δογμάτων. Τούτο δεν επιτρέπει στους μαθητές να γνωρίσουν, να επεξεργαστούν και να συγκρίνουν τα διάφορα θρησκευτικά δόγματα, έτσι ώστε ενδεχομένως να βοηθηθούν να αναπτύξουν κάποια μορφή θρησκευτικής συνείδησης.

Απόρροια της σχέσεως Κράτους και Πολιτείας έχει καθιερωθεί σε πολιτειακό επίπεδο να ισχύει η «αρχή του θρησκευόμενου κράτους», με την έννοια της υιοθέτησης από το Κράτος μιας επίσημης θρησκευτικής ιδεολογίας και κοσμοθεωρίας, η οποία νομιμοποιεί από τη μια την παρέμβαση του Κράτους σε θρησκευτικά και Εκκλησιαστικά ζητήματα μέσω του Υπουργείου Εθνικής

⁵⁸³ βλ. σχ. Πετρόπουλος Ι. (1985), *Πολιτική και συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, Τμ. Α', Σ. 214 επ.. Β. Γεωργιάδου, *Απο το καθεστώς της «συμφωνίας» στην πραγματικότητα της κοσμικής υπαγωγής*, Θεωρία και Κοινωνία, τχ. 3, 1990, σ. 77,

⁵⁸⁴ βλ. σχ Χλέπας Ν.-Κ, Δημητρόπουλος Π. (1997) *Ζητήματα θρησκευτικής Ελευθερίας στο χώρο της Εκπαίδευσης*, Σάκουλα, επ.. Σωτηρέλη Γ. Χ (1993), *Θρησκεία και Εκπαίδευση*, Σάκουλα

Παιδείας και Θρησκευμάτων, και από την άλλη επιτρέπει την παρέμβαση της ορθόδοξης Εκκλησίας (είτε μέσω του κρατικού μηχανισμού, είτε αυτόνομα) σε θέματα πολιτικής, οικονομίας, παιδείας και πολιτισμού.⁵⁸⁵

Με βάση τα ανωτέρω το θέμα που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια είναι το πως κάτω από αυτό το πλαίσιο κυριαρχίας ενός αυταρχικού κράτους και μιας εξ' ίσου αυταρχικής και δεσποτικής ορθόδοξης Εκκλησίας, απέναντι σε μια παθητική, ετερόνομη νεοελληνική κοινωνία, (αποτέλεσμα της αποξένωσής της από την πολιτική, οικονομική και πολιτισμική αυτονομία της) καθίστανται ως οι βασικοί παράγοντες που όχι μόνον δεν ευνοούν την ανάπτυξη μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες, αλλά και την παρεμποδίζουν.

Μια από τις τεχνικές της κάθε εξουσίας είναι να αναλαμβάνει «εργολαβικά» την υπεράσπιση δήθεν ενός κοινωνικού αγαθού με απώτερο σκοπό την χειραγωγή του και τέλος στην καταστρατήγησή του. Το φαινόμενο αυτό στο θέμα που μας απασχολεί έχει εφαρμογή στις συνταγματικές και νομικές διατάξεις, τα προεδρικά διατάγματα, τις υπουργικές αποφάσεις και διοικητικές πράξεις, που όλες αναφέρονται στην υποχρέωση και την μέριμνα του κράτους για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησής των μαθητών. Στο άρθρο 16&2 του ελληνικού συντάγματος διαβάζουμε :» Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες». Στην πράξη όμως τόσο το κράτος (ΥΠΕΠΘ), Εκκλησία και σε μεγάλο βαθμό η κοινωνία εννοούν αυτό που αναφερόταν σε προγενέστερα συντάγματα, δηλαδή ότι «σκοπός της εκπαίδευσης ήταν η διασύνδεση της θρησκευτικής εκπαίδευσης με τις «ιδεολογικές κατευθύνσεις του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού». Αυτό φαινόταν καθαρά στον Νόμο Πλαίσιο 1566/85 για τους σκοπούς της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπου μεταξύ των άλλων διαβάζουμε ότι οι μαθητές υποβοηθούνται από τα σχολεία « Να γίνουν ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες, να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραβίαστη».

⁵⁸⁵ Για την ανάμειξη της Εκκλησίας σε θέματα πολιτικής, οικονομίας, παιδείας και πολιτισμού βλ. σχ. Χριστόδουλου Παρασκευαΐδη(Αρχιεπίσκοπου) *Ο Τέταρτος Πυλώνας* ό.π. επίσης Γ. Κοντογιώργη *Το Ιερατείο*. ο.π.

Οι αντιφάσεις που ενυπάρχουν στο συγκεκριμένο νόμο για την εκπαίδευση είναι προφανείς, υποδηλώνουν όμως, πέρα από την άγνοια του τι σημαίνει ελεύθερος και υπεύθυνος πολίτης, καθώς και το απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και το υποκριτικό πνεύμα που διέπει όχι μόνο τον νομοθέτη και το νομοθετικό σώμα που ενέκρινε αυτόν τον νόμο, αλλά και την άγνοια και υποκρισία που διέπει την ελληνική κοινωνία η οποία σε τελική ανάλυση αποδέχεται αμέσως ή και εμμέσως ότι δήθεν προσφέρει αυτή την θρησκευτική παιδεία στους μαθητές.⁵⁸⁶

Η θέση μας στο θέμα της ορθόδοξης εκκλησιαστικής παρέμβασης στην εκπαίδευση είναι ότι επιβάλλεται αυταρχικά στους μαθητές μέσω μιας μονοφωνικής⁵⁸⁷, δηλαδή προβάλλει μόνο το δόγμα, τις διδασκαλίες και την ηθική της ορθόδοξης Εκκλησίας, κατηχητικής, με την έννοια ότι δεν αποβλέπει στην μετάδοση θρησκευτικών γνώσεων, αλλά στην επιβολή μιας δογματικής πίστης, δηλαδή της ορθοδοξίας που είναι υποχρεωτική για όλους τους μαθητές του λυκείου.⁵⁸⁸

Ο στόχος της θρησκευτικής εκπαίδευσης των μαθητών, όπως αυτός υλοποιείται μέσω του μαθήματος των θρησκευτικών, δεν είναι η επιστημονική και αντικειμενική πληροφόρηση και γνώση, τόσο του ορθόδοξου δόγματος, όσο και των άλλων θρησκευτικών δογμάτων, αλλά και κάθε φιλοσοφικού στοχασμού, που έχει να κάνει με υπαρξιακά ερωτήματα και θέματα μεταφυσικής φύσεως, ώστε μέσα από μια κριτική επεξεργασία οι μαθητές να αναπτύξουν τον θρησκευτικό αυτοκαθορισμό τους. Υποστηρίζουμε ότι αυτή στοχεύει κυρίως στην επιβολή των θρησκευτικών αντιλήψεων του συγκεκριμένου δόγματος. Το ότι η ορθόδοξη Εκκλησία δεν αποσκοπεί σε μια συνειδητή αποδοχή των δογμάτων της από τα μέλη της, υποδεικνύει ο νηπιοβαπτισμός που στην ουσία του, πέρα από υποκριτικά και φαιδρά επιχειρήματα του τύπου, για να σωθεί η σωτηρία της ψυχής του νηπίου, μπροστά στον κίνδυνο ενός δήθεν πρόωρου θανάτου, επιβάλλουν μέσω μιας φυσικής και συμβολικής βίας στο νήπιο το ορθόδοξο δόγμα. Επίσης η

⁵⁸⁶ Για τις αυταρχικές και τις σχέσεις υποκρισίας που διέπουν την σύγχρονη ελληνική οικογένεια βλ. σχ. Μαρί-Ελίζαμπετ Αντμάν *Βία και Πονηριά. Άντρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό*. εκδ. Καστανιώτη.. επ. βλ εισαγωγικά αυτής της εργασίας *Η αυταρχικότητα της ελληνικής κοινωνίας*).

⁵⁸⁷ Για την μονοφωνική και κατηχητική μορφή της εκπαίδευσης, από νομική άποψη βλ σχ. Γ. Σωτηρέλη *Θρησκεία και Εκπαίδευση, Κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον Κατηχητισμό στην Πολυφωνία* 1993 εκδ. Σάκουλα).

⁵⁸⁸ Εκτός των περιπτώσεων που οι γονείς τους εγγράφως ζητούν την απαλλαγή τους από το μάθημα των θρησκευτικών, κάτι που σχετικά είναι πρόσφατο στο χώρο της εκπαίδευσης και σε γενικές γραμμές αποφεύγεται από τους γονείς εκείνους που θα το επιθυμούσαν, έχοντας βάσιμους φόβους για τυχόν στιγματισμό του παιδιού και της οικογένειάς τους.

αναπαγωγή της κρατούσας θρησκευτικής ιδεολογίας και κοσμοαντίληψης μέσω της μονοφωνικής και κατηχητικής επιβολής της, με στόχο την ενδεχόμενη αποδυνάμωση της επιρροής άλλων θρησκευτικών και φιλοσοφικών συστημάτων, δεικνύει τη βαθιά αδυναμία που διέπει την ορθόδοξη Εκκλησία να αντιπαρατεθεί στην βάση μιας κριτικής και συγκριτικής αντιπαράθεσης με αυτά.

Ο μονοφωνικός, κατηχητικός και υποχρεωτικός τρόπος μέσω και διαμέσου του οποίου έρχονται οι μαθητές σε επαφή με θέματα θρησκείας, υπαρξιακής αναζήτησης και γενικότερα θέματα κοσμοαντίληψης, μαθαίνει σε τελική ανάλυση στους διδασκόμενους ότι οι θρησκευτικές αντιλήψεις δεν προκύπτουν από ατομικό και συλλογικό θεωρητικό και βιωματικό προβληματισμό, αλλά ότι προσφέρονται έτοιμες, δοσμένες εφ' άπαξ, ως διαχρονικές, οικουμενικές και αδιαμφισβήτητες αλήθειες από ένα αόρατο, παντοδύναμο Όν και πως το μόνο που μπορούν να κάνουν είναι ή να αποδειχθούν αυτή τη μοναδική αλήθεια, είτε να εξαφανιστούν στο « πυρ το εξώτερον»⁵⁸⁹.

Με τον τρόπο αυτό η ορθόδοξη Εκκλησία ελέγχοντας πλήρως τόσο το μάθημα των θρησκευτικών όσο και τις λοιπές θρησκευτικές δραστηριότητες (υποχρεωτική πρωινή προσευχή, υποχρεωτικός εκκλησιασμός, συνεορτασμό εθνικών και θρησκευτικών εορτών) καθίσταται μέσω και διαμέσου της κρατικής ανοχής ως κυρίαρχη και κοινωνικά αυτονομημένη δύναμη ικανή να επιβάλλει τις θρησκευτικές αντιλήψεις της, προκαλώντας ανυπέρβλητα εμπόδια στους μαθητές να ασκήσουν το δικαίωμά τους για αυτοκαθορισμό της θρησκευτικής τους συνείδησης.

Βέβαια οφείλουμε να πούμε ότι η ορθόδοξη Εκκλησία επίσημα δεν αναμειγνύεται στη συγκρότηση των Αναλυτικών Προγραμμάτων της εκπαίδευσης, όμως μέσω και διαμέσου των θεολογικών σχολών που ελέγχει και των θεολόγων καθηγητών, που είναι απόφοιτοι των σχολών αυτών, ο έλεγχος καθίσταται έμμεσος μεν, αποτελεσματικός δε. Η «επιστημονική» νομιμοποίηση που προσφέρουν οι θεολογικές σχολές στην χειραγωγική, μονοφωνική και κατηχητική θρησκευτική εκπαίδευση των μαθητών μέσω των αποφοίτων τους, την καθιστά πολύ πιο αποτελεσματική από τα επίσημα κατηχητικά σχολεία της Εκκλησίας. « Η Εκκλησία δεν αναμειγνύεται ανοιχτά σε θέματα που αφορούν τη Θρησκευτική Αγωγή στα σχολεία, από την άλλη όμως οι θεολογικές σχολές μπορεί να θεωρηθούν ως οι προστάτες(sic) της Θ.Α. στα

⁵⁸⁹ βλ. σχ. τον πρόλογο του βιβλίου των θρησκευτικών της Α' Ενιαίου Λυκείου σ. 5.

σχολεία, εφόσον οι δάσκαλοι των θρησκευτικών για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι απόφοιτοι της θεολογίας»⁵⁹⁰

7.5. Η Κατηχητική παρέμβαση της ορθόδοξης εκκλησίας στον χώρο της εκπαίδευσης μέσω των καθηγητών θεολογίας και του μαθήματος των θρησκευτικών

Στόχος του κεφαλαίου αυτού είναι να δείξουμε πως μέσω των «θρησκευτικών λειτουργιών και κατηχητών, σημαιοφόρων της κρατούσας ιδεολογίας και ηθικής», όπως ευστόχως έχουν αποκληθεί, οι θεολόγοι καθηγητές της β'/θμιας εκπαίδευσης⁵⁹¹, (όπως) και διαμέσου του υποχρεωτικού μαθήματος των θρησκευτικών και των άλλων θρησκευτικών πρακτικών (προσευχή, εκκλησιασμός), η ορθόδοξη Εκκλησία με την αμέριστη βοήθεια του «θρησκευόμενου» κράτους, επιβάλλει στους μαθητές μια μονοφωνική και κατηχητική θρησκευτική «παιδεία», σε κατάφωρη αντίθεση με τις διακηρυγμένες συνταγματικές επιταγές περί ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας των μαθητών και της ανάπτυξης της θρησκευτικής τους συνείδησης.

7.5.1. Οι Καθηγητές Θεολογίας

Εξετάζοντας το ρόλο των καθηγητών της θεολογίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση θα λέγαμε ότι αυτός χαρακτηρίζεται από τα στοιχεία που αναπτύξαμε για τους εκπαιδευτικούς στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας⁵⁹², τονίζοντας επιπροσθέτως ότι τα χαρακτηριστικά αυτά ενισχύονται ακόμη περισσότερο, επειδή οι πανεπιστημιακές σπουδές τις συγκεκριμένης ειδικότητας των καθηγητών αμφισβητούνται για την επιστημονικότητά τους. Επίσης το γεγονός ότι το μάθημα των θρησκευτικών δε συγκαταλέγεται στα εξεταζόμενα μαθήματα για τις εισιτήριες εξετάσεις στα ΑΕΙ, ΤΕΙ τίθεται από την ελληνική κοινωνία (γονείς, μαθητές, εκπαιδευτική κοινότητα) στο περιθώριο των μαθημάτων, πράγμα που οδηγεί τους θεολόγους καθηγητές στην ανάπτυξη μιας προσωπικότητας με έντονα τα χαρακτηριστικά του αυταρχικού, γραφειοκρατικού δημόσιου υπάλληλου. Η θέση αυτή ενισχύεται και από το

⁵⁹⁰ Βλ. σχ. Περσελής Ε (1994) ό.π σ.206.

⁵⁹¹ Βλ. Αγουρίδης ό.π σ. 263. Για τον ρόλο των θεολόγων στη β'/θμια εκπαίδευση βλ. Περσελή Ε.(1994) ό.π σ. 206

⁵⁹² Βλ. σχ. το κεφ 5.2 ό.π σ. 110

γεγονός ότι οι απόφοιτοι της θεολογίας μπορούν να εργαστούν μόνο ως καθηγητές στη β/θμια εκπαίδευση, πράγμα που καθιστά την εισαγωγή τους, αλλά και την παραμονή τους στο χώρο της εκπαίδευσης στόχο που πρέπει να επιτευχθεί «πάση θυσία». Ένα από τα επιχειρήματα που υποστηρίζονται από τους θιασώτες περί θρησκευόμενου κράτους, άρα και παραμονής του μαθήματος των θρησκευτικών στην εκπαίδευση είναι ότι θα τεθεί σε κίνδυνο η εξασφαλισμένη επαγγελματική αποκατάσταση των θεολόγων σε περίπτωση διαχωρισμού κράτους και ορθόδοξης εκκλησίας, ενισχύει την άποψή μας περί «κάστας» και «επαγγελματιών της θρησκείας».

Το γεγονός ότι το μάθημα των θρησκευτικών πρέπει να διδάσκεται υποχρεωτικά από ορθόδοξο καθηγητή, απόφοιτο ορθόδοξης θεολογικής σχολής, ενισχύει τον ορθόδοξο μονοφωνικό και κατηχητικό χαρακτήρα του μαθήματος, προσδιορίζοντας έτσι το ρόλο των καθηγητών θεολογίας στην Β/θμια εκπαίδευση προς μια μονοφωνική και κατηχητική κατεύθυνση. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι ενώ ο θεολόγος καθηγητής δύναται, είτε για να συμπληρώσει το ωράριό του, είτε ελλείψει καθηγητών άλλης ειδικότητας, να διδάξει όλα τα μαθήματα της β/θμιας εκπαίδευσης, το ίδιο δεν ισχύει στην περίπτωση του μαθήματος των θρησκευτικών για τις άλλες ειδικότητες καθηγητών. Οι σπουδές μέσω των οποίων απόκτησαν τη θεολογική τους κατάρτιση οι θεολόγοι καθηγητές έχουν επικριθεί όχι μόνο για το μονοφωνικό και κατηχητικό χαρακτήρα τους, αλλά και για την επιστημονική τους επάρκεια. Συγκεκριμένα έχει γραφτεί ότι « από τον καθορισμό του αντικειμένου τους δύσκολα θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν επιστημονικές⁵⁹³. Αυτό που χαρακτηρίζει τις θεολογικές σχολές στα ελληνικά πανεπιστήμια είναι ο ορθόδοξος «ομολογιακός» χαρακτήρας τους και αυτό δηλώνεται στους οδηγούς σπουδών τους. Επίσης παρατηρείται η παντελής απουσία μιας αντικειμενικής και πολύπλευρης έρευνας του θρησκευτικού φαινομένου ενώ, η πλήρης ταύτισή τους με τις αντιλήψεις της ορθόδοξης Εκκλησίας είναι έκδηλη. Συγκεκριμένα η οριοθέτηση του « επιστημονικού αντικειμένου'' του Τμήματος Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών είναι η εξής: «Η θεολογία, ως βασική λειτουργία της συνειδήσεως της Εκκλησίας, αναφέρεται άμεσα στο περιεχόμενο της αλήθειας της πίστεως και είναι έλλογος καρπός της σπουδής και μελέτης του όλου έργου της Θείας Οικονομίας, από τη δημιουργία του κόσμου, μέχρι τα έσχατα, όπως αυτό πραγματώνεται από την Εκκλησία στον Χρόνο και την Ιστορία». Παρόμοια είναι και τα αντικείμενα των επί μέρους Τομέων του: « Ο

⁵⁹³ βλ. σχ. Σ. Αγουρίδη *Οι θεολογικές Σπουδές :Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα*, σ. 262.

Ερμηνευτικός Τομέας ερευνά το περιεχόμενο της Αγίας Γραφής, ήτοι της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, μέσα στα πλαίσια της Θείας Αποκαλύψεως και των συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών για την πραγματοποίηση του σχεδίου της Θείας Οικονομίας». Ο Ιστορικός Τομέας « Ερευνά και αναλύει την ιστορική εμπειρία της Εκκλησίας σε κάθε εποχή και σε κάθε τόπο, σύμφωνα με την εντολή του Ιδρυτή της, με το περιεχόμενο της αποστολικής παρακαταθήκης και με τον ιδιαιτερότητα των προβλημάτων κάθε εποχής». Ο Τομέας της Συστηματικής Θεολογίας ερευνά και εκθέτει με συστηματικό τρόπο το περιεχόμενο της χριστιανικής πίστεως όπως αυτό βιώθηκε από την Εκκλησία, σε διαλεκτική σχέση προς την αίρεση ή ετεροδοξία» Ο Τομέας των Πατερικών Σπουδών -Ιστορίας Δογμάτων και Συμβολικής, ερευνά και αναλύει το περιεχόμενο της διδασκαλίας των Πατέρων της Εκκλησίας, τη διατύπωση των δογματικών αληθειών της πίστεως από τις Οικουμενικές Συνόδους και τις ιστορικές διαφοροποιήσεις από την ενότητα της πατερικής παραδόσεως και της πίστεως της Εκκλησίας».⁵⁹⁴ Σε ακόμη μεγαλύτερη εξάρτηση από την ορθόδοξη Εκκλησία, βάσει πάντα των προγραμμάτων σπουδών τους, βρίσκονται και τα Ποιμαντικά Τμήματα του Πανεπιστημίου Αθηνών, ως η μετεξέλιξη των Τμημάτων Ιερατικής Επιμορφώσεως, τα οποία είχαν τεθεί από την ίδρυσή τους (Π.Δ.434/1977) στην υπηρεσία της Εκκλησίας, « αποβλέποντας συγκεκριμένα στην ειδική κατάρτιση στελεχών της Εκκλησίας, κληρικών λαϊκών και μοναχών, προ επάνδρωσιν θέσεων εκκλησιαστικής διακονίας»⁵⁹⁵ Το «επιστημονικό» αντικείμενο του εν λόγω τμήματος καθορίζεται ως εξής: « Η θεολογία ως λειτουργία της Εκκλησίας και ως επιστήμη της πίστης , αποβλέπει στην ερμηνεία του αιώνιου, στο συνεχώς μεταβαλλόμενο παρόν. Μέσα στα πλαίσια της αποστολής της αυτής το έργο της Θεολογίας είναι διπλό. Ερευνά το περιεχόμενο της διδασκαλίας της Εκκλησίας και μελετά την πραγματικότητα του κόσμου για να προσαρμόσει σ' αυτή τη μορφή του λόγου της με σκοπό την πραγματοποίηση της αποστολής της. Τη δεύτερη αυτή έκφανση του έργου της Θεολογίας υπηρετεί το Τμήμα Ποιμαντικής με τους 4 Τομείς του...». Συγκεκριμένα διαβάζουμε ότι ο Τομέας « Πολιτιστικού βίου της Μεσογείου και Πηγών του Χριστιανισμού» μας κοινοποιεί ότι η έρευνά του τίθεται «κάτω πάντα από την γενική σκοπιά θεώρησης του γενικότερου γνωστικού αντικειμένου του Τμήματος». Ο Τομέας « Κανονικού Δικαίου και Βυζαντινής Θεολογίας από του Θ' αιώνας «αναζητά τα στοιχεία αυτά που διασφαλίζουν μία δημιουργική

⁵⁹⁴ βλ. σχ. Οδηγός Σπουδών του Τμήματος Θεολογίας, Πανεπιστημίου Αθηνών σ.19-30.

⁵⁹⁵ βλ. σχ. Οδηγός Τμήματος Θεολογίας, ό.π σ.12 Επίσης Σ Αγουρίδη ό.π σ251-262.

αμεσότητα ανάμεσα στην παράδοση και το παρόν». Ο Τομέας «Χριστιανικής Λατρείας, αγωγής και διαποιμάνσεως» επιδιώκει «τη διαμόρφωση κανόνων, τρόπων και μεθόδων που θα υποβοηθήσουν την Εκκλησία να καταστεί περισσότερο αποτελεσματική στο έργο της». Και ο Τομέας Θρησκευολογίας και Κοινωνιολογίας θέτει τις «επιστημονικές» του υπηρεσίες στο να «διαμορφώνει τις θεωρητικές προϋποθέσεις για την επικοινωνία της Ορθοδοξίας με το σύγχρονο άνθρωπο, τόσο εκείνον που προβληματίζεται ως προς το θέμα της θρησκείας όσο και εκείνον που ανήκει στις διάφορες εξωχριστιανικές θρησκείες»⁵⁹⁶.

Το γεγονός ότι οι απόφοιτοι αυτών των σχολών και Τμημάτων διορίζονται από το 1983 (ν.1351/83) στην δευτεροβάθμια Εκπαίδευση ενισχύει την αρχική μας θέση για τον ορθόδοξο μονοφωνικό και κατηχητικό ρόλο των καθηγητών θεολογίας στα σχολεία, καθηγητών που έχουν εκπαιδευτεί να μην αμφισβητούν, και να μη στοχάζονται «ανακλαστικά» στη βάση της ελεύθερης έλλογης σκέψης.

7.5.2. Οι νόμοι και τα αναλυτικά προγράμματα σχετικά με τη θρησκευτική εκπαίδευση των μαθητών/τριών μετά την Μεταπολίτευση του 1974 μέχρι σήμερα φανερώνουν του στόχους και τους σκοπούς των κυριάρχων κοινωνικών ομάδων.

Μέσα στο κλίμα των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών που συντελέστηκαν στην ελληνική κοινωνία (μεταπολίτευση, ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Παγκοσμιοποίηση) εντάσσονται και οι επιχειρούμενες εκπαιδευτικές αλλαγές (μεταρρυθμίσεις) των τελευταίων τριάντα χρόνων. Οι αλλαγές που έγιναν στα αναλυτικά προγράμματα του μαθήματος των θρησκευτικών, μόνο φραστική διαφοροποίηση επέφεραν, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, σε σχέση με τα προγενέστερα, αφού οι στόχοι παραμένουν οι ίδιοι, δηλαδή μια μονοφωνική, αυταρχική, μονοσήμαντη, ορθόδοξη θρησκευτική κατήχηση. Συγκεκριμένα:

Τον Απρίλιο του 1976 δημοσιεύτηκε ο νόμος 309 (ΦΕΚ 100. Τ. Α΄,30.4.1976) , στον οποίο ο σκοπός του μαθήματος των θρησκευτικών ανά εκπαιδευτική βαθμίδα ορίστηκε ως εξής:

⁵⁹⁶ Για την επιστημονική αμφισβήτηση των Ποιμαντικών Τμημάτων και την θεώρησή τους ως «παρωδία ακαδημαϊκών μονάδων» βλ. σχ. Σ. Αγουρίδη ό.π υποσημείωση 20, όπως επίσης τις σ. 261-262

1. Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. «Σκοπός της διδασκαλίας τους μαθήματος των θρησκευτικών είναι η ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος των μαθητών, η εδραίωση της πίστεως στη Χριστιανική Θρησκεία και ενίσχυση της ενεργητικής συμμετοχής τους στη θρησκευτική ζωή του λαού μας»⁵⁹⁷
2. Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση (Γυμνάσιο-Λύκειο) Παρόμοια. « Σκοπός του μαθήματος των θρησκευτικών που διδάσκεται στα Γυμνάσια και τα Λύκεια είναι η φανέρωση των αληθειών του Χριστού για το Θεό, τον κόσμο και τον άνθρωπο, η μύηση των μαθητών στις σωτήριες αλήθειες του χριστιανισμού με την ορθόδοξη πίστη και ζωή, η επίγνωση της ιστορικής διαδρομής της Εκκλησίας και της προσφοράς της στον κόσμο, η βίωση των αληθειών της Ορθόδοξης χριστιανικής πίστεως στις συγκεκριμένες περιστάσεις της καθημερινής ζωής του μαθητή, για να βελτιώνεται διαρκώς «σοφία και ηλικία και χάριν «και να καταντήση εις άνθρωπον «τέλειον, εις μέτρον ηλικίας του πληρώματος του Χριστού».

Ο αυταρχικός, χειραγωγικός και πατερναλιστικός χαρακτήρας της προσφερόμενης θρησκευτικής εκπαίδευσης γίνεται απροκάλυπτα φανερός στα Π.Δ 374/1978 (ΦΕΚ. Α', 79/15.5.1978) στα οποία μεταξύ άλλων γράφει ότι σκοπός του μαθήματος των θρησκευτικών είναι «να μυήσει τους ανήσυχους εφήβους των 15 ετών εις τα βασικά δόγματα της Ορθοδόξου Πίστεως, δια να μάθουν τι πρέπει να πιστεύουν⁵⁹⁸...». Ένα χρόνο μετά στο Π.Δ 826/1979 (ΦΕΚ. Α',240/23.10.1979) η στοχοθεσία του εν λόγω μαθήματος συνεχίζει να αποσκοπεί στην «παρουσίαση της εν Χριστώ καινής ζωής ως μοναδικού μέσου για την μόρφωση άρτιας χριστιανικής προσωπικότητας, την επίλυση των προβλημάτων του σύγχρονου ανθρώπου και την δημιουργία αληθινού⁵⁹⁹ πολιτισμού». Παρά τις κυβερνητικές αλλαγές που επακολούθησαν μετά το 1981 οι διάφορες προσπάθειες να επαναδιατυπωθούν οι γενικοί σκοποί του μαθήματος, θεωρούμε ότι μόνο σε φραστικό επίπεδο διαφοροποιήθηκαν από τις προηγούμενες. Ο βασικός μονοφωνικός, κατηχητικός ρόλος του μαθήματος παραμένει στο Δημοτικό, αφού « Η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών έχει σκοπό να κάμει τα παιδιά κοινωνούς των αληθειών της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστεως, καθώς και να τα βοηθήσει να συνειδητοποιήσουν προοδευτικά την πνευματική σχέση με το Θεό, ως

⁵⁹⁷ βλ. σχ. Π.Δ 1034/1977.

⁵⁹⁸ Η υπογράμμιση δική μας.

⁵⁹⁹ Το «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» σε όλο το μεγαλείο του!

Δημιουργό και Πατέρα, μέσα στη ζωή της Εκκλησίας. Ειδικότερα η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών επιδιώκει:

- α. Να εδραιώσει στα παιδιά την ορθή πίστη προς το Θεό και την αγάπη προς τον άνθρωπο.
- β. Να καλλιεργήσει σταθερή έφεση για την «κατά Χριστόν» ζωή και για τη ρύθμιση της συμπεριφοράς τους σύμφωνα με το θείο θέλημα και
- γ. Να συντελέσει στη συνειδητοποίηση των χριστιανικών αξιών, όπως αυτές πρέπει να πραγματώνονται στη ζωή». (βλ. σχ. Π.Δ, 583/1982 (ΦΕΚ, Α', 107/3181982).

Διαπιστώνεται με απόλυτο τρόπο η «ανωτερότητα» της ορθοδοξίας έναντι των άλλων θρησκευμάτων με το να τονίζεται ότι η « παρουσίαση της εν Χριστώ καινής ζωής ως μοναδικού μέσου για τη μόρφωση άρτιας χριστιανικής προσωπικότητας, την επίλυση των προβλημάτων του σύγχρονου ανθρώπου και την δημιουργία αληθινού πολιτισμού»⁶⁰⁰ Το 1985 ψηφίζεται νέος εκπαιδευτικός νόμος ο 1566 (ΦΕΚ αρ. 167. τ.Α', 30.9.1985) για τη «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις». Ως γενικός σκοπός της εκπαίδευσης ορίζεται ο εξής:

«Σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι να συμβάλλει στην ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών, ώστε, ανεξάρτητα από φύλο και καταγωγή, να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημιουργικά. Ειδικότερα υποβοηθεί τους μαθητές:

α) να γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες...να εμπνέονται από αγάπη προς τον άνθρωπο, τη ζωή και τη φύση και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραβίαστη...β) να αναπτύσσουν δημιουργική και κριτική σκέψη και αντίληψη συλλογικής προσπάθειας και συνεργασίας...γ) να κατανοούν τη σημασία της τέχνης, της επιστήμης και της τεχνολογίας, να σέβονται τις ανθρώπινες αξίες και να διαφυλάσσουν και να προάγουν τον πολιτισμό. δ) να αναπτύσσουν πνεύμα φιλίας και συνεργασίας με όλους τους λαούς της γης, προσβλέποντας σε έναν κόσμο καλύτερο, δίκαιο και ειρηνικό».

Οι αντιφάσεις στο νόμο είναι προφανείς, διότι από τη μια διακηρύσσεται η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, πράγμα που σημαίνει ότι ο

⁶⁰⁰ βλ. Π.Δ 826/1979 (ΦΕΚ, Α', 240/23.10 1979.

μαθητής/μαθήτρια θα πρέπει να διδάσκεται το ορθόδοξο δόγμα μόνο και όταν το δηλώσει αυτός ή οι γονείς τους (δηλαδή το μάθημα να είναι προαιρετικό και να δίδεται στους μαθητές εναλλακτικά με τα μαθήματα προς επιλογή π.χ κοινωνιολογία των θρησκειών ή ιστορία των θρησκειών κλπ), ενώ από την άλλη υποχρεώνεται ο μαθητής/μαθήτρια να πιστεύει στα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Μέσα σε αυτό το χειραγωγικό και κατηχητικό πλαίσιο, παρατηρούμε ότι ο σκοπός του νομοθέτη που είναι η ανάπτυξη της δημιουργικής και κριτικής σκέψης, έτσι ώστε να αναπτυχθεί, ελεύθερα η θρησκευτική συνείδηση των μαθητών/τριών, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί. Σε τελική ανάλυση, γενική είναι η παραδοχή, ότι με τους νέους νόμους και τα καινούρια αναλυτικά προγράμματα που αφορούν την θρησκευτική εκπαίδευση των μαθητών/τιών δε σημειώθηκε καμιά ουσιαστική αλλαγή σε σύγκριση με τα προηγούμενα.⁶⁰¹

7.5.3. Τα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος των Θρησκευτικών εμποδίζουν την ανάδυση διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών /τριών.

Τα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος των θρησκευτικών χαρακτηρίζονται από μορφές συμβολικής βίας για το λόγο ότι δεν παρουσιάζονται ως ανθρώπινα πονήματα με μικρή ή μεγάλη επιστημονική εγκυρότητα, πράγμα που επιδέχεται πιθανές κριτικές προσεγγίσεις και αμφισβητήσεις από τους μαθητές/τριες, αλλά παρουσιάζονται ως δοσμένες , διαχρονικές, έγκυρες, καθολικές και πανανθρώπινες θεόσταλτες αλήθειες. « Γιατί όσα γράφονται εδώ δεν είναι διανοητικές συλλήψεις στοχαστών στην ηρεμία κάποιου γραφείου. Είναι εμπειρίες βγαλμένες μέσα από τη γεμάτη δάκρυα και αίματα ιστορία του λαού του Θεού, της Εκκλησίας» διαβάζουμε σε ένα τέτοιο θεολογικό σχολικό βιβλίο⁶⁰².

Σκοπός του μαθήματος των θρησκευτικών, όπως αυτός διατυπώνεται στα αναλυτικά προγράμματα του ΥΠΕΠΘ, τις οδηγίες του πρώην ΚΕΜΕ και τωρινού Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, τις οδηγίες των σχολικών Συμβούλων προς τους διδάσκοντες θεολόγους, με διάφορες λεκτικές παραλλαγές, από ιδρύσεως

⁶⁰¹ βλ. Περσελής Ε. (1994) ό.π σ. 220. επίσης Σωτηρέλης Γ. (1993) ό.π σ. 53-54.

⁶⁰² βλ. σχ. Α .Κιρμιζι. Π. Λιαλιάμπη, Β. Χριστοφορίδη "Θεολογία Λατρεία και Ζωή της Εκκλησίας". Για τη Α΄ Ενιαίου Λυκείου. ΟΕΔΒ ΑΘΗΝΑ .σ. 5.

της δημόσιας εκπαίδευσης, διαπιστώνουμε ότι έχουν ως κοινό παρανομαστή τους την «εμφύτευση και εδραίωση της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης»⁶⁰³,

Μέσα στο ιδεολογικό αυτό πλαίσιο τα βιβλία του μαθήματος των θρησκευτικών που απευθύνονται στους μαθητές/τριες της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ταυτίζονται με τις δογματικές αντιλήψεις της ορθόδοξης Εκκλησίας. «Η σχολική θρησκευτική αγωγή στην Ελλάδα συνδέεται στενά με την ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία και θεολογία, όπως η τελευταία εκφράζεται από τις δύο πανεπιστημιακές Θεολογικές σχολές. Έτσι οι σκοποί και οι στόχοι της θρησκευτικής Αγωγής καθορίζονται από το εκκλησιαστικό ήθος και τη θεολογική προσέγγιση που κάθε φορά επικρατεί στην Εκκλησία και τις θεολογικές σχολές»⁶⁰⁴

Αναλυτικά για τις δύο βαθμίδες εκπαίδευσης παρατηρούμε τα εξής:

Πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Αυτό που χαρακτηρίζει σχεδόν όλα τα βιβλία των θρησκευτικών του Δημοτικού είναι η συνεχής και εμφατική προσπάθεια «μύησης» σε κάποιες θρησκευτικές «αλήθειες» που μεταδίδονται κατά τρόπο αξιωματικό και απόλυτο⁶⁰⁵. Οι θεολογικές αντιλήψεις της ορθόδοξης Εκκλησίας επιβάλλονται ως «κλειστό σύστημα αξιών» (Παλαιά Διαθήκη, Καινή Διαθήκη, Εκκλησιαστική Ιστορία, Κατήχηση και Λειτουργική), γεγονός που οδηγεί μονοδρομικά και μονοσήμαντα τους μαθητές/τριες στο θρησκευτικό φαινόμενο.

Για τις αντιεπιστημονικές, απλουστευτικές, μεροληπτικές αντιλήψεις σε φιλοσοφικά, ηθικά, ιστορικά και κοσμολογικά προβλήματα που αφορούν την ανθρωπότητα και την ελληνική κοινωνία, Βλ. σχ. Εγχειρίδιο Ε' Δημοτικού (Σκιαδά, Εκκλησιαστική Ιστορία) στις αναφορές των διωγμών κατά των χριστιανών (σ. 82), της εικονομαχίας και του σχίσματος των εκκλησιών (σ. 141, 145, 152). Στο βιβλίο της ΣΤ' Δημοτικού (Σκιαδά, Λειτουργική και Κατήχηση, σ. 71) ο μαθητής/τρια διδάσκεται ότι «...τα δόγματα της θρησκείας μας, δηλ. τις αλήθειες που πρέπει να πιστεύουμε... τις δεχόμαστε μόνο με τη πίστη, επειδή ξεπερνάνε τη δύναμη του μυαλού μας», στη σ. 71, ότι «...η

⁶⁰³ Για μια προσέγγιση των σκοπών των αναλυτικών προγραμμάτων του μαθήματος των θρησκευτικών, από την πλευρά της σύγχρονης θεολογίας: για την περίοδο της τουρκοκρατίας μέχρι τις μέρες μας βλ. Ε. Περσελή ό.π). Επίσης για την περίοδο μετά την μεταπολίτευση, από την νομική (συνταγματική) άποψη βλ. Γ. Σωτηρέλη ό.π), απόρροια της κυρίαρχης αντίληψης που έχει επιβληθεί, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, όπου ταυτίζει την ορθοδοξία, το έθνος-κράτος και τον ελληνισμό. (βλ. σχ. τη θεωρία περί ελληνοχριστιανικού πολιτισμού καθώς και την αντίκρουσή της σε Γ. Κοντογιώργη ό.π. Επίσης Σ. Βιρβιδάκης *Πρόσληψη και οικειοποίηση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας από τη νεορθόδοξη θεολογία* στο *Επιστήμη και Κοινωνία* 1998 τ.1 σ. 87.

⁶⁰⁴ βλ. σχ. Περσελής Ε. (1994) ό.π. σ. 206

⁶⁰⁵ βλ. Ε. Περσελής *Σύγχρονες αλλαγές και το μάθημα των Θρησκευτικών*, σε *Χριστιανική Αγωγή*, σ. 60.

θρησκεία είναι γνώρισμα κάθε φυσιολογικού ανθρώπου», σ. 72, ότι « ο Χριστιανισμός είναι η μόνη αληθινή θρησκεία», σ. 72, ότι οι «ετερόδοξες « είναι «εκκλησίες που έχουν περιπέσει λίγο πολύ σε πλάνες και αιρέσεις». σ. 78 αναφερόμενο στους πιστούς των άλλων θρησκειών τους παρομοιάζει « σαν το διψασμένο που προσπαθεί να σβήσει τη δίψα του σε θολά νερά...» σ. 82. Αναφέρει επίσης ότι « ο Μωαμεθανισμός επικράτησε τελικά με τη φωτιά και το σίδερο». Η συμβολική βία που χρησιμοποιείται σε όλα τα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού είναι άγια πρακτική και όπως εύστοχα έχει λεχθεί « η θρησκευτική διδασκαλία χαρακτηρίζεται από έντονη συναισθηματική φόρτιση με την οποία εκμαιεύεται «ψυχολογική ταύτιση» του παιδιού με την εικόνα του κόσμου και του ανθρώπου, που του επιβάλλεται πολύ πριν αυτό αναπτύξει μηχανισμούς κριτικής πρόσληψη και αξιολόγησης των διδασκομένων. Έτσι οι χρησιμοποιούμενες έννοιες είναι συνήθως «ο Θεός μας», «ο Χριστός μας» «ο Σωτήρα μας», «Η Εκκλησία μας» «η Ορθοδοξία μας» κ. α. τ., που προδιαθέτουν εξ ορισμού σε μια στάση εκ των προτέρων πίστης και αποδοχής».⁶⁰⁶

Επίσης οι προσευχές και οι θρησκευτικοί ύμνοι, ως απαραίτητο συμπλήρωμα της διδασκαλίας, αποσκοπούν στην μύηση του μαθητή/τριας σε αυστηρά προκαθορισμένες δογματικές αντιλήψεις. Ενδεικτικές είναι οι ερωτήσεις από το σχολικό βιβλίο της ΣΤ' Δημοτικού : « Γιατί ο Χριστιανισμός είναι η μόνη αληθινή θρησκεία; (σ. 74). « Ποιές υποχρεώσεις έχουμε σαν μέλη της ορθόδοξης εκκλησίας;(σ. 77).» Τι πρέπει να αισθανόμαστε για την ορθοδοξία μας;(σ 80).» Πώς διαδόθηκε ο Μωαμεθανισμός και τι δείχνει αυτό;(σ. 84). «Γράψε και αποστήθισε το Σύμβολο της Πίστεως(90). « Μάθε απ' έξω το «Βασιλεύ Ουράνιε»(σ 107). Γιατί δεν πρέπει να αναβάλλεται για αργότερα την ιερή εξομολόγηση;(σ 128).

2. Δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ο χειραγωγικός και κατηχητικός δογματικός διαποτισμός του ορθόδοξου δόγματος συνεχίζεται στο ίδιο πνεύμα με αυτό του Δημοτικού, με τη διαφορά ότι η διδακτέα ύλη διευρύνεται και εμπλουτίζεται με την προσθήκη στην Γ' Λυκείου του μαθήματος της Χριστιανικής Ηθικής. Σαφείς προς την κατεύθυνση αυτή είναι και οι οδηγίες του ΚΕΜΕ σύμφωνα με το οποίο για το μάθημα της Χριστιανικής Ηθικής της Γ' Λυκείου αναφέρει ότι « σκοπός της διδασκαλίας... δεν είναι η συζήτηση θεμάτων συμπεριφοράς του ανθρώπου με βάση τις εμπειρίες, τις γνώσεις ή τις επιθυμίες τους, αλλά η σαφής έκθεση των χριστιανικών απόψεων...». Επίσης καθιστά την προσοχή των διδασκόντων

⁶⁰⁶ βλ.. Σωτηρέλης Γ.Χ (1993) ό.π σ. 56.

στο γεγονός ότι επειδή υπάρχουν πολλές πηγές πληροφόρησης, «χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή και μαεστρία...» και γι' αυτό «καλή τεχνική για το μάθημα είναι να θέτουμε σωστές ερωτήσεις...», ενώ « η προετοιμασία μαθημάτων από μαθητή η ομάδα μαθητών δίνει στο μάθημα διαπιστευτήρια πως ασχολείται με το αντικείμενο που διδάσκεται ελεύθερα , απροκατάληπτα και τίμια...». Όταν όμως « μερικές απόψεις των μαθητών δε συμφωνούν απόλυτα με τις χριστιανικές θέσεις...τότε είναι απαραίτητη η παρέμβαση του διδάσκοντος για να θέσει τα πράγματα στη σωστή τους θέση...».⁶⁰⁷

Έτσι λοιπόν ζητείται από τους θεολόγους καθηγητές τόσο μέσω των βιβλίων αλλά και των κατάλληλων ερωτήσεων και εργασιών να δημιουργήσουν τις συνθήκες εκείνες, ώστε « ο μαθητής να προκαλείται σε μία μέθεξη...» ώστε να «μυσταγωγηθεί και όχι απλά να μάθει...»⁶⁰⁸

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι στα βιβλία των θρησκευτικών, εκτός εξαιρέσεων, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια προσπάθεια να αρθεί ο αυταρχικός, κατηχητικός και χειραγωγικός χαρακτήρας του πνεύματος που θα πρέπει να διέπει τόσο τους σκοπούς όσο και τους στόχους των σχετικών νόμων, αναλυτικών προγραμμάτων και οδηγιών προς τους διδάσκοντες, (προς την κατεύθυνση αυτή είναι γραμμένα τα βιβλία μετά το 1998), ενταγμένα προφανώς στην συνειδητοποίηση των αρμοδίων ότι η θρησκευτική εκπαίδευση θα πρέπει να αλλάξει το κραυγαλέο αυταρχικό και κατηχητικό χαρακτήρα της μιμούμενη προφανώς ανάλογες προσπάθειες της Προτεσταντικής και Καθολικής Εκκλησίας αντιλήψεις που ήρθαν από τη Δύση , με τον ερχομό των εκεί σπουδαγμένων Έλλήνων θεολόγων⁶⁰⁹. Εξαιτίας του γεγονότος αυτού, παρότι δεν επιδρά στην ερευνά μας που πραγματοποιήθηκε το 1998, κρίνουμε ότι με την κυριαρχία της ορθόδοξης Εκκλησίας στις ελληνικές θεολογικές σχολές και την έμμεση αλλά καθοριστική παρέμβασή της στο χώρο της κοινωνίας και της εκπαίδευσης, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί καμιά αλλαγή στο πνεύμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, όσο οι αντιλήψεις της ορθόδοξης Εκκλησίας αποτυπώνονται μέσα από μεθόδους «συμβολικής βίας», αποβλέποντας στην αυταρχική δογματική επιβολή τους ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, σε σημείο μάλιστα που να υπερβαίνει τις υπάρχουσες προδιαγραφές του αναλυτικού προγράμματος και των σχετικών νόμων για την

⁶⁰⁷ βλ. Οδηγίες του ΚΕΜΕ ΥΠΕΠΘ (εγκ. Γ2,2167/31.8.83).Επ. Οδηγίες για τη διδασκαλία των μαθημάτων στο Γυμνάσιο και το Λύκειο κατά το σχ. έτος 1990-91 του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, τευχ. Γ', σ. 12,16,22,24).

⁶⁰⁸ βλ. «Οδηγίες» ό.π σ. 1

⁶⁰⁹ βλ. Περσελής Ε(1994) ό.π σ. 206,

εκπαίδευση. Υπέρ της άποψης αυτής συνηγορεί και η θέση ότι «το μάθημα των θρησκευτικών δεν έχει σκοπό να γεμίσει το νου με ορισμένες γνώσεις. Σκοπός του είναι να μας βοηθήσει να καταλάβουμε ότι ο Θεός μάς φιλοξενεί στη Δημιουργία και στην Εκκλησία Του, και ότι μπορούμε και μεις να τον δεχτούμε μέσα στην καρδιά μας...»⁶¹⁰ Παρόμοια είναι και η προτροπή του ΥΠΕΠΘ προς τους εκπαιδευτικούς «έχουμε χρέος απέναντι των αυριανών πολιτών να κρατήσουμε στην ψυχή τους άσβεστη την πίστη, την ελπίδα και την αγάπη τους στον Θεό...Με το μάθημα των θρησκευτικών οι μαθητές πρέπει να έχουν πειστεί ότι ο μόνος ανιδιοτελής σύντροφος και παντοτινός ενισχυτής και οδηγός στη ζωή τους θα είναι ο Ιησούς Χριστός. Μόνο έτσι το μάθημα των θρησκευτικών θα έχει επιτύχει τους υψηλούς στόχους τους...»⁶¹¹

Τελειώνουμε εδώ την σύντομη αναφορά μας σε μια επιλεκτική σταχυολόγηση του περιεχομένου των εγχειριδίων των θρησκευτικών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, και τούτο διότι δεν κρίνουμε σκόπιμη μια πιο αναλυτική διείσδυση, επειδή υπάρχει ήδη μια πλούσια βιβλιογραφία στο θέμα αυτό.⁶¹²

7.5.4. Η υποχρεωτική σχολική προσευχή και ο εκκλησιασμός ως πρακτικές άσκησης θρησκευτικής «συμβολικής βίας» στους μαθητές/τριες

⁶¹⁰ βλ. εισαγωγή του σχολικού βιβλίου της Α' Γυμνασίου των Νίκα/Παπαευαγγέλου/Ρηγόπουλου/Χιωτέλη, *Ο λόγος του Θεού*, σ. 8. επ. δες εισαγωγές των άλλων θεολογικών βιβλίων της β'θμιας εκπαίδευσης..

⁶¹¹ Βλ. σχ. το συμπέρασμα των «Οδηγιών», ό.π.,σημ.56 σ. 30.

⁶¹² Ενδεικτικά αναφέρουμε τους: Καζεππίδη, *Ο δογματικός διαποτισμός*, στο «Λόγος και Πράξη» 1979, σ. 67, επτ. Χαράλαμπόπουλου, *Νεοελληνική Παιδεία*, σ. 18-27, όπου υπάρχει πλούσιες βιβλιογραφικές παραπομπές και στους δύο, Μαργαρίτη, *Η χριστιανική εκκλησία μπροστά στην ελευθερία της γνώσης και της συνειδησης των πολιτών*, «Πολίτης» τευχ. 34 σ. 18, επτ. Κυριτάτα, *Ο διωγμός της ιστορίας στο μάθημα των Θρησκευτικών*,«Ο Πολίτης»τ.34,σ.20, επτ. Χαράλαμπος, *Τα Θρησκευτικά σε "Σχολείο και Ιδεολογία"*, σ. 112 επτ. Μπιτσάκη, *Ορθολογισμός και ανορθολογισμός στη εκπαίδευση*, σε "Εκπαιδευτικά", τ. 7, σ 90, επτ. Περσελή ό.π σ. 56, επτ. Βώρου, *Το σχέδιο νόμου για την γενική εκπαίδευση*, σε "Εκπαιδευτική Πολιτική", σ. 19), επτ. Σωτηρέλη ό.π.

Η καθημερινή συλλογική σχολική προσευχή, καθώς και ο τακτικός εκκλησιασμός τονίζει και υπενθυμίζει στο σύνολο της σχολικής κοινότητας (διδακτικό προσωπικό, μαθητές, διοικητικούς υπαλλήλους και κατ' επέκταση στη σύνολη κοινωνία) σε πρακτικό και βιωματικό επίπεδο, το σαφή θρησκευτικό προσανατολισμό που πρέπει να έχει η πρωτοβάθμια και η δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας των θρησκευτικών τελετουργικών ρυθμίζεται με εγκυκλίους που το ΥΠΕΠΘ εκδίδει ανά διαστήματα, με την αφορμή των προβλημάτων που προκύπτουν είτε από άρνηση ορισμένων διδασκόντων να παρευρεθούν στην προσευχή είτε να εκκλησιαστούν. Η εγκύκλιος που ρυθμίζει τα θέματα προσευχής και εκκλησιασμού είναι αυτή του 1977 που εκδόθηκε « εξ' αφορμής ερωτημάτων που τέθηκαν στο Υπουργείο Παιδείας από Εκκλησιαστικές Αρχές, γονείς μαθητών και διευθυντές σχολείων»⁶¹³. Υπάρχει πληθώρα τέτοιων εγκυκλίων, συνήθως μετά από παρεμβάσεις εκκλησιαστικών αρχών, όπως το καθησυχαστικό σχετικό έγγραφο του ΥΠΕΠΘ προς την Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων, που διαμαρτυρόταν για τη χαλάρωση από πλευράς μαθητών και διδασκόντων σε θέματα προσευχής και του εκκλησιασμού⁶¹⁴. Ενδεικτικά παραθέτουμε αποσπάσματα από τη βασική εγκύκλιο του 1977 που αποτελεί και την βάση όλων των υπολοίπων. « Με βάση ότι το σχολείο δεν έχει σκοπό να δώσει στους μαθητές μόνο στοιχεία γνώσεων διαφόρων επιστημονών, αλλά αποβλέπει και στο να αναπτύξει το θρησκευτικό και εθνικό τους φρόνημα και να το καταστήσει σύμφωνα με τις αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος της χώρας, συνάγεται ότι τόσο ο εθνικός φρονηματισμός όσο και θρησκευτικός είναι απαραίτητος και για αυτό ρητά τονίζεται τούτο από τις διατάξεις του Ν. 309/1976... Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι η συμμετοχή των μαθητών στις εθνικές εκδηλώσεις και επετείους είναι υποχρεωτική... και επίσης προκύπτει ότι στην τόνωση του θρησκευτικού συναισθήματος των μαθητών, εκτός των άλλων θα βοηθήσει η καθημερινή κοινή προσευχή, η οποία υποχρεωτικά πρέπει να γίνεται με την απαιτούμενη ευλάβεια, κάθε ημέρα μετά από την έναρξη των μαθημάτων, σε κοινή συγκέντρωση μαθητών και διδακτικού προσωπικού στο προαύλιο του σχολείου, καθώς και ο εκκλησιασμός των μαθητών...». Πέρα της αυταρχικής επιβολής μιας πρακτικής που αντίκειται στην ελεύθερη ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, αναφερόμενης ακόμη και σε ενήλικες πολίτες, όπως είναι οι διδάσκοντες, ενδιαφέρον αποκτά η ταύτιση μεταξύ εθνικού και

⁶¹³ (βλ. ΥΠΕΠΘ-Φ. 200.21/16/139240/26.11.77).

θρησκευτικού φρονήματος, μιας έννοιας ασαφούς που βρίθει από ιδεολογική φόρτιση και έχει ως σκοπό της την ταύτιση ορθόδοξης Εκκλησίας και Έθνους.⁶¹⁵

Στην ίδια εγκύκλιο καλούνται οι διευθυντές των σχολείων να «συστήσουν ζωηρά και ένθερμα στους μαθητές να εκκλησιάζονται και μόνοι τους τις Κυριακές και τις άλλες εορτές, χωρίς βέβαια να τους πιέζουν και να τους απειλούν με την επιβολή ποινών ή άλλων κυρώσεων που θα επηρεάσουν την μαθητική τους κατάσταση...». Διαπιστώνει κανείς εδώ την προσπάθεια επέκτασης της μονοφωνικής και κατηχητικής λογικής της θρησκευτικής αγωγής και σε χώρους εκτός σχολείου, έτσι ώστε να τους επιβληθεί ένα συγκεκριμένο πρότυπο θρησκευτικής συμπεριφοράς. Επίσης μετά από σχετικό αίτημα-υπόδειξη της Ιεράς Συνόδου, η εγκύκλιος του ΥΠΕΠΘ, Γ/7660/13.10.81 προτρέπει τους διευθυντές και όλους τους εκπαιδευτικούς «να συνιστούν στους μαθητές την παρακολούθηση των μαθημάτων των κατηχητικών σχολείων, καθώς και κάθε νεανικής εκδηλώσεως των Ιερών Μητροπόλεων, εφ' όσον δεν παρεμποδίζεται μ' αυτές η εκπλήρωση των υποχρεώσεων των μαθητών προς το σχολείο». Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η ελεύθερη κυκλοφορία περιοδικών (παρά)θρησκευτικών οργανώσεων μέχρι το 1981 και με την ανεπίσημη προτροπή, αφού μεσολάβησε μια περίοδος αποκλεισμού τους από το χώρο του Σχολείου, επανήλθαν από το 1989 με την ανοχή του Υπουργείου Παιδείας βλ. σχ. εγκ.Γ2/2087/26.3.82 επ.έγγραφα ΥΠΕΠΘ, Γ2/3780/3.10.89 και Γ2/3921//10.10.89 για «εθελοντική και σε προσωπική βάση» κυκλοφορία των περιοδικών»ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΝΙΚΗΝ» και «ΖΩΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ»)

Τέλος στα Π.Δ του 1991 390,392 και 393 της 11.11.1990 για την «οργάνωση και λειτουργία» των Δημοτικών Σχολείων των Λυκείων και των Γυμνασίων αντίστοιχα προβλέπονται:

- α. Η διενέργεια καθημερινής προσευχής «πριν από την έναρξη των μαθημάτων.. σε κοινή συγκέντρωση μαθητών και διδακτικού προσωπικού στο προαύλιο του σχολείου ή σε περίπτωση δυσμενών καιρικών συνθηκών, μέσα στην τάξη κάθε τμήματος...».

⁶¹⁴ Αναφ. σε Νίκα, Εκκλησία και Παιδεία σ. 41, επ. βλ. ΥΠΕΠΘ-Γ/6251/22.10.79 και Γ/2875/30.4.81)

⁶¹⁵ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι με το επίθετο εθνικόφρονες αυτοαποκαλείτο η μια εκ των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων στην διάρκεια του ελληνικού εμφύλιου, σχήμα αντίληψης που ακόμη, αν και σπάνια, χρησιμοποιείται μέχρι τις μέρες μας με ιδεολογικούς και πολιτικούς σκοπούς να διαχωρίσει τους «σωστούς» Έλληνες από τα «μιάσματα» δηλαδή όλους αυτούς που δεν δέχονται το «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών»..

β. Ο «τακτικός» εκκλησιασμός, ο οποίος γίνεται «κατά σχολείο τάξη ή τμήμα» τρεις φορές κατ' έτος («στις 23 Δεκεμβρίου, την ημέρα των Τριών Ιεραρχών και την ημέρα της του πολιούχου της έδρας του σχολείου», και ο «έκτακτος» εκκλησιασμός, ο οποίος επαφίεται πλέον στη διακριτική ευχέρεια του συλλόγου διδασκόντων «όποτε κρίνεται σκόπιμο...και πάντως όχι περισσότερο από μία φορά το μήνα».

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι με βάση αυτά τα δεδομένα στο χώρο της εκπαίδευσης τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που σχηματίζουν οι μαθητές/τριες σχετικά με το θεό, τη θρησκεία, τον κόσμο και τον εαυτό τους είναι έντονα επηρεασμένα από την κυριαρχία του μεταφυσικού-θεολογικού λόγου του ορθόδοξου δόγματος, όπως αυτό επιβάλλεται μέσω του σχολείου. Το γεγονός αυτό μας κάνει να ισχυριζόμαστε ότι με βάση αυτά τα δεδομένα καθίσταται δύσκολο στους μαθητές/τριες να σχηματίσουν μορφές διαλεκτικής συνείδησης.

Την επαλήθευση της βασικής μας αυτής θέσης θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στην παρουσίαση της εμπειρικής μας έρευνας στα λύκεια της χώρας και που την παρουσιάζουμε στο τρίτο μέρος αυτής της εργασίας.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.

Μεθοδολογικά ζητήματα.

1.1 Μέσα και τρόπος συλλογής δεδομένων

Τα στοιχεία της έρευνας συγκεντρώθηκαν με ανώνυμο ερωτηματολόγιο¹. Αντίγραφο του ερωτηματολογίου αυτού παρατίθεται στο παράρτημα. Το πρώτο τμήμα του ερωτηματολογίου αναφερόταν στα ατομικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων. Το δεύτερο μέρος περιείχε ερωτήσεις που αφορούσαν τους σκοπούς της έρευνας.

Για την εκπόνηση του ερωτηματολογίου ακολουθήθηκε η παρακάτω διαδικασία. Καταγράφηκαν ανοικτές ερωτήσεις από τον ερευνητή, οι οποίες στη συνέχεια δόθηκαν προς συμπλήρωση σε μικρό αριθμό μαθητών (πιλοτικά). Κατόπιν συζητήθηκαν κατά τη διάρκεια συνεντεύξεων με μικρό αριθμό υπευθύνων. Από την αποδελτίωση των απαντήσεών τους προέκυψαν οι κλειστές ερωτήσεις που περιέχονται στο ερωτηματολόγιο. Στις κλειστές ερωτήσεις υπήρχε πάντα η δυνατότητα να γράψουν τα υποκείμενα που πήραν μέρος στην έρευνα, δικές τους απαντήσεις στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες δεν τους ικανοποιούσαν οι δυνατές επιλογές του ερωτηματολογίου².

Τα ερωτηματολόγια διανεμήθηκαν σε δείγμα 1453 υποκειμένων.

Η διανομή των ερωτηματολογίων έγινε μέσα στην τάξη από εμάς τους ίδιους³.

Κατά την επίδοση των ερωτηματολογίων τους δόθηκε επίσης ένα σύντομο γραπτό κείμενο (βλ. παράρτημα), στο οποίο αναφέρονταν οδηγίες συμπλήρωσης, οι βασικοί σκοποί της έρευνας, η σημασία των ειλικρινών απαντήσεών τους για την επιστημονική διεξαγωγή των συμπερασμάτων, και τονίστηκε στα υποκείμενα της έρευνας ότι το ερωτηματολόγιο στο οποίο θα απαντούσαν ήταν ανώνυμο και η συμπλήρωσή του ήταν προαιρετική, ζητώντας τους τέλος να απαντήσουν σ' αυτό με ειλικρίνεια.

¹ Κυριαζή Ν., (2002). Η κοινωνιολογική έρευνα, κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 119 κ.ε.

² Κασσωτάκη Ι.Μ. (1998). Η αξιολόγηση της επίδοσης των μαθητών, Αθήνα, Γρηγόρης, σελ. 74.

³ Εκτός πέντε περιπτώσεων που, μετά από τηλεφωνική συνεννόηση με τη διεύθυνση του σχολείου, τους εστάλησαν ταχυδρομικώς και η οποία ανέλαβε την δέσμευση να μεριμνήσει για την συμπλήρωσή τους από τους μαθητές στη βάση των οδηγιών μας.

1.2. Διαδικασία επεξεργασίας των ερωτηματολογίων και ανάλυσης των δεδομένων.

Οι ανοικτές απαντήσεις του ερωτηματολογίου κωδικοποιήθηκαν για την ανάλυση και στατιστική επεξεργασία των ερωτήσεων⁴.

Μετά την κωδικοποίηση έγινε η εισαγωγή των στοιχείων των ερωτηματολογίων στον ηλεκτρονικό υπολογιστή και ακολούθησε η στατιστική επεξεργασία με το S.P.S.S.⁵.

Ως ανεξάρτητες μεταβλητές χρησιμοποιήθηκαν το φύλο, η ηλικία, η γεωγραφική προέλευση, το επάγγελμα, το εισόδημα και η μόρφωση των γονιών των υποκειμένων, ως σύνθετο κριτήριο της κοινωνικής τους προέλευσης, οι οποίες συσχετίστηκαν προς τις εξαρτημένες κοινωνικές μεταβλητές, δηλαδή τις αντιλήψεις, τις πεποιθήσεις, τις γνώσεις, τις αξίες, τις νοοτροπίες, τις συμπεριφορές και τις πρακτικές του πληθυσμού των ερευνωμένων γύρω από το φαινόμενο της θρησκείας, με απώτερο στόχο να βρούμε αν και κατά πόσο ο εν λόγω πληθυσμός έχει και σε ποιο βαθμό μορφές θρησκευτικής συνείδησης.

Ο έλεγχος της σημαντικότητας⁶ των διαφορών έγινε με το στατιστικό κριτήριο⁷ Χ². Σε επίπεδο 0,05

1.3 Περιγραφή του δείγματος⁸.

Όπως αναφέραμε και στα εισαγωγικά στοιχεία του ερευνητικού μέρους το ερωτηματολόγιο διανεμήθηκε συνολικά σε 1453 υποκείμενα που αντιπροσωπεύουν μαθητές που φοιτούν στην Α', Β' Γ' τάξεων των διαφόρων τύπων Λυκείων. (Γενικό, Τ.Ε.Λ, Τ.Ε.Σ, Ε.Π.Λ, Πειραματικό, Εσπερινό).

Η τελική επεξεργασία έγινε σε 1403 ερωτηματολόγια⁹.

Σύμφωνα με τον πίνακα 1 που ακολουθεί, το εργαλείο απαντήθηκε από 636 μαθητές, ποσοστό δηλ. 45,3% και 767 μαθήτριες με αντίστοιχο ποσοστό 54,7. %

Η διαφορά των δέκα περίπου εκατοστιαίων μονάδων υπέρ των κοριτσιών είναι εμφανής και δικαιολογείται με βάση τα στατιστικά στοιχεία του πληθυσμού.

4 Παπαναστασίου Κ. (1990), Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας, Λευκοσία, Π.Ι., σελ 35.

5 Παπαπέτρου. Σ.Κ. (1999), Ανάλυση δεδομένων – στατιστικά πακέτα. Το στατιστικό πακέτο S.P.S.S. Αθήνα, Πανεπιστημιακές σημειώσεις. Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών.

⁶ Κυριαζή Ν., (2002), ο.π. σελ. 275

7 Παρασκευόπουλου Ι.Ν. (1990), Στατιστική Τομ. Β'- Γ. Αθήνα, σελ 46

8 Παρασκευόπουλου Ι.Ν. (1993), Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας, Τομ. 1 Αθήνα, σελ 46. Πανεπιστήμιο Αθηνών.

⁹ Κυριαζή Ν., (2002), ο.π. σελ. 318

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Α1. Φύλο υποκειμένων

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Αγόρια	636	45,3	45,3	45,3
Κορίτσια	767	54,7	54,7	100
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 0

Statistics : Mean 1,547 Std err ,013 Std dev ,498

Η ηλικία των υποκειμένων κυμάνθηκε από το 15 έτος μέχρι και το 20 έτος περίπου. Σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί η πλειοψηφία των υποκειμένων εντοπίζεται στην ηλικιακή ομάδα των 16 ετών με ποσοστό 37,5% και οι υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες ακολουθούν με τα ανάλογα ιεραρχικά ποσοστά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Α 2. Ηλικία

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
15 ετών	219	15,6	15,6	15,6
16 ετών	526	37,5	37,5	53,1
17 ετών	477	34	34	87,1
18 ετών	158	11,3	11,3	98,4
19 ετών και άνω	23	1,6	1,6	100
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 0

Statistics : Mean 16,458 Std err ,025 Std dev ,941

Για τις ανάγκες της έρευνας τα σχολεία στα οποία δόθηκαν τα ερωτηματολόγια χωρίστηκαν σε 4 βασικές κατηγορίες. Σύμφωνα με το πίνακα 3 τα αστικά κέντρα αντιπροσωπεύονται σε ποσοστό 61,2%, τα αγροτικά 21,6%, τα νησιωτικά 10,5% και τέλος τα ημιαστικά σε ποσοστό 6,7%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Α3. Σχολείο φοίτησης

	Συχνότητα F	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Αστικά	858	61,2	61,2	61,2
Ημιαστικά	94	6,7	6,7	67,9
Αγροτικά	303	21,6	21,6	89,5
Νησιώτικα	148	10,5	10,5	100
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 0

Statistics : Mean 1,815 Std err ,029 Std dev 1,103

Τα σχολεία φοίτησης επελέγησαν ως εξής:

Έγινε στρωματοποίηση και ομαδοποίηση των Λυκείων όλης της χώρας από τον επίσημο κατάλογο του Υπουργείου παιδείας (ΥΠ.Ε.Π.Θ). Στην συνέχεια με την μέθοδο της απλής δειγματοληψίας του ενός σταδίου επελέγησαν τα Λύκεια στα οποία φοιτούσαν τα υποκείμενα της έρευνάς μας και αντιπροσωπεύουν το 5% των Λυκείων από εννέα περιφέρειες της χώρας. Τέλος ο πίνακας αυτός μας επιβεβαιώνει τα πραγματικά ποσοστά συμμετοχής των Λυκείων ανά κατηγορίες, όπως αυτές αναφέρονται στον πίνακα Α2

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Α3. Σχολείο φοίτησης

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
1. 2ο Λύκειο Αργυρούπολης	35	2,5	2,5	2,5
2. 2ο Λύκειο Ν. Σμύρνης	19	1,4	1,4	3,8
3. 2ο Λύκειο Σαλαμίνας	23	1,6	1,6	5,5
4. 1ο Τ.Ε.Λ. Νίκαιας	32	2,3	2,3	7,8
5. Τ.Ε.Λ. Ελευσίνας	26	1,9	1,9	9,6
6. 1ο Λύκειο Ιλίου	27	1,9	1,9	11,5
7. 9ο Λύκειο Περιστερίου	20	1,4	1,4	13
8. 4ο Λύκειο Δραπετσώνας	30	2,1	2,1	15,1
9. 1ο Λύκειο Ν. Ψυχικού	26	1,9	1,9	17
10. 1ο Λύκειο Κηφισιάς	28	2	2	19
11. 3ο Λύκειο Ν. Ηρακλείου	20	1,4	1,4	20,4
12. 2ο Τ.Ε.Λ. Χαλανδρίου	18	1,3	1,3	21,7
13. 3ο Λύκειο Ζωγράφου	30	2,1	2,1	23,8
14. 40ο Λύκειο Αθηνών	24	1,7	1,7	25,5
15. Τ.Ε.Σ.Ν. Φιλαδέλφειας	17	1,2	1,2	26,7
16. Λύκειο Πελασγίας	24	1,7	1,7	28,4
17. Λύκειο Ερατεινής	25	1,8	1,8	30,2
18. Λύκειο Σχηματρίου	30	2,1	2,1	32,4
19. Λύκειο Αγ. Βλασίου	40	2,9	2,9	35,2
20. 1ο Λύκειο Μεσολογγίου	16	1,1	1,1	36,4
21. Λύκειο Πυργετού	18	1,3	1,3	37,6
22. Λύκειο Βόλου Εσπερινό	20	1,4	1,4	39,1
23. Λύκειο Παλαμά	21	1,5	1,5	40,6
24. Λύκειο Οιχαλίας	16	1,1	1,1	41,7
25. 10ο Λύκειο Λάρισας	21	1,5	1,5	43,2
26. Τ.Ε.Λ. Άρτας	27	1,9	1,9	45,1
27. Λύκειο Παραμυθιάς	29	2,1	2,1	47,2
28. Λύκειο Ιωαννίνων κλασ.	25	1,8	1,8	49
29. Λύκειο Καστοριάς	26	1,9	1,9	50,8
30. Τ.Ε.Λ. Αιγινίου	24	1,7	1,7	52,5
31. Ε.Π.Λ. Έδεσσας	18	1,3	1,3	53,8
32. Λύκειο Επανομής	15	1,1	1,1	54,9
33. Λύκειο Πειραματικό Α.Π.Θ	28	2	2	56,9
34. 3ο Λύκειο Καλαμαριάς	19	1,4	1,4	58,2
35. 2ο Λύκειο Εύοσμου Θ/κης	29	2,1	2,1	60,3
36. 1ο Τ.Ε.Λ. Κιλκίς	26	1,9	1,9	62,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 (συνέχεια)

37. Τ.Ε.Α. Σιδηροκάστρου	23	1,6	1,6	63,8
38. Λύκειο Προσοτσάνης	19	1,4	1,4	65,1
39. Τ.Ε.Α. Χρυσούπολης	20	1,4	1,4	66,6
40. Λύκειο Αλ/πολης κλασ.	25	1,8	1,8	68,4
41. Τ.Ε.Α. Κομοτηνής	23	1,6	1,6	70
42. 2ο Λύκειο Ναυπλίου	19	1,4	1,4	71,3
43. 3ο Λύκειο Τριπόλεως	20	1,4	1,4	72,8
44. Λύκειο Κυπαρισσίας	22	1,6	1,6	74,3
45. Λύκειο Βαρθολομιού	27	1,9	1,9	76,3
46. Λύκειο Πύργου	20	1,4	1,4	77,7
47. Λύκειο Ακράτας	25	1,8	1,8	79,5
48. Ε.Π.Α Πάτρας	28	2	2	81,5
49. Λύκειο Βραχατίου	27	1,9	1,9	83,4
50. 3ο Λύκειο Καλαμάτας	26	1,9	1,9	85,2
51. Λύκειο Περάματος	15	1,1	1,1	86,3
52. Τ.Ε.Α. Κισάμου	19	1,4	1,4	87,7
53. 3ο Λύκειο Ηρακλείου	25	1,8	1,8	89,5
54. Λύκειο Αφάντου	23	1,6	1,6	91,1
55. Λύκειο Άνδρου	21	1,5	1,5	92,6
56. Τ.Ε.Α Βροντάδου Χίου	20	1,4	1,4	94
57. Λύκειο Αλιβερίου	21	1,5	1,5	95,5
58. 2ο Λύκειο Μυτιλήνης	17	1,2	1,2	96,7
59. 1ο Λύκειο Ζακύνθου	23	1,6	1,6	98,4
60. 1ο Λύκειο Λευκάδας	23	1,6	1,6	100
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν υπάρχουν ο
Statistics: Mean

29,540 Std err ,466 Std dev 17,437

Στον πίνακα αυτόν παρατηρούμε ότι τα υποκείμενα που φοιτούν στην πρώτη τάξη του Λυκείου εκπροσωπούνται σε ποσοστό 2% και 9,6% αντίστοιχα περισσότερο από αυτούς που φοιτούν στην Β' και Γ' τάξη αντίστοιχα. Το γεγονός αυτό εξηγείται κυρίως από το φαινόμενο της σχολικής διαρροής που παρατηρείται στη χώρα μας και σε δεύτερο λόγο από την εμμονή των Διευθυντών των σχολείων να αποφεύγουν, παρά της δικές μας αντιρρήσεις, να μας παραχωρούν την Γ' Τάξη του σχολείου τους με το επιχείρημα ότι οι μαθητές θα χάσουν μάθημα "Δέσμης". Θεωρούμε ότι το γεγονός αυτό θα πρέπει να αποφεύγεται στο μέλλον με την ξεκάθαρη σημείωση από μέρους του ΥΠ.Ε.Π.Θ στην άδεια που χορηγεί την υποχρέωση της Δ/σης των σχολικών μονάδων να μην παρεμβαίνει στη μεθοδολογία του ερευνητή. Πάντως νομίζουμε ότι οι διαφορές αυτές της εκπροσώπησης ανά τάξη των υποκειμένων δε δύνανται να επιδράσουν με οποιοδήποτε τρόπο στη διεξαγωγή των δεδομένων, επειδή τα υποκείμενα της έρευνάς μας είναι το σύνολο των μαθητών του Λυκείου και όχι αυτό κατά τάξη φοίτησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

A4. Σε ποια τάξη φοιτάς:

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Πρώτη	521	37,1	37,1	37,1
Δευτέρα	493	35,1	35,1	72,3
Τρίτη	389	27,7	27,7	100
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 0

Statistics : Mean 1,906 Std err ,021 Std dev ,800

Ο τόπος μόνιμης κατοικίας των υποκειμένων μας βοηθά να κατανοήσουμε το ποσοστό εκπροσώπησή τους στο αντιπροσωπευτικό δείγμα μας, γεγονός που μας επιτρέπει να γνωρίζουμε ότι η πλειοψηφία του δείγματός μας προέρχεται από αστικές περιοχές, ένδειξη ότι η ελληνική κοινωνία στην πλειοψηφία της είναι μια κοινωνία αστακή, πράγμα που σημαίνει ότι πάνω από το μισό του πληθυσμού της κατοικεί σε αστικά κέντρα, σε ποσοστό 56%. Το υπόλοιπο 23,8%, ποσοστό των κατοικούντων σε αγροτικές περιοχές, φανερώνει ότι η ελληνική κοινωνία διατηρεί ακόμη τον πληθυσμό της στις αγροτικές περιοχές παρά τη μεγάλη αστυφιλία των ετών 1950-1980. Το ότι το 80% σχεδόν του δείγματός μας δηλώνει ως κατοικία είτε αστικά κέντρα είτε αγροτικές περιοχές ,φανερώνει επίσης την "πολωτική" σχέση που υπάρχει μεταξύ πόλης και υπαίθρου , γεγονός που αποβαίνει εις βάρος των μικρών ημιαστικών κέντρων, κάτι που φυσικά εξηγείται από την υπερβολική συσσώρευση του ελληνικού πληθυσμού στα πέντε υπερμεγέθη για τα ελληνικά δεδομένα, αστικά κέντρα όπως είναι : της περιοχής των Αθηνών και περιχώρων της, της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας, του Ηράκλειου Κρήτης και της Λάρισας. Ο τόπος κατοικίας είναι ένας παράγοντας, ο οποίος μαζί με την μόρφωση, το επάγγελμα και το εισόδημα καθορίζει την κοινωνική τάξη των ατόμων και κατ' επέκταση θα επιδράσει στον κοινωνικοποιητικό ρόλο της οικογένειας και συγκεκριμένα θα παίξει καθοριστικό ρόλο στον σχηματισμός μορφών θρησκευτικής συνείδησης των υποκειμένων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

A5. Τόπος μόνιμης κατοικίας της οικογένειάς σου:

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Αστικές περιοχές	785	56	56	56
Ημιαστικές	197	14	14	70
Αγροτικές	334	23,8	23,8	93,8
Νησιώτικες	87	6,2	6,2	100
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 0

Statistics : Mean 1,803 Std err ,027 Std dev 1,004

Οι πίνακες 7, και 8 που ακολουθούν μας δείχνουν ότι ένα μεγάλο ποσοστό των γονέων και κηδεμόνων των υποκειμένων δηλώνεται από τα παιδιά τους ως έχοντες τις στοιχειώδεις γνώσεις του δημοτικού. Ελαφρώς είναι μεγαλύτερο το ποσοστό αυτό στις μητέρες έναντι των πατεράδων: βλ. σχ. 44,7 % και 40,7% αντίστοιχα. Ως απόφοιτοι Λυκείου δηλώνονται μόνο ένα ποσοστό 22,3% για τις μητέρες και 19,8 για τους πατεράδες. Το γεγονός ότι μόνο ένα ποσοστό γύρω στο 10,8% και 17,1% (μητέρες-πατεράδες αντίστοιχα) των γονιών δηλώνεται να έχει ανώτερη και ανώτατη μόρφωση , ενώ το μεγάλο ποσοστό των στοιχειωδώς μορφωμένων αγγίζει το 71,4%, είναι μια ανεξάρτητη μεταβλητή η οποία θα επιδράσει καθοριστικά στην κοινωνικοποίηση των υποκειμένων, γεγονός που αναμένεται να έχει επίδραση στον σχηματισμό της θρησκευτικής συνείδησής τους. Παράλληλα η μόρφωση των γονιών (μαζί με το επάγγελμα, και το εισόδημα) είναι ένας από τους σύνθετους παράγοντες που προσδιορίζουν την ταξική θέση τους, καθώς και την κοινωνική τους διαστρωμάτωση¹⁰.

¹⁰ Στις σύγχρονες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις συζητείται η σκοπιμότητα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και της ταξικής ένταξης ως αναποτελεσματικές κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις στα πλαίσια των σύγχρονων «πλουραλιστικών κοινωνιών της ευημερίας» και προτείνονται ως εναλλακτικές «έννοιες κλειδιά για τη νέα εμπειρική έρευνα της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης το περιβάλλον και τον τρόπο ζωής.» Πρβλ. Ράνη Κ. *Οι νέες τάσεις στην κοινωνική έρευνα* στο Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. Β'-Γ'/2003 τεύχος 111-112 σ, 164. Για την ελληνική πραγματικότητα θα λέγαμε ότι οι παραδοσιακές προσεγγίσεις έχουν ακόμη αποτελεσματικότητα επειδή η ελληνική κοινωνία δεν μπορεί να ενταχθεί ακόμη στις «πλουραλιστικές κοινωνίες της ευημερίας». Αυτό που θα μπορούσε να γίνει στις ελληνικές κοινωνιολογικές έρευνες είναι να συνοδεύονται οι ποσοτικές έρευνες με ποιοτικές, κάτι που για λόγους αδυναμίας δεν κάναμε.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

A7. Ποιες είναι οι γραμματικές γνώσεις;

α. του πατέρα σου

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Αγράμματος	16	1,1	1,2	1,2
Απόφοιτος Δημοτικού	571	40,7	41,3	42,4
Μερικές τάξεις Γυμνασίου	278	19,8	20,1	62,5
Απόφοιτος Λυκείου	278	19,8	20,1	82,6
Απόφοιτος Ανώτερης Σχολής	56	4	4	86,7
Απόφοιτος Α.Ε.Ι.	184	13,1	13,3	100
	20	1,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 20

Statistics : Mean 3,245 Std err ,038 Std dev 1,

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

A7. Ποιες είναι οι γραμματικές γνώσεις;

β. της μητέρας σου

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Αγράμματη	14	1	1	1
Απόφοιτος Δημοτικού	622	44,3	44,7	45,7
Μερικές τάξεις Γυμνασίου	240	17,1	17,3	63
Απόφοιτος Λυκείου	313	22,3	22,5	85,5
Απόφοιτος Ανώτερης Σχολής	56	4	4	89,5
Απόφοιτος Α.Ε.Ι.	146	10,4	10,5	100
	12	0,9	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 12

Statistics : Mean 3,153 Std err ,036 Std dev 1,340

Ο πίνακας 9 μας δείχνει ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των πατεράδων του δείγματός μας απασχολείται σε εργασίες του λεγόμενου "μπλε κολάρου" με ποσοστό 86% και μόλις ένα 14,5% αποτελεί τον κόσμο του "άσπρου κολάρου". Τα ποσοστά αυτά συνάδουν άλλωστε με τον προηγούμενο πίνακα 7 κατά τον οποίο πάνω από 81% έχουν δηλωθεί ότι δεν έχουν ανώτερη και ανώτατη μόρφωση. Το γεγονός αυτό, όπως θα δούμε στην συνέχεια θα έχει καθοριστική επίδραση στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, μιας και το επάγγελμα έχει γίνει αποδεκτό ότι παραμένει ένας ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας προσδιορισμού της κοινωνικής τάξης¹¹.

¹¹ βλ. Σχ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη,(1983), *Η Ελληνική κοινωνία στην Φοιτητική Συνείδηση*, Οδυσσέας σ .72-84.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

A8. Τι δουλειά κάνουν οι γονείς σου;

α. Πατέρας

	Συχνότητα F	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Επιστημονικά και ελεύθερα επαγγέλματα. Ανώτατα διοικητικά στελέχη	158	11,3	11,5	11,5
Εκπαιδευτικοί	45	3,2	3,3	14,8
Μεσαία διοικητικά στελέχη. Τεχνολόγοι, βοηθοί επιστημονικών επαγγελμάτων	233	16,6	17	31,8
Έμποροι, βιοτέχνες, μικροεπιχειρηματίες, πωλητές	281	20	20,5	52,2
Κατώτεροι δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι	123	8,8	9	61,2
Τεχνίτες και ειδικευμένοι εργάτες	214	15,3	15,6	76,8
Παροχή υπηρεσιών	26	1,9	1,9	78,7
Γεωργοί, κτηνοτρόφοι, αλιείς	165	11,8	12	90,7
Ανεπίδητοι εργάτες	89	6,3	6,5	97,2
Συνταξιούχοι- Άνεργοι	39	2,8	2,8	100
	30	2,1	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 30

Statistics : Mean 48,593 Std err ,644 Std dev 23,879

Αυτό που χαρακτηρίζει τη δήλωση των υποκειμένων από τον πίνακα 10 είναι ότι οι μητέρες τους απασχολούνται με τα οικιακά σε ποσοστό 56,4%, γεγονός που φανερώνει από τη μια ότι η ανεργία πλήττει τις γυναίκες και από την άλλη ότι οι μητέρες "θυσιάζουν" ενδεχόμενη επαγγελματική καριέρα για να υπηρετήσουν την οικογένεια (αντίληψη στο βάθος της χριστιανική, κατά την οποία η θέση της γυναίκας είναι η τεκνοποίηση και η φροντίδα της οικογένειας). Το ότι μόνο ένα 4,8% των μητέρων ασχολείται με επιστημονικά και ελεύθερα επαγγέλματα και γενικά κατέχει ανώτατη θέση διοικητικού στελέχους, παρότι με βάση τον πίνακα 8, κατέχει σε ποσοστό 15,3 % ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση, υποδηλώνει την κυριαρχούμενη θέση της στην αγορά εργασίας και γενικά συντείνει στο χαρακτηρισμό της ελληνικής κοινωνίας ως ανδροκρατούμενη. (Να υπογραμμισθεί το φαινόμενο ότι το να είσαι γυναίκα και μάλιστα μητέρα σου στερεί τη δυνατότητα τόσο της εργασίας αλλά και τη δυνατότητα να εξελιχθείς επαγγελματικά).

Όσον αφορά την εργασία μας όμως, το μεγάλο ποσοστό των μητέρων που ασχολείται με τα οικιακά υποδηλώνει μεταξύ των άλλων ότι οι μητέρες αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στα παιδιά τους από ότι οι πατεράδες τους, πράγμα που μπορεί να σημαίνει μεγαλύτερη επίδραση τόσο στην εκπαίδευσή τους όσο και την

επιβολή των «δικών τους» «σχημάτων αντίληψης σκέψεις και πράξης» για το θεό και τη θρησκεία στα τέκνα τους. Αυτή η διαπίστωση και σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που μας προσφέρει ο πίνακας 8, όπου φαίνεται πως οι μητέρες σε ποσοστό 1% να είναι αγράμματες, 45,7 τελειόφοιτες του δημοτικού και 17,3% να έχουν μόλις τελειώσει μερικές τάξεις του γυμνασίου, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι σε θέματα θεού και θρησκείας η πιθανότητα να έχουν υιοθετήσει οι μητέρες σε μεγαλύτερο βαθμό άκριτα και παθητικά τα κυρίαρχα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, όπως αυτό προβάλλεται από του ιερείς, δασκάλους και θεολόγους είναι μεγάλη¹². Η επίδραση των παιδιών από τις μητέρες τους φαίνεται να επαληθεύεται από τον πίνακα 35, που διαπιστώνουμε ένα ποσοστό των μαθητών/τριών 44,6% να δηλώνει ότι συζητά με τη μητέρα του θέματα θεού και θρησκείας, έναντι ενός 10,9% να δηλώνει τον πατέρα ως συνομιλητή του και κυρίως από τον πίνακα 36 που δηλώνει σε ποσοστό 88,1% ότι συμφωνεί στα ουσιώδη των θρησκευτικών θεμάτων με τους γονείς τους, δηλαδή όπως αναφέραμε κυρίως με τις μητέρες τους.

Μπορούμε να συμπεράνουμε λοιπόν ότι τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» των μαθητών/τριών σε σχέση με το θεό και τη θρησκεία επηρεάζονται στο σχηματισμό τους σε μεγάλο βαθμό από τις μητέρες τους. Μπορούμε επίσης να ισχυριστούμε ότι μέσω της ελληνικής οικογένειας και κυρίως μέσω των μητέρων, τα κυρίαρχα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» του ορθόδοξου δόγματος διαιωνίζονται και αναπαράγονται στην ελληνική κοινωνία.

¹² Αυτή μας την υπόθεση δεν μπορούμε να την επαληθεύσουμε, επειδή τα υποκείμενα της έρευνάς μας είναι οι μαθητές/τριες. Όμως αν ισχύει ότι οι έχοντες λυκειακή και πανεπιστημιακή εκπαίδευση έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες σε σχέση με τους αγράμματους και αποφοίτους της δημοτικής εκπαίδευσης να καλλιεργήσουν την ελεύθερη κριτική σκέψη τους και ενδεχομένως να οδηγηθούν σε αμφισβήτηση και κριτική επεξεργασία του ορθόδοξου δόγματος, τότε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι πιθανότερες οι μητέρες των μαθητών/τριών στην πλειοψηφία τους να υιοθετούν άκριτα και παθητικά το ορθόδοξο δόγμα θα πρέπει να είναι μεγάλες..

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Α8. Τι δουλειά κάνουν οι γονείς σου;

β. Μητέρα

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Επιστημονικά και ελεύθερα επαγγέλματα. Ανώτατα διοικητικά στελέχη	67	4,8	4,8	4,8
Εκπαιδευτικοί	61	4,3	4,4	9,3
Μεσαία διοικητικά στελέχη. Τεχνολόγοι, βοηθοί επιστημονικών επαγγελματιών	160	11,4	11,6	20,8
Έμποροι, βιοτέχνες, μικροεπιχειρηματίες, πωλητές	82	5,8	5,9	26,8
Κατώτεροι δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι	104	7,4	7,5	34,3
Τεχνίτες και ειδικευμένοι εργάτες	19	1,4	1,4	35,6
Παροχή υπηρεσιών	35	2,5	2,5	38,2
Γεωργοί, κτηνοτρόφοι, αλιείς	18	1,3	1,3	39,5
Ανεπίδοκτοι εργάτες	29	2,1	2,1	41,6
Συνταξιούχοι- Άνεργοι	15	1,1	1,1	42,7
Οικιακά	793	56,5	57,3	100
	20	1,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 20

Statistics : Mean 70,340 Std err ,778 Std dev 28,945

ΠΙΝΑΚΑΣ 35

Β8. Αν ΝΑΙ με ποιους συζητάς περισσότερο τα θέματα αυτά;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Μητέρα	501	35,7	44,6	44,6
Πατέρα	122	8,7	10,9	55,5
Άλλους συγγενείς	105	7,5	9,3	64,8
Με άτομα εκτός οικογένειας (φίλους, παρέες)	230	16,4	20,5	85,3
Συνδυασμός όλων	165	11,8	14,7	100
	280	20	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 280

Statistics : Mean 2,498 Std err ,047 Std dev 1,561

ΠΙΝΑΚΑΣ 36

B9. Συμφωνείς σε γενικές γραμμές (στα ουσιώδη) με τους γονείς σου στα θρησκευτικά θέματα;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	1217	86,7	88,1	88,1
Όχι	165	11,8	11,9	100
	21	1,5	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 21

Statistics : Mean 1,119 Std err ,009 Std dev ,324

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο πίνακας 11 δεν μπορεί με ασφάλεια να μας οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα για την οικονομική κατάσταση της ελληνικής οικογένειας, επειδή από τη μια πρόκειται για εκτιμήσεις των μαθητών/τριών οι οποίοι ενδέχεται σε μεγάλο βαθμό να μη γνωρίζουν με ακρίβεια το πραγματικό εισόδημα της οικογένειάς τους. Από την άλλη το φαινόμενο της παράνομης εργασίας, όπως υποστηρίζεται από οικονομικούς αναλυτές, μπορεί να μην υπολογίζεται με ακρίβεια, είναι όμως σημαντικό στην τελική διαμόρφωση του οικογενειακού εισοδήματος, αν λάβουμε υπ' όψιν μας τον καταναλωτικό τρόπο ζωής των ελληνικών νοικοκυριών, ο οποίος δεν συνάδει με τη φαινομενικά χαμηλή αγοραστική τους δύναμη.

Όμως η αξία του πίνακα αυτού έγκειται στο γεγονός ότι τα υποκείμενα της έρευνας νιώθουν την οικονομική στενότητα της οικογένειάς τους, επειδή προφανώς τη βιώνουν τόσο ως άτομα όσο και ως μέλη των ελληνικών οικογενειών.

Έτσι λοιπόν το ότι ένα ποσοστό 64,1%, δηλώνει ότι η οικογένειά του έχει μηνιαίο εισόδημα μέχρι 400.000 χιλιάδες δρχ., φανερώνει το μεγάλο οικονομικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια. Μια τετραμελής οικογένεια για να καλύψει τις σύγχρονες ανάγκες της, σύμφωνα με τα στοιχεία του Ινστιτούτου Καταναλωτή, θα πρέπει να διαθέτει μηνιαίο εισόδημα πάνω από 539.000.¹³ Το ότι υπάρχει ένα ποσοστό 40% των οικογενειών που έχει μηνιαίο εισόδημα κάτω από 300.000 φανερώνει τις βαθιές οικονομικές ανισότητες που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία. Γενικά βάσει των δηλώσεων των μαθητών ένα ποσοστό 77,4% των ελληνικών οικογενειών δεν πληροί το όριο μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης.

Το γεγονός αυτό ενισχύει μεταξύ των άλλων την θέση που έχουμε αναπτύξει ότι η φτώχεια που διέπει την ελληνική οικογένεια είναι ένας σημαντικός

¹³ Τα στοιχεία αυτά αφορούν το έτος 1999

παράγοντας (ο άλλος είναι η χαμηλή μόρφωση) που θα έχει καταλυτική επίδραση στα σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης που σχηματίζουν σε σχέση με το θεό και τη θρησκεία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

A9. Ποιο είναι το μηνιαίο εισόδημα της οικογένειάς σου;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έως 200.000 δρχ.	250	17,8	17,9	17,9
200.000 – 300.000	311	22,2	22,2	40,1
300.000- 400.000	338	24,1	24,1	64,2
400.000 – 500.000	194	13,8	13,9	78,1
500.000 – 600.000	162	11,5	11,6	89,6
600 και άνω	145	10,3	10,4	100
	3	0,2	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 3

Statistics : Mean 3,101 Std err ,042 Std dev 1,569

Οι πίνακες 12, 13, δείχνουν ότι οι γονείς των υποκειμένων σε ένα ποσοστό 30,4% μιλούν αγγλικά και σε ποσοστό γύρω στο 23% γαλλικά κάτι που επιβεβαιώνει την ιστορική γλωσσομάθεια των μελών της ελληνικής κοινωνίας (ναυτικός και εμπορικός λαός), φαινόμενο που εξηγείται επίσης από το μαζικό τουρισμό που παρατηρείται τα τελευταία 30 χρόνια. Το ποσοστό αυτό συνάδει με τον πίνακα 9 δηλαδή σύμφωνα με την οποία ένα ποσοστό πάνω από 41% ασκεί επαγγέλματα στα οποία χρειάζεται η γνώση ξένης γλώσσας, (τουρισμός, εμπόριο).

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

A10. Ποια η ποιες ξένες γλώσσες μιλούν οι γονείς σου;

α. Πατέρας (πρώτη επιλογή)

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Αγγλικά	426	30,4	74,7	74,7
Γαλλικά	24	1,7	4,2	78,9
Γερμανικά	70	5	12,3	91,2
Ρωσικά	18	1,3	3,2	94,4
Άλλη	32	2,3	5,6	100
	833	59,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 833

Statistics : Mean 1,719 Std err ,064 Std dev 1,525

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

A10. Ποια η ποιες ξένες γλώσσες μιλούν οι γονείς σου;
α. Πατέρας (δεύτερη επιλογή)

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Γαλλικά	319	22,7	56,9	56,9
Γερμανικά	62	4,4	11,1	67,9
Ιταλικά	94	6,7	16,8	84,7
Ρωσικά	39	2,8	7	91,6
Άλλη	47	3,3	8,4	100
	842	60	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 842

Statistics : Mean 2,157 Std err ,074 Std dev 1,758

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

A10. Ποια η ποιες ξένες γλώσσες μιλούν οι γονείς σου;
β. Μητέρα (πρώτη επιλογή)

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Αγγλικά	426	30,4	75	75
Γαλλικά	49	3,5	8,6	83,6
Γερμανικά	66	4,7	11,6	95,2
Άλλη	27	1,9	4,8	100
	835	59,5	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 835

Statistics : Mean 1,604 Std err ,058 Std dev 1,379

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

A10. Ποια η ποιες ξένες γλώσσα μιλούν οι γονείς σου;
β. Μητέρα (δεύτερη επιλογή)

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Γαλλικά	327	23,3	57	57
Γερμανικά	110	7,8	19,2	76,1
Ιταλικά	75	5,3	13,1	89,2
Ρωσικά	24	1,7	4,2	93,4
Άλλη	38	2,7	6,6	100
	829	59,1	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 829

Statistics : Mean 1,976 Std err ,066 Std dev 1,589

Το μικρό ποσοστό των χωρισμένων γονιών 7,3% που δηλώνεται από τα υποκείμενα, φανερώνει τη σημασία που η ελληνική κοινωνία αποδίδει στο θεσμό της οικογένειας και, όπως έχουμε αναφέρει, η ελληνική κοινωνία επηρεασμένη από την ορθόδοξη εκκλησία δεν διευκολύνει τη λύση ενός γάμου παρά τις τυχόν

δυσλειτουργίες.(κακοποίηση γυναικών, ασυμφωνία χαρακτήρων μεταξύ συζύγων κλπ). Επίσης δηλώνει ότι η πυρηνική οικογένεια παραμένει ως κοινωνική αξία, γεγονός που εξηγεί και τον κυρίαρχο κοινωνικοποιητικό ρόλο που έχει στα πλαίσια της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

A11.Οι γονείς σου ζουν μαζί

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	1276	90,9	92,5	92,5
Όχι	103	7,3	7,5	100
	24	1,7	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 24

Statistics : Mean 1,075 Std err ,007 Std dev ,263

Ο πίνακας 17 μας δείχνει ότι σε ποσοστό 50,2% τα υποκείμενα ζουν μαζί με αδελφό ή αδελφή, ενώ ένα ποσοστό πάνω από 23% ζει με δύο αδελφούς/ες, πράγμα που σημαίνει ότι κοινωνικοποιούνται όχι μόνο από τους γονείς τους αλλά και από τα αδέρφια τους. Επίσης το ότι ένα ποσοστό 82,7% των ερευνωμένων δηλώνει ότι η οικογένεια στην οποία ζει έχει πάνω από τέσσερα μέλη, φανερώνει αυτό που επισημάναμε στην ανάλυση του πίνακα 11 σχετικά με το οικογενειακό εισόδημα, δηλαδή ότι η ελληνική οικογένεια έχει πρόβλημα αξιοπρεπούς διαβίωσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

A12. Μαζί με σένα πόσα αδέρφια είστε στην οικογένειά σου;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ένα	188	13,4	13,9	13,9
Δύο	704	50,2	52,2	66,2
Τρία	325	23,2	24,1	90,3
Τέσσερα	97	6,9	7,2	97,5
Πέντε και άνω	34	2,4	2,5	100
	55	3,9	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 55

Statistics : Mean 2,321 Std err ,024 Std dev ,890

Στους πίνακες 18,19, 20 και 21 μόνο ενδεικτικά συμπεράσματα μπορούμε να εξαγάγουμε και τούτο επειδή η βαθμολογία όπως πραγματοποιείται στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα δεν εκφράζει τις τυχόν ικανότητες των μαθητών¹⁴.

Συγκεκριμένα στον πίνακα 18 βλέπουμε ότι ένα ποσοστό 41,6% δηλώνει ότι έχει βαθμό στα ελληνικά 16-18, πράγμα που με βάση τα διεθνή πρότυπα είναι ένα ποσοστό υπερβολικό, όπως επίσης και το 7,1 % των αριστούχων (19-20). Ο πίνακας αυτός επαληθεύει τις θέσεις που αναπτύξαμε στο β' μέρος της εργασίας μας, αναφερόμενοι στην ελλιπή παιδαγωγική και επιστημονική κατάρτιση των ελλήνων εκπαιδευτικών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

A13. Ποιος είναι ο βαθμός σου:
α. Στα Ελληνικά

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Εως 12	178	12,7	12,9	12,9
13 - 15	514	36,6	37,4	50,3
16 - 18	584	41,6	42,4	92,7
19 -20	100	7,1	7,3	100
.	27	1,9	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 27

Statistics : Mean 16,249 Std err ,062 Std dev 2,290

Το φαινόμενο που παρατηρήσαμε στο πίνακα 18 ισχύει με την παρατήρηση ότι τείνει να περιοριστεί στον πίνακα 19, που αφορά το μάθημα των μαθηματικών και τούτο προφανώς εξηγείται από το γεγονός ότι το μάθημα αυτό βαθμολογείται με κάποια αυστηρότητα για το λόγο ότι είναι διάχυτη η αντίληψη (στερεότυπο) στην ελληνική κοινωνία ότι τα μαθηματικά είναι για λίγους, δηλαδή για αυτούς που έχουν "γεννηθεί" με μαθηματικό μυαλό. Πίσω από την πεποίθηση αυτή κρύβεται η ιδεολογικά φορτισμένη πρακτική να διδάσκεται και να εξετάζεται το μάθημα των μαθηματικών με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε να λειτουργεί ως ανασταλτικό φίλτρο στην εκπαιδευτική κινητικότητα των μαθητών. Παρά ταύτα το ποσοστό των 9,3% που δηλώνει ότι έχει αριστεύσει (19-20) μας επιτρέπει να εμμένουμε στην αρχική μας θέση, δηλαδή ότι το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και συγκεκριμένα οι καθηγητές δε δύνανται να αξιολογήσουν επιστημονικά και παιδαγωγικά λόγω της επιστημονικής και παιδαγωγικής ανεπάρκειάς τους.

¹⁴ Για τους λόγους που εμφανίζονται υψηλές βαθμολογίες στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα δες

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

A13. Ποιος είναι ο βαθμός σου:

β. Στα Μαθηματικά

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έως 12	362	25,8	26,8	26,8
13 – 15	412	29,4	30,5	57,3
16 – 18	446	31,8	33	90,4
19 –20	130	9,3	9,6	100
,	53	3,8	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 53

Statistics : Mean 15,668 Std err ,074 Std dev 2,712

Οι παρατηρήσεις που κάναμε στους δύο ανωτέρω πίνακες ισχύουν σε μεγαλύτερο βαθμό στον πίνακα 20 που αφορά την βαθμολογία των υποκειμένων στο μάθημα των θρησκευτικών. Ένα ποσοστό 73% δηλώνει ότι έχει βαθμό μεταξύ 16-20 μέσα στο οποίο υπάρχει ένα 33,4 % όπου φαίνεται να έχει αριστεύσει. Η θέση μας για την αδυναμία των εκπαιδευτικών να αξιολογήσουν και βαθμολογήσουν ορθά επιβεβαιώνεται σε μεγαλύτερο βαθμό και σ' αυτόν τον πίνακα

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

A13. Ποιος είναι ο βαθμός σου:

γ. Στα Θρησκευτικά

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έως 12	102	7,3	7,4	7,4
13 – 15	250	17,8	18,2	25,6
16 – 18	555	39,6	40,4	66
19 –20	468	33,4	34	100
,	28	2	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 28

Statistics : Mean 17,690 Std err ,064 Std dev 2,361

Τελειώνοντας με τον πίνακα 21 παρατηρούμε ότι το 49,6% των ερωτώμενων δηλώνει ότι ο τελικός γενικός βαθμός του ήταν μεταξύ 16-20 , δηλαδή πάνω από το μισό του μαθητικού πληθυσμού των ερευνωμένων αριστεύει, πράγμα που αντίκειται με την επιστήμη της παιδαγωγικής, η οποία με βάση την καμπύλη του Gauss, δε δικαιολογεί μια τέτοια κλίμακα βαθμολογίας. (βλ. σχ. β' μέρος. Το αυταρχικό, γραφειοκρατικό εκπαιδευτικό σύστημα σ. 110).

σχ. σ. 110 κ.ε στο β' μέρος ό.π

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

A13. Ποιος είναι ο βαθμός σου:

δ. Ο συνολικός του ενδεικτικού

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έως 12	47	3,3	3,7	3,7
13 – 15	517	36,8	40,2	43,8
16 – 18	596	42,5	46,3	90,1
19 –20	127	9,1	9,9	100
	116	8,3	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 116

Statistics : Mean 16,773 Std err ,054 Std dev 1,955

1.4 Έλεγχος Υποθέσεων

Εισαγωγικά

Τόσο στο πρώτο όσο και στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας είχαμε θέσει μερικές υποθέσεις και ερωτήματα βάσει των οποίων καταλήξαμε σε ορισμένες διαπιστώσεις και απαντήσεις.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας μας δείξαμε ότι κυρίως μέσω και διαμέσου της δυναμικής διαδικασίας της κοινωνικοποίησης αναδύονται συνεχώς μορφές θρησκευτικής συνείδησης στα κοινωνικά υποκείμενα¹⁵.

Επίσης διαπιστώσαμε ότι «Η θρησκευτική συνείδηση συνθέτει την αμφισβήτηση και ταυτοχρόνως την πίστη στην ύπαρξη ενός κάποιου θεού», πράγμα που σημαίνει ότι το βασικό χαρακτηριστικό της θρησκευτικής συνείδησης είναι η «ελεύθερη έλλογη σκέψη», μέσα και διαμέσου της οποίας ο άνθρωπος δύναται να συλλάβει την έννοια του θεού και να οδηγηθεί είτε στην αμφισβήτησή του και στην ολική ή μερική απόρριψή του είτε στην πλήρη ή μερική αποδοχή του.

Η θέση αυτή, δεχθήκαμε ότι προϋποθέτει την ύπαρξη ενός συνεχώς αναδυόμενου αυτόνομου κοινωνικού υποκειμένου με ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη ενταγμένο μέσα στα πλαίσια μιας εκκοσμικευμένης και απομαγευμένης κοινωνίας¹⁶.

¹⁵ Δες σχ. πρώτο μέρος σ. 61 κ.ε και κυρίως σ. 90 κ.ε

¹⁶ Δες σχ. πρώτο μέρος σ. 108-109

Επίσης διαφοροποιήσαμε τη θρησκευτική συνείδηση από αυτό που ονομάζεται «θρησκευτικό συναίσθημα»¹⁷ και τούτο επειδή πίσω από αυτή τη θεώρηση βρίσκεται μια ιδεαλιστική και μεταφυσική αντίληψη των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης» των ανθρώπων σε σχέση με το θεό και τη θρησκεία, που σε τελική ανάλυση είναι μια «α-ιστορική» προσέγγιση του εαυτού τους, των άλλων και της Φύσης.

Όταν αναφερθήκαμε στην ανάδυση της συνείδησης¹⁸ τονίσαμε μεταξύ των άλλων, ότι πρόκειται για μια ικανότητα που κατάφερε να αναπτύξει ο άνθρωπος στη διάρκεια της ιστορικής του εξέλιξης και που του επέτρεψε να αποκτήσει επίγνωση του γεγονότος ότι γνωρίζει. Τονίσαμε δηλαδή ότι η γνώση αποτελεί την απαρχή κάθε μορφής συνείδησης. Τούτο συμβαίνει επειδή ο άνθρωπος καταφέρνει τις πληροφορίες που ενυπάρχουν στη Φύση μέσω της αναπόφευκτης εμπειρίας του (πράξη) με αυτή να τις μετατρέπει σε γνώση¹⁹. Έτσι ο άνθρωπος έγινε αυτό που είναι μέσα και διαμέσου αυτής της «μετατρεπτικής» και γνωστικής διαδικασίας.

Είχαμε τονίσει ότι ανάλογα με τη θρησκεία στην οποία είτε συνειδητά είτε ασυνειδητά ένα άτομο είναι ενταγμένο θα καθορισθεί και η μορφή της θρησκευτικής συνείδησης που θα σχηματίσει. Με τη θέση μας αυτή δεν εννοούμε ότι το θρησκευτικό δόγμα αυτό καθ' εαυτό δύναται να οδηγήσει τα άτομα στο σχηματισμό θρησκευτικής συνείδησης, αλλά ότι με βάση το εκάστοτε θρησκευτικό δόγμα ερχόμενο σε επαφή με τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που έχουν αποκρυσταλλωθεί εντός του δόγματος, δύναται να σχηματίσει μορφές θρησκευτικής συνείδησης, δηλαδή να αμφισβητήσει υπάρχουσες θρησκευτικές δογματικές και λατρευτικές προσεγγίσεις.

Επίσης αναφέραμε ότι το περιεχόμενο κάθε θρησκευτικής συνείδησης αποτελείται τόσο από ανορθολογικά, όσο και από ορθολογικά «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης», όσον αφορά το θεό και μέσω αυτού των ερμηνειών για τη Φύση και τον άνθρωπο. Αυτό σημαίνει ότι ποτέ δε θα έχουμε ολοκληρωμένη καθαρή θρησκευτική συνείδηση. Η θρησκευτική συνείδηση των ατόμων θα είναι μονίμως εν εξελίξει, μονίμως θα αναδύεται, θα σχηματίζεται και

¹⁷ Την ύπαρξη του οποίου απορρίψαμε, καθώς και τις ιδεαλιστικές αντιλήψεις περί της ψυχής και του «πνεύματος» ως αυθύπαρκτες και ανεξάρτητες δήθεν από την ύλη οντότητες. Δες σχ. σ. 94 υπ.167 του πρώτου μέρους. Για την ανάδυση της ψυχής και της νόησης δες σ. 61-67 στο πρώτο μέρος

¹⁸ Βλ. σχ. το πρώτο μέρος σ. 73 της εργασίας μας.

¹⁹ Βλ. σχ. στην παρούσα εργασία μας την παράγραφο 1.2 *Το γνωστικό περιεχόμενο της κοινωνικοποίησης* σ. 21 κ.ε

μετασχηματίζεται και ποτέ δε θα είναι καθαρή γνώση , όπως συμβαίνει με την επιστημονική γνώση

Συμπερασματικά καταλήξαμε ότι η ανάδυση μορφών θρησκευτικής συνείδησης είναι το αποτέλεσμα μιας διαλεκτικής σχέσης που αρχίζει να πραγματοποιείται από τη γένεση του ατόμου, μεταξύ του εαυτού του, των σημαντικών άλλων, των κοινωνικών δομών , θεσμών κλπ, και της Φύσης μέσω και διαμέσου της δυναμικής κοινωνικοποιητικής διαδικασίας. Έτσι λοιπόν η ανάδυση του κοινωνικού υποκειμένου, η κατάκτηση μορφών ελεύθερης έλλογης σκέψης καθώς και η κατάκτηση μορφών συλλογικής και ατομικής αυτονομίας σε συνδυασμό με τις κατακτήσεις του διαφωτισμού που ήταν η εκλογίκευση, η εκκοσμίκευση και η απομάγευση του κόσμου ήταν οι αναγκαίες και ικανές συνθήκες τόσο σε κοινωνικό όσο και σε ατομικό επίπεδο που δύνανται να επιτρέψουν τον σχηματισμό μορφών θρησκευτικής συνείδησης στα μέλη των σύγχρονων κοινωνιών επειδή μέσω και διαμέσου αυτών μπόρεσε ο άνθρωπος να διαλέγεται με τον εαυτό του, τη φύση , τους άλλους και γενικά με τον σύμπαντα κόσμο.

Επίσης τονίσαμε ότι η θρησκευτική συνείδηση μπορεί να στηρίζεται σε μορφές «πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης», ολοκληρώνεται όμως μόνο μέσω της διαλεκτικής σχέσης του ανθρώπου με τους άλλους, όταν παίρνει τη μορφή της «διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης»²⁰ που στην ουσία της είναι μια σύνθεση αμφισβήτησης και πίστης στην ύπαρξη ενός υπέρτατου όντος.

Το ερώτημα που προσπαθήσαμε να απαντήσουμε είναι κατά πόσο στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας τα νεαρά μέλη, μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης που υφίστανται , δύνανται να αποκτήσουν εκείνες τις ικανότητες και δεξιότητες, ώστε να προσεγγίζουν κριτικά τον εαυτό τους , τους άλλους και τη Φύση στη βάση της ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης, έτσι ώστε να σχηματίσουν μορφές διαλεκτικής συνείδησης. Προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι σε μεγάλο βαθμό αυτό δε φαίνεται να ευνοείται από τους κοινωνικούς θεσμούς (οικογένεια, σχολείο, ΜΜΕ) και τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνία επειδή αυτό που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία είναι μορφές ανοιχτής ή συγκεκαλυμμένης αυταρχικότητας²¹.

Αναζητήσαμε τους παράγοντες εκείνους , που μέσω των κοινωνικών θεσμών, παράγουν και διαωνίζουν αυταρχικά «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που είναι από τη μια μεριά ο αυταρχικός εργαλειακός -ωφελιμιστικός λόγος της οικονομίας της λεγόμενης «ελεύθερης» αγοράς και από την άλλη ο μεταφυσικός

²⁰ βλ. σχ. ό.π σ.135

²¹ Για της μορφές αυταρχικότητας στην ελληνική κοινωνία δες το δεύτερο μέρος ό.π σ.15 κ.ε

και θρησκευτικός λόγος του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος. Δείξαμε ότι οι δύο μορφές λόγου παράγουν και επιβάλλουν, ως κυρίαρχες μορφές λόγου που είναι, την αυταρχικότητα και την "ξένωση" της κοινωνίας και των μελών της, τη μη ολοκλήρωση της εκκοσμίκευσης και απομάγευσης από μεταφυσικά και ιδεαλιστικά «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης», με αποτέλεσμα το περιεχόμενο των μορφών θρησκευτικής συνείδησης που τα νεαρά μέλη της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας σχηματίζουν να συγκροτείται σε μεγάλο βαθμό και να παράγει «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που έχουν να κάνουν με το θεό και τη θρησκεία, στηριζόμενα κυρίως στις δύο αυταρχικές μορφές λόγου που αναφέραμε²².

1.4.1. Οι βασικές υποθέσεις της έρευνας

- 1.Υπάρχει άμεση σύνδεση μεταξύ κοινωνικοποιητικής διαδικασίας και της ανάδυσης των μορφών θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες του Λυκείου. Ο βασικός κοινωνικοποιητικός χώρος είναι ο οικογενειακός, ακολουθεί το σχολείο, τα ΜΜΕ και οι παρέες συνομηλίκων.
- 2.Η αυταρχικότητα, η κυριαρχία του εργαλειακού-ωφελιμιστικού και μεταφυσικού – θρησκευτικού λόγου καθώς και η κοινωνική ανισότητα που διέπει την ελληνική κοινωνία στο οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο, διαχέεται και αντικατοπτρίζεται στους κοινωνικούς θεσμούς της οικογένειας, του σχολείου, της εκκλησίας και των ΜΜΕ, με αποτέλεσμα να παρεμποδίζεται από τη μια η ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες και από την άλλη τους ωθεί προς μια άκριτη και παθητική αποδοχή των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης» που πρεσβεύει το χριστιανικό ορθόδοξο δόγμα.
- 3.Οι μαθητές/τριες στην πλειονότητά τους αναπτύσσουν μορφές πρακτικής και λιγότερο διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, επειδή κοινωνικοποιούνται και εκπαιδεύονται να προσεγγίζουν το θεό και τη θρησκεία μέσω των συναισθημάτων τους και λιγότερο μέσω της ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης τους.
- 4.Το φύλο, η οικονομικοκοινωνική προέλευση, ο τόπος διαμονής είναι καθοριστικοί μεταβλητές που επιδρούν στα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» των μαθητών/τριών σε σχέση με τη θρησκεία και το θεό.

²² Για τον αυταρχικό εργαλειακό-ωφελιμιστικό λόγο του ύστερου καπιταλισμού και τον αυταρχικό μεταφυσικό-θεολογικό λόγο του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος δες ό.π σ. 6 κ.ε, 11 κ.ε, καθώς και 15 κ.ε.

1.5. Επαλήθευση των βασικών υποθέσεων

1.51. Μέσα και διαμέσου της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας που συντελείται στα πλαίσια των κοινωνικών θεσμών της οικογένειας, του σχολείου και των ΜΜΕ καθορίζεται η ανάδυση των μορφών θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες.

Υπάρχει άμεση σύνδεση μεταξύ κοινωνικοποιητικής διαδικασίας και ανάδυσης μορφών θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες του Λυκείου. Ο βασικός κοινωνικοποιητικός χώρος είναι ο οικογενειακός, ακολουθεί το σχολείο, τα ΜΜΕ και οι παρέες συνομηλίκων..(Υπάρχει άμεση σύνδεση μεταξύ κοινωνικοποιητικής διαδικασίας και ανάδυσης μορφών θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες του Λυκείου.

Συγκεκριμένα, οι θρησκευτικές αντιλήψεις και πεποιθήσεις, οι οποίες συμβάλλουν στον σχηματισμό της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών είναι το αποτέλεσμα της θρησκευτικής κοινωνικοποίησης που υφίστανται οι μαθητές κυρίως μέσω της οικογένειας, του σχολείου, των ΜΜΕ και των ομάδων συνομηλίκων.

Από την επεξεργασία των δεδομένων η υπόθεσή μας επαληθεύεται. Συγκεκριμένα από την επεξεργασία του ερωτηματολογίου παρατηρούμε ότι πρωτεύοντα ρόλο στην θρησκευτική κοινωνικοποίηση του πληθυσμού των ερευνωμένων κατέχει η οικογένεια μέσα στην οποία η μητέρα ασκεί προεξέχοντα κοινωνικοποιητικό ρόλο. Ένα ποσοστό 35,7% (44,6%)*(τα εντός παρενθέσεως ποσοστά δηλώνουν τα σχετικά ποσοστά) των υποκειμένων δηλώνει ότι συζητά με τη μητέρα του θρησκευτικά θέματα έναντι ενός ποσοστού 8,7%(10,9%) που συζητά με τον πατέρα, ποσοστό που είναι μικρότερο και από αυτό των εκτός οικογένειας ατόμων, από το οποίο (ένα ποσοστό) το 16,4%(20,5%) δηλώνει ότι συζητά θρησκευτικά θέματα κυρίως με φίλους και τις παρέες συνομηλίκων, γεγονός που μας δείχνει τον σημαντικό ρόλο που έχουν οι παρέες συνομηλίκων στην κοινωνικοποίηση του ατόμου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 35

B8. Αν ΝΑΙ με ποιους συζητάς περισσότερο τα θέματα αυτά;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Μητέρα	501	35,7	44,6	44,6
Πατέρα	122	8,7	10,9	55,5
Άλλους συγγενείς	105	7,5	9,3	64,8
Με άτομα εκτός οικογένειας (φίλους, παρέες)	230	16,4	20,5	85,3
Συνδυασμός όλων	165	11,8	14,7	100
	280	20	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 280

Statistics : Mean 2,498 Std err ,047 Std dev 1,561

Το γεγονός ότι ένα 86,7% (88,1%) των ερευνωμένων δηλώνει ότι στα ουσιώδη θρησκευτικά θέματα συμφωνεί με τους γονείς του

ΠΙΝΑΚΑΣ 36

B9. Συμφωνείς σε γενικές γραμμές (στα ουσιώδη) με τους γονείς σου στα θρησκευτικά θέματα;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναί	1217	86,7	88,1	88,1
Όχι	165	11,8	11,9	100
	21	1,5	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 21

Statistics : Mean 1,119 Std err ,009 Std dev ,324

έναντι του σχολείου το οποίο δηλώνεται από το 46,3%

ΠΙΝΑΚΑΣ 38

B11. Το σχολείο σου (τα μαθήματα, οι καθηγητές, οι συμμαθητές, οι θρησκευτικές εκδηλώσεις κλπ) νομίζεις ότι ασκεί καθοριστικό ρόλο στο σχηματισμό της θρησκευτικής σου αντίληψης;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	650	46,3	47,2	47,2
Όχι	728	51,9	52,8	100
	25	1,8	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 25

Statistics : Mean 1,528 Std err ,013 Std dev ,499

και μόνο ένα ποσοστό 25,9% (26,4%) δηλώνει ότι τα ΜΜΕ επιδρούν στην διαμόρφωση της θρησκευτικής του αντίληψης, μεταξύ των οποίων η τηλεόραση είναι αυτή που φαίνεται να επιδρά περισσότερο, 58,9%,(60,8%)

ΠΙΝΑΚΑΣ 40

B13. Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (Μ.Μ.Ε) πιστεύεις ότι διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της θρησκευτικής σου αντίληψης;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	363	25,9	26,4	26,4
Όχι	1010	72	73,6	100
	30	2,1	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 30

Statistics : Mean 1,736 Std err ,012 Std dev ,441

ΠΙΝΑΚΑΣ 42

B15. Ποια από τα ΜΜΕ νομίζεις ότι σε επηρεάζουν περισσότερο;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Τηλεόραση	826	58,9	60,8	60,8
Ραδιόφωνο	32	2,3	2,4	63,1
Περιοδικά	109	7,8	8	71,2
Εφημερίδες	25	1,8	1,8	73
Βιβλία	19	1,4	1,4	74,4
Άλλο	348	24,8	25,6	100
	44	3,1	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 44

Statistics : Mean 2,575 Std err ,059 Std dev 2,158

ΠΙΝΑΚΑΣ 43

B15. Ποια από τα ΜΜΕ νομίζεις ότι σε επηρεάζουν περισσότερο; Άλλο, ποιο;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Καμία επίδραση από ΜΜΕ	5	0,4	26,3	26,3
Επίδραση από άτομα – παρέες – κατηχητικό	14	1	73,7	100
	1384	98,6	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 1384

Statistics : Mean 4,684 Std err ,519 Std dev 2,262

φανερώνει το σημαντικό ρόλο της οικογένειας, καθώς και την αποτελεσματικότητά της, ως φορέας θρησκευτικής κοινωνικοποίησης στην ελληνική κοινωνία έναντι τόσο του σχολείου όσο και των ΜΜΕ. Στο χώρο του

σχολείου διαπιστώνουμε ότι το μάθημα των θρησκευτικών φαίνεται να μη δηλώνεται ως το πιο σημαντικό στο σχηματισμό των θρησκευτικών αντιλήψεων των ερευνωμένων, αφού μόλις ένα 9,7% (23,2%) το επιλέγει έναντι 19,3%(46,3%) που δηλώνει την πολιτισμική δύναμη του σχολείου και 12,7%(30,4%) των καθηγητών, (βλ. πίνακα 39).

ΠΙΝΑΚΑΣ 39

B12. Αν Ναι, με ποιο τρόπο;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Καθοριστικός ρόλος μαθήματος θρησκευτικών	136	9,7	23,2	23,2
Πολιτισμική δύναμη σχολείου	271	19,3	46,3	69,6
Επίδραση καθηγητών – συμμαθητών	178	12,7	30,4	100
	818	58,3	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 818

Statistics : Mean 2,072 Std err ,030 Std dev ,730

Τέλος η επίδραση των ΜΜΕ φαίνεται να μην έχει τη βαρύτητα που αρκεί της προσδίδουν ως κυρίαρχου φορέα θρησκευτικής κοινωνικοποίησης, αφού έπεται τόσο της οικογένειας, όσο και του σχολείου. Φυσικά τόσο η ηλικία των ερευνωμένων όσο και η γενική τάση που υπάρχει στην ελληνική κοινωνία στο να μην αποδέχεται ότι επηρεάζεται από τα ΜΜΕ και την τηλεόραση ως προς το σύστημα αξιών, τον τρόπο ζωής κ.λ.π, μας κάνει να είμαστε επιφυλακτικοί στο κατά πόσο οι απαντήσεις των υποκειμένων εκφράζουν την πραγματικότητα. Πάντως πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας ότι το θρησκευτικό φαινόμενο και ειδικότερα το ορθόδοξο δόγμα τα μέλη της ελληνικής κοινωνίας δεν το προσεγγίζουν λογικά αλλά συναισθηματικά.²³

Η οικογένεια, μέσω κυρίως της μητέρας, φαίνεται να συμμετέχει σε μεγάλο βαθμό στις μορφές συναισθηματικής προσέγγισης των μαθητών/τριών σε σχέση με το θεό τη θρησκεία.

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας η οικογένεια παραμένει αδιαφιλονίκητα ο πιο σημαντικός φορέας θρησκευτικής κοινωνικοποίησης, με τη μητέρα σε θέματα θρησκείας να επιδρά περισσότερο σε σχέση με τον πατέρα, το σχολείο δε να έπεται με μεγάλη διαφορά, τα ΜΜΕ, (ειδικότερα η τηλεόραση) να ακολουθούν και τέλος οι παρέες συνομηλίκων, οι

²³ βλ. σχ. σ. 176-187 στο β' μέρος της εργασίας μας

οποίες τουλάχιστον σε θέματα θρησκείας φαίνεται να μην ασκούν τόσο σημαντικό ρόλο, όσο η οικογένεια και το σχολείο.

1.5.2. Η αυταρχικότητα και οι κοινωνικές ανισότητες που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία, συνιστούν εμπόδιο στην ανάπτυξη μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών/τριών

Η δεύτερη υπόθεσή μας, που αποτελεί τη βασική θέση μας στην εργασία αυτή, έχει να κάνει με την αυταρχικότητα, την κυριαρχία του εργαλειακού-ωφελιμιστικού και μεταφυσικού –θρησκευτικού λόγου, καθώς και η κοινωνική ανισότητα που διέπει την ελληνική κοινωνία στο οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο διαχέεται και αντικατοπτρίζεται στους κοινωνικούς θεσμούς της οικογένειας, του σχολείου, της εκκλησίας και των ΜΜΕ, παρεμποδίζοντας από τη μια την ανάπτυξη μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες και από την άλλη ωθούνται προς μια άκριτη και παθητική αποδοχή των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης» που πρεσβεύει το χριστιανικό ορθόδοξο δόγμα.

Έτσι λοιπόν οι μαθητές λόγω της κοινωνικοποίησής τους στα πλαίσια της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, δε διευκολύνονται να αναπτύξουν μορφές θρησκευτικής συνείδησης, αλλά τείνουν να διαμορφώσουν μορφές θρησκευτικού συναισθήματος και μορφές πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης. Αυτό συμβαίνει, όπως δείξαμε στο πρώτο και δεύτερο μέρος της εργασίας, επειδή απουσιάζει η έλλογη κριτική σκέψη στις θρησκευτικές αντιλήψεις και πεποιθήσεις τους.

Αναφερθήκαμε ήδη στο γεγονός ότι στα συγκεκριμένα πλαίσια της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας που επικρατούν αυταρχικές κοσμοαντιλήψεις και κοσμοσυστήματα τα οποία αλληλοπροσδιορίζονται και αλληλοκαθορίζονται από μορφές βαθιάς οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής ανισότητας και αλλοτρίωσης. Το γεγονός αυτό είναι απόρροια της κοινωνικοποίησης που ασκείται στους μαθητές, η οποία κυρίως μέσω ενός κράματος εργαλειακού-ωφελιμιστικού και μεταφυσικού-ανορθολογικού λόγου δε διευκολύνει τους μαθητές στην προσέγγιση του θρησκευτικού φαινομένου μέσω του ορθού κριτικού λόγου²⁴.

Έτσι λοιπόν στους μαθητές τείνουν να κυριαρχήσουν «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» (μέσω της κοινωνικοποίησής τους από οικογένεια, σχολείο,

²⁴ Τους ιστορικούς, οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες που συνετέλεσαν στην κυριαρχία αυτού του κράματος στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία αναπτύξαμε στο πρώτο και δεύτερο μέρος της εργασίας μας. Βλ. σχ. τις σ. 85, 100,101,108-109, 122,126, 127, 135 α' μέρους, επίσης σ. 5, 10,11,90 β' μέρους,

MME) με τέτοιο τρόπο ώστε να χρησιμοποιούν κυρίως τον εργαλειακό-ωφελιμιστικό λόγο για να στηρίξουν δευτερεύουσες θρησκευτικές προτάσεις ή να πραγματοποιήσουν ποικίλες εκλογικεύσεις στην προσπάθεια ερμηνείας των θρησκευτικών και μεταφυσικών φαινομένων. Οι αντιλήψεις και πεποιθήσεις τους σχετικά με θρησκευτικά και μεταφυσικά θέματα πηγάζουν κυρίως από την αποτελεσματικότητα της θρησκευτικής κοινωνικοποίησής τους, τις άκριτα αποδεκτές απόψεις τρίτων, καθώς επίσης και από τις άλογες και μη επεξεργασμένες συναισθηματικές και ψυχολογικές ανάγκες τους. Με λίγα λόγια μέσω της κυριαρχίας ενός κράματος εργαλειακού και μεταφυσικού λόγου στους μαθητές/τριες προκύπτουν μορφές θρησκευτικού συναισθήματος και μορφές πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Από την επεξεργασία των δεδομένων που η εμπειρική έρευνα μας έδωσε φαίνεται ότι η βασική μας υπόθεση επαληθεύεται. Συγκεκριμένα μελετώντας τον πίνακα 44

ΠΙΝΑΚΑΣ 44

Γ1. Πόσο σημαντική θεωρείς τη θρησκεία στην καθημερινή σου ζωή;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Πάρα πολύ σημαντική	543	38,7	38,9	38,9
Αρκετά σημαντική	444	31,6	31,8	70,7
Πολύ σημαντική	205	14,6	14,7	85,3
Λίγο σημαντική	144	10,3	10,3	95,6
Καθόλου σημαντική	61	4,3	4,4	100
	6	0,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 6

Statistics : Mean 2,095 Std err ,031 Std dev 1,154

διαπιστώνουμε ότι ένα ποσοστό 84,9% (85,4) των ερωτηθέντων δηλώνει ότι η θρησκεία είναι από αρκετά σημαντική μέχρι πάρα πολύ σημαντική στην καθημερινή του ζωή, έναντι ενός ποσοστού 4,3% που δηλώνει λίγο και ενός 0,4% όπου δηλώνει καθόλου.

Παράλληλα μόνο ένα ποσοστό 0,7% (1,1%) δηλώνει ότι η πίστη δεν τους βοηθά στην καθημερινή τους ζωή, ενώ τα ποσοστά αυτής της αντίληψης είναι καταφατικά κατά 74,4% (76,2%)..

ΠΙΝΑΚΑΣ 45

Γ 2. Νομίζεις ότι η πίστη σου σε βοηθά στην καθημερινή σου ζωή;
(σχολική επίδοση, προσωπικές σχέσεις σου κλπ)

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	1044	74,4	76,2	76,2
Όχι	326	23,2	23,8	100
	33	2,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 33

Statistics : Mean 1,238 Std err ,012 Std dev ,426

Οι απαντήσεις αυτές των ερευνωμένων σε συνδυασμό με τις απαντήσεις στο συναφές ανοιχτό ερώτημα με ποιο τρόπο τους βοηθά

ΠΙΝΑΚΑΣ 46

Γ3. Ανάφερε σύντομα με ποιο τρόπο σε βοηθά:

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Παρέχει δύναμη, ελπίδα, καλλιέργεια συναισθημάτων	677	48,3	77,1	77,1
Βοηθά σε πρακτικά πράγματα της καθημερινής ζωής	191	13,6	21,8	98,9
Δεν βοηθά καθόλου	10	0,7	1,1	100
	525	37,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 525

Statistics : Mean 1,240 Std err ,015 Std dev ,453

βλέπουμε να δηλώνεται από το 61,9% (98,9%) ότι η πίστη του στο ορθόδοξο δόγμα τους βοηθά με το να τους παρέχει δύναμη, ελπίδα, καλλιέργεια συναισθημάτων και γενικά τους βοηθά σε πρακτικά πράγματα της καθημερινής ζωής τους.²⁵

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο πίνακας 47 Γ4. Συνέβη ποτέ στη ζωή σου κανένα ιδιαίτερο περιστατικό που να σε έκανε να αισθανθείς την ύπαρξη του θεού ή τη δύναμή του πάρα πολύ κοντά σου;

²⁵ βλ. σχ. στο παράρτημα. Κωδικοποίηση VIII Γ 3

ΠΙΝΑΚΑΣ 47

Γ4. Συνέβη ποτέ στη ζωή σου κανένα ιδιαίτερο περιστατικό που να σε έκανε να αισθανθείς την ύπαρξη του θεού ή τη δύναμή του πάρα πολύ κοντά σου;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	778	55,5	56,2	56,2
Όχι	282	20,1	20,4	76,5
Δεν γνωρίζω	325	23,2	23,5	100
	18	1,3	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 18

Statistics : Mean 1,673 Std err ,022 Std dev ,831

Μας φανερώνει ότι ένα ποσοστό των ερευνωμένων 55,5%(56,2) δηλώνει ότι **αισθάνθηκε**²⁶ την ύπαρξη του θεού ή τη δύναμή του πάρα πολύ κοντά του.

Στο σημείο αυτό παρατηρούμε ότι ενυπάρχει αρκετά φανερά ο πυρήνας, από τη μια μιας συναισθηματικής, άκριτης και παθητικής αποδοχής του ορθόδοξου δόγματος, όπως αυτό παρουσιάζεται μέσω της οικογένειας, του σχολείου και των ΜΜΕ, και από την άλλη διακρίνουμε την έντονη την ύπαρξη ενός εργαλειακού και ωφελιμιστικού λόγου. Δηλαδή δεν είναι η πίστη στο ορθόδοξο δόγμα και η προσπάθεια να ζήσουμε, όπως αυτό παροτρύνει, που είναι σημαντικό για τα υποκείμενα της έρευνάς μας, αλλά τα οφέλη που νομίζουν ότι θα αποκομίσουν από αυτό ή αναμένουν να αποκομίσουν στις καθημερινές ατομικές δραστηριότητές τους, αφού η πίστη στο ορθόδοξο δόγμα δηλώνεται από τα υποκείμενα της έρευνας ότι τους βοηθά στο να έχουν καλύτερη σχολική επίδοση, οι προσωπικές σχέσεις τους να μην εμφανίζουν δυσλειτουργίες κλπ. Η χρήση της πίστης του στο ορθόδοξο δόγμα, που κάνει ο πληθυσμός των ερευνωμένων υπακούει σε μια μορφή του εργαλειακού-ωφελιμιστικού λόγου, αφού δηλώνει πίστη επειδή ωφελείται ή αναμένει να ωφεληθεί υλικά και πνευματικά. Ταυτόχρονα δε προφανής είναι η παρουσία μιας μεταφυσικής αντίληψης με παράλληλη απουσία της έλλογης κριτικής σκέψης των ερευνωμένων, επειδή αποδέχονται ότι η σωματική και πνευματική δύναμη, η ελπίδα, η καλλιέργεια των συναισθημάτων τους, η βοήθεια σε πρακτικά θέματα της καθημερινής ζωής, (όπως η σχολική επίδοση, οι καλές προσωπικές σχέσεις τους κλπ), προκύπτουν από εξωγενείς και μεταφυσικές δυνάμεις, οι οποίες βρίσκονται έξω από το άτομο, την κοινωνία του και γενικά τον ιστορικό, κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό χώρο-χρονο. Το άτομο δε ζει ως αυτόνομο κοινωνικό ον, αλλά επιβιώνει χάρη στη

²⁶ Για το πώς το ορθόδοξο δόγμα οδηγεί τον πιστό να προσεγγίζει το θείο μέσω μιας συναισθηματικής θρησκευτικότητας, στην οποία ο πιστός «βλέπει», «ακούει», «αγγίζει» το θείο και σπάνια το κατανοεί δεξ την ανάλυσή μας ό.π.σ. 179-180 στο β' μέρος.

δύναμη που του παρέχουν υπερφυσικές και μεταφυσικές δυνάμεις, με μια λέξη φαίνεται να νιώθει ότι όλες οι εκφάνσεις της ζωής του να είναι ετεροκαθορισμένες²⁷. Οι διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώνονται και από τη μελέτη του πίνακα 51.

ΠΙΝΑΚΑΣ 51

Γ8. Έχεις μια προσωπική αντίληψη για το Θεό; Θα μπορούσες να την περιγράψεις;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Πατέρας, σωτήρας, οδηγός, δημιουργός, υπέρτατη δύναμη	594	42,3	61,1	61,1
Άγνωστος, ο απρόσωπος, ο αόρατος, ο ασύλληπτος	95	6,8	9,8	70,9
Άγνοια περί Θεού	178	12,7	18,3	89,2
Διαφορετική αντίληψη περί Θεού από ορθοδοξία	87	6,2	9	98,1
Δεν πιστεύω στο Θεό	18	1,3	1,9	100
	431	30,7	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 431

Statistics : Mean 1,807 Std err ,036 Std dev 1,133

που εκφράζει στατιστικά τις απαντήσεις ανοιχτής ερώτησης Γ8 του ερωτηματολογίου,²⁸ στο οποίο ζητείται από τα υποκείμενα της έρευνας να περιγράψουν με δικά τους λόγια πώς αντιλαμβάνονται το Θεό. Καταγράφεται εδώ σε ποσοστό 42,3%(61,1%) ότι για αυτούς ο Θεός είναι ο Πατέρας, ο Σωτήρας, ο Οδηγός, ο Δημιουργός, η Υπέρτατη Δύναμη. Επίσης στον πίνακα αυτόν φαίνεται καθαρά η μεγάλη αποδοχή που τα υποκείμενα δηλώνουν του ορθόδοξου δόγματος. Μόλις ένα ποσοστό 9% φαίνεται να διαφοροποιείται από τις αντιλήψεις περί Θεού από αυτές του ορθόδοξου δόγματος. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να το εξηγήσουμε λόγω της μειωμένης ελεύθερης κριτικής σκέψης²⁹ που διέπει τους μαθητές/τριες σε θέματα τουλάχιστον βαθμού αποδοχής του ορθόδοξου δόγματος.

Ενδείξεις θρησκευτικής συνειδήσης, δηλαδή χρήση της έλλογης κριτικής σκέψης σε θέματα θρησκείας διαφαίνεται μόνο σε ένα μικρό ποσοστό 6,2%(9%), που δηλώνει ότι ο Θεός είναι διαφορετικός από αυτόν που παρουσιάζει το ορθόδοξο δόγμα, ότι είναι η φύση, το δημιούργημα του ανθρώπου, η αίσθηση του ανθρώπου

²⁷ Περί αυτόνομου και ετεροκαθορισμένου ατόμου δεσ ό.π σ. 104, 160 πρώτου μέρους.

²⁸ Δες σχ. το δοθέν ερωτηματολόγιο. Όπως επίσης Κωδικοποίηση Χ. Α. Ερώτηση Γ 8 . στο Παράρτημα.

²⁹ Για την αδυναμία χρήσης ελεύθερης κριτικής σκέψης που οδηγεί σε παθητική αποδοχή σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης δεσ ό.π σ. 102 στο β' μέρος.

για ηθικές πράξεις, κάτι που υπάρχει στη σκέψη του ανθρώπου που πιστεύει, η προσωπική εξιλέωση του ανθρώπου κλπ.³⁰

Ενδιαφέρον για την υπόθεσή μας έχει ο επόμενος πίνακας, οποίος απεικονίζει στατιστικά τις απαντήσεις του πληθυσμού των ερευνωμένων στην ερώτηση σε ποια ηλικία συνειδητοποίησαν ότι έχουν άποψη για θρησκευτικά θέματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 59

Γ15. Σε ποια ηλικία συνειδητοποίησες ότι έχεις άποψη για θρησκευτικά θέματα.

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Δεν έχω συνειδητοποιήσει	33	2,4	2,7	2,7
Έως 9 ετών	90	6,4	7,3	9,9
10 έως 11 ετών	183	13	14,7	24,7
12 ετών	207	14,8	16,7	41,3
13 ετών	227	16,2	18,3	59,6
14 ετών	222	15,8	17,9	77,5
15 ετών	188	13,4	15,1	92,7
16 ετών και άνω	91	6,5	7,3	100
	162	11,5	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 162

Statistics : Mean 12,483 Std err ,079 Std dev 2,769

Μελετώντας τον σχετικό πίνακα διαπιστώνουμε ότι σε μεγάλο ποσοστό τα υποκείμενα δηλώνουν ότι άρχισαν να έχουν άποψη μεταξύ των ηλικιών 10 έως 15 ετών. Το μικρό της ηλικίας που δηλώνεται για ένα τόσο δύσκολο θέμα, όπως είναι η συνείδηση του ότι έχω άποψη για θέματα θρησκείας, πράγμα που προϋποθέτει αρκετά αναπτυγμένη την έλλογη κριτική σκέψη, πρέπει να εκληφθεί ότι πρόκειται για μια απλή παράθεση θρησκευτικών απόψεων που οι μαθητές «έμαθαν» και αποδέχθηκαν παθητικά και άκριτα μέσω της θρησκευτικής κοινωνικοποίησής τους, κυρίως από την οικογένεια και το σχολείο. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμεθα από τις αναλύσεις των σχετικών πινάκων, που εκθέτουν τις θρησκευτικές αντιλήψεις τους και τις οποίες αναπτύσσουμε στην τρίτη υπόθεσή μας αμέσως μετά.

Στις απαντήσεις του ερωτήματος Γ 16 που απεικονίζονται στον πίνακα 60 διαπιστώνουμε την αδυναμία των υποκειμένων της έρευνας να κάνουν χρήση της έλλογης κριτικής σκέψης τους, όταν δηλώνουν σε ποσοστό 52,1%(56,5) ότι έχουν ανάγκη κάποιας μορφής θρησκευτικού προσανατολισμού ή πίστewς, για να αποκτήσουν μια ώριμη φιλοσοφία ζωής.

³⁰ βλ. σχ. Κωδικοποίηση στο Παράρτημα της εργασίας μας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 60

Γ16. Αισθάνεσαι ότι έχεις ανάγκη κάποιας μορφής θρησκευτικού προσανατολισμού ή πίστewς, για να φθάσεις σε μια ώριμη φιλοσοφία της ζωής

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	731	52,1	56,5	56,5
Όχι	563	40,1	43,5	100
	109	7,8	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 109

Statistics : Mean 1,435 Std err ,014 Std dev ,496

Σε παρόμοιες διαπιστώσεις καταλήγουμε και από την μελέτη του πίνακα 62 στην οποία καταγράφεται ότι σε ποσοστό 52,6% (55,2%) δε βρίσκουν αντιφάσεις μεταξύ των διαφόρων μαθημάτων π.χ της βιολογίας και του μαθήματος των θρησκευτικών στο ερώτημα της γένεσης του κόσμου ή του ανθρώπου κ.ά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 62

Δ2. Νομίζεις ότι υπάρχει αντίφαση και σύγκρουση μεταξύ των διαφόρων μαθημάτων και του μαθήματος των θρησκευτικών ως προς το περιεχόμενό τους, όπως αυτά διδάσκονται στο σχολείο σου;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	598	42,6	44,8	44,8
Όχι	738	52,6	55,2	100
	67	4,8	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 67

Statistics : Mean 1,552 Std err ,014 Std dev ,497

Μάλιστα, όταν τους ζητείται αιτιολόγηση του ερωτήματος στην ανοιχτή ερώτηση Δ3,

ΠΙΝΑΚΑΣ 63

Δ3.. Δικαιολόγησε σύντομα την άποψή σου.

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Τα θρησκευτικά έχουν άλλους στόχους και σκοπούς	206	14,7	26	26
Ουδετερότητα, αντικειμενικότητα μεταξύ των διαφόρων μαθημάτων	113	8,1	14,3	40,3
Τα άλλα μαθήματα είναι επιστημονικά	414	29,5	52,3	92,6
Έχουν την ίδια λογική και ιδεολογία	59	4,2	7,4	100
	611	43,5	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 611

Statistics : Mean 2,412 Std err ,034 Std dev ,955

οι απαντήσεις τους είτε είναι αντιφατικές είτε υπάρχει η τάση να εκλογικεύσουν τις τυχόν αντιφάσεις (ένα ποσοστό 14,7%(26%) δηλώνει ότι το μάθημα των θρησκευτικών έχει άλλους στόχους και σκοπούς, όπως επίσης ότι τα άλλα μαθήματα δηλώνει το ποσοστό 29,5%(52,3%) είναι επιστημονικά). Επίσης γίνεται φανερή η τάση που έχουν τα υποκείμενα της έρευνάς μας, και αντικατοπτρίζει όπως είδαμε μια τάση των σύγχρονων κοινωνιών για ένα «ξαναμάγεμα» του κόσμου.³¹

Οι απαντήσεις αυτές σε συνδυασμό με τις απαντήσεις του πίνακα 79 ότι δηλαδή ένα ποσοστό 87,8% των ερευνωμένων δηλώνει πως τα θρησκευτικά πρέπει να διδάσκονται στο σχολείο,

ΠΙΝΑΚΑΣ 79

ΣΤ 6. Τα θρησκευτικά πρέπει να διδάσκονται στο σχολείο

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	853	60,8	61,7	61,7
Συμφωνώ αρκετά	361	25,7	26,1	87,8
Διαφωνώ αρκετά	95	6,8	6,9	94,6
Διαφωνώ απόλυτα	74	5,3	5,4	100
	20	1,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 20

Statistics : Mean 1,559 Std err ,023 Std dev ,840

όπως και ότι ο εκκλησιασμός επίσης πρέπει να γίνεται , σε ποσοστό 85,1%,

ΠΙΝΑΚΑΣ 80

ΣΤ 7.Ο σχολικός εκκλησιασμός πρέπει να γίνεται

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	725	51,7	52,4	52,4
Συμφωνώ αρκετά	452	32,2	32,7	85,1
Διαφωνώ αρκετά	107	7,6	7,7	92,8
Διαφωνώ απόλυτα	99	7,1	7,2	100
	20	1,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 20

Statistics : Mean 1,696 Std err ,024 Std dev ,892

καθώς και ότι το κατηχητικό διδάσκει τις πανανθρώπινες αξίες, φανερώνει την αδυναμία των ερευνωμένων να ασκήσουν έλλογη κριτική σκέψη σε θέματα θεολογικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 81

ΣΤ 8.Το κατηχητικό διδάσκει τις πανανθρώπινες ηθικές αξίες

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	372	26,5	27,4	27,4
Συμφωνώ αρκετά	566	40,3	41,7	69,2
Διαφωνώ αρκετά	278	19,8	20,5	89,7
Διαφωνώ απόλυτα	140	10	10,3	100
	47	3,3	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 47

Statistics : Mean 2,137 Std err ,025 Std dev ,935

Αποδέχονται άκριτα, δίχως αμφισβήτηση ό,τι τους μαθαίνουν, με αποτέλεσμα να αναπαράγουν και να υιοθετούν θρησκευτικές αντιλήψεις και να υιοθετούν νοοτροπίες και πράξεις ζωής ακόμη και σε σοβαρά θέματα που άπτονται της προσωπικής τους υγείας και ζωής.

Ενδεικτικές είναι οι απαντήσεις στο ερώτημα Ε3 στο οποίο ένα ποσοστό 46,1%(46,7%) δηλώνει ότι θεωρεί τη διακοπή της κύησης ως δολοφονική πράξη, ακόμη και όταν συντρέχουν σοβαροί λόγοι υγείας της μητέρας ή του εμβρύου, όπως επίσης ακόμη και όταν η εγκυμοσύνη είναι αποτέλεσμα βιασμού, όταν υπάρχει κίνδυνος τερατογένεσης , ή μικρή ηλικία της εγκύου κλπ.

³¹ Για τη θεώρηση περί ξαναμαγέματος του κόσμου δεξ ό.π σ. 182 β' μέρος, καθώς επίσης Lenoir F(2003) ό.π σ.237 κ.ε

ΠΙΝΑΚΑΣ 66

Ε3. Θεωρείται ότι η διακοπή της κύησης είναι δολοφονική πράξη, ακόμη και όταν συντρέχουν σοβαροί λόγοι (υγεία μητέρας ή εμβρύου, ανεπιθύμητη κύηση, κίνδυνος τετατογένεσης κλπ).

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	237	16,9	17,1	17,1
Συμφωνώ σχετικά	410	29,2	29,6	46,7
Διαφωνώ σχετικά	364	25,9	26,3	73
Διαφωνώ ριζικά	276	19,7	19,9	92,9
Δε έχω γνώμη	98	7	7,1	100
	18	1,3	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 18

Statistics : Mean 2,703 Std err ,032 Std dev 1,173

Ο πίνακας 74 επιβεβαιώνει την υπόθεσή μας ότι οι θεολογικές προσεγγίσεις που κάνουν για το θεό χαρακτηρίζονται από ένα κράμα εργαλειακού-ωφελιμιστικού λόγου και συναισθήματος και είναι χαρακτηριστικές οι θέσεις των υποκειμένων για το πώς αντιλαμβάνονται το θεό. Σε ποσοστό 85,4% δηλώνουν ότι συμφωνούν από αρκετά μέχρι απόλυτα ότι ο θεός είναι καλός πατέρας που μας προστατεύει και μας συγχωρεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 74

ΣΤ 1. Ο Θεός είναι ο καλός πατέρας που μας προστατεύει και μας συγχωρεί

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	717	51,1	51,7	51,7
Συμφωνώ αρκετά	468	33,4	33,7	85,4
Διαφωνώ αρκετά	108	7,7	7,8	93,2
Διαφωνώ απόλυτα	95	6,8	6,8	100
	15	1,1	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 15

Statistics : Mean 1,698 Std err ,024 Std dev ,882

Στις θέσεις αυτές φαίνεται ο εγκλωβισμός των υποκειμένων σε μια πατριαρχική και πατερναλιστική αντίληψη των σχέσεών τους με το θεό, κάτι που συστηματικά καλλιεργείται από τους φορείς κοινωνικοποίησης και είναι συστατικό στοιχείο του ορθόδοξου δόγματος. Στα ίδια συμπεράσματα οδηγούμεθα και από τη μελέτη του πίνακα 75 στον οποίο βλέπουμε επίσης ένα μεγάλο ποσοστό των ερευνωμένων 84,6% να δηλώνει ότι συμφωνεί από αρκετά μέχρι απόλυτα με τη θέση ότι ο θεός είναι μεταξύ των άλλων ο αχώρητος στο νου τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 75

ΣΤ 2. Ο Θεός είναι Ύψιστο Όν, Ανωτέρα Δύναμη, ο αχώρητος στο νού μας.

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνών απόλυτα	739	52,7	53,5	53,5
Συμφωνών αρκετά	430	30,6	31,1	84,6
Διαφωνών αρκετά	110	7,8	8	92,5
Διαφωνών απόλυτα	103	7,3	7,5	100
	21	1,5	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 21

Statistics : Mean 1,694 Std err ,024 Std dev ,905

Με τον τρόπο αυτό ακυρώνουν τα εν λόγω υποκείμενα της έρευνας κάθε προσπάθεια κατανόησης της έννοιας του θεού μέσω του έλλογης σκέψης. Με άλλα λόγια τα υποκείμενα αυτά εκφράζουν αντιλήψεις που δεν προκύπτουν από κάποια μορφή θρησκευτικής συνείδησης , κάτι που έρχεται να ενισχύσει και ο πίνακας 67 , ο πίνακας 77 στον οποίο ένα ακόμη μεγαλύτερο ποσοστό 88,9% δηλώνει ότι πιστεύει απόλυτα πως υπάρχει θεός, ενώ παρόμοιες θρησκευτικές αντιλήψεις εκφράζουν και οι πίνακες 78 και 88.

ΠΙΝΑΚΑΣ 67

Ε4. Υποστηρίζεται ότι: «Η προσπάθεια να αποδείξουμε με την λογική την αλήθεια του Θεού, αντί να οδηγήσει στην πίστη, συνήθως οδηγεί στην αμφιβολία και στην άρνηση του Θεού...».

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνών απόλυτα	358	25,5	26	26
Συμφωνών σχετικά	206	14,7	14,9	40,9
Διαφωνών σχετικά	233	16,6	16,9	57,8
Διαφωνών ριζικά	489	34,9	35,5	93,3
Δε έχω γνώμη	93	6,6	6,7	100
	24	1,7	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 24

Statistics : Mean 2,821 Std err ,036 Std dev 1,335

ΠΙΝΑΚΑΣ 77

ΣΤ 4. Πιστεύω απόλυτα ότι υπάρχει Θεός

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνών απόλυτα	953	67,9	68,9	68,9
Συμφωνών αρκετά	276	19,7	20	88,9
Διαφωνών αρκετά	71	5,1	5,1	94
Διαφωνών απόλυτα	83	5,9	6	100
	20	1,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 20

Statistics : Mean 1,482 Std err ,023 Std dev ,844

ΠΙΝΑΚΑΣ 78

ΣΤ 5. Πιστεύω ότι υπάρχει ζωή μετά θάνατο

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνών απόλυτα	462	32,9	33,9	33,9
Συμφωνών αρκετά	513	36,6	37,7	71,6
Διαφωνών αρκετά	233	16,6	17,1	88,7
Διαφωνών απόλυτα	154	11	11,3	100
	41	2,9	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 41

Statistics : Mean 2,058 Std err ,027 Std dev ,980

Την αδυναμία των υποκειμένων να ασκήσουν την κριτική τους σκέψη και να αμφισβητήσουν κατεστημένες θρησκευτικές αντιλήψεις εκφράζουν και οι πίνακες 92 και 93, στους οποίους φαίνεται ότι δέχονται άκριτα της απόψεις του ορθόδοξου δόγματος περί δημιουργίας του κόσμου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 92

ΣΤ 19. Ο κόσμος αυτοδημιουργήθηκε

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνών απόλυτα	196	14	14,5	14,5
Συμφωνών αρκετά	182	13	13,5	27,9
Διαφωνών αρκετά	256	18,2	18,9	46,9
Διαφωνών απόλυτα	719	51,2	53,1	100
	50	3,6	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 50

Statistics : Mean 3,107 Std err ,030 Std dev 1,11

ΠΙΝΑΚΑΣ 93

ΣΤ 20. Ο κόσμος είναι το δημιούργημα του Θεού

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	784	55,9	57,8	57,8
Συμφωνώ αρκετά	294	21	21,7	79,5
Διαφωνώ αρκετά	147	10,5	10,8	90,3
Διαφωνώ απόλυτα	131	9,3	9,7	100
	47	3,3	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 47

Statistics : Mean 1,723 Std err ,027 Std dev ,999

Επίσης σε ποσοστό 69,5% δεν επιτρέπεται αμφισβήτηση στη θρησκευτική πίστη, η οποία πρέπει να είναι σταθερή και απόλυτη, μας πληροφορεί ο πίνακας 94

ΠΙΝΑΚΑΣ 94

ΣΤ 21. Η θρησκευτική πίστη πρέπει να είναι σταθερή και απόλυτη

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	537	38,3	39,4	39,4
Συμφωνώ αρκετά	411	29,3	30,1	69,5
Διαφωνώ αρκετά	255	18,2	18,7	88,2
Διαφωνώ απόλυτα	161	11,5	11,8	100
	39	2,8	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 39

Statistics : Mean 2,029 Std err ,028 Std dev 1,026

Οι αντιλήψεις αυτές των υποκειμένων εκπορεύονται από τη βασική «αρετή» (υποχρέωση) του «καλού» πιστού χριστιανού να δέχεται άκριτα τις αρχές, τους κανόνες και τις αξίες της ορθοδοξίας όπως μας πληροφορεί ο πίνακας 101 σε ποσοστό 80,2%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 101

ΣΤ 28. Ο πιστός χριστιανός πρέπει να υπακούει στις αρχές, στους κανόνες και στις αξίες της ορθοδοξίας

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνών απόλυτα	567	40,4	42,1	42,1
Συμφωνών αρκετά	513	36,6	38,1	80,2
Διαφωνών αρκετά	164	11,7	12,2	92,4
Διαφωνών απόλυτα	102	7,3	7,6	100
	57	4,1	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 57

Statistics : Mean 1,852 Std err ,025 Std dev ,908

Γενικά η υπακοή άνευ όρων είναι κάτι που χαρακτηρίζει τους ερευνώμενους και στις σχέσεις τους με τους γονείς τους, (βλ. σχ. πίνακα 103), αφού είναι μια από τις αρετές κάθε πιστού, πράγμα που μας πιστοποιεί και ο πίνακας 110.

ΠΙΝΑΚΑΣ 103

ΣΤ 30. Η σπουδαιότερη αρετή των παιδιών είναι η υπακοή στους γονείς τους

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνών απόλυτα	298	21,2	22,2	22,2
Συμφωνών αρκετά	507	36,1	37,8	60
Διαφωνών αρκετά	330	23,5	24,6	84,6
Διαφωνών απόλυτα	207	14,8	15,4	100
	61	4,3	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 61

Statistics : Mean 2,332 Std err ,027 Std dev ,988

Η αδυναμία που εμφανίζουν τα υποκείμενα της έρευνάς μας στο χειρισμό της έλλογης κριτικής σκέψης τους φαίνεται και μέσω της μελέτης του πίνακα 104, όπου απεικονίζονται στατιστικά οι θέσεις τους σχετικά με το ότι η απόλυτη πίστη σε θρησκευτικό δόγμα διατηρεί την αυτόνομη κριτική σκέψη του ατόμου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 104

ΣΤ 31. Η απόλυτη πίστη σε θρησκευτικό δόγμα διατηρεί την αυτόνομη και κριτική σκέψη του ατόμου

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	216	15,4	16,2	16,2
Συμφωνώ αρκετά	462	32,9	34,6	50,8
Διαφωνώ αρκετά	352	25,1	26,4	77,2
Διαφωνώ απόλυτα	304	21,7	22,8	100
	69	4,9	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 69

Statistics : Mean 2,558 Std err ,028 Std dev 1,013

Ο πιστός έχει τη δυνατότητα να εκφραστεί ελεύθερα μέσα στην εκκλησία, όπως μας πληροφορεί ο πίνακας 107. Προφανώς οι ερευνώμενοι, λόγω μορφών αλλοτρίωσης και έκλειψης ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης, δεν έχουν συνειδητοποιήσει την αυταρχικότητα του ορθόδοξου θρησκευτικού δόγματος,³² στο οποίο η «αλήθεια» είναι δοσμένη εφ' άπαξ και εξ αποκαλύψεως.

Τον υποχρεωτικό και δεσμευτικό χαρακτήρα του κάθε δόγματος φαίνεται να μη τον έχουν κατανοήσει για τους λόγους που έχουμε αναφέρει (αδυναμία χρήσης έλλογης κριτικής σκέψης, μη ανάπτυξης διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης)³³ όπως φαίνεται από τη μελέτη των πινάκων 114 και 116. Σ' αυτούς ενώ δηλώνουν απόλυτη υπακοή και πίστη στο θεό του ορθόδοξου δόγματος ταυτόχρονα δέχονται ότι ο άνθρωπος πρέπει να είναι ελεύθερος από κάθε εξουσία, ενώ παράλληλα δε δέχονται ότι ο θεός, που το ορθόδοξο δόγμα πρεσβεύει ενδεχομένως να εκπροσωπεί δεσποτικές ιδεολογίες και να δικαιολογεί κυριαρχικές σχέσεις σε επίπεδο οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό.

³² βλ. σχ. ό.π σ.84 και 94 β' μέρους.

³³ βλ. σχ. ό.π σ. 94 β' μέρους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 114

ΣΤ 41. Ο άνθρωπος πρέπει να είναι ελεύθερος από κάθε εξουσία

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	543	38,7	40,3	40,3
Συμφωνώ αρκετά	429	30,6	31,9	72,2
Διαφωνώ αρκετά	269	19,2	20	92,2
Διαφωνώ απόλυτα	105	7,5	7,8	100
	57	4,1	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 57

Statistics : Mean 1,952 Std err ,026 Std dev ,956

ΠΙΝΑΚΑΣ 116

ΣΤ 43. Ο Θεός εκπροσωπεί δεσποτικές ιδεολογίες και δικαιολογεί κυριαρχικές σχέσεις

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	97	6,9	7,6	7,6
Συμφωνώ αρκετά	275	19,6	21,4	29
Διαφωνώ αρκετά	407	29	31,7	60,7
Διαφωνώ απόλυτα	504	35,9	39,3	100
	120	8,6	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 120

Statistics : Mean 3,027 Std err ,027 Std dev ,954

Η μελέτη του πίνακα 36 μας φανερώνει ότι ένα μεγάλο ποσοστό 86,7%(88,1) των ερευνωμένων συμφωνεί στα ουσιώδη με τους γονείς του στα θρησκευτικά θέματα, δηλαδή αποδέχεται το ορθόδοξο δόγμα όπως αυτό τους έχει.

ΠΙΝΑΚΑΣ 36

B9. Συμφωνείς σε γενικές γραμμές (στα ουσιώδη) με τους γονείς σου στα θρησκευτικά θέματα;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	1217	86,7	88,1	88,1
Όχι	165	11,8	11,9	100
	21	1,5	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 21

Statistics : Mean 1,119 Std err ,009 Std dev ,324

Ακόμη και το 11,8%(11,9%) που δηλώνει ότι διαφωνεί στα ουσιώδη με τους γονείς του, όπως μας δείχνει ο πίνακας 37 που απεικονίζει στατιστικά τις διαφωνίες τους στην ανοιχτή ερώτηση B10 στην οποία καλούνται να

αιτιολογήσουν τις βασικές διαφορές τους που τους διαφοροποιούν από τη θρησκευτική αντίληψη των γονιών τους υπάρχει ένα ποσοστό που διαφωνεί επειδή οι γονείς του δεν πιστεύουν αρκετά. Σ' ένα άλλο η διαφωνία, του βρίσκεται στο ρόλο των κληρικών, στην αναγκαιότητα του εκκλησιασμού κλπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 37

B10. Αν όχι, ανάφερε σύντομα μερικές βασικές διαφορές που σε διαφοροποιούν από τη θρησκευτική αντίληψη των γονιών σου.

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Διαφωνία σχετικά με επιστήμη και θρησκεία	13	0,9	9,1	9,1
Θρησκευτικές αμφιβολίες – αδιαφορία – εκκλησιασμός	112	8	78,3	87,4
Διαφορετικές μορφές πίστης	12	0,9	8,4	95,8
Αθεία παιδιών – αγνωστικισμός	6	0,4	4,2	100
	1260	89,8	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 1260

Statistics : Mean 2,077 Std err ,049 Std dev ,582

Ένα πολύ μικρό ποσοστό 0,9%(9,1%) δηλώνει διαφωνίες, λόγω αντιφάσεων, μεταξύ επιστήμης και θρησκείας, ενώ ένα ακόμη μικρότερο ποσοστό δηλώνει ότι η διαφωνία τους έγκειται σε δική τους αθεία ή αγνωστικισμό 0,4% (4,2%).

Παρεμφερείς είναι και οι διαπιστώσεις στην ανοιχτή ερώτηση B12 που απεικονίζουν στατιστικά οι πίνακες 38 και 39 στους οποίους φαίνεται ότι η θρησκευτική κοινωνικοποίηση που υφίστανται τα υποκείμενα της έρευνάς μας στο σχολικό χώρο πραγματοποιείται κυρίως μέσω της πολιτισμικής του δύναμης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 38

B11. Το σχολείο σου (τα μαθήματα, οι καθηγητές, οι συμμαθητές, οι θρησκευτικές εκδηλώσεις κλπ) νομίζεις ότι ασκεί καθοριστικό ρόλο στο σχηματισμό της θρησκευτικής σου αντίληψης;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	650	46,3	47,2	47,2
Όχι	728	51,9	52,8	100
	25	1,8	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 25

Statistics : Mean 1,528 Std err ,013 Std dev ,499

ΠΙΝΑΚΑΣ 39

B12. Αν Ναι, με ποιο τρόπο;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Καθοριστικός ρόλος μαθήματος θρησκευτικών	136	9,7	23,2	23,2
Πολιτισμική δύναμη σχολείου	271	19,3	46,3	69,6
Επίδραση καθηγητών – συμμαθητών	178	12,7	30,4	100
	818	58,3	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 818

Statistics : Mean 2,072 Std err ,030 Std dev ,730

Ενδεικτικός είναι ο πίνακας 40 που μας δείχνει ότι σε σχέση με την οικογένεια το σχολείο έπεται στον σχηματισμό της θρησκευτικής αντίληψης των μαθητών/τριών

ΠΙΝΑΚΑΣ 40

B13. Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (Μ.Μ.Ε) πιστεύεις ότι διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της θρησκευτικής σου αντίληψης;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	363	25,9	26,4	26,4
Όχι	1010	72	73,6	100
	30	2,1	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 30

Statistics : Mean 1,736 Std err ,012 Std dev ,441

Ο πίνακας 41 που ακολουθεί μας πληροφορεί ότι η τηλεόραση μέσω των θρησκευτικών προγραμμάτων επιδρά στη διαμόρφωση της θρησκευτικής αντίληψης των υποκειμένων της έρευνάς μας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 41

B14. Αν Ναι, με ποιο τρόπο;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Μέσω εικόνας – λόγου	163	11,6	49,1	49,1
Μέσω θρησκευτικών προγραμμάτων	169	12	50,9	100
	1071	76,3	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 1071

Statistics : Mean 1,509 Std err ,027 Std dev ,501

Την πρωτοκαθεδρία μεταξύ των ΜΜΕ, όσον αφορά την θρησκευτική κοινωνικοποίηση των μαθητών/τριών φαίνεται να την κατέχει η τηλεόραση, γεγονός που οφείλεται, από την μια στη δύναμη της τηλεοπτικής εικόνας και από την άλλη επειδή πρόκειται για ένα μέσο μαζικής ενημέρωσης που δεν απαιτεί ιδιαίτερες νοητικές ικανότητες για να γίνουν κατανοητά τα τηλεοπτικά προγράμματα.³⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ 42

B15. Ποια από τα ΜΜΕ νομίζεις ότι σε επηρεάζουν περισσότερο;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Τηλεόραση	826	58,9	60,8	60,8
Ραδιόφωνο	32	2,3	2,4	63,1
Περιοδικά	109	7,8	8	71,2
Εφημερίδες	25	1,8	1,8	73
Βιβλία	19	1,4	1,4	74,4
Άλλα	348	24,8	25,6	100
	44	3,1	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 44

Statistics : Mean 2,575 Std err ,059 Std dev 2,158

Ο πίνακας 45 μας πληροφορεί πως ένα μεγάλο ποσοστό των υποκειμένων δέχεται ότι η πίστη του τον βοηθά στην καθημερινότητά του. Το γεγονός αυτό δικαιολογεί τη θέση που αναπτύξαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας μας σχετικά με την πίστη στον Θεό³⁵, δηλαδή ότι σε τελική ανάλυση ο πιστός προσμένει την

³⁴ Σχ. με την τηλεόρασης ως μαζικό μέσο πληροφόρησης δεσ. ό.π. σ.134 β' μέρος.

³⁵ Δες σχ. ό.π. σ. 110 κ.ε. α' μέρος

βοήθεια του θεού σε πρακτικά θέματα της καθημερινότητάς του ως ανταπόδοση της πίστης και λατρείας του προς αυτόν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 45

Γ2. Νομίζεις ότι η πίστη σου σε βοηθά στην καθημερινή σου ζωή;
(σχολική επίδοση, προσωπικές σχέσεις σου κλπ)

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	1044	74,4	76,2	76,2
Όχι	326	23,2	23,8	100
	33	2,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 33

Statistics : Mean 1,238 Std err ,012 Std dev ,426

ΠΙΝΑΚΑΣ 46

Γ3. Ανάφερε σύντομα με ποιο τρόπο σε βοηθά:

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Παρέχει δύναμη, ελπίδα, καλλιέργεια συναισθημάτων	677	48,3	77,1	77,1
Βοηθά σε πρακτικά πράγματα της καθημερινής ζωής	191	13,6	21,8	98,9
Δεν βοηθά καθόλου	10	0,7	1,1	100
	525	37,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 525

Statistics : Mean 1,240 Std err ,015 Std dev ,453

Η άκριτη και παθητική αποδοχή των θρησκευτικών αντιλήψεων του ορθόδοξου δόγματος από τους μαθητές/τριες φανερώνεται επίσης αναλύοντας τους πίνακες 49 και 50, στους οποίους ένα μεγάλο ποσοστό εκφράζει αντιλήψεις σχετικά με το πώς αντιλαμβάνεται το τι είναι Αμαρτία και Μετάνοια σχεδόν πανομοιότυπες με αυτές του ορθόδοξου δόγματος. Χαρακτηριστικό είναι ότι μόνο ένα ποσοστό 10%(10,3%) δηλώνει ότι "Μετάνοια" είναι η υπεύθυνη ανάληψη ευθυνών μιας πράξης που έχει γίνει, κάτι που ενδεχομένως φανερώνει υπευθυνότητα και ωριμότητα. Ένα ποσοστό 35,1% αντιλαμβάνεται την αμαρτία στην καθαρά ηθική της διάσταση, έναντι ενός 61.1% που την αντιλαμβάνεται στη βάση του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 49

Γ6. Σημείωσε ένα ορισμό από τους παρακάτω που νομίζεις ότι αποδίδει πληρέστερα την έννοια του όρου Αμαρτία.

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Η παράβαση των δέκα εντολών	160	11,4	11,5	11,5
Ένα πολύ μεγάλο παράπτωμα	121	8,6	8,7	20,3
Κάθε φράση ή πράξη που αντιτίθεται στη θέληση του Θεού	379	27	27,3	47,6
Η απομάκρυνση από το λόγο της εκκλησίας	187	13,3	13,5	61,1
Κάθε τι που προκαλεί τύψεις συνειδήσεως στον άνθρωπο	487	34,7	35,1	96,2
Δεν ξέρω	52	3,7	3,8	100
	17	1,2	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 17

Statistics : Mean 3,632 Std err ,038 Std dev 1,424

ΠΙΝΑΚΑΣ 50

Γ7. Σημείωσε ένα ορισμό από τους παρακάτω που νομίζεις ως τον ορθότερο για την έννοια του όρου Μετάνοια.

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Οριστική απόφαση να μην επαναληφθεί στο μέλλον η κακή πράξη που έγινε στο παρελθόν	379	27	27,8	27,8
Απόφαση για αυτοταπείνωση και για εξιλέωση	150	10,7	11	38,8
Ειλικρινής άρνηση της αμαρτίας και επιστροφή στο θέλημα του Θεού	584	41,6	42,8	81,6
Προσπάθεια να ξεχαστεί η κακή πράξη που έγινε	95	6,8	7	88,6
Η υπεύθυνη ανάληψη ευθυνών	140	10	10,3	98,8
Έμπρακτη αναγνώριση της αμαρτίας	16	1,1	1,2	100
	39	2,8	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 39

Statistics : Mean 2,644 Std err ,035 Std dev 1,297

Στην ερώτηση Γ8 που ζητείται από τον πληθυσμό των ερευνημένων να περιγράψουν την προσωπική τους αντίληψη για το θεό, διαπιστώνουμε στις απαντήσεις τους που μας δίνει σε στατιστική μορφή ο πίνακας 51, στον οποίο το

μεγαλύτερο ποσοστά συγκεντρώνουν οι αντιλήψεις του ορθόδοξου δόγματος, μόνο ένα 6,2%(9%) δηλώνει ότι έχει διαφορετική αντίληψη από αυτή του ορθόδοξου δόγματος. Τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» του πατέρα³⁶, σωτήρα, οδηγού φαίνεται να κυριαρχούν στη συνείδηση των μαθητών/τριών, ως αποτέλεσμα της θρησκευτικής κοινωνικοποίησης που έχουν δεχθεί στα πλαίσια του ορθόδοξου δόγματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 51

Γ8. Έχεις μια προσωπική αντίληψη για το Θεό; Θα μπορούσες να την περιγράψεις;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Πατέρας, σωτήρας, οδηγός, δημιουργός, υπέρτατη δύναμη	594	42,3	61,1	61,1
Άγνωστος, ο απρόσωπος, ο αόρατος, ο ασύλληπτος	95	6,8	9,8	70,9
Άγνοια περί Θεού	178	12,7	18,3	89,2
Διαφορετική αντίληψη περί Θεού από ορθοδοξία	87	6,2	9	98,1
Δεν πιστεύω στο Θεό	18	1,3	1,9	100
	431	30,7	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 431

Statistics : Mean 1,807 Std err ,036 Std dev 1,133

Αρκετά υψηλό είναι και το ποσοστό των μαθητών/τριών που δηλώνουν ότι δέχονται την θεία μετάληψη σε ετήσια βάση όπως φαίνεται από τον πίνακα 55..

ΠΙΝΑΚΑΣ 55

Γ12. Πόσες φορές μεταλαμβάνεις (κοινωνείς) το χρόνο;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Μία	125	8,9	9,9	9,9
Δύο	352	25,1	27,8	37,7
Τρεις	361	25,7	28,6	66,3
Τέσσερις	167	11,9	13,2	79,5
Πέντε	117	8,3	9,3	88,8
Εξι και άνω	142	10,1	11,2	100
	139	9,9	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 139

Statistics : Mean 3,178 Std err ,041 Std dev 1,469

Επίσης υψηλό είναι και το ποσοστό αυτών που προσεύχονται. Το 58%(58,5%) δηλώνει ότι προσεύχεται συχνά και μόνο ένα 5,7% δηλώνει ποτέ.

³⁶ Για το σχήμα αντίληψης, σκέψης και πράξης του παντοδύναμου πατέρα δεσ σχ. ό.π σ 111 του α' μέρους

ΠΙΝΑΚΑΣ 58
Γ14. Προσεύχεσαι;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συχνά	814	58	58,5	58,5
Κάπου-κάπου	347	24,7	24,9	83,4
Σπάνια	151	10,8	10,8	94,3
Ποτέ	80	5,7	5,7	100
	11	0,8	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 11

Statistics : Mean 1,639 Std err ,024 Std dev ,891

Η σχεδόν πλήρης αποδοχή των θέσεων της ορθοδοξίας από τα υποκείμενα της έρευνά μας φαίνεται και στις ερωτήσεις επαλήθευσης. Συγκεκριμένα στις ερωτήσεις ΣΤ1 και ΣΤ1 οι απαντήσεις των οποίων απεικονίζουν σε ποσοστά οι πίνακες 74 και 75.

ΠΙΝΑΚΑΣ 74

ΣΤ 1. Ο Θεός είναι ο καλός πατέρας που μας προστατεύει και μας συγχωρεί

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	717	51,1	51,7	51,7
Συμφωνώ αρκετά	468	33,4	33,7	85,4
Διαφωνώ αρκετά	108	7,7	7,8	93,2
Διαφωνώ απόλυτα	95	6,8	6,8	100
	15	1,1	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 15

Statistics : Mean 1,698 Std err ,024 Std dev ,882

ΠΙΝΑΚΑΣ 75

ΣΤ 2. Ο Θεός είναι Ύψιστο Όν, Ανωτέρα Δύναμη, ο αχώρητος στο νου μας.

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	739	52,7	53,5	53,5
Συμφωνώ αρκετά	430	30,6	31,1	84,6
Διαφωνώ αρκετά	110	7,8	8	92,5
Διαφωνώ απόλυτα	103	7,3	7,5	100
	21	1,5	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 21

Statistics : Mean 1,694 Std err ,024 Std dev ,905

Στους πίνακες αυτούς παρατηρούμε ότι σε ποσοστά 85,4% και 84,1% δηλώνουν ότι αποδέχονται τις απόψεις του ορθόδοξου δόγματος, δηλαδή ότι ο θεός είναι ο καλός πατέρας που μας προστατεύει και μας συγχωρεί, και αντίστοιχα ότι θεός είναι το Ύψιστο Όν, η Ανωτέρα Δύναμη, Ο αχώρητος στο νου μας.

Το γεγονός ότι πιστεύουν από αρκετά μέχρι απόλυτα στην ύπαρξη του ορθόδοξου Θεού που εκφράζει ο πίνακας 77 με ποσοστό 88,9%, στον οποίο το ποσοστό αμφισβήτησης, αμφιβολίας βρίσκεται πολύ χαμηλά (5% και 6%), ενισχύει τη θέση μας ότι αποδέχονται σχεδόν πλήρως το περιεχόμενο του ορθόδοξου δόγματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 77

ΣΤ 4. Πιστεύω απόλυτα ότι υπάρχει Θεός

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	953	67,9	68,9	68,9
Συμφωνώ αρκετά	276	19,7	20	88,9
Διαφωνώ αρκετά	71	5,1	5,1	94
Διαφωνώ απόλυτα	83	5,9	6	100
	20	1,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 20

Statistics : Mean 1,482 Std err ,023 Std dev ,844

Η μεγάλη συμφωνία των υποκειμένων της έρευνάς μας με τις αντιλήψεις του ορθόδοξου δόγματος σχετικά με θέματα που αφορούν την ύπαρξη ζωής με τα θάνατο, της αναστάσεως του Χριστού εκ νεκρών εκφράζονται σε ποσοστά 71,6% και 90,8 αντίστοιχα. (βλ. σχ. πίνακες 78 και 82 αντίστοιχα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 78

ΣΤ 5. Πιστεύω ότι υπάρχει ζωή μετά θάνατο

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	462	32,9	33,9	33,9
Συμφωνώ αρκετά	513	36,6	37,7	71,6
Διαφωνώ αρκετά	233	16,6	17,1	88,7
Διαφωνώ απόλυτα	154	11	11,3	100
	41	2,9	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 41

Statistics : Mean 2,058 Std err ,027 Std dev ,980

ΠΙΝΑΚΑΣ 82

ΣΤ 9. Ο Χριστός αναστήθηκε εκ νεκρών

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	986	70,3	72,6	72,6
Συμφωνώ αρκετά	247	17,6	18,2	90,8
Διαφωνώ αρκετά	62	4,4	4,6	95,4
Διαφωνώ απόλυτα	63	4,5	4,6	100
	45	3,2	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 45

Statistics : Mean 1,412 Std err ,021 Std dev ,783

Παρόμοιες είναι οι διαπιστώσεις όταν μελετούμε τον πίνακα 88 ο οποίος μας πληροφορεί ότι οι ερευνώμενοι αποδέχονται σε ποσοστό 78,3% ότι ο Χριστός είναι ο Υιός του ζωντανού Θεού (τέλειος Θεός και άνθρωπος).

ΠΙΝΑΚΑΣ 88

ΣΤ 15. Ο Χριστός είναι ο Υιός του ζωντανού Θεού (τέλειος Θεός και άνθρωπος)

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	723	51,5	53,6	53,6
Συμφωνώ αρκετά	333	23,7	24,7	78,3
Διαφωνώ αρκετά	142	10,1	10,5	88,9
Διαφωνώ απόλυτα	150	10,7	11,1	100
	55	3,9	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 55

Statistics : Mean 1,792 Std err ,028 Std dev 1,022

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο πίνακας 92, ο οποίος σε ποσοστό 69,4(72,%) μας δείχνει ότι οι ερευνώμενοι δε συμφωνούν ότι ο κόσμος αυτοδημιουργήθηκε, παρότι πρόκειται για μαθητές Λυκείου, που τόσο στο μάθημα της Φυσικής, της Βιολογίας κ.α μαθαίνουν της επιστημονικές θεωρίες περί αυτοδημιουργίας του κόσμου. Το γεγονός αυτό φανερώνει την υπεροχή της θρησκευτικής πίστης έναντι της επιστημονικής γνώσης, κάτι που είναι αναμενόμενο στις περιπτώσεις που η έλλογη κριτική σκέψη είναι δευτερεύουσα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 92

ΣΤ 19. Ο κόσμος αυτοδημιουργήθηκε

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνών απόλυτα	196	14	14,5	14,5
Συμφωνών αρκετά	182	13	13,5	27,9
Διαφωνών αρκετά	256	18,2	18,9	46,9
Διαφωνών απόλυτα	719	51,2	53,1	100
	50	3,6	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 50

Statistics : Mean 3,107 Std err ,030 Std dev 1,111

Ο πίνακας 93 έρχεται να επιβεβαιώσει ότι οι ερευνώμενοι δέχονται ότι ο κόσμος είναι δημιούργημα του θεού. Ίδια είναι η αποδοχή των αντιλήψεων του ορθόδοξου δόγματος και σε άλλες αντιλήψεις όπως είναι το «σχήμα αντίληψης σκέψης και πράξης» ψυχή, κάτι που επιβεβαιώνεται στις απαντήσεις των ερωτήσεων ΣΤ 24, ΣΤ 25, ΣΤ 26 και που παρουσιάζονται στους πίνακες 97, 98 και 99.

ΠΙΝΑΚΑΣ 93

ΣΤ 20. Ο κόσμος είναι το δημιούργημα του Θεού

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνών απόλυτα	784	55,9	57,8	57,8
Συμφωνών αρκετά	294	21	21,7	79,5
Διαφωνών αρκετά	147	10,5	10,8	90,3
Διαφωνών απόλυτα	131	9,3	9,7	100
	47	3,3	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 47

Statistics : Mean 1,723 Std err ,027 Std dev ,999

ΠΙΝΑΚΑΣ 97

ΣΤ 24. Μετά το θάνατο η ψυχή επανέρχεται με διάφορες μορφές στη γη

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνών απόλυτα	122	8,7	9	9
Συμφωνών αρκετά	308	22	22,8	31,8
Διαφωνών αρκετά	381	27,2	28,2	60
Διαφωνών απόλυτα	540	38,5	40	100
	52	3,7	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 52

Statistics : Mean 2,991 Std err ,027 Std dev ,995

ΠΙΝΑΚΑΣ 98

ΣΤ 25. Μετά το θάνατο η ψυχή περιμένει ώσπου να "δικαστεί και κριθεί" από τον Θεό

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνών απόλυτα	278	19,8	20,7	20,7
Συμφωνών αρκετά	403	28,7	30,1	50,8
Διαφωνών αρκετά	314	22,4	23,4	74,3
Διαφωνών απόλυτα	345	24,6	25,7	100
	63	4,5	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 63

Statistics : Mean 2,542 Std err ,030 Std dev 1,086

ΠΙΝΑΚΑΣ 99

ΣΤ 26. Η ψυχή παύει να υπάρχει μετά το σωματικό θάνατο

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνών απόλυτα	138	9,8	10,3	10,3
Συμφωνών αρκετά	173	12,3	12,9	23,1
Διαφωνών αρκετά	294	21	21,8	44,9
Διαφωνών απόλυτα	741	52,8	55,1	100
	57	4,1	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 57

Statistics : Mean 3,217 Std err ,028 Std dev 1,021

Το γεγονός ότι ο πληθυσμός των ερευνωμένων συμφωνεί από αρκετά μέχρι απόλυτα σε ποσοστό 80,2% ότι ο πιστός χριστιανός πρέπει να υπακούει στις αρχές , στους κανόνες και στις αξίες της ορθοδοξίας , επαληθεύει την υπόθεση που προβάλαμε, δηλαδή το πόσο παθητικά και άκριτα δέχεται το ορθόδοξο δόγμα. Επίσης το γεγονός ότι ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό 68% συμφωνεί ότι η θρησκεία με το έθνος πρέπει να ταυτίζονται, ενισχύει τη θέση μας που αναπτύξαμε στο δεύτερο μέρος σύμφωνα με την οποία η διοίκηση της εκκλησίας έχει πετύχει να ταυτίσει την ορθοδοξία με το έθνος³⁷. (βλ. σχ. δεύτερο μέρος).

Τέλος ενισχυτικοί της υπόθεσής μας είναι και οι πίνακες 111, 112, 118, 119, 120 (βλ. σχ παράρτημα).

Συμπερασματικά: Η ανάλυση των δεδομένων επαληθεύει τη βασική μας υπόθεση ότι οι μαθητές στην πλειονότητά τους δε δύνανται να σχηματίσουν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, επειδή παρατηρείται μια άκριτη και παθητική αποδοχή των σχημάτων αντίληψης , σκέψης και πράξης του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος. Τούτο όπως αναπτύξαμε, εμποδίζει την εμφάνιση μιας

σχετικής ατομικής αυτονομίας των μαθητών/τριών από τις δογματικές του αντιλήψεις και πρακτικές που σε συνδυασμό με την κυριαρχία του εργαλειακού – ωφελιμιστικού λόγου δεν επιτρέπουν στους μαθητές/τριες να αποκτήσουν ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψης, που σε τελική ανάλυση θα τους οδηγούσε σε μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

1.5.3. Μέσω και διαμέσου της θρησκευτικής κοινωνικοποίησης που υφίστανται οι μαθητές/τριες οδηγούνται στην πλειονότητά τους σε μορφές συναισθηματικής προσέγγισης του θεού και της θρησκείας, καθώς και σε μορφές πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας είχαμε αναπτύξει τη θέση ότι οι μαθητές/τριες στην πλειονότητά τους αναπτύσσουν μορφές πρακτικής και λιγότερο διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, επειδή κοινωνικοποιούνται και εκπαιδεύονται να προσεγγίζουν το θεό και τη θρησκεία κυρίως μέσω του συναισθήματος και όχι μέσω της ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης. Το γεγονός αυτό, όπως έχει τονιστεί από πολλούς μελετητές της ορθοδοξίας,³⁷ οδηγεί τους πιστούς του ορθόδοξου δόγματος στη διαμόρφωση μιας "συναισθηματικής θρησκευτικότητας συντείνοντας έτσι στο σχηματισμό μιας κουλτούρας της "συγκίνησης".³⁸

Όπως τονίσαμε επίσης, στο ορθόδοξο δόγμα ο διαχωρισμός μεταξύ της σιωπής και μελέτης και της πράξεως οδήγησε την ασκητική έξω από τον κόσμο (εξωκοσμική ασκητική), γεγονός που είχε σημαντικές συνέπειες, όπως έχει ήδη επισημάνει ο Μ. Βέμπερ, δηλαδή η ασκητική της δράσης μέσα στον κόσμο διαμορφώνει την καθημερινή ζωή ορθολογικά με βάση τη χριστιανική ηθική περί επαγγέλματος (ενδοκόσμια ασκητική), ενώ ο μυστικισμός εγκαταλείπει τον κόσμο, με αποτέλεσμα την απομόνωση του θρησκευτικού ανθρώπου (εξωκοσμική ασκητική), από τον κόσμο.³⁹ Εδώ εντοπίζεται στους οπαδούς του ορθόδοξου

³⁷ Για την ταύτιση ορθοδοξίας και έθνους δες σχ. ό.π σ. 163 κ.ε , στο β' μέρος.

³⁸ Ράμφος Σ, Μάππα Μ στηριζόμενοι προφανώς στις αντιλήψεις του Μ. Βέμπερ

³⁹ βλ. σχ. ό.π σ. 176 κ.ε του β' μέρους

⁴⁰ Το πως ο πιστός οδηγείται προς τον μυστικισμό και τον συναισθηματισμό και κατ' επέκταση σε μια παθητική στάση αντίθετα προς την ενεργητική ασκητική δράση, ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις του Βέμπερ περί "δοχείου" και "οργάνου" βλ. σχ. Μ. Weber ό.π σ. 91

δόγματος η διαμόρφωση μιας μορφής προσέγγισης και κατανόησης του θείου μέσω της **συναισθηματικής-συγκινησιακής θρησκευτικότητας**.

Η προσέγγιση του θεού και της θρησκείας μέσω της συναισθηματικής θρησκευτικότητας από τους μαθητές/τριες τους καθιστά σε μεγάλο βαθμό αδύναμους να αναπτύξουν εκείνες τις ικανότητες που θα τον βοηθούσαν να ρυθμίζει τη ζωή του συστηματικά με βάση τον θρησκευτικό αυτοέλεγχο, που σε τελευταία ανάλυση σημαίνει ότι θα πρέπει να στηρίζονται κυρίως στις δικές τους λογικές δυνάμεις, τις οποίες μέσω μιας βαθιάς πορείας αυτογνωσίας οφείλουν να ανακαλύψουν, γεγονός που θα τους επιτρέψει να καταστούν αυτόνομοι, δηλαδή να στοχάζονται ελεύθερα και εν πλήρει συνειδήσει (ανακλαστικός στοχασμός)⁴¹.

Αντίθετα η στάση που διαμορφώνει ο συναισθηματικά θρησκευόμενος ορθόδοξος χριστιανός απέναντι στην θρησκεία του, τον εαυτό του και τους άλλους, χαρακτηρίζεται από μια χαλαρότητα, με την έννοια ότι δεν νιώθει υποχρεωμένος να ασκήσει υπεύθυνα (ηθική της ευθύνης) τους επαγγελματικούς, οικογενειακούς, πολιτικούς και γενικά τους κοινωνικούς του ρόλους. Γενικά ο ορθόδοξος δε νιώθει την ανάγκη να γνωρίσει με βάση τον ορθό λόγο ούτε τον εαυτό του ούτε τους άλλους, επειδή προσεγγίζει τον εαυτό του και τους άλλους κυρίως μέσω των συναισθημάτων του, ως συνέπεια της θρησκευτικής συναισθηματικής προσέγγισης του «θείου». Έτσι εξηγείται άλλωστε ότι για τους ορθόδοξους χριστιανούς η επικοινωνία με το θείο γίνεται κυρίως μέσω των αισθήσεων και λιγότερο έως καθόλου μέσω της νόησης. Ενδεικτικές είναι οι σκηνές των ορθοδόξων πιστών που εισρέουν σε ναούς για να "δουν" την εικόνα της Παναγίας να δακρύζει ή να ακουμπήσουν την κέρα ενός Αγίου για να θεραπευτούν από κάποια ψυχική ή σωματική νόσο. Θα λέγαμε ότι ο ορθόδοξος μαθητής/τρια "βλέπει", "ακούει", "αγγίζει" το θείο, σπανίως όμως τον προσεγγίζει μέσω των διανοητικών του δυνατοτήτων του.

Ενδεικτικός στο θέμα αυτό, είναι ο πίνακας 47 στον οποίο ένα μεγάλο ποσοστό 56,2% των μαθητών/τριών δηλώνει ότι αισθάνθηκε την ύπαρξη του θεού πάρα πολύ κοντά του.

⁴¹ βλ. σχ. Καστοριάδη Κ (1992) ό.π σ.197-198

ΠΙΝΑΚΑΣ 47

Γ4. Συνέβη ποτέ στη ζωή σου κανένα ιδιαίτερο περιστατικό που να σε έκανε να αισθανθείς την ύπαρξη του θεού ή τη δύναμή του πάρα πολύ κοντά σου;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	778	55,5	56,2	56,2
Όχι	282	20,1	20,4	76,5
Δεν γνωρίζω	325	23,2	23,5	100
	18	1,3	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 18

Statistics : Mean 1,673 Std err ,022 Std dev ,831

Έτσι δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό 77.7% φέρεται να δηλώνει ότι πιστεύει στα θαύματα , όπως μας πληροφορεί ο πίνακας 118

ΠΙΝΑΚΑΣ 118

ΣΤ 45. Πιστεύω στα θαύματα.

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	617	44	45,5	45,5
Συμφωνώ αρκετά	436	31,1	32,2	77,7
Διαφωνώ αρκετά	158	11,3	11,7	89,3
Διαφωνώ απόλυτα	145	10,3	10,7	100
	47	3,3	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 47

Statistics : Mean 1,875 Std err ,027 Std dev ,992

Η επικράτηση της συναισθηματικής θρησκευτικότητας (μεταφυσικός-θεολογικός λόγος) σημαίνει στην ουσία μια αντιορθολογική αντίληψη του κόσμου, με την έννοια ότι η γνώση και η προσέγγιση του κόσμου, δε γίνεται με βάση την νόηση, άλλα κυρίως μέσω των αισθήσεων και των συναισθημάτων. Η συναισθηματική θρησκευτικότητα που καλλιεργεί ο μεταφυσικός-θεολογικός λόγος έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη κυρίαρχων «σχημάτων αντίληψης, σκέψεων και πράξεων» που έχουν να κάνουν με νοοτροπίες, αξίες, απαξίες, στάσεις, συμπεριφορές και καθημερινές πρακτικές που είναι επηρεασμένες από την ορθόδοξη κουλτούρα και υπάρχει μέσα στο «αίμα» των ορθόδοξα κοινωνικοποιημένων νεοελλήνων. Έτσι λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι η κατανόηση του θεού και της θρησκείας γίνεται στη βάση των στοιχείων μιας «λαϊκής θρησκείας», όπως είναι οι προκαταλήψεις, δεισιδαιμονίες κλπ.

Το γεγονός ότι ένα υψηλό ποσοστό 76.2% των μαθητών/τριων θεωρεί από πάρα πολύ έως αρκετά σημαντική τη θρησκεία στην καθημερινή του ζωή, τους βοηθά σε κάθε έκφανση της καθημερινότητάς τους από την σχολική τους επίδοση μέχρι τις προσωπικές τους σχέσεις, επειδή τους παρέχει δύναμη, ελπίδα, καλλιέργεια συναισθημάτων, όπως επίσης βοηθά στην επίλυση πρακτικών καθημερινών θεμάτων, επιβεβαιώνει την υπόθεσή μας για μια συναισθηματική προσέγγιση του θεού και της θρησκείας.

Η αδυναμία κατανόησης μέσω της έλλογης κριτικής σκέψης των παραγόντων που προκαλούν τα διάφορα προσωπικά τους προβλήματα, όπως και η σύνδεσή τους με το ευρύτερο οικονομικοκοινωνικό περιβάλλον οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον εγκλωβισμό της σκέψης τους σε μια συναισθηματική και συγκινησιακή προσέγγιση του θεού και της θρησκείας. Οι πίνακες 44,45 και 46 είναι ενδεικτικοί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 44

Γ1. Πόσο σημαντική θεωρείς τη θρησκεία στην καθημερινή σου ζωή;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Πάρα πολύ σημαντική	543	38,7	38,9	38,9
Αρκετά σημαντική	444	31,6	31,8	70,7
Πολύ σημαντική	205	14,6	14,7	85,3
Λίγο σημαντική	144	10,3	10,3	95,6
Καθόλου σημαντική	61	4,3	4,4	100
	6	0,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 6

Statistics : Mean 2,095 Std err ,031 Std dev 1,154

ΠΙΝΑΚΑΣ 45

Γ2. Νομίζεις ότι η πίστη σου σε βοηθά στην καθημερινή σου ζωή, (σχολική επίδοση, προσωπικές σχέσεις σου κλπ)

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	1044	74,4	76,2	76,2
Όχι	326	23,2	23,8	100
	33	2,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 33

Statistics : Mean 1,238 Std err ,012 Std dev ,426

ΠΙΝΑΚΑΣ 46

Γ3. Ανάφερε σύντομα με ποιο τρόπο σε βοηθά:

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Παρέχει δύναμη, ελπίδα, καλλιέργεια συναισθημάτων	677	48,3	77,1	77,1
Βοηθά σε πρακτικά πράγματα της καθημερινής ζωής	191	13,6	21,8	98,9
Δεν βοηθά καθόλου	10	0,7	1,1	100
	525	37,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 525

Statistics : Mean 1,240 Std err ,015 Std dev ,453

Η συναισθηματική και συγκινησιακή προσέγγιση του Θεού και της θρησκείας που μαθαίνουν οι μαθητές/τριες έχει ως αποτέλεσμα ένα μεγάλο ποσοστό 40,9% να μην προσεγγίζει μέσω της λογικής το θρησκευτικό δόγμα. Γεγονός που σημαίνει ότι οι πιθανότητες να αναπτύξουν μορφές διαλεκτικής συνείδησης είναι μικρές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 67

E4. Υποστηρίζεται ότι: «Η προσπάθεια να αποδείξουμε με την λογική την αλήθεια του Θεού, αντί να οδηγήσει στην πίστη, συνήθως οδηγεί στην αμφιβολία και στην άρνηση του Θεού...».

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	358	25,5	26	26
Συμφωνώ σχετικά	206	14,7	14,9	40,9
Διαφωνώ σχετικά	233	16,6	16,9	57,8
Διαφωνώ ριζικά	489	34,9	35,5	93,3
Δε έχω γνώμη	93	6,6	6,7	100
	24	1,7	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 24

Statistics : Mean 2,821 Std err ,036 Std dev 1,335

Η αδυναμία χρήσης ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης, λόγω της υπερσυναισθηματικής προσέγγισης των θεμάτων που απασχολούν τους μαθητές/τριες, οδηγούν ένα μεγάλο ποσοστό από αυτούς 46,7% να θεωρούν την διακοπή κύησης ως δολοφονική πράξη, ακόμη και σε πολύ σοβαρές περιπτώσεις, όπως μας πληροφορεί ο πίνακας 66.

ΠΙΝΑΚΑΣ 66

Ε3. Θεωρείται ότι η διακοπή της κύησης είναι δολοφονική πράξη, ακόμη και όταν συντρέχουν σοβαροί λόγοι (υγεία μητέρας ή εμβρύου, ανεπιθύμητη κύηση, κίνδυνος τερατογένεσης κλπ).

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	237	16,9	17,1	17,1
Συμφωνώ σχετικά	410	29,2	29,6	46,7
Διαφωνώ σχετικά	364	25,9	26,3	73
Διαφωνώ ριζικά	276	19,7	19,9	92,9
Δε έχω γνώμη	98	7	7,1	100
	18	1,3	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 18

Statistics : Mean 2,703 Std err ,032 Std dev 1,173

Η υπερβολική έμφαση που δίνει το ορθόδοξο δόγμα στα "Θεία Μυστήρια"⁴² είναι ένδειξη ότι ο ορθόδοξος κόσμος δεν έθεσε τουλάχιστον μέχρι σήμερα ως στόχο του την «απομάγευση» του κόσμου, γεγονός που εμπόδισε την κατανόηση του κόσμου μέσω του ορθού λόγου, (απομάγευση που συντελέστηκε στο καλβινιστικό δόγμα με την απόρριψη των μυστηρίων). Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια την ανάδυση μιας λαϊκής θρησκείας επιδίωξη της οποίας είναι μια ευτυχισμένη ζωή με κάθε τρόπο,⁴³ όχι όμως στη βάση μιας μεθοδικής, ορθολογικής οργάνωσης της ζωής του, αλλά με το να εκπληρώνει τις θρησκευτικές του υποχρεώσεις όπως αυτές καθορίζονται μέσα και διαμέσου μιας παντοδύναμης εκκλησιαστικής παράδοσης.

Το μυστήριο της θείας κοινωνίας, δηλαδή τη μετατροπή του οίνου και του άρτου σε σώμα και αίμα του Χριστού αποδέχονται ως «σχήμα αντίληψης , σκέψης και πράξης» ένα μεγάλο ποσοστό που δηλώνει ότι κοινωνεί με τον τρόπο αυτό με το θεό., μας πληροφορεί ο πίνακας 5

⁴² Σε αντίθεση με το προτεσταντικό δόγμα, το οποίο δέχεται ορισμένα από αυτά, επειδή ορθά πιστεύει , ότι πρόκειται για μαγικά μέσα επηρεασμού της υπέρτατης δύναμης.

⁴³ Στο ίδιο ό.π σ.105

ΠΙΝΑΚΑΣ 55

Γ12. Πόσες φορές μεταλαμβάνεις (κοινωνείς) το χρόνο;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Μία	125	8,9	9,9	9,9
Δύο	352	25,1	27,8	37,7
Τρεις	361	25,7	28,6	66,3
Τέσσερις	167	11,9	13,2	79,5
Πέντε	117	8,3	9,3	88,8
Εξι και άνω	142	10,1	11,2	100
	139	9,9	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 139

Statistics : Mean 3,178 Std err ,041 Std dev 1,469

Την αδυναμία τους να στηρίζονται οι μαθητές/τριες στις δικές του δυνάμεις λόγω της έμφασης που προσδίδουν στην συναισθηματική προσέγγιση της ζωής τους, μας φανερώνει ο πίνακας 60, στον οποίο ένα ποσοστό 56,5% δηλώνει ότι έχει ανάγκη ενός θρησκευτικού προσανατολισμού και πίστewς για να ωριμάσει φιλοσοφικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 60

Γ 16. Αισθάνεσαι ότι έχεις ανάγκη κάποιας μορφής θρησκευτικού προσανατολισμού ή πίστewς, για να φθάσεις σε μια τελείως ώριμη φιλοσοφία της ζωής

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	731	52,1	56,5	56,5
Όχι	563	40,1	43,5	100
	109	7,8	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 109

Statistics : Mean 1,435 Std err ,014 Std dev ,496

Επίσης η συναισθηματική σχέση που έχουν οι μαθητές/τριες με το θεό, φαίνεται στον πίνακα 74 όπου ένα μεγάλο ποσοστό 85,4 δηλώνει ότι τον αντιλαμβάνεται ως καλό πατέρα που τους προστατεύει και τους συγχωρεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 74

ΣΤ 1. Ο Θεός είναι ο καλός πατέρας που μας προστατεύει και μας συγχωρεί

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνών απόλυτα	717	51,1	51,7	51,7
Συμφωνών αρκετά	468	33,4	33,7	85,4
Διαφωνών αρκετά	108	7,7	7,8	93,2
Διαφωνών απόλυτα	95	6,8	6,8	100
	15	1,1	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 15

Statistics : Mean 1,698 Std err ,024 Std dev ,882

Όπως έχει ήδη λεχθεί η θρησκευτική συνείδηση στηρίζεται στη διαλεκτική συνείδηση ή καλύτερα ...«είναι μια δυναμική δομική στιγμή της διαλεκτικής συνολικής συνείδησης του ανθρώπου». ⁴⁴ Επίσης η «διαλεκτική συνείδηση στηρίζεται στην «πρακτική ή σιωπηλή συνείδηση». ⁴⁵ Για να μπορέσει να αναδυθεί, σ' αυτή την περίπτωση και αναλογικά θα πρέπει να υπάρχει μια «πρακτική ή σιωπηλή» θρησκευτική συνείδηση πάνω στην οποία στηρίζεται η «διαλεκτική» θρησκευτική συνείδηση.

Ο βασικός πυρήνας κάθε μορφής θρησκευτικής συνείδησης είναι η με οποιοδήποτε τρόπο προσέγγιση του θεού και της θρησκείας από ένα ελεύθερο κοινωνικό υποκείμενο , σχετικά αυτόνομο, που μπορεί να θέσει στον εαυτό του και στους άλλους ερωτήματα σε σχέση με τις κυρίαρχες ή μη αντιλήψεις για το θεό και τη θρησκεία και να δώσει για τον ίδιο κάποιες απαντήσεις ⁴⁶ μέσα και διαμέσου της δικής του εμπειρίας και της ελεύθερης έλλογης σκέψης του. Η ειδοποιός διαφορά με τη διαλεκτική συνείδηση έγκειται στο γεγονός ότι το άτομο που έχει κάποια μορφή «πρακτικής ή σιωπηλής» θρησκευτικής συνείδησης δεν είναι απαραίτητο να έχει άμεση επίγνωση των ενδεχόμενων διαφορετικών «σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης» σε σχέση με αυτό που πρεσβεύει το κυρίαρχο θρησκευτικό δόγμα στο οποίο είναι άμεσα ή έμμεσα ενταγμένος. Δηλαδή μπορεί να αμφισβητεί, να τροποποιεί, να πράττει διαφορετικά απ' ότι το θρησκευτικό δόγμα επιτάσσει χωρίς να αισθάνεται ένοχος, αιρετικός ή άθεος. Όπως επίσης μπορεί να μη συμμετέχει στις θρησκευτικές τελετουργίες, να μην ασχολείται με τον θεό, την θρησκεία και ταυτόχρονα να μην αισθάνεται ξένος προς αυτήν, δηλαδή να

⁴⁴ στο ίδιο ό.π σ. 499.

⁴⁵ Παπαρίζος Α (2001) ό.π σ.491

αντιμετωπίζει τον θεό και τη θρησκεία σαν να είναι κομμάτια μιας καθημερινής λαϊκής κουλτούρας στην οποία συμμετέχει όταν θέλει, και όπως θέλει.⁴⁷

Ο πίνακας 52 και 53 είναι ενδεικτικός του γεγονότος ότι οι μαθητές/τριες , όπως άλλωστε και οι γονείς τους (πίνακας 56,57 στο παράρτημα) δε φαίνεται να εκκλησιάζονται τακτικά ούτε να συμμετέχουν σε θρησκευτικές οργανώσεις, παρά του ότι , όπως είδαμε στους προηγούμενους πίνακες, δηλώνουν το πόσο σημαντική είναι η θρησκεία στην καθημερινή τους ζωή. Έτσι μόνο ένα ποσοστό 5,4% δηλώνει ότι εκκλησιάζεται κάθε Κυριακή .

ΠΙΝΑΚΑΣ 52

Γ9. Πόσο συχνά πηγαίνει στην εκκλησία.

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Κάθε Κυριακή	76	5,4	5,4	5,4
Μερικές φορές το μήνα	410	29,2	29,3	34,8
Μερικές φορές το χρόνο	449	32	32,1	66,9
Μόνο στις μεγάλες γιορτές	427	30,4	30,5	97,4
Ποτέ	36	2,6	2,6	100
	5	0,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 5

Statistics : Mean 2,955 Std err ,026 Std dev ,958

Επίσης δε φαίνεται να συμμετέχουν σε θρησκευτικές ομάδες νέων, κάτι που είναι μεταξύ των άλλων μια κάποια διαφοροποίηση από τις επιθυμίες της επίσημης ορθόδοξης εκκλησίας. Γενικά θα λέγαμε ότι αυτό που προκύπτει από τη μελέτη των πινάκων είναι το εύρημα ότι οι μαθητές/τριες ενώ μαθαίνουν κυρίως μέσω των κοινωνικών θεσμών το περιεχόμενο του ορθόδοξου δόγματος, φαίνεται να προσεγγίζουν το θεό και τη θρησκεία κυρίως σε ατομικό επίπεδο.

⁴⁶ στο ίδιο ό.π σ. 499 κ.ε

⁴⁷ Είναι σύνηθες το φαινόμενο πολλοί Έλληνες να συμμετέχουν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο στις θρησκευτικές εορτές του ορθόδοξου Πάσχα και αυτής των Χριστουγέννων, ακόμη να συμμετέχουν σε θρησκευτικά μυστήρια όπως αυτό της βάπτισης, όπως ακόμη και να τελούν θρησκευτικό γάμο , χωρίς να αισθάνονται πιστοί ή άθεοι, απλώς συμμετέχουν για λόγους που δεν έχουν να κάνουν με το θέματα πίστης ή μη πίστης., αλλά αντιλαμβάνονται τις θρησκευτικές πρακτικές κυρίως ως μέρος μιας παραδοσιακής κουλτούρας , στην οποία το στοιχείο της «λαμπρότητας του τελετουργικού» τους εντυπωσιάζει.(Η νύφη στο λευκό της νυφικό να ανεβαίνει τα σκαλιά της εκκλησίας). Επίσης αρκετοί ενδίδουν για παράδειγμα στη τέλεση θρησκευτικού γάμου επειδή δεν επιθυμούν μια κάποια σύγκρουση με τους θρησκευόμενους συγγενείς. Πάντως ενδιαφέρον θα είχε μια κοινωνιολογική έρευνα για τους πραγματικούς λόγους που ωθούνται οι νεόνυμφοι να τελούν και θρησκευτικό γάμο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 53

Γ10. Ανήκεις σε κάποια θρησκευτική οργάνωση νέων;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Ναι	61	4,3	4,5	4,5
Όχι	1307	93,2	95,5	100
	35	2,5	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 35

Statistics : Mean 1,955 Std err ,006 Std dev ,206

Επίσης την ασυνείδητη διαφοροποίησής τους από τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» του ορθόδοξου δόγματος λόγω προφανώς κάποιων μορφών πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών/τριών μπορούμε να την συμπεράνουμε έμμεσα, δηλαδή προκύπτει από το γεγονός ότι ένα μεγάλο ποσοστό περίπου 70 δεν φαίνεται να αντιλαμβάνεται την σεξουαλική συμπεριφορά όπως αυστηρά προσδιορίζεται από το ορθόδοξο δόγμα. Βλ. σχ. τους πίνακες 65 και 113 αμέσως πιο κάτω.

ΠΙΝΑΚΑΣ 65

Ε2. Οι νέοι θα πρέπει να έχουν σεξουαλική ζωή;

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Όταν παντρευτούν και μόνο για τεκνοποίηση	43	3,1	3,1	3,1
Όταν ενηλικιωθούν	153	10,9	11	14,1
Όταν ερωτευθούν	249	17,7	17,9	32
Όταν είναι έτοιμοι και νιώσουν την ανάγκη	839	59,8	60,4	92,4
Πάντα	105	7,5	7,6	100
	14	1	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 14

Statistics : Mean 3,583 Std err ,024 Std dev ,895

ΠΙΝΑΚΑΣ 113

ΣΤ 40. Κάποιος μπορεί να πιστεύει στον Θεό χωρίς να συμμετέχει στην εκκλησία

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	567	40,4	41,5	41,5
Συμφωνώ αρκετά	491	35	35,9	77,5
Διαφωνώ αρκετά	166	11,8	12,2	89,6
Διαφωνώ απόλυτα	142	10,1	10,4	100
	37	2,6	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 37

Statistics : Mean 1,914 Std err ,026 Std dev ,973

Ο πίνακας 76 έχει ενδιαφέρον, επειδή φαίνονται στοιχεία πρακτικής συνείδησης των μαθητών/τριων σε σχέση με το ορθόδοξο δόγμα, στον οποίο ένα ποσοστό 66,8 δηλώνει μια κάποια διαφοροποίηση με αυτό, μια και δέχεται ότι θεός είναι η Φύση την ίδια στιγμή που ένα μεγάλο ποσοστό 90,8% δηλώνει ότι αποδέχεται ότι ο Χριστός αναστήθηκε εκ νεκρών. Δηλαδή ασπάζεται την ουσία του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος.(βλ. σχ. τους πίνακες 77,78 και 82 αμέσως πιο κάτω)

ΠΙΝΑΚΑΣ 76

ΣΤ 3. Θεός είναι η φύση

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	439	31,3	31,9	31,9
Συμφωνώ αρκετά	481	34,3	34,9	66,8
Διαφωνώ αρκετά	259	18,5	18,8	85,6
Διαφωνώ απόλυτα	198	14,1	14,4	100
	26	1,9	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 26

Statistics : Mean 2,157 Std err ,028 Std dev 1,029

ΠΙΝΑΚΑΣ 77

ΣΤ 4. Πιστεύω απόλυτα ότι υπάρχει Θεός

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	953	67,9	68,9	68,9
Συμφωνώ αρκετά	276	19,7	20	88,9
Διαφωνώ αρκετά	71	5,1	5,1	94
Διαφωνώ απόλυτα	83	5,9	6	100
	20	1,4	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 20

Statistics : Mean 1,482 Std err ,023 Std dev ,844

ΠΙΝΑΚΑΣ 78

ΣΤ 5. Πιστεύω ότι υπάρχει ζωή μετά θάνατο

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	462	32,9	33,9	33,9
Συμφωνώ αρκετά	513	36,6	37,7	71,6
Διαφωνώ αρκετά	233	16,6	17,1	88,7
Διαφωνώ απόλυτα	154	11	11,3	100
	41	2,9	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 41

Statistics : Mean 2,058 Std err ,027 Std dev ,980

ΠΙΝΑΚΑΣ 82

ΣΤ 9.Ο Χριστός αναστήθηκε εκ νεκρών

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	986	70,3	72,6	72,6
Συμφωνώ αρκετά	247	17,6	18,2	90,8
Διαφωνώ αρκετά	62	4,4	4,6	95,4
Διαφωνώ απόλυτα	63	4,5	4,6	100
	45	3,2	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 45

Statistics : Mean 1,412 Std err ,021 Std dev ,783

Όσον αφορά τη «διαλεκτική» θρησκευτική συνείδηση αναφέραμε στο πρώτο μέρος ότι το κύριο γνώρισμά της είναι η διαλεκτική κίνηση των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης», πράγμα που σημαίνει ότι οι μαθητές/τριες θα πρέπει να μπορούν να στοχάζονται όχι μόνο εν πλήρει συνειδήσει, αλλά και πολύπλοκα. Δηλαδή από τα απλά «σχήματα σκέψης και πράξης» που μπορεί να έχουν για το θεό και τη θρησκεία, που απέκτησαν μέσα από τα προσωπικά τους βιώματα και την κοινωνικοποίησή τους κυρίως από την οικογένειά τους και το σχολείο, θα αρχίσουν να τα μετατρέπουν μέσα από αφαιρετικές διεργασίες⁴⁸ σε γνώση αντικειμενική, δηλαδή ό,τι έχει να κάνει με τις μέχρι τότε αντιλήψεις και πρακτικές για τον θεό και την θρησκεία να τις «απογυμνώσουν» από κάθε τι το

⁴⁸ Για την αφαιρετική ικανότητα των ατόμων δεξ σχ. το στάδιο χειρισμών αφαιρετικής σκέψης ή το στάδιο των τυπικών διανοητικών επιχειρήσεων ή πράξεων του J. Piaget ό.π σ 57 του α' μέρους.

περιττό που ενδεχομένως εμποδίζουν⁴⁹ την πραγματική ουσία για το τι είναι θεός, θρησκεία έως ότου αρχίσουν να στοχάζονται και να βιώνουν την σχέση τους με το θεό και τη θρησκεία διαφορετικά απ' ότι πριν.

Στην πορεία τους αυτή ο διαλεκτικός τρόπος σκέψης θα τους οδηγήσει σε μια σύνθεση των γνώσεων που απέκτησαν μέσω της αφαίρεσης για το θεό και τη θρησκεία. Η πορεία αυτή θα τους οδηγήσει σε νέα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» για τον θεό και την θρησκεία πράγμα που θα τους επιτρέψουν σε τελική ανάλυση να αντιληφθούν το θεό, τη θρησκεία, τον σύμπαντα κόσμο πολύ πιο κοντά στην πραγματική του διάσταση από ότι τον αντιλαμβάνονταν στην αρχή αυτής της διαλεκτικής πορείας. Ο τρόπος αυτός της διαλεκτικής προσέγγισης θα τους οδηγήσει αναπόφευκτα να θέτουν ερωτήματα, για το θεό, τη θρησκεία, τον εαυτό τους, τους άλλους, τη συσχέτισή τους ενδεχομένως με την οικονομική, πολιτική και κοινωνική οργάνωση ερωτήματα και συσχετίσεις που μέσω της «πρακτικής ή σιωπηλής» συνείδησης δεν θα μπορέσουν να θέσουν εν πλήρει συνειδήσει⁵⁰.

Καταλήγουμε λοιπόν ότι οι μαθητές/τριες στην πλειονότητά τους δε φαίνεται να σχηματίζουν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης όπως έχουμε τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εμπειρικό επίπεδο μέσω της έρευνάς μας δείξει. Μόνο ένα μικρό ποσοστό των μαθητών/τριών κατορθώνει να διαφοροποιηθεί, αμφισβητήσει τις κυρίαρχα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» που απορρέουν από το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα.⁵¹ Ενδεικτικά παραθέτουμε το πίνακα 88,93,94, 101

⁴⁹ Η έλλογη κριτική προσέγγιση καθώς και η αμφισβήτηση του θρησκευτικού δόγματος είναι μια από τις νοητικές λειτουργίες που η αφαιρετική σκέψη θα του επιτρέψει να πραγματοποιήσει.

⁵⁰ Χρήσιμες σε σχέση με τη διαφορά πρακτικής -σιωπηλής συνείδησης και της διαλεκτικής συνείδησης είναι η διάκριση που κάνει ο Κ. Καστοριάδης αναφερόμενος στην ανθρώπινη συνείδηση και σε αυτό που αποκαλεί «ανακλαστική στοχαστικότητα» υποστηρίζοντας, μέσα από το πρίσμα της ψυχανάλυσης, ότι «το απλό συνειδητό δεν είναι τυφλό πάνω σε αυτό που κάνει, αλλά γενικά είναι κάτι παραπάνω από τυφλό πάνω στο γιατί το κάνει, παρόμοια σκέπτεται κάτι, αλλά δε διερωτάται γιατί σκέπτεται αυτό και όχι το αντίθετο ή κάποιο άλλο πράγμα». Για το λόγο αυτό Καστοριάδης προάγει την ιδέα της «ανακλαστικής στοχαστικότητας» για να δηλώσει το κάτι παραπάνω που κάνει το ανθρώπινο υποκείμενο να στοχάζεται δημιουργικά. Συγκεκριμένα αναφέρει «Στην ανακλαστική στοχαστικότητα έχουμε κάτι διαφορετικό [από το ανθρώπινο συνειδητό] τη δυνατότητα να γίνει «αντικείμενο» η προσδιάζουσα στο «υποκείμενο» δραστηριότητα, τη διασφήνιση του εαυτού ως ενός μη αντικειμενικού αντικειμένου ή ως ενός αντικειμένου που είναι απλώς θέσει και όχι φύσει. Και μόνο στο βαθμό που μπορεί κανείς να είναι για τον εαυτό του ένα αντικείμενο θέσει ή φύσει γίνεται δυνατός ο άλλος με την αληθινή έννοια του όρου». Και παρακάτω προσθέτει «...υπάρχει αληθινή αυτοδημιουργία της ανθρώπινης υποκειμενικότητας ως ανακλαστικής στοχαστικότητας» και πιο κάτω καταλήγει ότι « Η ανακλαστική στοχαστικότητα προϋποθέτει τη δυνατότητα για τη φαντασία να θέτει ως όν αυτό που δεν είναι. Να βλέπει, το Y από X, και ειδικά, να βλέπει διπλά, να βλέπει τον εαυτό της διπλό, να βλέπει τον εαυτό της καθώς βλέπει τον εαυτό της ως άλλο» Καστοριάδης Κ (1992) *Ο Θρυμματισμένος Κόσμος*. Ύψιλον, σ. 197-198

⁵¹ Ενδεικτικοί είναι οι πίνακες επαλήθευσης που παραθέτουμε στο παράρτημα. Δες σχ. Πίνακα 74 μέχρι και Πίνακα 128

ΠΙΝΑΚΑΣ 88

ΣΤ 15. Ο Χριστός είναι ο Υιός του ζωντανού Θεού (τέλειος Θεός και άνθρωπος)

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	723	51,5	53,6	53,6
Συμφωνώ αρκετά	333	23,7	24,7	78,3
Διαφωνώ αρκετά	142	10,1	10,5	88,9
Διαφωνώ απόλυτα	150	10,7	11,1	100
	55	3,9	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 55

Statistics : Mean 1,792 Std err ,028 Std dev 1,022

ΠΙΝΑΚΑΣ 93

ΣΤ 20. Ο κόσμος είναι το δημιούργημα του Θεού

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	784	55,9	57,8	57,8
Συμφωνώ αρκετά	294	21	21,7	79,5
Διαφωνώ αρκετά	147	10,5	10,8	90,3
Διαφωνώ απόλυτα	131	9,3	9,7	100
	47	3,3	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 47

Statistics : Mean 1,723 Std err ,027 Std dev ,999

ΠΙΝΑΚΑΣ 94

ΣΤ 21. Η θρησκευτική πίστη πρέπει να είναι σταθερή και απόλυτη

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	537	38,3	39,4	39,4
Συμφωνώ αρκετά	411	29,3	30,1	69,5
Διαφωνώ αρκετά	255	18,2	18,7	88,2
Διαφωνώ απόλυτα	161	11,5	11,8	100
	39	2,8	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 39

Statistics : Mean 2,029 Std err ,028 Std dev 1,026

ΠΙΝΑΚΑΣ 101

ΣΤ 28. Ο πιστός χριστιανός πρέπει να υπακούει στις αρχές, στους κανόνες και στις αξίες της ορθοδοξίας

	Συχνότητα f	Ποσοστό %	Σχετικό Ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Συμφωνώ απόλυτα	567	40,4	42,1	42,1
Συμφωνώ αρκετά	513	36,6	38,1	80,2
Διαφωνώ αρκετά	164	11,7	12,2	92,4
Διαφωνώ απόλυτα	102	7,3	7,6	100
	57	4,1	Missing	
Σύνολο	1403	100	100	

Δεν απάντησαν 57

Statistics : Mean 1,852 Std err ,025 Std dev ,908

1.5.4. Το φύλο, η οικονομικοκοινωνική προέλευση, ο τόπος διαμονής είναι οι καθοριστικοί παράγοντες που επιδρούν στα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» των μαθητών/τριών σχετικά με το θεό και τη θρησκεία.

Η τέταρτη υπόθεσή μας αφορά το γεγονός ότι οι θρησκευτικές αντιλήψεις των μαθητών/τριών (εξαρτημένες μεταβλητές) καθορίζονται από τους κοινωνικούς παράγοντες όπως είναι το φύλο, η ταξική και η γεωγραφική προέλευση (ανεξάρτητες μεταβλητές). Το φαινόμενο αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι οι θρησκευτικές αντιλήψεις, όπως και κάθε κοινωνικό γεγονός⁵² παράγεται και αναπαράγεται από την κάθε κοινωνία βάσει των οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών μορφών οργάνωσής της⁵³.

Έτσι λοιπόν το φύλο, η ταξική και η γεωγραφική προέλευση των υποκειμένων θα πρέπει να επιδρά, μέσω της διαφορετικής κοινωνικοποίησης που υφίστανται καθοριστικά στον τρόπο που οι μαθητές/τριες αντιλαμβάνονται και βιώνουν τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο τις θρησκευτικές ιδέες, παραστάσεις και αναπαραστάσεις.

Συγκεκριμένα:

Το φύλο σε μια πατριαρχική και αυταρχική κοινωνία,⁵⁴ όπως είναι η ελληνική, καθορίζει τον τρόπο της κοινωνικοποίησης που θα δεχθεί.

Η οικονομικοκοινωνική προέλευση θα πρέπει να επιδρά στα «σχήματα αντίληψης σκέψης, και πράξης» των μαθητών/τριών, σε σχέση με το θεό και τη θρησκεία, επειδή το κοινωνικό πεδίο μέσα και διαμέσου του οποίου συγκροτούνται αυτά τα σχήματα διαφέρουν. Διαφορετικές αξίες, προσδοκίες, παραστάσεις έχουν τα ανώτερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα από τα μεσαία ή τα κατώτερα.

Η γεωγραφική προέλευση επίσης θα πρέπει να ασκεί καθοριστική επίδραση στις μορφές που αντιλαμβάνονται οι μαθητές/τριες το θεό και τη θρησκεία. Τούτο προκύπτει επειδή η κοινωνικοποίηση που υφίστανται τα κοινωνικά υποκείμενα στα μεγάλα αστικά κέντρα διαφέρει σημαντικά από αυτά των ημιαστικών, των νησιωτικών και των αγροτικών.

⁵² Ε. Durkheim (1978) *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*. Gutenberg σ. 77

⁵³ Κάθε μορφή συνείδησης είναι κοινωνικό προϊόν. Σχ δες ό.π σ.91-92 στο α' μέρος.

⁵⁴ Για την αυταρχικότητα της ελληνικής κοινωνίας δες ό.π σ. 15 κ.ε του β' μέρους.

Η υπόθεσή μας αυτή σημαίνει ότι το φύλο, η κοινωνική τάξη και η γεωγραφική προέλευση είναι οι κύριοι και καθοριστικοί παράγοντες βάσει των οποίων διαμορφώνονται οι θρησκευτικές αντιλήψεις των μαθητών.

Οι επαληθεύσεις της δεύτερης και τρίτης υπόθεσής μας μάς έδειξαν ότι στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας, η πλειοψηφία των ερευνωμένων δε διευκολύνεται να αναπτύξει μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, αλλά οδηγείται σε μια συναισθηματική προσέγγιση του θεού και της θρησκείας, διαμορφώνοντας έτσι «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» μέσω της άκριτης και παθητικής αποδοχής του ορθόδοξου δόγματος ως έχει. Το γεγονός αυτό ίσως επιτρέπει σε ορισμένους μαθητές/τριες να αναπτύξουν μορφές πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης και σε κάποιους άλλους/ες ακόμη λιγότερους, μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Μετά τις διευκρινήσεις αυτές η τέταρτη υπόθεσή μας έχει να κάνει με το γεγονός ότι στο μικρό ποσοστό των ερευνωμένων, το οποίο φαίνεται να διαφοροποιείται και να μην αποδέχεται το ορθόδοξο δόγμα ως έχει, με το να ασκεί κάποιο είδος κριτικής, να διαφοροποιείται και να δηλώνει ριζικά αντίθετες θρησκευτικές απόψεις, θα προσπαθήσουμε να το προσεγγίσουμε με βάση το φύλο, την γεωγραφική και ταξική του προέλευση, έτσι ώστε να δούμε, αν οι μεταβλητές αυτές επιδρούν και σε ποιο βαθμό στον τρόπο που αντιλαμβάνονται το θεό και τη θρησκεία.

Με βάση τα ανωτέρω και στην προσπάθεια να εξακριβώσουμε κατά πόσο η υπόθεσή μας επαληθεύεται, τη χωρίζουμε σε τρεις άξονες, με βάση το φύλο, τη γεωγραφική προέλευση (αστικές, ημιαστικές, αγροτικές και νησιώτικές περιοχές) και ταξική προέλευση (Ανώτερα, Μεσαία, Κατώτερα στρώματα).

Στην έρευνά μας με βάση κριτήρια όπως το επάγγελμα και τις γραμματικές γνώσεις του πατέρα, καθώς και το οικογενειακό εισόδημα δημιουργήσαμε έξι σταθερές μεταβλητές κατηγορίες βάσει των οποίων θα δείξουμε ότι διαφοροποιούνται οι θρησκευτικές αντιλήψεις των μαθητών/τριών οι οποίοι προέρχονται από αυτά⁵⁵.

Συγκεκριμένα η υπόθεσή μας διαχωρίζεται στους εξής άξονες.

- A.** Τα κορίτσια εμφανίζουν την αποδοχή του ορθόδοξου θρησκευτικού δόγματος ως έχει, σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι τα αγόρια, πράγμα που σημαίνει ότι η ανάπτυξη μορφών θρησκευτικής συνείδησης βρίσκεται σε μικρότερο βαθμό,

ενώ αντίθετα η συναισθηματική προσέγγιση του θεού και της θρησκείας βρίσκεται σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι στα αγόρια. Τα αίτια του φαινομένου αυτού βρίσκονται στο γεγονός ότι τα κορίτσια κοινωνικοποιούνται στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας με τέτοιο τρόπο ώστε να μην ενθαρρύνονται να αναπτύξουν σε μεγάλο βαθμό την ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη τους σε θέματα θρησκείας⁵⁵. Η υπόθεσή μας αυτή θα επαληθευτεί αναλύοντας στη συνέχεια τους πίνακες, από τους οποίους θα διαπιστώσουμε μια μεγαλύτερη παθητική αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος από τη πλευρά των κοριτσιών σε σχέση με τα αγόρια⁵⁷.

- Β. Οι μαθητές/τριες που προέρχονται από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές εμφανίζουν την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης περιορισμένη σε σχέση με τους μαθητές των αστικών περιοχών. Από την άλλη έχουν διαμορφώσει μορφές συναισθηματικής προσέγγισης του θεού και της θρησκείας σε μεγάλο βαθμό, πράγμα που σημαίνει ότι η αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος ως έχει, δίχως αμφισβήτηση, γίνεται σε μεγαλύτερο ποσοστό αποδεκτό από τους μαθητές/τριες προερχόμενους κυρίως από από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές, έναντι των προερχόμενων από τα αστικά κέντρα.

Τα αίτια του φαινομένου αυτού εντοπίζονται στο γεγονός ότι οι φορείς κοινωνικοποίησης της επαρχίας (οικογένεια, σχολείο, τοπικά ΜΜΕ) χαρακτηρίζονται από εμμονή σε μονοσήμαντες και κατεστημένες αντιλήψεις γύρω από τα πολιτισμικά, πολιτικά και οικονομικά θέματα, γεγονός που δε διευκολύνει την καλλιέργεια της έλλογης κριτικής σκέψης στον ίδιο βαθμό με τις αστικές περιοχές, στις οποίες προσφέρονται ποιοτικά και ποσοτικά δυνατότητες πρόσβασης σε διαφορετικά σχήματα σκέψης και πρακτικής. (Βιβλιοθήκες, Πανεπιστημιακές σχολές με ποικίλες πολιτιστικές εκδηλώσεις, καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, οργάνωση συνεδρίων, κλπ).

- Γ. Η περίπτωση των νησιών επιδέχεται μια διαφορετική ερμηνεία επειδή το δείγμα μας προέρχεται κυρίως από τα αστικά νησιώτικα κέντρα (οι πρωτεύουσες των νησιών). Επίσης ο τουρισμός των νησιών αυτών έχει συμβάλει σε κάποιο βαθμό να μην ισχύουν οι συνθήκες που περιγράψαμε για τις υπόλοιπες

⁵⁵ Για το κατά πόσο δύνανται οι επαγγελματικές ομαδώσεις του πατέρα να ταυτιστούν με τις κοινωνικές τάξεις βλ. σχ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (1983) *Η ελληνική κοινωνία στην φοιτητική συνείδηση*. Οδυσσεάς σ. 61-84.

⁵⁶ Έχουμε ήδη αναφέρει ότι η διαμόρφωση μορφών θρησκευτικής συνείδησης δεν είναι ανεξάρτητη από άλλες μορφές κοινωνικής συνείδησης. Αυτή η διαπίστωση μας οδηγεί στην υπόθεση ότι χαμηλή θρησκευτική συνείδηση σημαίνει και χαμηλή πολιτική, οικονομική και πολιτισμική συνείδηση. Υπόθεση που όμως δεν μπορούμε στην παρούσα εργασία να επεξεργαστούμε.

αγροτικές και ημιαστικές περιοχές. Μελετώντας τους βασικούς πίνακες παρακάτω θα διαπιστώσουμε ότι το δείγμα των μαθητών που προέρχονται από τα νησιά απαντά σχεδόν όμοια με αυτό των μεγάλων αστικών κέντρων.

- Δ. Οι μαθητές που προέρχονται από *ανώτερα κοινωνικά στρώματα έχουν την τάση να αποδέχονται σε μικρότερο βαθμό το ορθόδοξο δόγμα ως έχει, γεγονός που τους επιτρέπει να αναπτύξουν μορφές θρησκευτικής συνείδησης σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με αυτούς που προέρχονται από μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία τείνουν να διαμορφώσουν με τη σειρά τους σε μεγαλύτερο βαθμό το θρησκευτικό συναίσθημα, βασισμένο κυρίως στην παθητική αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος ως έχει. Το φαινόμενο αυτό εξηγείται επειδή η κοινωνικοποίηση που δίδεται στους γόνους των ανώτερων στρωμάτων τους προσφέρει τη δυνατότητα να αναπτύξουν τις τυχόν έμφυτες ικανότητές τους και να καλλιεργήσουν δεξιότητες όπως η έλλογη κριτική σκέψη σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι προσφέρεται στους γόνους των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων.⁵⁸

⁵⁷ Για την θεωρητική στήριξη της υπόθεσης αυτής βλ. σχ. πρώτο και δεύτερο μέρος της εργασίας.

⁵⁸ βλ. σχ. το θεωρητικό μέρος της εργασίας μας στο πρώτο και δεύτερο μέρος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

2.1. Τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης για το θεό και τη θρησκεία με βάση το φύλο των μαθητών/τριών

Όσον αφορά το πρώτο άξονα της υπόθεσής μας διαπιστώνουμε ότι τα κορίτσια του δείγματός μας αφιερώνουν περισσότερο χρόνο απ' ότι τα αγόρια στο να συζητούν θρησκευτικά θέματα με τους γονείς τους και κυρίως με τη μητέρα τους και να συμφωνούν σε ποσοστό 91,1%, έναντι 84,3% των αγοριών στα ουσιώδη με τους γονείς τους στα θρησκευτικά θέματα.(βλ. σχ. πίνακες 30,32,33, 34), να διαβάζουν βιβλία με θρησκευτικό περιεχόμενο εκτός των σχολικών σε σχέση με τα αγόρια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 30

B5.Πόσο χρόνο αφιερώνεις στα παρακάτω:

γ. Συζητώντας θρησκευτικά θέματα

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	33	47,8	5,2	36	52,2	4,7	69	100	4,9
Αρκετό	140	40	22	210	60	27,4	350	100	24,9
Λίγο	286	43,1	45	377	56,9	49,2	663	100	47,3
Καθόλου	177	55,1	27,8	144	44,9	18,8	321	100	22,9
Σύνολο	636	45,3	100	767	54,7	100	1403		100

Δεν απάντησαν 0

$\chi^2 = 17,9 - DF = 3 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 32

B7. Συζητάς με τους γονείς σου ή άλλα πρόσωπα θρησκευτικά θέματα;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	438	41,6	69,4	616	58,4	80,9	1054	100	75,7
Όχι	193	57,1	30,6	145	42,9	19,1	338	100	24,3
Σύνολο	631	45,3	100	761	54,7	100	1392		100

Δεν απάντησαν 11

$\chi^2 = 24,9 - DF = 1 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 33

B8. Αν ΝΑΙ με ποιους συζητάς περισσότερο τα θέματα αυτά;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Μητέρα	203	40,5	42,6	298	59,5	46,1	501	100	44,6
Πατέρα	65	53,3	13,7	57	46,7	8,8	122	100	10,9
Άλλους συγγενείς	41	39	8,6	64	61	9,9	105	100	9,3
Με άτομα εκτός οικογένειας (φίλους, παρέες)	102	44,3	21,4	128	55,7	19,8	230	100	20,5
Συνδυασμός όλων	65	39,4	13,7	100	60,6	15,5	165	100	14,7
Σύνολο	476	42,4	100	647	57,6	100	1123		100

Δεν απάντησαν 280

$\chi^2 = 8,0$ - DF = 4 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 34

B9. Συμφωνείς σε γενικές γραμμές (στα ουσιώδη) με τους γονείς σου στα θρησκευτικά θέματα;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	522	42,9	84,3	695	57,1	91,1	1217	100	88,1
Όχι	97	58,8	15,7	68	41,2	8,9	165	100	11,9
Σύνολο	619	44,8	100	763	55,2	100	1382		100

Δεν απάντησαν 21

$\chi^2 = 14,8$ - DF = 1 - P < 0,05

Από τη μελέτη του πίνακα 35 διαπιστώνουμε ότι τα κορίτσια σε σχέση με τα αγόρια ακόμη και όταν διαφωνούν με τους γονείς τους, η διαφωνία τους έγκειται κυρίως σε θέματα κυρίως τυπικά, όπως ο εκκλησιασμός, και όχι σε θέματα σχετικά με την επιστήμη και την θρησκεία ή σε θέματα αθεΐας και αγνωστικισμού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 35

B10. Αν όχι, ανάφερε σύντομα μερικές βασικές διαφορές που σε διαφοροποιούν από τη θρησκευτική αντίληψη των γονιών σου.

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Διαφωνία σχετικά με επιστήμη και θρησκεία	10	76,9	12,3	3	23,1	4,8	13	100	9,1
Θρησκευτικές αμφιβολίες – αδιαφορία – εκκλησιασμός	59	52,7	72,8	53	47,3	85,5	112	100	78,3
Διαφορετικές μορφές πίστης	7	58,3	8,6	5	41,7	8,1	12	100	8,4
Αθεΐα παιδιών – αγνωστικισμός	5	83,3	6,2	1	16,7	1,6	6	100	4,2
Σύνολο	81	56,6	100	62	43,4	100	143		100

Δεν απάντησαν 1260

$\chi^2 = 4,6$ - DF = 3 - P < 0,05

Επίσης αναλύοντας τους πίνακες 36,37,38,39,40 βλέπουμε ότι τα κορίτσια δηλώνουν να επηρεάζονται οι θρησκευτικές τους αντιλήψεις σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι τα αγόρια από το σχολείο, τα ΜΜΕ με κυριότερη την τηλεόραση και φυσικά από την οικογένειά τους όπως αναφέραμε αναλύοντας τον πίνακα 34.

ΠΙΝΑΚΑΣ 36

B11. Το σχολείο σου (τα μαθήματα, οι καθηγητές, οι συμμαθητές, οι θρησκευτικές εκδηλώσεις κλπ) νομίζεις ότι ασκεί καθοριστικό ρόλο στο σχηματισμό της θρησκευτικής σου αντίληψης;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	289	44,5	46,2	361	55,5	47,9	650	100	47,2
Όχι	336	46,2	53,8	392	53,8	52,1	728	100	52,8
Σύνολο	625	45,4	100	753	54,6	100	1378		100

Δεν απάντησαν 25

$\chi^2 = 3,3$ - DF = 1 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 37

B12. Αν Ναι, με ποιο τρόπο;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Καθοριστικός ρόλος μαθήματος θρησκευτικών	56	41,2	22	80	58,8	24,2	136	100	23,2
Πολιτισμική δύναμη σχολείου	138	50,9	54,3	133	49,1	40,2	271	100	46,3
Επίδραση καθηγητών – συμμαθητών	60	33,7	23,6	118	66,3	35,6	178	100	30,4
Σύνολο	254	43,4	100	331	56,6	100	585		100

Δεν απάντησαν 818

$\chi^2 = 13,3$ - DF = 2 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 38

B13. Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (Μ.Μ.Ε) πιστεύεις ότι διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της θρησκευτικής σου αντίληψης;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	153	42,1	24,7	210	57,9	27,9	363	100	26,4
Όχι	467	46,2	75,3	543	53,8	72,1	1010	100	73,6
Σύνολο	620	45,2	100	753	54,8	100	1373		100

Δέν απάντησαν 30

$\chi^2 = 1,8$ - DF = 1 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 39
B14. Αν Ναι, με ποιο τρόπο;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Μέσω εικόνας – λόγου	62	38	45,9	101	62	51,3	163	100	49,1
Μέσω θρησκευτικών προγραμμάτων	73	43,2	54,1	96	56,8	48,7	169	100	50,9
Σύνολο	135	40,7	100	197	59,3	100	332		100

Δέν απάντησαν 1071
 $\chi^2 = 9 - DF = 1 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 40
B15. Ποια από τα ΜΜΕ νομίζεις ότι σε επηρεάζουν περισσότερο;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Τηλεόραση	359	43,5	59,2	467	56,5	62	826	100	60,8
Ραδιόφωνο	21	65,6	3,5	11	34,4	1,5	32	100	2,4
Περιοδικά	49	45	8,1	60	55	8	109	100	8
Εφημερίδες	11	44	1,8	14	56	1,9	25	100	1,8
Βιβλία	9	47,4	1,5	10	52,6	1,3	19	100	1,4
Άλλα	157	45,1	25,9	191	54,9	25,4	348	100	25,6
Σύνολο	606	44,6	100	753	55,4	100	1359		100

Δεν απάντησαν 44
 $\chi^2 = 6,2 - DF = 5 - P < 0,05$

Το γεγονός ότι τα κορίτσια της έρευνάς μας δηλώνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό έναντι των αγοριών ότι θεωρούν σημαντική τη θρησκεία στην καθημερινή τους ζωή, ότι η πίστη τους τα βοηθά στην καθημερινή τους ζωή, ότι αισθάνθηκαν την ύπαρξη του θεού πάρα πολύ κοντά τους (βλ. σχ. πίνακες 42,43,44,45), ενισχύει τον άξονα της υπόθεσής μας. Δηλαδή ότι η συναισθηματική προσέγγιση του θεού και της θρησκείας πραγματοποιείται σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι στα αγόρια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 42
Γ1. Πόσο σημαντική θεωρείς τη θρησκεία στην καθημερινή σου ζωή;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ σημαντική	214	39,4	33,9	329	60,6	43	543	100	38,9
Αρκετά σημαντική	194	43,7	30,7	250	56,3	32,6	444	100	31,8
Πολύ σημαντική	101	49,3	16	104	50,7	13,6	205	100	14,7
Λίγο σημαντική	83	57,6	13,2	61	42,4	8	144	100	10,3
Καθόλου σημαντική	39	63,9	6,2	22	36,1	2,9	61	100	4,4
Σύνολο	631	45,2	100	766	54,8	100	1397		100

Δέν απάντησαν 6
 $\chi^2 = 26,7 - DF = 4 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 43

Γ2. Νομίζεις ότι η πίστη σου σε βοηθά στην καθημερινή σου ζωή;
(σχολική επίδοση, προσωπικές σχέσεις σου κλπ)

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	427	40,9	68,8	617	59,1	82,4	1044	100	76,2
Όχι	194	59,5	31,2	132	40,5	17,6	326	100	23,8
Σύνολο	621	45,3	100	749	54,7	100	1370		100

Δεν απάντησαν 33

$\chi^2 = 34,7$ - DF = 1 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 44

Γ3. Ανάφερε σύντομα με ποιο τρόπο σε βοηθά:

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Παρέχει δύναμη, ελπίδα, καλλιέργεια συναισθημάτων	274	40,5	78,3	403	59,5	76,3	677	100	77,1
Βοηθά σε πρακτικά πράγματα της καθημερινής ζωής	72	37,7	20,6	119	62,3	22,5	191	100	21,8
Δεν βοηθά καθόλου	4	40	1,1	6	60	1,1	10	100	1,1
Σύνολο	350	39,9	100	528	60,1	100	878		100

Δέν απάντησαν 525

$\chi^2 = 4$ - DF = 2 - P > 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 45

Γ4. Συνέβη ποτέ στη ζωή σου κανένα ιδιαίτερο περιστατικό που να σε έκανε να αισθανθείς την ύπαρξη του θεού ή τη δύναμή του πάρα πολύ κοντά σου;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	346	44,5	55	432	55,5	57,1	778	100	56,2
Όχι	161	57,1	25,6	121	42,9	16	282	100	20,4
Δεν γνωρίζω	122	37,5	19,4	203	62,5	26,9	325	100	23,5
Σύνολο	629	45,4	100	756	54,6	100	1385		100

Δέν απάντησαν 18

$\chi^2 = 23,9$ - DF = 2 - P < 0,05

Ο πίνακας 49 μας επιβεβαιώνει ότι τα κορίτσια ,έναντι των αγοριών, αποδέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό τις αντιλήψεις του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος. Δηλαδή δε διαφοροποιούνται σε μεγάλο βαθμό στην αντίληψη περί θεού από αυτή που πρεσβεύει η επίσημη ορθόδοξη εκκλησία. Επίσης στον ίδιο πίνακα διαβάζουμε , ότι τα κορίτσια έναντι των αγοριών διαφοροποιούνται σε μικρότερο βαθμό από το επίσημο ορθόδοξο δόγμα όσον αφορά την αντίληψή τους για τον θεό.

Δηλώνουν επίσης σε πολύ μικρότερο ποσοστό αθεία από ότι τα αγόρια, 0,8% έναντι 3,2% των αγοριών, πράγμα που σημαίνει ότι ενισχύεται η αρχική μας υπόθεση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 49

Γ8. Έχεις μια προσωπική αντίληψη για το Θεό; Θα μπορούσες να την περιγράψεις;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πατέρας, σωτήρας, οδηγός, δημιουργός, υπέρτατη δύναμη	242	40,7	54,8	352	59,3	66,4	594	100	61,1
Άγνωστος, ο απρόσωπος, ο αόρατος, ο ασύλληπτος	44	46,3	10	51	53,7	9,6	95	100	9,8
Άγνοια περί Θεού	94	52,8	21,3	84	47,2	15,8	178	100	18,3
Διαφορετική αντίληψη περί Θεού από ορθοδοξία	48	55,2	10,9	39	44,8	7,4	87	100	9
Δεν πιστεύω στο Θεό	14	77,8	3,2	4	22,2	0,8	18	100	1,9
Σύνολο	442	45,5	100	530	54,5	100	972		100

Δεν απάντησαν 431

$\chi^2 = 20,1 - DF = 4 - P < 0,05$

Οι πίνακες 50,51,52,53,56 μας πληροφορούν ότι τα κορίτσια έναντι των αγοριών εκκλησιάζονται πιο συχνά, ανήκουν σε κάποια θρησκευτική οργάνωση, ενδιαφέρονται για το τι συμβαίνει στην ενορία τους, μεταλαμβάνουν περισσότερες φορές το χρόνο και προσεύχονται πιο συχνά από τα αγόρια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 50

Γ9. Πόσο συχνά πηγαίνεις στην εκκλησία.

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Κάθε Κυριακή	31	40,8	4,9	45	59,2	5,9	76	100	5,4
Μερικές φορές το μήνα	146	35,6	23,1	264	64,4	34,4	410	100	29,3
Μερικές φορές το χρόνο	202	45	32	247	55	32,2	449	100	32,1
Μόνο στις μεγάλες γιορτές	225	52,7	35,7	202	47,3	26,3	427	100	30,5
Ποτέ	27	75	4,3	9	25	1,2	36	100	2,6
Σύνολο	631	45,1	100	767	54,9	100	1398		100

Δεν απάντησαν 5

$\chi^2 = 38,4 - DF = 4 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 51

Γ10. Ανήκεις σε κάποια θρησκευτική οργάνωση νέων;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	22	36,1	3,6	39	63,9	5,2	61	100	4,5
Όχι	594	45,4	96,4	713	54,6	94,8	1307	100	95,5
Σύνολο	616	45	100	752	55	100	1368		100

Δεν απάντησαν 35

$\chi^2 = 2,0 - DF = 1 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 52

Γ11. Ενδιαφέρεσαι για το τι συμβαίνει στην ενορία σου;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πολύ	62	31	9,9	138	69	18,2	200	100	14,4
Λίγο	286	42,6	45,5	385	57,4	50,7	671	100	48,3
Καθόλου	244	54,8	38,9	201	45,2	26,4	445	100	32,1
Δεν ξέρω τι είναι ενορία	36	50	5,7	36	50	4,7	72	100	5,2
Σύνολο	628	45,2	100	760	54,8	100	1388		100

Δεν απάντησαν 15

 $\chi^2 = 35,4 - DF = 3 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 53

Γ12. Πόσες φορές μεταλαμβάνεις (κοινωνείς) το χρόνο;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Μία	74	59,2	13,4	51	40,8	7,2	125	100	9,9
Δύο	169	48	30,5	183	52	25,8	352	100	27,8
Τρεις	143	39,6	25,8	218	60,4	30,7	361	100	28,6
Τέσσερις	57	34,1	10,3	110	65,9	15,5	167	100	13,2
Πέντε	47	40,2	8,5	70	59,8	9,9	117	100	9,3
Εξι και άνω	64	45,1	11,6	78	54,9	11	142	100	11,2
Σύνολο	554	43,8	100	710	56,2	100	1264		100

Δέν απάντησαν 139

 $\chi^2 = 24,2 - DF = 5 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 56

Γ14. Προσεύχεσαι;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συχνά	277	34	44,1	537	66	70,3	814	100	58,5
Κάπου-κάπου	187	53,9	29,8	160	46,1	20,9	347	100	24,9
Σπάνια	97	64,2	15,4	54	35,8	7,1	151	100	10,8
Ποτέ	67	83,8	10,7	13	16,3	1,7	80	100	5,7
Σύνολο	628	45,1	100	764	54,9	100	1392		100

Δέν απάντησαν 11

 $\chi^2 = 121,7 - DF = 3 - P < 0,05$

Δηλώνουν να έχουν συνειδητοποιήσει σε μικρότερη ηλικία από ότι τα αγόρια ότι έχουν άποψη για θρησκευτικά θέματα, κάτι που προφανώς σημαίνει ότι από πολύ νωρίς αποδέχθηκαν το ορθόδοξο δόγμα. (βλ. πίνακα 57).

ΠΙΝΑΚΑΣ 57

Γ15. Σε ποια ηλικία συνειδητοποίησες ότι έχεις άποψη για θρησκευτικά θέματα.

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Δεν έχω συνειδητοποιήσει	15	45,5	2,8	18	54,5	2,6	33	100	2,7
Έως 9 ετών	35	38,9	6,4	55	61,1	7,9	90	100	7,3
10 έως 11 ετών	70	38,3	12,9	113	61,7	16,2	183	100	14,7
12 ετών	86	41,5	15,8	121	58,5	17,3	207	100	16,7
13 ετών	92	40,5	16,9	135	59,5	19,3	227	100	18,3
14 ετών	104	46,8	19,2	118	53,2	16,9	222	100	17,9
15 ετών	99	52,7	18,2	89	47,3	12,8	188	100	15,1
16 ετών και άνω	42	46,2	7,7	49	53,8	7	91	100	7,3
Σύνολο	543	43,8	100	698	56,2	100	1241		100

Δέν απάντησαν 162

 $\chi^2 = 11,6 - DF = 7 - P < 0,05$

Αισθάνονται σε μεγαλύτερο ποσοστό έναντι των αγοριών ότι έχουν ανάγκη κάποιας μορφής θρησκευτικού προσανατολισμού ή πίστewς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 58

Γ16. Αισθάνεσαι ότι έχεις ανάγκη κάποιας μορφής θρησκευτικού προσανατολισμού ή πίστewς, για να φθάσεις σε μιά τελείως ώριμη φιλοσοφία της ζωής

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	302	41,3	52,2	429	58,7	59,9	731	100	56,5
Όχι	276	49	47,8	287	51	40,1	563	100	43,5
Σύνολο	578	44,7	100	716	55,3	100	1294		100

Δέν απάντησαν 109

 $\chi^2 = 7,6 - DF = 1 - P < 0,05$

Σε μεγαλύτερο ποσοστό έναντι των αγοριών δε βρίσκουν ότι υπάρχει αντίφαση και σύγκρουση μεταξύ των διαφόρων μαθημάτων, γεγονός που σημαίνει ότι η ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη τους δεν έχει αναπτυχθεί στον ίδιο βαθμό με αυτόν των αγοριών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 60

Δ2. Νομίζεις ότι υπάρχει αντίφαση και σύγκρουση μεταξύ των διαφόρων μαθημάτων και του μαθήματος των θρησκευτικών ως προς το περιεχόμενό τους, όπως αυτά διδάσκονται στο σχολείο σου;

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	279	46,7	46,1	319	53,3	43,6	598	100	44,8
Όχι	326	44,2	53,9	412	55,8	56,4	738	100	55,2
Σύνολο	605	45,3	100	731	54,7	100	1336		100

Δέν απάντησαν 67

$\chi^2 = 1,8 - DF = 1 - P < 0,05$

Ενδιαφέρον δε έχει ότι ένα ποσοστό 9,6% των κοριτσιών δικαιολογεί την άποψή του αυτή με το σκεπτικό ότι δεν υπάρχει αντίφαση μεταξύ των μαθημάτων της βιολογίας, φυσικής κλπ και του μαθήματος των θρησκευτικών, επειδή έχουν την ίδια λογική και ιδεολογία.

Ο πίνακας 64 είναι ενδεικτικός της δύναμης που έχει η άκριτη αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος, μάλιστα όταν συνοδεύεται από αδυναμία χρήση της έλλογης κριτικής σκέψης, κάτι που χαρακτηρίζει τα κορίτσια σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι τα αγόρια. Η αλλοτρίωση των κοριτσιών από το ίδιο τους το σώμα φαίνεται παραστατικά σ' αυτόν τον πίνακα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 64

Ε 3. Θεωρείται ότι η διακοπή της κύησης είναι δολοφονική πράξη, ακόμη και όταν συντρέχουν σοβαροί λόγοι (υγεία μητέρας ή εμβρύου, ανεπιθύμητη κύηση, κίνδυνος τετατογένεσης κλπ).

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	126	53,2	20,3	111	46,8	14,5	237	100	17,1
Συμφωνώ σχετικά	171	41,7	27,5	239	58,3	31,3	410	100	29,6
Διαφωνώ σχετικά	141	38,7	22,7	223	61,3	29,2	364	100	26,3
Διαφωνώ ριζικά	115	41,7	18,5	161	58,3	21,1	276	100	19,9
Δε έχω γνώμη	69	70,4	11,1	29	29,6	3,8	98	100	7,1
Σύνολο	622	44,9	100	763	55,1	100	1385		100

Δέν απάντησαν 18

$\chi^2 = 40,7 - DF = 4 - P < 0,05$

Η άκριτη αποδοχή ξεπερασμένων και επικίνδυνων «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης» τις οδηγεί να δηλώνουν σε ποσοστό 45,8% ότι η διακοπή της κύησης είναι δολοφονική πράξη, ακόμη και όταν συντρέχουν σοβαροί λόγοι, όπως

κίνδυνος υγείας μητέρας ή εμβρύου, ανεπιθύμητη κύηση (λόγω βιασμού ή άλλων λόγων), κίνδυνος τερατογένεσης κλπ.

Ο πίνακας 69 μας δείχνει τα κορίτσια να έχουν σε μικρότερο βαθμό έναντι των αγοριών την πεποίθηση ότι η πρόοδος ή η αποτυχία του ανθρώπου εξαρτάται από τον ίδιο, γεγονός που ερμηνεύεται ως χαμηλός βαθμός αυτοπεποίθησης. Φαινόμενο που αντικατοπτρίζει την κυριαρχούμενη θέση που κατέχει η γυναίκα στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 69

Ε 8. Πιστεύεις ότι η πρόοδος, η επιτυχία ή η αποτυχία του ανθρώπου εξαρτάται σε τελευταία ανάλυση από τον ίδιο σε:

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Μικρό βαθμό	29	50,9	4,7	28	49,1	3,7	57	100	4,1
Μέτριο βαθμό	180	42,6	28,9	243	57,4	31,9	423	100	30,6
Μεγάλο βαθμό	413	45,7	66,4	491	54,3	64,4	904	100	65,3
Σύνολο	622	44,9	100	762	55,1	100	1384		100

Δεν απάντησαν 19

$\chi^2 = 1,9 - DF = 2 - P < 0,05$

Οι πίνακες 72 μέχρι και 1251 εκφράζουν σε ποσοστά επί τοις εκατό τις απαντήσεις του πληθυσμού των ερευνωμένων στις ερωτήσεις ΣΤ1 μέχρι και ΣΤ55. Πρόκειται για ομάδα ερωτήσεων, οι οποίες έχουν ως στόχο τους τη διασταύρωση των ερωτήσεων των προηγούμενων ομάδων σχετικά με τις θρησκευτικές αντιλήψεις και πεποιθήσεις των ερευνωμένων.²

Στην ομάδα αυτή των ερωτήσεων διαπιστώνουμε την επαλήθευση του άξονα της υπόθεσής μας, δηλαδή ότι τα κορίτσια αποδέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό από τα αγόρια το ορθόδοξο δόγμα στην ουσία του. Ενδεικτικά στον πίνακα 72 διαβάζουμε ότι τα κορίτσια αποδέχονται με μεγαλύτερο ποσοστό από τα αγόρια την αντίληψη ότι «ο θεός είναι ο καλός πατέρας που μας προστατεύει και μας συγχωρεί», (88,5% έναντι 81,6%). Το ίδιο συμβαίνει και με το πίνακα 73, όπου και πάλι τα κορίτσια πλειοψηφούν έναντι του άλλου φύλου στην αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος όσον αφορά ότι «ο θεός είναι το Ύψιστο Όν, Ανωτέρα Δύναμη, ο Αχώρητος στο νου μας». Οι απαντήσεις που δίνονται στους πίνακες που ακολουθούν ενισχύουν τη θέση μας ότι τα κορίτσια αδυνατούν σε μεγάλο βαθμό να διαφοροποιούν και να ασκήσουν κριτική στο ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα έναντι των αγοριών.

¹ Τους συγκεκριμένους πίνακες δες στο Παράρτημα

² Δες σχ. το Ερωτηματολόγιο που δόθηκε στους μαθητές/τριες στο Παράρτημα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 72

ΣΤ 1. Ο Θεός είναι ο καλός πατέρας που μας προστατεύει και μας συγχωρεί

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	327	45,6	52,3	390	54,4	51,1	717	100	51,7
Συμφωνώ αρκετά	183	39,1	29,3	285	60,9	37,4	468	100	33,7
Διαφωνώ αρκετά	55	50,9	8,8	53	49,1	6,9	108	100	7,8
Διαφωνώ απόλυτα	60	63,2	9,6	35	36,8	4,6	95	100	6,8
Σύνολο	625	45	100	763	55	100	1388		100

Δεν απάντησαν 15

$\chi^2 = 20,8$ - DF = 3 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 73

ΣΤ 2. Ο Θεός είναι Ύψιστο Όν, Ανωτέρα Δύναμη, ο αχώρητος στο νου μας.

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	352	47,6	56,6	387	52,4	50,9	739	100	53,5
Συμφωνώ αρκετά	164	38,1	26,4	266	61,9	35	430	100	31,1
Διαφωνώ αρκετά	46	41,8	7,4	64	58,2	8,4	110	100	8
Διαφωνώ απόλυτα	60	58,3	9,6	43	41,7	5,7	103	100	7,5
Σύνολο	622	45	100	760	55	100	1382		100

Δεν απάντησαν 21

$\chi^2 = 18,0$ - DF = 3 - P < 0,05

Η μεγάλη αποδοχή των κοριτσιών όσον αφορά την ύπαρξη του θεού εκφράζεται στο πίνακα 75 στον οποίο σε ποσοστό 91,6% δηλώνουν από αρκετά μέχρι απόλυτα την πίστη τους στο θεό, έναντι 85,5% των αγοριών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 75

ΣΤ 4. Πιστεύω απόλυτα ότι υπάρχει Θεός

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	405	42,5	65,1	548	57,5	72	953	100	68,9
Συμφωνώ αρκετά	127	46	20,4	149	54	19,6	276	100	20
Διαφωνώ αρκετά	41	57,7	6,6	30	42,3	3,9	71	100	5,1
Διαφωνώ απόλυτα	49	59	7,9	34	41	4,5	83	100	6
Σύνολο	622	45	100	761	55	100	1383		100

Δεν απάντησαν 20

$\chi^2 = 13,7$ - DF = 3 - P < 0,05

Υψηλότερα ποσοστά συναντούμε στα κορίτσια έναντι των αγοριών και στους πίνακες 77,78,79,80, που αποδέχονται τη διδασκαλία των θρησκευτικών στο σχολείο σε ποσοστό 89,6% έναντι ποσοστού 85,6% των αγοριών, ότι ο εκκλησιασμός πρέπει να γίνεται σε ποσοστό 87,4% έναντι ποσοστού 82,4% των

αγοριών, ότι ο Χριστός αναστήθηκε εκ νεκρών σε ποσοστό 92,3% έναντι 89% των αγοριών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 77

ΣΤ 6.Τα θρησκευτικά πρέπει να διδάσκονται στο σχολείο

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	347	40,7	55,8	506	59,3	66,5	853	100	61,7
Συμφωνώ αρκετά	185	51,2	29,7	176	48,8	23,1	361	100	26,1
Διαφωνώ αρκετά	48	50,5	7,7	47	49,5	6,2	95	100	6,9
Διαφωνώ απόλυτα	42	56,8	6,8	32	43,2	4,2	74	100	5,4
Σύνολο	622	45	100	761	55	100	1383		100

Δέν απάντησαν 20

$\chi^2 = 17,4 - DF = 3 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 78

ΣΤ 7.Ο σχολικός εκκλησιασμός πρέπει να γίνεται

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	312	43	50,2	413	57	54,3	725	100	52,4
Συμφωνώ αρκετά	200	44,2	32,2	252	55,8	33,1	452	100	32,7
Διαφωνώ αρκετά	52	48,6	8,4	55	51,4	7,2	107	100	7,7
Διαφωνώ απόλυτα	58	58,6	9,3	41	41,4	5,4	99	100	7,2
Σύνολο	622	45	100	761	55	100	1383		100

Δέν απάντησαν 20

$\chi^2 = 9,1 - DF = 3 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 79

ΣΤ 8.Το καθηγητικό διδάσκει τις πανανθρώπινες ηθικές αξίες

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	166	44,6	27,4	206	55,4	27,5	372	100	27,4
Συμφωνώ αρκετά	225	39,8	37,1	341	60,2	45,5	566	100	41,7
Διαφωνώ αρκετά	140	50,4	23,1	138	49,6	18,4	278	100	20,5
Διαφωνώ απόλυτα	75	53,9	12,4	65	46,4	8,7	140	100	10,3
Σύνολο	606	44,7	100	750	55,3	100	1356		100

Δέν απάντησαν 47

$\chi^2 = 13,6 - DF = 3 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 80
ΣΤ 9.Ο Χριστός αναστήθηκε εκ νεκρών

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	420	42,6	68,7	588	67,4	75,9	998	100	72,8
Συμφωνώ αρκετά	124	50,2	20,3	123	49,8	16,5	247	100	18,2
Διαφωνώ αρκετά	34	54,8	5,8	28	45,2	3,7	62	100	4,6
Διαφωνώ απόλυτα	33	52,4	5,4	30	47,6	4	63	100	4,6
Σύνολο	611	48	100	747	55	100	1358		100

Δέν απάντησαν 45
 $\chi^2 = 8,8 - DF = 3 - P < 0,05$

Τα ποσοστά που απεικονίζει ο πίνακας 82 μας επιτρέπουν να επαναβεβαιώσουμε την αρχική μας θέση ότι τα κορίτσια υστερούν έναντι των αγοριών στην χρήση της ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης. Συγκεκριμένα ένα ποσοστό 35,9% έναντι 30,3% των αγοριών, δηλώνει ότι συμφωνεί από αρκετά μέχρι απόλυτα ότι ο χριστιανισμός και ο καπιταλισμός πρέπει να συνεργάζονται.

ΠΙΝΑΚΑΣ 82
ΣΤ 11. Χριστιανισμός και καπιταλισμός πρέπει να συνεργάζονται

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	85	53,5	14,1	74	46,5	10,2	159	100	12
Συμφωνώ αρκετά	97	34,2	16,1	187	65,8	25,7	284	100	21,4
Διαφωνώ αρκετά	132	41,3	22	188	58,8	25,9	320	100	24,1
Διαφωνώ απόλυτα	287	50,8	47,8	278	49,2	38,2	565	100	42,5
Σύνολο	601	45,3	100	727	54,7	100	1328		100

Δέν απάντησαν 75
 $\chi^2 = 27,5 - DF = 3 - P < 0,05$

Διαπιστώσεις για την ικανότητα να χειρίζονται σε μικρότερο βαθμό τα κορίτσια την έλλογη κριτική τους σκέψη μας προσφέρουν οι απαντήσεις τους στις ερωτήσεις ΣΤ14, ΣΤ19 και ΣΤ26,3 τις οποίες απεικονίζουν σε στατιστική μορφή οι πίνακες 85,90,97,103. Στους πίνακες αυτούς διαπιστώνουμε ότι οι απαντήσεις των κοριτσιών απομακρύνονται σε μικρότερο ποσοστό από την επίσημη θέση του ορθόδοξου δόγματος έναντι των αγοριών. Συγκεκριμένα στον πίνακα 85 βλέπουμε σε ποσοστό 10,2% να δηλώνεται από τα κορίτσια ότι συμφωνούν ότι « ο Χριστός ήταν ένας κοινωνικός επαναστάτης» έναντι 17,9% των αγοριών.

³ Δες σχ. το Παράρτημα

ΠΙΝΑΚΑΣ 85

ΣΤ 14. Ο Χριστός ήταν ένας κοινωνικός επαναστάτης

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	48	52,7	7,8	43	47,3	5,7	91	100	6,6
Συμφωνώ αρκετά	62	64,6	10,1	34	35,4	4,5	96	100	7
Διαφωνώ αρκετά	66	40,5	10,7	97	59,5	12,8	163	100	11,9
Διαφωνώ απόλυτα	438	42,9	71,3	582	57,1	77	1020	100	74,5
Σύνολο	614	44,8	100	756	55,2	100	1370		100

Δέν απάντησαν 33

$\chi^2 = 20,1$ - DF = 3 - P < 0,05

Στον πίνακα 90 βλέπουμε τα κορίτσια σε ποσοστό μεγαλύτερο από αυτό των αγοριών 76,5% έναντι 66,5%, να δηλώνουν ότι ο κόσμος δεν αυτοδημιουργήθηκε. Δέχονται δηλαδή ότι ο κόσμος είναι δημιούργημα του Θεού κάτι που μας πληροφορεί ο πίνακας 91.

ΠΙΝΑΚΑΣ 90

ΣΤ 19. Ο κόσμος αυτοδημιουργήθηκε

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	118	60,2	19,7	78	39,8	10,4	196	100	14,6
Συμφωνώ αρκετά	83	45,6	13,8	99	54,4	13,1	182	100	13,5
Διαφωνώ αρκετά	107	41,8	17,8	149	58,2	19,8	256	100	18,8
Διαφωνώ απόλυτα	292	40,6	48,7	427	59,4	56,7	719	100	53,1
Σύνολο	600	44,3	100	753	55,7	100	1353		100

Δέν απάντησαν 50

$\chi^2 = 24,8$ - DF = 3 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 91

ΣΤ 20. Ο κόσμος είναι το δημιούργημα του Θεού

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	330	42,1	54,5	454	57,9	60,5	784	100	57,8
Συμφωνώ αρκετά	120	40,8	19,8	174	59,2	23,2	294	100	21,7
Διαφωνώ αρκετά	73	49,7	12	74	50,3	9,9	147	100	10,8
Διαφωνώ απόλυτα	83	63,4	13,7	48	36,6	6,4	131	100	9,7
Σύνολο	606	44,7	100	750	55,3	100	1356		100

Δέν απάντησαν 47

$\chi^2 = 23,8$ - DF = 3 - P < 0,05

Τέλος τα κορίτσια δέχονται σε μεγαλύτερο ποσοστό απ' ότι τα αγόρια ότι «η πίστη πρέπει να είναι σταθερή» και ότι η « ψυχή παύει να υπάρχει μετά το σωματικό

θάνατο». Διαφωνεί το 79,4% έναντι 73,7% των αγοριών, ενώ τέλος δέχονται την ταύτιση θρησκείας και έθνους, την υπακοή στον θεό, ως ανώτερη αρετή του πιστού και ότι ο θεός είναι Παντοδύναμος, Πάνσοφος και έχει όλη την αγάπη, είναι τέλειος. Τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» που τα κορίτσια εκφράζουν μέσω της πινάκων που ακολουθούν, μας φανερώνουν το βαθμό που είναι εγκλωβισμένα σε μια παθητικοί αποδοχή των αντιλήψεων που προέρχονται από το χριστιανικό ορθόδοξο δόγμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 92

ΣΤ 21. Η θρησκευτική πίστη πρέπει να είναι σταθερή και απόλυτη

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	257	47.9	42.2	280	52.1	37.1	537	100	39.4
Συμφωνώ αρκετά	162	39.4	26.6	249	60.6	33	411	100	30.1
Διαφωνώ αρκετά	119	48.7	19.5	136	59.3	18	255	100	18.7
Διαφωνώ απόλυτα	71	44.1	11.7	90	55.9	11.9	161	100	11.8
Σύνολο	609	44.6	100	755	55.4	100	1364		100

Δεν απάντησαν 39

$\chi^2 = 7,2$ - DF = 3 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 95

ΣΤ 24. Μετά το θάνατο η ψυχή επανέρχεται με διάφορες μορφές στη γή

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	75	61.5	12.4	47	38.5	6.3	122	100	9
Συμφωνώ αρκετά	136	44.2	22.6	172	55.8	23	308	100	22.8
Διαφωνώ αρκετά	152	39.9	25.2	229	60.1	30.6	381	100	28.2
Διαφωνώ απόλυτα	240	44.4	39.8	309	55.6	40.1	549	100	40
Σύνολο	603	44.6	100	748	55.4	100	1351		100

Δεν απάντησαν 52

$\chi^2 = 17,5$ - DF = 3 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 96

ΣΤ 25. Μετά το θάνατο η ψυχή περιμένει ώσπου να "δικαστεί και κριθεί" από τον Θεό

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	130	46.8	21.6	148	53.2	19.9	278	100	20.7
Συμφωνώ αρκετά	185	40.9	27.7	235	59.1	30	420	100	30.8
Διαφωνώ αρκετά	182	52.8	30.5	160	47.2	21.6	342	100	25.7
Διαφωνώ απόλυτα	165	44.5	100	215	55.5	100	380		100
Σύνολο	596	44,5	100	748	55,5	100	1344		100

Δεν απάντησαν 63

$\chi^2 = 17,6$ - DF = 3 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 97

ΣΤ 26. Η ψυχή παύει να υπάρχει μετά το σωματικό θάνατο

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	75	54,3	43,6	63	45,7	30,4	138	100	49,3
Συμφωνώ αρκετά	83	48	13,9	90	52	12	173	100	12,9
Διαφωνώ αρκετά	124	15,2	22,4	122	24,4	24,4	246	100	24,6
Διαφωνώ απόλυτα	207	41,4	51,2	124	58,6	59,4	331	100	55,4
Σύνολο	589	44,3	100	249	55,7	100	838		

Δέν απάντησαν 57

$\chi^2 = 9,2$ - DF = 3 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 99

ΣΤ 28. Ο πιστός χριστιανός πρέπει να υπακούει στις αρχές, στους κανόνες και στις αξίες της ορθοδοξίας

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	284	50,1	47	283	48,9	28,7	567	100	49,3
Συμφωνώ αρκετά	217	42,3	35,9	290	57,7	35,9	507	100	36,1
Διαφωνώ αρκετά	33	33,1	10,8	101	34,8	10,8	134	100	12,1
Διαφωνώ απόλυτα	40	39,2	6,6	62	60,8	8,4	102	100	7,6
Σύνολο	574	44,8	100	576	55,1	100	1150		

Δέν απάντησαν 57

$\chi^2 = 11,6$ - DF = 3 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 101

ΣΤ 30. Η σπουδαιότερη αρετή των παιδιών είναι η υπακοή στους γονείς τους

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	157	52,7	25,9	141	47,3	19,2	298	100	22,2
Συμφωνώ αρκετά	221	43,6	35,9	200	56,4	35,9	421	100	37,6
Διαφωνώ αρκετά	145	43,9	23,9	185	56,1	25,1	330	100	24,6
Διαφωνώ απόλυτα	83	40,1	13,7	124	59,9	16,8	207	100	15,4
Σύνολο	606	45,2	100	736	54,8	100	1342		

Δέν απάντησαν 61

$\chi^2 = 9,6$ - DF = 3 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 102

ΣΤ 31. Η απόλυτη πίστη σε θρησκευτικό δόγμα διατηρεί την αυτόνομη και κριτική σκέψη του ατόμου

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	120	55,6	20,1	96	44,4	13	216	100	16,2
Συμφωνώ αρκετά	100	46,8	33,3	204	57,4	25,0	304	100	23,8
Διαφωνώ αρκετά	160	40,8	25,1	202	57,4	27,4	362	100	26,4
Διαφωνώ απόλυτα	77	16,8	11,5	102	28,2	14,5	179	100	13,9
Σύνολο	597	44,8	100	737	55,2	100	1334		100

Δέν απάντησαν 69

$\chi^2 = 12,1$ - DF = 3 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 103

ΣΤ 32. Η θρησκεία με το έθνος πρέπει να ταυτίζεται

	Αγόρια			Κορίτσια			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	219	53,7	36	180	48,0	20,0	399	100	36,0
Συμφωνώ αρκετά	143	37,9	31,7	218	62,1	42,7	361	100	37,8
Διαφωνώ αρκετά	101	44,0	10,0	133	37,4	10,4	234	100	17,0
Διαφωνώ απόλυτα	95	49,7	15,8	100	54,2	13,5	195	100	14,5
Σύνολο	558	45,1	100	371	54,9	100	929		100

Δέν απάντησαν 55

$\chi^2 = 24,2$ - DF = 3 - P < 0,05

Συμπερασματικά καταλήγουμε με τη διαπίστωση ότι από τη μελέτη των πινάκων, οι οποίοι είναι οι στατιστικές απεικονίσεις των ευρημάτων της έρευνάς μας, επαληθεύεται σε μεγάλο βαθμό η θέση του πρώτου δόγματος της τέταρτης μελέτης μας, δηλαδή ότι το φύλο παίζει καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση των θρησκευτικών αντιλήψεων και πεποιθήσεων και πιο συγκεκριμένα τα κορίτσια λόγω της κοινωνικοποίησής τους παρεμποδίζονται από μια πατριαρχική και υπερβολικά κοινωνία, καθώς και ένα ορθόδοξο δεσποτικό θρησκευτικό δόγμα να αναπτύξουν την ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψης τους σε θέματα Θεού και θρησκείας στον ίδιο βαθμό με τα αγόρια, με αποτέλεσμα να μην αμφισβητούν τις παγιωμένες αντιλήψεις του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, να το δέχονται ανεπιφύλακτα και να μην αναπτύσσουν που ευνοεί την εμφάνιση μορφών συναισθηματικής θρησκευτικής προσέγγισης και μορφών πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης και λιγότερο στην ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

2.2. Τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» για το θεό και τη θρησκεία των μαθητών/τριών με βάση τον τόπο προέλευσης και διαμονής τους.

Ο δεύτερος άξονας της υπόθεσής μας υποθέτει ότι οι προερχόμενοι από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές αποδέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό το ορθόδοξο δόγμα ως έχει, γεγονός που δυσχεραίνει περισσότερο τη δυνατότητά τους, από την μια να αναπτύξουν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, ενώ ωθούνται από την άλλη να διαμορφώσουν και να ενισχύσουν σε μεγαλύτερο βαθμό το θρησκευτικό τους συναίσθημα, δηλαδή συναισθηματικές και συγκινησιακές προσεγγίσεις σχετικά με το θεό και τη θρησκεία.

Αντίθετα οι μαθητές που προέρχονται από αστικές και νησιωτικές περιοχές διαφοροποιούνται σε μεγαλύτερο βαθμό από τους πρώτους, όσον αφορά την αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος ως έχει, πράγμα που τους επιτρέπει να αναπτύξουν σε μεγαλύτερο σχετικά με τους υπόλοιπους κάποιες μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Η μελέτη των πινάκων 3, 4, 5, 6 και 7 φανερώνει ότι υπάρχουν διαφορές ως προς τις δυνατότητες που έχουν οι μαθητές της έρευνάς μας στην πρόσβαση πολιτισμικών δραστηριοτήτων (όπως είναι οι βιβλιοθήκες, εκθέσεις βιβλίων, ο κινηματογράφος, το θέατρο, οι συναυλίες κλπ), κάτι που όπως έχουμε ήδη αναφέρει είναι ένας βασικός παράγοντας που επιδρά αρνητικά στον πλουραλισμό της κοινωνικοποίησής τους μια και τους καθιστά δέκτες μονοσήμαντων και κατεστημένων αντιλήψεων. Συγκεκριμένα παρατηρούμε ότι οι μαθητές οι προερχόμενοι από τα μεγάλα αστικά κέντρα ότι δηλώνουν σε ποσοστό 42,7% πως πηγαίνουν συχνά στον κινηματογράφο, έναντι 7,8% και 14,8% των προερχόμενων από ημιαστικές και αγροτικές περιοχές αντίστοιχα. Επίσης παρατηρούμε ότι οι μαθητές που προέρχονται από τις αγροτικές περιοχές δεν πηγαίνουν ποτέ στο θέατρο σε ποσοστό 56% και ακολουθούν οι ημιαστικές (52,2%), νησιωτικές(52%) και οι αστικές περιοχές με το μικρότερο ποσοστό (40,6%), φαινόμενο που επαναλαμβάνεται και στην αποχή από συναυλίες και σε εκθέσεις ζωγραφικής κ.λ.π (βλ. πίνακα 5 και 6).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

B3. Κατά τον ελεύθερο χρόνο σου, πηγαίνεις:

α. Στον κινηματογράφο

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συχνά	362	80,6	42,7	7	1,6	7,8	43	9,6	14,8	37	8,2	26,4	449	100	32,8
Σπάνια	397	68,8	46,9	20	3,5	22,2	102	17,7	35,1	58	10,1	41,4	577	100	42,2
Ποτέ	88	25,7	10,4	63	18,4	70	146	42,7	50,2	45	13,2	32,1	342	100	25
Σύνολο	847	61,9	100	90	6,6	100	291	21,3	100	140	10,2	100	1368		100

Δέν απάντησαν 35

$\chi^2 = 311,4$ - DF = 6 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

B3. Κατά τον ελεύθερο χρόνο σου, πηγαίνεις:

β. Στο θέατρο

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συχνά	63	66,3	7,7	13	13,7	14,1	14	14,7	5,1	5	5,3	3,6	95	100	7,2
Σπάνια	425	68,1	51,8	31	5	33,7	108	17,3	39	60	9,6	43,8	624	100	47
Ποτέ	333	54,8	40,6	48	7,9	52,2	155	25,5	56	72	11,8	52,6	608	100	45,8
Σύνολο	821	61,9	100	92	6,9	100	277	20,9	100	137	10,3	100	1327		100

Δέν απάντησαν 76

$\chi^2 = 35,4$ - DF = 6 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

B3. Κατά τον ελεύθερο χρόνο σου, πηγαίνεις:

γ. Σε συναυλίες

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συχνά	211	75,4	25,5	9	3,2	10	35	12,5	12,5	25	8,9	18,4	280	100	21
Σπάνια	386	63,5	46,7	49	8,1	54,4	111	18,3	39,5	62	10,2	45,6	608	100	45,6
Ποτέ	229	51,5	27,7	32	7,2	35,6	135	30,3	48	49	11	36	445	100	33,4
Σύνολο	826	62	100	90	6,8	100	281	21,1	100	136	10,2	100	1333		100

Δέν απάντησαν 70

$\chi^2 = 54,0$ - DF = 6 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

B3. Κατά τον ελεύθερο χρόνο σου, πηγαίνεις:

δ. Σε εκθέσεις (π.χ. ζωγραφικής)

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συχνά	43	66,2	5,3	2	3,1	2,3	11	16,9	3,9	9	13,8	6,7	65	100	4,9
Σπάνια	260	63,9	31,9	17	4,2	19,3	82	20,1	29,4	48	11,8	35,8	407	100	30,9
Ποτέ	512	60,7	62,8	69	8,2	78,4	186	22	66,7	77	9,1	57,5	844	100	64,1
Σύνολο	815	61,9	100	88	6,7	100	279	21,2	100	134	10,2	100	1316		100

Δέν απάντησαν 87

$\chi^2 = 12,4$ - DF = 6 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

B4. Κατά τον ελεύθερο χρόνο σου διαβάζεις ή παρακολουθείς:

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Εφημερίδες	78	66,7	9,2	5	4,3	5,4	20	17,1	6,7	14	12	9,5	117	100	8,4
Περιοδικά	256	58,2	30,2	33	7,5	35,9	93	21,1	31,2	58	13,2	39,5	440	100	31,1
Λογοτεχνικά Είδη	65	63,7	7,7	8	7,8	8,7	16	15,7	5,4	13	12,7	8,8	102	100	7,4
Τηλεόραση	116	57,7	13,7	17	8,5	18,5	55	27,4	18,5	13	6,5	8,8	201	100	14,5
Ραδιόφωνο	37	63,8	4,4	5	8,6	5,4	16	27,6	5,4				58	100	4,2
Θέατρο	297	63,5	35	24	5,1	26,1	98	20,9	32,9	49	10,5	33,3	468	100	33,8
Σύνολο	849	61,3	100	92	6,6	100	298	21,5	100	147	10,6	100	1386		100

Δέν απάντησαν 17

$\chi^2 = 26,6$ - DF = 15 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

B4. Κατά τον ελεύθερο χρόνο σου διαβάζεις ή παρακολουθείς:

Άλλο τι;

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Αθλητισμός, συναντήσεις φίλων, εκδρομές	110	66,3	78,6	10	6	90,9	36	21,7	72	10	6	50	166	100	75,1
Σκάκι, μουσική, ζωγραφική, χορός, υπολογιστές, μοντελισμός, διάβασμα	30	54,5	21,4	1	1,8	9,1	14	25,5	28	10	18,2	50	55	100	24,9
Σύνολο	140	63,3	100	11	5	100	50	22,6	100	20	9	100	221		100

Δέν απάντησαν 1182

$\chi^2 = 9,3$ - DF = 3 - P < 0,05

Δυσχερής για την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης τους είναι η μικρή συμμετοχή τους σε συζητήσεις πολιτικού περιεχομένου. Η μελέτη του πίνακα 10 μας πληροφορεί ότι οι μαθητές στην πλειοψηφία τους δεν συζητούν πολιτικά θέματα. Η μικρή όμως μειοψηφία που δηλώνει ότι συζητά, δεν κατανέμεται ισόποσα στο σύνολο των ερευνωμένων. Συγκεκριμένα ο πληθυσμός των υποκειμένων της έρευνάς μας που προέρχεται από τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές συζητά σε μικρότερο ποσοστό πολιτικά θέματα 13,9% και 10,6% αντίστοιχα, έναντι ποσοστού 16,1% και 13,5% που δηλώνουν οι προερχόμενοι από τις αστικές/νησιωτικές περιοχές, κάτι που επαναλαμβάνεται και στον πίνακα 11 ο οποίος εκφράζει σε ποσοστά τις απαντήσεις στην ερώτηση «πόσο χρόνο αφιερώνεις συζητώντας θρησκευτικά θέματα». Παρατηρούμε ότι αντίθετα με ότι δήλωναν στα πολιτικά θέματα, τα προερχόμενα υποκείμενα της έρευνας από τις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές, δηλώνουν σε ποσοστό 38,3% και 32,3% ότι συζητούν θρησκευτικά θέματα από αρκετά έως πάρα πολύ έναντι 28% και 30,5% των προερχόμενων από αστικές και νησιώτικες περιοχές.

Παρόμοια ποσοστά έχουμε και στην ανάγνωση βιβλίων με θρησκευτικό περιεχόμενο. Εδώ φαίνεται να πλειοψηφούν τα υποκείμενα που προέρχονται από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές, έναντι των προερχομένων από αστικές και νησιωτικές (βλ. σχ. πίνακα 12. Σημειώνουμε ότι δεν πρόκειται για βιβλία που ασκούν κριτική στο υπάρχον θρησκευτικό ορθόδοξο δόγμα, αλλά για βιβλία που συνάδουν με τις απόψεις της επίσημης ορθόδοξης εκκλησίας, πράγμα που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η μειωμένη αναγνωσιμότητά τους από τους μαθητές των αστικών περιοχών δύνανται μεταξύ των άλλων να σημαίνει την άρνησή τους σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι οι προερχόμενοι από αγροτικές περιοχές να αποδεχτούν το ορθόδοξο δόγμα μέσα από εξωσχολικά βιβλία που οι διάφορες παραθρησκευτικές οργανώσεις εκδίδουν.

Την καθοριστική επίδραση της οικογένειας ως θεσμός που συμμετέχει δυναμικά στον σχηματισμό των θρησκευτικών αντιλήψεων των μαθητών/τριων, την συναντούμε με διαφορετική μορφή στους προερχόμενους από τις αγροτικές, ημιαστικές και νησιώτικες περιοχές έναντι των προερχομένων από τις αστικές περιοχές.

Συγκεκριμένα ο πίνακας 14 μας πληροφορεί ότι η συζήτηση των υποκειμένων με τους γονείς και τους άλλους συγγενείς γίνεται σε μεγαλύτερο βαθμό, προφανώς για το λόγο ότι η εκτεταμένη οικογένεια και τα σόγια στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές συνεχίζουν να λειτουργούν σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι στα αστικά κέντρα. Στον ίδιο πίνακα διαπιστώνουμε ότι στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές ο πατέρας φαίνεται να συζητά με τα παιδιά του σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι στις

πόλεις. Το φαινόμενο εξηγείται με το γεγονός ότι ο πατέρας στις εν λόγω περιοχές αφιερώνει περισσότερο χρόνο για να συζητά με τα παιδιά του από ότι συμβαίνει στα αστικά κέντρα, λόγω προφανώς του πιο χαλαρού ρυθμού ζωής στην περιφέρεια , έναντι των αστικών κέντρων. Φυσικά η μητέρα παραμένει και στις περιοχές αυτές να αφιερώνει στα παιδιά της πολύ περισσότερο χρόνο για συζήτηση από ότι ο πατέρας, γεγονός που σε κάποιο βαθμό εξηγεί και τη συναισθηματική και συγκινησιακή προσέγγιση του θεού και της θρησκείας.

Τέλος τον καθοριστικό ρόλο της οικογένειας στην διαμόρφωση των θρησκευτικών αντιλήψεων των μαθητών το συναντούμε σε μεγαλύτερο βαθμό στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές από ότι στις αστικές και νησιωτικές , όπου βλέπουμε σε ποσοστό 90% να δηλώνουν ότι συμφωνούν στα ουσιώδη σε θέματα θρησκείας με τους γονείς τους.(βλ. σχ. πίνακα 15).

Επίσης, όσον αφορά την επίδραση που δέχονται οι μαθητές/τριες στον σχηματισμό των θρησκευτικών αντιλήψεων, καθοριστικός φαίνεται να είναι και ο ρόλος του σχολείου, όπως μας δείχνει ο πίνακας 17. Στις αγροτικές περιοχές φαίνεται να ασκείται σε μεγαλύτερο βαθμό επίδραση στο σχηματισμό των θρησκευτικών αντιλήψεων των μαθητών/τριών, απ' ότι στα αστικά κέντρα.

Για το ρόλο των ΜΜΕ φαίνεται να ισχύει το αντίθετο, δηλαδή η επίδρασή τους είναι σχετικά μεγαλύτερη στον πληθυσμό των ερευνωμένων που προέρχονται από τις αστικές περιοχές από ότι στις νησιωτικές, ημιαστικές και αγροτικές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

B5. Πόσο χρόνο αφιερώνεις στα παρακάτω:

β. Συζητώντας πολιτικά θέματα

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	22	64,7	2,6	2	5,9	2,1	6	17,6	2	4	11,8	2,7	34	100	2,4
Αρκετό	116	65,9	13,5	8	4,5	8,5	36	20,5	11,9	16	9,1	10,8	176	100	12,5
Λίγο	285	58,9	33,2	36	7,4	38,3	108	22,3	35,6	55	11,4	37,2	484	100	34,5
Καθόλου	435	61,4	50,7	48	6,8	51,1	153	21,6	50,5	73	10,3	49,3	709	100	50,5
Σύνολο	858	61,2	100	94	6,7	100	303	21,6	100	148	10,5	100	1403		100

Δέν απάντησαν 0

$\chi^2 = 4,0 - DF = 9 - P > 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

B5. Πόσο χρόνο αφιερώνεις στα παρακάτω:

γ. Συζητώντας θρησκευτικά θέματα

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	35	50,7	4,1	4	5,8	4,3	28	40,6	9,2	2	2,9	1,4	69	100	4,9
Αρκετό	205	58,6	23,9	32	9,1	34	70	20	23,1	43	12,3	29,1	350	100	24,9
Λίγο	404	60,9	47,1	48	7,2	51,1	149	22,5	49,2	62	9,4	41,9	663	100	47,3
Καθόλου	214	66,7	24,9	10	3,1	10,6	56	17,4	18,5	41	12,8	27,7	321	100	22,9
Σύνολο	858	61,2	100	94	6,7	100	303	21,6	100	148	10,5	100	1403		100

Δέν απάντησαν 0

$\chi^2 = 34,8 - DF = 9 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

B6. Διαβάζεις βιβλία με θρησκευτικό περιεχόμενο εκτός από τα σχολικά;

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	23	46	4,4	4	8	7,4	19	38	11,8	4	8	4,6	50	100	6,1
Αρκετά	125	55,1	24,1	17	7,5	31,5	53	23,3	32,9	32	14,1	36,8	227	100	27,7
Καθόλου	370	68,1	71,4	33	6,1	61,1	89	16,4	55,3	51	9,4	58,6	543	100	66,2
Σύνολο	518	63,2	100	54	6,6	100	161	19,6	100	87	10,6	100	820		100

Δέν απάντησαν 583

$\chi^2 = 24,2$ - DF = 6 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

B8. Αν ΝΑΙ με ποιους συζητάς περισσότερο τα θέματα αυτά;

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Μητέρα	324	64,7	48,6	37	7,4	42,5	100	20	39,1	40	8	35,1	501	100	44,6
Πατέρα	62	50,8	9,3	12	9,8	13,8	35	28,7	13,7	13	10,7	11,4	122	100	10,9
Άλλους συγγενείς	50	47,6	7,5	14	13,3	16,1	27	25,7	10,5	14	13,3	12,3	105	100	9,3
Με άτομα εκτός οικογένειας (φίλους, παρέες)	134	58,3	20,1	14	6,1	16,1	54	23,5	21,1	28	12,2	24,6	230	100	20,5
Συνδυασμός όλων	96	58,2	14,4	10	6,1	11,5	40	24,2	15,6	19	11,5	16,7	165	100	14,7
Σύνολο	666	59,3	100	87	7,7	100	256	22,8	100	114	10,2	100	1123		100

Δέν απάντησαν 280

$\chi^2 = 21,6$ - DF = 12 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

B9. Συμφωνείς σε γενικές γραμμές (στα ουσιώδη) με τους γονείς σου στα θρησκευτικά θέματα;

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναί	731	60,1	87,1	85	7	90,4	274	22,5	91	127	10,4	85,8	1217	100	88,1
Όχι	108	65,5	12,9	9	5,5	9,6	27	16,4	9	21	12,7	14,2	165	100	11,9
Σύνολο	839	60,7	100	94	6,8	100	301	21,8	100	148	10,7	100	1382		100

Δέν απάντησαν 21

 $\chi^2 = 4,4 - DF = 3 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

B11. Το σχολείο σου (τα μαθήματα, οι καθηγητές, οι συμμαθητές, οι θρησκευτικές εκδηλώσεις κλπ) νομίζεις ότι ασκεί καθοριστικό ρόλο στο σχηματισμό της θρησκευτικής σου αντίληψης;

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	354	54,5	41,7	51	7,8	55,4	178	27,4	60,8	67	10,3	46,2	650	100	47,2
Όχι	494	67,9	58,3	41	5,6	44,6	115	15,8	39,2	78	10,7	53,8	728	100	52,8
Σύνολο	848	61,5	100	92	6,7	100	293	21,3	100	145	10,5	100	1378		100

Δέν απάντησαν 25

 $\chi^2 = 34,2 - DF = 3 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

B13. Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (Μ.Μ.Ε) πιστεύεις ότι διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της θρησκευτικής σου αντίληψης;

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	234	64,5	27,9	21	5,8	22,8	72	19,8	24,4	36	9,9	24,7	363	100	26,4
Όχι	606	60	72,1	71	7	77,2	223	22,1	75,6	110	10,9	75,3	1010	100	73,6
Σύνολο	840	61,2	100	92	6,7	100	295	21,5	100	146	10,6	100	1373		100

Δέν απάντησαν 30

$\chi^2 = 2,3$ - DF = 3 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 23

Γ1. Πόσο σημαντική θεωρείς τη θρησκεία στην καθημερινή σου ζωή;

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ σημαντική	302	55,6	35,4	33	6,1	35,1	156	28,7	51,5	52	9,6	35,4	543	100	38,9
Αρκετά σημαντική	282	63,5	33,1	40	9	42,6	81	18,2	26,7	41	9,2	27,9	444	100	31,8
Πολύ σημαντική	130	63,4	15,2	10	4,9	10,6	39	19	12,9	26	12,7	17,7	205	100	14,7
Λίγο σημαντική	94	65,3	11	7	4,9	7,4	22	15,3	7,3	21	14,6	14,3	144	100	10,3
Καθόλου σημαντική	45	73,8	5,3	4	6,6	4,3	5	8,2	1,7	7	11,5	4,8	61	100	4,4
Σύνολο	853	61,1	100	94	6,7	100	303	21,7	100	147	10,5	100	1397		100

Δέν απάντησαν 6

$\chi^2 = 38,5$ - DF = 12 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 24

Γ2. Νομίζεις ότι η πίστη σου σε βοηθά στην καθημερινή σου ζωή; (σχολική επίδοση, προσωπικές σχέσεις σου κλπ)

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναί	623	59,7	74	69	6,6	75	239	22,9	81,8	113	10,8	78,5	1044	100	76,2
Όχι	219	67,2	26	23	7,1	25	53	16,3	18,2	31	9,5	21,5	326	100	23,8
Σύνολο	842	61,5	100	92	6,7	100	292	21,3	100	144	10,5	100	1370		100

Δέν απάντησαν 33

$\chi^2 = 7,8$ - DF = 3 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 25

Γ3. Ανάφερε σύντομα με ποιο τρόπο σε βοηθά:

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Παρέχει δύναμη, ελπίδα, καλλιέργεια συναισθημάτων	425	62,8	80,8	36	5,3	57,1	142	21	72,1	74	10,9	80,4	677	100	77,1
Βοηθά σε πρακτικά πράγματα της καθημερινής ζωής	95	49,7	18,1	27	14,1	42,9	53	27,7	26,9	16	8,4	17,4	191	100	21,8
Δεν βοηθά καθόλου	6	60	1,1				2	20	1	2	20	2,2	10	100	1,1
Σύνολο	526	59,9	100	63	7,2	100	197	22,4	100	92	10,5	100	878		100

Δέν απάντησαν 525

$\chi^2 = 25,9$ - DF = 6 - P < 0,05

Ο πίνακας 23 μας προσφέρει την πληροφόρηση ότι τα υποκείμενα της έρευνάς μας που προέρχονται από τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές θεωρούν τη θρησκεία σε ποσοστά 91,1% και 88,3% αντίστοιχα, από αρκετά σημαντική έως πάρα πολύ σημαντική στην καθημερινή τους ζωή, έναντι ποσοστών 81% και 83,7% αντίστοιχα, των προερχόμενων από νησιωτικές και αστικές περιοχές. Αυτό φαίνεται να ισχύει περίπου στην ίδια αναλογία ανά περιοχή προέλευσης, με την πεποίθηση των ερευνωμένων ότι η δύναμη της πίστης τους βοηθά στην καθημερινή ζωή τους. (βλ. σχ. πίνακα 24).

Το ενδιαφέρον του πίνακα 25 έγκειται στο γεγονός ότι τα υποκείμενα της έρευνας που προέρχονται από τις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές δηλώνουν ότι η πίστη τους βοηθά κυρίως σε πρακτικά καθημερινά θέματα της ζωής τους. Αυτό μας επιτρέπει να ισχυριστούμε ότι αντιλαμβάνονται περισσότερα εργαλειακά τις σχέσεις τους με το θεό και τη θρησκεία, έναντι των μαθητών/τριών που προέρχονται από τα αστικά κέντρα.

Ο πίνακας 26 ενισχύει, έστω και σε μικρό βαθμό, τη θέση μας ότι οι μαθητές/τριες που προέρχονται από τις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές προσεγγίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό συναισθηματικά και συγκινησιακά⁴ το θεό και τη θρησκεία απ' αυτούς/τες που προέρχονται από τις αστικές περιοχές.

Στην ερώτηση Ε3 φαίνεται ότι ο πληθυσμός των ερευνωμένων από τις αγροτικές περιοχές να δηλώνει σε ποσοστό 51% ότι συμφωνεί από σχετικά μέχρι απόλυτα «ότι η διακοπή της κύησης είναι δολοφονική πράξη, ακόμη και όταν συντρέχουν σοβαροί λόγοι υγείας μητέρας ή εμβρύου, ανεπιθύμητης κύησης λόγω βιασμού ή άλλης αιτίας, κινδύνου τερατογένεσης κλπ», έναντι ποσοστού 45,6% των προερχομένων από αστικά κέντρα. Τα ποσοστά αυτών που προέρχονται από τις ημιαστικές/νησιωτικές περιοχές κυμαίνονται μεταξύ των δύο. (βλ. σχ. πίνακα 45). Η ερώτηση αυτή νομίζουμε ότι δείχνει σε μεγάλο βαθμό το πόσο εξαρτημένα είναι τα υποκείμενα της έρευνάς μας, κυρίως από τις αγροτικές περιοχές από τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξεων» που προέρχονται από το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα.

Τα στοιχεία του πίνακα αυτού σε συνδυασμό με τα στοιχεία του πίνακα 46 επαληθεύουν την θέση μας ότι το ορθόδοξο δόγμα είναι σε μεγαλύτερο βαθμό αποδεκτό από τους προερχόμενους των αγροτικών περιοχών και ταυτόχρονα τόσο άκριτα και παθητικά αποδέχονται τέτοιες απόψεις και πρακτικές, σε αντίθεση με τους προερχόμενους από τα αστικά κέντρα. Παρόμοιες είναι και οι πληροφορίες που μας προσφέρουν οι πίνακες 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 66,

⁴ Για την συναισθηματική και συγκινησιακή προσέγγιση του θεού και της θρησκείας δες σχ. .ό.π σ. 176 β' μέρος.

67,71,72, 5 στους οποίους φαίνεται καθαρά ότι οι μαθητές που προέρχονται από αγροτικές περιοχές υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό τις θέσεις του ορθόδοξου δόγματος.

Επίσης ο πίνακας 46 ενισχύει τη θέση μας ότι η συναισθηματική προσέγγιση του θεού και της θρησκείας των μαθητών/τριών γίνεται σε μεγαλύτερο ποσοστό έναντι αυτών που προέρχονται από τις αστικές περιοχές.

Τέλος εστιάζουμε την προσοχή μας στους πίνακες εκείνους που η αποδοχή ή η διαφωνία ορισμένων θέσεων των αντίστοιχων ερωτήσεων από τους ερευνώμενους, αναδεικνύει σε φανερή ή λανθάνουσα μορφή αδυναμία χρήσης της ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης, η οποία μαζί με τη μη ατομική αυτονομία των υποκειμένων καθίσταται εμπόδιο στην ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Για παράδειγμα μεγαλύτερη είναι η αποδοχή της θέσης ότι «ο πιστός χριστιανός πρέπει να υπακούει στις αρχές, στους κανόνες και στις αξίες της ορθοδοξίας» (πίνακας 80) από τους προερχόμενους από τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές έναντι των αστικών και νησιωτικών περιοχών, κάτι που επίσης φαίνεται να ισχύει και μέσω των απαντήσεων στην ερώτηση ΣΤ 30. (βλ. σχ. πίνακα 82).

Φαίνεται ότι η υπακοή απέναντι στις θρησκευτικές αρχές, αλλά και στην εξουσία των γονιών συμβαίνει σε μεγαλύτερο βαθμό στους μαθητές/τριες από τις αγροτικές περιοχές έναντι των άλλων περιοχών, γεγονός που επιβεβαιώνει την αρχική μας θέση ότι η διαδικασία κοινωνικοποίησης στις αγροτικές περιοχές επιβάλλει πιο αυταρχικά μοντέλα κοινωνικών σχέσεων, καθιστώντας έτσι τα άτομα λιγότερο αυτόνομα και περισσότερο εξαρτημένα από την εκκλησία και την οικογένεια. Αυξάνονται έτσι τις πιθανότητες οι μαθητές/τριες αυτοί να μην μπορέσουν να αμφισβητήσουν στην ουσία του το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, αλλά να το υιοθετούν παθητικά και άκριτα, πράγμα που θα τους εμποδίσει να σχηματίσουν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Τη μεγαλύτερη αδυναμία χρήσης της έλλογης κριτικής σκέψης των προερχόμενων από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές έναντι των προερχομένων από αστικές και νησιωτικές περιοχές μας επιβεβαιώνει και ο πίνακας 83, στον οποίο στην ερώτηση κατά πόσο «η απόλυτη πίστη σε θρησκευτικό δόγμα διατηρεί την αυτόνομη και κριτική σκέψη του ατόμου», οι απαντήσεις ανά γεωγραφική περιοχή προέλευσης των υποκειμένων έχουν ως ακολούθως: Συμφωνούν από αρκετά έως απόλυτα οι προερχόμενοι από τις αγροτικές περιοχές σε ποσοστό 54,2%, από τις ημιαστικές περιοχές 55,9%, από τις νησιωτικές περιοχές 51,8% και από τις αστικές 48,9%.

⁵ Τους σχετικούς πίνακες δες στο Παράρτημα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

Γ4. Συνέβη ποτέ στη ζωή σου κανένα ιδιαίτερο περιστατικό που να σε έκανε να αισθανθείς την ύπαρξη του θεού ή τη δύναμή του πάρα πολύ κοντά σου;

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	476	61,2	56,1	54	6,9	58,1	169	21,7	57,1	79	10,2	53,4	778	100	56,2
Όχι	185	65,6	21,8	14	5	15,1	60	21,3	20,3	23	8,2	15,5	282	100	20,4
Δεν γνωρίζω	187	57,5	22,1	25	7,7	26,9	67	20,6	22,6	46	14,2	31,1	325	100	23,5
Σύνολο	848	61,2	100	93	6,7	100	296	21,4	100	148	10,7	100	1385		100

Δέν απάντησαν 18

$\chi^2 = 9,0$ - DF = 6 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 45

Ε3. Θεωρείται ότι η διακοπή της κύησης είναι δολοφονική πράξη, ακόμη και όταν συντρέχουν σοβαροί λόγοι (υγεία μητέρας ή εμβρύου, ανεπιθύμητη κύηση, κίνδυνος τερατογένεσης κλπ).

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	143	60,3	16,9	17	7,2	18,1	60	25,3	20,1	17	7,2	11,6	237	100	17,1
Συμφωνώ σχετικά	243	59,3	28,7	26	6,3	27,7	92	22,4	30,9	49	12	33,3	410	100	29,6
Διαφωνώ σχετικά	231	63,5	27,3	29	8	30,9	64	17,6	21,5	40	11	27,2	364	100	26,3
Διαφωνώ ριζικά	173	62,7	20,4	16	5,8	17	58	21	19,5	29	10,5	19,7	276	100	19,9
Δε έχω γνώμη	56	57,1	6,6	6	6,1	6,4	24	24,5	8,1	12	12,2	8,2	98	100	7,1
Σύνολο	846	61,1	100	94	6,8	100	298	21,5	100	147	10,6	100	1385		100

Δέν απάντησαν 18

$\chi^2 = 10,7$ - DF = 12 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 46

Ε4. Υποστηρίζεται ότι: «Η προσπάθεια να αποδείξουμε με την λογική την αλήθεια του Θεού, αντί να οδηγήσει στην πίστη, συνήθως οδηγεί στην αμφιβολία και στην άρνηση του Θεού...».

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	219	61,2	26	19	5,3	20,4	90	25,1	30,4	30	8,4	20,4	358	100	26
Συμφωνώ σχετικά	117	56,8	13,9	22	10,7	23,7	40	19,4	13,5	27	13,1	18,4	206	100	14,9
Διαφωνώ σχετικά	143	61,4	17	21	9	22,6	36	15,5	12,2	33	14,2	22,4	233	100	16,9
Διαφωνώ ριζικά	306	62,6	36,3	24	4,9	25,8	110	22,5	37,2	49	10	33,3	489	100	35,5
Δε έχω γνώμη	58	62,4	6,9	7	7,5	7,5	20	21,5	6,8	8	8,6	5,4	93	100	6,7
Σύνολο	843	61,1	100	93	6,7	100	296	21,5	100	147	10,7	100	1379		100

Δέν απάντησαν 24

$\chi^2 = 23,9 - DF = 12 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 80

ΣΤ 28. Ο πιστός χριστιανός πρέπει να υπακούει στις αρχές, στους κανόνες και στις αξίες της ορθοδοξίας

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	327	57,7	39,6	46	8,1	49,5	143	25,2	50	51	9	36,2	567	100	42,1
Συμφωνώ αρκετά	327	63,7	39,6	32	6,2	34,4	98	19,1	34,3	56	10,9	39,7	513	100	38,1
Διαφωνώ αρκετά	105	64	12,7	10	6,1	10,8	22	13,4	7,7	27	16,5	19,1	164	100	12,2
Διαφωνώ απόλυτα	67	65,7	8,1	5	4,9	5,4	23	22,5	8	7	6,9	5	102	100	7,6
Σύνολο	826	61,4	100	93	6,9	100	286	21,2	100	141	10,5	100	1346		100

Δέν απάντησαν 57

$\chi^2 = 22,8 - DF = 9 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 82

ΣΤ 30. Η σπουδαιότερη αρετή των παιδιών είναι η υπακοή στους γονείς τους

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	181	60,7	22	26	8,7	28	70	23,5	24,4	21	7	15,2	298	100	22,2
Συμφωνώ αρκετά	299	59	36,3	35	6,9	37,6	122	24,1	42,5	51	10,1	37	507	100	37,8
Διαφωνώ αρκετά	213	64,5	25,8	16	4,8	17,2	59	17,9	20,6	42	12,7	30,4	330	100	24,6
Διαφωνώ απόλυτα	131	63,3	15,9	16	7,7	17,2	36	17,4	12,5	24	11,6	17,4	207	100	15,4
Σύνολο	824	61,4	100	93	6,9	100	287	21,4	100	138	10,3	100	1342		100

Δέν απάντησαν 61

$\chi^2 = 15,8$ - DF = 9 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 83

ΣΤ 31. Η απόλυτη πίστη σε θρησκευτικό δόγμα διατηρεί την αυτόνομη και κριτική σκέψη του ατόμου

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	133	61,6	16,3	15	6,9	16,1	51	23,6	17,8	17	7,9	12,1	216	100	16,2
Συμφωνώ αρκετά	265	57,4	32,6	37	8	39,8	104	22,5	36,4	56	12,1	39,7	462	100	34,6
Διαφωνώ αρκετά	225	63,9	27,6	22	6,3	23,7	71	20,2	24,8	34	9,7	24,1	352	100	26,4
Διαφωνώ απόλυτα	191	62,8	23,5	19	6,3	20,4	60	19,7	21	34	11,2	24,1	304	100	22,8
Σύνολο	814	61	100	93	7	100	286	21,4	100	141	10,6	100	1334		100

Δέν απάντησαν 69

$\chi^2 = 7,2$ - DF = 9 - P > 0,05

Τη συμφωνία τους σε μεγαλύτερο βαθμό συνεχίζουν να δηλώνουν οι προερχόμενοι από τις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές έναντι των προερχόμενων από νησιωτικές και αστικές στο ερώτημα κατά πόσο « η θρησκεία με το έθνος πρέπει να ταυτίζεται» (βλ. σχ. πίνακα 84). Ο πίνακας αυτός επιβεβαιώνει τις θέσεις που αναπτύξαμε στο β' μέρος για το πως η εκκλησία παρεμβαίνει στην ελληνική κοινωνία.

Η αδυναμία των υποκειμένων που προέρχονται από τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές να χρησιμοποιήσουν την έλλογη κριτική σκέψη τους σε θέματα θρησκείας, δομής και οργάνωσης της εκκλησίας φαίνεται και από τα ποσοστά που δίνουν στις απαντήσεις τους στην ερώτηση ΣΤ 34 και παρουσιάζεται στον πίνακα 86. Σ' αυτόν ένα μεγάλο ποσοστό 65,6% αποδέχεται ότι η επίσημη εκκλησία δηλαδή η διοίκηση, οι ιερείς, ο ανώτερος κλήρος βοηθούν τους νέους στα προβλήματά τους, όπως είναι η ανεργία, η ποιότητα των σπουδών τους, το οικολογικό πρόβλημα κ.ά.

Η άκριτη αποδοχή των θέσεων του ορθόδοξου δόγματος σε μεγαλύτερο βαθμό από τα υποκείμενα που προέρχονται από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές έναντι των προερχομένων από τις αστικές και νησιωτικές συνεχίζει να ισχύει βάσει των πληροφοριών που μας δίνουν οι πίνακες 89, 90, 916.

⁶ Δες τους πίνακες στο Παράρτημα

ΠΙΝΑΚΑΣ 84

ΣΤ 32. Η θρησκεία με το έθνος πρέπει να ταυτίζεται

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	246	60,3	29,9	30	7,4	32,3	95	23,3	33	37	9,1	25,9	408	100	30,3
Συμφωνώ αρκετά	311	61,1	37,7	37	7,3	39,8	110	21,6	38,2	51	10	35,7	509	100	37,8
Διαφωνώ αρκετά	143	60,6	17,4	13	5,5	14	54	22,9	18,8	26	11	18,2	236	100	17,5
Διαφωνώ απόλυτα	124	63,6	15	13	6,7	14	29	14,9	10,1	29	14,9	20,3	195	100	14,5
Σύνολο	824	61,1	100	93	6,9	100	288	21,4	100	143	10,6	100	1348		100

Δέν απάντησαν 55

$\chi^2 = 10,4$ - DF = 9 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 85

ΣΤ 33. Η επίσημη Εκκλησία συμπαράστέκεται στα προβλήματα των νέων

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	179	60,7	21,6	15	5,1	16,1	66	22,4	22,9	35	11,9	24,5	295	100	21,8
Συμφωνώ αρκετά	248	54,4	30	34	7,5	36,6	123	27	42,7	51	11,2	35,7	456	100	33,8
Διαφωνώ αρκετά	232	63,6	28,1	29	7,9	31,2	65	17,8	22,6	39	10,7	27,3	365	100	27
Διαφωνώ απόλυτα	168	71,5	20,3	15	6,4	16,1	34	14,5	11,8	18	7,7	12,6	235	100	17,4
Σύνολο	827	61,2	100	93	6,9	100	288	21,3	100	143	10,6	100	1351		100

Δέν απάντησαν 52

$\chi^2 = 26,9$ - DF = 9 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 86

ΣΤ 34. Ο πιστός έχει την δυνατότητα να εκφραστεί ελεύθερα μέσα στην εκκλησία

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	249	58,7	30	30	7,1	32,3	105	24,8	36,5	40	9,4	28	424	100	31,3
Συμφωνώ αρκετά	257	59,2	31	33	7,6	35,5	97	22,4	33,7	47	10,8	32,9	434	100	32,1
Διαφωνώ αρκετά	191	63,7	23	19	6,3	20,4	57	19	19,8	33	11	23,1	300	100	22,2
Διαφωνώ απόλυτα	133	67,9	16	11	5,6	11,8	29	14,8	10,1	23	11,7	16,1	196	100	14,5
Σύνολο	830	61,3	100	93	6,9	100	288	21,3	100	143	10,6	100	1354		100

Δέν απάντησαν 49

$\chi^2 = 11,4$ - DF = 9 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 97

ΣΤ 45. Πιστεύω στα θαύματα.

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	362	58,7	43,7	44	7,1	47,3	148	24	50,5	63	10,2	44,4	617	100	45,5
Συμφωνώ αρκετά	280	64,2	33,8	23	5,3	24,7	83	19	28,3	50	11,5	35,2	436	100	32,2
Διαφωνώ αρκετά	97	61,4	11,7	16	10,1	17,2	33	20,9	11,3	12	7,6	8,5	158	100	11,7
Διαφωνώ απόλυτα	89	61,4	10,7	10	6,9	10,8	29	20	9,9	17	11,7	12	145	100	10,7
Σύνολο	828	61,1	100	93	6,9	100	293	21,6	100	142	10,5	100	1356		100

Δέν απάντησαν 47

$\chi^2 = 10,4$ - DF = 9 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 100

ΣΤ 48. Θεός είναι Αυτός που μόνο η ορθοδοξία δέχεται.

	Αστικά			Ημιαστικά			Αγροτικά			Νησιώτικα			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	154	54	19	22	7,7	23,7	80	28,1	28,3	29	10,2	20,4	285	100	21,4
Συμφωνώ αρκετά	210	61,8	25,9	23	6,8	24,7	78	22,9	27,6	29	8,5	20,4	340	100	25,6
Διαφωνώ αρκετά	200	62,7	24,7	26	8,2	28	57	17,9	20,1	36	11,3	25,4	319	100	24
Διαφωνώ απόλυτα	247	64,2	30,5	22	5,7	23,7	68	17,7	24	48	12,5	33,8	385	100	29
Σύνολο	811	61	100	93	7	100	283	21,3	100	142	10,7	100	1329		100

Δέν απάντησαν 74

$\chi^2 = 18,3 - DF = 9 - P < 0,05$

Όταν τα υποκείμενα της έρευνάς μας που προέρχονται από αγροτικές περιοχές δηλώνουν σε ποσοστό 70,2% ότι μπορούν να εκφραστούν ελεύθερα μέσα στην εκκλησία, αυτό σημαίνει μεταξύ των άλλων ότι δεν έχουν συνειδητοποιήσει το δογματικό χαρακτήρα της ορθοδοξίας. Συγκεκριμένα το γεγονός ότι στον εκκλησιασμό κατά τον οποίο ο ιερέας ή ο ιεροκήρυκας εκφωνεί το δόγμα του μέσω ενός μονολόγου, με τον οποίο εκφράζει άνευ διαλόγου τις απόψεις του, είτε συμμετέχει στα μυστήρια όπως της βάπτισης, όπου εκτελεί δίχως αμφισβητήσεις και αντιρρήσεις το εκάστοτε τελετουργικό, είτε παρακολουθεί το μάθημα των θρησκευτικών στο σχολείο του, στον οποίο ο μονοφωνικός και δογματικός θρησκευτικός διαποτισμός γίνεται μέσω της «συμβολικής βίας»⁷, φαίνεται να μην τους αγγίζουν.

Στο εύλογο ερώτημα γιατί οι μαθητές/τριες αισθάνονται και δηλώνουν ότι μπορούν να εκφραστούν ελεύθερα στα πλαίσια της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας;

Τις απαντήσεις στο ερώτημα αυτό καθώς και σε παρεμφερή τα έχουμε ήδη δώσει στο πρώτο και δεύτερο μέρος της εργασίας μας. Στο σημείο αυτό απλώς θυμίζουμε τις βασικές μας θέσεις που είναι:

Για να μπορέσει ο μαθητής/τρια να αποκτήσει τη δυνατότητα να ασκήσει κριτική στο χριστιανικό ορθόδοξο δόγμα, θα πρέπει να έχει σχηματίσει μορφές θρησκευτικής διαλεκτικής συνειδησης. Προϋπόθεση όμως είναι να έχει σε κάποιο ικανοποιητικό βαθμό το σύνολο ή μέρους των κάτωθι:

ανάδυση κοινωνικού υποκειμένου

ανάδυση μορφών ατομικής αυτονομίας σε σχέση με τα θρησκευτικά δόγματα

συνεχής καλλιέργεια και σχηματισμό ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης , πράγμα που καθίσταται δύσκολο, επειδή θα πρέπει να δύναται να απεγκλωβίζεται συνεχώς από τις ποικίλες μορφές που εργαλειοκωφελιμιστικού και μεταφυσικού-θρησκευτικού λόγου που κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνία

να έχει επέλθει σε κάποιο ικανοποιητικό βαθμό εκκοσμίκευση και απομάγευση του κοινωνικού περιβάλλοντός του.⁸

Την πίστη στα θαύματα φαίνεται να δηλώνουν σε μεγαλύτερο βαθμό, βάσει του πίνακα 97 κατά σειρά οι προερχόμενοι από νησιωτικές περιοχές, αγροτικές,

⁷ Σχετικά με τον μονοφωνικό δογματικό χαρακτήρα και την άσκηση συμβολικής βίας στους μαθητές/τριες δεξ ό.π σ.210 κ.ε στο β' μέρος

⁸ Σχετικά με την ανάλυση αυτών των παραγόντων που οδηγούν σε μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνειδησης δεξ ό.π σ.108-109 α' μέρους, επίσης δεξ 6 κ.ε του β' μέρους.

αστικές και ημιαστικές. Ο πίνακας αυτός έρχεται να επιβεβαιώσει και να ενισχύσει τις θέσεις που αναπτύξαμε πιο πάνω.

Τέλος στην ερώτηση ΣΤ48, κατά πόσο δηλαδή δέχονται οι ερευνώμενοι ότι «θεός είναι αυτός που μόνο η ορθοδοξία δέχεται», τα υποκείμενα της έρευνας που προέρχονται από τις αγροτικές περιοχές δηλώνουν ότι συμφωνούν σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι δηλώνουν οι υπόλοιποι 55,9% έναντι 44,9 των προερχόμενων από τις αστικές περιοχές, κάτι που επιβεβαιώνει για ακόμη μια φορά της αρχική μας θέση, ότι οι μαθητές/τριες των αγροτικών περιοχών υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό τις θέσεις της επίσημης ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας.

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι η υπόθεσή μας στη βασική θέση της επαληθεύεται από τα ευρήματα της έρευνάς μας, δηλαδή λόγω της κοινωνικοποίησης που υφίστανται οι μαθητές που προέρχονται από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές φαίνεται να αποδέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό το ορθόδοξο δόγμα ως έχει, κάτι που τους οδηγεί στην διαμόρφωση μιας συναισθηματικής και συγκινησιακής προσέγγισης του θεού και της θρησκείας, γεγονός που τους οδηγεί σε μορφές παθητικού θρησκευτικού συναισθήματος και ενδεχομένως σε μορφές πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης. Δύσκολα όμως θα τους επιτρέψει να αναδεικνύουν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης..

2.3. Η οικονομικοκοινωνική προέλευση των μαθητών/τριων ως παράγοντας μορφών θρησκευτικής συνείδησης.

Ο τρίτος άξονας της τέταρτης υπόθεσής μας αφορά τη θέση ότι οι μαθητές /τριες που προέρχονται από κοινωνικά στρώματα με υψηλό οικονομικό και κοινωνικό status αποδέχονται σε μικρότερο βαθμό το ορθόδοξο δόγμα ως έχει, πράγμα που σημαίνει ότι αμφισβητούν και ασκούν σε κάποιο βαθμό κριτική σ' αυτό, σε αντίθεση με τους προερχόμενους από τα μεσαία και κατώτερα στρώματα, οι οποίοι αμφισβητούν και ασκούν σε μικρότερο βαθμό κριτική στο ορθόδοξο δόγμα. Έτσι λοιπόν οι μαθητές που προέρχονται από υψηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα τους έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να αναπτύξουν σε μεγαλύτερο βαθμό μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης σε αντίθεση με τους προερχόμενους από χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα.

Θα επιχειρήσουμε την επαλήθευση της υπόθεσής μας στηριζόμενοι στη συγκριτική μελέτη των πινάκων που εκφράζουν τις απαντήσεις των ερευνωμένων σε σχέση με το επάγγελμα και τις γραμματικές γνώσεις του πατέρα καθώς και με το οικογενειακό εισόδημα.⁹

Συγκεκριμένα από τη μελέτη των πινάκων 3, 4 και 5 των τριών σταθερών μεταβλητών (επάγγελμα, μόρφωση του πατέρα και το οικογενειακό εισόδημα), διαπιστώνουμε ότι οι ερευνώμενοι που προέρχονται από πατέρα με υψηλό οικονομικό και κοινωνικό status και με υψηλό οικογενειακό εισόδημα έχουν περισσότερες δυνατότητες κατά τον ελεύθερο χρόνο τους να παρακολουθήσουν κινηματογράφο, θέατρο, συναυλίες κ.ά πολιτισμικές δραστηριότητες, γεγονός που τους φέρνει σε πλεονεκτικότερη θέση από τους υπόλοιπους ομάδες με την έννοια ότι γίνονται δέκτες ποικίλων παραστάσεων και αντιλήψεων γύρω από οικονομικά, πολιτικά και πολιτισμικά (θρησκευτικά) θέματα και με τον τρόπο αυτό σχηματίζουν το λεγόμενο «πολιτισμικό κεφάλαιο» και το «μορφωτικό ταξικό έθος»¹⁰. (habitus)

⁹ Η οικονομικοκοινωνική ένταξη ενός ατόμου προσδιορίζεται και καθορίζεται από τους τρεις αυτούς μεταβλητούς παράγοντες. Βλ. σχ. Λαμπίρη- Δημάκη Ι.(1983) ο.π σ.61 κ.ε. Επίσης Κυριαζή Ν.(2002) *Η κοινωνιολογική Έρευνα*. Ελληνικά Γράμματα.. σ. 187,218

¹⁰ Σχ με το «**μορφωτικό κεφάλαιο**» και τη «**habitus**» δες ό.π σ. 124 υπ. 246 στο α' μέρος. Πρόκειται για βασική θέση των Bourdieu P.- Passeron , J.C. (1964) *Le Heritiers*. Minuit.. Η βασική θέση των είναι ότι τα παιδιά έρχονται στο σχολείο με μια «**ελεύθερη παιδεία**»(που έχουν πάρει από το οικογενειακό περιβάλλον), στο οποίο τους προσδίδεται το «**μορφωτικό κεφάλαιο**»(αποτελείται από γνωστικά και ιδεολογικά στοιχεία), καθώς και «**το «μορφωτικό ταξικό έθος»(Habitus)** (συγκεκριμένες «στάσεις» και «συμπεριφορές»), διαμορφώνοντας έτσι με το σχολείο και την παιδεία(κουλτούρα) που αυτό καλλιεργεί, μια προνομιακή σχέση.

Το γεγονός αυτό θα τους επιτρέψει να καλλιεργήσουν σε μεγαλύτερο βαθμό την ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη τους από τους υπόλοιπους συμμαθητές τους των άλλων οικονομικοκοινωνικών κατηγοριών, πράγμα που στη συνέχεια θα τους καταστήσει ικανούς να αμφισβητήσουν και να ασκήσουν σε μεγαλύτερο βαθμό κριτική στο κυρίαρχο χριστιανικό ορθόδοξο δόγμα, με αποτέλεσμα να έχουν περισσότερες πιθανότητες να σχηματίσουν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3¹¹

Β3. Κατά τον ελεύθερο χρόνο σου, πηγαίνεις:

α. Στον κινηματογράφο

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συχνά	5	1,1	31,3	119	26,6	21,6	82	18,3	30,4	118	26,4	42,9
Σπάνια	7	1,2	43,8	250	44,3	45,5	117	20,7	43,3	111	19,7	40,4
Ποτέ	4	1,2	25	181	53,4	32,9	71	20,9	26,3	46	13,6	16,7
Σύνολο	16	1,2	100	550	40,7	100	270	20	100	275	20,4	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
23	5,1	41,8	100	22,4	54,3	447	100	33,1
20	3,5	36,4	59	10,5	32,1	564	100	41,8
12	3,5	21,8	25	7,4	13,6	339	100	25,1
55	4,1	100	184	13,6	100	1350		100

Δέν απάντησαν 53

$\chi^2 = 94,5$ - DF = 10 - P < 0,0

¹¹ * *Κατηγορίες μηνιαίου εισοδήματος οικογένειας:*

Κατηγορία	A'	=	Έως 200.000 δρχ.
Κατηγορία	B'	=	200.000 – 300.000
Κατηγορία	Γ'	=	300.000- 400.000
Κατηγορία	Δ'	=	400.000 – 500.000
Κατηγορία	Ε'	=	500.000 – 600.000
Κατηγορία	ΣΤ'	=	600 και άνω

* Η ίδια κατηγοριοποίηση ισχύει και για όλους τους πίνακες που ακολουθούν

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

B3. Κατά τον ελεύθερο χρόνο σου, πηγαίνεις:

β. Στο θέατρο

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συχνά	-	-	-	35	37,2	6,6	20	21,3	7,6	21	22,3	7,9
Σπάνια	4	0,7	28,6	225	36,6	42,1	116	18,9	44,1	139	22,6	52,1
Ποτέ	10	1,7	71,4	274	45,4	51,3	127	21	48,3	107	17,7	40,1
Σύνολο	14	1,1	100	534	40,7	100	263	20	100	267	20,4	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
3	3,2	5,7	15	16	8,3	94	100	7,2
27	4,4	50,9	103	16,8	56,9	614	100	46,8
23	3,8	43,4	63	10,4	34,8	604	100	46
53	4	100	181	13,8	100	1312		100

Δέν απάντησαν 91

$\chi^2 = 24,2$ - DF = 10 - P < 0,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

B3. Κατά τον ελεύθερο χρόνο σου, πηγαίνεις:

γ. Σε συναυλίες

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συχνά	4	1,5	28,6	93	33,8	17,6	45	16,4	16,9	69	25,1	25,4
Σπάνια	6	1	42,9	218	36,2	41,2	140	23,3	52,4	142	23,6	52,2
Ποτέ	4	0,9	28,6	218	49,4	41,2	82	18,6	30,7	61	13,8	22,4
Σύνολο	14	1,1	100	529	40,1	100	267	20,3	100	272	20,6	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
11	4	20,4	53	19,3	29,1	275	100	20,9
22	3,7	40,7	74	12,3	40,7	602	100	45,7
21	4,8	38,9	55	12,5	30,2	441	100	33,5
54	4,1	100	182	13,8	100	1318		100

Δέν απάντησαν 85

$\chi^2 = 43,7$ - DF = 10 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 7(Με βάση το επάγγελμα του πατέρα)¹²

B4. Κατά τον ελεύθερο χρόνο σου διαβάζεις ή παρακολουθείς:

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Εφημερίδες	19	16.7	12	14	12.3	8.4	22	19.3	9.6	27	23.7	8.9
Περιοδικά	44	10.1	27.8	54	12.4	32.5	60	13.8	26.1	102	23.5	33.4
Λογοτεχνικά Είδη	12	12.2	7.6	9	9.2	5.4	22	22.4	9.6	15	15.3	4.9
Τηλεόραση	16	8.3	10.1	30	15.5	18.1	23	11.9	10	37	19.2	12.1
Ραδιόφωνο	2	3.5	1.3	6	10.5	3.6	6	10.5	2.6	9	15.8	3
Θέατρο	65	14.1	41.1	53	11.5	31.9	97	21.1	42.2	115	25	37.7
Σύνολο	158	11.7	100	166	12.2	100	230	17	100	305	22.5	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
14	12.3	6.7	18	15.8	6.3	114	100	8.4
76	17.5	36.4	98	22.6	34	434	100	32
18	18.4	8.6	22	22.4	7.6	98	100	7.2
29	15	13.9	58	30.1	20.1	193	100	14.2
17	29.8	8.1	17	29.8	5.9	57	100	4.2
55	12	26.3	75	16.3	26	460	100	33.9
209	15.4	100	288	21.2	100	1356		100

Δέν απάντησαν 47

$\chi^2 = 63.2$ - DF = 25 - P < 0,05

¹² * **Κατηγορίες επαγγέλματος πατέρα:**

Κατηγορία Α' = Επιστημονικά και ελεύθερα επαγγέλματα. Ανώτατα διοικητικά στελέχη
 Κατηγορία Β' = υπάλληλοι Κατηγορία Γ' = Μεσαία διοικητικά στελέχη. Τεχνολόγοι, βοηθοί επιστημονικών επαγγελμάτων
 Κατηγορία Δ' = μικροεπιχειρηματίες, πωλητές, Παροχή υπηρεσιών Κατηγορία Ε' = Τεχνίτες και ειδικευμένοι εργάτες
 Κατηγορία ΣΤ' = Ανεπίκουτοι εργάτες, Συνταξιούχοι- Άνεργοι

Εκπαιδευτικοί, Δημόσιοι και ιδιωτικοί
 Δ' = Έμποροι, βιοτέχνες,
 ΣΤ' = Γεωργοί, κτηνοτρόφοι, αλιείς,

* Η ίδια κατηγοριοποίηση ισχύει και για όλους τους πίνακες που ακολουθούν

ΠΙΝΑΚΑΣ 7 (βάση του οικογενειακού εισοδήματος)

B4. Κατά τον ελεύθερο χρόνο σου διαβάζεις ή παρακολουθείς:

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Εφημερίδες	2	1,7	12,5	29	25,2	5,1	28	24,3	10,3	30	26,1	11
Περιοδικά	3	0,7	18,8	194	44,7	34,2	93	21,4	34,3	77	17,7	28,2
Λογοτεχνικά Είδη	3	2,9	18,8	37	36,3	6,5	18	17,6	6,6	24	23,5	8,8
Τηλεόραση	3	1,5	18,8	111	55,5	19,6	34	17	12,5	28	14	10,3
Ραδιόφωνο	-	-	-	33	57,9	5,8	8	14	3	12	21,1	4,4
Θέατρο	5	1,1	31,3	163	35,6	28,7	90	19,7	33,2	102	22,3	37,4
Σύνολο	16	1,2	100	567	41,5	100	271	19,8	100	273	20	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
5	4,3	9,1	21	18,3	11,4	115	100	8,4
18	4,1	32,7	49	11,3	26,6	434	100	31,8
7	6,9	12,7	13	12,7	7,1	102	100	7,5
7	3,5	12,7	17	8,5	9,2	200	100	14,6
2	3,5	3,6	2	3,5	1,1	57	100	4,2
16	3,5	29,1	82	17,9	44,6	458	100	33,5
55	4	100	184	13,5	100	1366		100

Δέν απάντησαν 37

$\chi^2 = 63,9$ - DF = 25 - P < 0,05

Ενισχυτικός των παραπάνω είναι και ο πίνακας 7, ο οποίος μας φανερώνει ότι τα υποκείμενα που προέρχονται από υψηλότερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα, φαίνεται σε αντίθεση με τα προερχόμενα από τα χαμηλότερα, να διαβάζουν περισσότερο εφημερίδες, περιοδικά και λογοτεχνικά είδη. Επίσης βλέπουν λιγότερο τηλεόραση, κάτι που προφανώς τους καλλιεργεί σε μεγαλύτερο βαθμό το κριτικό πνεύμα τους, από ότι τα υποκείμενα που δηλώνουν ότι βλέπουν περισσότερο τηλεόραση και διαβάζουν λιγότερο. (δες το πίνακα αμέσως πιο κάτω)

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι γόνοι των ανώτερων οικονομικών και κοινωνικών στρωμάτων δηλώνουν ότι παρακολουθούν τηλεόραση σε ποσοστό 10,1% έναντι 20,1% των γόνων των χαμηλότερων οικονομικών και κοινωνικών στρωμάτων. (βλ. σχ. πίνακα 7 με βάση το επάγγελμα του πατέρα). Παρόμοια ποσοστά μας δίνει και ο πίνακας 7 με βάση το οικογενειακό εισόδημα στον οποίο τα υποκείμενα που προέρχονται από οικογένεια με εισόδημα κάτω των 200.000 χιλ. δραχμών, βλέπει τηλεόραση σε ποσοστό 24,9% έναντι ποσοστού 16% των προερχομένων από οικογένεια με εισόδημα πάνω από 600.000 χιλ. δραχμών. Ανάλογα είναι και τα ποσοστά του πίνακα 7 με βάση τις γραμματικές γνώσεις του πατέρα, στον οποίο σε ποσοστό 18,8% οι γόνοι με πατέρα αγράμματο δηλώνουν ότι παρακολουθούν τηλεόραση, έναντι ποσοστού 9,2% των προερχομένων από πατέρα απόφοιτο των Α.Ε.Ι.

Η μελέτη του πίνακα 10 σε όλες τις κατηγορίες (επάγγελμα, γραμματικές γνώσεις του πατέρα και οικογενειακό εισόδημα) μας φανερώνει ότι οι μαθητές/τριες που προέρχονται από υψηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα αφιερώνουν περισσότερο χρόνο για να συζητήσουν πολιτικά θέματα από ότι οι προερχόμενοι από χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Το γεγονός αυτό δεικνύει μεταξύ των άλλων την ικανότητα που αποκτούν οι γόνοι των οικονομικοκοινωνικών στρωμάτων να στοχάζονται, να αμφισβητούν, να κρίνουν σχετικά με τα κοινά, ικανότητα που ενδέχεται να τους οδηγήσει σε αμφισβήτηση και κριτική προσέγγιση του θεού και της θρησκείας.

Η ικανότητα αυτή των μαθητών αυτών είναι απότοκος μιας διαφορετικής διαδικασίας κοινωνικοποίησης¹³ που υφίστανται οι μαθητές/τριες των στρωμάτων αυτών έναντι των προερχομένων από χαμηλότερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα.

¹³ Το θέμα της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας που ασκεί η οικογένεια ανάλογα την οικονομικοκοινωνική της θέση δες ό.π σ 77 κ.ε. στο β' μέρος της εργασίας μας,

Τα ποσοστά αντιστρέφονται όταν οι ερευνώμενοι δηλώνουν το χρόνο που αφιερώνουν για να συζητήσουν θρησκευτικά θέματα. Από τον πίνακα 11 (όλων των κατηγοριών) φαίνεται ότι οι προερχόμενοι από υψηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα αφιερώνουν μικρότερο χρόνο από ότι οι προερχόμενοι από χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα.

Η πληροφορία του πίνακα αυτού αποκτά ενδιαφέρον αν αντιπαρατεθεί με τον πίνακα 10 . Το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί οι μαθητές/τριες που προέρχονται από ανώτερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα συζητούν περισσότερο πολιτικά θέματα και λιγότερο θρησκευτικά : Μια πρώτη απάντηση θα ήταν ότι οι πρώτοι έχουν καταλήξει σε κάποιο βαθμό σε θέματα θρησκείας, και παράλληλα προσεγγίζουν αυτά τα θέματα ως πιο προσωπικά τους. Επίσης θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για μια μικρή κατηγορία, στα πλαίσια του στρώματός τους που τείνει προς τον αγνωστικισμό και την αθεΐα και κυμαίνεται γύρω στο 4,32%, όπως μας πληροφορεί ο πίνακας 16

Τη μεγαλύτερη ενασχόλησή τους με θρησκευτικά θέματα των προερχομένων από χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα έναντι των προερχομένων από υψηλά, μας επιβεβαιώνει και ο πίνακας 12, ο οποίος απεικονίζει στατιστικά τις απαντήσεις των ερευνωμένων στην ερώτηση «Διαβάζεις βιβλία με θρησκευτικό περιεχόμενο;». Σε όλες τις κατηγορίες, (επάγγελμα και γραμματικές γνώσεις πατέρα, οικογενειακό εισόδημα) οι προερχόμενοι από χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα απαντούν θετικά σε μεγαλύτερο βαθμό από τους προερχόμενους από υψηλά στρώματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7(Με βάση τις γραμματικές γνώσεις του πατέρα)
 Β4. Κατά τον ελεύθερο χρόνο σου διαβάζεις ή παρακολουθείς:

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Εφημερίδες	2	1,7	12,5	29	25,2	5,1	28	24,3	10,3	30	26,1	11
Περιοδικά	3	0,7	18,8	194	44,7	34,2	93	21,4	34,3	77	17,7	28,2
Λογοτεχνικά Είδη	3	2,9	18,8	37	36,3	6,5	18	17,6	6,6	24	23,5	8,8
Τηλεόραση	3	1,5	18,8	111	55,5	19,6	34	17	12,5	28	14	10,3
Ραδιόφωνο	-	-	-	33	57,9	5,8	8	14	3	12	21,1	4,4
Θέατρο	5	1,1	31,3	163	35,6	28,7	90	19,7	33,2	102	22,3	37,4
Σύνολο	16	1,2	100	567	41,5	100	271	19,8	100	273	20	100

	Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
5	4,3	9,1		21	18,3	11,4	115	100	8,4
18	4,1	32,7		49	11,3	26,6	434	100	31,8
7	6,9	12,7		13	12,7	7,1	102	100	7,5
7	3,5	12,7		17	8,5	9,2	200	100	14,6
2	3,5	3,6		2	3,5	1,1	57	100	4,2
16	3,5	29,1		82	17,9	44,6	458	100	33,5
55	4	100		184	13,5	100	1366		100

Δέν απάντησαν 37
 $\chi^2 = 63,9 - DF = 25 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 10 (Με βάση το οικογενειακό εισόδημα)

B5. Πόσο χρόνο αφιερώνεις στα παρακάτω:

β. Συζητώντας πολιτικά θέματα

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	1	2,9	6,3	9	26,5	1,6	8	23,5	2,9	8	23,5	2,9
Αρκετό	2	1,1	12,5	56	31,8	9,8	48	27,3	17,3	35	19,9	12,6
Λίγο	7	1,5	43,8	180	37,8	31,5	82	17,2	29,5	113	23,7	40,6
Καθόλου	6	0,9	37,5	326	46,8	57,1	140	20,1	50,4	122	17,5	43,9
Σύνολο	16	1,2	100	571	41,3	100	278	20,1	100	278	20,1	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
3	8,8	5,4	5	14,7	2,7	34	100	2,5
4	2,3	7,1	31	17,6	16,8	176	100	12,7
22	4,6	39,3	72	15,1	39,1	476	100	34,4
27	3,9	48,2	76	10,9	41,3	697	100	50,4
56	4	100	184	13,3	100	1383		100

Δέν απάντησαν 20

$\chi^2 = 36,7 - DF = 15 - P < 0,$

ΠΙΝΑΚΑΣ 10 (Με βάση το επάγγελμα του πατέρα)

Β5. Πόσο χρόνο αφιερώνεις στα παρακάτω:

β. Συζητώντας πολιτικά θέματα

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	5	14.7	3.2	6	17.6	3.6	4	11.8	1.7	12	35.3	3.9
Αρκετό	26	14.8	16.5	16	9.1	9.5	31	17.6	13.3	37	21	12.1
Λίγο	58	12.3	36.7	62	13.1	36.9	91	19.3	39.1	114	24.2	37.1
Καθόλου	69	10	43.7	84	12.2	50	107	15.5	45.9	144	20.8	46.9
Σύνολο	158	11.5	100	168	12.2	100	233	17	100	307	22.4	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
4	11.8	1.9	3	8.8	1	34	100	2.5
35	19.9	16.4	31	17.6	10.6	176	100	12.8
63	13.3	29.4	84	17.8	28.7	472	100	34.4
112	16.2	52.3	175	25.3	59.7	691	100	50.3
214	15.6	100	293	21.3	100	1373		100

Δέν απάντησαν 30

$\chi^2 = 28.8$ - DF = 15 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 10 (Με βάση τις γραμματικές γνώσεις του πατέρα)
 Β5.Πόσο χρόνο αφιερώνεις στα παρακάτω:
 β. Συζητώντας πολιτικά θέματα

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	1	2,9	6,3	9	26,5	1,6	8	23,5	2,9	8	23,5	2,9
Αρκετό	2	1,1	12,5	56	31,8	9,8	48	27,3	17,3	35	19,9	12,6
Λίγο	7	1,5	43,8	180	37,8	31,5	82	17,2	29,5	113	23,7	40,6
Καθόλου	6	0,9	37,5	326	46,8	57,1	140	20,1	50,4	122	17,5	43,9
Σύνολο	16	1,2	100	571	41,3	100	278	20,1	100	278	20,1	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
3	8,8	5,4	5	14,7	2,7	34	100	2,5
4	2,3	7,1	31	17,6	16,8	176	100	12,7
22	4,6	39,3	72	15,1	39,1	476	100	34,4
27	3,9	48,2	76	10,9	41,3	697	100	50,4
56	4	100	184	13,3	100	1383		100

Δέν απάντησαν 20
 $\chi^2 = 36,7 - DF = 15 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 11(Με βάση το οικογενειακό εισόδημα)

B5.Πόσο χρόνο αφιερώνεις στα παρακάτω:

γ. Συζητώντας θρησκευτικά θέματα

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	-	-	-	34	50	6	16	23,5	5,8	12	17,6	4,3
Αρκετό	4	1,2	25	172	50	30,1	55	16	19,8	65	18,9	23,4
Λίγο	7	1,1	43,8	259	39,4	45,4	143	21,7	51,4	135	20,5	48,6
Καθόλου	5	1,6	31,3	106	33,9	18,6	64	20,4	23	66	21,1	23,7
Σύνολο	16	1,2	100	571	41,3	100	278	20,1	100	278	20,1	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
1	1,5	1,8	5	7,4	2,7	68	100	4,9
20	5,8	35,7	28	8,1	15,2	344	100	24,9
25	3,8	44,6	89	13,5	48,4	658	100	47,6
10	3,2	17,9	62	19,8	33,7	313	100	22,6
56	4	100	184	13,3	100	1383		100

Δέν απάντησαν 20

$\chi^2 = 41,6$ - DF = 15 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 12 (Με βάση το οικογενειακό εισόδημα)

Β6. Διαβάζεις βιβλία με θρησκευτικό περιεχόμενο εκτός από τα σχολικά;

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ	1	2	9,1	28	56	8,7	8	16	4,7	5	10	3,3
Αρκετά	2	0,9	18,2	125	56,3	38,9	27	12,2	15,9	44	19,8	29,1
Καθόλου	8	1,5	72,7	168	31,3	52,3	135	25,1	79,4	102	19	67,5
Σύνολο	11	1,4	100	321	39,7	100	170	21	100	151	18,7	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
1	2	3,2	7	14	5,6	50	100	6,2
10	4,5	32,3	14	6,3	11,2	222	100	27,4
20	3,7	64,5	104	19,4	83,2	537	100	66,4
31	3,8	100	125	15,5	100	809		100

Δέν απάντησαν 594

$\chi^2 = 62,4$ - DF = 10 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

B9. Συμφωνείς σε γενικές γραμμές (στα ουσιώδη) με τους γονείς σου στα θρησκευτικά θέματα;

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναί	14	1,2	93,3	512	42,8	90,6	228	19	82,9	246	20,6	88,8
Όχι	1	0,6	6,7	53	32,1	9,4	47	28,5	17,1	31	18,8	11,2
Σύνολο	15	1,1	100	565	41,5	100	275	20,2	100	277	20,3	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
48	4	87,3	149	12,4	85,1	1197	100	87,9
7	4,2	12,7	26	15,8	14,9	165	100	12,1
55	4	100	175	12,8	100	1362		100

Δέν απάντησαν 41

$\chi^2 = 12,2 - DF = 5 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

B10. Άν όχι, ανάφερε σύντομα μερικές βασικές διαφορές που σε διαφοροποιούν από τη θρησκευτική αντίληψη των γονιών σου.

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Διαφωνία σχετικά με επιστήμη και θρησκεία	1	7,7	100	2	15,4	4,4	3	23,1	7,7	3	23,1	10,7
Θρησκευτικές αμφιβολίες – αδιαφορία – εκκλησιασμός	-	-	-	37	33	82,2	32	28,6	82,1	18	16,1	64,3
Διαφορετικές μορφές πίστης	-	-	-	4	33,3	8,9	3	25	7,7	4	33,3	14,3
– αγνωστικισμός	-	-	-	2	33,3	4,4	1	16,7	2,6	3	50	10,7
Σύνολο	1	0,7	100	45	31,5	100	39	27,3	100	28	19,6	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
1	7,7	16,7	3	23,1	12,5	13	100	9,1
5	4,5	83,3	20	17,9	83,3	112	100	78,3
-	-	-	1	8,3	4,2	12	100	8,4
-	-	-	-	-	-	6	100	4,2
6	4,2	100	24	16,8	100	143		100

Δέν απάντησαν 1260

$\chi^2 = 19,4$ - DF = 15 - P < 0,05

Η υπόθεσή μας ότι οι μαθητές/τριες που προέρχονται από υψηλά οικονομικοκοινωνικά κάνουν χρήση σε μεγαλύτερο βαθμό της κριτικής τους σκέψης, ότι οι προερχόμενοι από χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα, επαληθεύεται από τον πίνακα 15 (όλων των κατηγοριών). Στους πίνακες αυτούς διαπιστώνουμε ότι οι ερευνώμενοι που προέρχονται από υψηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα σε αντίθεση με τους προερχόμενους από τα χαμηλά στρώματα, δηλώνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό, ότι στα ουσιώδη θρησκευτικά θέματα διαφωνούν με τους γονείς τους. Τούτο μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι υπάρχει στους μαθητές/τριες αυτούς/τες μεγαλύτερος βαθμός ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης και γενικά αμφισβήτησης κυρίαρχων «σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης».

Στον πίνακα 16 παρατηρούμε ότι όσο ανεβαίνουμε από τα χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα προς τα υψηλότερα διαπιστώνουμε πως οι μαθητές των υψηλών στρωμάτων να διαφοροποιούνται σε μεγαλύτερο βαθμό σε θέματα αμφισβήτησης και διαφορετικής προσέγγισης του θεού και της θρησκείας σε σχέση με τους γονείς. Η διαπίστωση αυτή μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι στους μαθητές/τριες των υψηλών οικονομικοκοινωνικών στρωμάτων, έστω και σε μικρή μειονότητα, υπάρχουν τάσεις ατομικής αυτονομησης στον τρόπο που στοχάζονται σε θέματα θρησκείας.

Όσον αφορά την επίδραση των ΜΜΕ στις θρησκευτικές αντιλήψεις, φαίνεται πως η τηλεόραση μέσω των θρησκευτικών προγραμμάτων της επιδρά σε μεγαλύτερο βαθμό στους ερευνώμενους που προέρχονται από χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα από ότι οι προερχόμενοι από υψηλότερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα. (βλ. σχ. πίνακες 20 και 21 όλων των κατηγοριών στο παράρτημα).

Από τη μελέτη του πίνακα 23 (όλων των κατηγοριών που δηλώνουν την οικονομικοκοινωνική προέλευση των ερευνωμένων) διαπιστώνουμε ότι όσο το οικονομικοκοινωνικό επίπεδο των υποκειμένων της έρευνας μειώνεται τόσο αυξάνει η πεποίθησή τους ότι η θρησκεία ασκεί σημαντικό ρόλο στην καθημερινή τους ζωή. Ενδεικτικά αναφέρουμε από τον πίνακα 23 με βάση το επάγγελμα του πατέρα ότι ερευνώμενοι που ανήκουν στην κατηγορία Α' (Επιστημονικά και ελεύθερα επαγγέλματα, ανώτατα διοικητικά στελέχη) δηλώνουν ότι θεωρούν από αρκετά σημαντική έως πάρα πολύ σημαντική τη θρησκεία στην καθημερινή τους ζωή σε ποσοστό 76,1%, έναντι 90,1% των ανηκόντων στην κατηγορία ΣΤ' (Γεωργοί, Κτηνοτρόφοι, Αλιείς, Ανειδίκευτοι εργάτες, Συνταξιούχοι- Ανεργοί).

Ανάλογα είναι και τα ποσοστά του πίνακα 23 με βάση τις γραμματικές γνώσεις του πατέρα, στον οποίο ενδεικτικά αναφέρουμε πως οι προερχόμενοι από πατέρα με γραμματικές γνώσεις Α.Ε.Ι δηλώνουν πως η θρησκεία ασκεί σημαντικό ρόλο στην καθημερινή τους ζωή σε ποσοστό 69,9% έναντι 90,6% αυτών που δηλώνουν πατέρα απόφοιτο του Δημοτικού σχολείου.

Τέλος το ίδιο φαινόμενο επαναλαμβάνεται και στο πίνακα 23 με βάση το οικογενειακό εισόδημα των ερευνωμένων, στον οποίο συγκεκριμένα οι ανήκοντες σε οικογένειες με μηνιαίο εισόδημα 600.000 χιλ. δρχ. και άνω δηλώνουν σε ποσοστό 73,2% ότι θεωρούν τη θρησκεία σημαντική στη καθημερινή ζωή τους, έναντι 92,8% αυτών που δηλώνουν ότι ανήκουν σε οικογένειες με εισόδημα κάτω των 200.000 χιλ. δρχ. Ενδιάμεσα ποσοστά των δύο αυτών ακραίων ομάδων εμφανίζουν οι προερχόμενοι από τις ενδιάμεσες κατηγοριοποιήσεις.

Συνέχεια αυτής της διαπίστωσης είναι και ο πίνακας 24, στην οποίο κατά ανάλογο τρόπο με τον προηγούμενο πίνακα οι ερευνώμενοι δηλώνουν (καταφατικά) ότι η πίστη τους βοηθά στην καθημερινή ζωή σε μεγαλύτερο ποσοστό από αυτούς που προέρχονται από χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα, και όσο το οικονομικοκοινωνικό στρώμα τους αναβαίνει τα καταφατικά ποσοστά τείνουν να μειώνονται. (βλ. σχ. τους πίνακες 24 και των τριών κατηγοριών στο παράρτημα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

B14. Αν Ναι, με ποιό τρόπο;

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Μέσω εικόνας – λόγου	3	1,9	60	62	38,5	45,9	33	20,5	49,3	21	13	43,8
Μέσω θρησκευτικών – προγραμμάτων	2	1,2	40	73	43,7	54,1	34	20,4	50,7	27	16,2	56,3
Σύνολο	5	1,5	100	135	41,2	100	67	20,4	100	48	14,6	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
11	6,8	68,8	31	19,3	54,4	161	100	49,1
5	3	31,3	26	15,6	45,6	167	100	50,9
16	4,9	100	57	17,4	100	328		100

Δέν απάντησαν 1075

$\chi^2 = 4,4 - DF = 5 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

B15. Ποιά από τα ΜΜΕ νομίζεις ότι σε επηρεάζουν περισσότερο;

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Τηλεόραση	10	1,2	66,7	369	45,4	65,8	159	19,6	58,9	145	17,8	55,6
Ραδιόφωνο	-	-	-	9	30	1,6	7	23,3	2,6	6	20	2,3
Περιοδικά	2	1,9	13,3	46	43	8,2	19	17,8	7	20	18,7	7,7
Εφημερίδες	-	-	-	16	64	2,9	3	12	1,1	3	12	1,1
Βιβλία	-	-	-	6	31,6	1,1	4	21,1	1,5	6	31,6	2,3
Άλλα	3	0,9	20	115	33,3	20,5	78	22,6	28,9	81	23,5	31
Σύνολο	15	1,1	100	561	41,9	100	270	20,2	100	261	19,5	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
28	3,4	51,9	102	12,5	57,3	813	100	60,7
2	6,7	3,7	6	20	3,4	30	100	2,2
7	6,5	13	13	12,1	7,3	107	100	8
-	-	-	3	12	1,7	25	100	1,9
1	5,3	1,9	2	10,5	1,1	19	100	1,4
16	4,6	29,6	52	15,1	29,2	345	100	25,8
54	4	100	178	13,3	100	1339		100

Δέν απάντησαν 64

$\chi^2 = 29,7$ - DF = 25 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 23 (Με βάση το επάγγελμα του πατέρα)

Γ1. Πόσο σημαντική θεωρείς τη θρησκεία στην καθημερινή σου ζωή;

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ σημαντική	45	8.4	29	71	13.3	42.3	84	15.7	36.1	110	20.6	35.8
Αρκετά σημαντική	51	11.7	32.9	48	11	28.6	79	18.2	33.9	104	23.9	33.9
Πολύ σημαντική	22	10.8	14.2	23	11.3	13.7	40	19.6	17.2	49	24	16
Λίγο σημαντική	26	18.7	16.8	21	15.1	12.5	21	15.1	9	31	22.3	10.1
Καθόλου σημαντική	11	19.3	7.1	5	8.8	3	9	15.8	3.9	13	22.8	4.2
Σύνολο	155	11.3	100	168	12.3	100	233	17	100	307	22.4	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
93	17.4	43.5	131	24.5	44.9	534	100	39
61	14	28.5	92	21.1	31.5	435	100	31.8
30	14.7	14	40	19.6	13.7	204	100	14.9
15	10.8	7	25	18	8.6	139	100	10.2
15	26.3	7	4	7	1.4	57	100	4.2
214	15.6	100	292	21.3	100	1369		100

Δέν απάντησαν 34

$\chi^2 = 37.2$ - DF = 20 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 23 (Με βάση τις γραμματικές γνώσεις του πατέρα).

Γ1. Πόσο σημαντική θεωρείς τη θρησκεία στην καθημερινή σου ζωή;

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ σημαντική	3	0,6	18,8	271	50,8	47,5	110	20,6	39,7	91	17,1	32,7
Αρκετά σημαντική	6	1,4	37,5	185	42	32,4	73	16,6	26,4	99	22,4	35,6
Πολύ σημαντική	4	2	25	67	33,5	11,7	47	23,5	17	48	24	17,3
Λίγο σημαντική	1	0,7	6,3	34	23,6	6	35	24,3	12,6	28	19,4	10,1
Καθόλου σημαντική	2	3,4	12,5	14	23,7	2,5	12	20,3	4,3	12	20,3	4,3
Σύνολο	16	1,2	100	571	41,5	100	277	20,1	100	278	20,2	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
14	2,6	25	44	8,3	24,6	533	100	38,7
22	5	39,3	56	12,7	31,3	441	100	32
9	4,5	16,1	25	12,5	14	200	100	14,5
8	5,6	14,3	38	26,4	21,2	144	100	10,5
3	5,1	5,4	16	27,1	8,9	59	100	4,3
56	4,1	100	179	13	100	1377		100

Δέν απάντησαν 26

$\chi^2 = 89,0$ - DF = 20 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 23 (Με βάση το οικογενειακό εισόδημα)

Γ1. Πόσο σημαντική θεωρείς τη θρησκεία στην καθημερινή σου ζωή;

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πάρα πολύ σημαντική	3	0,6	18,8	271	50,8	47,5	110	20,6	39,7	91	17,1	32,7
Αρκετά σημαντική	6	1,4	37,5	185	42	32,4	73	16,6	26,4	99	22,4	35,6
Πολύ σημαντική	4	2	25	67	33,5	11,7	47	23,5	17	48	24	17,3
Λίγο σημαντική	1	0,7	6,3	34	23,6	6	35	24,3	12,6	28	19,4	10,1
Καθόλου σημαντική	2	3,4	12,5	14	23,7	2,5	12	20,3	4,3	12	20,3	4,3
Σύνολο	16	1,2	100	571	41,5	100	277	20,1	100	278	20,2	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
14	2,6	25	44	8,3	24,6	533	100	38,7
22	5	39,3	56	12,7	31,3	441	100	32
9	4,5	16,1	25	12,5	14	200	100	14,5
8	5,6	14,3	38	26,4	21,2	144	100	10,5
3	5,1	5,4	16	27,1	8,9	59	100	4,3
56	4,1	100	179	13	100	1377		100

Δέν απάντησαν 26

$\chi^2 = 89,0$ - DF = 20 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 24(Με βάση το επάγγελμα του πατέρα)

Γ2. Νομίζεις ότι η πίστη σου σε βοηθά στην καθημερινή σου ζωή; (σχολική επίδοση,προσωπικές σχέσεις σου κλπ)

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	114	11.1	72.6	124	12.1	76.1	179	17.4	77.2	226	22	75.3
Όχι	43	13.7	27.4	39	12.4	23.9	53	16.8	22.8	74	23.5	24.7
Σύνολο	157	11.7	100	163	12.1	100	232	17.3	100	300	22.3	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
160	15.5	77.3	226	22	79.3	1029	100	76.6
47	14.9	22.7	59	18.7	20.7	315	100	23.4
207	15.4	100	285	21.2	100	1344		100

Δέν απάντησαν 59

$\chi^2 = 2.9 - DF = 5 - P > 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 25 (Με βάση το επάγγελμα του πατέρα)
Γ3. Ανάφερε σύντομα με ποιό τρόπο σε βοηθά:

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Παρέχει δύναμη, ελπίδα, καλλιέργεια συναισθημάτων	85	12.7	83.3	86	12.8	77.5	115	17.2	83.9	147	21.9	75.4
Βοηθά σε πρακτικά πράγματα της καθημερινής ζωής	15	7.9	14.7	24	12.6	21.6	21	11	15.3	47	24.6	24.1
Δεν βοηθά καθόλου	2	22.2	2	1	11.1	0.9	1	11.1	0.7	1	11.1	0.5
Σύνολο	102	11.7	100	111	12.8	100	137	15.7	100	195	22.4	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
102	15.2	76.1	135	20.1	70.7	670	100	77
29	15.2	21.6	55	28.8	28.8	191	100	22
3	33.3	2.2	1	11.1	0.5	9	100	1
134	15.4	100	191	22	100	870		100

Δέν απάντησαν 533
 $\chi^2 = 15.9$ - DF = 10 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 30 (Με βάση το οικογενειακό εισόδημα)

Γ8. Έχεις μια προσωπική αντίληψη για το Θεό; Θα μπορούσες να την περιγράψεις;

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Πατέρας, σωτήρας, οδηγός, δημιουργός, υπέρτατη δύναμη	3	0,5	27,3	245	41,8	64,8	120	20,5	61,9	124	21,2	62,3
Άγνωστος, ο απρόσωπος, ο αόρατος, ο ασύλληπτος	-	-	-	40	42,1	10,6	18	18,9	9,3	17	17,9	8,5
Άγνοια περί Θεού	7	4	63,6	70	40,2	18,5	31	17,8	16	39	22,4	19,6
Διαφορετική αντίληψη περί Θεού από ορθοδοξία	-	-	-	21	24,1	5,6	19	21,8	9,8	14	16,1	7
Δεν πιστεύω στο Θεό	1	5,6	9,1	2	11,1	0,5	6	33,3	3,1	5	27,8	2,5
Σύνολο	11	1,1	100	378	39,4	100	194	20,2	100	199	20,7	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
17	2,9	44,7	77	13,1	55	586	100	61
3	3,2	7,9	17	17,9	12,1	95	100	9,9
8	4,6	21,1	19	10,9	13,6	174	100	18,1
8	9,2	21,1	25	28,7	17,9	87	100	9,1
2	11,1	5,3	2	11,1	1,4	18	100	1,9
38	4	100	140	14,6	100	960		100

Δεν απάντησαν 443

$\chi^2 = 59,4$ - DF = 20 - P < 0,05

Ενδιαφέρον αποκτά και ο σχετικός πίνακας 25, ο οποίος απεικονίζει στατιστικά τις απαντήσεις στην ερώτηση «ανάφερε με ποιο τρόπο σε βοηθά η πίστη;» στον οποίο παρατηρούμε ότι όσο υψηλότερο είναι το στρώμα της οικονομικοκοινωνικής προέλευσης των ερευνωμένων το ποσοστό αυτών που απάντησαν ότι βοηθά σε πρακτικά πράγματα της καθημερινής ζωής είναι μικρό και τείνει να αυξάνεται όσο κατεβαίνουμε προς χαμηλότερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στην ερώτηση αυτή απάντησαν καταφατικά σε ποσοστό 14,9% όσοι ανήκουν στην κατηγορία Α' (Επιστημονικά και ελεύθερα επαγγέλματα. Ανώτατα διοικητικά στελέχη), έναντι ποσοστού 28,8% αυτών που ανήκουν στην κατηγορία ΣΤ' (Γεωργοί, Κτηνοτρόφοι κ.α), ανάλογα δε είναι και τα ποσοστά του πίνακα 25 και στις άλλες κατηγορίες.

Έτσι λοιπόν η υπόθεσή μας ότι οι ερευνώμενοι που προέρχονται από χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα αποδέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό το ορθόδοξο δόγμα επιβεβαιώνεται και μέσω του πίνακα 30 (όλων των κατηγοριών), στον οποίο απεικονίζονται στατιστικά οι απαντήσεις των ερευνωμένων στο κατά πόσο έχουν διαφορετική αντίληψη περί θεού από αυτόν που δέχεται το ορθόδοξο δόγμα.

Σχολιάζοντας τους πίνακες 31 και 37 όλων των κατηγοριών διαπιστώνουμε ότι οι γόνοι των οικονομικοκοινωνικών ασθενέστερων στρωμάτων πηγαίνουν πιο συχνά στην εκκλησία και προσεύχονται περισσότερο από ότι οι προερχόμενοι από ισχυρά οικονομικοκοινωνικά στρώματα. Στην ερώτηση κατά πόσο αισθάνονται ότι έχουν ανάγκη κάποια μορφής θρησκευτικού προσανατολισμού ή πίστεως για να φθάσουν σε μια ώριμη φιλοσοφία ζωής παρατηρούμε ότι όσο κατεβαίνουμε προς χαμηλότερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα τόσο η ανάγκη προσευχής αυξάνεται. (βλ. σχ. πίνακα 39 με βάση το επάγγελμα και το οικογενειακό εισόδημα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 39 (Με βάση το επάγγελμα του πατέρα)

Γ16. Αισθάνεσαι ότι έχεις ανάγκη κάποιας μορφής θρησκευτικού προσανατολισμού ή πίστεως, για να φθάσεις σε μία τελείως ώριμη φιλοσοφία της ζωής

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	85	11.8	57.4	96	13.4	60.4	122	17	55.7	144	20	51.6
Όχι	63	11.5	42.6	63	11.5	39.6	97	17.7	44.3	135	24.6	48.4
Σύνολο	148	11.7	100	159	12.5	100	219	17.3	100	279	22	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
113	15.7	56.2	159	22.1	60.7	719	100	56.7
88	16	43.8	103	18.8	39.3	549	100	43.3
201	15.9	100	262	20.7	100	1268		100

Δέν απάντησαν 135

$\chi^2 = 5.6 - DF = 5 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 39 (Με βάση το οικογενειακό εισόδημα)

Γ16. Αισθάνεσαι ότι έχεις ανάγκη κάποιας μορφής θρησκευτικού προσανατολισμού ή πίστεως, για να φθάσεις σε μία τελείως ώριμη φιλοσοφία της ζωής

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	8	1,1	50	301	41,5	57,8	153	21,1	59,8	138	19	52,9
Όχι	8	1,5	50	220	39,9	42,2	103	18,7	40,2	123	22,3	47,1
Σύνολο	16	1,3	100	521	40,8	100	256	20	100	261	20,4	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
28	3,9	52,8	98	13,5	57,6	726	100	56,9
25	4,5	47,2	72	13,1	42,4	551	100	43,1
53	4,2	100	170	13,3	100	1277		100

Δέν απάντησαν 126

$\chi^2 = 3,4 - DF = 5 - P > 0,05$

Οι ερωτήσεις Δ1, Δ2, Δ3 που απεικονίζονται στους πίνακες 40, 41 και 42, μας δείχνουν τις αντιλήψεις των ερευνωμένων σχετικά με την αναγκαιότητα αλλαγής της Εκκλησίας ως διοικητικού οργανισμού, με τις αντιφάσεις που ενδεχομένως έχουν παρατηρήσει μεταξύ του μαθήματος των θρησκευτικών και των άλλων σχολικών μαθημάτων, καθώς και με την αιτιολόγηση των απόψεών τους. Σκοπός των ερωτήσεων αυτών είναι να διαπιστωθεί ο βαθμός κριτικής ικανότητας των υποκειμένων της έρευνας σε θέματα θρησκείας.

Οι απαντήσεις που απεικονίζουν οι ανωτέρω πίνακες μας φανερώνουν ότι οι μαθητές που προέρχονται από ανώτερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα φαίνεται να έχουν σε μεγαλύτερο ποσοστό τη δυνατότητα να κάνουν χρήση της κριτικής σκέψης τους από ότι οι προερχόμενοι από ασθενέστερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα. Συγκεκριμένα οι προερχόμενοι από ισχυρά οικονομικοκοινωνικά στρώματα δηλώνουν σε μεγαλύτερο βαθμό από αυτούς που προέρχονται από ασθενή στρώματα, ότι η Εκκλησία ως διοικητικός οργανισμός πρέπει να αλλάξει, (με ποσοστό Ναι 66,2%, έναντι 47,9%), κάτι που επαναλαμβάνεται και στην ερώτηση Δ2 στην οποία οι γόνοι της πρώτης ομάδας φαίνεται να διακρίνουν καλύτερα ότι υπάρχει αντίφαση μεταξύ των διαφόρων σχολικών μαθημάτων και του μαθήματος των θρησκευτικών ως προς το περιεχόμενό τους.(ποσοστό Ναι 45,2% έναντι ποσοστού Ναι 40,7%). Τέλος ενδιαφέρον έχει και η αιτιολόγηση της θέσης τους αυτής, στην οποία φαίνεται πως οι ερευνώμενοι που προέρχονται από υψηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα δηλώνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό από ότι οι προερχόμενοι από χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα ότι οι αντιφάσεις που περιέχονται μεταξύ του μαθήματος των θρησκευτικών και των άλλων μαθημάτων οφείλεται στο γεγονός ότι τα άλλα μαθήματα είναι επιστημονικά σε ποσοστό 56,7% έναντι ποσοστού 44,1%), άποψη που αφήνει να εννοηθεί ότι το μάθημα των θρησκευτικών δεν είναι επιστημονικό. Η άποψη αυτή των ανηκόντων στην κατηγορία Α' σε συνδυασμό με την αποδεκτή σε μεγαλύτερο βαθμό υιοθέτηση από τα υποκείμενα που ανήκουν στην κατηγορία ΣΤ', ότι τα «θρησκευτικά έχουν άλλους στόχους και σκοπούς», ότι το μάθημα των θρησκευτικών και τα άλλα σχολικά μαθήματα «έχουν την ίδια λογική και ιδεολογία» καθώς και ότι υπάρχει «ουδετερότητα, αντικειμενικότητα μεταξύ των διαφόρων μαθημάτων», μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η χρήση της έλλογης κριτικής σκέψης σε θέματα θρησκείας είναι σε μεγαλύτερο βαθμό καλλιιεργημένη στους ερευνώμενους που προέρχονται από ανώτερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα σε αντίθεση με αυτούς που προέρχονται από χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα (βλ. σχ. πίνακες 42 των κατηγοριών που προσδιορίζουν το επάγγελμα και τις γραμματικές γνώσεις του πατέρα των

ερευνωμένων στο παράρτημα. Για λόγους συντόμευσης παραθέτουμε τους πίνακες με βάση το οικογενειακό εισόδημα).

Οι ερωτήσεις E1 έως E10 με τις απαντήσεις τους υποκειμένων που απεικονίζουν οι αντίστοιχους πίνακες μας βοηθούν επίσης να διακρίνουμε το βαθμό χρήσης της έλλογης κριτικής σκέψης των ερευνωμένων που αφορούν θέματα αιχμής για τους νέους έφηβους ηλικίας 16 έως 19 ετών. Συγκεκριμένα στην ερώτηση επιλογής E2 , αν « οι νέοι θα πρέπει να έχουν σεξουαλική ζωή», οι απαντήσεις των ερευνωμένων μας δείχνουν ότι οι προερχόμενο από ανώτερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα υιοθετούν ως άποψη σε μεγαλύτερο βαθμό από τους προερχόμενους από ασθενή στρώματα, δίδοντας απαντήσεις όπως «όταν είναι έτοιμοι και νιώσουν την ανάγκη» σε ποσοστό 64,3% έναντι 56,1% των άλλων στρωμάτων. Την απάντηση «όταν ενηλικιωθούν», την υιοθετούν οι προερχόμενοι από χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα σε ποσοστό 17,9%, έναντι ποσοστού 8,3% των προερχομένων από υψηλά στρώματα. (βλ. σχ. πίνακα 44 όλων των υπολοίπων κατηγοριών στο παράρτημα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 40(Με βάση το οικογενειακό εισόδημα)

Δ1. Νομίζεις ότι πρέπει η Εκκλησία (ως διοικητικός οργανισμός) να αλλάξει;

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	6	0,8	40	263	36,9	46,5	150	21	54,5	138	19,4	49,8
Όχι	3	0,6	20	242	48	42,8	98	19,4	35,6	108	21,4	39
Δεν με αφορά	6	3,9	40	60	39,2	10,6	27	17,6	9,8	31	20,3	11,2
Σύνολο	15	1,1	100	565	41,2	100	275	20,1	100	277	20,2	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
35	4,9	62,5	121	17	66,5	713	100	52
16	3,2	28,6	37	7,3	20,3	504	100	36,8
5	3,3	8,9	24	15,7	13,2	153	100	11,2
56	4,1	100	182	13,3	100	1370		100

Δέν απάντησαν 33

$\chi^2 = 47,0$ - DF = 10 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 41 (Με βάση το οικογενειακό εισόδημα)

Δ2. Νομίζεις ότι υπάρχει αντίφαση και σύγκρουση μεταξύ των διαφόρων μαθημάτων και του μαθήματος των θρησκευτικών ως προς το περιεχόμενό τους, όπως αυτά διδάσκονται στο σχολείο σου;

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναι	12	2	75	253	42,7	47,4	112	18,9	41,5	109	18,4	40,2
Όχι	4	0,6	25	281	38,7	52,6	158	21,8	58,5	162	22,3	59,8
Σύνολο	16	1,2	100	534	40,5	100	270	20,5	100	271	20,6	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
20	3,4	39,2	86	14,5	48,9	592	100	44,9
31	4,3	60,8	90	12,4	51,1	726	100	55,1
51	3,9	100	176	13,4	100	1318		100

Δέν απάντησαν 85

$\chi^2 = 12,6$ - DF = 5 - P < 0

ΠΙΝΑΚΑΣ 42 (Με βάση το οικογενειακό εισόδημα)
Δ3.. Δικαιολόγησε σύντομα την άποψή σου.

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Τα θρησκευτικά έχουν άλλους στόχους και σκοπούς	1	0,5	11,1	69	34,5	22,1	49	24,5	28,3	42	21	29,4
Ουδετερότητα, αντικειμενικότητα μεταξύ των διαφόρων μαθημάτων	1	0,9	11,1	48	42,5	15,4	33	29,2	19,1	21	18,6	14,7
Τα άλλα μαθήματα είναι επιστημονικά	7	1,7	77,8	166	40,2	53,2	78	18,9	45,1	71	17,2	49,7
Έχουν την ίδια λογική και ιδεολογία	-	-	-	29	49,2	9,3	13	22	7,5	9	15,3	6,3
Σύνολο	9	1,1	100	312	39,7	100	173	22	100	143	18,2	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
11	5,5	32,4	28	14	24,6	200	100	25,5
1	0,9	2,9	9	8	7,9	113	100	14,4
20	4,8	58,8	71	17,2	62,3	413	100	52,6
2	3,4	5,9	6	10,2	5,3	59	100	7,5
34	4,3	100	114	14,5	100	785		100

Δέν απάντησαν 618

ΠΙΝΑΚΑΣ 44 (Με βάση το οικογενειακό εισόδημα)
Ε2. Οι νέοι θα πρέπει να έχουν σεξουαλική ζωή;

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Όταν παντρευτούν και μόνο για τεκνοποίηση	-	-	-	25	59,5	4,4	2	4,8	0,7	9	21,4	3,3
Όταν ενηλικιωθούν	-	-	-	74	49	13,1	25	16,6	9,1	26	17,2	9,5
Όταν ερωτευθούν	-	-	-	112	45,9	19,9	43	17,6	15,6	40	16,4	14,5
Όταν είναι έτοιμοι και νιώσουν την ανάγκη	12	1,4	75	321	38,7	56,9	192	23,2	69,6	166	20	60,4
Πάντα	4	3,9	25	32	31,1	5,7	14	13,6	5,1	34	33	12,4
Σύνολο	16	1,2	100	564	41,2	100	276	20,2	100	275	20,1	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
-	-	-	6	14,3	3,3	42	100	3,1
6	4	10,9	20	13,2	10,9	151	100	11
14	5,7	25,5	35	14,3	19,1	244	100	17,8
34	4,1	61,8	104	12,5	56,8	829	100	60,6
1	1	1,8	18	17,5	9,8	103	100	7,5
55	4	100	183	13,4	100	1369		100

Δέν απάντησαν 34
 $\chi^2 = 54,1$ - DF = 20 - P < 0,05

Η ερώτηση Ε3 θεωρούμε ότι είναι η πιο καθοριστική του ερωτηματολογίου, επειδή από την απάντηση που θα υιοθετήσει ο ερευνώμενος μας βοηθά να κατανοήσουμε τη δυνατότητα των υποκειμένων να ασκήσουν έλλογη κριτική σκέψη σε βασικές δογματικές θέσεις του ορθόδοξου δόγματος, γεγονός που όχι μόνο τους στερεί την δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού τους, αλλά και ενδέχεται να επιφέρει καταστρεπτικές ψυχοσωματικές συνέπειες. Ο πίνακας 45 μας δείχνει ότι όσο οι ερευνώμενοι προέρχονται από χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα, τόσο αποδέχονται από σχετικά μέχρι απόλυτα τη θέση ότι « η διακοπή της κύησης είναι δολοφονική πράξη, ακόμη και στην περίπτωση που συντρέχουν σοβαροί λόγοι όπως: υγεία μητέρας και εμβρύου, όταν υπάρχει κίνδυνος τερατογένεσης, όταν η κύηση είναι αποτέλεσμα βιασμού κ.ά. Όσο λοιπόν το οικονομικοκοινωνικό στρώμα των ερευνωμένων γίνεται υψηλότερο τόσο τα ποσοστά αποδοχής αυτής της θέσης μειώνονται. (Δες τους πίνακες 45 των υπολοίπων κατηγοριών στο παράρτημα)

Ο πίνακας 46 μας πληροφορεί, ότι οι ερευνώμενοι που προέρχονται από υψηλότερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα σε αντίθεση με τους προερχόμενους από χαμηλότερα, αποδέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό την άποψη ότι « η προσπάθεια να αποδείξουμε με τη λογική την αλήθεια του Θεού, αντί να οδηγήσει στην πίστη, συνήθως οδηγεί στην αμφιβολία και στην άρνηση του Θεού...». Οι απαντήσεις που ο πίνακας 46 μας προσφέρει σε ποσοστά βάσει της οικονομικοκοινωνικής προέλευσης των υποκειμένων της έρευνάς μας ενισχύει και επαληθεύει την υπόθεσή μας, μια και μας δείχνει ότι οι πρώτοι διαφοροποιούνται από τις πάγιες και κατεστημένες απόψεις του ορθόδοξου δόγματος περί σεξουαλικής συμπεριφοράς των εφήβων, της διακοπής της κύησης κ.λ.π, πράγμα που μας δείχνει ότι κάνουν χρήση σε μεγαλύτερο βαθμό από τους δεύτερους της κριτικής τους ικανότητας στα θέματα αυτά.

Οι πίνακες 53 έως και 107 εκφράζουν στατιστικά τις απαντήσεις στις ερωτήσεις ΣΤ1 έως ΣΤ55, οι οποίες έχουν ως στόχο τους να λειτουργήσουν συμπληρωματικά με τις προηγούμενες, δηλαδή μέσω των ερωτήσεων αυτών προσπαθούμε να διασταυρώσουμε κατά πόσο οι απαντήσεις που τα υποκείμενα της έρευνας έδωσαν στις ερωτήσεις Γ1 έως Γ14 που αποσκοπούσαν να εκμαιεύσουν τις θρησκευτικές αντιλήψεις και απόψεις των ερευνωμένων. (βλ. σχ. τις ερωτήσεις Δ1 έως Δ3 καθώς και τις ερωτήσεις Ε1 έως Ε10 στις οποίες γίνεται προσπάθεια διερεύνησης κυρίως της κριτικής ικανότητα τους στο παράρτημα).

Συγκεκριμένα στην ερώτηση κατά πόσο συμφωνούν στο ότι « ο Θεός είναι ο καλός πατέρας που μας προστατεύει και μας συγχωρεί» ο πίνακας 53 ενισχύει τη υπόθεσή μας με την έννοια ότι όσο η οικονομικοκοινωνική

προέλευση των ερευνωμένων μεγαλώνει τόσο η διαφωνία τους με το περιεχόμενο του ερωτήματος, το οποίο αποτελεί βασικό στοιχείο του ορθόδοξου δόγματος, έχει ανοδική πορεία. Ενδεικτικά με βάση του πίνακα 53 (επάγγελμα πατέρα) βλέπουμε ότι οι έχοντες πατέρα που ασκεί το επάγγελμα του γεωργού, κτηνοτρόφου, αλιέα, του ανειδίκευτου εργάτη σε ποσοστό 5,9% δηλώνουν τη διαφωνία τους έναντι 25,6%, των οποίων ο πατέρας ασχολείται ως ανώτατο διοικητικό στέλεχος ή με επιστημονικά και ελεύθερα επαγγέλματα. (Τα ποσοστά των άλλων κατηγοριών βαίνουν ανοδικά από τα "χαμηλότερα" προς τα "ανώτερα" οικονομικοκοινωνικά στρώματα).

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στον επόμενο πίνακα 54. (δες σχ. στο παράρτημα)

Ο πίνακας 56 μας τονίζει με έμφαση το σημαντικό ρόλο που παίζει ο παράγοντας οικονομικοκοινωνική προέλευση στη θρησκευτική πίστη των ερευνωμένων. Στο ερώτημα αν πιστεύουν απόλυτα στην ύπαρξη του θεού , εμφανίζεται ξανά το φαινόμενο ότι όσο αυξάνει το οικονομικοκοινωνικό στρώμα προέλευσης τους τόσο το ποσοστό διαφωνίας μεγαλώνει. (Πρβλ. σχ. στο παράρτημα)

Κατά πόσο θα πρέπει το μάθημα των θρησκευτικών και ο εκκλησιασμός να διδάσκεται στο σχολείο. Οι πίνακες 58 και 59 μας δείχνουν ότι όσο "χαμηλότερα" είναι τα οικονομικοκοινωνικά στρώματα από τα οποία προέρχονται τα υποκείμενα της έρευνάς μας τόσο η αποδοχή γίνεται σε μεγαλύτερο βαθμό. Αντίθετα στη βασική θέση του ορθόδοξου δόγματος, κατά πόσο πιστεύουν ότι « ο Χριστός αναστήθηκε εκ νεκρών», παρατηρείται μεγαλύτερο ποσοστό μη αποδοχής στα υποκείμενα που προέρχονται από "υψηλά" οικονομικοκοινωνικά στρώματα.

Ενδεικτικά αναφέρουμε τους δύο αντίθετους πόλους (κατηγορία Α' και ΣΤ'). Οι ερευνώμενοι που ανήκουν στην πρώτη δεν συμφωνούν σε ποσοστά 17,5% έναντι 6,3% των άλλων. (βλ. σχ. πίνακα 61, επάγγελμα πατέρα).

Η εξέταση του πίνακα 62 μας επιβεβαιώνει αυτό που τόσο στο θεωρητικό επίπεδο της εργασίας όσο και στην πρώτη υπόθεσή μας υποστηρίξαμε, δηλαδή ότι η επίδραση της οικογένειας μέσω της κοινωνικοποίησης δρα καταλυτικά στη διαμόρφωση των θρησκευτικών αντιλήψεων των μαθητών. Παρατηρούμε λοιπόν στον πίνακα 61 ότι όσο περισσότερο οι γονείς τηρούν τους κανόνες της ορθοδοξίας στην καθημερινή τους ζωή τόσο οι γόνιμοι τους αποδέχονται το ορθόδοξο δόγμα σε μεγαλύτερο ποσοστό από αυτούς των οποίων οι γονείς τους δεν τους τηρούν στο ίδιο ποσοστό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 45 (Με βάση το οικογενειακό εισόδημα)

Ε3. Θεωρείται ότι η διακοπή της κύησης είναι δολοφονική πράξη, ακόμη και όταν συντρέχουν σοβαροί λόγοι (υγεία μητέρας ή εμβρύου, ανεπιθύμητη κύηση, κίνδυνος τερατογένεσης κλπ).

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	8	3,4	50	129	54,9	23	28	11,9	10,2	47	20	17,1
Συμφωνώ σχετικά	1	0,2	6,3	163	40,5	29	90	22,4	32,7	80	19,9	29,1
Διαφωνώ σχετικά	1	0,3	6,3	145	39,9	25,8	77	21,2	28	75	20,7	27,3
Διαφωνώ ριζικά	4	1,5	25	81	29,9	14,4	60	22,1	21,8	59	21,8	21,5
Δε έχω γνώμη	2	2,1	12,5	44	46,3	7,8	20	21,1	7,3	14	14,7	5,1
Σύνολο	16	1,2	100	562	41,1	100	275	20,1	100	275	20,1	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
5	2,1	8,9	18	7,7	9,9	235	100	17,2
16	4	28,6	52	12,9	28,6	402	100	29,4
14	3,9	25	51	14	28	363	100	26,6
17	6,3	30,4	50	18,5	27,5	271	100	19,8
4	4,2	7,1	11	11,6	6	95	100	7
56	4,1	100	182	13,3	100	1366		100

Δέν απάντησαν 37

$\chi^2 = 64,5$ - DF = 20 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 46 (Με βάση το οικογενειακό εισόδημα)

Ε4. Υποστηρίζεται ότι: «Η προσπάθεια να αποδείξουμε με την λογική την αλήθεια του Θεού, αντί να οδηγήσει στην πίστη, συνήθως οδηγεί στην αμφιβολία και στην άρνηση του Θεού...».

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	3	0,8	18,8	144	40,4	25,8	66	18,5	24,1	74	20,8	26,7
Συμφωνώ σχετικά	4	2	25	88	43,6	15,7	38	18,8	13,9	43	21,3	15,5
Διαφωνώ σχετικά	1	0,4	6,3	95	42	17	52	23	19	40	17,7	14,4
Διαφωνώ ριζικά	5	1	31,3	185	38,1	33,1	103	21,2	37,6	111	22,8	40,1
Δε έχω γνώμη	3	3,3	18,8	47	51,6	8,4	15	16,5	5,5	9	9,9	3,2
Σύνολο	16	1,2	100	559	41,1	100	274	20,1	100	277	20,4	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
16	4,5	29,6	53	14,9	29,3	356	100	26,2
5	2,5	9,3	24	11,9	13,3	202	100	14,8
11	4,9	20,4	27	11,9	14,9	226	100	16,6
21	4,3	38,9	61	12,6	33,7	486	100	35,7
1	1,1	1,9	16	17,6	8,8	91	100	6,7
54	4	100	181	13,3	100	1361		100

Δέν απάντησαν 42

$\chi^2 = 26,3 - DF = 20 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 53 (Με βάση το επάγγελμα του πατέρα)

ΣΤ 1. Ο Θεός είναι ο καλός πατέρας που μας προστατεύει και μας συγχωρεί

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	62	8.9	39.7	81	11.6	48.8	113	16.2	48.5	161	23	52.8
Συμφωνώ αρκετά	54	11.7	34.6	62	13.4	37.3	93	20.1	39.9	88	19	28.9
Διαφωνώ αρκετά	25	23.4	16	14	13.1	8.4	15	14	6.4	28	26.2	9.2
Διαφωνώ απόλυτα	15	16.9	9.6	9	10.1	5.4	12	13.5	5.2	28	31.5	9.2
Σύνολο	156	11.5	100	166	12.2	100	233	17.2	100	305	22.5	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
111	15.9	52.4	171	24.5	59.8	699	100	51.5
68	14.7	32.1	98	21.2	34.3	463	100	34.1
15	14	7.1	10	9.3	3.5	107	100	7.9
18	20.2	8.5	7	7.9	2.4	89	100	6.6
212	15.6	100	286	21.1	100	1358		100

Δέν απάντησαν 45

$\chi^2 = 50.9 - DF = 15 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 52 (Με βάση το οικογενειακό εισόδημα)

Ε10. Όταν διαφωνείς με τους γονείς σου συζητάς την διαφωνία σου μαζί τους ή αντίθετα;

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναί την συζητώ	12	1,1	75	418	39,1	74,4	204	19,1	73,9	239	22,4	86,6
Όχι δεν την συζητώ	1	1,4	6,3	31	43,1	5,5	14	19,4	5,1	10	13,9	3,6
Την κρατώ μέσα μου για να μην συγκρουστώ μαζί τους	3	1,3	18,8	113	49,8	20,1	58	25,6	21	27	11,9	9,8
Σύνολο	16	1,2	100	562	41,1	100	276	20,2	100	276	20,2	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
50	4,7	89,3	146	13,7	80,2	1069	100	78,1
1	1,4	1,8	15	20,8	8,2	72	100	5,3
5	2,2	8,9	21	9,3	11,5	227	100	16,6
56	4,1	100	182	13,3	100	1368		100

Δέν απάντησαν 35

$\chi^2 = 31,0$ - DF = 10 - P < 0,05

Οι πίνακες 66 και 67 έρχονται να ενισχύσουν τα συμπεράσματα που οι προηγούμενοι πίνακες μας πρόσφεραν ήδη. Συγκεκριμένα όσο το οικονομικοκοινωνικό στρώμα προέλευσης των ερευνωμένων είναι υψηλό τόσο η διαφοροποίηση τους από βασικές θέσεις του ορθόδοξου δόγματος αυξάνει. Στην ερώτηση ΣΤ14 « Ο Χριστός ήταν ένας κοινωνικός επαναστάτης», (πίνακας 66), οι γόνοι της κατηγορίας Α' συμφωνούν σε ποσοστό 19,3%, έναντι της κατηγορίας ΣΤ' οι οποίοι συμφωνούν σε ποσοστό 11,4%), αντίθετα δε όσο το οικονομικοκοινωνικό στρώμα είναι χαμηλό , τόσο η αποδοχή βασικών θέσεων του ορθόδοξου δόγματος είναι μεγάλη. Ενδεικτικά στην ερώτηση ΣΤ15, « Ο Χριστός είναι ο Υιός του ζωντανού Θεού (τέλειος άνθρωπος και Θεός) (πίνακας 67), τα υποκείμενα της έρευνας που ανήκουν στην κατηγορία ΣΤ' συμφωνούν σε ποσοστό 83,1%, ενώ αντίθετα αυτοί που ανήκουν στην κατηγορία Α' συμφωνούν σε ποσοστό 73,6%. Τα ίδια περίπου στατιστικά αποτελέσματα ανά οικονομικοκοινωνική κατηγορία μας δίνουν και οι πίνακες 71 και 72 όσον αφορά τις απαντήσεις στις ερωτήσεις ΣΤ 19 « ο κόσμος αυτοδημιουργήθηκε» και ΣΤ 20 « ο κόσμος είναι το δημιούργημα του Θεού». (βλ. επίσης σχ. πίνακα 78 στο παράρτημα).

Ο πίνακας 81 μας παρουσιάζει το φαινομενικά παράδοξο ότι οι προερχόμενοι από υψηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα δηλώνουν τη διαφωνία τους σε ποσοστό μεγαλύτερο από τους προερχόμενους από χαμηλότερα στρώματα όσον αφορά την άποψη ότι «η οικονομική και κοινωνική οργάνωση πρέπει να μείνουν ως έχουν». Το εύρημα αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι προσφέρεται στους γόνους των ανώτερων οικονομικοκοινωνικών στρωμάτων η δυνατότητα να αποκτήσουν κριτική σκέψη σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι οι γόνοι των κατώτερων, γεγονός που τους οδηγεί στην κατανόηση και αμφισβήτηση της υπάρχουσας οικονομικοκοινωνικής κατάστασης. (status quo). Αλλώστε έχει παρατηρηθεί ότι τις μεγάλες οικονομικοκοινωνικές αλλαγές τις προκαλούν κυρίως άτομα που προέρχονται από υψηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα.

Το φαινόμενο αυτό το διαπιστώνουμε και στον πίνακα 82,(όλων των κατηγοριών) στον οποίο φαίνεται ότι οι ανήκοντες στην κατηγορία Α' συμφωνούν σε ποσοστό 47,1%, έναντι 69,7% της κατηγορίας ΣΤ' στο ότι « η σπουδαιότερη αρετή των παιδιών είναι η υπακοή στους γονείς τους». Αυτό επαναλαμβάνεται αναλογικά και στον πίνακα 89 στον οποίο στο ερώτημα ΣΤ37 « το να υπακούς στο Θεό είναι η ανώτερη αρετή του πιστού», οι απαντήσεις που παίρνουμε μας φανερώνουν πέραν των άλλων την άμεση σχέση που έχουν οι κοινωνικές αντιλήψεις με τις θρησκευτικές.

Επίσης στον πίνακα 83 διαπιστώνουμε ότι οι ανήκοντες στην κατηγορία ΣΤ' (χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα) συμφωνούν σε ποσοστό 54,3% στο ότι « η απόλυτη πίστη στο θρησκευτικό δόγμα διατηρεί την αυτόνομη και κριτική σκέψη του ατόμου». Στην ίδια δε λογική υπακούουν και τα αποτελέσματα του πίνακα 84 , κατά τον οποίο στην ερώτηση ΣΤ32 , « η θρησκεία με το έθνος πρέπει να ταυτίζονται» παρατηρείται ότι η διαφωνία να είναι μεγαλύτερη στους ερευνώμενους που ανήκουν στην κατηγορία Α'. (ποσοστό διαφωνίας 41,9%, έναντι 24,8% της κατηγορίας ΣΤ').

Στην ερώτηση του κατά πόσο « ο πιστός έχει τη δυνατότητα να εκφραστεί ελεύθερα μέσα στην εκκλησία» η διαφωνία των υποκειμένων της έρευνας που ανήκουν στην κατηγορία Α' φτάνει το ποσοστό 48% έναντι ποσοστού 30,8% των ανηκόντων στην κατηγορία ΣΤ'. Την δυνατότητά τους οι προερχόμενοι από ανώτερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα να ασκούν σε μεγαλύτερο βαθμό την κριτική τους ικανότητα τη διαπιστώνουμε και στον πίνακα 96 όπου στην ερώτηση ΣΤ96 « Η εκκλησία έχει συμμαχήσει με τους κοινωνικοπολιτικούς άρχοντες, έγινε η "Εκκλησία των αρχόντων" συμφωνούν οι ανήκοντες στην κατηγορία Α' σε ποσοστό 50,3% έναντι ποσοστού 40% των ανηκόντων στην κατηγορία ΣΤ'.

Τελειώνοντας αναφέρουμε το πίνακα 97, στον οποίο και πάλι διαπιστώνουμε ότι όσο αυξάνει το οικονομικοκοινωνικό στρώμα των ερευνωμένων τόσο μειώνεται η πίστη στα θαύματα, πράγμα που επιβεβαιώνει την θέση μας ότι οι μαθητές/τριες των χαμηλών οικονομικοκοινωνικών στρωμάτων προσεγγίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό συναισθηματικά και συγκινησιακά το θεό και τη θρησκεία.

Στον πίνακα 100, όπου για μια ακόμη φορά ακόμη φαίνεται ότι οι προερχόμενοι από τα χαμηλότερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα δέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό τις απόψεις του ορθόδοξου δόγματος.

Ενδιαφέρον τέλος έχει ο πίνακας 103 που μας παρουσιάζει τους ανήκοντες στην κατηγορία ΣΤ' να συμφωνούν σε ποσοστό 49,3% ότι «Μόνο ο χριστιανισμός διαμορφώνει ηθικούς κανόνες και αξίες» έναντι ποσοστού 31,2% αυτών που ανήκουν στην κατηγορία Α'. Τ εύρημα ενισχύει τη θέση ότι οι μαθητές/τριες που προέρχονται από χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα υιοθετούν παθητικά σε μεγαλύτερο βαθμό από τους υπόλοιπους την μονοφωνική και δογματική αντίληψη του ορθόδοξου δόγματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 52

Ε10. Όταν διαφωνείς με τους γονείς σου συζητάς την διαφωνία σου μαζί τους ή αντίθετα;

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Ναί την συζητώ	12	1,1	75	418	39,1	74,4	204	19,1	73,9	239	22,4	86,6
Όχι δεν την συζητώ	1	1,4	6,3	31	43,1	5,5	14	19,4	5,1	10	13,9	3,6
Την κρατώ μέσα μου για να μην συγκρουστώ μαζί τους	3	1,3	18,8	113	49,8	20,1	58	25,6	21	27	11,9	9,8
Σύνολο	16	1,2	100	562	41,1	100	276	20,2	100	276	20,2	100

	Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
50	4,7	89,3		146	13,7	80,2	1069	100	78,1
1	1,4	1,8		15	20,8	8,2	72	100	5,3
5	2,2	8,9		21	9,3	11,5	227	100	16,6
56	4,1	100		182	13,3	100	1368		100

Δέν απάντησαν 35

$\chi^2 = 31,0$ - DF = 10 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 81

ΣΤ 29. Η οικονομική και κοινωνική οργάνωσης πρέπει να μείνουν ως έχουν

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	2	2,2	12,5	35	38	6,6	18	19,6	6,8	14	15,2	5,2
Συμφωνώ αρκετά	2	0,7	12,5	126	42,9	23,6	52	17,7	19,6	74	25,2	27,4
Διαφωνώ αρκετά	8	1,7	50	196	42,8	36,7	96	21	36,2	81	17,7	30
Διαφωνώ απόλυτα	4	0,8	25	177	37	33,1	99	20,7	37,4	101	21,1	37,4
Σύνολο	16	1,2	100	534	40,4	100	265	20	100	270	20,4	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
3	3,3	5,4	20	21,7	11	92	100	7
15	5,1	26,8	25	8,5	13,8	294	100	22,2
23	5	41,1	54	11,8	29,8	458	100	34,6
15	3,1	26,8	82	17,2	45,3	478	100	36,2
56	4,2	100	181	13,7	100	1322		100

Δέν απάντησαν 81

$\chi^2 = 31,2 - DF = 15 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 82

ΣΤ 30. Η σπουδαιότερη αρετή των παιδιών είναι η υπακοή στους γονείς τους

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	6	2,1	37,5	132	45,8	24,8	60	20,8	22,3	48	16,7	17,5
Συμφωνώ αρκετά	3	0,6	18,8	234	46,5	43,9	87	17,3	32,3	110	21,9	40
Διαφωνώ αρκετά	4	1,2	25	102	30,9	19,1	82	24,8	30,5	73	22,1	26,5
Διαφωνώ απόλυτα	3	1,5	18,8	65	31,9	12,2	40	19,6	14,9	44	21,6	16
Σύνολο	16	1,2	100	533	40,2	100	269	20,3	100	275	20,8	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
11	3,8	20	31	10,8	17,5	288	100	21,7
24	4,8	43,6	45	8,9	25,4	503	100	38
14	4,2	25,5	55	16,7	31,1	330	100	24,9
6	2,9	10,9	46	22,5	26	204	100	15,4
55	4,2	100	177	13,4	100	1325		100

Δέν απάντησαν 78

$\chi^2 = 55,6$ - DF = 15 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 83

ΣΤ 31. Η απόλυτη πίστη σε θρησκευτικό δόγμα διατηρεί την αυτόνομη και κριτική σκέψη του ατόμου

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	1	0,5	6,7	95	44,8	17,8	51	24,1	19,8	27	12,7	9,9
Συμφωνώ αρκετά	7	1,5	46,7	206	45,1	38,5	83	18,2	32,2	104	22,8	38,2
Διαφωνώ αρκετά	5	1,4	33,3	130	37,5	24,3	69	19,9	26,7	81	23,3	29,8
Διαφωνώ απόλυτα	2	0,7	13,3	104	34,7	19,4	55	18,3	21,3	60	20	22,1
Σύνολο	15	1,1	100	535	40,7	100	258	19,6	100	272	20,7	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
6	2,8	10,9	32	15,1	17,7	212	100	16,1
20	4,4	36,4	37	8,1	20,4	457	100	34,7
17	4,9	30,9	45	13	24,9	347	100	26,4
12	4	21,8	67	22,3	37	300	100	22,8
55	4,2	100	181	13,8	100	1316		100

Δέν απάντησαν 87

$\chi^2 = 49,0$ - DF = 15 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 84

ΣΤ 32. Η θρησκεία με το έθνος πρέπει να ταυτίζεται

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	4	1	25	166	41,7	30,6	96	24,1	36,8	73	18,3	26,7
Συμφωνώ αρκετά	5	1	31,3	228	45,3	42	93	18,5	35,6	105	20,9	38,5
Διαφωνώ αρκετά	2	0,8	12,5	86	36,4	15,8	41	17,4	15,7	54	22,9	19,8
Διαφωνώ απόλυτα	5	2,6	31,3	63	32,6	11,6	31	16,1	11,9	41	21,2	15
Σύνολο	16	1,2	100	543	40,8	100	261	19,6	100	273	20,5	100

	Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
11	2,8	19,6		48	12,1	26,5	398	100	29,9
21	4,2	37,5		51	10,1	28,2	503	100	37,8
12	5,1	21,4		41	17,4	22,7	236	100	17,7
12	6,2	21,4		41	21,2	22,7	193	100	14,5
56	4,2	100		181	13,6	100	1330		100

Δέν απάντησαν 73

$\chi^2 = 38,5 - DF = 15 - P < 0,05$

ΠΙΝΑΚΑΣ 86

ΣΤ 34. Ο πιστός έχει την δυνατότητα να εκφραστεί ελεύθερα μέσα στην εκκλησία

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	5	1,2	31,3	196	47	36	79	18,9	29,8	68	16,3	24,9
Συμφωνώ αρκετά	3	0,7	18,8	193	45,1	35,4	81	18,9	30,6	94	22	34,4
Διαφωνώ αρκετά	3	1	18,8	82	27,7	15	66	22,3	24,9	64	21,6	23,4
Διαφωνώ απόλυτα	5	2,6	31,3	74	37,8	13,6	39	19,9	14,7	47	24	17,2
Σύνολο	16	1,2	100	545	40,8	100	265	19,8	100	273	20,4	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
15	3,6	26,8	54	12,9	29,7	417	100	31,2
16	3,7	28,6	41	9,6	22,5	428	100	32
20	6,8	35,7	61	20,6	33,5	296	100	22,1
5	2,6	8,9	26	13,3	14,3	196	100	14,7
56	4,2	100	182	13,6	100	1337		100

Δέν απάντησαν 66

$\chi^2 = 51,7$ - DF = 15 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 97

ΣΤ 45. Πιστεύω στα θαύματα.

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	9	1,5	60	282	46,8	51,3	109	18,1	41,4	116	19,3	42,5
Συμφωνώ αρκετά	2	0,5	13,3	176	40,6	32	91	21	34,6	91	21	33,3
Διαφωνώ αρκετά	2	1,3	13,3	46	29,1	8,4	34	21,5	12,9	37	23,4	13,6
Διαφωνώ απόλυτα	2	1,4	13,3	46	31,7	8,4	29	20	11	29	20	10,6
Σύνολο	15	1,1	100	550	41,1	100	263	19,7	100	273	20,4	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
23	3,8	41,8	63	10,5	34,6	602	100	45
18	4,2	32,7	55	12,7	30,2	433	100	32,4
3	1,9	5,5	36	22,8	19,8	158	100	11,8
11	7,6	20	28	19,3	15,4	145	100	10,8
55	4,1	100	182	13,6	100	1338		100

Δέν απάντησαν 65

$\chi^2 = 42,7$ - DF = 15 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 100

ΣΤ 48. Θεός είναι Αυτός που μόνο η ορθοδοξία δέχεται.

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	3	1,1	20	132	47	24,7	55	19,6	21,2	50	17,8	18,9
Συμφωνώ αρκετά	4	1,2	26,7	147	43,4	27,5	68	20,1	26,3	71	20,9	26,8
Διαφωνώ αρκετά	4	1,3	26,7	121	38,3	22,6	76	24,1	29,3	68	21,5	25,7
Διαφωνώ απόλυτα	4	1,1	26,7	135	36	25,2	60	16	23,2	76	20,3	28,7
Σύνολο	15	1,1	100	535	40,8	100	259	19,8	100	265	20,2	100

Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
N	%	%	N	%	%	N	%	%
7	2,5	12,5	34	12,1	18,8	281	100	21,4
17	5	30,4	32	9,4	17,7	339	100	25,9
10	3,2	17,9	37	11,7	20,4	316	100	24,1
22	5,9	39,3	78	20,8	43,1	375	100	28,6
56	4,3	100	181	13,8	100	1311		100

Δέν απάντησαν 92

$\chi^2 = 37,9$ - DF = 15 - P < 0,05

ΠΙΝΑΚΑΣ 103

ΣΤ 51. Μόνο ο Χριστιανισμός διαμορφώνει ηθικούς κανόνες και αξίες

	Κατηγορία Α'			Κατηγορία Β'			Κατηγορία Γ'			Κατηγορία Δ'		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%	N	%	%
Συμφωνώ απόλυτα	2	0,9	12,5	95	43,2	17,8	48	21,8	18,5	40	18,2	14,8
Συμφωνώ αρκετά	6	1,7	37,5	177	49,2	33,2	62	17,2	23,9	68	18,9	25,1
Διαφωνώ αρκετά	4	0,9	25	172	40,7	32,3	88	20,8	34	83	19,6	30,6
Διαφωνώ απόλυτα	4	1,3	25	89	28,5	16,7	61	19,6	23,6	80	25,6	29,5
Σύνολο	16	1,2	100	533	40,5	100	259	19,7	100	271	20,6	100

	Κατηγορία Ε'			Κατηγορία ΣΤ'			Σύνολο		
	N	%	%	N	%	%	N	%	%
10	4,5	18,2		25	11,4	13,8	220	100	16,7
14	3,9	25,5		33	9,2	18,2	360	100	27,4
22	5,2	40		54	12,8	29,8	423	100	32,2
9	2,9	16,4		69	22,1	38,1	312	100	23,7
55	4,2	100		181	13,8	100	1315		100

Δέν απάντησαν 88

$\chi^2 = 51,2$ - DF = 15 - P < 0,05

Συμπερασματικά τα ευρήματα που απεικονίζουν οι πίνακες που αναλύσαμε καθιστούν την αρχική μας υπόθεση αληθή, με την έννοια ότι επιβεβαιώνουν τη θέση μας, ότι όσο υψηλότερο είναι το οικονομικοκοινωνικό στρώμα προέλευσης του/της μαθητή/τριας, τόσο σε μεγαλύτερο βαθμό συμμετέχει στην καλλιέργεια της έλλογης κριτικής σκέψης που έχει ως αποτέλεσμα να μην υιοθετεί παθητικά και άκριτα το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα και κατ' επέκταση αυξάνονται οι πιθανότητες να σχηματίσει μορφές διαλεκτική θρησκευτικής συνείδησης. Αντίθετα όσο χαμηλότερο είναι το οικονομικοκοινωνικό στρώμα προέλευσης των μαθητών/τριων τόσο οι δυνατότητες να καλλιεργήσουν την έλλογη κριτική σκέψη τους είναι μικρή, γεγονός που τους οδηγεί σε μια συναισθηματική και συγκινησιακή προσέγγιση του θεού και της θρησκείας και ενδεχομένως στο σχηματισμό μορφών πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Καταλήγουμε λοιπόν ότι μέσω και διαμέσου της ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης δύνανται οι μαθητές/τριες να οδηγηθούν στην αμφισβήτηση που είναι βασική προϋπόθεση για την αποδοχή ή την άρνηση της ύπαρξης μιας ανώτερης υπερφυσικής δύναμης και που είναι βασική προϋπόθεση για την ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Όπως χαρακτηριστικά έχει λεχθεί «το βαθύτερο περιεχόμενο της θρησκευτικής συνείδησης είναι η αμφισβήτηση του θεού, όπως ... το βαθύτερο περιεχόμενο της πολιτικής συνείδησης είναι η αμφισβήτηση της εξουσίας»¹⁴.

¹⁴ βλ. σχ. Α. Παπαρίζου Α (2001) ό.π σ.457

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο πρώτο μέρος της εργασίας μας προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι μεταξύ της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης και του σχηματισμού μορφών συνείδησης υπάρχει καθοριστική συνάφεια. Το γεγονός αυτό εξηγείται, επειδή μέσω της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας αναδύεται τόσο ο άνθρωπος, όσο και η κοινωνία. Αυτό δύναται να οδηγήσει στην δημιουργία κοινωνικών ατόμων με αισθήσεις, αισθήματα, νου, ψυχή, τα οποία σε μια δυναμική αλληλεπίδραση με τον εαυτό τους, τους άλλους, τη Φύση τους οδηγούν σε τρόπους σκέψης και πράξεις, δημιουργούν κοινωνικούς θεσμούς, διαμορφώνουν προδιαθέσεις, ικανότητες, τάσεις, ροπές, κλίσεις, παραστάσεις, αντιλήψεις, γνώσεις, με μια φράση σχηματίζουν μορφές συνείδησης. Αυτό, μεταξύ των άλλων, σημαίνει ότι η συλλογική συμβίωση διαμορφώνει και επιβάλλει πρότυπα συμπεριφοράς, τρόπους ατομικής και συλλογικής δράσης και γενικά τα στοιχεία εκείνα που θεμελιώνουν τη συλλογική και ατομική ταυτότητα και επιφέρουν καταστάσεις σχετικής κοινωνικής ισορροπίας, καταστάσεις που θα επιτρέψουν αφ' ενός στα κοινωνικά σύνολα να αποκτούν οντότητα και αφ' ετέρου διαμορφώνεται το κοινωνικό πεδίο στα πλαίσια του οποίου δύναται το άτομο να αναδύεται σε κοινωνικό υποκείμενο. Έτσι το κάθε άτομο μέσα από την διαδικασία της κοινωνικοποίησης συν-διαμορφώνει στα πλαίσια της κοινωνίας του παραστάσεις, αντιλήψεις και τις ιδέες, που θα το οδηγήσουν σε μορφές επίγνωσης τόσο του κόσμου που το περιβάλλει όσο και του εαυτού του, με μια φράση τα άτομα μέσω και διαμέσου της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας αποκτούν μορφές ατομικής και κοινωνικής συνείδησης.

Αναφερθήκαμε στα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» θεός και θρησκεία, επειδή μέσω και διαμέσου αυτών το άτομο σχηματίζει μορφές πρακτικής και διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, για να τονίσουμε ότι η θρησκεία γίνεται η πίστη και η αποδοχή εκ μέρους του ανθρώπου ανωτέρων και αόρατων υπερφυσικών και παντοδύναμων δυνάμεων, οι οποίες ελέγχουν και εξουσιάζουν τη ζωή του και απαιτούν υπακοή, σεβασμό και λατρεία

Προσπαθήσαμε να τονίσουμε ότι η αντίληψη της απόλυτης αυθεντίας του χριστιανικού θεού, ενώ από τη μια φαίνεται να προκύπτει από τις υφιστάμενες οικονομικές και πολιτικές και πολιτισμικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης, από την άλλη φαίνεται να τις συντηρεί, να τις διαιωνίζει και να τις αναπαράγει, έτσι ώστε να οδηγή τις κοινωνίες σε αυταρχικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης με τον εξής τρόπο. Εφ' όσον ο πιστός δέχεται ότι η ζωή του αυτή καθ' εαυτή δεν

του ανήκει, αλλά προέρχεται από κάποια υπέρτατη σε αυτόν θεϊκή δύναμη, καταλήγει να αντιλαμβάνεται τη ζωή του ως εάν αυτή καθ' εαυτή να μην έχει ιδιαίτερη αξία. Μέσω αυτής της αντίληψης μετατρέπεται ο άνθρωπος σε μέσο για την επίτευξη των σκοπών που θέτει ο δημιουργός-θεός του. Στο σημείο αυτό εντοπίσαμε τον κεντρικό πυρήνα της αλλοτρίωσης του ορθόδοξου χριστιανού ανθρώπου, που τον εμποδίζει να αποκτήσει αυτοπεποίθηση των ικανοτήτων του και που σε τελική ανάλυση δε θα του επιτρέψει να σχηματίσει μορφές διαλεκτικής συνείδησης.

Υιοθετήσαμε την θέση του Α. Παπαρίζου,¹⁵ ο οποίος προσεγγίζει το «σχήμα αντίληψης σκέψης και πράξης» θεός ως «μετατρεπτικό και ερωτικό ενδιαμέσο», δηλαδή ως το μέσο εκείνο με το οποίο αποκτούν νόημα και μορφή οι σχέσεις του ανθρώπου με τον εαυτό του, τους άλλους και τη Φύση, ορίζοντας το θεό: «... ως σχέσεις νοηματικής ιδιοποίησης και δημιουργίας από τον άνθρωπο των εννομήσεων και των αισθημάτων του, των σχέσεων του με τον εαυτό του, με τον κάθε άλλο και την κοινωνία του, όπως και με τη Φύση».¹⁶

Με βάση αυτές τις προσεγγίσεις διαπιστώσαμε ότι τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» θεός τονίζουν την ατομική και κοινωνική προέλευση της αντίληψης θεός, πράγμα που σημαίνει ότι κάθε κοινωνία, κάθε κοινωνική ομάδα και σε κάποιο βαθμό τα μεμονωμένα άτομα αντιλαμβάνονται το θεό συγχρόνως με τον ίδιο τρόπο αλλά και διαφορετικά.

Προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι η ανάδυση μορφών θρησκευτικής συνείδησης είναι το αποτέλεσμα μιας διαλεκτικής σχέσης που αρχίζει να πραγματοποιείται από τη γένεση του ατόμου μεταξύ του εαυτού του, των σημαντικών άλλων, των κοινωνικών δομών, θεσμών κλπ, και της Φύσης μέσω και διαμέσου της δυναμικής κοινωνικοποιητικής διαδικασίας. Έτσι λοιπόν η ανάδυση του κοινωνικού υποκειμένου, η κατάκτηση μορφών ελεύθερης έλλογης σκέψης, καθώς και η κατάκτηση μορφών συλλογικής και ατομικής αυτονομίας σε συνδυασμό με τις κατακτήσεις του διαφωτισμού, που ήταν η εκλογίκευση, η εκκοσμίκευση και η απομάγευση του κόσμου, ήταν οι αναγκαίες και ικανές συνθήκες τόσο σε κοινωνικό όσο και σε ατομικό επίπεδο (που δύνανται να επιτρέψουν) για το σχηματισμό μορφών θρησκευτικής συνείδησης

¹⁵ Ο Α. Παπαρίζος, μέσα από μια διαλεκτική αφαίρεση αλλά και σύνθεσης όλων των θεωρητικών προσεγγίσεων που έχουν ιστορικά προηγηθεί περί θεού από τους κλασσικούς θεωρητικούς (Marx, Freud, Durkheim και Weber) αναπτύσσει τη δική του θέση, που δίχως να έρχεται σε σύγκρουση μαζί τους, κάνει την υπέρβαση αυτών των θεωριών μέσα από τις θέσεις ότι θεός είναι «σχέσεις νοηματικής ιδιοποίησης» που επέτρεψαν στους ανθρώπους να εξηγήσουν νοηματικά. «νοηματικές εξηγήσεις», τον εαυτό τους, τους άλλους τη Φύση. Επίσης ότι «θεός είναι οικουμενικό, μετατρεπτικό και ερωτικό ενδιαμέσο», όπως επίσης και ότι «θεός είναι ταυτοχρόνως και σχέσεις εξουσίας». Βλ. σχ. Παπαρίζος Α.(2001) Θεός, *Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση*. ό.π σ.246 κ.ε.

στα μέλη των σύγχρονων κοινωνιών, επειδή μέσω και διαμέσου αυτών μπόρεσε ο άνθρωπος να διαλέγεται με τον εαυτό του, τη φύση, τους άλλους και γενικά με το σύμπαντα κόσμο. Η θρησκευτική συνείδηση μπορεί να στηρίζεται σε μορφές «πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης», ολοκληρώνεται όμως μόνο μέσω της διαλεκτικής σχέσης του ανθρώπου με τους άλλους, όταν παίρνει τη μορφή της «διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης», που στην ουσία είναι μια σύνθεση αμφισβήτησης και πίστης στην ύπαρξη ενός υπέρτατου όντος. Αυτό συμβαίνει επειδή τα διάφορα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που συναντούμε για τον θεό και την θρησκεία δε θα μπορούσαν να υπάρξουν παρά μόνο μέσα από μια και συλλογική προσπάθεια των ανθρώπων να ερμηνεύσουν, να κατανοήσουν και να προσδώσουν νόημα στον κόσμο που τους περιβάλλει, στους άλλους και στον εαυτό τους. Το άτομο ως μονάδα δεν είναι ικανό να σχηματίσει μόνο του και ανεξάρτητα από τους άλλους τις οποιεσδήποτε αντιλήψεις, σκέψεις και πράξεις σε σχέση με το θεό. Μόνο κάτω από τις δυναμικές διαλεκτικές σχέσεις με τον εαυτό του, τους άλλους και τη Φύση θέτει ερωτήματα και δίνει απαντήσεις αναφορικά με θέματα της πρακτικής καθημερινής του ατομικής και κοινωνικής ζωής, όσο και σε ερωτήματα υπαρξιακά, όπως είναι το γεγονός της γέννησης και του θανάτου. Το κατ' εξοχήν πεδίο μέσα και διαμέσου του οποίου οι σχέσεις αυτές αποκρυσταλλώνονται σε συγκεκριμένα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» είναι το θρησκευτικό που εκφράζει και εκφράζεται από τη θρησκεία.

Επίσης η θρησκεία, ως κοινωνικό φαινόμενο που είναι μας απασχόλησε, επειδή η θρησκευτική συνείδηση σχηματίζεται μέσα και διαμέσου αυτής. Κάθε άτομο σχηματίζει τη θρησκευτική του συνείδηση μέσα από τη θρησκεία του. Συγκεκριμένα τα συλλογικά «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που έχουν να κάνουν με τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στο θεό καθώς και των τρόπων και των μεθόδων που θα πρέπει να προσεγγίζεται και να λατρεύεται ο θεός (θρησκεία) σχηματίζονται μέσα από τη διαλεκτική σχέση που συνεχώς πραγματώνεται στο θρησκευτικό πεδίο, πράγμα που σημαίνει ότι το θρησκευτικό πεδίο είναι σε τελική ανάλυση αυτό που θα καθορίσει και τις μορφές της θρησκευτικής συνείδησης που θα σχηματίσει το άτομο. Με μια φράση, ανάλογα με τη θρησκεία στην οποία είτε συνειδητά είτε ασυνειδητά¹⁶ ένα άτομο είναι ενταγμένο θα καθορισθεί και η μορφή της θρησκευτικής συνείδησης που θα σχηματίσει. Τούτο σημαίνει ότι κάποιος

¹⁶ στο ίδιο ό.π σ.256

γίνεται πιστός, αγνωστικιστής ή άθεος μόνο μέσω και διαμέσου μιας θρησκείας και ποτέ έξω απ' αυτή. Δηλαδή είναι δυνατό να έχουμε αγνωστικιστές ή άθεους χριστιανούς, μουσουλμάνους, όπως επίσης πιστούς χριστιανούς, μουσουλμάνους. Είναι με άλλα λόγια η θρησκεία το κοινωνικό πεδίο που με το οποίο κάθε άτομο οδηγείται στην αποδοχή ή την απόρριψη ενός ή κάποιων θεών¹⁸.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας προσπαθήσαμε να κατανοήσουμε και να εξηγήσουμε την αυταρχικότητα της ελληνικής κοινωνίας μέσω δύο κυρίαρχων μορφών λόγου: Του εργαλειακού –ωφελιμιστικού και του μεταφυσικού-θεολογικού, επειδή κρίναμε ότι πρόκειται για δύο παράγοντες που είναι ταυτόχρονα αίτια και αιτιατά του τρόπου οργάνωσης και λειτουργίας των πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών πεδίων μέσα και διαμέσου των οποίων αναδύονται οι μορφές θρησκευτικής συνείδησης. Προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι στις μορφές της αυταρχικότητας της ελληνικής κοινωνίας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό το έλλειμμα ανάδυσης μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες

Συγκεκριμένα αναπτύξαμε τη θέση ότι μέσω του εργαλειακού, και ωφελιμιστικού λόγου οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες τείνουν να επιβληθούν με κάθε μέσο και τρόπο, χρησιμοποιώντας κάθε μορφή βίας, επιχειρώντας να υποτάξουν τα πάντα και τους πάντες στους τεχνικούς, οικονομικούς και γραφειοκρατικούς σκοπούς τους. Δείξαμε ότι ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός λόγος εξυπηρετεί τα ιδιοτελή συμφέροντα μιας ομάδας ή ατόμου με σκοπό την κυριαρχία, εν αντιθέσει με τα καθολικά συμφέροντα που εξυπηρετεί ο ορθός κριτικός λόγος. Τονίσαμε ότι ο εργαλειακός- ωφελιμιστικός λόγος συνδιαλέγεται με ιδεολογίες, νοοτροπίες, μύθους μέσω κυρίως του ασυνείδητου εν αντιθέσει με τον ορθό λόγο που είναι πάντα συνειδητός και απαιτεί πάντα από το σκεπτόμενο ορθολογικά άτομο προσπάθεια, κόπο, ακριβολογία και επιχειρηματολογία που στηρίζεται στην κριτική σκέψη.

Η συνειδητοποίηση της σημασίας του εργαλειακού-ωφελιμιστικού λόγου και οι βασικές του διαφορές από τον ορθό κριτικό λόγο μας βοήθησαν να κατανοήσουμε τους παράγοντες εκείνους που εμποδίζουν τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας να καλλιεργήσουν αυτόνομη έλλογη κριτική σκέψη. Μέσω της ισοτιμίας, ισηγορίας και ελευθερίας θα οδηγηθούν ενδεχομένως στη διαμόρφωση ποικίλων μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Επισημάναμε ότι ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός λόγος εμφανίζεται σαν ορθός κριτικός λόγος, χωρίς όμως να είναι, επειδή αυτό που τον χαρακτηρίζει δεν

¹⁷ Η γέννηση ενός ατόμου σε ένα οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον που η θρησκεία ως τρόπος ζωής έχει εισέλθει στην καθημερινότητα της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής δε συνειδητοποιείται ως ένταξη σε κάποιο θρησκευτικό δόγμα αλλά βιώνεται ασυνείδητα ως «φυσιολογικός» τρόπος ζωής. (κουλουρά)

είναι η αναζήτηση της αλήθειας μέσω ορθολογικών μεθόδων σκέψης και πράξης, αλλά μέσω της εκλογίκευσης αποβλέπει στην απόσπαση συναίνεσης από τα υποκείμενα εκείνα που δεν έχουν εκπαιδευτεί να τον αναγνωρίζουν ως τέτοιο.

Παρουσιάσαμε τη θέση ότι ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός λόγος στη βάση του είναι μια σύγχρονη αυταρχική ιδεολογία, μέσα και μέσω της οποίας κυριαρχούν οι εκάστοτε οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές ελίτ. Μια κυριαρχία που στηρίζεται μεταξύ των άλλων στην δημιουργία εμποδίων για κοινωνική και ατομική αυτονόμηση των μελών της κοινωνίας. Εγκλωβισμένα μέσα σ' αυτή την ιδεολογία βρίσκονται τα μέλη και ιδιαίτερα οι μαθητές/τριες της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» για το θεό και τη θρησκεία να καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από αυτές τις κύριες μορφές λόγου, επειδή όπως αναφέραμε η «ψυχοκοινωνική δομή του ατόμου είναι στενά συνδεδεμένη με τη δομή του συστήματος που επικρατεί και με τις κοινωνικές φαντασιακές σημασίες που έχει θεσμίσει αυτό το σύστημα».

Επίσης εστίασαμε την προσοχή μας στην κατανόηση της ανάδυσης των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης» για το θεό και τη θρησκεία των μαθητών/τριών στον μεταφυσικό και θρησκευτικό λόγο, ένα λόγο του οποίου ο συμβολικός γλωσσικός του κώδικας, η λογική του και το νόημά του αντιστρατεύονται κάθε γνώσια, καθαρή μορφή του ορθού κριτικού λόγου. Δείξαμε ότι ο μεταφυσικός λόγος στην ελληνική κουλτούρα εισήλθε ως κυρίαρχος με την επικράτηση του χριστιανισμού (κυρίως με την ορθόδοξη μορφή που πήρε) στη βυζαντινή αυτοκρατορία και ο ενισχύθηκε κατά τη διάρκεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας μέσω της ανάδειξης του ορθόδοξου πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σε πολιτική, οικονομική και κυρίως πολιτισμική υπερδύναμη. Ο μεταφυσικός-θρησκευτικός λόγος οδηγεί στην ανάδυση ανορθολογικών αντιλήψεων οι οποίες δε συγκροτούνται μέσω ορθολογικών μεθόδων δηλαδή με βάση τον «Λόγο» (reason) και στην προσφυγή σε «γεγονότα» που στηρίζονται στις αισθήσεις και τις εμπειρίες των κοινωνικών ατόμων, αλλά βασίζονται στη διαίσθηση, στα ορμέφυτα, στο συναίσθημα, στην μυστικιστική εμπειρία, στην εξ αποκαλύψεως αλήθεια, που διάφορες μεταφυσικές και θεολογικές αντιλήψεις υποστηρίζουν.

Η βασική θέση που υποστηρίξαμε σ' αυτή την εργασία είναι ότι στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, ακριβώς λόγω της κυριαρχίας των δύο αυτών μορφών λόγου (ορθόδοξου θεολογικού-μεταφυσικού και εργαλειακού-ωφελιμιστικού καπιταλιστικού) δεν καλλιεργείται και δεν προάγεται η έλλογη

¹⁸ Σχετικά με τη θέση αυτή δεξ Παπαρίζος Α(2001) ό.π σ.509

κριτική σκέψη, μέσω και διαμέσου της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας, όπως αυτή πραγματοποιείται από το εκπαιδευτικό σύστημα, την οικογένεια, την ορθόδοξη εκκλησία και τα ΜΜΕ , με αποτέλεσμα να μη διευκολύνονται οι μαθητές να αναπτύξουν κάποιες μορφές θρησκευτικής συνείδησης, στηριζόμενοι στην ελεύθερη κριτική σκέψη.

Το αποτέλεσμα αυτής της έκλειψης του ορθού κριτικού λόγου το διαπιστώσαμε στο τρόπο που είναι δομημένη και λειτουργεί η ελληνική κοινωνία. Η σύντομη αναφορά μας στη πολιτική, οικονομική και πολιτισμική οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας απέβλεπε στο να φανεί ότι αυτή είναι απότοκος ενός μείγματος μεταφυσικού-θεολογικού και εργαλειακού-ωφελιμιστικού λόγου, που σε τελική ανάλυση επιδρά καταλυτικά στη διαμόρφωση των μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες. Συγκεκριμένα δείξαμε ότι: Τα σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης του εργαλειακού-ωφελιμιστικού και του μεταφυσικού-θεολογικού λόγου αποκρυσταλλώνονται σε μορφές εξάρτησης και αυταρχικότητας της ελληνικής κοινωνίας στο οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο. Θέσαμε το ερώτημα του κατά πόσο η σύγχρονη ελληνική οικογένεια διαμορφώνει κάποιες μορφές θρησκευτικής συνείδησης στα νεαρά μέλη της. Η θέση που προσπαθήσουμε να δείξουμε είναι ότι ελληνική οικογένεια συμβάλλει κυρίως σε μια συναισθηματική προσέγγιση του θεού και της θρησκείας και στο σχηματισμό πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης, και λιγότερο στην ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Τούτο συμβαίνει, επειδή ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός και μεταφυσικός-θεολογικός λόγος που κυριαρχεί στην ελληνική κοινωνία διεισδύει και στο θεσμό της οικογένειας, όπως άλλωστε σε κάθε κοινωνικό θεσμό. Έτσι λοιπόν και με βάση τα όσα αναπτύξαμε για την αυταρχικότητα της ελληνικής οικογένειας, η απάντηση στο ερώτημα του κατά πόσο μέσα στα πλαίσια της ελληνικής οικογένειας δύνανται να διαμορφωθούν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στα νεαρά μέλη τους είναι ότι μπορεί να συμβάλλει κυρίως στον σχηματισμό μορφών πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης, επειδή, όπως αναφέραμε, το κύριο και καθοριστικό μέσο στην ανάδυση της διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών είναι ο ελεύθερος έλλογος κριτικός λόγος, ο οποίος στην ελληνική κοινωνία δεν είναι ο κυρίαρχος. Τέτοιος λόγος προϋποθέτει οικογενειακές δομές, νοοτροπίες, πρακτικές και συμπεριφορές που θα τον καλλιεργούν, διαιωνίζουν και αναπαράγουν, συνθήκες οι οποίες δεν υφίστανται σε μεγάλο βαθμό στην σύγχρονη ελληνική οικογένεια, αφού αυτή εκφράζει και εκφράζεται από την ευρύτερη ελληνική κοινωνία, μια κοινωνία με οικονομική, πολιτική και κοινωνική ανισότητα, στην οποία κυριαρχεί ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός και μεταφυσικός-θεολογικός λόγος. Φυσικά βρήκαμε μια μικρή μειονότητα που τα νεαρά άτομα

είχαν την τύχη να βρεθούν σε οικογενειακό περιβάλλον ο «ανακλαστικός στοχασμός», η ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψη κυριαρχούσαν (στις οικογενειακές σχέσεις) ως πρακτική, γεγονός που τους επέτρεψε να σχηματίσουν κάποιες μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Στα πλαίσια κατανόησης της ελληνική κοινωνίας αναφερθήκαμε στην αυταρχικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος και δείξαμε ότι όλες οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μέχρι σήμερα έγιναν μέσω αυταρχικών μοντέλων λήψης απόψεων, που είχαν ως στόχο να προσαρμόσουν το ελληνικό σχολείο στις εκάστοτε ανάγκες του οικονομικού και πολιτικού συστήματος, δηλαδή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και του καπιταλιστικού συστήματος, στο οποίο κυριαρχεί τόσο ο εργαλειακός-ωφελιμιστικός λόγος, όσο και ο μεταφυσικός –θρησκευτικός λόγος.

Υποστηρίξαμε ότι το πολιτικό και οικονομικό σύστημα που κυριαρχεί στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία εξυπηρετεί τα οικονομικά, πολιτικά και πολιτισμικά συμφέροντα των κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων, κυριαρχία η οποία καταφέρει να διαιωνίζεται, μεταξύ των άλλων, και μέσω της παρεμπόδισης ανάπτυξης μιας αυτόνομης "κοινωνίας πολιτών", στα πλαίσια της οποίας θα δύνανται να αναδύονται αυτόνομα κοινωνικά υποκείμενα. Από τη μελέτη των σχολικών αναλυτικών προγραμμάτων φαίνεται ότι στα σχολεία της β/θμιας βαθμίδας, παρά τις όποιες συνταγματικές επιταγές, δεν ευνοείται και δεν επιδιώκεται ο ελεύθερος έλλογος κριτικός στοχασμός των μαθητών/τριών, έτσι ώστε να υπάρχουν οι συνθήκες εκείνες που θα επιτρέψουν την ανάπτυξη μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Δείξαμε ότι το ελληνικό σχολείο προσπάθησε και προσπαθεί να διαμορφώσει υπάκουους και φοβισμένους υπηκόους, πειθαρχημένους και ημιμαθείς μαθητές/τριες. Μέσω και διαμέσου του μαθήματος των θρησκευτικών επιβάλλεται το χριστιανικό ορθόδοξο δόγμα με τον «καταναγκασμό, τη βία και τις απειλές», έτσι ώστε να αποδεχθούν, το ορθόδοξο δόγμα ως μοναδική αλήθεια, κάτι που γίνεται και μέσω των οικονομικών μαθημάτων, στα οποία μέσω και διαμέσου της συμβολικής βίας υποχρεώνουν τους μαθητές να ενστερνιστούν το σύστημα της ελεύθερης αγοράς, ως τη μοναδική ορθή και εφικτή οικονομική πραγματικότητα.

Παράλληλα η υπερβολική έμφαση που δίνεται συστηματικά σε θέματα κυρίως γλώσσας, γραμματικής και συντακτικού κατά την διδασκαλία των κλασικών κειμένων της αρχαιοελληνικής γραμματείας αρχαίων έχει ως στόχο να καλλιεργήσει φαινόμενα "προγονολατρίας" και "αρχαιολαγνείας" κάθε μορφής, στερώντας έτσι τους μαθητές από την κατανόηση των νοημάτων της αρχαίας γραμματείας με αποτέλεσμα πολλοί λίγοι μαθητές να έχουν την ευκαιρία να καλλιεργήσουν την ελεύθερη έλλογη κριτική τους σκέψη, έτσι ώστε

να μπορούν να εντοπίζουν τυχόν θρησκευτικά στερεότυπα, προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες πράγμα που θα τους οδηγήσει σε μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Η στείρα και απροβλήματιστη αποδοχή θρησκευτικών αντιλήψεων, στερεοτύπων ,προκαταλήψεων και δεισιδαιμονιών, όπως φαίνεται στα αποτελέσματα της έρευνάς μας, που πραγματοποιήθηκε στα λύκεια της χώρας, είναι το αποτέλεσμα της «θρησκευτικής παιδείας» που οι μαθητές δέχονται από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, την οικογένειά τους και των επιδράσεων που υφίστανται από τα ΜΜΕ.

Το χαμηλό ποσοστό μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, που όπως δείξαμε, παρατηρείται στους μαθητές/τριες του λυκείου, είναι σε τελική ανάλυση το αποτέλεσμα εγκλωβισμού τους σε οικονομικό-πολιτικό-θρησκευτικές ιδεολογίες, αντιλήψεις, νοοτροπίες και πρακτικές, όπως αυτές σχηματίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια των ιστορικών επιδράσεων που η σύγχρονη ελληνική κοινωνία υπέστη. Έτσι, φαίνεται το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, να οδηγεί τους μαθητές στην εγχάραξη μιας θρησκευτικότητας και ενός θρησκευτικού συναισθήματος που γίνεται δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να επιτρέψει την ανάδυση κάποιων μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Την κυριαρχία αυτών των «σχημάτων αντιλήψεων, σκέψεων και πράξεων» που κυριαρχούν στην εκπαίδευση, ως αντανάκλαση των «σχημάτων αντίληψης, σκέψεων και πράξεων» που κυριαρχούν στην ευρύτερη κοινωνία, τη διαπιστώνουμε από το γεγονός ότι η εκπαίδευση των μαθητών/τριών στηρίζεται στη βάση ρομαντικών και ανορθολογικών μυθολογικών αναφορών, τείνει να μορφοποιήσει τους μαθητές σε παθητικούς καταναλωτές οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών (θρησκευτικών) προϊόντων. Με δεδομένο ότι το εκάστοτε εκπαιδευτικό σύστημα αποτελεί (και αυτό) μέρος του πολιτισμικού πεδίου και λειτουργεί ως συνισταμένη των οικονομικο-πολιτικο-θρησκευτικών δυνάμεων και συσχετισμών της ελληνικής κοινωνίας, καταλήγουμε στην υιοθέτηση της πρότασης ότι «πεπoίθησή μας,[όμως], είναι ότι το σχολείο δεν αλλάζει, αλλάζοντας μόνο το σχολείο»

Γνωρίζοντας ότι το εκπαιδευτικό σύστημα είναι άρρητα συνδεδεμένο με τις εκάστοτε οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές δομές της ελληνικής κοινωνίας και με το γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία σε οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό χαρακτηρίζεται από οικονομικές πολιτικές και πολιτισμικές ανισότητες, προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι μέσα και μέσω του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος διαιωνίζονται και αναπαράγονται αυτές οι κοινωνικές ανισότητες. Αυτό δε σημαίνει ότι το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι ουδέτερο ούτε ότι είναι απλά και μόνο ένας ιδεολογικός μηχανισμός που χρησιμοποιείται κατά το δοκούν από το κράτος και τις κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις. Δεχόμαστε το εκπαιδευτικό σύστημα ως ένα χώρο ή καλύτερα ένα

"πεδίο" μέσα και διαμέσου στο οποίο διαδραματίζονται αντιπαραθέσεις, συγκρούσεις, αλλά και σχέσεις συνεργασίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους συμμετέχοντες. Με άλλα λόγια το κάθε εκπαιδευτικό σύστημα διέπεται από μια βασική αντίφαση. Από τη μια τείνει να διαιωνίζει και να αναπαράγει τις υφιστάμενες κυρίαρχες αξίες, αντιλήψεις, πεποιθήσεις, νοοτροπίες των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων και από την άλλη είναι ο χώρος που είναι δυνατόν να αμφισβητούνται αυτές οι αντιλήψεις, αξίες και νοοτροπίες. Πρόκειται δηλαδή για ένα "πεδίο" στο οποίο τα πάντα είναι ρευστά και μεταβαλλόμενα και το τι θα επικρατήσει κάθε φορά εξαρτάται από μεταβλητές που δεν μπορεί να είναι από πριν προβλέψιμες. Και ενώ υπάρχει η τάση του εκπαιδευτικού συστήματος, μέσω των επίσημων αναλυτικών προγραμμάτων, των "κρυφών αναλυτικών προγραμμάτων", το ωρολόγιο πρόγραμμα, τα γνωστικά αντικείμενα (μαθήματα), η διαρρύθμιση και η ρύθμιση του χώρου και του χρόνου των μαθητών να αποβλέπουν στην χειραγωγή τους, όμως τόσο οι διδάσκοντες όσο και οι διδασκόμενοι δεν είναι παθητικά και άβουλα "εργαλεία" προς χειραγωγήση.

Καταλήγοντας την ανάλυσή μας, όσον αφορά τη συνάφεια μεταξύ κρατικής εξουσίας και εκπαιδευτικού συστήματος, συμπεραίναμε ότι υπάρχει αμοιβαία αλληλεπίδραση κράτους και σχολείου και ισχύει το λεχθέν "όπως το κράτος ούτω και η Παιδεία", γεγονός που ενισχύει τη θέση που αναπτύξαμε στη εισαγωγή αυτού του μέρους της εργασίας μας, ότι δηλαδή η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από αυταρχικά «σχήματα αντίληψης σκέψεις και πράξης» γεγονός που σημαίνει ότι η αυταρχικότητα της κρατικής εξουσίας διεισδύοντας στο χώρο της εκπαίδευσης, οργανώνει το σχολείο αυταρχικά και γραφειοκρατικά, εμποδίζοντας έτσι την ανάπτυξη και την ανάπτυξη μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες, επειδή, όπως έχουμε τονίσει, αυταρχικότητα και ανάπτυξη μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης δε συνάδουν. Υποστηρίξαμε επίσης ότι με το να δίδεται στους μελλοντικούς εκπαιδευτικούς ελλιπής επιστημονική, παιδαγωγική και διδακτική γνώση, ωθούνται να καταστούν απλοί διεκπεραιωτές των σχολικών βιβλίων, των αναλυτικών προγραμμάτων και των ποικίλων αυστηρών οδηγιών προς αυτούς, για το τι, πώς, γιατί και με ποιο τρόπο θα διδάσκουν. Έτσι λοιπόν με την κυρίαρχουμένη θέση (κατοχή χαμηλής οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής ισχύος) και τους κυρίαρχομένους ρόλους που κατέχει και ασκεί ο εκπαιδευτικός στο σύγχρονο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, δεν του επιτρέπεται να ασκήσει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των κατευθυντηρίων αξόνων και των περιεχομένων των προγραμμάτων σπουδών της εκπαίδευσης. (Όπως για παράδειγμα τη συμμετοχή του στη διαμόρφωση των αναλυτικών προγραμμάτων, στο περιεχόμενο και συγγραφή των σχολικών

βιβλίων της εκπαίδευσης κ.ά.). Το Υπουργείο Παιδείας και τα συμβουλευτικά όργανά του (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, το Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας) μονοπωλούν ερήμην της κοινότητας των εκπαιδευτικών τη διαμόρφωση των προγραμμάτων σπουδών, τη διαμόρφωση των Αναλυτικών Προγραμμάτων, το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων, των οδηγιών για το τι και πως διδάσκεται. Έτσι ο Έλληνας εκπαιδευτικός παραμένει μακριά από τα κέντρα λήψης εκπαιδευτικής πολιτικής μέσα (και) μέσω των οποίων καθορίζεται και διαμορφώνεται το επιστημονικό, παιδαγωγικό και διδακτικό περιεχόμενο της εκπαίδευσης. Ο μόνος ρόλος που του αναγνωρίζεται είναι αυτός του παθητικού εκτελεστή και διεκπεραιωτή των αποφάσεων τρίτων, πολλές φορές ξένων προς την επιστημονική και εκπαιδευτική κοινότητα.(π.χ εκκλησία, πολιτικά κόμματα κ.ά.). Με άλλα λόγια η κυριαρχούμενη θέση του εκπαιδευτικού στο ελληνικό εκπαιδευτικό πεδίο τον οδηγεί σε ρόλους απλού διεκπεραιωτή και αναπαραγωγού πληροφοριών και γνώσεων εξωσχολικών ομάδων με οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ισχύ, (κυβέρνηση, κόμματα, εκκλησία, οικονομικές ομάδες κλπ), χωρίς έτσι να του επιτρέπεται αλλά και δίχως να μπορεί ο ίδιος να ασκήσει πρωταγωνιστικούς ρόλους στα πλαίσια του εκπαιδευτικού συστήματος.

Δείξαμε ότι ο Έλληνας εκπαιδευτικός δεν έχει την κατάλληλη επιστημονική, παιδαγωγική και διδακτική κατάρτιση και επειδή η εφ' άπαξ καλή επιστημονική και παιδαγωγική και διδακτική κατάρτιση δεν αρκεί, αφού και στην εποχή μας οι επιστημονικές γνώσεις αλλάζουν πολύ γρήγορα, η έλλειψη περιοδικής μετεκπαίδευσης των εκπαιδευτικών ενισχύει την αρχική θέση μας ότι (ο Έλληνας εκπαιδευτικός) δεν έχει καταρτιστεί επαρκώς για να αντεπεξέλθει τον σημαντικό ρόλο του, γεγονός που τον καθιστά: Αυταρχικό, Ανασφαλή, Γραφειοκράτη- «δημόσιο υπάλληλο», Υποτακτικό, Τυπολάτρη και Χειραγωγήσιμο.

Έτσι λοιπόν και με βάση τα χαρακτηριστικά του Έλληνα εκπαιδευτικού που αναφέραμε σε συνδυασμό με το ότι το σημερινό ελληνικό σχολείο, όπως είναι δομημένο (εκπαιδευτικό προσωπικό, αναλυτικά προγράμματα, σχολικά βιβλία κλπ), λειτουργεί αυταρχικά και γραφειοκρατικά, καταλήξαμε στη θέση, ότι με αυτή τη δομή και μορφή ευνοείται η απουσία διαδικασιών διδασκαλίας που δημιουργούν στους μαθητές μαθησιακό ενδιαφέρον και ενεργητική συμμετοχή, έτσι ώστε να προωθείται η καλλιέργεια και ανάπτυξη της κριτικής, αφαιρετικής, συνθετικής και δημιουργικής σκέψης. Έτσι ο/η μαθητής/τρια του Λυκείου, με δεδομένη την κυριαρχούμενη θέση που κατέχει στο εκπαιδευτικό σύστημα, υποχρεούται να υιοθετήσει αμυντικούς και παθητικούς ρόλους απέναντι σε ένα αυταρχικό, γραφειοκρατικό, αντιεπιστημονικό και αντιπαιδαγωγικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Αναφερθήκαμε επίσης στην δυσκολία ανάδυσης μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών/τριων μέσω των Μαζικών Μέσων Ενημέρωσης.

Βασική θέση μας είναι ότι στη δεδομένη οικονομική, πολιτική και πολιτιστική υφιστάμενη τάξη πραγμάτων που βρίσκεται η ελληνική κοινωνία τα ΜΜΕ:

1) Αποτελούν μηχανισμούς παραγωγής και αναπαραγωγής της μαζικής κουλτούρας, δεδομένου ότι μέσω των μέσων μαζικής πληροφόρησης δημιουργούνται στα μέλη της κοινωνίας κοινές αντιλήψεις και ερμηνείες που οδηγούν σε κοινές δραστηριότητες και στόχους. Τα ΜΜΕ είναι οι κατ' εξοχήν θεσμοί που περιγράφουν και ερμηνεύουν τα γεγονότα και τα φαινόμενα που συνθέτουν τον κόσμο που μας περιβάλλει.

2) Τα σύγχρονα ΜΜΕ παράλληλα με την ιδιότητά τους ως οικονομικές επιχειρήσεις είναι οι ιδεολογικοί μηχανισμοί εκείνοι, μέσω των οποίων το κράτος και οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες ασκούν την, κατά Γκράμσι, ηγεμονία τους. Τα ΜΜΕ, με βάση την μαρξιστική ανάλυση, συνθέτουν έναν ιδεολογικό μηχανισμό του Κράτους, που διαμορφώνει και αναπαράγει την κυρίαρχη ιδεολογία. Τόσο ο Λ. Αλτουσσέρ, όσο και ο Ν. Πουλαντζάς (επηρεασμένοι απ' τον Γκράμσι) τονίζουν ότι η ιδεολογία αναπαριστά είτε τη φανταστική σχέση των ατόμων με τις πραγματικές συνθήκες της ζωής τους είτε την πολιτική σχέση μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων τάξεων.

Τα ΜΜΕ μέσω των ειδήσεων και των ποικίλων προγραμμάτων τους αποκόπτουν και απομονώνουν την κοινωνική πραγματικότητα, επιρρίπτοντας την αιτιότητα των γεγονότων σε ένα σκοτεινό και πανίσχυρο "Πεπρωμένο". Χρησιμοποιούν στερεότυπα όπως «τίποτα δε μεταβάλλεται, ο άνθρωπος δεν αλλάζει, βρισκόμαστε στα χέρια υπέρτατων δυνάμεων που μας κυβερνούν, η Μοίρα μας ορίζει και μας κινεί με τα νήματα του καλού και του κακού». Αναπτύσσουν έτσι μια μυθολογική τάση σε βάρος μιας ορθολογικής θεώρησης των πραγμάτων. Τα ΜΜΕ μεταθέτουν την ευθύνη της καθημερινής ζωής έξω από το ορθολογικό κοινωνικό σύστημα και, οι καθημερινοί καταναγκασμοί παρακάμπτονται από μια μυθική εξιδανίκευση, που ανταποκρίνεται στην αναγκαιότητα του κρατούντος συστήματος. Δημιουργείται έτσι μια μυθική αντίληψη των σχέσεων παραγωγής, με αποτέλεσμα τα ΜΜΕ να μην συμβάλλουν στη διαμόρφωση κανενός είδους συνείδησης στους χρήστες τους.

3) Τα ΜΜΕ εντάσσονται μέσα στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής και ανταλλαγής. Τα προϊόντα των ΜΜΕ πρέπει να τα δούμε ως εμπορεύματα που οφείλουν να είναι αρεστά σ' όσο το δυνατόν περισσότερους καταναλωτές. Απευθύνονται σ' όλους και στον καθένα, γι' αυτό οφείλουν να κεντρίζουν την περιέργεια και να προσελκύουν την προσοχή των

αποδεκτών τους, διαμορφώνοντας κατάλληλα την μορφή και το περιεχόμενό τους για την επίτευξη αυτού του σκοπού. Τόσο η μορφή όσο και το περιεχόμενο αποβλέπουν σ' αυτό το σκοπό.

4). Τα ΜΜΕ ανήκουν στο πολιτιστικό πεδίο με την έννοια ότι το προϊόν που παράγουν ή διακινούν έχει να κάνει με τις ιδέες, τις τέχνες, τα γράμματα κ.α. χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η σύνδεσή τους με το οικονομικό και πολιτικό επίπεδο είναι χαλαρή ή ανύπαρκτη. Απεναντίας στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες τα λεγόμενα πολιτιστικά προϊόντα και οι υπηρεσίες της ενημέρωσης και πληροφόρησης είναι άρρητα συνδεδεμένα με την οικονομία και την πολιτική.

5). Τα ΜΜΕ παράλληλα λειτουργούν ως διαμορφωτές και διακινητές/διανεμητές της μαζικής κουλτούρας.

Στο πρώτο μέρος αναφέραμε ότι μέσω της μαζικής κουλτούρας δεν καλλιεργείται και δεν προάγεται ο ορθός λόγος και η κριτική σκέψη. Αντίθετα προάγονται μορφές του εργαλειακού-ωφελιμιστικού και μεταφυσικού-θεολογικού λόγου. Επίσης αναφερθήκαμε στο γεγονός ότι τα ΜΜΕ συντείνουν στη διαμόρφωση των ιδεών, αντιλήψεων, των πεποιθήσεων των ατόμων με το να περιγράφουν, ερμηνεύουν, αναλύουν τα γεγονότα και τα φαινόμενα που διαδραματίζονται γύρω μας. Μεταξύ της συνείδησης και της ύπαρξης των ατόμων, υπάρχουν τα ΜΜΕ που επηρεάζουν την όποια συνείδηση έχουν οι άνθρωποι για την ύπαρξή τους και το σύμπαντα κόσμο.

Θέσαμε δύο βασικά ερωτήματα σε σχέση με τα ΜΜΕ:

Είναι ο ρόλος των ελληνικών ΜΜΕ αυταρχικός; Χειραγωγούν την κοινή γνώμη και ειδικότερα τις αντιλήψεις, ιδέες, πεποιθήσεις, στάσεις κλπ των νεαρών μαθητών; Και αν τούτο συμβαίνει, με ποιο τρόπο;

Δύνανται τα ελληνικά ΜΜΕ να προάγουν την διαμόρφωση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών;

Η Βασική θέση μας είναι ότι τα ελληνικά ΜΜΕ όπως είναι δομημένα και ελεγχόμενα, είτε από το κράτος είτε από ιδιώτες, υπακούουν από την μια σε πολιτικές και κομματικές σκοπιμότητες. Όπως είναι δομημένη η πολιτική πρακτική, η δημόσια ραδιοτηλεόραση παραμένει από την ίδρυσή της εγκλωβισμένη στην εκάστοτε κυβέρνηση και το αντίστοιχο κυβερνών πολιτικό κόμμα, πράγμα που σημαίνει ότι διοικείται κατά το δοκούν και το συμφέρον των κυβερνώντων, με διορισμούς και ανακλήσεις των ιθυνόντων, με άμεσες παρεμβάσεις στα προγράμματα, που συνήθως δίνουν την εικόνα δελτίων κυβερνητικής προπαγάνδας, με την οικονομική, δημοσιονομική εξάρτηση, τη στελεχιακή υποταγή και την εκμετάλλευση των εργαζομένων στα κρατικά ΜΜΕ.

Καταλήξαμε ότι τα ελληνικά ΜΜΕ, ως προϊόντα μιας κοινωνίας οικονομικά, πολιτικά και πολιτισμικά άνισης και αυταρχικής, αποτελούν καθοριστικούς θεσμούς στη διαιώνιση και αναπαραγωγή αυτής της κοινωνίας. Τα ΜΜΕ δεν αντανakλούν απλώς την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά αποτελούν μέρος των παραγόντων που την ορίζουν και τη συγκροτούν.

Επίσης θέσαμε το ερώτημα πώς η εξουσία που ασκείται από τα ΜΜΕ παίρνει αυταρχική μορφή. Προσπαθήσαμε να απαντήσουμε ότι τα ελληνικά ΜΜΕ όπως είναι δομημένα και για λόγους άμεσης ή έμμεσης εξάρτησης από το κράτος και την εκκλησία από τη μια, και από τους νόμους της καπιταλιστικής αγοράς από την άλλη. Μόνο το θρησκευτικό συναίσθημα των μαθητών μπορούν να ενισχύσουν και όχι μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, επειδή, όπως τονίσαμε, τα ΜΜΕ, για να μπορέσουν να υπάρξουν χρειάζονται από την πλευρά τους το χειρισμό του εργαλειακού-ωφελιμιστικού και του μεταφυσικού-θρησκευτικού λόγου, έτσι ώστε να προσπορίζονται ιδεολογικά και εμπορικά το κοινό τους, ένα κοινό που για λόγους χειραγώγησης τείνουν και αποβλέπουν να το καταστήσουν παθητικό καταναλωτή των προϊόντων τους. Αν και η τεχνολογία επιτρέπει την ενεργό συμμετοχή του κοινού στο περιεχόμενο των προγραμμάτων των ηλεκτρονικών μέσων και στην διαμόρφωση της ύλης των ποικίλων εντύπων, σπάνια ζητείται η ενεργός συμμετοχή των ακροατών, τηλεθεατών και αναγνωστών, και όπου συμβαίνει αυτό, είναι αυστηρά ελεγχόμενη και περιορισμένη.

Επίσης εστιάσαμε όπως ήταν φυσικό την προσοχή μας στην αυταρχικότητα του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος και το αυτονόητο της εκκλησιαστικής παρέμβασης στην ελληνική κοινωνία και στην εκπαίδευση, για να δείξουμε ότι με τον τρόπο αυτό παρεμποδίζεται η ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες. Η παρέμβαση αυτή έχει ως αποτέλεσμα την κυριαρχία των «σχημάτων αντίληψης», σκέψης και πράξης» του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος στην ελληνική κοινωνία μέσω της «συμβολικής βίας» που ασκούν. Δείξαμε ότι η αυταρχικότητα που χαρακτηρίζει το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες που καθιστούν την σύγχρονη ελληνική κοινωνία αυταρχική, ετερόνομη, αντιφατική, πράγμα που μας βοήθησε να κατανοήσουμε τις δυσκολίες που έχει στα πλαίσια αυτά η ανάδυση ενός αυτόνομου, ελεύθερου και έλλογα κριτικά σκεπτόμενου μαθητή/τριας. Με άλλα λόγια, το ορθόδοξο δόγμα όπως ιστορικά έχει διαμορφωθεί, προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι εμποδίζει την πορεία αυτοσυνειδησίας, αυτογνωσίας του Έλληνα μαθητή, έτσι ώστε να μπορέσει ο τελευταίος να διαμορφώσει κάποια μορφή διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Χαρακτήρισаме το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα αυταρχικό και στα πλαίσια αυτά προσπαθήσαμε να εξερευνήσουμε τις επιπτώσεις του στην ελληνική κοινωνία . Δείξαμε ότι η αιτία για την αποστροφή του ορθόδοξου δόγματος προς κάθε γνωσιακή προσέγγιση των πραγμάτων και ειδικότερα σε μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, βρίσκεται κυρίως στη μονόπλευρη ασκητική μυστικότητα της ορθόδοξης σωτηριολογίας που "αγιάζει τον κόσμο" και διαμόρφωσε μια εξωκοσμική σωτηριολογία που δεν επιτρέπει στον κόσμο του εδώ κάτω καμιά δυνατότητα αυτόνομης οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής ανάπτυξης.

Επισημάνομε ότι το ορθόδοξο δόγμα οδηγεί τους πιστούς τους στη διαμόρφωση μιας «συναισθηματικής» θρησκευτικότητας, συντείνοντας έτσι στον σχηματισμό μιας κουλτούρας της "συγκίνησης".

Η θέση που υποστηρίζαμε είναι ότι η στάση ζωής που φαίνεται να προτείνει ο ορθόδοξος ασκητισμός, ως πρότυπο για κάθε ορθόδοξο, είναι μια παθητική στάση απέναντι στον κόσμο. Ενδεικτική του υπέρτατου μοντέλου είναι η αντικοινωνική-ακοινωνική παθητική μοναστηριακή ασκητική, όπως αυτή πραγματοποιείται στο όρος Άθως από τους ορθόδοξους μοναχούς και στηρίζεται σε μια εξωκοσμική και μη ορθολογική ασκητική, ενώ αντίθετα ο δυτικός ασκητισμός προτείνει μια ενεργητική στάση ζωής. Η επικράτηση της συναισθηματικής θρησκευτικότητας στο ορθόδοξο δόγμα είχε ως συνέπεια την αδυναμία του ορθόδοξου ανθρώπου να αναπτύξει εκείνες τις ικανότητες που θα τον βοηθούσαν να ρυθμίζει τη ζωή του συστηματικά με βάση τον θρησκευτικό αυτοέλεγχο, που σε τελευταία ανάλυση σημαίνει ότι θα πρέπει να στηρίζεται κυρίως στις δικές του λογικές δυνάμεις, τις οποίες μέσω μιας βαθιάς πορείας αυτογνωσίας οφείλει να ανακαλύψει, γεγονός που θα τον καταστήσει αυτοδύναμο.

Θέσαμε το ερώτημα: Γιατί η επιβολή της παράδοσης κατά την ορθόδοξη αντίληψη, στην ελληνική κοινωνία και ειδικότερα στους μαθητές, συνιστά αυταρχική πράξη και καθίσταται εμπόδιο στην ανάδυση μορφών διαλεκτικής συνείδησης, για να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η επιβολή των ορισμένων επιλεκτικών αντιλήψεων του παρελθόντος(φιλοσοφικών, ιστορικών) που επιχειρεί η ορθόδοξη εκκλησία (μέσω της συμβολικής βίας) ως μέσου ερμηνείας και κατανόησης του παρόντος, με την παράλληλη αποσιώπηση διαφορετικών αντιλήψεων, εγκλωβίζει του μαθητές σε μονοσήμαντες ορθόδοξες ερμηνείες τόσο του παρελθόντος, όσο και του παρόντος και τους οδηγεί δε σε άκριτη και παθητική αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος και της κοινωνικής πραγματικότητας. <<Το να άγεται και να φέρεται κανείς από το παρελθόν και να επιτρέπει σε αυτό να παρεμβαίνει στο παρόν, σημαίνει ότι καθλώνεται στην επανάληψη και στην παλινδρόμηση>>. Καταλήξαμε έτσι ότι

η ορθοδοξία, έχει από την ανάδυσή της συμπεριλάβει στην κοσμοαντίληψή της τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που συναντούμε ιστορικά στα ανατολικά δεσποτικά κοσμοσυστήματα. Τούτο σημαίνει ότι τείνει να αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως δούλο ενός Θεού- Δεσπότη, του οποίου ο ρόλος στα πλαίσια αυτού του κοσμοσυστήματος είναι να υπηρετεί το μεγαλείο και τη δόξα του Αφέντη του. Δεν έχει ως άτομο και κοινωνία αυτόνομη ύπαρξη, δημιουργήθηκε και υπάρχει για να δοξάζει τον Δημιουργό του σε αντίθεση με τον άνθρωπο των αρχαιοελληνικών κοινωνιών και ορισμένων απόρων των σύγχρονων κοινωνιών, με διαλεκτική θρησκευτική συνείδηση, που αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ελεύθερο να αυτοπροσδιορίζεται, και ως μέλος μιας αυτόνομης και αυτοθεσμιζουσας κοινωνίας να συνδιαμορφώνει τις κοσμοαντιλήψεις του για τον σύμπαντα κόσμο μέσω και διαμέσου του ορθού λόγου. Η πίστη τους στη λογική είναι αυτή που τον διαφοροποιεί από τους χριστιανούς με έκλειψη διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης. Οι σχέσεις του με την "αλήθεια", την γνώση, είναι διαμετρικά αντίθετες, αφού ο αυτοστοχαζόμενος άνθρωπος που στηρίζεται στην έλλογη κριτική σκέψη εκλαμβάνει την "αλήθεια" ως το αποκορύφωμα της φιλοσοφικής και επιστημονικής γνώσης, που σε τελική ανάλυση είναι μια συνεχής κοπιώδης ατομική και συλλογική διαδικασία χωρίς τέλος, ενώ ο ορθόδοξος πιστός αποδέχεται παθητικά την "αλήθεια" του μοναδικού Θεού. Γι' αυτόν η υπέρτατη "αλήθεια" είναι ο Θεός και χριστιανικός λόγος είναι ο λόγος του Θεού και όχι ο λόγος της γνώσης. Ο χριστιανικός λόγος προτρέπει τον άνθρωπο να αποξενωθεί από την αναζήτηση της γνώσης, καταργεί «το κριτικό μέρος της ψυχής». Η ισότητα που ευαγγελίζεται η χριστιανική ιδεολογία στηρίζεται σε μια καθολική δουλοπαροικία, στην οποία ο χριστιανικός λόγος είναι μονόλογος και δεν επιδέχεται κριτική αμφισβήτηση και ερμηνεία από τους πιστούς της. Η αυθεντικότητα της ερμηνείας του δόγματος ανήκει στους "ειδικούς", δηλαδή στο Ιερατείο «επαγγελματίες της θρησκείας», γεγονός που του προσδίδει δικαίωμα να ελέγχει και να επιφέρει κυρώσεις στους πιστούς, το δε Ιερατείο αντιλείπει την νομιμοποιητική του βάση, όχι από τους πιστούς, αλλά από τη θεία βούληση. Ο λόγος του Θεού, μέσω του ιερατείου, είναι λόγος απόλυτος, αυθεντικός που το μόνο που ανέχεται ως σκέψη είναι αυτή που εναρμονίζεται με την δική του (ορθή δόξα). Κάθε άλλος λόγος είναι αμαρτωλός και αιρετικός, γεγονός που τον καθιστά μονόλογο και κήρυγμα. Οι εκπρόσωποι του λόγου αυτού αποκτούν την εξουσία της χειραγώγησης των συνειδήσεων (μέσω της κατήχησης), ελέγχουν δε μέσω της εξομολόγησης τον ενδόμυχο ψυχικό κόσμο του πιστού, και με την απειλή του αποκλεισμού (αφορισμός) από τη γήινη αλλά και "ουράνια" κοινότητα των πιστών, επιδρούν χειραγωγικά σε αυτούς. Το χριστιανικό δόγμα επιδιώκει την μετατροπή του (ελεύθερου) πολίτη σε (αλλοτριωμένο) πιστό,

πράγμα που σημαίνει ότι το άτομο χάνει τη δυνατότητά του να στοχάζεται ελεύθερα και να χρησιμοποιεί αυτόνομα την έλλογη κριτική σκέψη του, για να νοηματοδοτήσει τη ζωή του, την κοινωνία του και το σύμπαντα κόσμο. Κοντολογίς, υπό την επίδραση του χριστιανικού δόγματος και ειδικότερα του ορθόδοξου δεν διευκολύνεται η ανάπτυξη της θρησκευτικής του συνείδησης, αλλά έχει μόνο τη δυνατότητα να θρησκεύεται, δηλαδή να ακολουθεί παθητικά το δόγμα.

Τόνισαμε ότι η αυτονόητη παρέμβασης της ορθόδοξης Εκκλησίας στην ελληνική κοινωνία και στην εκπαίδευση καθίσταται εμπόδιο στην ανάπτυξη μορφών θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες. Η κυριαρχία του ορθόδοξου δόγματος στην ελληνική κοινωνία, έχει ως αποτέλεσμα , μεταξύ των άλλων, την "ξένωση" της τελευταίας από την εν δυνάμει δημιουργική της «αυτοθεσμική» ικανότητα, γεγονός που σημαίνει ότι η ελληνική κοινωνία αδυνατεί να αυτονομηθεί. Τούτο φαίνεται από την ετερονομία που τη χαρακτηρίζει στο πολιτικό, οικονομικό και στο (πολιτιστικό) θρησκευτικό πεδίο.

Προσπαθήσαμε να ερμηνεύσουμε το γιατί και πώς η ορθόδοξη Εκκλησία σε μια ετερόνομη νεοελληνική κοινωνία, που υπάρχει σαφής αποξένωσή της από την πολιτική και κατ' επέκταση από τα κοινά (η θρησκεία σε κοινωνίες ανθρωποκεντρικές και δημοκρατικές είναι κυρίως δημόσιου και λιγότερο ιδιωτικού ενδιαφέροντος) δέχεται παθητικά και αυτονόητα την παρέμβασή της σε όλα τα κοινωνικά πεδία. Επειδή το αντικείμενο της έρευνάς μας είναι η θρησκευτική συνείδηση των μαθητών, επιλέξαμε να σταθούμε κυρίως στην παρέμβαση της ορθόδοξης Εκκλησίας στο χώρο της εκπαίδευσης, (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η ορθόδοξη Εκκλησία δεν παρεμβαίνει στα υπόλοιπα κοινωνικά πεδία).

Η παρέμβαση της ορθόδοξης Εκκλησίας στο χώρο της εκπαίδευσης άρχισε να γίνεται συστηματικά με την δημιουργία των πρώτων ελληνικών σχολείων του νεοσύστατου νεοελληνικού κράτους στα πλαίσια της συνεργασίας κράτους και Εκκλησίας κατά την οποία κράτος(πολιτική τάξη, επαγγελματίες της πολιτικής) και Εκκλησία (ιερατείο, επαγγελματίες της θρησκείας) θα νομιμοποιούν αμοιβαίως την εξουσιαστική τους κυριαρχία. Στα πλαίσια αυτά κράτος και Εκκλησία αποσιωπώντας και πολλές φορές διαστρεβλώνοντας την ιστορία της ελληνικής επανάστασης, επιβάλλουν την ψευδή αντίληψη ότι το ελληνικό έθνος οφείλει την απελευθέρωσή του από τους Οθωμανούς κυρίως στην ορθόδοξη Εκκλησία, γεγονός που όχι μόνο δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αλλά φαίνεται πως ο ρόλος της ηγεσίας της ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν συστηματικά αρνητικός απέναντι στο στόχο αυτό. Η ταύτιση ορθόδοξης Εκκλησίας και ελληνικού έθνους στη συνείδηση των μελών της ελληνικής κοινωνίας επιτεύχθηκε κυρίως λόγω της αυταρχικής, μονοφωνικής και

αντιδημοκρατικής εκπαίδευσης που το νεοελληνικό κράτος με την συνεργασία της Εκκλησίας προσφέρει στην ελληνική κοινωνία.

Για την παρέμβαση της ορθόδοξης εκκλησιαστικής παρέμβασης στην εκπαίδευση αναφέραμε ότι είναι ότι επιβάλλεται αυταρχικά στους μαθητές μέσω μιας μονοφωνικής επιβολής, δηλαδή προσπαθεί να προβάλλει μόνο το δόγμα, τις διδασκαλίες και την ηθική της ορθόδοξης Εκκλησίας, κατηχητικής. Δεν αποβλέπει στην μετάδοση θρησκευτικών γνώσεων, αλλά στην επιβολή μιας δογματικής πίστης, δηλαδή της ορθοδοξίας που είναι υποχρεωτική για όλους τους μαθητές του λυκείου.

Ο στόχος της θρησκευτικής εκπαίδευσης των μαθητών, όπως αυτός υλοποιείται μέσω του μαθήματος των θρησκευτικών, δεν είναι η επιστημονική και αντικειμενική πληροφόρηση και γνώση τόσο του ορθόδοξου δόγματος όσο και των άλλων θρησκευτικών δογμάτων αλλά και κάθε φιλοσοφικού στοχασμού, που έχει να κάνει με υπαρξιακά ερωτήματα και θέματα μεταφυσικής φύσεως, ώστε μέσα από μια κριτική επεξεργασία οι μαθητές να αναπτύξουν τον θρησκευτικό αυτοκαθορισμό τους. Υποστηρίζουμε ότι αυτή στοχεύει κυρίως στην επιβολή των θρησκευτικών αντιλήψεων του συγκεκριμένου δόγματος. Το ότι η ορθόδοξη Εκκλησία δεν αποσκοπεί σε μια συνειδητή αποδοχή των δογμάτων της από τα μέλη της, υποδεικνύει ο νηπιοβαπτισμός που στην ουσία του, πέρα από υποκριτικά και φαιδρά επιχειρήματα του τύπου, για να σωθεί η σωτηρία της ψυχής του νηπίου, μπροστά στον κίνδυνο ενός δήθεν πρόωρου θανάτου, επιβάλλουν μέσω μιας φυσικής και συμβολικής βίας στο νήπιο το ορθόδοξο δόγμα. Επίσης η αναπαραγωγή της κρατούσας θρησκευτικής ιδεολογίας και κοσμοαντίληψης μέσω της μονοφωνικής και κατηχητικής επιβολής της με στόχο την ενδεχόμενη αποδυνάμωση της επιρροής άλλων θρησκευτικών και φιλοσοφικών συστημάτων, δεικνύει την βαθιά αδυναμία που διέπει την ορθόδοξη Εκκλησία να αντιπαρατεθεί στη βάση μιας κριτικής και συγκριτικής αντιπαράθεσης με αυτά.

Ο μονοφωνικός, κατηχητικός και υποχρεωτικός τρόπος μέσω και διαμέσου του οποίου έρχονται οι μαθητές σε επαφή με θέματα θρησκείας, υπαρξιακής αναζήτησης και γενικότερα θέματα κοσμοαντίληψης, μαθαίνει σε τελική ανάλυση στους διδασκόμενους ότι οι θρησκευτικές αντιλήψεις δεν προκύπτουν από ατομικό και συλλογικό θεωρητικό και βιωματικό προβληματισμό, αλλά ότι προσφέρονται έτοιμες, δοσμένες εφ' άπαξ, ως διαχρονικές, οικουμενικές και αδιαμφισβήτητες αλήθειες από ένα αόρατο, παντοδύναμο Όν, και που το μόνο που μπορούν να κάνουν είναι είτε να αποδειχθούν αυτή τη μοναδική αλήθεια είτε να εξαφανιστούν στο «πυρ το εξώτερον»

Με τον τρόπο αυτό η ορθόδοξη Εκκλησία, ελέγχοντας πλήρως τόσο το μάθημα των θρησκευτικών όσο και τις λοιπές θρησκευτικές δραστηριότητες (υποχρεωτική πρωινή προσευχή, υποχρεωτικός εκκλησιασμός, συνεορτασμός εθνικών και θρησκευτικών εορτών), καθίσταται μέσω και διαμέσου της κρατικής ανοχής κυρίαρχη και κοινωνικά αυτονομημένη δύναμη, ικανή να επιβάλει τις θρησκευτικές αντιλήψεις της, προκαλώντας ανυπέρβλητα εμπόδια στους μαθητές, προκειμένου να ασκήσουν το δικαίωμά τους για αυτοκαθορισμό της θρησκευτικής τους συνείδηση.

Δείξαμε ότι η κατηχητική παρέμβαση της ορθόδοξης εκκλησίας στο χώρο της εκπαίδευσης μέσω των καθηγητών θεολογίας και του μαθήματος των θρησκευτικών είναι να δείξουμε πως μέσω των <<θρησκευτικών λειτουργιών και κατηχητών, σημαιοφόρων της κρατούσας ιδεολογίας και ηθικής>>, όπως ευστόχως έχουν αποκαλεστεί αυτοί οι καθηγητές της β'/θμιας εκπαίδευσης, αποσκοπεί διαμέσου του υποχρεωτικού μαθήματος των θρησκευτικών και των άλλων θρησκευτικών πρακτικών (προσευχή, εκκλησιασμός) με την αμέριστη βοήθεια του «θρησκευόμενου» κράτους, να επιβάλει στους μαθητές μια μονοφωνική και κατηχητική θρησκευτική "παιδεία", σε κατάφωρη αντίθεση με τις διακηρυγμένες συνταγματικές επιταγές περί ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας των μαθητών και της ανάπτυξης της θρησκευτικής τους συνείδησης. Σε παρόμοιους στόχους στοχεύουν οι νόμοι και τα αναλυτικά προγράμματα σχετικά με τη θρησκευτική εκπαίδευση των μαθητών/τριών. Από τη Μεταπολίτευση του 1974 και μέχρι σήμερα φανερώνουν του στόχους και τους σκοπούς των κυριάρχων κοινωνικών ομάδων, όπως επίσης και τα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος των θρησκευτικών εμποδίζουν την ανάδυση διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών/τριών. Τέλος δείξαμε ότι παρεμφερείς είναι και οι πρακτικές της υποχρεωτικής σχολικής προσευχής και του εκκλησιασμού. Η καθημερινή συλλογική σχολική προσευχή, καθώς και ο τακτικός εκκλησιασμός τονίζει και υπενθυμίζει στο σύνολο της σχολικής κοινότητας (διδασκικό προσωπικό, μαθητές, διοικητικούς υπαλλήλους και κατ' επέκταση στη σύνολη κοινωνία) σε πρακτικό και βιωματικό επίπεδο, το σαφή θρησκευτικό προσανατολισμό που πρέπει να έχει η πρωτοβάθμια και η δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας των θρησκευτικών τελετουργικών ρυθμίζεται με εγκυκλίους που το ΥΠΕΠΘ εκδίδει ανά διαστήματα ,με την αφορμή των προβλημάτων που προκύπτουν είτε από άρνηση ορισμένων διδασκόντων να παρευρεθούν στην προσευχή είτε να εκκλησιασθούν .

Καταλήξαμε ότι με βάση αυτά τα δεδομένα στο χώρο της εκπαίδευσης τα «σχήματα αντίληψης σκέψης και πράξης» που σχηματίζουν οι μαθητές/τριες σχετικά με το θεό, τη θρησκεία, τον κόσμο και τον εαυτό τους είναι έντονα

επηρεασμένα από την κυριαρχία του μεταφυσικού-θεολογικού λόγου του ορθόδοξου δόγματος , όπως αυτό επιβάλλεται μέσω του σχολείου. Το γεγονός αυτό μας κάνει να ισχυριζόμαστε ότι με βάση αυτά τα δεδομένα καθίσταται δύσκολο στους μαθητές/τριες να σχηματίσουν μορφές διαλεκτικής συνείδησης.

Τέλος η επαλήθευση των βασικών υποθέσεων με βάση τα δεδομένα της εμπειρικής έρευνάς μας θυμίζουμε ότι ήταν τα εξής:

Α. Μέσα και διαμέσου της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας που συντελείται στα πλαίσια των κοινωνικών θεσμών της οικογένειας, του σχολείου και των ΜΜΕ καθορίζεται η ανάδυση των μορφών θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες.

Καταλήξαμε ότι στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας η οικογένεια παραμένει αδιαφιλονίκητα ο πιο σημαντικός φορέας θρησκευτικής κοινωνικοποίησης, με τη μητέρα σε θέματα θρησκείας να επιδρά περισσότερο σε σχέση με τον πατέρα, το σχολείο δε να έπεται με μεγάλη διαφορά, τα ΜΜΕ , (ειδικότερα η τηλεόραση) να ακολουθούν και τέλος οι παρέες συνομηλίκων, οι οποίες τουλάχιστον σε θέματα θρησκείας φαίνεται να μην ασκούν τόσο σημαντικό ρόλο, όσο η οικογένεια και το σχολείο.

Β. Η αυταρχικότητα και οι κοινωνικές ανισότητες που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία, συνιστούν εμπόδιο στην ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών/τριών.

Στη δεύτερη υπόθεσή μας , που αποτελεί τη βασική θέση μας στην εργασία αυτή, δείξαμε ότι λόγω της αυταρχικότητας, της κυριαρχίας του εργαλειακού-ωφελιμιστικού και μεταφυσικού –θρησκευτικού λόγου, καθώς και της κοινωνικής ανισότητας που διέπει την ελληνική κοινωνία στο οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο παρεμποδίζουν από την μια την ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές/τριες και από την άλλη ωθούνται οι τελευταίοι προς μια άκριτη και παθητική αποδοχή των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης» που πρεσβεύει το χριστιανικό ορθόδοξο δόγμα.

Γ. Μέσω και διαμέσου της θρησκευτικής κοινωνικοποίησης που υφίστανται οι μαθητές/τριες οδηγούνται στην πλειονότητά τους σε μορφές συναισθηματικής προσέγγισης του θεού και της θρησκείας καθώς και σε μορφές πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας είχαμε αναπτύξει τη θέση ότι οι μαθητές/τριες στην πλειονότητά τους αναπτύσσουν μορφές πρακτικής και λιγότερο διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, επειδή κοινωνικοποιούνται και εκπαιδεύονται να προσεγγίζουν το θεό και τη θρησκεία κυρίως μέσω του συναισθήματος και όχι μέσω της ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης. Το γεγονός αυτό, όπως έχει τονιστεί από πολλούς μελετητές της ορθοδοξίας,

οδηγεί τους πιστούς του ορθόδοξου δόγματος στη διαμόρφωση μιας "συναισθηματικής θρησκευτικότητας συντείνοντας έτσι στον σχηματισμό μιας κουλτούρας της "συγκίνησης".

Από την επεξεργασία των πινάκων της έρευνάς μας φάνηκε ότι οι μαθητές/τριες στην πλειονότητά τους δε φαίνεται να σχηματίζουν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, όπως έχουμε τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εμπειρικό επίπεδο μέσω της έρευνάς μας δείξει. Μόνο ένα μικρό ποσοστό των μαθητών/τριών κατορθώνει να διαφοροποιηθεί, να αμφισβητήσει τα κυρίαρχα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» που απορρέουν από το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα.¹⁹ Ενδεικτικά παραθέσαμε τους πίνακες 88,93,94, 101

Δ. Το φύλο, η οικονομικοκοινωνική προέλευση, ο τόπος διαμονής είναι οι καθοριστικοί παράγοντες που επιδρούν στα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» των μαθητών/τριών σχετικά με το θεό και τη θρησκεία.

Η επαλήθευση της τέταρτης υπόθεσής μας αφορά το γεγονός ότι οι θρησκευτικές αντιλήψεις των μαθητών/τριών (εξαρτημένες μεταβλητές) καθορίζονται από τους κοινωνικούς παράγοντες όπως είναι το φύλο, η ταξική και η γεωγραφική προέλευση (ανεξάρτητες μεταβλητές). Το φαινόμενο αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι οι θρησκευτικές αντιλήψεις, όπως και κάθε κοινωνικό γεγονός παράγεται και αναπαράγεται από την κάθε κοινωνία βάσει των οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών μορφών οργάνωσής της

Έτσι λοιπόν το φύλο, η ταξική και η γεωγραφική προέλευση των υποκειμένων θα πρέπει να επιδρά μέσω της διαφορετικής κοινωνικοποίησης που υφίστανται καθοριστικά στον τρόπο που οι μαθητές/τριες αντιλαμβάνονται και βιώνουν τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο τις θρησκευτικές ιδέες, παραστάσεις και αναπαράσεις.

Συγκεκριμένα η υπόθεσή μας διαχωρίζεται στους εξής άξονες.

Α. Τα κορίτσια εμφανίζουν την αποδοχή του ορθόδοξου θρησκευτικού δόγματος ως έχει, σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι τα αγόρια, πράγμα που σημαίνει ότι η ανάπτυξη μορφών θρησκευτικής συνείδησης βρίσκεται σε μικρότερο βαθμό, ενώ αντίθετα η συναισθηματική προσέγγιση του θεού και της θρησκείας βρίσκεται σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι στα αγόρια. Τα αίτια του φαινομένου αυτού βρίσκονται στο γεγονός ότι τα κορίτσια κοινωνικοποιούνται στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην ενθαρρύνονται να αναπτύξουν σε μεγάλο βαθμό την ελεύθερη έλλογη κριτική

¹⁹ Ενδεικτικοί είναι οι πίνακες επαλήθευσης που παραθέτουμε στο παράρτημα. Δες σχ. Πίνακα 74 μέχρι και Πίνακα 128

σκέψη τους σε θέματα θρησκείας²⁰. Η υπόθεσή μας αυτή θα επαληθευτεί αναλύοντας στη συνέχεια τους πίνακες, από τους οποίους θα διαπιστώσουμε μια μεγαλύτερη παθητική αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος από τη πλευρά των κοριτσιών σε σχέση με τα αγόρια²¹.

Β. Οι μαθητές/τριες που προέρχονται από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές εμφανίζουν την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης περιορισμένη σε σχέση με τους μαθητές των αστικών περιοχών. Από την άλλη έχουν διαμορφώσει μορφές συναισθηματικής προσέγγισης του θεού και της θρησκείας σε μεγάλο βαθμό, πράγμα που σημαίνει ότι η αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος ως έχει, δίχως αμφισβήτηση, γίνεται σε μεγαλύτερο ποσοστό αποδεκτό από τους μαθητές/τριες προερχόμενους κυρίως από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές, έναντι των προερχόμενων από τα αστικά κέντρα.

Τα αίτια του φαινομένου αυτού εντοπίζονται στο γεγονός ότι οι φορείς κοινωνικοποίησης της επαρχίας (οικογένεια, σχολείο, τοπικά ΜΜΕ) χαρακτηρίζονται από εμμονή σε μονοσήμαντες και κατεστημένες αντιλήψεις γύρω από τα πολιτισμικά, πολιτικά και οικονομικά θέματα, γεγονός που δε διευκολύνει την καλλιέργεια της έλλογης κριτικής σκέψης στον ίδιο βαθμό με τις αστικές περιοχές, στις οποίες προσφέρονται ποιοτικά και ποσοτικά δυνατότητες πρόσβασης σε διαφορετικά σχήματα σκέψης και πρακτικής. (Βιβλιοθήκες, Πανεπιστημιακές σχολές με ποικίλες πολιτιστικές εκδηλώσεις, καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, οργάνωση συνεδρίων, κλπ).

Η περίπτωση των νησιών επιδέχεται μια διαφορετική ερμηνεία, επειδή το δείγμα μας προέρχεται κυρίως από τα αστικά νησιώτικα κέντρα (οι πρωτεύουσες των νησιών). Επίσης ο τουρισμός των νησιών αυτών έχει συμβάλει σε κάποιο βαθμό, ώστε να μην ισχύουν οι συνθήκες που περιγράψαμε για τις υπόλοιπες αγροτικές και ημιαστικές περιοχές. Μελετώντας τους βασικούς πίνακες παρακάτω θα διαπιστώσουμε ότι το δείγμα των μαθητών που προέρχονται από τα νησιά απαντά σχεδόν όμοια με αυτό των μεγάλων αστικών κέντρων.

Γ. Οι μαθητές που προέρχονται από ανώτερα κοινωνικά στρώματα έχουν την τάση να αποδέχονται σε μικρότερο βαθμό το ορθόδοξο δόγμα ως έχει, γεγονός που τους επιτρέπει να αναπτύξουν μορφές θρησκευτικής συνείδησης σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με αυτούς που προέρχονται από μεσαία και

²⁰ Έχουμε ήδη αναφέρει ότι η διαμόρφωση μορφών θρησκευτικής συνείδησης δεν είναι ανεξάρτητη από άλλες μορφές κοινωνικής συνείδησης. Αυτή η διαπίστωση μας οδηγεί στην υπόθεση ότι χαμηλή θρησκευτική συνείδηση σημαίνει και χαμηλή πολιτική, οικονομική και πολιτισμική συνείδηση. Υπόθεση που όμως δεν μπορούμε στην παρούσα εργασία να επεξεργαστούμε.

²¹ Για την θεωρητική στήριξη της υπόθεσης αυτής βλ. σχ. πρώτο και δεύτερο μέρος της εργασίας.

κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία τείνουν να διαμορφώσουν με τη σειρά τους σε μεγαλύτερο βαθμό το θρησκευτικό συναίσθημα, βασισμένο κυρίως στην παθητική αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος ως έχει. Το φαινόμενο αυτό εξηγείται, επειδή η κοινωνικοποίηση που δίδεται στους γόνους των ανωτέρων στρωμάτων προσφέρει τη δυνατότητα να αναπτύξουν τις τυχόν έμφυτες ικανότητές τους και να καλλιεργήσουν δεξιότητες όπως η έλλογη κριτική σκέψη σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι προσφέρεται στους γόνους των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων.²²

A1. Τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης για το θεό και τη θρησκεία με βάση το φύλο των μαθητών/τριών

Όσον αφορά το πρώτο άξονα της υπόθεσής μας διαπιστώσαμε ότι τα κορίτσια του δείγματός μας αφιερώνουν περισσότερο χρόνο απ' ό,τι τα αγόρια στο να συζητούν θρησκευτικά θέματα με τους γονείς τους και κυρίως με τη μητέρα τους και συμφωνούν σε ποσοστό 91,1%, έναντι 84,3% των αγοριών στα ουσιώδη με τους γονείς τους στα θρησκευτικά θέματα.(βλ. σχ. πίνακες 30,32,33, 34) να διαβάζουν βιβλία με θρησκευτικό περιεχόμενο εκτός των σχολικών σε σχέση με τα αγόρια

Συμπερασματικά καταλήξαμε με τη διαπίστωση ότι από τη μελέτη των πινάκων, οι οποίοι είναι οι στατιστικές απεικονίσεις των ευρημάτων της έρευνάς μας, επαληθεύεται σε μεγάλο βαθμό η θέση του πρώτου άξονα της τέταρτης υπόθεσής μας, δηλαδή ότι το φύλο παίζει καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση των θρησκευτικών αντιλήψεων και πεποιθήσεων και πιο συγκεκριμένα τα κορίτσια, λόγω της κοινωνικοποίησής τους, παρεμποδίζονται από μια πατριαρχική και αυταρχική κοινωνία, καθώς και ένα ορθόδοξο δεσποτικό θρησκευτικό δόγμα να αναπτύξουν την ελεύθερη έλλογη κριτική σκέψης τους σε θέματα θεού και θρησκείας, στον ίδιο βαθμό με τα αγόρια, με αποτέλεσμα να μην αμφισβητούν τις παγιωμένες αντιλήψεις του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, να το δέχονται παθητικά και άκριτα, πράγμα που ευνοεί την εμφάνιση μορφών συναισθηματικής θρησκευτικής προσέγγισης και μορφών πρακτικής θρησκευτικής συνειδησης και λιγότερο την ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνειδησης.

²² βλ. σχ. το θεωρητικό μέρος της εργασίας μας στο πρώτο και δεύτερο μέρος.

B1. Τα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» για το θεό και τη θρησκεία των μαθητών/τριών με βάση τον τόπο προέλευσης και διαμονής τους.

Ο δεύτερος άξονας της υπόθεσής μας υποθέτει ότι οι προερχόμενοι από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές αποδέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό το ορθόδοξο δόγμα ως έχει, γεγονός που δυσχεραίνει περισσότερο την δυνατότητά τους, από τη μια να αναπτύξουν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης, ενώ ωθούνται από την άλλη να διαμορφώσουν και να ενισχύσουν σε μεγαλύτερο βαθμό το θρησκευτικό τους συναίσθημα, δηλαδή συναισθηματικές και συγκινησιακές προσεγγίσεις σχετικά με το θεό και τη θρησκεία

Αντίθετα οι μαθητές που προέρχονται από αστικές και νησιωτικές περιοχές διαφοροποιούνται σε μεγαλύτερο βαθμό από τους πρώτους όσον αφορά την αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος ως έχει, πράγμα που τους επιτρέπει να αναπτύξουν σε μεγαλύτερο σχετικά με τους υπόλοιπους κάποιες μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Καταλήξαμε έτσι ότι η υπόθεσή μας στη βασική θέση της επαληθεύεται από τα ευρήματα της έρευνάς μας, δηλαδή λόγω της κοινωνικοποίησης που υφίστανται οι μαθητές που προέρχονται από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές φαίνεται να αποδέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό το ορθόδοξο δόγμα ως έχει, κάτι που τους οδηγεί στην διαμόρφωση μιας συναισθηματικής και συγκινησιακής προσέγγισης του θεού και της θρησκείας, γεγονός που τους οδηγεί σε μορφές παθητικού θρησκευτικού συναισθήματος και ενδεχομένως σε μορφές πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης, δύσκολα όμως θα τους επιτρέψει να αναδεικνύουν μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής συνείδησης.

Γ1. Η οικονομικοκοινωνική προέλευση των μαθητών/τριων ως παράγοντας μορφών θρησκευτικής συνείδησης.

Ο τρίτος άξονας της τέταρτης υπόθεσής μας αφορά τη θέση ότι οι μαθητές /τριες που προέρχονται από κοινωνικά στρώματα με υψηλό οικονομικό και κοινωνικό status αποδέχονται σε μικρότερο βαθμό το ορθόδοξο δόγμα ως έχει, πράγμα που σημαίνει ότι αμφισβητούν και ασκούν σε κάποιο βαθμό κριτική σε αυτό, σε αντίθεση με τους προερχόμενους από τα μεσαία και κατώτερα στρώματα, οι οποίοι αμφισβητούν και ασκούν σε μικρότερο βαθμό κριτική στο ορθόδοξο δόγμα. Έτσι λοιπόν οι μαθητές που προέρχονται από υψηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα τους έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να αναπτύξουν σε μεγαλύτερο βαθμό μορφές διαλεκτικής θρησκευτικής

συνειδησης σε αντίθεση με τους προερχόμενους από χαμηλά οικονομικοκοινωνικά στρώματα.

Συμπερασματικά τα ευρήματα που απεικονίζουν οι πίνακες που αναλύσαμε καθιστούν την αρχική μας υπόθεση αληθή, με την έννοια ότι επιβεβαιώνουν τη θέση μας ότι όσο υψηλότερο είναι το οικονομικοκοινωνικό στρώμα προέλευσης του/της μαθητή/τριας τόσο σε μεγαλύτερο βαθμό συμμετέχει στην καλλιέργεια της έλλογης κριτικής σκέψης που έχει ως αποτέλεσμα να μην υιοθετεί παθητικά και άκριτα το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα και κατ' επέκταση αυξάνονται οι πιθανότητες να σχηματίσει μορφές διαλεκτική θρησκευτικής συνειδησης. Αντίθετα όσο χαμηλότερο είναι το οικονομικοκοινωνικό στρώμα προέλευσης των μαθητών/τριων, τόσο οι δυνατότητες να καλλιεργήσουν την έλλογη κριτική σκέψη τους είναι μικρή, γεγονός που τους οδηγεί σε μια συναισθηματική και συγκινησιακή προσέγγιση του θεού και της θρησκείας και ενδεχομένως στον σχηματισμό μορφών πρακτικής θρησκευτικής συνειδησης.

Ως γενική κατάληξη διπιστώνουμε ότι και οι τέσσερις βασικές μας υποθέσεις επαληθεύονται μέσα από την ανάλυση των πινάκων που μας έδωσε η εμπειρική ερευνά που πραγματοποιήσαμε στους μαθητές/τριες του Λυκείου της χώρας. Συγκεκριμένα:

1. Μέσα και διαμέσου της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας που συντελείται στα πλαίσια των κοινωνικών θεσμών της οικογένειας, του σχολείου και των ΜΜΕ καθορίζεται η ανάδυση των μορφών θρησκευτικής συνειδησης στους μαθητές/τριες στην οποία η ελληνική οικογένεια παραμένει αδιαφιλονίκητα ο πιο σημαντικός φορέας θρησκευτικής κοινωνικοποίησης που υφίστανται οι μαθητές/τριες με τη μητέρα σε θέματα θρησκείας να επιδρά περισσότερο σε σχέση με τον πατέρα.

2. Η αυταρχικότητα και οι κοινωνικές ανισότητες που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία, συνιστούν εμπόδιο στην ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνειδησης των μαθητών/τριών, λόγω της αυταρχικότητας, της κυριαρχίας του εργαλειακού-ωφελιμιστικού και μεταφυσικού –θρησκευτικού λόγου, καθώς και της κοινωνικής ανισότητας που διέπει τη ελληνική κοινωνία στο οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο, και παρεμποδίζουν από την μια την ανάδυση μορφών διαλεκτικής θρησκευτικής συνειδησης στους μαθητές/τριες και από την άλλη ωθούνται οι τελευταίοι προς μια άκριτη και παθητική αποδοχή των «σχημάτων αντίληψης σκέψης και πράξης» που πρεσβεύει το χριστιανικό ορθόδοξο δόγμα

3. Μέσω και διαμέσου της θρησκευτικής κοινωνικοποίησης που υφίστανται οι μαθητές/τριες οδηγούνται στην πλειονότητά τους σε μορφές συναισθηματικής προσέγγισης του θεού και της θρησκείας, καθώς και σε μορφές πρακτικής θρησκευτικής συνείδησης. επειδή κοινωνικοποιούνται και εκπαιδεύονται να προσεγγίζουν το θεό και τη θρησκεία κυρίως μέσω του συναισθήματος και όχι μέσω της ελεύθερης έλλογης κριτικής σκέψης.

4. Το φύλο, η οικονομικοκοινωνική προέλευση, ο τόπος διαμονής είναι οι καθοριστικοί παράγοντες που επιδρούν στα «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» των μαθητών/τριών σχετικά με το θεό και τη θρησκεία.

A. Τα κορίτσια εμφανίζουν την αποδοχή του ορθόδοξου θρησκευτικού δόγματος ως έχει, σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι τα αγόρια, πράγμα που σημαίνει ότι η ανάπτυξη μορφών θρησκευτικής συνείδησης βρίσκεται σε μικρότερο βαθμό σ' αυτά, ενώ αντίθετα η συναισθηματική προσέγγιση του θεού και της θρησκείας βρίσκεται σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι στα αγόρια.

B. Οι μαθητές/τριες που προέρχονται από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές εμφανίζουν την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης περιορισμένη σε σχέση με τους μαθητές των αστικών περιοχών. Από την άλλη έχουν διαμορφώσει μορφές συναισθηματικής προσέγγισης του θεού και της θρησκείας σε μεγάλο βαθμό, πράγμα που σημαίνει ότι η αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος ως έχει, δίχως αμφισβήτηση, γίνεται σε μεγαλύτερο ποσοστό αποδεκτό από τους μαθητές/τριες προερχόμενους κυρίως από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές, έναντι των προερχόμενων από τα αστικά κέντρα.

Γ. Οι μαθητές που προέρχονται από ανώτερα κοινωνικά στρώματα έχουν την τάση να αποδέχονται σε μικρότερο βαθμό το ορθόδοξο δόγμα ως έχει, γεγονός που τους επιτρέπει να αναπτύξουν μορφές θρησκευτικής συνείδησης σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με αυτούς που προέρχονται από μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία τείνουν να διαμορφώσουν με τη σειρά τους σε μεγαλύτερο βαθμό το θρησκευτικό συναίσθημα, βασισμένο κυρίως στην παθητική αποδοχή του ορθόδοξου δόγματος ως έχει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνόγλωσση

- Αβδελά Ε. «Ετερότητα» και «Ταυτότητα»: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. Στο Σύγχρονα Θέματα τευχ. 54,
- Αγουρίδη Σ. Οι θεολογικές Σπουδές :Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα,
- Ανδρέου Α.- Παπακωνσταντίνου Γ. «Εξουσία και οργάνωση-διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος» Εκδ. Νέα Σύνορα- Α. Λιβάνη 1994,
- Ανδρέου Α. -Παπακωνσταντίνου Γ(1990).. *Οργάνωση και διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*. Εξάντας
- Αντμάν Μ.Ε. «*Βία και Πονηριά. Άντρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό*» Εκδ. Καστανιώτη).
- Αντόρνο Τεόντορ *Η τηλεόραση και η διαμόρφωση της μαζικής κουλτούρας στο Μαζική Κοινωνία και Πολιτιστική Βιομηχανία* Αλεξάνδρεια.
- Αντωνίου Δ.(1987) *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς
- Ασκούνη Ν. 1997 «Μια μακρά πορεία στο χρόνο...» οι Έλληνες και οι άλλοι στα βιβλία της γλώσσας» στο Α. Φραγκουδάκη , Θ. Δραγώνα (επιμ) << Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση. Αλεξάνδρεια).
- Βακαλιός Θ..(1986) *Είναι και Συνείδηση .Γνώση και Αλήθεια*. Gutenberg
- Βασικά θέματα κοινωνιολογίας. Καστανιώτης.
- Βέμπερ Μαξ «Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας Εκδ. Κένταυρος. Αθήνα 1983
- Βενσάν Ζ. Μ. 1977) *Η σχολή της Φρανκφούρτης και η κριτική θεωρία*. Επίκουρος
- Βιόλα Φ. Η κοινωνία της αφαίρεσης, Στάχυ, Αθήνα 1993,
- Βρατσάλη Κ. Πειθαρχία και μάθηση στο Γκράμσι στο συλλογικό τόμο *Πειθαρχία και Γνώση* τοπικά α' εκδ. Ε.Μ.Ε.Α Αθήνα 1994
- Βρύζας Κώστας *Ο εντυπωσιασμός στα ΜΜΕ' σε Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 1986 τ.61 σελ. 97-123).
- Βώρος Φ.: Περιοδ. «Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση»
- Γ. Κρασσανάκης Η εφηβεία. Ψυχοπαιδαγωγική θεώρηση, Αθήνα 1986
- Γεράσης Γ. *Μεταπολίτευση Ενοχή και υποτέλεια* εκδ. Ροές
- Γέρου Θ. ΄ Παιδεία και νεοέλληνες διανοητές τομ 1ος Αθήνα 1980
- Γεωραγκακόπουλος Θ., Λιανός Θ. (1982) *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*. Gutenberg
- Γεωργαράκη Ν. Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα. Οδυσσέας),
- Γεωργαράκη Ν. Κόμματα και κομματική Δημοκρατία Προϋποθέσεις ενσωμάτωσης και νομιμοποίησης στη μεταδικτατορική Ελλάδα Στο Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα Εκδ. Οδυσσέας.
- Γεωργούλη Κ. Δ. στο βιβλίο του «Γενική Διδακτική», Εξαρχόπουλου Ν. Ειδική Διδακτική.
- Γιακουμακάτος Α. άρθρο στο «Κυριακάτικο Βήμα» της 19/12/1999 με τίτλο *Αθήνα μια πόλη ερμητικά κλειστή*»
- Γιανναράς Χ.(1992, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αρμός.
- Γιουνγκ Καρλ (χ.χ) *για την ψυχολογία του ασυνείδητο*. Γερ. Αναγνωστήδη
- Γιουνγκ Καρλ (χ.χ) *συνειδητό και ασυνείδητο* .Αναγνωστήδη.

- Γκοτοβός, Α.Ε. (1986β.) *Η λογική του υπαρκτού σχολείου*. Αθήνα: Gutenberg
- Γκρέϊ Τ. (1999) *Απατηλή Αυγή. Οι Αυταπάτες του Παγκόσμιου Καπιταλισμού*. Πόλις
- Γκυρβίτς Ζ., *Διαλεκτική και Κοινωνιολογία*
- Γληνός Δ., *Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα*. Ράλλης, Αθήνα 1925 Γρηγόρης
- Δαμανάκη Μ. (1981), *Χειραφετική κοινωνικοποίηση*, περιοδ. «Σχολείο και Ζωή» τευχ. 2
- Δαμανάκη Μ., 1981 «Χειραφετική κοινωνικοποίηση». *Σχολείο και Ζωή* τευχ. 2.
- Δαμιανάκου Σ. κ.ά *Εξουσία, Εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου*. Πλέθρον/Ε.Κ.Κ.Ε
- Δαφνίη Γ. Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940, Εκδ. Ίκαρος 1955 τόμος Α΄
- Δεμερτζή Ν. «Θεωρίες περί της Εξουσίας», περ. Θεωρία και Κοινωνία. Νο.33. Δεκέμβριος 1990.
- Δεμερτζής Ν. Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας,
- Δεμερτζής Ν., Παπαρίζο Α. στο «*Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*», επιμ. Βενσάν Ζαν-Μαρί «*Η σχολή της Φρανκφούρτης και η κριτική θεωρία*. Αθήνα. Επίκουρος. 1977
- Δημαρά Α. (επιμ.) «*Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Εκδ. Ερμής, Αθήνα 1974,
- Δημητράκου «*Η δυστυχία του να είσαι συντηρητικός*» στο «*Κυριακάτικο Βήμα*» 11.1.98
- Διαμαντόπουλου Θ. «*Η Έννοια της Εξουσίας στη Σύγχρονη Πολιτική Επιστήμη*» εκ. Α. Ν. Σάκκουλα 1985. Δεκλερής Μ, «*Συστημική θεωρία Κράτους και Δικαίου*» στο βιβλίο *Συστημική θεωρία* Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, 1986
- Δούκας Χ. «*Εκπαιδευτική Πολιτική και Εξουσία*» Εκδ. Γρηγόρης 1997) Δ. Βεργίδη «*Μπροστά στον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης*» περ. Αντιθέσεις, τ. 19, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1984,
- Δώδος Δ., Π. Καφετζής, Α. Μιχαλοπούλου, Η. Νικολακόπουλος «*Ξενοφοβία και ρατσισμός, 1988-1992*» Στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, том. Β΄, Αθήνα σ. 321-343).
- Ε.Ο.Ν «*Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*» τεύχος Γ΄. Εκδ. Ο.Ε.Δ.Β.
- Εγκύκλιο ΥΠΕΠΘ, Αξιολόγηση μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Α.Π. Γ2/5039-19/9/97.
- Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λάρος Μπριτάνικα
- Εθνική στατιστική υπηρεσία της Ελλάδος (ΕΣΥΕ), (1995), Στατιστική ταξινόμηση των επαγγελμάτων, ΣΤΕΠ- 92, Αθήνα.
- Εισαγωγή στο Δίκαιο και τους Πολιτικούς Θεσμούς β΄ τάξη Ενιαίου Λυκείου εκδ. ΟΕΔΒ. Εκδ. Αποστολική Διακονία 1994)
- Ελευθερόπουλου Α. (1953) *Θρησκεία, Θεός, Ηθικότητας και Άνθρωπος*. Παπαζήσης
- Ενγκελς Φ. *Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας* Εκδ. Σύγχρονη
- Εντσενσμπέργκερ Χ (1981) *Για μια θεωρία των μέσων επικοινωνίας*, Επίκουρος
- Εντσενσμπέργκερ Χ.Μ., *Για μια θεωρία των μέσων επικοινωνίας*, Αθήνα, Επίκουρος, 1981
- Ευαγγέλου Ιάσων (2001) *Η Φαντασιακή Δομή των Θρησκειών*. Δωδώνη.
- εφημ. Καθημερινή 31/11/1999).
- Ζιάγκος Ν. *Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος*, Αθήνα 1974,
- Ηλιού Μ. 1984. Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική, εκδ. Πορεία.,
- Θεοδώρου Α. (1961) *Η ουσία της ορθοδοξίας*

- Ισηγόνης Α.: Ιστορία της Παιδείας, Αθήνα 1964
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. τόμος ΙΒ «η ελληνική επανάσταση» Εκδοτική Αθηνών Α.Ε Αθήνα 1975, σελ.589.
- Καζαμία Α -, Κασσωτάκη Μ 'ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ,Αθήνα 1995 Εκδ. Σείριος.
- Καζαμίας Α. «Η εκπαιδευτική κρίση στην Ελλάδα και τα παράδοξα της: Μια ιστορική συγκριτική θεώρηση», Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών. 1983.
- Καζαμίας- Α. Κασσωτάκης Μ. «Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού» Εκ. Σείριος 1995
- Καζαμίας Α. –Κασσωτάκης Μ. Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού Αθήνα 1995. Εκδ. Σείριος
- Καλαντζής Κώστας Κ.: Στον Αστερισμό του Δ. Γληνού.
- Καλλιγά Κ, Παλινόρθωση και 4η Αυγούστου» Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως Ιωάννη Μεταξά» τ. Δ'. Εκδόσεις 4ης
- Καρά Γ., « Ο ελληνικός διαφωτισμός»,»Κομμουνιστική επιθεώρηση», αρ. 14, Οκτώβρης 1971
- Καρακασίδου Α., *Μακεδονικές ιστορίες 1870-1990*, Εκδ. Οδυσσεάς
- Καραντινός Δ. κ.ά),Ευέλικτη Απασχόληση και Ελαστικοποίηση του χρόνου Εργασίας: Τάσεις, Εξελίξεις, Προοπτικές (1997)
- Καρύδης Β. Χ, Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα. Ζητήματα θεωρίας και αντεγκληματικής πολιτικής, Αθήνα Παπαζήση
- Κασσωτάκη Ι.Μ. (1978), Διαμόρφωση και έλεγχος υποθέσεων μιας εμπειρικής έρευνας, Αθήνα, Λ. Βάσκα.
- Κασσωτάκη Ι.Μ. (1998), Η αξιολόγηση της επίδοσης των μαθητών, Αθήνα, Γρηγόρης.
- Κασσωτάκης Μ. Η αξιολόγηση των μαθητών, στο Α. Καζαμίας-Μ. Κασσωτάκης . Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού σ.438 εκδ. Σείριος Αθήνα 1995.
- Καστοριάδη Κ.(1993) *η ελληνική πόλις και η δημιουργία της δημοκρατίας*. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. Αθήνα. 1993
- Καστοριάδη Κορνήλιος (1985). *Η φανταστική θέσμιση* της κοινωνίας. Αθήνα.
- Καστοριάδης Κ(1992) *Ο Θρυμματισμένος κόσμος*. Ύψιλον.
- Καστοριάδης Κ(1999) *η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*. Ύψιλον,
- Κατά Κέλσου (1996) *Αληθής Λόγος* Θύραθεν Επιλογή.
- Κάτσικας Χ *Εκτός Τάξης το «Διαφορετικό»* Εκδ. Gutenberg
- Κάτσικας Χ. - Καββαδίας Γ. Κ Κρίση του σχολείου και Εκπαιδευτική Πολιτική Αθήνα.Gutenberg. 1998.
- Κάτσικας Χ. «*Δώδεκα μύθοι της Εκπαίδευσης*» Εκδ. Τραμάκια Θεσσαλονίκη 1997
- Κάτσικας Χ.- Καββαδίας Γ, Η ανισότητα στην Ελληνική Εκπαίδευση,Gutenberg,1994
- Κατσίλη.Ι.Μ. (1997), Περιγραφική στατιστική εφαρμοσμένη στις κοινωνικές επιστήμες και την εκπαίδευση, Αθήνα, Gutemberg.
- Κιρμιζή, Λιαλίμπη Π. Χριστοφορίδου Γ «Θεολογία Λατρεία και Ζωή της Εκκλησίας». *Για την Α' Λυκείου ΟΕΔΒ Αθήνα*.
- Κιτσίκη Δ. «*Η Ελλάς της 4ης Αυγούστου και αι μεγάλοι δυνάμεις*. Ίκαρος.

- Κιτσίκη Δ. *Η Τρίτη ιδεολογία και η ορθοδοξία*. Βιβλιοπωλείο της «Εστίας». Β. έκδοση 1998
 Κοινωνικών Ερευνών 1987
- Κοκολάκη. Γ- Χρυσάφινου. Ο., Λεξικό στατιστικών όρων.
- Κονδύλης Π.(1993) *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός* τ. α' και β'
- Κοντογιαννόπουλος Β «Παιδεία: Εκσυγχρονισμός υπο Αναστολή, Εκδ.Gutenberg,1991
- Κοντογιώργης Γ.(2000) *Το Ιερατείο. Η Δεσποτική μετάλλαξη της Ελλαδικής Εκκλησίας*.
 Ericom.
- Κορδάτος Γ. *Η Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, 20ος Αιών w
- Κορδάτου Γ. Η κοινωνική σημασία της Επανάστασης
- Κορδάτου Γ. *Η Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* Εκδ. 20ς Αιώνας
- Κορδάτου Γ. Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος Β' έκδοση Αθήνα 1973
- Κορώση Κ. *Έφηβοι και Οικογένεια* Gutenberg
- Κορώση. Κ. *Έφηβοι και Οικογένεια* Εκδ. Gutenberg
- Κουζέλης Γ. «Ο λόγος και τα υποκείμενα του έθνους: μια κοινωνιολογική προσέγγιση» στο
 Α. Φραγκουδάκη, Θ. Δραγώνα, «Τι είν' η πατρίδα μας;
- Κουντουράς «Μίλτος: Διδασκαλείο Θηλέων Θεσ/νίκης, 1927-1930, «τιμητική προσφορά
 των μαθητριών του»Αθήνα 1976
- Κυριαζή Ν.(2002) *Η Κοινωνιολογική Έρευνα*. Ελληνικά Γράμματα.
- Κυριακούλη Α.(2002). *Η Διαχείριση του Άλλου Διαμέσου του Λόγου της Ορθοδοξίας*.
 Διπλωματική εργασία .Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κωνσταντίνου Χ (1994α)«Το σχολείο ως γραφειοκρατικός οργανισμός και ο ρόλος του
 εκπαιδευτικού σ' αυτόν. Αθήνα Εκδ. Σμυρنيωτάκης.
- Κωνσταντίνου Χ.. (1997) «Σχολική πραγματικότητα και Κοινωνικοποίηση του Μαθητή»
 Εκδ. Gutenberg σ. 86-89.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ιωάννας 1974, *Προς μίαν Ελληνικήν Κοινωνιολογίαν της Παιδείας*
 Αθήνα .Ε.Κ.Κ.Ε τόμ. Α'
- Λαμπίρη-Δημάκη, (1983), *Η Ελληνική κοινωνία στην Φοιτητική Συνειδηση*, Οδυσσέας
- Λαμπρίδης *Ζαγοριανοί, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου της Αυγής 1870. Δ.*
- Λαφαργκ Π.(χ.χ) *Η Γένεση της ιδέας του Θεού και της Ψυχής*. Αναγνωστίδης
- Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών της ΟΥΝΕΣΚΟ
- Λεξικό: *Βασικά θέματα της Κοινωνιολογίας- Κοινωνιολογικό* 1982 Καστανιώτη Αθήνα
- Λέφα Χ. 1942, Ιστορία της Εκπαιδεύσεως
- Λιάκος, Α. 1998, Αντινομίες στην ανάλυση του ρατσισμού» Στο Κίνηση πολιτών κατά του
 ρατσισμού, Έξι κείμενα για το ρατσισμό, Αθήνα σ. 39-80).
- Λιναρδάτου Σ., Η ιδεολογία της 4ης Αυγούστου. Επιθεώρηση τέχνης ΚΓ', 137-138
- Λίποβατς Θ. «Ζητήματα Πολιτικής Ψυχολογίας» εκδ. Εξάντας 1991).
- Λίποβατς Θ. «Η Ελλάδα μια διχασμένη Ταυτότητα»
- Λίποβατς Θ. «Θέσεις για την πολιτική ψυχολογία των Ελλήνων
- Λίποβατς Θ. Ν. Δεμερτζής «Δοκίμιο για την ιδεολογία» σ. 55,58,65 εκδ. Οδυσσέας).
- Λίποβατς Θ.Η *Διχασμένη Ελληνική Ταυτότητα και το Πρόβλημα του Εθνικισμού* στο
 συλλογικό έργο «Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα» .Οδυσσέας 1995.
- Λίποβατς Θάνος *Ζητήματα Πολιτικής Ψυχολογίας* εκδ. Εξάντας σ.231,246-272).
- Λουίτζι Η *Αυταρχική Δημοκρατία και Κριτική της πολιτικής Στοχαστής*(1985)

- Λουκατς Γκ.(χ.χ) *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*. Οδυσσεάς
- Λυριντζής Χ. 1991 *Το Τέλος των <<Τζακιών>>*, εκδ. Θεμέλιο, ,
- Λυριντζής Χρήστος «Περί Εξουσίας: Ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας»
Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών» τευχ.86,
- Μαγριμπλής Χ.(2002) *Σχέσεις και Λειτουργία των Θεσμών. Η διαπλοκή της πολιτικής και της θρησκείας στην κοινωνία του Βυζαντίου.*. Εκδ. Οίκος Σταμούλη.
- Μακρυδημήτρη Αντώνη στην εφη. Το Βήμα της Κυριακής *Η ραδιοτηλεόραση και η ποιότητα της δημοκρατίας*. 5/3/2000).
- Μάνο Κ .Γ Ψυχολογία του Εφήβου Γρηγόρη
- Μαντζαρίδης Γ.(1990) *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*. Αφοι Κυριακίδη.
- Μανωλεδάκης Ι(1980) *Εισαγωγή στην Επιστήμη*. Παρατηρητής
- Μάουερ Γ. Α 1835-1976) *Ο Ελληνικός Λαός*. Αφων Τολιδη
- Μάππα Σ. Ορθοδοξία και εξουσία στην ελληνική κοινωνία εκδ. Εξάντας).
- Μαράτου-Αλιμπράντη Λάουρα *Δομικά χαρακτηριστικά και παραδοσιακές λειτουργίες της αγροτικής οικογένειας: Εμπειρικές έρευνες*. Επιθεώρηση Ν.
- Μαργαρίτης Ν. *Η χριστιανική εκκλησία μπροστά στην ελευθερία της γνώσης και της συνείδησης των πολιτών*. Περιοδ. Πολίτης τ.34
- Μαρκαντώνη Ι.Σ. (επιμέλεια Μ. Κασσωτάκη), (1984), Στατιστική εφηρμοσμένη εις τας επιστήμας της Αγωγής, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Μάρκου Γ. «Η σύγχρονη εκπαιδευτική πρόκληση και η εκπαιδευτική πολιτική των ελληνικών κομμάτων» Λόγος και Πράξη, 1991
- Μαρξ Καρλ-Ενγκελς Φρ. (χ.χ) *Η Γερμανική Ιδεολογία*. Αναγνωστίδης
- Μαυρογιώργος Γ Εκπαιδευτικοί και Αξιολόγηση, Σύγχρονη Εκπαίδευση σ. 86).
- Μαυρογιώργος Γ. Εκπαιδευτικοί και Αξιολόγηση. Σύγχρονη Εκπαίδευση 1993.
- Μελετόπουλος Μ.*Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών* εκδ. Παπαζήση).
- Μεταλλινός Γ. (1991) *Σύγχυση . Πρόκληση, Επαγρύπνηση*, Αρμός.
- Μεταξά Ι., Το προσωπικό του ημερολόγιο, τ. Δ΄
- Μηλίας Γ. (1993) *Ο εκπαιδευτικός στις συμπληγάδες της κυρίαρχης ιδεολογίας και της κρατικής-εκπαιδευτικής λειτουργίας. Περιοδικό Σύγχρονη Εκπαίδευση τ.71*
- Μηλίας Γ. «Ο εκπαιδευτικός στις συμπληγάδες της κυρίαρχης ιδεολογίας και της κρατικής-εκπαιδευτικής λειτουργίας» Περιοδ. Σύγχρονη Εκπαίδευση τεύχ.71 1993 σσ.31-33.
- Μιράσγεζη Μ. Δ Νεοελληνική Λογοτεχνία, 1ος τόμος Αθήνα 1978
- Μιχαλακόπουλο Γ. στο «Κοινωνιολογία και Εκπαίδευση» εκδ. Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Θεσ/νίκη 1996.
- Μιχαλόπουλος Γ. «Ο Γραφειοκρατικός Χαρακτήρας του Ελληνικού Σχολικού Συστήματος και η Παιδαγωγική- Εκπαιδευτική Διαδικασία» Παιδαγωγική Επιθεώρηση, Ιούλιος 1987
- Μιχαλόπουλος Γ.»Ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας του ελληνικού σχολικού συστήματος και η παιδαγωγική διαδικασία», Παιδαγωγική Επιθεώρηση τ.1 1987 , «Γενική Εισηγητική Έκθεση εις των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων 1929»
- Μιχαλόπουλου. Κ. (1992), Κλίμακες μετρήσεως στάσεων, Αθήνα, Οδυσσεάς.
- Μοσχονάς Α.. Κεφάλαιο και νέες τεχνολογίες: γενικές παρατηρήσεις, στο Κουλτούρα και Τεχνολογία, PRAXIS,Αθήνα 1990
- Μουζελής Ν. «Μεταμαρξιστικές προοπτικές, Εκ. Θεμέλιο.Αθήνα,1992.

- Μουζέλης Ν. *Όψεις υπανάπτυξης* Εκδ. Εξάντας 1976
- Μουλόπουλου, Β. «Το νέο απαρτχάιντ», Το Βήμα της Κυριακής, 11.7.1999.).
- Μπαλιμπάρ Ε., Βαλλερστάιν Ι., Φυλή, Έθνος Τάξη. Οι διφορούμενες ταυτότητες, Αθήνα.
- Μπουζάκης Σ. «Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994,
- Νασιάκου, Μ.. 1982 *Η Ψυχολογία Σήμερα*, Αθήνα. Παπαζήση
- Νέζη Γ., *Η κατανομή του προπολεμικού φορολογικού βάρους στην Ελλάδα*, περιοδ. «Νέα Οικονομία 1947, τ.1,
- Νεκρασόφ (χ.χ) *Κάρολος Δαρβίνος. Το έργο του . Η θεωρία της Εξέλιξης*. Αναγνωστίδη
- Νικολάου Νίκου. *Μέτρα στην αγορά*. εφημ. Το Βήμα της Κυριακής της 2/4/2000.
- Νικολινάκου Μ. *Αντίσταση και αντιπολίτευση. 1967-1974*. Ολκός 1975.
- Νιλολινάκου Μ. *Αντίσταση και αντιπολίτευση* εκδ. Ολκός, Δ.Θ. Τσάτσου στην..
- Νόβα-Καλτσούνη Χριστίνα(1995) *Κοινωνικοποίηση. Η Γένεση του Κοινωνικού Υποκειμένου*. Gutenberg,
- Νούτσος Χ. «Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική, εκδ. Θεμέλιο, 1986,
- Νούτσου Χ. (1988)»Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και Κοινωνικός Έλεγχος
- Ντήτριχ Χενς *Η καταπιεστική οικογένεια»* Αθήνα 1973. Επίκουρος
- Οδηγό για την αξιολόγηση των μαθητών στο Λύκειο τ.1 Αθήνα ΟΕΔΒ.1997.
- Οι Μεγάλες Θρησκείες* Απαντούν. Εκδ. Γερ. Αναγνωστίδης σ.173-184)
- Π.Ε. Λέκκας, 1996 Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία, σ. 11.Αθήνα.,
- Παναγιωτόπουλος κ.ά (1998) *Η «Κατασκευή» της Πραγματικότητας και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης*. Αλεξάνδρεια
- Παναγιωτόπουλος Ν. Εισαγωγή στο έργο του Πιέρ Μπουρντιέ
- Παναζής Τερλεξής *Πολιτική συμμετοχή στο σύγχρονο κράτος*, εκ. Καστανιώτη,
- Παπαϊωάννου Σ. *Η κοινωνική κατάσταση και η συνείδηση των νέων* ΕΚΚΕ 1987
- Παπαμιχαήλ, Γ., 1988 *Μάθηση και Κοινωνία, Η Εκπαίδευση στις Θεωρίες της Γνωστικής Ανάπτυξης*. Αθήνα Οδυσσέας,
- Παπαναστασίου Κ. (1990), Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας, Λευκοσία, Π.Ι.
- Παπανούτσου Ε. Π, *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, εκδ. Ίκαρος 1965
- Παπαπέτρου Σ.Κ. (1998), Ανάλυση δεδομένων – στατιστικά πακέτα. Το στατιστικό πακέτο STATGRAPHICS. Αθήνα, Πανεπιστημιακές σημειώσεις.
- Παπαπέτρου. Σ.Κ. (1999), Ανάλυση δεδομένων – στατιστικά πακέτα. Το στατιστικό πακέτο S.P.S.S. Αθήνα, Πανεπιστημιακές σημειώσεις.
- Παπαρίζος Α, 2000 *«Η Ελευθερία ενώπιον του Θανάτου»* Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα
- Παπαρίζος Α. «Οι κυρίαρχες αντιλήψεις για τον άνθρωπο στον Ελληνισμό και τον Χριστιανισμό» στο ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ Αθήνα τευχ. 37 Δεκέμβριος 1990
- Παπαρίζος Α. «Οι κύριες κατευθυντήριες αντιλήψεις για την Ελληνική ιστορία στην Σύγχρονη Ελληνική Ιδεολογία «στο Πολιτική, Δίκαιο και Φιλοσοφία Αθήνα ,Α. Σάκουλας.
- Παπαρίζος Α. 1982 *Θρησκεία και Πολιτική Παιδεία*, στο Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα, τ. 3,

- Παπαρίζος Α. 1999 *Η Ταυτότητα των Ελλήνων, τρόποι προσδιορισμού και η επίδραση της ελληνικής Ορθοδοξίας* στο συλλογικό έργο «εμείς και οι άλλοι» αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα. ΕΚΚΕ
- Παπαρίζος Α. 2000. *Η Ελευθερία ενώπιον του Θανάτου*. Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαρίζος Α. *Διαφωτισμός, Θρησκεία και παράδοση στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία*,
- Παπαρίζος Αντώνης. 2001 *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση*. Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα
- Παπαρίζος. Α. Διαφωτισμός, θρησκεία και παράδοση στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία στο συλλογικό έργο *Η Ελληνική πολιτική Κουλούρα σήμερα σε επιμέλεια, Δεμερτζή Ν.* εκδ. Οδυσσέας Parsons, T., *Family Structure and Socialization of the Child*
- Παπάς, Α. (1994) «Σύγχρονη θεωρία και πράξη της παιδείας» Περιοδ. Δελφοί, τ. Α', Αθήνα.
- Παρασκευαΐδη Χ. *Ο Τέταρτος Πυλώνας*
- Παρασκευόπουλου Ι.Ν. (1990), Στατιστική Τομ. Α'- Γ.Αθήνα.
- Παρασκευόπουλου Ι.Ν. (1993), Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας, Τομ. 1 – 2, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Περσελής Ε. Χριστιανική αγωγή και σύγχρονος κόσμος εκδ. Αρμός
- Πετμεζίδου Μαρία *Η επικράτηση των μικρομεσαίων*, στο «Κυριακάτικο Βήμα» στις 19/12/1999)
- Πετρόπουλος Ι. (1985), *Πολιτική και συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*,
- Πιαζέ Ζ.(1988) *Η Ψυχολογία της Νοημοσύνης*. Αθήνα. Καστανιώτης
- Πιαζέ Ζ.(1988). *Η Ψυχολογία της Νοημοσύνης*. Καστανιώτη.
- Πιζάνια Π. *Από τον Τρικούπη στη Σοφοκλέους* άρθρο στο «Το Βήμα της
- Πορφύριος *Κατά χριστιανών*, Αθήνα 2000 .
- Πόστμαν Ν.. Συνέντευξη στο Εφημερίδα Το Βήμα της Κυριακής ένθετο«Το άλλο βήμα) 27-5-2001
- Πουланζά Ν., *Η κρίση των δικτατοριών*. Παπαζήσης 1975
- Πουланζάς Ν. 1984 Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός εκδ. Θεμέλιο
- Πρακτικά ΙΒ΄ Γενικής Συνελεύσεως ΟΛΜΕ
- Πρακτικά ΙΒ΄ Γενικής Συνέλευσης Λειτουργιών Μέσης Εκπαιδεύσεως, Δελτίου ΟΛΜΕ, αρ.φυλ.83-84, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1933
- Πυργιωτάκη Γ 1989., *Κοινωνικοποίηση και Εκπαιδευτικές ανισότητες*
- Πυργιωτάκη Γ, 1989 *Κοινωνικοποίηση και Εκπαιδευτικές ανισότητες*. Αθήνα. Γρηγόρης
- Ράμφος Σ (2000) *Ο Καημός του Ενός. Κεφάλαια της ψυχικής ιστορίας των Ελλήνων*. Αρμός.
- Ράντη Κ. *Οι νέες τάσεις στην κοινωνική έρευνα στο Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*. Β'-Γ'/2003 τεύχος 111-112
- Ράουτερ Ε. Α. *Η κατασκευή υπηκόων* εκδ. Αιγόκερως
- Ραποτοπούλου Γερβ Αρχιμ *Αιρέσεις στην Ελλάδα και οι κακοδοξίες του Παπισμού*.
- Rocheblave A. M. -Spénle 1969 *Notion de Role en Pshychologie Sociale*, Paris, PUF.,.

- Σ. Μάξιμου «Κοινοβούλιο ή Δικτατορία», επίσης Ν. Poulanzas «Fasisme et Dictature» Ed. Seuil/Maspero 1974.
- Σακελλαρίου Χ.Ι., Παπαμαύρου Μιχ, *Η ζωή. Οι διώξεις το έργο του* Εκ. Gutenberg, Αθήνα 1985
- Σβορώνος Ν. «Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας. Θεμέλιο, 1976 σ. 147.
- Σβορώνος Ν. Γ., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο Αθήνα 1976
- Σβώλο Αλ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα 1937..
- Σβώλου Α. *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952*, Εκδόσεις Στοχαστής 1972
- Σγουρίτσα Χ., «Συνταγματικό Δίκαιο. Αθήνα 1964.
- Σκαρίμπα Γ. *Το '21 και η αλήθεια*.
- Σκολιμοβски Χ «Οικοφιλοσοφία» του. Εκδ. Κάλβος.
- Σολομών Ι.- Κουζέλης Γ. *Πειθαρχία και γνώση, τοπικά α' επιμέλεια εκδ. Ε.Μ.Ε.Α Αθήνα 1994.*
- Σταματάς Μ. «Ο ελληνικός εκπαιδευτικός γραφειοκρατισμός
- Στασινόπουλος Μ.. «Μαθήματα Διοικητικού Δικαίου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις
- Σωτηρέλης Γ. Χ. *Θρησκεία και Εκπαίδευση, Από τον Κατήχτησμο στην πολυφωνία*. Αθήνα- Κομοτηνή. 1993. Α.Ν Σάκκουλα
- Σωτηρίου Κώστας. *Ρόζα Ιμβριώτη. Μιχάλης Παπαμάρος*. Δίπτυχο, Αθήνα 1985
- Σωτηρόπουλος Δ., *Ανατροπές και στερεότυπα*, Εφημ. Το Βήμα 2 4.2000.
- Turner R., «Role Sociological Aspect». *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 1968,
- Τα Νέα στις 29-6-2000.
- Τερζής Ν.Π. „Απόψεις για την Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: εξωτερική και εσωτερική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, 1976-1980,
- Τζανετάκος Β., «Μέτρα με δέκα χρόνια καθυστέρηση. Σκούπα κατά Αλβανών λόγω εγκληματικότητας», Τα Νέα. 6.7.1999.
- Τόμος Α', Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σσ 350-351
- Τσαγκαρουσιάνου *Πολιτική κουλτούρα και μαζική επικοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα: Ο Αθηναϊκός Τύπος και οι πολιτικές μειονότητες. Στο Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα* .(επιμ. Ν. Δεμερτζής)
- Τσαλικογλου Φ.- Κωστοπούλου «Κρίση ταυτότητας στην εφηβεία» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* τ.39-40 1980
- Τσαούσης Δ. Γ, 1983 «Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας», στο Δ.Γ. Τσαούση (επιμ) *Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα
- Τσαρδάκη Δ, 1993 *Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*. Αθήνα. Παπαζήση
- Τσαρδάκη, Δημήτρη στο «Ο άνθρωπος στα δίχτυα της Manipulation».
- Τσεκουράς Θ. «Ευέλκτος αυτοματισμός και αναδιάρθρωση: μια διέξοδος από την κρίση», *Κουλτούρα και Τεχνολογία*, PRAXIS, Αθήνα 1990
- Τσόμκι Νόαμ *Η Βιομηχανία κατασκευής υπηκόων εκδ. Ελεύθερος Τύπος*
- Τσουκαλά Κ. (1975) «*Η ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα ως μηχανισμός κοινωνικής αναπαραγωγής*» Περιοδ, Δευκαλίων τευχ 13 1975

- Τσουκαλά Κ. ,Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα. 1830-1922. Εκδ, Θεμέλιο, 1977.
- Τσουκαλά Κ. «Η φτώχεια στον καιρό της αφθονίας» Το βήμα 8.4.2001).
- Τσουκαλά Κ. *Η Ελληνική τραγωδία* .Ολκός 1974
- Τσουκαλάς Κ. *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή* ό.π του ίδιου *Η Ελληνική Τραγωδία Εκ. Νέα Σύνορα-Λιβάνη*,
- Τσουκαλάς κ.(1991) *Είδωλα Πολιτισμού. ελευθερία , ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*. Θεμέλιο
- Τσουκαλάς Κ.: Εξάρτηση και αναπαραγωγή ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα. εκ. Θεμέλιο, 1987 β
- Φεραγιόλι Λουίτζι *Η Αυταρχική δημοκρατία* εκδ. Στοχαστής
- Φιοραβάντες Β. (χ.χ.) *Κριτική θεωρία και Άνθρωπος* Παπαζήση.
- Φουκώ Μ. 1986 *Οι λέξεις και τα Πράγματα*. (μτφρ.Λ. Τρουλιανού. Γνώση
- Φουκώ Μ., «Εξουσία, Γνώση και Ηθική, εκδ. Ύψιλον, 1987,
- Φουκώ Μ., *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, εκδ. Ύψιλον 1991
- Φούρμπας Λ.(χ.χ) *Η Ουσία του Χριστιανισμού*. Αναγνωστήδη,
- Φραγκουδάκη Α 1987. Γλώσσα και Ιδεολογία. Κοινωνιολογική προσέγγιση της ελληνικής γλώσσας Αθήνα, εκδ. Οδυσσεάς.
- Φραγκουδάκη Α. (1985) *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*. Παπαζήση
- Φραγκουδάκη Α. 1977 *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι*. Κέδρος. 7η Έκδοση.
- Φραγκουδάκη- Α. Δραγώνα Θ.επιμ «*Τι είναι η πατρίδα μας;*» εκδ. Αλεξάνδρεια περ. Σύγχρονη Εκπαίδευση *Η Βία στο Σχολικό χώρο*, τευχ. 80 του 1995 Παιδαγωγικού Ινστιτούτου με θέμα η βία των μαθητών που πραγματοποιήθηκε το 1999).
- Φραγκουδάκη Άννα (1987) *Γλώσσα και Ιδεολογία*, σελ.147,182 εκδ Οδυσσεάς Αθήνα1987 γ' έκδοση.
- Φραγκουδάκη Άννα (1993) «*Η ελλιπής εκπαίδευση και η απουσία μετεκπαίδευσης των εκπαιδευτικών κύριο αίτιο της αποτυχίας του διδακτικού έργου*» στο περιοδικό Σύγχρονη Εκπαίδευση , τ.71 σσ.26-30, Αθήνα'.
- Φραγκουδάκη, Άννα 1977 «*Το σχολείο και οι αρχαίοι*»εκδ. Παπαζήση
- Φωτόπουλος Τάκης «Θρησκεία, Αυτονομία, Δημοκρατία» Ελεύθερος Τύπος,
- Χαραλάμης Δημήτρης *Πελατιακές σχέσεις και λαϊκισμός- η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*. Εκδ. Εξάντας
- Χαραλάμης Δ. ""Πελατιακές Σχέσεις και Λαϊκισμός Εξάντας
- Χατζηστεφανίδη Θ.: *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, 1821-1896*
- Χλέπας Ν-Κ , Δημητρόπουλος Π. (1997) *Ζητήματα θρησκευτικής Ελευθερίας στο χώρο της Εκπαίδευσης* .Σάκουλα,
- Χορκχάιμ Μ.- Αντόρνο Τ. (1986) *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού* Ύψιλον.
- Χορκχάιμ Μ., Φρομ Ε, Χ. Μαρκούζε στο «*Αυθεντία και Οικογένεια*» εκ. Νήσος,
- Χορκχάιμ Μ-Αντόρνο Τ.(1986) *η διαλεκτική του διαφωτισμού*. Ύψιλον
- Χορκχάιμ Μαξ *Η Έκλειψη του Λόγου*, Εκδ. Κριτική 1987,
- Χρόνης Σ, *Διδακτική πράξη και κοινωνικός έλεγχος: Η κρατική παρέμβαση στο έργο του εκπαιδευτικού*. ΕΟΣΚ 1993.

Χρόνης Σ. *Διδακτική Πράξη και Κοινωνικός Έλεγχος* Εκδοτικός όμιλος Συγγραφέων Καθηγητών 1993

Ξενόγλωσση

- Althusser L.(1976). *Marxisme et Lutte de Classe στο Positions . Editions Sociales*
- Althusseur L 1976., *Ideologie et appareils ideologiques d'Etat*, Pasition, Paris, Editions Sociales,
- Althusseur L., (1976) *Ideologie et appareils ideologiques d'Etat*, Pasition, Paris, Editions Sociales
- Annee Sociologique t.xi σ.45
- Aron R.(1964) *La lutte de classes*. Gallimard
- Badie B. -, Birnbaum P «Sociologie de l' Etat» Ed. Grasset et Fasquele 1982.
- Balandier G. «Anthropologie politique» ed. P.U.F., Paris 1978,
- Balandier G. «Le pouvoir sur scenes» ed. Balland1980.
- Balle Francis MEDIAS ET SOCIETE ed. Montchrestien.
- Balle Francis MEDIAS ET SOCIETE par ed. Montchrestien.
- Bardin I. (1977) *l' analyse de contenu*. PUF.
- Barker M., *The New Racism*. Λονδίνο. 1981
- Barthes R., (1957) *Mythologies*, Paris, Seuil
- Barthes R., *Mythologies*, Paris, Seuil, 1957, p.67.
- Bennet Tony, «*Media, 'reality',signification*» στο M. Gurevitch, T. Benet, J. Woollacott, *Culture, Society and the Media*, Methuen, Λονδίνο 1982.
- Berger P.-Luckmann Th. (1996) *La construction sociale de la realite*.Armand Colinin..
- Blanchet A. (1992) *L' enquete et ses methtodes: L' entretient* Nathan universite.
- Bottomore T.B 1993 *Κοινωνιολογία*, Αθήνα Gutenberg,
- Boudrillard J (1970) *La societe de consommation*. Ses mythes, ses structures. Denoel
- Bourdieu P.(1980) *Les Sens Pratique* Paris.Minuit
- Bourdieu P (1984)*Questions de Sociologie*. Les Editions de Minuit
- Bourdieu P *Η Ανδρική Κυριαρχία*. Αθήνα 1999.Στάχυ
- Bourdieu P *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου>>* Εκδ. Δελφίνι P. Bourdieu, *La Noblesse d' Etat. Grandes Ecoles et esprits de corps*,Minuit,1989,
- Bourdieu P. *Για την τηλεόραση* εκ. Πατάκη.
- Bourdieu P.(1972) *Esquisse d' une Theorie de la Pratique* .Geneve. Librairie Droz
- Bouricaud F. «Esquisse d' une Theorie de l' Autorite» ed.Plon, Paris 1961).
- Burdeau G. «L' Etat» ed. Seuil
- CAUROL Rolan *LA PRESSE ECRITE ET AUDIO-VISUELLE* Ed. P.U.F.
- CAUROL Rolan *LA PRESSE ECRITE ET AUDIO-VISUELLE* Ed. P.U.F.
- CHR/ VBoudelot/R. Estalet «L' Ecole capitaliste en France, R. Boudon L' Inegalite des Chances, P. Bourdieu/J-C. Passeron *La Reproduction*, les Heritiers Βουγιούκας A. Δοκίμια εκπαιδευτικού προβληματισμού , εκδ. Φελέκη 1989
- Cicourel, A., 1968. *The Social Organization of Juvenile Justice*, New York-London- Sidney

- Claude. J. (1996), Η έρευνα με ερωτηματολόγιο, Αθήνα, Τυπωθήτω.
- Cohen. L.- Manion, L., (1997), Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας, Αθήνα, έκφραση.
- COLE L. and HALL I.N., Psychology of Adolescence, 7th ed. New York-London, 1970
- Cousin P. Fourage C. Talin K. (1996) *La mutation des croyances et des valeurs dans la modernite. Une enquete comparative entre Angers et Grenoble*. L' Harmattan. Logiques sociales.
- Cyrułnik Boris, (1995), *Η Γέννηση του Νοήματος*, Αθήνα. Κάτοπτρο
- Daniel J. Boorstin The image : a guide to pseudo-events in America, Harper& Row, Νέα Υόρκη, 1964).
- Davie G. Et Hervieu-Leger D.(1996) *Identite religieuse en Europe* .La Decouverte.
- Debesse M -. Mialaret G: Οι παιδαγωγικές επιστήμες Αθήνα 1982
- Debesse Maurice «L' Adolescence, 19 eme edition.puf
- Delestre A. (1997). *Les Religions des Etudiants*. L' Harmattan.
- Denton D. (1995) *L ' emergence de la conscience, de l' animal a l' animal a l' homme*. Paris , Flammarion
- Desroche H. *Marxisme et Religion* PUF 1962, σ. 30,31 κ.ε
- Dixon K.(1998) *Οι Ευαγγελιστές της Αγοράς*
- Dubar C.(1998) *La Socialisation* . Paris Arman Colin
- Durkheim E. (1991) *Les Formes Elementaires de la vie religieuse* Livre de Poche
- Durkheim E. 1897. *La Suicide*.Paris. F. Alcan
- Durkheim E. 1963 *L' education morale*, ed. P.U.F,
- Durkheim E. 1966 *Education et sociologie* P.U.F Le sociologue,
- Durkheim E. *De la Division du Travail* PUF 1960
- Durkheim E. *Sociologie et Philosophie* 4em ed. Paris, PUF., 1974
- Durkheim E.(1974) *Sociologie et Philosophie* . 4em edition. PUF
- Durkheim, E., 1963 *L' Education morale*, P.U.F
- Durkheim, E., 1987 *Οι Κανόνες της Κοινωνιολογικής Μεθόδου*. Αθήνα Gutenberg
- Eliade M. το *Traite d' histoire des religions*.
- Eliade M.(1981). *Πραγματεία πάνω στην Ιστορία των Θρησκειών*. Χατζηνικολή,
- Enriquez, *De la horde a l Etat. Essai de psychanalyse*, Paris, ed. Gallimard, 1988).
- Erikson, E 1990. *Η Παιδική ηλικία και η Κοινωνία*, Αθήνα Καστανιώτη
- Ferry L.(1996) *L' Homme-Dieu, ou le sens de la vie*. Grasset et Frasnuelle. Livre de Poche.
- Francois Thual άρθρο Του Dominique Dhombres στην εφημερίδα Το Φεραγιόλι
- Frazee Ch. A. (1987) *Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία 1821-1852*.Αθήνα 1987. Δόμος
- Freud S, 1977. *Ψυχολογία των Μαζών* .Επίκουρος
- Freud S, 1980 *Totem et Tabou ed.petit bibliotheque*, Paris. Petite bibliotheque Payot.
- Freud S. 1975. *Ο Μωΰσης και ο Μονοθεϊσμός*. Μαρή.
- Freud S. 1973, *Essais de Psychanalyse* Paris. Petite bibliotheque Payot
- Freud S., 1974 *Ο Πολιτισμός Πηγή Δυστυχίας*. Επίκουρος
- From E.(1974) *Ψυχανάλυση και Θρησκεία*. Μπουκουμάνη
- From E.(1977) *Και Ως Θεοί Έσεσθε*. Μπουκουμάνη

- Gellner E., 1992, Έθνη και Εθνικισμός, Αθήνα
- Gerhard Maletzke, *Θεωρίες της Μαζικής Επικοινωνίας* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991,
- Gerhard Maletzke, (1991) *Θεωρίες της Μαζικής Επικοινωνίας Παπαζήσης*
- Gidens A. (1987). *La constitution de la Societe*. PUF
- Gidens A.(1987) *La constitution de la Societe* .PUF
- Godelier M 1988. *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*.. Gutenberg
- Goffman, E., 1968. *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and other Inmates*, Penguin Books
- Gurvitch G, *La Vocation Actuelle de la Sociologie*, 2 τόμος. PUF 1968-9
- H. Bloch et Niederhoffer, *Les Bandes d' adolescents*, Payot, Paris, 1963.
- Habermas J. *Theorie de l' agir communicationnel*
- Hegel G.W.F (1876) *Philosophie de la religion*.. Germer Baillier, τ. 1.
- Iorga N.: *Byzance apres Byzances*, Βουκουρέστι 1935
- karagiorgos Christos *Attitudes et conception religieuses shez les adolescents grec de 16 ;a 18 ans* These de Doctorat Strasbourg 1980
- Kaufmann J-C.(1996) *L' entretient comprehensif*. Nathan. Universite.
- kavadias, George *Pasteur nomades mediterraneens. Les Saracatsans de Grece*, Gautier Villars, Παρίσι 1965.
- Kohlberg, L., *The Development of Modes of Moral Thinking and Choice in the years Ten to Sixteen*. Διδακτορική διατριβή, University of Chicago 1958.
- L' appartenance religieuse (1965) *Congres de Konigstein* 1962
- Lampert Y. et Michelat Guy (1992) *.Crepuscule des religions chez les jeunes? Jeunes et religions en France. L' Harmattan. Logiques Sociales*
- Lapointe G.(1967) *Stuctures Sociales et attitudes religieuses. Universite Laval*.
- Lemaitre A.A (1924) *La pensee religieuse de Rudolf Otto et le mystere de divin*. Droz.
- Lenoir F. (2003) *Les Metamorphoses de Dieu. La nouvelle spiritualite occidentale* Plon.
- Lesourne J., *Les systemes du destin, Paris, Dalloz, 1976,*
- Levi-Strauss C., *Άγρια Σκέψη*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης 1977
- Lewis O. «The Culture of Poverty», στο *Scientifik American*, Οκτώβριος 1966 τομ.215, No 4
- Linton R. 1959. *Le Fondement Culturel de la Personalite*» Dunond, Paris
- Mappa S.(1995) «*Orthodoxie et pouvoir dans la societe grecque*» στο *Pouvoir et pouvoir d' Etat dans le processus de democratisation et de developpement au Nord et au Sud*. Cenrte Culturel de Delphes. 27-30 octobre 1995) .
- Marx k, *Manuscrit 1844*, Paris, Sociales,
- Marx K., (1968) *Oeuvres*, Paris, Gallimard, *Bibliorheque de la pleiade*, t.II ,
- Marx.M. (1977) *Les Capital* τ.Ι,ΙΙ,ΙΙΙ. , Sociales.
- Mattelat A., *Mass media, ideologies et mouvement revolutionnaire*, Paris, Anthopos, 1974,
- Mead G.H. 1934. *Mind Self and Society* Chicago University Press,
- Mead G. H. *La socialisation comme construction d' une Identite Sociale dans et par la interaction ou la communication avec les autres*,
- Mendras Henri, *Societes paysannes*, Armand Colin, Παρίσι 1976,

- Meyer Fortes εισαγωγή στο βιβλίο: Jack Goody (επιμ.) *The Developmental cycle in domestic groups*, Cambridge Papers in Social Anthropology, αρ. 1, Cambridge University Press, 1969,
- Michelat G κ.α. (1991) *Les Francais sont-ils encore catholiques? Cerf*.
- Morin E., *La methode, la nature de la nature*, Paris, ed. du Seuil 1977
- Moscovici Serge, (1976) *La psychanalyse, son image et son public*. PUF
- Murray Edelman H *κατασκευή του πολιτικού θεάματος*,
- Papazizos A. (1997) *Les modes de pensee chez Hesiode et le negation de l' autorite absolue*. Στο Minerva, n. 12, Valladolid , Universite de Valladolid. Espagne.,
- Papazizos Antonios (1987) *Contribution a une Apprehension du Rapport Enre Politique et Religion et l' Emergence du Christianisme*. These de Doctorat d' Etat.. Universite de Dtoit, d' Economie et des Sciences Sociales de Paris II-Sorbonne,
- Parsons, T., 1963 *The structure of Social Action*, New York
- Piaget J. *Les formes elementaires de la dialectique*. Galimard 1980.
- Piaget J. 1979 *Epistemologie Genetique*. Paris. P.U.F
- Pitt J. -Rivers (επιμ.) *Mediterranean countrymen*, Mouton, Παρίσι 1963,
- Portelli H. (1974) *Gramsci et la question religieuse*. Editions Anthropos
- Poulantzas N. (1974), *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*. Seuil.
- Poulantzas N., (1978) *l' Etat.le pouvoir et socialisme*, Paris, PUF,
- Poulantzas N., *l' Etat.le pouvoir et socialisme*, Paris, D. Durant, *La systemique, Paris, ed.P.U.F., col. Que sais-je, 1980*
- Poulantzas N., *Les classes sociales dans le capitalismes aujourd' hui*, Paris, Seuil, 1974, PUF, 1978,
- Schaum's outline series, (1977), *Πιθανότητες και Στατιστική*, Αθήνα, ΕΣΠΙ.
- Schleirmacher F. D. E (1934) *Discours sur la religion*. Aubier-Montagne.
- Sennett. R. (1999) *Η Τυραννία της Οικειότητας* .Αθήνα. Νεφέλη
- Sociologie et Philosophie* 4em ed. Paris, PUF., 1974, σ.195.
- Sotiropoulos, D., «in H.J. Psomiades & St. Thomadakis eds. *Greece, the New Europe and the Changing International Order*, Pella, N.Y. 1993.
- Thimaseff T. Theodorson G.A. (1983) *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*. Gutenberg.
- Thimaseff N.S., Theodorson G.A. 1983 *Ιστορία κοινωνιολογικών θεωριών*. Τσαούσης , Δ., 1983 *Η Κοινωνία του Ανθρώπου*. Αθήνα. Gutenberg
- Thual. F. *Η κληρονομιά του Βυζαντίου. Γεωπολιτική της Ορθοδοξίας*. Ροές 1999).
- Touraine A. (1992) *Critique de la Modernite*, Paris, Fayard.
- Vincent G. Et Willaim J-P *Religions et transformations de l' Europe* (1993) *Presses Universitaires de Strasbourg*
- Wackenheim C. 1963, *La Faillite de sa Religion d' apres Marx, trad. Franc.. Paris. PUF*
- Weber M. 1983. *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας* .Αθήνα Κένταυρος.
- Weber M. *Economie et Societe*, Paris, Plon, 1971.
- Weber M. *Η Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*,
- Weber M. *Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού, του ίδιου Societe et Economie*
- Weber Max (1983) *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*. Κένταυρος

Will N., *Essai sur la presse et le capital*, Paris, Union Generale d' Editions, 10/18, 1976,
Willaime J-P. 1990) Univers scolaires et Religions. Les editions du Cerf.
Williams Raimond, << Communications>>, Penguin, 1962.
Auclair G., (1982) Le mana quotidien, Παρίσι, Anthropos, 2η έκδ.

Άρθρα σε περιοδικά και εφημερίδες

«Χρηματιστήριο. Οι παίκτες και τα παιχνίδια στο «ΤΟ άλλο ΒΗΜΑ» 4/2/2001. Τα <<πέτρινα χρόνια>> των εργατοϋπαλλήλων Το βήμα της Κυριακής 11/2/2001).

Τα Νέα, 9.7.1999 «Ιδρύεται Αρχηγείο Αστυνομίας,

Τα Νέα, 6.7.1999 «Μέτρα με δέκα χρόνια καθυστέρηση»

Το Βήμα, 16.7.1999).

Το Βήμα, 16.7.1999

Ερευνα εφημ. ΤΟ ΒΗΜΑ της Κυριακής στις 19-12-1999

εφημ. Καθημερινή 31-3-1996), ενώ για τους ενήλικες ο χρόνος τηλεθέασης για το 1998 υπολογίστηκε σε 4 ώρες και 13 λεπτά ημερησίως.(πηγή. ΙΟΜ υπουργείου Τύπου).

Καθημερινή Τα ΜΜΕ στο χάος του Internet. 13/3/2000

«Οι καθηγητές, τα κενά και οι προτάσεις» Εφημ. Το Βήμα 17/12/1999.

Μάθημα η μοναξιά, δάσκαλος η αποξένωση» εφημ. Ελευθεροτυπία 15/3/1999).

Τα Νέα 13/5/1996).

ΤΟ ΒΗΜΑ 11/2/1996).

Ελευθεροτυπία 15/3/1999)

Το βήμα της Κυριακής» 8.4.2001).

«Τα Νέα» στο ένθετο οικονομία στις 5-6/2/2000

Το βήμα της Κυριακής» στις 8.4.2001).

Καθημερινή στις 23/1/2000

Το βήμα της Κυριακής 7-5-2000)

Άρθ. 17 του Ελληνικού Συντάγματος του 1975/86).

Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία 25.2.2001.

νόμο 1329/83 για την αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου

«ΤΑ ΝΕΑ» στις 5.6.2000 με τίτλο Τα <<ανάκτορα>> και οι <<καλύβες>> των υποψηφίων βουλευτών».

«Κυριακάτικη Ελευθεροτυπίας» στις 20/2/2000 με τίτλο *Τα παιχνίδια των φημών»*

Το βήμα» 12-11-1995).

Φάκελος της Εφημερίδα Καθημερινή 10-3-1996 περί της Dance Music Culture

Πρακτικά της Βουλής των Εφήβων).

το «Βήμα της Κυριακής» στις 19/12/1999

Ταγκιεφ Π.Α, «Νεορατσισμός: Από τη φυλή στην κουλτούρα» Ελευθεροτυπία 5-4-1998

περιοδικό Φιλολόγος τ.23, 1981,

Σεραφεΐμ Σ. Ε. «Μελέτες για την ψυχολογία του επενδυτή» στο Το Βήμα της Κυριακής 14-1-2001.

Κυριακής» στις 19/12/1999).

Τσιόδρα Δ «Πολιτική για λίγους» στην εφημ. Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία στις 20/2/2000.

Νόμο 953/1937 «Περί ιδρύσεως Σχολών Ανωτάτης Εκπαιδεύσεως» Νόμος 1849/1939
«Περί των Σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως».
Ν.Δ 4379/1964 άρθρο 10, παρ.1.
Ζανιά Γ. Π. Το μήλον της έριδος εφημ. Το Βήμα της Κυριακής στις 2/4/200 18/6/2000)
Μ. Αρβανιτάκη «Το βήμα της Κυριακής» 8.4.2001).
Αταλί Ζάκ για την γένεση τριών κοινωνικών τάξεων « Το Κυριακάτικο Βήμα» 10/5/98.
Αρτινοπούλου Β. «Το λαϊκό αίτημα φαίνεται ότι εισακούσθηκε» Τα Νέα, 6.7.1999.
Ράμφος Στέλιος «Παιδεία ακυβέρνητη, μεταρρύθμιση άκαρπη» εφημ. Η Καθημερινή 1-10-
2000).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Αγαπητή μαθήτριά, αγαπητέ μαθητή.

Με το ερωτηματολόγιο που κρατάς στα χέρια σου επιθυμούμε να κατανοήσουμε τη στάση των νέων απέναντι στη θρησκεία. Οι πληροφορίες που θα συλλέξουμε θα μας επιτρέψουν να μελετήσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι νέοι βιώνουν και αντιλαμβάνονται τη θρησκεία. Βασίζόμαστε λοιπόν στη δική σου συνεργασία και προθυμία να συμπληρώσεις σωστά το παρόν ερωτηματολόγιο, πολύ περισσότερο όταν οι έρευνες του είδους αυτού στη χώρα μας είναι ελάχιστες.

Για την επιτυχία αυτής της έρευνας έχει μεγάλη σημασία να απαντήσεις με ειλικρίνεια στις ερωτήσεις που ακολουθούν. Πιστεύουμε ότι δεν υπάρχουν σωστές και λάθος απαντήσεις. Επομένως η συνεργασία με κάποιο συμμαθητή σου δεν θα βοηθήσει την έρευνά μας. Για το λόγο αυτό σε παρακαλούμε να απαντήσεις μόνος(η) σου εκείνο που νομίζεις ότι σου ταιριάζει καλύτερα.

Σε διαβεβαιώνουμε ότι οι απαντήσεις σου θα είναι απόλυτα εμπιστευτικές και δεν θα έχουν καμία επίπτωση στη σχολική σου πρόοδο ή οπουδήποτε αλλού. Γι' αυτό το ερωτηματολόγιο είναι **ΑΝΩΝΥΜΟ**. Δε χρειάζεται να γράψεις το όνομα σου σε κανένα σημείο του ερωτηματολογίου!

Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής θα δημοσιευτούν περίπου σε ένα χρόνο. Αν ενδιαφέρεσαι γι' αυτά μπορείς να απευθύνεσαι στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τομέας Κοινωνιολογίας, Διεύθυνση: Λεωφόρος Συγγρού 136 ,Τ.Κ 17671, Αθήνα. Τηλ. 9298059.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΟΔΗΓΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ

Α. Πριν συμπληρώσεις κάθε ερώτηση πρέπει να τη διαβάξεις προσεκτικά.

Β. Όπου δίνονται έτοιμες απαντήσεις, να διαβάζονται και αυτές προσεκτικά. Έπειτα να επιλέγεις εκείνη την απάντηση με την οποία συμφωνείς πορισσότερο, σημειώνοντας ένα Χ μέσα στο αντίστοιχο τετραγωνάκι.

Γ. Για κάθε ερώτηση να δίνεται μία μόνο απάντηση, εκτός και αν ζητείται να κάνεις διαφορετικά.

Δ. Όταν σου ζητείται να δικαιολογήσεις τη γνώμη σου, μη διστάσεις να απαντήσεις εκείνο που σκέπτεσαι. (δεν υπάρχουν σωστές και λάθος απαντήσεις)

Σ' ευχαριστούμε για τη σημαντική σου βοήθεια στην πραγματοποίηση της έρευνας.

Α.

μή γράφετε
εδώ

1. Φύλο: Αγόρι ☐ Κορίτσι ☐ ☐
2. Ηλικία ☐☐
3. Ονομα σχολείου φοίτησης ☐☐
4. Σε ποιά τάξη φοιτάς: Πρώτη ☐ Δευτέρα ☐ Τρίτη ☐ ☐
5. Τόπος μόνιμης κατοικίας της οικογένειάς σου: ☐
6. Πως ονομάζεται η πόλη ή η συνοικία στην οποία βρίσκεται το σχολείο σου;
(πρόσεξε όταν είναι συνοικία πόλεως να σημειώσεις και το όνομα της πόλεως)
- ☐
7. Ποιές είναι οι γραμματικές γνώσεις:
α. του πατέρα σου ☐ Αγράμματος (η) ☐ Απόφοιτος Δημοτικού Σχολείου ☐ Μερικές τάξεις Γυμνασίου ☐ ή κατώτερης Τεχνικής Σχολής ☐ Απόφοιτος εξαταξίου Γυμνασίου ☐ ή Λυκείου ή Μέσης Τεχνικής Σχολής ☐ Απόφοιτος Ανώτερης Σχολής ☐ (ΤΕΙ, Παιδ. Ακαδημία κ.ά.) ☐ Απόφοιτος Ανώτατης Σχολής Α.Ε.Ι.	β. της μητέρας σου ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
- ☐☐
8. Τι δουλειά κάνουν οι γονείς σου;
(Απάντησε όσο μπορείς πιά συγκεκριμένα. Απόφυγε αοριστίες, όπως Αστυνομικός, υπάλληλος, μηχανικός, επιχειρηματίας. Γράψε τί βαθμό έχει, τί είδους υπάλληλος είναι, τί είδους μηχανικός, τί είδους επιχείρηση έχει κλπ. Αν είναι συνταξιούχος, γράψε τί δουλειά έκανε όταν εργαζόταν. Αν η μητέρα σου δεν εργάστηκε ποτέ εκτός σπιτιού γράψε οικιακά.
- α. Ο πατέρας σου ☐☐☐
- β. Η μητέρα σου ☐☐☐
9. Ποιο είναι το μηνιαίο εισόδημα της οικογένειάς σου;
α. ☐ Μικρότερο από 150.000 δρχ.	β. ☐ 150.00 - 250.000
γ. ☐ 250.000- 350.000	δ. ☐ 350.000 - 500.000
ε. ☐ πάνω από 500.000	
- ☐
10. Ποια η ποιές ξένη γλώσσα μιλούν οι γονείς σου;
- α. Ο πατέρας σου ☐☐
- β. Η μητέρα σου ☐☐
11. Οι γονείς σου ζούν μαζί; Ναι ☐ Όχι ☐ ☐
12. Μαζί με σένα πόσα αδέρφια είστε στην οικογένειά σου; ☐☐
13. Ποιός είναι ο βαθμός σου:
α. στα Ελληνικά	☐ ☐
β. στα Μαθηματικά.....	☐ ☐
γ. Στα Θρησκευτικά	☐ ☐
γ. ο συνολικός του ενδεικτικού (στην προηγούμενη τάξη)	☐ ☐ ☐☐

B.

1. Ποιές είναι οι προσδοκίες των γονιών σου για το μέλλον σου;

- Να σπουδάσω στο Πανεπιστήμιο ☐
- Να δουλέψω κάπου χωρίς να σπουδάσω ☐
- Άλλο,τι;..... ☐

2. Ποιά είναι η ανάμειξη των γονιών σου στην εκπαίδευσή σου;

- Το συζητάμε και αποφασίζουμε όλοι μαζί ☐
- Αποφασίζω μόνος/η μου και τους το ανακοινώνω ☐
- Δεν έχουν ανάμειξη ☐

3. Κατά τον ελεύθερο χρόνο σου, πηγαίνεις:

ΣΥΧΝΑ ΣΠΑΝΙΑ ΠΟΤΕ

- στον κινηματογράφο ☐ ☐ ☐
- στο θέατρο ☐ ☐ ☐
- σε συναυλίες ☐ ☐ ☐
- σε εκθέσεις (π.χ. ζωγραφικής) ☐ ☐ ☐

4. Κατά τον ελεύθερο χρόνο σου διαβάζεις ή παρακολουθείς:

- Εφημερίδες ☐
- Περιοδικά ☐
- Λογοτεχνικά Είδη ☐
- Τηλεόραση ☐
- Ραδιόφωνο ☐
- Κινηματογράφο ☐
- Θέατρο ☐
- Άλλο τι; ☐

5.Πόσο χρόνο αφιερώνεις στα παρακάτω:

Πάρα πολύ Αρκετό Λίγο Καθόλου

- Σπορ ☐ ☐ ☐ ☐
- Συζητώντας πολιτικά θέματα ☐ ☐ ☐ ☐
- Συζητώντας θρησκευτικά θέματα ☐ ☐ ☐ ☐

6. Διαβάζεις βιβλία με θρησκευτικό περιεχόμενο εκτός από τα σχολικά;

Πάρα πολύ ☐ Αρκετά ☐ Λίγα ☐ Καθόλου ☐

7. Συζητάς με τους γονείς σου ή άλλα πρόσωπα θρησκευτικά θέματα; Ναι ☐ Όχι ☐

8. Αν ΝΑΙ με ποιούς συζητάς περισσότερο τα θέματα αυτά;

- Μητέρα ☐
- Πατέρα ☐
- Άλλοι συγγενείς ☐
- Με άτομα εκτός οικογένειας(φίλοι, παρέες) ☐

9. Συμφωνείς σε γενικές γραμμές (στα ουσιώδη) με τους γονείς σου στα

θρησκευτικά θέματα; Ναι ☐ Όχι ☐

10. Αν όχι, ανάφερε σύντομα μερικές βασικές διαφορές που σε διαφοροποιούν από

τη θρησκευτική αντίληψη των γονιών σου.

11. Το σχολείο σου (τα μαθήματα, οι καθηγητές, οι συμμαθητές, οι θρησκευτικές εκδηλώσεις κλπ) νομίζεις ότι ασκεί καθοριστικό ρόλο στο σχηματισμό της θρησκευτικής σου αντίληψης; Ναι ☐ Όχι ☐

12. .Αν ΝΑΙ, με ποιό τρόπο.....

13. Τα Μαζικά Μέσα Ενημέρωσης (Μ.Μ.Ε) πιστεύεις ότι διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της θρησκευτικής σου αντίληψης; Ναι ☐ Όχι ☐

14. .Αν ΝΑΙ, με ποιό τρόπο.....

15. Ποιά από τα ΜΜΕ νομίζεις ότι σε επηρεάζουν περισσότερο;

Τηλεόραση ☐

Ραδιόφωνο ☐

Περιοδικά ☐

Εφημερίδες ☐

Βιβλία ☐

Άλλο, ποιό; ☐

Γ.

1. Πόσο σημαντική θεωρείς τη θρησκεία στην καθημερινή σου ζωή;

- Πάρα πολύ σημαντική ☐

- Αρκετά σημαντική ☐

- Πολύ σημαντική ☐

- Λίγο σημαντική ☐

- Καθόλου σημαντική ☐

2. Νομίζεις ότι η πίστη σου σε βοηθά στην καθημερινή σου ζωή;

(σχολική επίδοση, προσωπικές σχέσεις σου κλπ) Ναι ☐ Όχι ☐

3. .Ανάφερε σύντομα με ποιό τρόπο σε βοηθά.....

4. Συνέβη ποτέ στη ζωή σου κανένα ιδιαίτερο περιστατικό που να σε έκανε να αισθανθείς την ύπαρξη του θεού ή τη δύναμή του πάρα πολύ κοντά σου;

Ναι ☐ Όχι ☐ Δεν γνωρίζω ☐

5. Σημείωσε ένα ορισμό από τους παρακάτω, που νομίζεις ότι αποδίδει πληρέστερα την έννοια του όρου Εκκλησία.

- Ο μόνος χώρος μέσα από τον οποίο ο άνθρωπος μπορεί να σωθεί. ☐

- Όλοι οι χριστιανοί ανά τον κόσμο που πιστεύουν ότι ο Ιησούς Χριστός είναι ο Υιός του Θεού και Σωτήρας του κόσμου ☐

- Συνάθροιση ανθρώπων που προσεύχονται, λατρεύουν και τελούν μυστήρια στο Θεό με σκοπό να τους βοηθήσει ☐

- Η απανταχού κοινότητα των Ελλήνων ☐

- Τίποτα από τα παραπάνω ☐ ☐

6. Σημείωσε ένα ορισμό από τους παρακάτω που νομίζεις ότι αποδίδει πληρέστερα την έννοια του όρου Αμαρτία.

- Η παράβαση των δέκα εντολών ☐
- Ένα πολύ μεγάλο παράπτωμα ☐
- Κάθε φράση ή πράξη που αντιτίθεται στη θέληση του Θεού ☐
- Η απομάκρυνση από το λόγο της εκκλησίας ☐
- Κάθε τί που προκαλεί τύψεις συνειδήσεως στον άνθρωπο ☐
- Δεν ξέρω ☐ ☐

7. Σημείωσε ένα ορισμό από τους παρακάτω που νομίζεις ως τον ορθότερο για την έννοια του όρου Μετάνοια.

- Οριστική απόφαση να μην επαναληφθεί στο μέλλον η κακή πράξη που έγινε στο παρελθόν ☐
- Απόφαση για αυτοταπείνωση για εξιλέωση ☐
- Ειλικρινής άρνηση της αμαρτίας και επιστροφή στο θέλημα του Θεού ☐
- Προσπάθεια να ξεχαστεί η κακή πράξη που έγινε ☐
- Η υπεύθυνη ανάληψη ευθυνών ☐ ☐
- Κάτι άλλο (ανάφερε σύντομα τι;)..... ☐

8. Έχεις μια προσωπική αντίληψη για το Θεό; Θα μπορούσες να την περιγράψεις

..... ☐

9. Πόσο συχνά πηγαίνεις στην εκκλησία.

- Κάθε Κυριακή ☐
- Μερικές φορές το μήνα ☐
- Μερικές φορές το χρόνο ☐
- Μόνο στις μεγάλες γιορτές ☐
- Ποτέ ☐ ☐

10. Ανήκεις σε κάποια θρησκευτική οργάνωση νέων; Ναι ☐ Όχι ☐ ☐

11. Ενδιαφέρεσαι για το τι συμβαίνει στην ενορία σου;

- Πολύ ☐
- Λίγο ☐
- Καθόλου ☐
- Δεν ξέρω τι είναι ενορία και επισκοπή ☐ ☐

12. Πόσες φορές μεταλαμβάνεις (κοινωνείς) το χρόνο;

Γράψε ανάλογα Ποτέ (1ή 2 ή 3 κοκ) ☐

13. Πόσο συχνά πηγαίνουν οι γονείς σου στην εκκλησία;

	Πατέρας	Μητέρα	
- Κάθε Κυριακή	☐	☐	☐
- Μερικές φορές το μήνα	☐	☐	☐
- Μερικές φορές το χρόνο	☐	☐	☐
- Μόνο στις μεγάλες γιορτές	☐	☐	☐
- Ποτέ	☐	☐	☐
- Δεν γνωρίζω	☐	☐	☐

14. Προσεύχεσαι;

Συχνά ☐ Κάπου-Κάπου ☐ Σπάνια ☐ Ποτέ ☐ ☐

15. Σε ποιά ηλικία συνειδητοποίησες ότι έχεις άποψη για θρησκευτικά θέματα. ☐ ☐

16. Αισθάνεσαι ότι έχεις ανάγκη κάποιας μορφής θρησκευτικού προσανατολισμού ή πίστewς, για να φθάσεις σε μιά τελείως ώριμη φιλοσοφία της ζωής. Ναι ☐ Όχι ☐

Δ. ☐

1. Νομίζεις ότι πρέπει η Εκκλησία (ως διοικητικός οργανισμός) να αλλάξει; Ναι ☐ Όχι ☐ Δεν με αφορά ☐

2. Νομίζεις ότι υπάρχει αντίφαση και σύγκρουση μεταξύ των διαφόρων μαθημάτων και του μαθήματος των θρησκευτικών ως προς το περιεχόμενό τους, όπως αυτά διδάσκονται στο σχολείο σου; Ναι ☐ Όχι ☐

3. Δικαιολόγησε σύντομα την άποψή σου. ☐

Ε. ☐

1. Αποδέχεσαι τις εξουσίες ως μορφή κοινωνικής οργάνωσης για να μην επικρατήσουν κοινωνικές δισλειτουργίες.
- Συμφωνώ απόλυτα ☐
- Συμφωνώ ☐
- Διαφωνώ ☐
- Διαφωνώ ριζικά ☐

2. Οι νέοι θα πρέπει να έχουν σεξουαλική ζωή;
- Όταν παντρευτούν και μόνο για τεκνοποίηση ☐
- Όταν ενηλικιωθούν ☐
- Όταν ερωτευθούν ☐
- Όταν είναι έτοιμοι και νιώσουν την ανάγκη ☐
- Πάντα ☐

3. Θεωρείται ότι η διακοπή της κύησης είναι δολοφονική πράξη, ακόμη και όταν συντρέχουν σοβαροί λόγοι (υγεία μητέρας ή εμβρύου, ανεπιθύμητη κύηση, κίνδυνος τερατογένεσης κλπ).
- Συμφωνώ απόλυτα ☐
- Συμφωνώ σχετικά ☐
- Διαφωνώ σχετικά ☐
- Διαφωνώ ριζικά ☐
- Δε έχω γνώμη ☐

4. Υποστηρίζεται ότι: «Η προσπάθεια να αποδείξουμε με την λογική την αλήθεια του Θεού, αντί να οδηγήσει στην πίστη, συνήθως οδηγεί στην αμφιβολία και στην άρνηση του Θεού...».
- Συμφωνώ απόλυτα ☐ - Συμφωνώ σχετικά ☐
- Διαφωνώ σχετικά ☐ - Διαφωνώ ριζικά ☐
- Δε έχω γνώμη ☐

5. Συμφωνείς να θυσιάσει κάποιος για ιδανικά όπως:

- Την μετά θάνατο ζωή ☐
- Το μέλλον της ανθρωπότητας ☐

- Τη ζωή και την ευτυχία των ανθρώπων ☐

6. Στις οργανωμένες κοινωνικές ομάδες πρέπει να υπάρχει ένας αρχηγός που θα αποφασίζει για όλους; (πχ. Αθλητικές ομάδες, οικογένεια κ.α), Ναι ☐ Όχι ☐

7. Ποιά θα είναι η αντίδρασή σας αν ο αδελφός σας, η αδελφή σας ή κάποιοι φίλοι σας αποφασίσουν να γίνουν ιερείς ή μοναχοί;
Συμφωνώ ☐ Διαφωνώ ☐ Αδιαφορώ ☐

8. Πιστεύεις ότι η πρόοδος, η επιτυχία ή η αποτυχία του ανθρώπου εξαρτάται σε τελευταία ανάλυση από τον ίδιο σε:
- Μικρό βαθμό ☐ Μέτριο βαθμό ☐ Μεγάλο βαθμό ☐

9. Ο καταλληλότερος ηγέτης είναι αυτός που παρουσιάζει:
- Δυναμισμό, ακεραιότητα χαρακτήρα, τιμιότητα, αποφασιστικότητα και δύναμη ☐
- Γνώση των κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων ☐
- Κατανόηση των υπαρχουσών αναγκών των κατώτερων κοινωνικών τάξεων και ομάδων ☐

10. Όταν διαφωνείς με τους γονείς σου συζητάς την διαφωνία σου μαζί τους; ή αντίθετα;
- Ναι την συζητώ ☐
- Όχι δεν την συζητώ ☐
- Την κρατώ μέσα μου για να μην συγκρουστώ μαζί τους ☐

ΣΤ. Παρακάτω ακολουθούν ορισμένες προτάσεις. Απο την προτεινόμενη κλίμακα αξιολόγησης (1-4) διάλεξε τον αριθμό εκείνο που πιστεύεις ότι σου ταιριάζει πιο πολύ.

Κλίμακα αξιολόγησης: 1= συμφωνώ απόλυτα, 2=συμφωνώ αρκετά, 3= διαφωνώ αρκετά, 4= διαφωνώ απόλυτα.

1. Ο Θεός είναι ο καλός πατέρας που μας προστατεύει και μας συγχωρεί	1	2	3	4	☐
2. Ο Θεός είναι Υψιστο Όν, Ανωτέρα Δύναμη, ο αχώρητος στο νού μας.	1	2	3	4	☐
3. Θεός είναι η φύση	1	2	3	4	☐
4. Πιστεύω απόλυτα ότι υπάρχει Θεός	1	2	3	4	☐
5. Πιστεύω ότι υπάρχει ζωή μετά θάνατο	1	2	3	4	☐
6. Τα θρησκευτικά πρέπει να διδάσκονται στο σχολείο	1	2	3	4	☐
7. Ο σχολικός εκκλησιασμός πρέπει να γίνεται	1	2	3	4	☐
8. Το κατηχητικό διδάσκει τις πανανθρώπινες ηθικές αξίες	1	2	3	4	☐
9. Ο Χριστός αναστήθηκε εκ νεκρών	1	2	3	4	☐
10. Οι γονείς μου τηρούν τους κανόνες της ορθοδοξίας στην καθημερινή τους ζωή	1	2	3	4	☐
11. Χριστιανισμός και καπιταλισμός πρέπει να συνεργάζονται	1	2	3	4	☐
12. Ο Χριστός είναι θρησκευτικό πρόσωπο με χαρισματικές ικανότητες	1	2	3	4	☐
13. Ο Χριστός είναι ένα πρότυπο ευσέβειας και καλοσύνης	1	2	3	4	☐
14. Ο Χριστός ήταν ένας κοινωνικός επαναστάτης	1	2	3	4	☐
15. Ο Χριστός είναι ο Υιός του ζωντανού Θεού (τέλειος Θεός και άνθρωπος)	1	2	3	4	☐
16. Η προσπάθεια του ανθρώπου προς αναζήτηση του Θεού	1	2	3	4	☐
17. Θρησκεία είναι η αναγνώριση από τον άνθρωπο ανωτέρων αόρατων δυνάμεων	1	2	3	4	☐
18. Θρησκεία είναι η ανάπτυξη της λογικής, της αγάπης και της αλληλεγγύης	1	2	3	4	☐
19. Ο κόσμος αυτοδημιουργήθηκε	1	2	3	4	☐
20. Ο κόσμος είναι το δημιούργημα του Θεού	1	2	3	4	☐
21. Η θρησκευτική πίστη πρέπει να είναι σταθερή και απόλυτη	1	2	3	4	☐

22. Ο άνθρωπος μπορεί να επικοινωνεί με πνεύματα νεκρών	1	2	3	4	☐
23. Οι αποκρυφιστές, μάγοι , τα μέντιουμ, μπορούν να βοηθήσουν στη λύση των προβλημάτων του ανθρώπου	1	2	3	4	☐
24. Μετά το θάνατο η ψυχή επανέρχεται με διάφορες μορφές στη γή	1	2	3	4	☐
25. Μετά το θάνατο η ψυχή περιμένει ώσπου να "δικαστεί και κριθεί" από τον Θεό	1	2	3	4	☐
26. Η ψυχή παύει να υπάρχει μετά το σωματικό θάνατο	1	2	3	4	☐
27. Το σχολείο καλλιεργεί τις αξίες του Χριστιανισμού.	1	2	3	4	☐
28. Ο πιστός χριστιανός πρέπει να υπακούει στις αρχές, στους κανόνες και στις αξίες της ορθοδοξίας	1	2	3	4	☐
29. Η οικονομική και κοινωνική οργάνωσης πρέπει να μείνουν ως έχουν	1	2	3	4	☐
30. Η σπουδαιότερη αρετή των παιδιών είναι η υπακοή στους γονείς τους	1	2	3	4	☐
31. Η απόλυτη πίστη σε θρησκευτικό δόγμα διατηρεί την αυτόνομη και κριτική σκέψη του ατόμου	1	2	3	4	☐
32. Η θρησκεία με το έθνος πρέπει να ταυτίζεται	1	2	3	4	☐
33. Η επίσημη Εκκλησία συμπαράστέκεται στα προβλήματα των νέων	1	2	3	4	☐
34. Ο πιστός έχει την δυνατότητα να εκφραστεί ελεύθερα μέσα στην εκκλησία	1	2	3	4	☐
35. Οι ιερείς έχουν μετατραπεί σε επαγγελματίες της θρησκείας	1	2	3	4	☐
36. Ενδιέφερομαι για τα διάφορα σύγχρονα θρησκευτικά ρεύματα / μηνύματα	1	2	3	4	☐
37. Το να υπακούς στον Θεό είναι η ανώτερη αρετή του πιστού	1	2	3	4	☐
38. Ο Θεός είναι Παντοδύναμος, Πάνσοφος έχει όλη την αγάπη, είναι τέλειος	1	2	3	4	☐
39. Ο άνθρωπος γίνεται δυνατός μόνο με τη χάρη και τη βοήθεια του Θεού	1	2	3	4	☐
40. Κάποιοι μπορεί να πιστεύει στον Θεό χωρίς να συμμετέχει στην εκκλησία	1	2	3	4	☐
41. Ο άνθρωπος πρέπει να είναι ελεύθερος από κάθε εξουσία	1	2	3	4	☐
42. Πιστεύω ότι υπάρχουν υπερφυσικά όντα που προκαλούν κακό στον άνθρωπο.	1	2	3	4	☐
43. Ο Θεός εκπροσωπεί δεσποτικές ιδεολογίες και δικαιολογεί κυριαρχικές σχέσεις.	1	2	3	4	☐
44. Η Εκκλησία έχει συμμαχήσει με τους κοινωνικοπολιτικούς άρχοντες, έγινε η "Εκκλησία των αρχόντων".	1	2	3	4	☐
45. Πιστεύω στα θαύματα.	1	2	3	4	☐
46. Οι θρησκευτικοί κανόνες επηρεάζουν τον τρόπο της ζωής μου.	1	2	3	4	☐
47. Η Εκκλησία καθώς και ο θρησκευτικός λόγος της πρέπει να μείνουν ως έχουν.	1	2	3	4	☐
48. Θεός είναι Αυτός που μόνο η ορθοδοξία δέχεται.	1	2	3	4	☐
49. Οι θρησκείες ενώνουν τους ανθρώπους	1	2	3	4	☐
50. Οι θρησκείες διαιρούν τους ανθρώπους	1	2	3	4	☐
51. Μόνο ο Χριστιανισμός διαμορφώνει ηθικούς κανόνες και αξίες	1	2	3	4	☐
52. Όλες οι Θρησκείες διαμορφώνουν ηθικούς κανόνες και αξίες	1	2	3	4	☐

ΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

1 =Αστικά κέντρα

2=Ημιαστικά >>

3=Αγροτικά >>

4=Νησιώτικα >>

I. Α. Ερώτηση Β1 σελ.2η .3=οχι προσδοκίες.

4=ελευθερία επιλογής

5=μέσες κατώτερες τεχνικές σχολές και μετά εργασία

6=φοίτηση σε στρατιωτικές/αστυνομικές σχολές/ναυτικό

II Β. 2.ΕρώτησηΒ2 σελ.2η....4=Αποφασίζουν οι γονείς μου/επιβάλλονται

III. Γ. Ερώτηση Β4(8) σελ.2η..8=Αθλητισμός, συναντήσεις φίλων, εκδρομές.

9=Σκάκι. μουσική. ζωγραφική. χορός, υπολογιστές,

μοντελισμός, διάβασμα.

IV. Α. Ερώτηση Β10 σελ.3η..1=Διαφωνία γύρω από την επιστήμη και την θρησκεία(η επιστήμη είναι αντίθετη με την θρησκεία). Δηλώνει Άθεος.

2=Διαφωνία γύρω από εκκλησιασμό, θρησκευτική αδιαφορία, θρησκευτικές αμφιβολίες(για την ύπαρξη του θεού, την αναγκαιότητα του εκκλησιασμού κλπ), θρησκευτικό-φιλοσοφικό ψάξιμο και αναζητήσεις των παιδιών. Διαφωνία για το ρόλο των κληρικών, διαφορετική νοοτροπία. χάσμα γενεών.

3=Διαφωνίες επειδή οι γονείς δεν πιστεύουν αρκετά. Οι γονείς δεν πιστεύουν στην ύπαρξη του Χριστού. Οι γονείς έχουν διαφορετικό θρήσκευμα

4=Διαφωνίες επειδή τα (υποκείμενα) παιδιά δεν πιστεύουν αρκετά ή καθόλου.

V. Δ. Ερώτηση B12 σελ.3η...1=Το μάθημα των θρησκευτικών ασκεί καθοριστικό ρόλο επειδή προσφέρει γνώση, ενημερώνει και δίνει πληροφορίες γύρω από όλα τα θέματα π.χ τι είναι καλό/κακό

2=Το σχολείο μέσω της δύναμης και του τρόπου που έχει, επιδρά και επιβάλλεται (επιστημονική-γνωσιολογική, ιδεολογική δύναμη, ψυχολογική και συμβολική βία κλπ), ακόμη μέσω των διαφόρων εκδηλώσεων, εκδρομών κλπ.

3=Η επιδραση των καθηγητών(οι καθηγητές αναπτύσσουν ή εξασθενούν την θρησκευτική αντίληψη και το θρησκ.συναισθήμα των μαθητών τους), των συμμαθητών και των συζητήσεων που γίνονται είναι καθοριστική στον καθορισμό της θρησκευτικής αντίληψης των υποκειμένων.

VI. Ε. Ερώτηση B14 σελ.3η 1=Τα ΜΜΕ μέσω εικόνας, λόγου, ντοκιμαντέρ, προπαγάνδας, διαφημίσεις επιδρούν ποικιλοτρόπως στην θρησκ.αντίληψη των υποκειμένων.

2=Επιδρούν κυρίως μέσω ειδικών θρησκευτικών και μεταφυσικών εκπομπών, συζητήσεων. Τα ΜΜΕ είναι η τέταρτη εξουσία.

VII. ΣΤ. Ερώτηση B15στ' σελ.3η...6=Κανένα ΜΜΕ δεν με επηρεάζει. Επηρεάζομαι από άλλα άτομα ή παρέες, την καθημερινή ζωή, το καθηγητικό.

VIII. Ζ. Ερώτηση Γ3 σελ.3η...1=Η πίστη μου δίνει: Δύναμη, κουράγιο, ελπίδα, γαλήνη, ψυχική ειρήνη, αγάπη, ικανότητα για επικοινωνία με άλλα άτομα, αυτοπεποίθηση, θάρρος, υγεία, με φωτίζει, είναι κλαδί σωτηρίας, ωριμάζει το πνεύμα μου, καλλιεργεί τα συναισθήματά μου, με βοηθά στην καθημερινή ζωή μου. Με

βοηθά να μην έχω διαφωνίες, αμφιβολίες, αναζητήσεις, με κάνει να σκέπτομαι πió ελεύθερα, να γίνομαι ένα με τον Θεό, με κάνει χαρούμενο, προάγει την αυτογνωσία μου, με βοηθά να ξεχωρίζω τους Ιεχωβάδες, μου δίνει ιδέες και αντλήψεις, με ηρεμεί. Με κάνει πió ανεκτικό με τους άλλους.

2=Η πίστη μέσω απτών παραδειγμάτων ,αποδείξεων, ενδείξεων μου δείχνει, φανερώνει ότι υπάρχει κάτι, μια υπερδύναμη που με βοηθά σε πρακτικά πράγματα της καθημερινής ζωής μου. Όπως το να είμαι υγιείς, καλός μαθητής, να μην μου συμβαίνει κανένα κακό, με βοηθά ώστε ο θεός να μου επλύει τα προβλήματά μου. Με προσανατολίζει και με οδηγεί στο σωστό δρόμο. Με βοηθά στις δυσκολίες της ζωής. μέσα από διδάγματα των βίων Αγίων.

3= Όχι δεν βοηθά καθόλου.

IX. Η. Ερώτηση Γ 7(6) σελ.4η...6=Μετάνοια είναι έμπρακτη αναγνώριση της αμαρτίας σου,μέσω της εξομολόγησης και συγκεκριμένες πράξεις μετάνοιας. αναζήτηση έλεους. Ανάλυση ευθυνών, συνειδητοποίηση του λάθους. κάνοντας μια άλλη πράξη για να αναιρέσουμε την κακή πράξη.

X. Ο. Ερώτηση Γ8 σελ.4η...1=Θεός είναι: Το Ων το τελειότερο, που έχει δύναμη, αγάπη, είναι ο δημιουργός των πάντων, ο σωτήρας, ο πατέρας, ο δίκαιος, ο οδηγός, κάτι που έχουμε ανάγκη ,πηγή δύναμης για μας, προσφέρει αίσθηση ασφάλειας, μας βοηθά να πορευτούμε στο σωστό δρόμο, ο πανταχού παρών και τα πάντα πληρών. Φίλος. ασπρομάλλης γέρος, πνευματική δύναμη, έννοια του καλού ,αυτός που σταυρώθηκε για τη σωτηρία μας, ο τελικός κριτής, οι εξαρτώμενοι από αυτόν.

2=Θεός είναι: Ο άγνωστος, ο απρόσωπος, ο αόρατος, ο ασύληπτος, ο απόλυτος, απροσδιόριστο πνεύμα. Αυτός που για να τον περιγράψεις χρειάζεται πολύ πίστη.

3=Δεν ξέρω τι είναι ο θεός, δεν έχω τίποτα να πώ.

4= Ο Θεός είναι διαφορετικός από αυτόν που παρουσιάζει η ορθοδοξία. Είναι η φύση, ο άνθρωπος, ο υπεράνθρωπος, είναι το δημιουργήμα του ανθρώπου, είναι η ελπίδα του ανθρώπου. Υπάρχει στην σκέψη των ανθρώπων που πιστεύουν, είναι ότι ωραιότερο κρύβει μέσα του ο άνθρωπος, η προσωπική εξιλέωση του ανθρώπου, είναι κάτι γενικό, είναι ένας με πολλά ονόματα στην ιστορία. Είναι ανώτερη δύναμη που αδιαφορεί για τον άνθρωπο, είναι η αίσθηση των ανθρώπων για ηθικές πράξεις.

5=Δεν πιστεύω στο Θεό.

XI. I. Ερώτηση Γ15 σελ.3η...1=Δεν έχω συνειδητοποιήσει ακόμη ότι έχω άποψη για θρησκευτικά θέματα.

XII. K. Ερώτηση Δ3 σελ.5η...1=Όχι δεν υπάρχει αντίφαση και σύγκρουση μεταξύ του μαθήματος των θρησκευτικών και των άλλων μαθημάτων, επειδή τα θρησκευτικά έχουν άλλους στόχους και σκοπούς. Τα θρησκευτικά μιλούν για ήθος, ηθικές αρχές. Είναι μάθημα ζωής, πιο ανθρώπινο, τα γραφόμενα της Αγίας Γραφής έχουν αλληγορικό χαρακτήρα.

2=Όχι, υπάρχει ουδετερότητα, αντικειμενικότητα μεταξύ των διαφόρων μαθημάτων και των θρησκευτικών.

ΣΥΝΕΧΕΙΑ 3=Ναί, τα θρησκευτικά μιλούν για το θεό και εξηγούν τον κόσμο από την θεολογική σκοπιά μόνο. Υπάρχει αντίθεση με τα άλλα μαθήματα όπως την βιολογία, ιστορία. Τα θρησκευτικά είναι ξεκομμένα από τα άλλα μαθήματα δεν υπάρχει διάλογος μεταξύ τους. Τα άλλα μαθήματα είναι επιστημονικά. Η αντίφαση προκαλεί διχασμό των μαθητών. Η θρησκεία είναι τρόπος ζωής και δεν μπορεί να διδαχθεί στα σχολεία.

=Όχι δεν υπάρχει αντίφαση και σύγκρουση, διδάσκουν τις ίδιες κατά βάθος ιδέες, έχουν την ίδια λογική και ιδεολογία. Σύμπτωση απόψεων των καθηγητών.

xiii. Λ. Ερώτηση Ε2 σελ.5η...6=Δεν ξέρω, δεν είμαι σίγουρος(η).

xiiii.Μ. Ερώτηση Ε5 σελ.6η...4=Συμφωνώ μόνο για να θυσιαστεί κάποιος για συγκεκριμένο σκοπό και όχι για αοριστίες. Για αγαπημένο πρόσωπο

5=Διαφωνώ,δεν πρέπει να θυσιάζεται κανείς για τίποτα. Καμιά θυσία δεν πρέπει να γίνεται .

xv. Ν. Ερώτηση Ε9.σελ.6...4.Δεν πρέπει να υπάρχει ηγέτης.

0. 0. Μεθοδολογικά ζητήματα.

2.5.1. Μέσα και τρόπος συλλογής δεδομένων

Τα στοιχεία της έρευνας συγκεντρώθηκαν με δύο ανώνυμα ερωτηματολόγια. Αντίγραφο των ερωτηματολογίων αυτών παρατίθεται στο παράρτημα. Το πρώτο τμήμα των ερωτηματολογίων αναφερόταν στα ατομικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων. Το δεύτερο μέρος περιείχε ερωτήσεις που αφορούσαν τους σκοπούς της έρευνας.

Για την εκπόνηση του ερωτηματολογίου ακολουθήθηκε η παρακάτω διαδικασία. Καταγράφηκαν ανοικτές ερωτήσεις από την ερευνήτρια, οι οποίες συζητήθηκαν κατά τη διάρκεια συνεντεύξεων με μικρό αριθμό υπευθύνων. Από την αποδελτίωση των απαντήσεών τους προέκυψαν οι κλειστές ερωτήσεις που περιέχονται στο ερωτηματολόγιο. Στις κλειστές ερωτήσεις υπήρχε πάντα η δυνατότητα να γράψουν τα υποκείμενα που πήραν μέρος στην έρευνα, δικές τους απαντήσεις στις περιπτώσεις εκείνες, κατά τις οποίες δεν τους ικανοποιούσαν οι δυνατές επιλογές του ερωτηματολογίου.

Τα ερωτηματολόγια διανεμήθηκαν σε

Η διανομή των ερωτηματολογίων έγινε από τον ίδιο τον ερευνητή.

Κατά την επίδοση των ερωτηματολογίων τονίστηκε στους ερωτώμενους ότι το ερωτηματολόγιο στο οποίο θα απαντούσαν ήταν ανώνυμο και η συμπλήρωσή του ήταν προαιρετική, και τους ζητήθηκε να απαντήσουν σ' αυτό με ειλικρίνεια.

2.5.2. Διαδικασία επεξεργασίας των ερωτηματολογίων και ανάλυσης των δεδομένων

Οι ανοικτές απαντήσεις του ερωτηματολογίου κωδικοποιήθηκαν για την ανάλυση και στατιστική επεξεργασία των ερωτήσεων.

Μετά την κωδικοποίηση έγινε η εισαγωγή των στοιχείων των ερωτηματολογίων στον ηλεκτρονικό υπολογιστή και ακολούθησε η στατιστική επεξεργασία με το S.P.S.S.

Ως ανεξάρτητες μεταβλητές χρησιμοποιήθηκαν οι Ο έλεγχος της σημαντικότητας των διαφορών έγινε με το στατιστικό κριτήριο χ^2 Σε επίπεδο 0,05

Οι πίνακες με την κατανομή των δεδομένων κατά φύλο εμπεριέχονται στο κείμενο που ακολουθεί, ενώ οι κατανομές των άλλων ανεξάρτητων μεταβλητών περιλαμβάνονται στο παράρτημα.

Για να συνοψιστεί ο όγκος της τελικής έκθεσης αποφύγαμε να περιλάβουμε μέσα στο κείμενο γραφικές παραστάσεις. Το πλήθος εξ άλλου των πινάκων του κειμένου έκανε πάρα πολύ δύσκολη και την παράλληλη χρήση γραφικών παραστάσεων. Η επιλεκτική από την άλλη πλευρά χρήση τους για ορισμένα μόνο δεδομένα δημιουργούσε πρόβλημα ανομοιομορφίας στην παρουσίασή τους, το οποίο θελήσαμε να αποφύγουμε.

Στατιστικά κριτήρια

Στο δεύτερο - ερευνητικό μέρος της μελέτης χρησιμοποιήθηκε τόσο περιγραφική όσο και επαγωγική Στατιστική. Ως προς το μέρος της έρευνας χρησιμοποιείται περιγραφική στατιστική λάβαμε υπόψιν τον Μέσο Ορο, την Τυπική Απόκλιση και το Τυπικό Σφάλμα των δεδομένων.

Ο έλεγχος της σημαντικότητας των διαφορών, στο μέρος της έρευνας που χρησιμοποιήσαμε επαγωγική στατιστική, έγινε με το στατιστικό κριτήριο χ^2 σε επίπεδο 0.05.

Ανάλυση των κριτηρίων και οι μαθηματικοί τύποι υπολογισμού τους είναι οι εξής:

Μέσος όρος

Μέσος όρος: Ο αριθμητικός μέσος όρος (ή απλός μέσος όρος) μιας ομάδας δεδομένων είναι το πηλίκο του αθροίσματος των τιμών της ομάδας δια του πλήθους των τιμών.

Ο μέσος όρος συμβολίζεται με $\bar{X}$ ή με το γράμμα M ή Μ.Ο.

Ο τύπος υπολογισμού του Μ.Ο. $\bar{X}$ είναι ο εξής: $\bar{X} = \frac{\sum x}{f}$

όπου $\bar{X} = \text{Μέσος όρος}$

όπου $\Sigma X = \text{το άθροισμα των τιμών}$

όπου $N = \text{το πλήθος, μέγεθος της ομάδας}$

Ο Μέσος όρος $\bar{X}$ αντιπροσωπεύει την τιμή που θα έπαιρναν οι τιμές της ομάδας αν το μέγεθός τους είχε κατανεμηθεί εξίσου σε όλα τα υποκείμενα ή σε όλες τις τιμές, δηλαδή αποτελεί το "κέντρο βάρους" της κατανομής.

Τυπική απόκλιση

Τυπική απόκλιση (s) ομάδας δεδομένων είναι η τετραγωνική ρίζα του μέσου όρου των τετραγώνων των αποστάσεων των τιμών της ομάδας από τον μέσο όρο της.

Επειδή το εύρος δεν είναι γνήσιος δείκτης διασποράς δεν παρέχει κανένα στοιχείο για το πώς κατανέμονται οι τιμές της ομάδας μέσα στο διάστημα. Η διασπορά μιας ομάδας δεδομένων αναφέρεται στη μεταβλητότητα των τιμών της. Καταλληλότεροι δείκτες αριθμητικής έκφρασης της διασποράς είναι οι δείκτες που υπολογίζονται με βάση τις αποστάσεις των τιμών της ομάδας από κάποιο κεντρικό σημείο, το μέσο όρο. Τέτοιος δείκτης είναι η τυπική απόκλιση ($s_{\bar{X}}$).

Ο τρόπος υπολογισμού της τυπικής απόκλισης είναι ο εξής:

- Υπολογίζουμε τον μέσο όρο ($\bar{X}$) της κατανομής.
- Από κάθε τιμή X της ομάδας αφαιρούμε τον $\bar{X}$ της κατανομής. Το υπόλοιπο του $X - \bar{X}$ ονομάζεται απόκλιση και συμβολίζεται με x .
- Κάθε απόκλιση x υψώνεται στο τετράγωνο (x^2).
- Αθροίζουμε τα τετράγωνα των αποκλίσεων (Σx^2).
- Διαιρούμε το άθροισμα των τετραγώνων των αποκλίσεων με το πλήθος των τιμών $\sqrt{\frac{\Sigma x^2}{I}}$.

Η διαδικασία υπολογισμού της Τυπικής Απόκλισης συνοψίζεται στον τύπο:

$$S = \sqrt{\frac{\sum X^2}{N} - \frac{(\sum X)^2}{N^2}}$$

όπου S = Τυπική απόκλιση

όπου $\sum X$ = το άθροισμα των τιμών

όπου N = το πλήθος, μέγεθος της ομάδας

όπου $\sum X^2$ = τα τετράγωνα των αποκλίσεων

Τυπικό λάθος

Τυπικό Λάθος ($S_{\bar{X}}$) ομάδας δεδομένων είναι η Τυπική απόκλιση του πληθυσμού (S) διαιρούμενη με την τετραγωνική ρίζα του μεγέθους (N) του δείγματος.

Η διαδικασία υπολογισμού του Τυπικού Λάθους συνοψίζεται στον τύπο:

$$S_{\bar{X}} = \frac{S}{\sqrt{N}}$$

όπου S = Τυπική απόκλιση

όπου N = το πλήθος, μέγεθος της ομάδας

όπου $S_{\bar{X}}$ = Τυπικό λάθος

Στατιστικό κριτήριο χ^2

Ο τρόπος υπολογισμού του Στατιστικού κριτηρίου χ^2 είναι ο εξής:

α. Υπολογίζουμε το συνολικό άθροισμα των τιμών

β. Υπολογίζουμε το συνολικό άθροισμα των πραγματικών τιμών (πραγματική συχνότητα) από το οποίο αφαιρούμε το συνολικό άθροισμα των θεωρητικών τιμών (θεωρητική συχνότητα)

γ. το συνολικό άθροισμα των πραγματικών τιμών από το οποίο αφαιρούμε το συνολικό άθροισμα των θεωρητικών τιμών υψώνεται στο τετράγωνο και διαιρείται με το σύνολο των θεωρητικών τιμών

Η διαδικασία υπολογισμού του Στατιστικού κριτηρίου χ^2 συνοψίζεται στον τύπο:

$$\chi^2 = \sum \frac{(\Pi - \Theta)^2}{\Theta} + \frac{(\Pi - \Theta)^2}{\Theta} +$$

όπου Σ = Συνολικό άθροισμα τιμών

όπου Π = το πλήθος, πραγματικών τιμών

όπου Θ = το πλήθος, θεωρητικών τιμών

Περιγραφή του δείγματος.

Βλέπε αρχείο freq

